

ГРАМАТИКА И ЛЕКСИКА
У СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41:811.16(082)

811.163.41'367(082)

МЕЂУНАРОДНИ научни симпозијум граматика и лексика у словенским језицима (2010 ; Београд)

ГраMATика и лексика у словенским језицима : зборник радова с међународног симпозијума / главни уредник Срето Танасић. – Нови Сад : Матица српска ; Београд : Институт за српски језик САНУ, 2011 (Нови Сад : Будућност). – 594 стр. : граф. прикази, табеле ; 24 cm.

„У организацији Матице српске и Института за српски језик САНУ у Новом Саду и Београду одржан је међународни научни симпозијум 'ГраMATика и лексика у словенским језицима' (Матица српска 14. септембра, Институт за српски језик САНУ 15. и 16. септембра 2010)... → Уводна реч / Предраг Пипер, Срето Танасић. – Радови на више језика. – Тираж 500. – Стр. 9–10: Уводна реч / Предраг Пипер, Срето Танасић. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија уз сваки рад. – Резимеи на више језика

ISBN 978–86–82873–32–7

1. Међународни научни симпозијум ГраMATика и лексика у словенским језицима (2010 ; Нови Сад)

а) Српски језик – Словенски језици – Зборници б) Српски језик – Синтакса – Зборници

COBISS.SR-ID 185818636

ISBN 978–86–82873–32–7

ГРАМАТИКА И ЛЕКSIKA У СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА

Зборник радова с међународног симпозијума

Уређивачки одбор:

др Александар Лома, дописни члан САНУ, проф. др Алина
Маслова (Русија), проф. др Мотоки Нوماћи (Јапан),
проф. др Борис Норман (Белорусија), др Мато Пижурица,
редовни професор, др Предраг Пипер, дописни члан САНУ,
др Стана Ристић, научни саветник, др Срето Танасић, редовни
професор, академик Зузана Тополињска (Македонија/ Пољска),
проф. др Бранко Тошовић (Аустрија)

Главни уредник:

Срето Танасић

Матица српска
Институт за српски језик САНУ

Нови Сад – Београд, 2011

Издавачи:
Матица српска, Нови Сад, Матице српске 1
Институт за српски језик САНУ, Београд, Кнез Михаилова 36

За издаваче:
Академик Чедомир Појов
Др Срејџо Танасић

Рецензенти:
Предрај Пипер
Мајџо Пижурица
Сјана Ристић
Срејџо Танасић

Коректура:
Марина Николић

Припрема за штампу:
Београдска књиџа

Штампа:
Будућности, Нови Сад

Тираж:
500 примерака

Научни одбор симпозијума:

Академик Милка Ивић, почасни председник

проф. др Ивана Антонић, проф. др Вера Васић, проф. др Александар Лома, дописни члан САНУ, проф. др Јасмина Грковић-Мејдор, дописни члан САНУ, проф. др Алина Маслова (Русија), проф. др Мотоки Нумаџи (Јапан), проф. др Борис Норман (Белорусија), проф. др Слободан Павловић, проф. др Маџо Пижурица, проф. др Предраг Пипер, дописни члан САНУ (председник Одбора), проф. др Љубомир Поповић, др Јованка Радић, виши научни сарадник, проф. др Милорад Радовановић, дописни члан САНУ, др Стана Ристић, научни саветник, проф. др Среџо Танасић, академик Зузана Тополињска (Македонија/Пољска), проф. др Бранко Тошовић (Аустрија)

Израду и штампање зборника помогло је Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије

САДРЖАЈ

Уводна реч	9
------------------	---

Секција А

Седница Комисије за проучавање граматичке структуре словенских
језика Међународног славистичког комитета

Юриј Д. Апресјан

Многоактантне предикате.....	13
------------------------------	----

Адријан Барентсен

О сходства и разликама у употреби ограничувачких временских сојуза у савременим славјанским језицима	33
---	----

Игорј М. Богуславски, Леонид Л. Иомдин

Аквантне својства аутодеривата	55
--------------------------------------	----

Александар В. Бондарко

Актуализационе елементи семантике граматичких категорија	69
---	----

Maciej Grochowski

Metaoperatory o postaci komparatywu przysłówka	85
--	----

Андреја Желе

Выражение различных степеней агентивности в словенском языке	95
---	----

Greville G. Corbett

Split lexemes in Slavonic	113
---------------------------------	-----

Иван Куцаров

Еще раз о таксисе	125
-------------------------	-----

Руселина Л. Ницолова

Лексическе темпоралне модификатори и њих взаимоодношења с граматическим значењима <i>вида и времени</i> у простом предложенију	137
--	-----

Борис Ју. Норман

Полнота/неполнота парадигме као признак слова	151
---	-----

Jarmila Panevová	
O rezultativnosti (především) v češtině	165
Предраг Пипер	
O изражавању истог и различитог у српском језику	177
Zuzanna Topolińska	
O przeszłości niedokonanej	189
Франческа Фичи	
O роли наречия в конструкциях с возвратной частицей	195
Victor A. Friedman	
Macedonian-Albanian contact-induced language change today	205
Виктор С. Храковский	
Иерархия грамматических категорий русского глагола: вид, время, наклонение	213
Karolina Skwarska	
Семантические диатезы в чешском языке в сопоставлении с русским и польским языками	225
Helmut Wilhelm Schaller	
Die verbalsysteme der südslawischen sprachen aus der sicht der balkanlinguistik	241
Секција Б	
Миливој Б. Алановић	
Основни принципи синтаксичко-семантичке валентности каузативно-манипулативних глагола	249
Ивана Н. Антонић	
Клаузе с нултим везником	265
Нада Л. Арсенијевић	
O принципу егоцентризма у српском језику	277
Марга Ж. Бјелетић	
Резултати и перспективе српске етимолошке лексикографије	289
Жарко С. Бошњаковић	
Граматичке и лексичко-семантичке особине мета-језика у дијалекатском тексту	301
Vera M. Vasić	
Diskursna i metatekstualna kondicionalna klauza u srpskom jeziku	313
Јасна Влајић-Поповић	
Српска етимологија између дијакхроније и дијалектологије	323

Дојчил П. Војводић	
О категоријалној семантици каузално условљених реченичних структура	337
Душанка С. Вујовић	
Семантичка и деривациона обележја глагола отежаног кретања	349
Јасмина Грковић-Мејдор	
Развој предикативне посесије у српском језику	361
Рајна Драгићевић	
О начинским прилозима субјекатске квалификације	379
Јасмина Н. Дражић	
Семантичка и граматичка обележја речи у лексичким колокацијама у српском језику	393
Радмила Жугић	
Лексикографски поступци тумачења семантике изведеница на основу односа творбене основе и творбеног форманта	403
Гордана М. Јовановић	
Још понешто о језику <i>Хиландарској тџијика</i>	413
Ивана В. Лазић-Коњик	
Параметри за семантичку класификацију глагола са значењем човековог постојања	425
Биљана Марић	
Употреба девербативних и деадјективних именица као допуна одређених типова предиката	435
Алина Ј. Маслова	
Језичка реализација извињења у руском и српском језику (у поређењу)	447
Душанка Н. Мирић	
Изражавање модалности сумње у српском и руском језику	455
Марина М. Николић	
Нетипична средства за изражавање категорије степена у савременом српском језику	467
Ђорђе Оташевић	
Антипословице и њихова лексикографска обрада	479
Слободан Ј. Павловић	
Иконичност у синтаксичкој структури старосрпских падежних система	487

Јованка Ј. Радић	
Нацрт категоријално-елементарне организације заменичког система у српском језику (систем категорија и елемента)	499
Милорад Радовановић, Наташа Киш	
Српски језик и фази логика (у неколико примера)	513
Стана Ристић, Ненад Ивановић	
Предлог за модернизацију рада на речнику САНУ	529
Владислава Ружић	
Условљеност граматичко-семантичких обележја фразема српског језика	555
Срето Танасић	
Везничка и прилошка употреба спојева <i>ѿек шио, само шио, ѿаман шио</i>	567
Гордана Р. Штасни	
Семантичко-деривациони потенцијал глагола основних физиолошких стања	575
Гордана Р. Штрбац	
Синтаксичка и лексичко-семантичка спојивост комуникативних глагола	585

УВОДНА РЕЧ

У организацији Матице српске и Института за српски језик САНУ у Новом Саду и Београду одржан је међународни научни симпозијум *Грамаћика и лексика у словенским језицима* (Матица српска 14. септембра, Институт за српски језик САНУ 15. и 16. септембра 2010). Почасни председник Организационог одбора симпозијума била је академик Милка Ивић, која је од 1964. до 1984. године била врло активни члан Комисије за проучавање граматичке структуре словенских језика Међународног славистичког комитета.

Симпозијум је у Новом Саду отворио проф. др Предраг Пипер, председник Организационог одбора, а скупу су се обратили поздравним беседама академик Чедомир Попов, председник Матице српске, и проф. др Мато Пижурица, секретар Одељења за књижевност и језик Матице српске. У Београду су учеснике поздравили и пожелели им успешан рад проф. др Срето Танасић, директор Института, и дописни члан САНУ Предраг Пипер, у име Организационог одбора. По отварању скупа у Новом Саду учесници су разгледали изложбу Библиотеке Матице српске *Грамаћика и лексика словенских језика у издањима објављених у Србији*, а у Београду су видели изложбу издања Института за српски језик САНУ.

На симпозијуму су учествовала 53 референта (са 51 рефератом) из 15 земаља (Белорусија, Бугарска, Велика Британија, Италија, Македонија, Немачка, Пољска, Русија, САД, Словенија, Србија, Финска, Холандија, Чешка и Шведска). За скуп су се пријавили и Марта Бјелетић, Јасна Влајић-Поповић, Јасмина Дражић, Радмила Жугић и Иван Куцаров, који нису били у могућности да своје реферате прочитају на симпозијуму, али су их доставили Организационом одбору. Уређивачки одбор је одлучио да их уврсти у Зборник.

Рад симпозијума се одвијао у две секције. Секција А је у ствари била седница Комисије за проучавање граматичке структуре словенских језика. Ова комисија је у Србији држала седнице и 1972. и 2005. године. После тих седница био је објављен зборник поднетих реферата, што се и овога пута чини. Комисија за проучавање граматичке структуре словен-

ских језика већ скоро пет деценија потврђује се као један од организационих облика Међународног славистичког комитета, који веома успешно служи представљању нових научних резултата, размени идеја, остваривању научног дијалога, подстицања научних пројеката и сарадње међу установама, часописима и појединцима на пољу проучавања граматичке структуре словенских језика. И овај пут су у оквиру рада те Комисије учествовали врло угледни слависти из више значајнијих славистичких центара. У оквиру рада друге секције (Б) саопштени су резултати истраживања већег броја сарадника на научним пројектима Матице српске, Филозофског факултета у Новом Саду и Института за српски језик САНУ у Београду.

Поднети реферати били су изразито разноврсни и проблемски, и према теоријским оквирима у којима су ти проблеми разматрани, а и према језичкој грађи на којој су анализирани. У оквиру те разноврсности учавала се њихова груписаност око предмета појединих научних пројеката чији су представници учествовали на међународном симпозијуму *Грамаџика и лексика у словенским језицима*. Скуп је представљао и лепу прилику да већи број научника из Србије саопшти своје реферате пред страним славистима и кроз дискусију провери своје научне резултате, а на одређен начин, и достигнућа српске славистичке науке, посебно науке о српском језику. Објављујући приспеле радове с тог скупа, Матица српска и Институт за српски језик САНУ чине их трајно доступним широј научној јавности. Тако се у доброј мери домаћој и иностраној научној јавности представљају и три поменуте институције.

У Зборнику се објављују сви радови који су достављени Уређивачком одбору. Нажалост, своје реферате нису доставили следећи учесници: из А секције: Елена Петроска и Љубомир Поповић, из Б секције: Душко Витас, Јасмина Московљевић-Поповић и Станислава Сташа Тофоска. Уређивачки одбор жали што се и ови радови нису појавили у Зборнику. Такође, Организациони одбор међународног научног симпозијума и Уређивачки одбор зборника са симпозијума *Грамаџика и лексика у словенским језицима* посебно жале што почасни председник Организационог одбора академик Милка Ивић није доживела објављивање Зборника.

*Преграј Пијер
Срејо Танасић*

СЕКЦИЈА А

**СЕДНИЦА КОМИСИЈЕ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ
ГРАМАТИЧКЕ СТРУКТУРЕ СЛОВЕНСКИХ
ЈЕЗИКА МЕЂУНАРОДНОГ СЛАВИСТИЧКОГ
КОМИТЕТА**

Ю.Д. АПРЕСЯН

Институт проблем передачи информации им. А.А. Харкевича РАН

Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН

Москва

МНОГОАКТАНТНЫЕ ПРЕДИКАТЫ¹

1. Постановка вопроса

В данной работе меня будет интересовать лексикографический аспект указанной темы, или, говоря более техническим языком, модели управления (МУ) многоактантных предикатов; актанты обозначаются литерой А с цифровым индексом, соответствующим рангу (порядковому номеру) данного актанта в МУ: А₁, А₂, ..., А_i².

Многоактантными считаются предикаты, имеющие от четырех семантических актантов и больше. В сущности, это глаголы и существительные, но не другие части речи.

При этом многоактантные глаголы в абсолютно подавляющем большинстве случаев обозначают действия, а, например, не деятельности, не воздействия, не процессы, не состояния, не свойства и т.п.

Что касается многоактантных существительных, то семантически они являются производными от глаголов, неважно, есть ли у них реально производящие глагольные основы или нет. Так, существительное *ответ* семантически и формально производно от глагола *ответить*: *Ты не ответил на мой вопрос* → *Ты не дал ответа на мой вопрос*. Для ре-

¹ Данная работа была поддержана грантом РГНФ № 10-04-00273а, грантом Президента Российской Федерации для государственной поддержки ведущих научных школ Российской Федерации № НШ-4019.2010.6 и грантом программы фундаментальных исследований ОИФН «Генезис и взаимодействие социальных, культурных и языковых общностей».

² Понятие модели управления было введено в теории «Смысл ↔ Текст»; см., например, Мельчук 1974: 34-39. В данной работе оно принимается почти в полном объеме, но для представления МУ используются другие технические средства записи.

плики реального исходного глагола нет. Однако есть бесспорное свидетельство того, что семантически и у нее в конечном счете глагольное происхождение. Таким свидетельством является главный компонент (*genus proximum*) ее толкования, который в любых словарях имеет глагольную природу. Ср. следующие толкования из МАСа: *Реплика* = ‘ответ, возражение, замечание одного собеседника на слова другого’ (разрядкой выделены главные компоненты толкования, в один шаг сводимые к глаголам).

Ср. также *штраф* (есть исходный глагол) и *пеня* (исходного глагола нет).

Работа будет построена в виде ответов на следующие вопросы:

а) Каков состав семантических актантов данного предиката (число и роли)?

б) Каков порядок (или ранги) семантических актантов у данного предиката?

в) Как выражаются семантические актанты данного предиката?

г) Можно ли предсказать ответ на эти вопросы по семантическим свойствам данного предиката, и если да, то по каким именно и в какой мере?³

Легко заметить, что ответ на первые три вопроса позволяет построить МУ данного предиката. В самом деле, МУ – это схема, с помощью которой формально фиксируется состав семантических актантов данного предиката, их порядок и соответствие между семантическими актантами и внешними (например, падежными и предложно-падежными) формами их выражения. Возьмем, например, существительное *пожертвование* = ‘Денежная сумма или другая ценность А2, которую лицо А1 безвозмездно передает лицу А3, чтобы А3 мог реализовать свою цель А4, или сам акт такой передачи’. Его МУ выглядит следующим образом:

А1 = Агнец

А1.1, РОД: *пожертвования тысяч людей <верующих>*.

А1.2, от РОД: *пожертвование от анонимного дарителя <от бизнесменов, от купечества>*.

А1.3, ПРИТЯЖ: *наши <ваши> жертвования*.

А1.4, КАКОЕ: *церковное жертвование*.

³ Важный вопрос о типах соответствия семантических и синтаксических актантов (прямое соответствие актантов, словарная диатеза и мена диатезы, расщепление семантического актанта на два синтаксических, смещение семантического актанта от его исходного хозяина к глаголу, абсолютное употребление, синтаксическая невыразимость семантического актанта, появление нового семантического актанта и т.п.) был детально рассмотрен в книге Апресян и др. 2010, и здесь я к нему не возвращаюсь.

A2 = Пациенс&Величина / Пациенс

A2.1, в ВИН: *пожертвование в сто миллионов рублей.*

A2.2, в размере РОД: *пожертвование в размере ста миллионов рублей.*

A2.3, РОД: *пожертвование денег.*

A2.4, ТВОР: *пожертвование деньгами и натурой.*

A2.5, КАКОЕ: *денежное пожертвование.*

A3 = Получатель

A3.1, ДАТ: *пожертвования церкви <музею>.*

A3.2, для РОД: *пожертвования для каторжан и ссыльных поселенцев в Сибири.*

A4 = Цель

A4.1, на ВИН: *пожертвование на строительство Храма <на миссионерскую деятельность, на памятник, на приют для животных>.*

A4.2, в пользу РОД: *пожертвования в пользу детей <раненых, голодающих>.*

Короткий комментарий: в разных употреблениях этого слова в фокусе оказывается либо результирующее состояние, либо действие (ср. компонент 'или сам акт такой передачи' в предложенном выше толковании). В первом случае на первый план выходят параметрические свойства пожертвования, а именно его размер, а во втором – акциональные. Это находит непосредственное отражение в МУ, а именно в семантической трактовке второго актанта: в первом случае он выполняет сдвоенную роль Пациенса и одновременно Величины (значения параметра)⁴, а во втором – только роль Пациенса.

Ответ на четвертый вопрос позволяет решить, должны ли мы описывать управляющие свойства каждого предиката по отдельности, «штучно», или возможен более системный подход, позволяющий устанавливать МУ для целых классов предикатов.

Я начну с последнего вопроса как самого главного.

2. Можно ли предсказать МУ данного предиката?

На начальных этапах разработки модели «Смысл ⇔ Текст» ответ на этот вопрос давался скорее отрицательный. Более точно, считалось, что число семантических актантов данной предикатной лексемы может быть установлено по ее аналитическому толкованию: оно равно числу переменных, используемых в толковании, или, что почти то же самое, числу участников ситуации, которая ею описывается (см. Мельчук 1974:

⁴ С такими сдвоенными ролями мы будем иметь дело и в дальнейшем.

134). В качестве примера приведу недавно возникшее значение глагола *заказать*, которое реализуется во фразах типа *Милиция знает, что директора (A2) заказали, знает, кто (A1) заказал, кому (A3) и за сколько (A4), но продолжает бездействовать*. Как видим, участников ситуации – четыре: *A1 заказал A2 человеку A3 за A4*. Толкование:

‘Человек A1, крайне недовольный деятельностью или действиями человека A2, которые, по его мнению, наносят ущерб его интересам, предложил человеку A3 убить A2 или организовать его убийство, обещав, что он за это заплатит человеку A3 сумму A4 или сделает выгодное для него A4, и A3 согласился сделать это’.

Ср. также приведенные выше толкование и МУ существительного *пожертвование*.

Что касается внешних способов выражения актантов, то считалось, что они семантически не мотивированы, идиоматичны. В этом отношении МУ уподоблялись лексическим функциям-коллокатам типа ЛФ MAGN, OPER1 и т.п. Хрестоматийный пример – русское *зависеть от* и английское *depend on* букв. ‘зависеть на’. Ср. также аналогичные примеры внутриязыковой идиоматичности – относительно близкие по смыслу слова, часто синонимы, у которых одни и те же семантические актанты выражаются по-разному; ср. *бояться кого*, но *дрожать перед кем*, *влиять на что*, но *сказываться на чем*, *дотрагиваться до чего*, но *касаться чего*, *наказывать кого*, но *мстить кому*, *приказывать кому*, но *требовать от кого*, *продавать что*, но *торговать чем*, *заниматься чем*, но *работать над чем* и т.п.

В свое время (АПРЕСЯН 1967) я пытался показать, что совпадение валентных конструкций (т.е. в конечном счете МУ), в которых употребляются какие-то глаголы, и возможность одних и тех же синтаксических трансформаций для этих конструкций свидетельствуют в пользу того, что значения глаголов сходны. Из этого, естественно, не следует истинность обратного утверждения: если значения глаголов сходны, то у них будут сходные или совпадающие МУ. Однако вполне можно постулировать существенную корреляцию между значениями глаголов и их моделями управления, и тогда тезис об идиоматичности выражения актантов должен быть смягчен.

Взглянем с этой точки зрения на различия в способах выражения одного и того же актанта у пар глаголов из приведенных выше примеров. Они предстанут как гораздо более мотивированные, если более точно определить семантический класс, к которому относится данный глагол. Разберу следующие три пары: *бояться – дрожать*, *влиять – сказываться* и *наказывать – мстить*.

Бояться в основном значении описывает состояние, близкое к **свойству**; ср. *бояться темноты <мышей, начальства>*. При этом в значении

бояться есть указание на то, что человек в принципе стремится **избегать** контакта с объектами и явлениями, внушающими ему страх. В этом отношении «правильный» для *бояться* класс – глаголы *опасаться* (кого-чего), *страшиться* (кого-чего), *сторониться* (кого-чего), *избегать* (кого-чего) и ряд других, с одной и той же МУ.

Дрожать (перед кем-л.) описывает **временное** состояние, наступающее при контакте или при мысли о возможности контакта с человеком, имеющим более высокий по сравнению с Экспериенсером статус или власть над ним. Существенно, что данная лексема глагола сохраняет отчетливую и семантически мотивированную связь с его основной лексемой, обозначающей физическое **колебание** предмета: физиологически страх может проявляться в дрожи тела. В этом отношении «правильный» для *дрожать* класс – *трепетать* (перед кем), *трусить* (перед кем) и *трястись* (перед кем), с аналогичным значением, первоисточником которого является идея колебания, и с одной и той же МУ.

Первым актантом *влиять* в его основном значении действия является Агенс, осуществляющий непосредственное волевое воздействие на другого человека; ср. *Попытайтесь на него повлиять*. Этот динамический компонент в значении *влиять* хорошо согласуется со значением предложно-именной группы *на* ВИН. Поэтому «правильный» класс для *влиять* – глаголы *действовать* (на кого-л.), *воздействовать* (на кого-л.), *давить* (на кого-л.), *нажимать* (на кого-л.), *наседать* (на кого-л.) и ряд других, с одной и той же МУ.

Первый актант *сказываться* – всегда Причина, не обязательно непосредственная, а допускающая какое-то отдаленное следствие; ср. *Постоянный недостаток сна отрицательно сказывается на развитии памяти ребенка*. В фокусе внимания – не динамическое воздействие на кого-л. или что-л., а некое конечное **положение вещей**, что хорошо согласуется со значением предложно-именной группы *на* ПР с ее основным значением положения в пространстве. Поэтому «правильный» класс для *сказываться* (на ком-чем-л.) – *отражаться* (на ком-чем-л.), *отзываться* (на ком-чем-л.), *оставлять след* (на ком-чем-л.), *оставлять печать* (на ком-чем-л.), тоже с одной и той же МУ.

Глаголы *наказывать* (кого-л.) и *мстить* (кому-л.) обозначают ситуации с четырьмя участниками: А1 = кто наказывает <мстит> (Агенс), А2 = кого наказывает <кому мстит> (Пациенс), А3 = за что наказывает <мстит> (Мотивировка), А4 = чем наказывает <мстит> (Содержание&Способ); ср. *За мелкие провинности лейтенант наказывал солдат внеочередным нарядом, Шведы отомстили новгородцам за набег сожжением Ладогои*. На этом сходства между ними кончаются.

Глагол *наказывать* в чистом виде обозначает социальный акт, целью которого является поддержание справедливости в обществе. Он не

преследует ни личных целей, ни цели исправления Пациенса. Единственное, что от него требуется, – соразмерность содеянному Пациенсом злу. Поэтому в данном случае Пациенс «беспримесный» и оформляется самым естественным для этой роли образом, а именно – винительным падежом. Ближайший семантический класс для *наказывать* – его синоним *карать*, аналог *преследовать* и большая группа глаголов, обозначающих физические наказания типа *бить* <*пороть, сечь, ...*> (*кого-л. за какие-то провинности*) и т.п. Их МУ в существенных деталях совпадают.

В отличие от *наказывать*, глагол *мстить* обозначает сугубо личный **ответ** человека А1 на действия человека А2, которые Агенс рассматривает как наносящие ущерб ему или его близким. Поэтому А2 мыслится не только как Пациенс, но и как Адресат ответного действия, а Адресат, как известно, канонически оформляется именно дательным падежом. Ближайшим соседом *мстить* по семантическому классу оказывается глагол *отплатить* с точно такой же МУ: *Жена с лихвой отплатила ему за все обиды*. Полезно, кроме того, обратить внимание на форму СОВ *отомстить*, образованную приставкой *от(о)-* со значением **ответного** действия, как в *отозваться, откликнуться* и т.п.

В целом степень семантической мотивированности внешних способов выражения актантов данного предикатного слова зависит, по моим наблюдениям, от следующих факторов:

- а) количества актантов: у многоактантных предикатов она выше, чем у двух- и трехактантных предикатов;
- б) части речи: у глаголов она выше, чем у существительных;
- в) типа производности: у чисто синтаксических производных существительных она выше, чем у так называемых актантных существительных;
- г) семантического класса предиката: наиболее высока она у глаголов перемещения.

Изучение указанных факторов на массовом материале неизбежно приводит к выводу, что лексика организована достаточно последовательно во всех отношениях и что ее описание в словаре должно быть системным, как того требуют принципы системной лексикографии.

3. Немного о системной лексикографии и ФКП как ее основе

Два основных понятия системной лексикографии – лексикографический тип и лексикографический портрет. Напомним, что **лексикографический тип** (ЛТ) – это класс лексем с похожими или совпадающими семантическими, синтаксическими (включая МУ), сочетаемостными, коммуникативно-просодическими и иными лингвистически существенными свойствами, которые одинаково реагируют на языковые правила и поэ-

тому должны описываться в словаре единообразно. **Лексикографический портрет** лексемы – это ЛТ, к которому она принадлежит, дополненный указанием всех ее личных лингвистически существенных свойств.

В рамках системной лексикографии от всех частных лингвистических теорий, включая, разумеется, и теорию управления, требуется, чтобы они давали возможность строить семантически оправданные предсказания относительно свойств обрабатываемой лексемы как элемента определенного ЛТ. Очевидно, что лингвистические предсказания, тем более относительно свойств лексических единиц, не могут быть стопроцентно верными. Глагол *робеть*, например, подобно глаголам *дрожать*, *трепетать*, *тряситься*, управляет предложно-именной группой «колебательного типа» (*робеть перед кем-л.*), хотя не имеет для этого необходимых семантических оснований⁵. Строго говоря, речь идет не о предсказаниях, а о **лексикографических ожиданиях**, но и они весьма полезны, потому что именно с их помощью удается описать лексику как систему.

Основой для формирования лексикографических ожиданий является **фундаментальная классификация предикатов (ФКП)**. Как ясно из сказанного, опора на ФКП при установлении числа и состава семантических актантов предикатной лексемы не отменяет необходимости в ее аналитическом истолковании. Однако прежде чем ее толковать, надо понять, к какому семантическому классу и подклассу ФКП она относится.

Переход к новой стратегии лексикографического описания диктуется двумя соображениями – техническим и теоретическим.

Техническое соображение, с учетом всего сказанного, представляется очевидным: так легче учесть системные свойства ЛТ, к которому относится данная лексема, и преодолеть свойственные даже опытным лексикографам аберрации сознания, приводящие к разной, иногда даже поразительно противоречивой трактовке однотипного материала.

С другой стороны, есть теоретические вопросы, которые невозможно решить без выхода за пределы данного конкретного предиката. Таков, например, вопрос об упорядочении актантов в МУ.

Обычно актанты предикатных лексем упорядочиваются в соответствии с их семантикой, типичными для них синтаксическими функциями в предложении и способом их морфологического оформления. Точнее, они упорядочиваются на основе определенной корреляции этих свойств.

Так, Агенса, выполняющий функцию подлежащего в форме ИМ, имеет больше прав на самый высокий (первый) ранг по сравнению с любым другим актантом.

⁵ Уравновесим этот пример ссылкой на глагол *трепетать*, который изначально управлял формой РОД (ср. у Чехова *Она боялась мужа, трепетала его*), но в современном русском языке под давлением семантической аналогии перестроил свою МУ на более правильную для него «колебательную»: *трепетать перед кем-л.*

Адресат, выполняющий функцию косвенного дополнения в форме ДАТ или предложного дополнения, имеет более низкий ранг по сравнению с Содержанием, независимо от формы выражения последнего; ср. *приказать кому-л. (А3) сдать (А2) дела, сообщить кому-л. (А3) что-л. (А2), требовать от кого-л. (А3) чего-л. (А2)*. Есть два очевидных аргумента в пользу такого решения.

Семантический – сама структура речевого акта: говорящий, сообщение, адресат.

Синтаксический – Адресат может быть опущен без нарушения правильности предложения, а Содержание – нет; ср. *Он приказал сдать дела*, но не **Он приказал мне; Он сообщил, что сделка не состоится*, но не **Он сообщил мне; Мы потребовали гарантий*, но не **Мы потребовали от них*.

Адресат, выполняющий функцию прямого дополнения в форме ВИН, наоборот, имеет более высокий ранг по сравнению с Содержанием, опять-таки независимо от формы выражения последнего; ср. *информировать кого-л. (А2) о чем-л. (А3), просить <умолять> кого-л. (А2) о чем-л. (А3)*.

Трудность возникает в тех случаях, когда два разных семантических актанта какого-то предиката выполняют в предложении одну и ту же синтаксическую функцию и оформляются одним и тем же падежом или одной и той же предложно-именной группой. Так, например, обстоит дело с пятиактантным глаголом *прибывать*: кто прибывает (Агенс), что прибывает (Пациенс), к чему прибывает = (Пациенс2&Место), чем прибывает (Инструмент, например, молоток) и еще раз чем прибывает (Средство, например, *звезды*). Оставаясь в пределах одной глагольной лексемы, невозможно решить вопрос о том, который из двух актанта в форме ТВОР – Инструмент или Средство – имеет более высокий ранг.

Я не могу воспроизвести здесь мини-исследование, связанное с выходом в более широкое семантическое пространство русских глаголов, имеющих актанта со значением Инструмента и Средства (оно изложено в [Апресян и др. 2010]). Можно назвать только его результат: число глаголов, имеющих актанта Инструмент, в общей сложности в четыре-пять раз превосходит число глаголов, имеющих актанта Средство. Это и есть основание для того, чтобы Инструменту глагола *прибывать* и всех остальных глаголов этого класса (*прибить, привинтить, приклепать, приколотить, приметать, припаять, пристегать (подкладку), пристрочить, притачать (голеннице), пришить*) присвоить более высокий ранг, чем Средству.

4. Многоактантные глаголы

Я упрощенно рассмотрю МУ трех основных классов многоактантных глаголов. Это 1) перемещения, 2) действия с объектами, 3) взаимодей-

ствия двух людей. Схема будет одной и той же: состав (число и ранги) семантических актантов у глаголов данного подкласса ФКП и внешние способы их оформления. При этом А1 всегда представляет Агенса в форме ИМ, и о нем я в дальнейшем говорить не буду.

4.1. Перемещение

Здесь выделяются следующие группы глаголов: 1) автономное перемещение: *идти* <ходить, бежать, бегать> *из школы на занятия кружка*; 2) неавтономное перемещение: *ехать* <ездить, везти кого-л.> *из Питера в Москву на поезде*; 3) каузация перемещения с перемещением Агенса: *вести* <водить> *ребенка из детского сада домой*; 4) каузация перемещения без перемещения Агенса: *командировать* <послать, отправить> *кого-л. из Питера в Москву на стажировку*; 5) каузация перемещения от Агенса (изгнание): *изгнать* <выслать, выдворить> *кого-л. из страны за правозащитную деятельность*; 6) каузация перемещения к Агенсу (вызов): *вызвать* <затребовать> *к себе завлабов для обсуждения плана работ <на совещание>*; 7) Попытка каузации перемещения к Агенсу: *зывать* <приглашать> *кого-л. из столицы в Завидово поохотиться*. В глаголы групп 4 и 5 в какой-то форме входит указание на речевой акт, а глаголы групп 6 и 7 являются речевыми актами.

Прототипически идея перемещения, т.е. нахождения предмета в разные моменты времени в разных точках пространства, предполагает некий минимум из трех актантов: А1 = Агенса, А2 = Начальная точка и А3 = Конечная точка. При этом Начальная точка выражается более или менее стандартным набором наречий и предложно-именных групп с именем в форме РОД (*из чего, из-за чего, из-под чего, от чего, с чего*), а Конечная точка – стандартным набором наречий и предложно-именных групп с существительным обычно в форме ВИН (*во что, за что, на что, под что*). Оба актанта в этих формах наследуются глаголами всех семи групп, хотя и в разной степени, так что степень подтверждения лексикографических ожиданий весьма высокая.

У более конкретных классов глаголов к этому стандартному набору могут присоединяться актанты А4 = Цель (например, у моторно-кратных глаголов в значении двунаправленного перемещения типа *ходить* <*бегать*> *из школы в Дом ученых на занятия кружка*), А4 = Инструмент&Способ (у глаголов неавтономного перемещения типа *ехать* <*ездить, приехать, уехать*> *из Питера в Москву на поезде*), А2 = Пациент (у глаголов каузации перемещения типа *вести* <*водить, провожать*> *ребенка из деревни в школу*, со сдвигом всех остальных актантов на одну позицию «вправо»), и ряд других.

У всех глаголов перемещения одни и те же семантические актанты выражаются одним и тем же набором средств. Так, актант Цель обычно

выражается тремя способами: на ВИН (*ходить <бежать> на занятия*), за ТВОР (*ходить <бежать> за газетами*) и ИНФ (*ходить <бежать> купаться*). Точно так же выражается актант Цель (пятый по счету) у глаголов каузации перемещения без перемещения Агенса: *командировать <послать, отправить, направить, отрядить> кого-л. на строительство метро <за фуражом, читать лекции>*.

Актант Инструмент&Способ у всех глаголов неавтономного перемещения единообразно выражается двумя формами – на ПР и ТВОР, причем употребление формы ТВОР ограничено большим числом одних и тех же условий. Назову одно из них – в сочетании с формой ТВОР для глагола затруднено или невозможно актуально-длительное значение НЕСОВ; ср. *Когда я позвонил ему на мобильник, он все еще ехал на автобусе, но не ^{??}Когда я позвонил ему на мобильник, он все еще ехал автобусом*⁶.

Между прочим: употребление в актуально-длительном значении противопоказано также глаголам четырех классов, обозначающих каузацию перемещения без перемещения Агенса (т.е. глаголам типа *командировать, изгонять, вызывать, приглашать*, см. выше). Однако в данном случае (в отличие от *ехать чем*) запрет объясним: *genus proximum* у глаголов первых двух классов из этих четырех классов – ‘причина’, а у глаголов двух последних классов – ‘говорить, что’; оба эти смысла принципиально несовместимы с идеей длящегося процесса или действия.

4.2. Действия с объектами

Два основных подкласса – физические действия с участием инструментов и ментальные действия.

В первом подклассе выделяются следующие группы глаголов: 1) действия, создающие свой объект, например, *бурить породу отбойным молотком, вырезать фигурки из фанеры лобзиком*; 2) деление предмета на части, например, *разрезать буханку на равные доли охотничьим ножом, распилить бревно на несколько частей циркулярной пилой*; 3) отделение одного объекта от другого, например, *отбить доску от забора топором, отвинтить табличку от двери отверткой*; 4) прикрепление одного объекта к другому, например, *прибить доску к забору топором, привинтить табличку к двери отверткой*; 5) извлечение объекта из другого объекта или места, например, *выжать сок из лимона соковыжималкой, выкачать воду из колодца насосом*; 6) удаление одного объекта с / из другого, например, *смахнуть <вытирать> пыль со стола тряпкой, отскоблить ржавчину с крышки наждачной бумагой*.

Во втором подклассе выделяются две группы глаголов: 1) выделение объекта в множестве, например, *выделять <отличать> эту девочку*

⁶ Более полный список условий реализации этого актанта формой ТВОР см. в Апре-сян и др. 2010: 359–361.

среди ее сверстниц по уму; 2) выбор, например, выбирать тему для дипломной работы из предложенного списка, выбрать тему полегче, подобрать секретариш по внешним данным.

Прокомментирую коротко МУ наиболее многочисленной группы глаголов – со значением действий, создающих свой объект: А2 = Результат в форме ВИН (*вырезать фигурки, бурить скважину, рисовать льва*); А3 = Пациенс в формах из РОД, в ПР, на ПР (*вырезать фигурки из дерева, бурить скважину в скале турбобуром, рисовать льва на клочке бумаги*); А4 = Инструмент в форме ТВОР или на ПР (*вязать носки спицами, рисовать льва ручкой, шить платье из бархата на швейной машине*). Иногда к этим четырем базовым актантам добавляется А5 = Средство в форме ТВОР; ср. *рисовать льва тушью, вышивать узор (на подушке) цветными нитками.*

Обращает на себя внимание разнообразие выражения актантов А3 = Пациенс и А4 = Инструмент. Эти различия тоже семантически мотивированы.

А3 выражается предложно-именной группой из РОД в случае, когда обозначает материал, из которого делается предмет: *валять валенки из шерсти, вырезать фигурки из дерева, рубить избу из владимирской сосны, чеканить монеты из золота* и т.п. А3 выражается предложно-именной группой в ПР, когда обозначает породу или преграду, внутри которой создается пустота – углубление, отверстие и т.п.: *бурить скважину в скале, выкопать яму в земле, долбить лунку во льду, прорезать дыру в заборе* и т.п. А3 выражается предложно-именной группой на ПР, когда обозначает поверхность, на которую наносится какое-то изображение: *выжечь узор на топорщице, высечь надпись на скале, вышить узор на подушке, рисовать льва на клочке бумаги, чертить линии на песке.*

А4 выражается формой ТВОР, когда обозначает свободно манипулируемый, ручной инструмент: *бурить породу отбойным молотком, вырезать ложки простым ножом, копать могилу заступом, шить платье костяной иглой.* А4 обычно выражается группой на ПР, когда обозначает стационарный относительно Агенса механизм: *формовать чашки на гончарном круге <цилиндры на прессе>, чеканить монеты <штамповать детали> на станке, шить платье на швейной машине.*

4.3. Взаимодействие двух людей

Здесь выделяются следующие хорошо представленные группы глаголов: 1) обмен ценностями между двумя людьми, например, *купить <снять> дачу у приятеля за две тысячи долларов, продать <уступить, сбывать> кому-л. машину за пять тысяч долларов, заплатить <отдать> кому-л. тридцать тысяч за принтер*; 2) обмен ценности на действие,

например, *выделить кому-л. участок земли под ферму, ассигновать кому-л. миллион долларов на строительство завода*; 3) обмен действиями между двумя людьми, в частности, реакция на действие другого человека, например, *ответить кому-л. согласием на его просьбу, возразить бригадиру на его реплику, сославшись на приказ директора*; 4) компенсация, например, *наградить кого-л. орденом за героизм, отомстить новгородцам за набег сожжением Ладоги*; 5) кооперативное или антагонистическое взаимодействие двух людей, например, *помогать <мешать> кому-л. в работе полезными <неуместными> советами*; 6) побуждение или принуждение к действию, например, *страстной проповедью вдохновить кого-л. на подвиг, выстрелом заставить кого-л. остановиться*; 7) агрессивные физические действия: ср. *огреть <треснуть> кого-л. палкой по спине, пинать кого-л. ногами в живот*.

Первая группа глаголов (со значением купли-продажи) настолько богата, а с другой стороны настолько хорошо изучена, что нет ни возможности, ни смысла комментировать ее в короткой статье. Поэтому скажу несколько слов лишь о второй группе глаголов – со значением обмена ценности на действие. Это глаголы типа *ассигновать (институту миллион рублей на закупку оборудования), выделять (военному ведомству крупные суммы на приобретение жилья для офицеров, выкroить (сыну деньги на поездку в санаторий), жалеть (ребенку 10 рублей на мороженое), (по)жертвовать (городу миллионы долларов на строительство олимпийских объектов), направить (в городской бюджет большую сумму на строительство детской больницы), отвести (институту часть строящегося здания под лаборатории), отпустить (университету огромные средства на закупку современной вычислительной техники)* и т.п.

Базовая актантная схема: A1 = Агенс, A2 = Пациенс, A3 = Получатель и A4 = Цель, причем в данном случае обычно имеется в виду цель Получателя. Первые три актанта выражаются при всех глаголах этой группы абсолютно единообразно. Что касается Цели, то в подавляющем большинстве случаев она выражается предложно-именной группой *на* ВИН (см. примеры выше). Некоторым исключением в наших примерах является лишь глагол *отвести*, управляющий группой *под* ВИН – метонимическим выражением Цели.

Даже при беглом взгляде на приведенный в этом разделе материал становится ясно, что глаголы, принадлежащие к одному и тому же семантическому классу или подклассу, имеют совпадающие наборы семантических актантов и совпадающие или очень сходные внешние формы их выражения. Зная эти классы и подклассы, лексикограф может заранее составить надежное рабочее представление о том, как должны выглядеть их типовые МУ.

5. Многоактантные существительные

Глаголы – наиболее благодарный материал для исследования управления – они никак не маскируют или маскируют в минимальной степени свою актантную структуру. Сложнее обстоит дело с многоактантными существительными.

Актантная структура некоторых из них вполне прозрачна, потому что она воспроизводит актантную структуру производящего глагола – с более или менее стандартными поправками, диктуемыми особенностями управления существительных; таково, например, существительное *ассигнования*: А1 = Агенс (*чьи / кого / от кого*), А2 = Пациенс&Величина (*на какую сумму / в каком размере*)⁷, А3 = Получатель (*кому*), А4 = Цель (*на что*). Так же устроены существительные *аванс, дотации, инвестиции, пожертвования, ссуда, субсидии*, с той разницей, что Получатель инвестиций выражается группой *во что* (ср. *инвестиции в промышленность <в науку>*). Ср. также существительные *возражение, ответ, отклик, отповедь, реплика* со значением обмена действиями и их семантические роли: Агенс (*чей / кого*), Содержание (обычно выражается изъяснительным предложением с союзом *что*, хотя и с разной степенью свободы при разных существительных), Адресат (*кому*, плохо выразим при существительном *отклик*), Стимул (*на что*).

Актантная структура других существительных менее тривиальна. Посмотрим, например, на слово *гонорар* в таких употреблениях, как *мой гонорар, гонорар в 1000 рублей, гонорар от издательства, гонорар за словарь* (вопрос о *гонораре врача* пока остается открытым). Из примеров следует, что оно является четырехактантным предикатом. Труднее определить, который из двух актантов, представляющих людей, имеет первый ранг, т.е. является Агенсом, а который – Контрагентом. Толкование никак не продвигает нас в решении этого вопроса: *гонорар* = ‘Сумма А2, которую лицо А1 платит человеку А3 в соответствии с заключенным с ним договором за работу А4, относящуюся к области культуры или науки’.

В какой-то мере помогает, как и в случае с ранжированием актантов глаголов, сравнение с актантной структурой целого класса слов. Семантически существительное *гонорар* сближается с такими словами, как *дотация, зарплата, награда, пенсия, пособие, премия, приз, стипендия,*

⁷ Как было сказано выше, актант, обозначающий передаваемую сумму денег, у параметрических существительных выполняет сдвоенную роль Пациенса и одновременно Величины. Дадим полный список таких существительных по представленным в данной работе материалам: *аванс, ассигнования, бонус, вычет, гонорар, долг, дотация, задаток, заем, зарплата, инвестиции, кредит, неустойка, пенсия, пеня, пожертвование, пособие, предоплата, премия, приз, ссуда, стипендия, субсидии, чек, штраф*.

чек, а у них на роль первого актанта может претендовать скорее Контрагент или Получатель. Прагматически это бесспорно центральный участник соответствующей ситуации. В языковом плане его бо'льшая важность подчеркивается двумя обстоятельствами. Во-первых, он выражается чаще, чем другие актанты. Во-вторых, от многих из этих слов возможны актантные производные существительные типа S1, но не других типов; ср. *лауреат, пенсионер, призер, стипендиат*.

Как показывают приведенные примеры, у существительных, как и у глаголов, лучше всего представлен класс многоактантных предикатов, обозначающих обмен ценностями между двумя людьми, т.е. различные товарно-денежные отношения⁸. Я рассмотрю несколько относительно нетривиальных случаев.

Начну со слова *поставки*, актантная структура которого вполне укладывается в классическую четырехактантную схему глагола *продавать*: A1 = Агенс (*кто поставяет*, ср. *поставки завода*), A2 = Пациенс (*что поставяет*, ср. *поставки оборудования*), A3 = Контрагент (*кому поставяет*, ср. *поставки Министерству обороны*), A4 = Пациенс2 (*на какую сумму поставяет*, ср. *поставки (оборудования) на общую сумму сто тысяч долларов*).

Другие существительные того же поля – *задаток* и *предоплата* – воспроизводят скорее актантную структуру глагола *покупать*: A1 = Агенс (*кто платит*, обычно опускается, но допустимо *Ваши задаток <Ваша предоплата> составит двадцать тысяч рублей*), A2 = Пациенс / Цель (*за что платит*, ср. *задаток <предоплата> за материалы*), A3 = Контрагент (*кому платит*, ср. *задаток <предоплата> субподрядчику*), A4 = Пациенс2&Величина (*какую сумму выплачивает*, ср. *задаток <предоплата> в <в сумме> двадцать тысяч рублей*). На слове *предоплата* возникает небольшой, но существенный нюанс – его второй актант может с равным успехом выполнять либо роль Пациенса (*предоплата за материалы*), либо роль Цели (*предоплата строительства гаража*).

У слов *аванс, ассигнования, пожертвования, субсидии* тоже по четыре совпадающих актанта, но Цель у них оттесняется на четвертую позицию: A1 = Агенс (*кто дает*), A2 = Пациенс&Величина (*сколько дает*), A3 = Получатель (*кому дает*), A4 = Цель (*на что дает*, ср. *аванс за словарь*). Примеры: *аванс издательства, ассигнования министерства, пожертвования благотворителей, субсидии правительства* (A1); *аванс <ассигнования, пожертвования, субсидии> (в) сто тысяч долларов*

⁸ Из других областей человеческой деятельности, в лексике которых встречаются многоактантные существительные, отметим науку; ср. слова *диссертация* (*чья, на какую тему, в какой области (по ядерной физике), на какую степень (докторская, кандидатская)*); *степень* (*чья, за что (за исследование магнитного поля Земли), в какой области (по молекулярной биологии), какая (доктора, кандидата, магистра)*).

(A2); аванс коллективу авторов, ассигнования Министерству образования, пожертвования <субсидии> Дому инвалидов (A3); аванс на покупку материалов, ассигнования <субсидии> на разработку новых месторождений нефти, пожертвования на строительство школы для детей-инвалидов (A4).

Слова пенсия, пособие, премия и относительно недавно возникшее слово бонус отличаются от существительных только что рассмотренной группы лишь тем, что место Цели у них занимает семантически близкая роль Мотивировки: A1 = Агенс (кто выплачивает, ср. государственная пенсия, пособие от работодателя, премия из директорского фонда, бонус от заказчика работ), A2 = Пациенс&Величина (сколько выплачивает, ср. пенсия <пособие, премия, бонус> в размере 10000 рублей), A3 = Получатель (кому выплачивает, ср. пенсия <пособие> ветеранам ВОВ, премия <бонус> строителям), A4 = Мотивировка (за что выплачивает, ср. пенсия за выслугу лет <по инвалидности>, пособие по безработице, премия за первое место на конкурсе научных работ, бонус за досрочное выполнение подряда).

Следующую компактную семантическую группу образуют многоактантные существительные долг, задолженность, заем, кредит и ссуда. При этом первые три слова воспроизводят, в основном, актантную схему покупать, а вторые два – актантную схему продавать. Однако между ними есть и различия.

Существительные долг, задолженность и заем, соотносимые с четырехактантными глаголами одалживать (в разговорном значении ‘брать в долг’) и занимать соответственно, отличаются от глагола покупать тем, что у них нет второго Пациенса, но есть актант Срок, в течение которого взятые на себя одним из участников денежные обязательства должны быть выполнены. Этот актант есть, понимается, и у глаголов; ср. одолжил <занял> тысячу рублей до получения.

Долг, задолженность: A1 = Агенс (кто взял в долг, ср. мой долг, моя задолженность), A2 = Пациенс&Величина (какую сумму, ср. долги на общую сумму сто тысяч долларов, задолженность в миллиард долларов), A3 = Контрагент (кто дал в долг, ср. Долги моим многочисленным кредиторам еще не выплачены, Общая задолженность моим кредиторам составляет более миллиона рублей), A4 = Срок (когда возвращает взятое; этот актант при самих словах долг и задолженность плохо выразим).

Заем: A1 = Агенс (кто взял займы, ср. внешние займы России), A2 = Пациенс&Величина (на какую сумму, ср. внешние займы на сумму в 10 миллиардов долларов), A3 = Контрагент (кто дал займы, ср. заем (средств) у населения), A4 = Срок (на какое время взял), ср. заем на десять лет.

Существительные *кредит* и *ссуда* отличаются от глагола *продавать* тем, что у них тоже нет второго Пациенса. Однако к исходной актантной схеме продажи у них добавляется не один, а целых три актанта – Цель, Условия и Срок.

Кредит: А1 = Агенс (*кто открыл кредит, ср. кредит банка / в банке*), А2 = Пациенс&Величина (*на какую сумму, ср. кредит в <на сумму, в размере> 100 000 рублей*), А3 = Контрагент (*чей, кто взял кредит, ср. Срок последней выплаты по моему кредиту наступает через месяц*), А4 = Цель (*на что, для чего, ср. кредит на покупку автомобиля*), А5 = Срок (*на какое время взял, ср. кредит на пять лет*), А6 = Условие (*на каких условиях, ср. кредит под 3 % годовых*).

Ссуда: А1 = Агенс (*кто дал ссуду, ср. ссуда банка*), А2 = Пациенс&Величина (*какая сумма, ср. ссуда в размере пятидесяти тысяч*), А3 = Контрагент (*кому дал ссуду, ср. ссуды частным лицам (не должны превосходить ста тысяч рублей)*), А4 = Цель (*на что, для чего, ср. взял ссуду на строительство дачи*), А5 = Срок (*на какое время взял, ср. ссуда на пять лет*), А6 = Условие (*на каких условиях, ср. ссуда (на пять лет) при условии, что ежегодно выплачивается одна пятая часть*).

Несколько особняком стоит существительное *скидка*, семантически связанное не только с рассмотренными выше именами различных товарно-денежных отношений, но и со словами типа *льгота*, *привилегия*. Последние описывают ситуацию, разыгрывающуюся между двумя участниками, один из которых (А1 = Агенс) дает другому (А3 = Получателю) исключительное право пользоваться каким-то преимуществом (А2 = Содержание льготы или привилегии) по сравнению с другими членами общества, если у Получателя для этого есть основания (А4 = Условие). От слов *льгота* и *привилегия* существительное *скидка* отличается тем, что является элементом товарно-денежных отношений. В результате у нее оказывается на один актант (товар) больше. Вот пять ее актантов:

Скидка: А1 = Агенс (*кто дает, ср. скидка в магазинах «Перекрёсток»*), А2 = Содержание (*какая, ср. пятипроцентная скидка*), А3 = Получатель (*для кого, ср. скидка для пенсионеров <для постоянных покупателей>*), А4 = Условие (*ср. скидка при уплате наличными*), А5 = Объект (*на что, ср. скидка на продукты первой необходимости*).

Кроме товарно-денежных отношений, важную роль во взаимодействиях людей играют обмены **ценности** на **действие**, регулируемые (гласными или негласными) соглашениями. Некоторые существительные этого класса образуют в нем компактные семантические подклассы. Такими, например, **штрафы** и **награды**. В обеих ситуациях участвуют два человека, один из которых совершает действие А4, а другой отбирает у него за это ценность или, наоборот, передает ему за это ценность в зависимости от того, как он (или социум в целом) оценивает это действие.

Штраф: A1 = Пациенс (*кто платит, ср. мой штраф (вырос до тысячи рублей)*), A2 = Пациенс2&Величина (*какую сумму платит A1, ср. штраф в размере месячной зарплаты*), A3 = Агенс (*кто берет, актант плохо выразим*), A4 = Мотивировка (*за что платит, ср. штраф за неправильную парковку автомобиля*).

Вычет: A1 = Агенс (*кто вычитает, ср. вычет бухгалтерией*), A2 = Пациенс (*какую сумму вычитает, ср. вычет ста рублей*), Пациенс2 (*из чего вычитает, ср. вычет из зарплаты*), A4 = Мотивировка (*за что вычитает, ср. вычет за прогул*).

Неустойка: A1 = Пациенс (*кто платит*), A2 = Пациенс2&Величина (*какую сумму платит, ср. неустойка в размере десяти процентов от стоимости выполненных работ*), A3 = Агенс (*кто берет*), A4 = Мотивировка (*за что платит, ср. неустойка за превышение сроков строительства объекта*). Первые и третий актанты слова *неустойка* плохо выразимы.

Пеня: A1 = Пациенс (*кто платит*), A2 = Пациенс2&Величина (*какую сумму платит A1, ср. пеня в размере одного процента от общей суммы квартплаты*), A3 = Агенс (*кто берет*), A4 = Мотивировка (*за что платит, ср. Пеня за несвоевременную уплату налогов начинает начисляться при любой просрочке платежа*). У слова *пеня* первый и третий актанты тоже плохо выразимы⁹.

Награда: A1 = Пациенс (*чья награда, награда кому, ср. награда победителям*), A2 = Пациенс2 (*чем награждает*), A3 = Агенс (*кто награждает, ср. высокая правительственная награда*), A4 = Мотивировка (*за что награждает, ср. награда за бескорыстие <за героизм>*). У слова *награда* второй актант невыразим, поскольку, каков бы он ни был, он сам как раз и является наградой.

Как видим, материал многоактантных существительных подтверждает тезис о том, что их принадлежность к определенному классу или подклассу ФКП позволяет со значительной долей уверенности предсказывать не только состав актантов, но и внешние способы их выражения.

6. Семантические роли и актантные производные

Изучение управления на массовом материале привело, среди прочего, к пересмотру номенклатуры семантических ролей актантов. Новая, более полная номенклатура семантических ролей содержит около

⁹ Трудный вопрос об упорядочении актантов (кто является первым актантом *штрафа* <*неустойки, пени*> – тот, кто платит, или тот, кто берет?) – здесь пока не рассматривается; ср., однако, соображения об актантной структуре слов *гонорар* и *чек* в начале этого раздела.

60 единиц, и было бы неуместно их здесь перечислять. Однако тех комментариев, которые давались по ходу дела, достаточно для того, чтобы обсудить один принципиальный вопрос – о различии между семантическими ролями актантов и актантными производными предикатов. К сожалению, иногда они смешиваются.

Воспользуемся удобным и хорошо послужившим лингвистике примером – глаголом *покупать*, у которого, как было сказано выше, есть четыре актанта со следующими семантическими ролями: Агенса (*кто покупает*), Пациенса (*что покупает*), Контрагента (*у кого покупает*) и Пациенса² (*за сколько покупает*). Те же самые роли есть и у глагола *арендовать*, у которого, правда, есть еще один актант – Срок. Похожий набор актантов есть также у глаголов типа *занимать* (*кто, что, у кого, на сколько* – Агенса, Пациенс, Контрагент, Срок) и многих других.

Как показывает этот пример, каждая семантическая роль представляет собой результат обобщения формы участия определенного объекта в классе в чем-то похожих друг на друга ситуаций. Класс ситуаций представлен семантически близкими предикатами, которые, однако, не обязательно находятся в отношениях синонимии или конверсии друг с другом.

С другой стороны, от большинства перечисленных глаголов возможны актантные лексико-функциональные производные типа *Si* (в смысле И.А. Мельчука) по всем или, по крайней мере, по некоторым валентностям. Такие производные у разных предикатов разные. Каждое из них представляют лишь данный предикат или его конверсив или синоним, но не класс семантически близких предикатов. В частности, *S1(покупать) = покупатель*, *S2(покупать) = товар*, *S3(покупать) = продавец* и *S4(покупать) = стоимость, цена*; *S1(продавать) = продавец*, *S2(продавать) = товар*, *S3(продавать) = покупатель* и *S4(продавать) = стоимость, цена*¹⁰; *S1(арендовать) = арендатор*, *S2(арендовать) = лизгольд*¹¹, *S3(арендовать) = арендодатель*, *S4(арендовать) = арендная плата, аренда*, *S5 = срок аренды*; *S1(занимать) = должник*, *S2(занимать) = долг*, *S3(занимать) = кредитор*; и т.п.

Семантические роли – элементы семантического метаязыка, актантные производные – слова естественного языка. Первые нужны для построения определений лингвистических понятий, например, понятия дитезы; их нельзя использовать ни в каких языковых правилах. Вторые нужны для описания семантических отношений между конкретными

¹⁰ Ср. трактовку слов *покупатель* и *продавец* как семантических ролей в [ПАДУЧЕВА 2004: 66].

¹¹ Перевод из «Англо-русского банковского энциклопедического словаря» Б. Г. Федорова; очевидно, что на нынешнем этапе этот термин еще не освоен русским языком, но в данном случае существенно, что в нем возникла нужда.

словами и формулировки правил перифразирования; ср. *Я занял у него деньги – Я его должник – Он мой кредитор.*

В частном случае семантические роли и актантные производные могут внешне совпадать. Так, первый актант глагола *вызывать* в чисто каузативном значении (*Неурожай вызвал резкое повышение цен на фрукты*) выполняет семантическую роль Причины, а второй актант – семантическую роль Следствия. С другой стороны, существительное *причина* является актантным производным типа S1 от *вызывать*, а существительное *следствие* – актантным производным типа S2 от *вызывать*. Однако это внешнее сходство никак не отменяет того более глубокого факта, что в первом случае ‘причина’ и ‘следствие’ – смыслы, а во втором *причина* и *следствие* – слова.

В связи с семантическими ролями необходимо сделать еще одно замечание, касающееся, правда, только глаголов. Существуют обширные классы глаголов, синтаксическим актантам которых, в сущности, не соответствует никакой семантической роли. Таковы, например, вторые актанты полувспомогательных глаголов типа OPER и первые актанты глаголов типа FUNC. Действительно, существительным *влияние*, *контроль* и *обстрел* в словосочетаниях типа *оказывать влияние* и *испытывать влияние*, *осуществлять контроль* и *находиться под контролем*, *производить обстрел* и *подвергаться обстрелу* и т.п. нельзя приписать никакой сколько-нибудь содержательной семантической роли, если не считать таковой роль ‘ситуация’.

Можно сформулировать и ряд более общих тенденций, частным случаем которых окажется только что сформулированное правило: семантическая роль данного синтаксического актанта глагола тем неопределеннее, чем более метафорично значение данного глагола и чем менее экстериоризованную ситуацию он обозначает.

ЛИТЕРАТУРА

- АПРЕСЯН 1967 – Ю.Д. Апресян. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. М., 1967.
- АПРЕСЯН и др. 2010 – Ю.Д. Апресян, И.М. Богуславский, Л.Л. Иомдин, В.З. Санников. Теоретические проблемы русского синтаксиса: взаимодействие грамматики и словаря. М., 2010.
- МЕЛЬЧУК 1974 – И.А. Мельчук. Опыт теории лингвистических моделей «Смысл ↔ Текст». М., 1974.

АДРИАН БАРЕНТСЕН

Амстердамский университет

О СХОДСТВАХ И РАЗЛИЧИЯХ В УПОТРЕБЛЕНИИ ОГРАНИЧИТЕЛЬНЫХ ВРЕМЕННЫХ СОЮЗОВ В СОВРЕМЕННЫХ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ¹

В статье сравниваются разные типы употребления ограничительных союзов (типа русского *пока (не)*) всех славянских литературных языков. Данные союзы интересны тем, что в некоторых языках они охватывают весьма обширную семантическую область. Поэтому при переводе на неславянские языки им нередко соответствует целый ряд союзов. Однако, как указывается в статье, в этом плане существуют также значительные различия между самими славянскими языками. Анализ основан на материале из корпуса параллельных текстов.

Ключевые слова: Таксис, временные союзы, семантика и синтаксис, контрастивный анализ, корпусная лингвистика, русский язык, белорусский язык, украинский язык, польский язык, словацкий язык, чешский язык, нижнелужицкий язык, верхнелужицкий язык, словенский язык, хорватский язык, сербский язык, македонский язык, болгарский язык.

1. Вводные замечания

При сравнении средств выражения таксисных отношений в современных славянских языках бросается в глаза, что почти во всех этих языках представлены союзы, своеобразно сочетающие значения одновременности и следования.² Условно обозначаем их термином “ограничи-

¹ При подготовке статьи мы получили неоценимую помощь от ряда коллег. Обсуждение фактов серболужицких языков стало возможным благодаря коллегам из котбусского отделения Серболужицкого института (Serbski institut): Gunter Spiess и Manfred Starosta сделали и прокомментировали нижнелужицкие переводы, а Fabian Kaulfürst проверил и расширил верхнелужицкий материал.

Слависты амстердамского университета Magda van Duijkeren-Hrabová, René Genis и Radovan Lučić помогли мне при анализе вариантов чешских, польских и хорватских переводов. Всем им выражаю глубокую благодарность.

² Интересным исключением является современный нижнелужицкий язык.

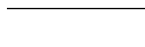
тельные союзы”. Как правило, они содержат элемент *по-* или *до-*, восходящий к соответствующим предлогам, как, например, русский союз *пока* и чешский *dokud*. Список этих союзов приводится в статье (БАРЕНТСЕН 2008: 23).³

Особенность ограничительных союзов хорошо проявляется при их сравнении с английскими союзами. Славянские ограничительные союзы переводятся как минимум двумя различными английскими союзами: *as long as* и *till/until*. Но в ряде славянских языков они имеют гораздо более широкую сферу употребления и выражают также значения, типичные для союзов *while* и *before*.

В настоящей статье рассматриваются случаи, в которых ограничительные союзы различных славянских языков максимально соответствуют друг другу, а также отмечаются наиболее заметные случаи расхождения в их употреблении.⁴ Анализ основан на материале параллельных переводов из создаваемого автором параллельного корпуса.⁵

2. Две основные группы употребления ограничительных союзов

В статье (БАРЕНТСЕН 1979) предлагается описывать различные функции русского союза *пока*, исходя из общего значения “ограничительной одновременности”. По нашему мнению, понятие “ограничительная одновременность” можно считать центральным также для ограничительных союзов других славянских языков. В данной статье мы используем его в качестве основы для описания сходств и различий между этими союзами. Указанное понятие изображаем схематически следующим образом:

³ Вместо словацких союзов *dokial'* и *pokial'*, имеющих прототипическую форму ограничительного союза (с предложным элементом), в нашем материале в данных функциях значительно чаще употребляется союз *kým*. В настоящей статье приводятся примеры только с этим союзом.

В моллизско-славянском языке основные две функции исконно славянских ограничительных союзов выполняет также один союз: *fin-a-ka* (ср. итальянский союз *finché*). (Личное сообщение Вальтера Бройа. Интересные сведения о данном языке можно найти в статье (BREU 2009).)

⁴ Не рассматриваются особенности употребления этих союзов при глаголах ожидания. Это требует отдельного исследования. (О русском материале см. (БАРЕНТСЕН 1980; 1998).)

⁵ Сведения об этом корпусе можно найти на интернетовской странице: <http://home.medewerker.uva.nl/a.a.barentsen/page3.html>.

Придаточная часть (ПЧ) предложения с данным союзом указывает на фон с некоторой длительностью (горизонтальная линия), который прерывается некоторым событием (вертикальная линия). Действие главной части (ГЧ) расположено на этом фоне, т.е. в основном до прерывающего события. Как правило, это создает представление определенного ограничения по отношению к действию ГЧ.⁶

Широкий диапазон употребления данных союзов объясняется тем, что та или иная часть указанной конфигурации подчеркивается в зависимости от лексического и грамматического заполнения ПЧ. Центральную роль при этом играет вид глагола. При НСВ, как правило, подчеркивается сама фоновая ситуация и тем самым сильно ощущается компонент одновременности. С другой стороны, СВ в ПЧ направляет внимание на достижение предела данного действия и связанный с ним переход в новую ситуацию. Именно этот переход самым естественным образом отождествляется с прерывающим событием. Вследствие этого при СВ подчеркивается именно это событие и возникает заметный элемент следования по отношению к действию ГЧ, ср.:

- а) ПЧ содержит НСВ
- б) ПЧ содержит СВ

На этой основе различные типы употребления ограничительных союзов можно разбить на две основные группы, которые снизу рассматриваются отдельно.

3. Тип а) – преобладание компонента ‘одновременность’

3.1 Случаи одновременности с одинаковой трактовкой

Следующий русский пример и его переводы на все другие славянские литературные языки иллюстрируют один из центральных типов употребления данных союзов с почти полным соответствием между языками:

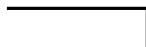
- (1) – Дадите дров – поедем, а нет – *переведите* поезд на запасный, **пока** есть чем двигать! (Островский);⁷
 БР: [...] **пакуль ёсць чым** рухаць!
 Ук: [...] **поки с чим** рухати!

⁶ Отметим, что в различных языках семантический компонент ‘ограничение’ проявляется с неодинаковой силой. Поэтому не всегда исключается возможность, что в действительности действие ГЧ продолжается еще и после конечной границы фона.

⁷ Порядок подачи примеров из разных славянских языков в общих чертах следует их географическому расположению. Начиная с русского языка движемся по северославянским языкам в основном с востока на запад, а, начиная со словенского, по южным языкам снова на восток. (Список сокращений см. в конце статьи.)

- По: [...] **póki się** jeszcze **rusza!**
 Ск: [...] **kým sa** ešte **vládzeme** hýbat!
 Чш: [...] **dokud se** ještě **můžeme** hýbat!
 НЛ: [...] **tak dlujko ako** **móžo** se jen hyšći gibaš!⁸
 ВЛ: [...] **doniž ma** hišće pary **dosć**, tam dojěć!
 Сн: [...] **dokler ima** kaj sape!
 Сб:⁹ [...] **док** још **имамо чиме** да се крећемо!
 Мк: [...] **додека** **може** да се движи!
 Бг: [...] **докато** **може** да се движи!

Для этого типа характерно, что между ситуациями, выраженными в ПЧ и ГЧ, ощущается некая особая связь: ситуация ПЧ является не только более или менее случайным фоном для ситуации ГЧ, но как бы создает благоприятные условия или необходимость для проявления ситуации ГЧ. Прерывающее событие здесь эксплицитно не выражено, и поэтому его можно интерпретировать лишь очень обобщенно – как исчезновение/устранение фоновой ситуации. Ввиду отмеченной особой связи между ситуациями ПЧ и ГЧ естественно предположить, что это событие повлечет за собой и устранение ситуации ГЧ. Таким образом концы обеих ситуаций фактически совпадают. Схематически это можно выразить следующим образом (нижняя линия – ситуация ГЧ):

Данное соотношение предполагает, что обе ситуации имеют ощущаемую длительность. По отношению к примеру (1) положение о дуративном характере ГЧ может показаться несколько неожиданным из-за наличия в ней формы СВ. Однако следует иметь в виду, что дуративность вытекает здесь из модального характера предложения: речь ведь идет о необходимости совершить указанное действие. Но, конечно, дуративный характер ГЧ намного естественнее проявляется при предикатах НСВ, как в следующих переводах английского предложения с союзом *as long as*:¹⁰

⁸ Этот пример показывает специфику нижнелужицкого языка, в котором, в отличие от других славянских языков, для данного значения не употребляется союз, могущий также обозначать определенную разновидность следования. (Употребление слова *daniž* в таких функциях не считается литературной нормой. Такие конструкции рассматриваются как калька с верхнелужицкого.)

⁹ Поскольку переводы данного текста на сербский и хорватский языки в грамматическом плане оказались совершенно идентичными, приводим лишь сербский вариант. Заметим, что в нашем материале никаких различий в употреблении данных союзов этих двух языков (*док/dok*) не обнаружено.

¹⁰ Этот английский союз можно считать специализированным средством для выражения данного таксисного отношения – полная одновременность. В классификации В.С. Храковского оно занимает середину шкалы таксисных отношений (Храковский

- (2) The Stone's safe **as long as** Dumbledore's around (Rowling);
 Ру: До тех пор **пока** поблизости находится Дамблдор, камень в безопасности;
 Ук: **Поки** тут Дамблдор, каменю *нічого не загрожує*;
 По: **Póki** Dumbledore **jest w pobliżu**, Kamień *jest bezpieczny*;
 Чш: **Dokud je tu** Brumbál, Kámen *je v bezpečí*;
 Сн: **Dokler je tu** Dumbledore, *je kamen na varnet*;
 Сб: Камен *je сигуран* **док** год **је** Дамблдор **у близини**;
 Бг: Камъкът *е в безопасност*, **докато** Дъмбълдор **е тук**.

3.2 Случаи одновременности с расхождением в трактовке

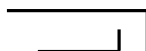
Когда отсутствует указанная выше особая связь между действиями ПЧ и ГЧ, в ряде славянских языков вместо ограничительного союза употребляется другой союз, выражающий менее маркированный вид одновременности (т.е. не подчеркивающий совпадение концов ситуаций ПЧ и ГЧ). Данные союзы либо совсем не содержат семантического компонента, связанного с исчезновением/устранением фоновой ситуации, как союзы типа русского *когда*, либо этот компонент выступает в ослабленном виде, как у чешского *zatímco* (ср. английский союз *while*). В последнем случае различие с более нейтральными союзами типа *когда* состоит, пожалуй, только в том, что фоновая ситуация эксплицитно представляется как что-то преходящее, сменяющееся чем-то другим. Тот факт, что в ряде славянских языков в подобных случаях допускается употребление такого же союза, как в случаях типа *as long as*, указывает на то, что в этих языках (группа а) компонент 'ограничение' в семантике ограничительного союза представлен менее ярко, чем в остальных языках (группа б). Данное различие между славянскими языками хорошо проявляется в следующих параллельных переводах:

- (3а) *Языки, употребляющие ограничительный союз*
 Ру: **Пока** Окунев открывал собрание, Токарев *смотрел* на [...] Корчагина (Островский);
 БР: **Пакуль** Окунеў адкрываў сход, Токараў *глядзеў* на Карчагіна;
 Ук: **Поки** Окунев відкривав збори, Токарев *дивився* на Корчагіна;
 Ск: **Кým** Окуїнов *otváral schôdzu*, Tokarev *sa díval* na Korčagina;
 Сб: **Док је** Окуњев *отварао* седницу, Токарјев *је гледао* Корчагіна;
 Мк: **Додека** Окунев го *отвораше* собирот, Токарјов го *гледаше* Корчагіна;
 Бг: **Докато** Окунев *откриваше* събранието, Токаръов *гледаше* [...] Корчагин.
- (3б) *Языки, употребляющие другой союз, способный выразить одновременность*
 По: **Gdy** Okuniew *zagajał* zebranie, Tokariew *patrzył* na [...] Korczagina;

2009: 31). Сравнимые союзы встречаются и в других германских языках, напр. немецкий *solange*, шведский *så länge* (Зорихина-Нильссон 2009: 395–396) и нидерландский *zo lang* (Барентсен 2009: 337–341). Нижнелужицкий союз *tak dlujko ako* построен по этой же модели, как и верхнелужицкий союз *tak dolho hač*, который в данном случае может заменить типичный ограничительный союз *doniž*. (Ср. немецкий перевод (1) [...] **so lange** *er sich noch fahren lässt*.)

- Чш: **Zatím co** Okuněv **zahajoval** schůzi, *hleděl* Tokarev na Korčagina;
 НЛ: **W casu ako jo** Okunjew zgromažinu **wótwórjal**, *jo* Tokarjew *glédal* na [...] Korčagina;
 ВЛ: **Hdyž** Okunjew zromadžiznu **zahaji**, *hladaše* Tokarjew na [...] Korčagina;¹¹
 Сн: **Ta čas, ko je** Okunjov **odpiral** zborovanje, *je* Tokarjov *zrl* na Korčagina;
 Аг: **While** Okunev **opened** the meeting Tokarev *could not keep his eyes off* Korchagin.

Такое же распределение союзов находим в предложениях, в которых ГЧ содержит предикат СВ, обозначающий событие, возникающее на фоне ситуации ПЧ.¹² Достижение предела действия ГЧ и окончание фоновой ситуации воспринимаются как события без особой взаимной связи, и между ними легко ощущается некоторое расстояние. Схематически:

Именно это обстоятельство мешает выбору прототипического ограничительного союза в славянских языках группы б. В подобных случаях обычным английским соответствием является союз *while*:

- (4) **While** he was looking, Eeyore *coughed* in an impressive way [and began to speak] (Milne).
 (4а) *Языки, употребляющие ограничительный союз*
 Ру: **Пока** он **искал** Подарок, Иа-Иа энергично *прокашлялся*;
 БР: **Пакуль** Крыштусь **шукаў** падарунак, Іа важна *кашлянуў*;
 Ук: Тим часом, **поки** Крістофер Робін **мацав та розглядався**, Іа значливе *кахикнув*;
 Ск: А **kým** ho **hľadal**, Híkaj *si významne odkašlal*;
 Хр: **Dok je** on tako **tražio** dar, Njar *se značajno nakašljao*;
 Сб: **Dok je** on **tražio**, Іar *se važno nakašljao*;
 Мк: **Долека** Кристофер Робин го **бараше** подарокот, Ушле впечатливо *се накашља*;
 Бг: **Докато** Кристофър **търсеше**, Ийори *се изкашља* многозначително.
 (4б) *Языки, употребляющие другой союз, способный выражать одновременность*
 По: **Podczas gdy** tego **szukał**, Iijaa *chrząknął w sposób imponujący*;
 Чш: **Zatímco** jej **hledal**, Ijáček *si významně odkašlal*;
 НЛ: **Wetom až** wón **jo pytal**, Yjar *jo mójnje zakašlil*;
 ВЛ: **Hdyž** hišće **pytaše**, Yjar *nadobo wotkašlowa*;
 Сн: **Medtem ko je** Christopher Robin **iskal**, *je* Sivček *presunljivo zakašljal*.

3.3 От выражения одновременности к сопоставительному значению

Союзы типа английского *while* или чешского *zatímco* проявляют склонность расширять свое значение таким образом, что они могут употребляться в случаях, где они воспринимаются не как выражение вре-

¹¹ Форма *zahaji* является двувидовой и в данном примере воспринимается как НСВ.

¹² По классификации В.С. Храковского, неполная одновременность₁.

менных отношений, но как выражение сопоставления (адверсативности). См. следующий пример из большого Чешско-русского словаря 1976 года, где *zatímco* классифицируется как противительный союз:

(5) *my chceme mír, zatímco kolonizátoři připravují válku;*

Ру: мы *хотим мира*, тогда как /в то время как/ колонизаторы **готовят войну**.

Как показывает русский перевод, подобное расширенное значение не свойственно русскому союзу *пока*. Насколько нам известно, то же самое можно сказать об ограничительных союзах почти всех других языков. Однако в статьях (БАРЕНТСЕН 2007: 251–252; 2008: 40–41) обращается внимание на то, что у сербского союза *док* подобное употребление представлено широко. См. следующий пример:

(6) недаром Шиллер *говорил*, что Кантовские рассуждения по этому вопросу могут удовлетворить только рабов, **а** Штраус просто **смеялся** над этим доказательством (Булгаков);

Сб: није Шилер узалуд *говорио* да кантовска разматрања овог питања могу да задовоље само робове, **док се** Штраус том доказу једноставно **смејао**.

Как следовало ожидать, подобные примеры можно найти также в хорватском языке. К этой группе присоединяется еще и македонский язык, как показывает следующий пример:

(7) Сидящий за столом Римский с самого утра *находился в дурном расположении духа*, **а** Варенуха, в противоположность ему, **был очень оживлен** [...] (Булгаков);

Мк: Римски, кој седеше покрај масата уште од изутрината, *беше лошо расположен*, **додека** Варенуха наспроти него **беше многу жив**.

4. Тип б) – преобладание компонента ‘следование’

4.1 Прерывающее и сменяющее следование

Все обсуждаемые ограничительные союзы могут употребляться для выражения прерывающего следования: действие ПЧ следует за действием ГЧ и прерывает его. (ХРАКОВСКИЙ 2009: 31).

Наиболее полные соответствия данного типа находим в тех случаях, когда предикат ПЧ своеобразно сочетается с отрицанием, как почти во всех следующих славянских переводах английского предложения с союзом *until*:

- (8) I will *keep* you in prison **until** you **have learned** sense and manners! (Tolkien);
 Ру: Я *продержу* вас в тюрьме до тех пор, **пока не научитесь** уму-разуму и вежливости!
 БР: Я загадаю *трымаць* вас, аж **пакуль** вы **не прыдбаеце** крыху зоруму й добрых манераў!
 Ук: Я *триматиму* вас усіх у темниці, аж **поки** ви **наберетеся** розуму та чемності!
 По: Zamknę was w więzieniu i *będę trzymał*, **póki nie nauczycie się** rozumu i grzeczności;
 Ск: *Budem vás všetkých držať* vo väzení, **dokiaľ nezmúdriete!**
 Чш: Dám vás všechny *zavřít*, **dokud nepřijдете** k rozumu a **nenaučíte se** chovat slušně!
 НЛ: *Wobchowajom* was w popajżeństwie, **aż nawuknyjošo** rozymne zażarżanje a dobre maniry!
 ВЛ: Ja (z)*džeržu* was w jastwie, **doniž njenawuknjeće** [или **njejsće nawuknyli**], so rozumnje a porjadnje zadžeržeć!
 Сн: Vas *bom imel vse skupaj zaprte* v ječi, **dokler** vas **ne spravim** k pameti in naučim lepih manir!
 Хр: *Držat ću* vas sve skupa u zatvoru **dok se ne naučite** pameti i lijepom ponašanju!
 Сб: Ja *ću* vas sve *baciti u tamnicu* **dok se ne naučite** razboritosti i pristojnom ophođenju!
 Мк: *Ke* ve *чувам* сите во затвор сè **додека не научите се** да се однесувате пристojно!
 Бг: *Ще* ви *държа* затворени в тъмница, **докато не се вразумите!**

В данном примере только украинский и нижнелужицкий варианты не содержат отрицания. Нетрудно найти примеры, в которых украинский союз *поки* все же в подобных случаях сочетается с отрицанием. Ср. следующие переводы:

- (9) All was well, **until** one day they **met** a thunderstorm (Tolkien);
 Ру: Все шло хорошо, **пока** однажды они **не попали** в грозу;
 Ук: Все ишло гаразд, **поки** одного дня **не налетіла** гроза.

Положение в нижнелужицком языке менее ясно. Нам пока не удалось установить, можно ли в случаях типа (8) использовать также отрицательную конструкцию, и если да, то с каким союзом.

Несмотря на последнее обстоятельство можно все же считать, что особая связь между присутствием отрицания в ПЧ и прерывающей функцией ограничительных союзов является интересной общей чертой фактически всех современных славянских языков. Но, как известно, в подобных предложениях роль отрицания является достаточно своеобразной. Ведь речь идет явно не о неосуществлении данного действия. По-

этому, как правило, возможны определенные перифразы с неотрицательным предикатом. Ср. с русским вариантом (8): ... *в надежде, что научитесь уму-разуму*.¹³

Чтобы лучше понять семантическую специфику данной отрицательной конструкции, полезно сравнить пример (8) с другими примерами перевода английского *until*. Оказывается, что в ряде случаев, где в русском и некоторых других языках совершенно нормальным является употребление союза типа *пока не*, остальные славянские языки употребляют другую конструкцию: в украинском и в болгарском употребляется тот же союз, но без отрицания, а в польском, словацком и чешском употребляется вообще другой союз (соответственно *až* и *až*). Данное распределение отражено в следующем примере:

- (10) Long [Smaug] *had hunted in vain* **till** the dawn **chilled** his wrath (Tolkien).
 I – Языки, употребляющие ограничительный союз с отрицанием
 Ру: Долго *продолжалась* безрезультатная охота Смауга, **пока** рассвет **не остудил** его пыл;
 БР: Доўгі час дарэмна *шукаў* Драк, **пакуль** раница **не астудзіла**, нарэшце, ягонае шаленства;
 ВЛ: Doľho Smawg bjez wunoška *honjěše*, **doniž** **njewochlódnichu** rańše zerja jeho zľoby;¹⁴
 Сн:¹⁵
 Хр: Dugo je uzalud *tragao* za njima sve **dok** mu zora **nije ohladila** srdžbu;
 Сб: Dugo je *lovio* uzalud **dok** zora **nije ohladila** njegov gnev;
 Мк: Долго *ловеше* залудно **додека** зората **не** го **олади** неговио гнев;
 II – Языки, употребляющие ограничительный союз *без отрицания*

¹³ Именно поэтому в данных случаях принято говорить об отдельных союзах *пока не*, *dokud ne* и т.д. Для удобства изложения это делается иногда и в настоящей статье, хотя мы исходим из того, что эти сочетания имеют общую семантическую основу с союзом *пока* в неотрицательных ПЧ.

Следует отметить, что в ряде языков встречается интересный тип употребления ограничительного союза в сочетании с отрицательным предикатом СВ прошедшего времени (в перфектном варианте), где отрицательный смысл явно сохраняется. См. пример из Островского: *идем быстрее, пока она не ушла*, где ситуацию ПЧ вполне можно описать как *она еще не ушла*. К сожалению, рамки данной статьи не позволяют рассмотреть подобные примеры. Отметим лишь, что примеры данного типа мы нашли только в следующих языках: Ру, БР, Ук, По, Хр, Сб, Мк и Бг. Было бы очень интересно узнать, существует ли этот тип также в других славянских языках.

¹⁴ Правильность включения верхнелужицкого языка в данную группу требует проверки. Не исключено, что в подобных случаях возможен также союз *hač* без отрицания.

¹⁵ Словенский язык также относится к группе I. Однако в данном случае перевод содержит не придаточное предложение, а предложную конструкцию: *Dolgo je zaman iskal plen, vse do zore, ki mu je ohladila jezo*. Поэтому для сравнения приводим пример из другого текста: *And the dream began to sing itself over in his head until it became a sort of song* (Milne) – Ру: *И затем сон [...] пел до тех пор, пока не стал чем-то вроде песни*; Сн: *In snaje so mu začele šumeti v glavi, dokler se ni iz njih izmicila nekakšna pesem*.

- Ук: Так він *половав* довго и марно, аж **поки** світанок **остудив** його гнів;
 Бг: Напрасно *търси и обикаля* драконът, **докато** накрая утрото **поохлади** гнева му;
 III – *Языки, употребляющие другой союз*
 По: Smok długo *kolował* nad Górami, na próżno *szukając* złodziei, **aż** wreszcie ranny chłód **ostudził** jego gniew;
 Ск: Šarkan dlho a daroma *sliedil*, **až** svitanie **schladilo** jeho hnev;
 Чш: Dlouho tak *lovil* marno, **až** svítání **ochladilo** jeho vztek;
 НЛ: Smawg jo dłuško z njewuspěhom *góntwował*, **až** jo switanje **wochłóžilo** jogo gniw.

Мы исходим из предположения, что в языках групп II и III действуют определенные семантические факторы, которые заставляют делать выбор между первым типом ПЧ (с отрицанием) и вторым типом (без отрицания). В статье (БАРЕНТСЕН 2006) сделана попытка описать такие различия при сравнении польских союзов (*do*)*póki nie* и *aż* с русским *пока не* и английским *till/until*. Семантические области, покрываемые этими тремя союзами, заметно различаются, но оба польских союза можно считать регулярными соответствиями как русского *пока не* так и английского *till/until*. Отличительным признаком польского (*do*)*póki nie* является подчеркивание несовместимости результативной фазы предиката ПЧ с ситуацией ГЧ: при осуществлении действия ПЧ ситуация ГЧ либо существенно меняется, либо совсем прекращается. В то время как при выборе союза *aż* в центре внимания находится не прекращение ситуации ГЧ, а именно появление новой ситуации, указанной в ПЧ. К смыслу польского перевода, приведенного в примере (10), можно, пожалуй, приблизиться, заменив в русском переводе ПЧ на следующий вариант: ... **но наконец** *рассвет остудил его пыл*. Сравнительно часто при союзе *aż* действие ПЧ воспринимается как результат действия ГЧ (БАРЕНТСЕН 2006: 77). При всем этом следует отметить, что нередко различия между рассматриваемыми польскими союзами являются такими тонкими, что их взаимозамена вполне допустима.

Можно предположить, что в других языках групп II и III действуют аналогичные семантические факторы.¹⁶ Для альтернативных неотрицательных конструкций этих языков понятие прерывающее следование, возможно, является менее адекватным и следовало бы характеризовать указанные ими темпоральные отношения несколько по-другому. Пока мы предлагаем говорить в данных случаях о сменяющем следовании. Проверка гипотезы о существовании данного различия и наиболее точная формулировка его семантической сути в указанных языках требует, конечно, специальных исследований. Пока же мы исходим из того, что в этих языках выбор отрицательной конструкции в ПЧ (как в примерах

¹⁶ Исключением может быть нижнелужицкий. Пока не ясны возможности выбора другого союза на месте союза *až*.

(8) и (9)) связан с подчеркиванием несовместимости между ситуацией ГЧ и следующей за ней ситуацией и что именно в таких случаях понятие прерывающее следование выступает наиболее ярко. В языках группы I противопоставление отмеченных двух типов следования отсутствует, и отрицательная конструкция охватывает в них фактически всю данную сферу. Очевидно, следует считать, что в этих языках, как например в русском, признак несовместимости между ситуациями, следующими друг за другом, выступает в более ослабленном или измененном виде. Для выбора негативной конструкции уже достаточно представления, что событие ПЧ каким-то образом приходит на смену действию ГЧ.

Для всех рассмотренных в данном параграфе типов важным общим признаком является специфическая аспектуальная конфигурация: ГЧ связана с представлением длящейся ситуации, т.е. процесса или состояния, в то время как ПЧ обозначает событие – смену ситуаций.¹⁷

4.2 Отрицательная конструкция ПЧ при отрицании в ГЧ

Следует отметить, что весьма важным фактором для выбора отрицательной конструкции в ЗЧ оказывается наличие отрицания в главной части. Именно в таком случае фактически все славянские языки явно предпочитают данную конструкцию. Очевидно, именно отрицательная конструкция в ПЧ (*пока не* и т.д.) лучше всего выражает оттенок особой связи – некоторой условности, – который здесь как правило накладывается на темпоральные отношения между действиями. См. пример:

- (11) Я, маманя, слово дал себе дивчат *не голубить*, **пока** во всем свете буржуев **не прикончим** (Островский);
 БР: Я [...] слова даў сабе дзяўчат *не галубіць*, **пакуль** [...] буржуяў **не прыкончым**;
 Ук: Я [...] слово дав собі дівчат *не голубити*, **доки** [...] буржуїв **не доб'ємо**;
 По: Ja [...] mamusiu, dałem sobie słowo *nie zadawać się z dziewczętami*, **póki** [...] **nie wykończymy** burżujów;
 Ск: Ja som si dal slovo [...] že sa o dievčence *neobzriem*, **kým** [...] **nedorazíme** buržujov;
 Чш: Já jsem si dal [...] slovo, že *nebudu obletovat* děvčata dřív, **dokud** **nezničíme** buržousty;
 НЛ: [...] som se zluбіł, žednych żowców *njepóškaś*, **aż** ten ślędny z burżuazije [...] **njejo skóńcowany**;
 ВЛ: Ja [...] sym sej předewzal, tak dołho žaneje holcy *njewokośić*, **doniż** [...] burżuazija **zničena njebudže**;

¹⁷ В чешском и сербском переводах примера (8) длящаяся ситуация ГЧ, которая прерывается действием ПЧ, эксплицитно не обозначена. Однако сама семантика ПЧ вызывает здесь представление о пребывании в тюрьме из эксплицитно указанного действия 'бросить в тюрьму'.

- Сн: Jaz [...] sem si dal besedo, da ne bom miloval deklet, **dokler** [...] **ne** dotol-
čemo buržujev;
- Сб: Ja sam [...] dao sebi rec da ne milujem девојке **док** [...] **не** уништимо
буржује;
- Мк: Јас [...] си дадов сбор да не ги милувам девојките **додека** [...] **не** ги
уништиме буржуите;
- Бг: Аз [...] съм си дал дума да не закачам момичетата, **докато не** довър-
шим буржуите.

При наличии отрицания в обеих частях предложения они как бы нейтрализуют друг друга, и появляется смысл, который можно перифразировать неотрицательной конструкцией. В данном случае близким синонимом русского предложения является следующее: *буду голубить дивчат, лишь **после того как** прикончим буржуев*. Можно предположить, что именно поэтому наличие отрицания в ПЧ с ограничительным союзом стало восприниматься уже не как указание на неосуществление действие ПЧ, а как символ особого воздействия его на предшествующую ситуацию, выраженную в ГЧ. Отсюда оно, очевидно, распространилось и на предложения с неотрицательной ГЧ, т.е. на тип, рассмотренный в примерах (8) и (9). Но, конечно, вопрос о возможном развитии отрицательной конструкции требует специального исследования.

Особо следует отметить, что употребление отрицательной конструкции при ограничительных союзах фактически одинаково сильно представлено и в тех случаях, где предикат ГЧ содержит форму СВ. Это не само собой разумеется, так как нетрудно увидеть некоторое различие между предложениями с неодинаковой аспектуальной характеристикой ГЧ: в то время как при НСВ в ГЧ оттенок прерывания ситуации с заметной длительностью выступает достаточно ясно, примеры с СВ в ГЧ по смыслу имеют обычно большее сходство с другими типами предложения, обозначающими последовательность двух событий. На это указывает, например, возможность близкой перифразы в предложениях с другим союзом, ГЧ которых содержит неотрицательную форму СВ:

- (12a) [Алоизий] не успокоился до тех пор, **пока не** упросил меня прочесть
ему мой роман [весь от корки до корки] (Булгаков);
- (12б) [Алоизий] успокоился **только после того, как** упросил меня ...

Тот факт, что в данных случаях можно видеть некоторую переходную зону в сферу другого типа следования, проявляется и в том, что в ряде неславянских языков в подобных случаях вместо союза типа *until* встречается союз типа *before* (ср. два английских перевода в следующем примере).¹⁸ Как показывает этот пример, в славянских языках употре-

¹⁸ См. анализ конкуренции соответствующих нидерландских союзов после отрицательной ГЧ в статье (БАРЕНТСЕН 2009: 354).

бление союза типа *before* в предложениях с отрицательной ГЧ более ограничено.

- (13) [Он выждал некоторое время, зная, что] никакою силой нельзя заставить *умолкнуть* толпу, пока она не выдохнет все, [что накопилось у нее внутри] (Булгаков);¹⁹
- БР: ніякая сіла не можа прымусіць *замоўкнуць* натоўп, пакуль ён сам не **выдыхне** ўсё;
- Ук: жодна сила не змусить *замовкнути* натовп, доки він не **видихне** всього;
- По: nie ma takiej siły, która kazałaby tłumowi *zamilknąć*, zanim nie wyrzuci z siebie wszystkiego;
- Ск: nieť takej sily, čo by vládala *umlčať* dav, kým nevydá zo seba všetko;
- Чш: žádná síla nedonutí dav *ztlchnout*, dokud nevykřičí všecko;
- НЛ: žedna móg njespórajo tu mań luźi k mjelcanjeju, pjerwjej aź [или njeźli aź] wšo njewustukajo;
- ВЛ: njebudže na žanežkuli wašnje móžno, *holk zastajić*, doniž njewotbudže wšitko;
- Сн: nič na svetu ne bi pripravilo množice *v molk*, dokler ne zmeče iz sebe vsega;
- Хр: nikakvom silom [se] ne može prisiliti gomilu da *utihne* sve dok она не избаци sve;
- Сб: никаквом силом [се] гомила не може натерати да *ућути*, све док не избаци из себе све;
- Мк: никаква сила не ќе може да ја *стивне* толпата, додека таа не го **издише** сето;
- Бг: никаква сила не е в състояние да накара тълпата да *млъкне*, докато тя не излее всичко;
- Ar1: nothing could *silence* the crowd until it **had let loose** its pent-up feelings [Glenny];
- Ar2: ... **before** it **exhaled** all that was pent up in it [Pevear & Volokhonsky].

В данном примере союз типа *before* выбран лишь в польском и нижнелужицком переводах. Однако, по мнению носителя языка, и в чешском переводе замена союза *dokud ne* на *než ne* вполне допустима. На то, что и в польском, и в серболужицких языках существует определенная конкуренция между подобными союзами, показывают следующие переводы примера (12а):

- (12в)
- По: *Nie dał za wygraną*, dopóki mnie nie uprosił, bym mu przeczytał [...] *moją powieść*;
- НЛ: *Njejo dał* žednego měra, až jo se wóte mnjo njewupšosyl, aby jomu pšecytał mój roman;

¹⁹ То, что речь здесь идет об отношениях двух событий, проявляется яснее в упрощенном варианте: *Толпа не умолкнет, пока не выдохнет все* (ср. *Толпа умолкнет только, когда выдохнет все*).

ВЛ: Alojs *so njespokoji, doniž njebě* mje **naprosyl** // **predhač** mje **njenaprostyl**, jemu mój cyty roman [...] přečitać.

Этим подтверждается, что в данном случае близость сфер *until* и *before* проявляется прежде всего в славянских языках северо-западной части территории. Существование такой ситуации в словенском языке подтверждается следующим примером:

(14) “Moten,” je ponovila Sophie, saj je vedela, da *se* pogovor **ne bo nadaljeval**, **preden ne ponovi** nove besede;

Ру: – Затуманенное, – повторила Софи, зная, что разговор *не будет иметь продолжения* до тех пор, **пока** она **не** запомнит это новое, прежде неизвестное ей слово;

Аг: “Foggy,” Sophie repeated, knowing the conversation *would not continue until* she **repeated** her new vocabulary word (Brown).²⁰

Интересно отметить, что в данных примерах всех пяти языков, которые в данной позиции допускают союз типа *before*, ПЧ содержит отрицание. Это, пожалуй, можно объяснить только тем, что здесь действует некоторая контаминация с обычной отрицательной конструкцией при ограничительном союзе.²¹ Но наличие отрицания также показывает, что этот тип сближения сфер *until* и *before* (в позиции после отрицательной ГЧ) является достаточно своеобразным.

Другие типы употребления ограничительных союзов, где близость сфер *until* и *before* проявляется заметно сильнее и особой связи с отрицанием не имеет, анализируются в следующем разделе.

В заключение этого параграфа отметим, что в некоторых языках рассматриваемые две отрицательные конструкции могут конкурировать еще и с неотрицательным вариантом, т.е. с союзом типа польского *aż* (ср. пар. 4.1). Этот вариант представлен именно в словацком и чешском переводах примера (12а):²²

(12г)

Ск: *Nedal pokoj, až* ma napokon **uprosil** a přečítal som mu celý svoj román [...];

Чш: *Nedal pokoj, až* mě **uprosil** a já mu přečetl celý svůj román [...].

²⁰ В нидерландском языке здесь хорошо возможны оба союза: *tot* и *voor*.

²¹ Не исключаем возможность, что подобные случаи встречаются также в других славянских языках. Хализева (1969: 81) приводит пример *Прежде чем я не кончу работу, я не встану из-за стола*, как синонимичный предложению с *пока не*. Однако, насколько нам известно, в литературных текстах такие примеры встречаются очень редко. (Это нужно проверить на большом корпусном материале.)

²² На тот факт, что в польском языке в подобных случаях также встречается союз *aż*, показывает следующий пример, приведенный в работе (BĚLIČOVÁ, SEDLÁČEK 1990: 111): *Powiedzieli, że dotąd nie wypuszcza, aż się nauczy nut*.

Мы предполагаем, что в таких случаях выбор данного неотрицательного варианта мотивирован желанием выразить оттенок целенаправленности, результативности. Интересно отметить, что примеры этого типа мы встретили только в языках с союзом *až/až*. Как указано в пар. 4.1, в украинском и болгарском языках данной конструкции может соответствовать конструкция с обычным ограничительным союзом без отрицательной частицы. Но в текстах на этих языках мы пока не обнаружили примеров, где бы эта конструкция употреблялась после отрицательной ГЧ. И в переводах примера (12) представлена только отрицательная конструкция:

(12д)

Ук: Він не заспокоївся доти, поки не умовив мене прочитати йому мій роман [...];

Бг: Той не миряса, докато не се съгласих да му прочета целия си роман [...].

5. Другие случаи, приближающиеся к сфере действия союзов типа *Before*

5.1 'Дистантная' последовательность двух событий

В (15а) и (15б) выражается определенное соотношение между действиями ГЧ и ПЧ, которое только в одной из двух групп славянских языков можно выразить посредством ограничительного союза:²³

(15а) Языки, употребляющие ограничительный союз

Ру: Пока [Коська] нашел масленку и вернулся, сверло уже сломалось (Островский);

БР: Пакуль ён знайшоў маслёнку і вярнуўся, свердзел ужо зламаўся;

Ук: Поки він знайшов маслянку й повернувся, свердло вже поламалося;

Ск: Kým našiel olejníčku, a kým sa vrátil, vŕtačka sa zlomila;

Сб: Док је нашао уље и док се вратио, сврдло се већ сломило;

Мк: Додека га најде масленикот и се врати, сврделот веќе се скрши;

Бг: Докато намери масљонката и се вѐрне, свределџт вече се счуна;

(15б) Языки, употребляющие другой союз

По: Zanim znalazł oliwiarke i wrócił, wiertło się złamało;

Чш: Než ji našel a než se vrátil, nebozez se zlamał;

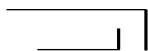
НЛ: Nježli až [или pjerwjej až] jo teju z mazańskim wólejom namakał a se wrošił, jo se njabozac južo zlamał;

ВЛ: Hdyž bě wolij skónčnje namakał a so k mašinje wrócił, bě so njeboz hižo zlamał;

Сн: Preden pa je našel ročko in se vrnil, je bil sveder že zlomljen.

²³ Данное различие между языками отмечено также в работе (BĚLIČOVÁ, SEDLÁČEK 1990: 111).

Данное соотношение языков полностью совпадает с указанным в пар. 3.2 (см. пример (4)). Это и не случайно, поскольку как при (4а), так и при (15а) можно утверждать, что событие, описанное в ГЧ осуществляется на фоне, суть которого указывается в ПЧ. Важно также, что между конечным пределом действия ГЧ и событием, прерывающим фон, может существовать некоторое расстояние. Различие заключается лишь в том, что в случаях типа (15а) эксплицитно указывается только прерывающее событие, а суть фона остается имплицитной. Это естественным образом вытекает из вида предиката ГЧ (см. пар. 2). В случаях типа (4а), где предикат ПЧ относится к НСВ, как раз наоборот эксплицитно указывается именно фоновая ситуация. Ср. данное в пар. 3.2 схематическое изображение со схемой, которую предлагаем для типа (15а):

В примерах (15а) необходимость создать представление о фоне вытекает лишь из семантики ограничительного союза. Выбор такого союза возможен здесь именно потому, что из эксплицитного представления о данных событиях ('найти' и 'вернуться') нетрудно вывести представление о вполне определенных предшествующих процессах – 'искать' и 'возвращаться'. Именно они и воспринимаются здесь как фон для действия ГЧ.

В примерах (15б) ограничительный союз не допускается по той же причине, как и в примерах (4б): значение ограничительного союза данных языков требует совпадения окончаний действий ГЧ и ПЧ. Но в данном случае, как сказано выше, между ними как раз ощущается некоторое расстояние. Поэтому в данных языках требуется другой союз. Как показывает (15б), в большинстве переводов выбран союз, выражающий тип следования, не требующий временного контакта между действиями ПЧ и ГЧ (ср. русский союз *до того как*). Таким образом, при данных переводах внимание концентрируется на самых заметных элементах данной конфигурации действий – указывается соотношение между пределами действий ГЧ и ПЧ, их последовательность. Как показывает верхнелужицкий перевод, в принципе, здесь можно выбрать даже и самый нейтральный временной союз, типа русского *когда*. Только тогда нужно обязательно сигнализировать 'обратный' порядок событий при помощи частицы типа *уже*.²⁴

²⁴ Как показывают польский и чешский переводы, при союзе типа *before* эту частицу можно легко опустить, поскольку там она фактически избыточна и служит лишь для подчеркивания данного временного отношения.

5.2 Квантификация действия в ГЧ

Особый интерес представляют те случаи, где в момент осуществления действия ПЧ как бы “подводится итог” того, что выражается в ГЧ. Весьма ярко это проявляется в тех предложениях, где ГЧ только обозначает количество времени, прошедшего до завершения действия ПЧ. При этом часто употребляется союз типа *before*, как в следующем примере:

(16) *It was a while before any of them said anything* (Rowling);

Ру: *Прошло довольно много времени, прежде чем они смогли разговаривать;*

Чш: *Trvalo chvíli, než někdo z nich pronesl jediné slovo.*

Подобные примеры можно найти во всех славянских языках, с возможным исключением словацкого. В имеющихся в нашем распоряжении словацких примерах употребляется только союз *kým*, который мы относим к ограничительным союзам. Интересно отметить, что и в примерах всех других языков группы а) предыдущего параграфа (5.1) в подобных случаях встречаются ограничительные союзы:²⁵

(17) *It took quite a while for them all to get off the platform* (Rowling);

Ру: *Прошло довольно много времени, пока все школьники покинули платформу;*

Ук: *Минув якийсь час, поки всі учні покинули платформу;*

Ск: *Chvíľu im trvalo, kým všetci vystúpili;*

Бг: *Мина доста време, докато всички се изтеглят от перона.*²⁶

При анализе употребления русского союза *пока* мы пришли к выводу, что в подобных случаях выбор между *пока* и *прежде чем* регулируется довольно тонкими семантическими соображениями. Они связаны с тем, что при союзе *пока* обязательно принимается во внимание процесс, ведущий к смене ситуаций, обозначаемой предикатом ПЧ. При этом часто ощущается, что осуществление данной смены ситуации сопровождается определенными усилиями (БАРЕНТСЕН, ПУПЫНИН 1999: 120).²⁷ Как нам представляется, подобные факторы действуют и в других языках группы а). Данную особенность можно истолковать как следствие

²⁵ Белорусского перевода этого текста у нас нет, а хорватский, сербский и македонский переводы в данном случае содержат другую конструкцию, типа *понадобилось ... чтобы*. Однако материал из других текстов подтверждает возможность употребления конструкции типа (17) для названных здесь языков. (Из-за экономии места эти примеры мы здесь не приводим.)

²⁶ Ср. чешский перевод: *Trvalo hodnou chvíli, než všichni vyšli z nástupiště.*

²⁷ В примере (17) наличие этого фактора достаточно ясно выражается специфической конструкцией, выбранной в английском оригинале (*it took ... to*).

относительно высокой значимости представления о фоне, характерной для ограничительных союзов именно этих языков. При обсуждении типа (15а) мы видели, что при сочетании этих союзов с положительным предикатом СВ определенное представление о фоновой ситуации следует “вывести” из эксплицитного обозначения данной смены ситуаций. Случаи типа (17) объясняются таким же образом. Разница между типами (15а) и (17) заключается фактически только в том, что в последнем типе нет расстояния между пределами действий ГЧ и ПЧ.

Разница между типами (16) и (17) настолько тонка, что в языках группы а) ограничительные союзы и союзы типа *прежде чем* часто взаимозаменяемы (за исключением словацкого *kým*, о чем см. выше). Однако в группе б) в указанной позиции ограничительные союзы не встречаются.

Ограниченные рамки настоящей статьи не позволяют более подробно рассмотреть примеры с обозначением количества времени.

В заключение данного параграфа приведем еще пример, где временная квантификация сопровождается другим действием. В этом примере представлены все языки:

(18а) *Языки, употребляющие ограничительный союз*

Ру: Павел долго спорил с Николаем, пока уговорил его [согласиться на временный отход от руководящей работы] (Островский);

БР: Павел доўга *спрачаўся* з Нікалаем, пакуль *угаварыў* яго;

Ук: Павло довго *сперечався* з Муколою, поки *умовив* його;

Ск: Dlho *sa škriepil* s Nikolajom, kým *ho presvedčil*;

Хр: *Pavle je dugo raspravljao* s Nikolajem, dok *od njega nije dobio* pristanak;

Сб: Павле *je дуго расправљао* с Николајем, док *од њега није добио* пристанак;

Мк: Павел долго *се расправаше* со Николај додека *доби* согласност;

Бг: Павел дълго *спори* с Николај, докато *го убеди*;

(18б) *Языки, употребляющие другой союз*

По: Długo *spierał się* z Mikołajem, zanim *uzyskał* jego zgodę;

Чш: Dlouho *debatoval* s Nikolajevem, až *ho umluvil*;

НЛ: Dlujko *jo se rozestajal* z Nikolajom, nježli až *jo joga nagronil*;

ВЛ: Dołho *so z Nikolajom wurěčowaše*, prjedy hač *jemu tón skónčnje dowoli*;

Сн: Dolgo *se je pričkal* z Nikolajem, preden *ga je pripravil*.

В примерах группы б) только чешский переводчик не выбрал союза типа *прежде чем*. Однако, по мнению носителя языка, замена союза *až* на *než* здесь вполне допустима. При союзе *až*, по-видимому, больше подчеркивается, что действие ПЧ является результатом действия ГЧ, в то время как при союзе *než* больше подчеркивается длительность действия ГЧ.

Примечательно, что в примерах группы а) только (идентичные) сербский и хорватский переводы употребляют отрицательную конструк-

цию в ПЧ. По мнению носителя хорватского языка, здесь трудно опустить отрицательную частицу, что может указывать на то, что сербский и хорватский *док не* в данном отношении несколько отличаются от русского *пока не*. Примечательно, что сербский перевод примера (16) также содержит отрицание:

(16a) *Прође извесно време **док** неко коначно **не** проговори.*²⁸

Как свидетельствует следующий пример, подобное явление встречается в македонском языке:

(19) *it was some time **before** he **could get** anything else **out** of them (Tolkien);*
Мк: помина време **додека не успеа** да извлече нешто повеќе од нив.

Как мы видели в параграфе 3.3, эта же группа (хорватский, сербский и македонский языки) отличаются и в ином отношении от остальных языков группы а). Не исключаем, что между данными явлениями существует определенная связь. Пока об этом судить трудно, поскольку еще недостаточно ясно, как в этих языках мотивируется выбор между отрицательной и неотрицательной конструкциями при ГЧ с квантификацией.

6. Заключение

Представленный материал указывает на то, что между славянскими языками существуют интересные различия в области употребления ограничительных союзов. В рассмотренном материале выявлен ряд факторов, влияющих на возможность использования ограничительного союза в предложениях с разными типами значения.

Как нам представляется, ценность сопоставительного анализа языков состоит именно в том, что оно позволяет лучше выявить подобные факторы. Через зеркало другого языка иногда лучше воспринимаются различия, которые обычно остаются фактически незамеченными. Однако мы хорошо осознаем проблемы, связанные с использованием переводов. Необходимо проверить и дополнить наблюдения, приведенные в настоящей статье, на подлинном материале каждого из этих языков. Это следовало бы сделать на большом корпусном материале и, по возможности, в сотрудничестве с носителями данных языков.

Более детальное знание функционирования рассматриваемых конструкций необходимо не только для практических целей (составления

²⁸ В данном случае в хорватском переводе употреблена другая, целевая конструкция, связанная с выбором другого глагола в ГЧ (ср. русское *понадобилось*): *Trebalo je nešto vremena **da** netko od njih prvi **progovori**.*

словарей и учебников), но также для решения ряда интересных теоретических вопросов (БАРЕНТСЕН 2008: 41). Надеемся, что наша статья сможет пробудить или возобновить интерес специалистов в области различных славянских языков к необходимым здесь исследованиям.

ЛИТЕРАТУРА

- БАРЕНТСЕН, А., 1979: “Наблюдения над функционированием союза *noka*”. *Dutch Contributions to the Eighth International Congress of Slavists*. Lisse: Peter de Ridder Press: 57–159.
- БАРЕНТСЕН, А., 1980: “Об особенностях употребления союза *noka* при глаголах ожидания”. *Studies in Slavic and General Linguistics* 1. Amsterdam: Rodopi: 17–68.
- БАРЕНТСЕН, А., 1998: “Об изъяснительных придаточных предложениях при глаголах ожидания (с некоторыми результатами исследования компьютерных корпусов русских текстов 19-го и 20-го вв.)”. *Dutch Contributions to the Twelfth International Congress of Slavists, Linguistics* (= SSGL 24). Amsterdam – Atlanta: Rodopi: 1–42.
- БАРЕНТСЕН, А., 2006: “О польских и русских соответствиях английского союза *till/until*”. *Od fonemu do tekstu, Prace dedykowane Profesorowi Romanowi Laszkowskiemu* (pod redakcją Ireneusza Bobrowskiego i Krystyny Kowalik). Kraków: Lexis: 65–80.
- БАРЕНТСЕН, А., 2007: “Об ограничительных временных союзах в сербском, русском и польском языках”. *Зборник Матице српске за славистику* 71-72/2007: 237–253.
- БАРЕНТСЕН, А., 2008: “О сопоставительном изучении ограничительных союзов славянских языков”. *Evidence and Counter-Evidence. Essays in honour of Frederik Kortlandt. Volume 1: Balto-Slavic and Indo-European Linguistics* (eds. Alexander Lubotzky, Jos Schaecken, Jeroen Wiedenhof) (= SSGL 32). Amsterdam–NewYork: Rodopi: 23–43.
- БАРЕНТСЕН, А., 2009: “Таксис в нидерландском языке”. ХРАКОВСКИЙ (РЕД.) 2009: 269–366.
- БАРЕНТСЕН, А., ПУПЫНИН, Ю., 1999: “О союзах предшествования в русском и английском языках”, *Semantyka a konfrontacja językowa* 2 (red. Zbigniew Greń & Violetta Koseska-Toszewa). Warszawa: Slawistyczny ośrodek wydawniczy: 105–122.
- BELIČOVÁ, H., SEDLÁČEK, J., 1990: *Slovanské souvětí*. Praha: Academia.
- BREU, W., 2009: “Situationsgeflechte. Zum Ausdruck der Taxis im Moliseslavischen”. *Von grammatischen Kategorien und sprachlichen Weltbildern – Die Slavia von der Sprachgeschichte bis zur Politsprache. Festschrift für Daniel Weiss zum 60. Geburtstag*, Tilman Berger e.a. (ed), [Wiener slawistischer Almanach Sonderband 73], 83–108.
- ЗОРИХИНА-НИЛССОН, Н., 2009: “Таксис в шведском языке”, ХРАКОВСКИЙ (РЕД.) 2009: 367–469.

- ХАЛИЗЕВА, В.С., 1969: “Семантический анализ союзов предшествования”, *Русский язык в школе*, 1969, 2, 77–82.
- ХРАКОВСКИЙ, В.С., 2009: “Таксис: семантика, синтаксис, типология”. ХРАКОВСКИЙ (РЕД.) 2009: 11–113.
- ХРАКОВСКИЙ, В.С., 2009: (РЕД.) *Типология таксисных конструкций*. Москва: Знак.

СОКРАЩЕНИЯ НАЗВАНИЙ ЯЗЫКОВ

(В последовательности подачи примеров): *Ру* – русский, *БР* – белорусский, *Ук* – украинский, *По* – польский, *Ск* – словацкий, *Чш* – чешский, *НЛ* – нижнелужицкий, *ВЛ* – верхнелужицкий, *Сл* – словенский, *Хр* – хорватский, *Сб* – сербский, *Мк* – македонский, *Бг* – болгарский, *Аг* – английский, *Не* – немецкий.

ИСХОДНЫЕ ТЕКСТЫ

БУЛГАКОВ, МИХАИЛ: *Мастер и Маргарита*.

ОСТРОВСКИЙ, НИКОЛАЙ: *Как закалялась сталь*.²⁹

ROWLING, J.K.: *Harry Potter and the Philosopher's Stone*.

TOLKIEN, J.R.R.: *The Hobbit or There and Back*.

²⁹ Тексты переводов этого произведения на 11 славянских языков нам любезно предоставил коллега Эммерих Келих (Emmerich Kelih) Института славистики Грацкого университета имени Карла и Франца. Выражаем ему глубокую благодарность за эту помощь.

Adrian Barentsen

**SIMILARITIES AND DIFFERENCES IN THE USE OF DELIMITING
TEMPORAL CONJUNCTIONS IN THE MODERN SLAVIC LANGUAGES**

Summary

Virtually all Slavic languages have “delimiting” temporal conjunctions which display an interesting kind of polysemy. They express temporal relations that in non-Slavic languages usually must be translated by various conjunctions. E.g. Russian *poka (ne)* regularly corresponds to English *while, as long as, till/until* and *before*. In this paper the use of these conjunctions in all 13 modern Slavic literary languages is compared. The analysis is based on material from the author’s parallel corpus.

It appears that along with certain types of use which are common for practically all these languages there are also several uses that occur only in limited parts of them. With various types of use the delimiting conjunction of a certain language (or group of languages) competes with one or more other conjunctions, sometimes with very subtle distinctions. In a number of cases the situation is as yet insufficiently clear and asks for further investigations.

И.М. БОГУСЛАВСКИЙ^{1,2}, Л.Л. ИОМДИН¹

¹Институт проблем передачи информации им А.А. Харкевича РАН

²Мадридский политехнический университет

АКТАНТНЫЕ СВОЙСТВА АВТОДЕРИВАТОВ

The valency structure of a number of lexicographic types of Russian predicate nouns is considered. The defining property of these nouns is the fact that one of the actants of any such noun can be referred to as the noun itself. For example, in the sentence *The train covers a distance of 650 kilometers in 4 hours*, the phrase *650 kilometers* instantiates a valency slot of the word *distance*; at the same time, *650 kilometers* is the distance.

Ключевые слова: валентности, актанты, синтаксические дериваты, параметрические слова, автодериваты.

1. Виды заполнения валентностей слов

Мы будем исходить из того, что в синтаксической структуре предложения актанты могут занимать разные позиции относительно предикатного слова. Существуют три основных типа заполнения семантической валентности слова: активный, пассивный и разрывный [4].

Канонический способ заполнения некоторой валентности предикатного слова L состоит в том, что актант A синтаксически подчиняется слову L , например, *мальчик (A) спит (L)*. Такое заполнение валентности мы называем **активным**. Наряду с этим весьма массовыми являются ситуации, когда актант A синтаксически подчиняет L ; такое заполнение валентности называется **пассивным**. Типичным примером здесь является заполнение валентностей у прилагательных; скажем, в выражении *странный (L) человек (A)* слово *человек* заполняет семантическую валентность прилагательного *странный*, но синтаксически подчиняет его. Наконец, между самым словом L и некоторым его актантом может вообще не быть непосредственной синтаксической связи. Такое заполнение валентности мы будем называть **разрывным**. Например, в выражениях *любимый (L) режиссёр Ватикана (A)* или *мой (A) любимый (L) режиссёр:*

слова *Ватикана* и *мой* реализуют субъектную валентность прилагательного *любимый*, но синтаксически не подчиняют это прилагательное и не подчиняются ему, а зависят от третьего слова *режиссёр* (от которого «параллельно» синтаксически зависит и данное прилагательное).

Весьма часты также случаи, когда при некотором слове разные валентности заполняются разными способами. Таковы, например, валентности кванторных слов. В частности, в предложении *Все (L) дети (A1) капризничают (A2)* один актант слова *все* – *A1* – присоединяется к нему пассивно, а другой – *A2* – разрывно.

Интересно, что предикатных слов, все валентности которых заполняются только активным образом, не так уж много: эти слова явно составляют меньшинство. В самом деле, даже глаголы синтаксически подчиняют все свои актанты только тогда, когда они стоят в личной форме: в противном случае актанты, соответствующие глагольному подлежащему (т.е. представляющие субъектную или, в случае страдательного залога, объектную валентность глагола) реализуют эти валентности пассивным или разрывным образом, ср. *Мальчик (A) спит (L), но спящий (L) мальчик (A)* или *Мальчик (A) хотел спать (L)*.

Разрывное заполнение валентностей изучено относительно слабо и представляет особый интерес. Спектр этого явления довольно широк – от отдельных слов типа *любимый* и узких групп типа кванторных слов до лексически неограниченных конструкций, включающих инфинитив глагола. Ниже мы обсудим один весьма широкий класс слов, для которых разрывное заполнение одной из валентностей является стандартным. В него входят такие разные слова, как *учитель, отец, однополчанин, цель, привычка, скорость, имя, фамилия, копия, оригинал, версия, вариант* и многие другие. Эти слова обладают важным общим свойством, которое позволяет объединить их в единый класс.

2. Актантные автодериваты

В соответствии с концепцией Московской семантической школы предикатные слова, т.е. слова, имеющие валентности, должны толковаться в составе выражения, в котором естественным образом были бы отражены все актанты толкуемого слова. Так, входом толкования глагола *обжечь* должно служить не просто само это слово, а выражение

(1) *X обжег Y Z-ом*

(например, *Маша обожгла руку сковородкой*), в котором все валентности глагола представлены переменными. На начальных этапах изучения валентностей внимание было сосредоточено на прототипических предикатных словах – глаголах. Поэтому толкуемое выражение всегда име-

ло вид целого предложения и получило название сентенциальной формы. Впрочем, вскоре выяснилось, что толкуемая форма не всегда должна быть сентенциальной. Так, существительное *ожог* имеет тот же набор валентностей, что и глагол *обжечь*, и все они отлично выразимы в составе именной группы:

(2) *ожог у X-а на Y-е от Z-а (ожог на руке у Маши от сковородки).*

Обратимся к словам типа *учитель, ученик, врач, пациент, покупатель, продавец* и т.п., которые относятся к классу актантных дериватов S_i . Они подробно описаны в «Лексической семантике» Ю.Д. Апресяна [1], С. 164–168. Эти слова относятся к той же ситуации, что и глаголы *учить, лечить* или *покупать*, но служат обозначением не самой этой ситуации, как глаголы, а некоторого ее актанта. Дериваты типа S_i имеют те же семантические валентности, что и исходный глагол, за исключением того, что *i*-я валентность у них принципиально не выражается зависимым от них словом. Поэтому входом толкования для таких слов служит связочное предложение, в котором актант, не выразимый непосредственно при толкуемом слове, присоединяется к нему через связку: *X (есть) учитель Y-а* и т.д.

Разумеется, далеко не все связочные предложения обладают тем свойством, что одно из существительных, зависящих от связки, заполняет валентность другого. Ср., например, предложения *Береза – дерево, Это дерево – береза*, в которых ни одно из существительных не является актантом другого.

Тем не менее слов, способных присоединять один из своих актантов через связку, довольно много, и далеко не все из них являются синтаксическими дериватами от какого-то другого слова.

Один из классов подобных слов образуют существительные, обозначающие разнообразные отношения между людьми, такие, как *отец, мать, сестра, брат, коллега, однополчанин, земляк, единомышленник, конкурент, противник* и многие другие. В качестве выражения, служащего входом толкования для таких слов, также естественно использовать связочное предложение, например,

(2) *X (есть) однополчанин Y-а* = ‘человек X служит или служил в том же полку, что и Y’.

Для некоторых из слов – имен отношений существуют соответствующие глаголы, например, *друг – дружить, враг – враждовать*. Однако для большинства слов этого класса подобных глаголов не существует, и поэтому эти слова не могут считаться синтаксическими дериватами типа S_i .

Следующую интересную группу образуют имена абстрактных соотношений и свойств типа *причина, цель, результат, следствие, идея, замысел, привычка, обычай, новость, тайна* и т.п., например:

(3) *Съедать (А) на завтрак тарелку овсяной каши было его давней привычкой (L).*

Добавим к этим лексикографическим типам существительных группы параметров типа *длина, ширина, грузоподъемность, температура, национальность, гражданство, длительность, время, координаты, место, местонахождение* и т.п., ср.

(4) *Длина (L) доски – три метра (А).*

Некоторые параметрические существительные имеют соответствующий глагол и поэтому могут считаться принадлежащими к классу S_1 от таких глаголов, например, *вес – весить*. Однако для большинства слов этой группы наличие такого глагола нетипично.

Тот факт, что все эти слова способны присоединять один из своих актантов через связочный глагол, по существу означает, что все они способны **называть** один из своих актантов. Поясним, что мы имеем в виду.

Вернемся к слову *ожог*, которое мы упоминали в примере (2). Ситуация, обозначаемая этим словом, включает трех участников – 1) живое существо, 2) его часть тела, которая вошла в контакт с объектом аномально высокой температуры или химически активным веществом, и 3) сам этот объект или вещество: *ожог на руке у Маши от сковородки*. Существенно, что ни один из этих актантов – ни Маша, ни ее рука, ни сковорода – не может быть назван ожогом!

В случае существительных перечисленных выше классов дело обстоит иначе. Если один из актантов слова *учитель* можно назвать учителем (*Иван – учитель Петра*), то и один из актантов *однополчанина* можно назвать однополчанином (*Иван – мой однополчанин*), один из актантов *цели* можно назвать целью (*Их цель – построить вечный двигатель*), а один из актантов слова *длина* можно назвать длиной (*Шесть метров – вполне достаточная длина для коридора*).

Однако таково конституирующее свойство синтаксических дериватов типа S_1 . Именно они обладают способностью служить обобщенным названием для одного из актантов исходного слова. Слово *А* является дериватом типа S_1 от слова *В*, если *А* может служить обозначением любого *i*-го актанта слова *В*. Как мы уже видели, далеко не для всех слов из упомянутых выше групп такое исходное слово *В*, от которого они могли бы быть синтаксическим дериватом, реально существует. Для слова *вес* существует глагол *весить*, но для многих других параметров, таких, как *длина, ширина, возраст, температура*, таких глаголов нет. Отсюда следует, что для существа явления S_1 не является обязательным, чтобы слова *А* и *В* были разными. Другими словами, можно утверждать, что существительные типа *учитель, однополчанин, цель, длина* являются **актантными дериватами типа S_1 от себя самих**, или **актантными автодериватами**.

Это не противоречит тому, что эти слова могут оказаться актантными дериватами не только от себя самих, но и от других слов, например, *учитель* от *учить*, *командир* от *командовать*, *причина* от *вызывать*, а *вес* от *весить*.

Ниже мы рассмотрим валентные свойства таких слов. В разделе 3 мы обсудим свойства самих автодериватов, а в разделе 4 – выражений адвербиального и адъективного характера, образованных от них (типа *по причине*, *с целью*, *под предлогом*, *длинной*, *в длину* и т.п.).

3. Актанты автодериватов

Как отмечалось выше, каноническим способом присоединения *i*-го актанта к автодеривату типа S_i является присоединение через глагол-связку. В пределах данной статьи мы будем для краткости называть такой актант просто ***i*-м актантом**. Ниже мы рассмотрим некоторые особенности связочной конструкции, образованной автодериватом и его *i*-м актантом, а затем остановимся на активном заполнении валентностей автодериватов.

3.1. Автодериваты и связи

3.1.1. Синтаксическая и коммуникативная структура связочных предложений

С точки зрения синтаксической и коммуникативной структуры связочного предложения можно выделить три класса автодериватов. **Первый класс** образуют абстрактные предикаты типа *причина*, *цель*, *подоплека*, *задача*, *предназначение* и т.п. Ко **второму классу** относятся параметрические слова типа *высота*, *длина*, *ширина*, *вес*, *площадь*, *грузоподъемность* и т.п. Наконец, в **третий класс** входят имена отношений между людьми типа *отец*, *брат*, *женух* и т.п.

Начнем с коммуникативной организации связочных предложений. Как для слов класса *причина*, так и для слов класса *высота* в коммуникативно нейтральном контексте типично находиться в теме предложения. Типичная коммуникативная задача для связочных предложений с этими словами – дать ответ на вопрос, какова причина (цель, подоплека и т.п.) некоторого явления или какова длина (ширина, вес и т.п.) некоторого объекта. Так, вторые предложения в следующих парах значительно менее характерны, чем первые:

- (5а) *Целью этого демарша [Th] была демонстрация силы [Rh].*
- (5б) *Демонстрация силы [Th] была целью этого демарша [Rh].*
- (6а) *Высота мачты [Th] была десять метров [Rh].*
- (6б) *Десять метров [Th] была высота мачты [Rh].*

Предложения типа *Десять метров* [Th] *была высота мачты, а не всего корабля*, разумеется, возможны, но коммуникативно маркированы.

Для слов третьего класса, обозначающих отношения между людьми, заметного тяготения ни к тематической, ни к рематической позиции, не наблюдается:

(7а) *Отцом Бориса* [Th] *был Леонид* [Rh].

(7б) *Леонид* [Th] *был отцом Бориса* [Rh].

С точки зрения синтаксической позиции автодеривата в связочной конструкции распределение несколько другое. В нейтральном контексте для слов типа *причина* и типа *отец* характерно занимать позицию присвязочного члена, в то время, как для слов типа *высота* более нормальна позиция подлежащего:

(8а) *Причиной пожара* [присвяз. член] *был поджог* [подлежащее].

(8б) **Причина пожара* [подлежащее] *была поджогом* [присвяз. член].

(9а) *Отцом Бориса* [присвяз. член] *был Леонид* [подлежащее].

(9б) **Отец Бориса* [подлежащее] *был Леонидом* [присвяз. член].

(10а) *Высота мачты* [подлежащее] *(была) десять метров* [присвяз. член].

(10б) **Высотой мачты* [присвяз. член] *были десять метров* [подлежащее].

Здесь следует сделать два замечания.

1. Присвязочный член в предложениях с параметрическими словами типа *высота* не может стоять в творительном падеже: **Высота мачты была десятью метрами*, что затрудняет идентификацию подлежащего в предложениях типа (10а). Тем не менее, исходя из соображений коммуникативной организации (подлежащее тяготеет к тематической позиции) и согласования (связка тяготеет к согласованию с подлежащим), разумно считать, что подлежащим в предложениях типа (10а) является параметрическое существительное, а не обозначение значения параметра.

2. Даже в предложениях со словами классов *причина* и *отец* присвязочный член не всегда стоит в творительном падеже. Так, вполне возможны предложения не только типа *Целью было выжить любой ценой, Отцом Бориса был Леонид*, но и типа *Цель была выжить любой ценой, Отец Бориса был Леонид*. Здесь решающим соображением оказывается соотносимость именительного падежа с творительным: *цель – целью, отец – отцом*.

3.1.2. Лексический состав глагольного ядра

До сих пор мы говорили о том, что *i*-й актанта автодериватов присоединяется к ним через посредство связки *быть*, выступающей либо в полной форме, либо в виде нуля. Однако в этой позиции выступают и другие глаголы, причем некоторые из этих глаголов возможны с одними

автодериватами и невозможны с другими. Тем самым связка *быть* предстает как коррелят лексической функции-параметра семейства $Oper_1 - Func_1 - Labor_{ij}$. Вспомним, что слова типа *причина* выполняют при связке функцию присвязочного члена, в то время как слова типа *высота* – функцию подлежащего. Это значит, что глагол *быть* является значением функции $Oper_2$ от *причина*, и $Func_2$ от *высота*.

Перечислим другие корреляты лексических функций, способные присоединять к автодериватам *i*-й актанта.

Прежде всего, допустимы и другие связочные глаголы, такие, как *оказываться* или *становиться*:

(11) *Причина задержки оказалась* ($Func_2$) *в том, что потерялся ключ от зала.*

(12) *С тех пор целью его жизни стало* ($Oper_2$) *разгадать эту загадку.*

С количественными параметрическими словами невозможно употребление глагола *являться*. Ср.:

(13) *Это является* ($Oper_2$) *важной причиной нынешнего кризиса.*

(14) **Высота мачты является десятью метрами.*

Помимо связочных глаголов, в той же лексико-функциональной роли при разных существительных может выступать и ряд других глаголов:

(15) *Это послужило* ($Oper_2$) *предлогом <поводом> к войне <условием для заключения мира, целью данной статьи>.*

(16) *Он доводится <приходится>* ($Oper_1$) *мне братом <дядей, двоюродным дедушкой>.*

(17) *Длина <ширина, вес, грузоподъемность> нового автомобиля равняется половине <составляет половину>* ($Func_2$) *от длины <ширины, веса, грузоподъемности> серийно выпускающейся модели.*

(18) *Координаты Калмыкии составляют* ($Func_2$) (но не: **равняются*) *44°50 и 40°10 восточной долготы и 41°40 и 47°35 северной широты.*

(19) *Причина <цель, результат, условие> состоит <заключается>* ($Func_2$) *в следующем.*

(20) *Французская революция имела* ($Oper_1$) *своей целью (=ТВОР) не только изменение прежнего правления, но и уничтожение старой формы общества.*

(21) *Торпеда имела* ($Oper_1$) *длину (=ВИН) около 25 метров и вес 40 тонн.*

(22) *Они имеют* ($Labor_{12}$) *в длину всего несколько сантиметров.*

3.2. Активное заполнение валентностей автодериватов, по умолчанию выражающихся разрывно

Мы уже убедились, что дежурным способом реализации той валентности автодериватов, относительно которой уместно рассматривать от-

ношение деривации, является разрывное ее заполнение через связочный (или другой лексико-функциональный) глагол. Обратимся теперь к ситуациям, когда эта валентность нарушает этот канон и все-таки заполняется активным образом. Такая способность обнаруживается у многих предикатных существительных-автодериватов, хотя проявляется она у разных слов по-разному.

Отметим для начала, что практически все интересующие нас существительные имеют возможность присоединить к себе *i*-й актант, образуя с ним аппозитивную конструкцию, в которой последний будет выступать как приложение к нашему существительному, т.е. синтаксически зависеть от него, ср.

- (23) *Его отец (L), генерал (A), был против этого брака;*
 (24) *Расстояние (L) от Москвы до Петербурга (650 км (A)) поезд «Сапсан» преодолевает менее чем за четыре часа;*
 (25) *Причину (L) пожара (поджог (A)) установили сразу;*
 (26) *Этой цели (L) – обеспечить (A) бесперебойную работу системы – нам так и не удалось добиться.*

Однако активное заполнение валентности предикатного слова с помощью приложения не составляет полноценной альтернативы разрывному заполнению этой валентности через связку: как неоднократно отмечалось (см., например, [3]), конструкции с приложениями вторичны по отношению к связочным конструкциям и семантически очень близки к ним.

Что же касается активного заполнения валентности рассматриваемого вида неаппозитивным способом, то здесь картина оказывается весьма пестрой: возможность/невозможность такого заполнения зависит от лексикографического типа предикатного существительного.

Рассмотрим несколько подробнее один из таких типов – параметрические существительные. Как известно, они имеют единообразную валентную структуру: первый из их аргументов есть предмет, действие или процесс, характеризуемый данным параметром (*длина доски, цвет забора, характер отца*), а другой аргумент (обычно второй) – качественное или количественное значение этого параметра (*длиной в три метра, красный цвет, вспыльчивый характер*).

Параметрические существительные относительно легко допускают активную реализацию валентности значения параметра. В самом частом случае эта валентность оформляется в виде предложно-падежной группы *в + вин. пад.*, ср. *Буквально несколько лет назад высота (L) в (A) восемь метров казалась непреодолимой; Вероятность (L) в (A) доли процента для человека – это очень большая вероятность, если речь идет о потере им жизни;* вторичным образом – в виде предложно-падежной группы со значением приблизительности, вводимой предлогами *до, от, около, под, порядка* и некоторыми другими; ср.

- (27) *Большой канал, проходящий через весь город [Венецию] и имеющий в длину около 4 км при ширине (L) до (A) 70 метров;*
 (28) *При зарплате (L) от (A) 50 тысяч до 600 тысяч рублей в год ставка налога составит 13 процентов.*

Допускают активную реализацию соответствующей валентности и автодериваты класса S'_1 типа *требование, заявление, жалоба, обоснование* и пр., ср.

- (29) *Требованием митингующих была отставка президента – Он выступил с требованием отставки президента.*

По существу, это обстоятельство можно считать конституирующим свойством таких существительных [1].

Термины, обозначающие отношения (*отец, коллега, одноклассник, антагонист* и т.д.), напротив, категорически не допускают активной реализации такой валентности. Так, сочетание типа [#]*отец Ивана* не может употребляться в ситуации, когда нужно сообщить, что сам Иван является чьим-то отцом.

У существительных-автодериватов других классов способность синтаксически подчинять себе *i*-й актант носит индивидуальный характер. Интересно при этом то, что слова близких семантических классов или даже слова одного семантического класса могут вести себя в этом отношении по-разному. Например, некоторые слова семантического класса ‘причина’ (*причина, основание, предлог, повод*) практически не допускают активной реализации субъектной валентности или валентности содержания, т.е. той валентности слова *L*, которая может быть названа самим этим словом (о ситуациях, когда такое становится возможным, речь впереди, см. раздел 4). Если, например, слово *причина* используется для характеристики ситуации типа ‘поджог вызвал пожар’, как в предложении

- (30) *Причиной пожара явился умышленный поджог здания,*

то словосочетание [#]*причина поджога* применить нельзя, даже в контекстах, казалось бы, максимально способствующих этому:

- (31) [#]*При расследовании обстоятельств пожара причина поджога рассматривалась в качестве основной.*

Аналогичным образом, если описывается ситуация, когда некто отказался от участия в мероприятии, выдвинув в качестве предлога крайнюю занятость, невозможно употребить выражение [#]*предлог крайней занятости*. В то же время такие слова того же семантического класса, как *мотив* или *аргумент*, присоединяют этот актант с большой легкостью, ср.

- (32) *В ходе расследования проверялись все возможные мотивы убийцы, в том числе мотив (L) личной неприязни (A);*
 (33) *Иногда в поддержку этого тезиса выдвигается спорный аргумент (L) о (A) политической пассивности молодежи или даже ... спорный аргумент (L) политической пассивности (A) молодежи.*

Далее, слова *причина* и *цель* принадлежат к одному семантическому ряду; тем не менее, в отличие от *причины*, валентность содержания слова *цель* охотно выражается при нем с помощью синтаксического зависимого:

- (34) *Абсурдная цель (L) создания (A) вечного двигателя, как это ни прискорбно, находит своих сторонников;*
 (35) *На данном этапе Генрих V не ставил цели (L) создать (A) объединенное англо-французское королевство.*

Важным классом автодериватов являются существительные, обладающие синтаксическими признаками серии ПРЕД: ПРЕДИНФ, ПРЕДЧТО, ПРЕДЧТОБЫ, ПРЕДВОПР и т.д. (см. [2], [5]). В самом деле, такие признаки приписываются словам, которые способны управлять соответствующими типами языковых единиц через связку (или близкие к ним функциональные глаголы). Например, признак ПРЕДИНФ характеризует слова, которые через связку управляют инфинитивом, причем сам этот инфинитив является подлежащим; ср.

- (36) *Самой большой проблемой (=прединф) было уговорить директора.*
 Признаки ПРЕДЧТО, ПРЕДЧТОБЫ и ПРЕДВОПР характеризуют слова, которые через связку управляют придаточным-подлежащим, вводимым, соответственно, союзами *что* или *чтобы*:

- (37) *Для меня было новостью (=предчто), что Трир такой древний город;*
 (38) *Единственное направление движения не является достаточным основанием (=предчтобы), чтобы не пользоваться указателями поворота.*

Наконец, признак ПРЕДВОПР характеризует такие слова, которые через связку управляют придаточным-подлежащим в виде косвенного вопроса; ср.

- (39) *Куда идет король – большой секрет (=предвопр);*
 (40) *Остается загадкой (=предвопр), есть ли жизнь на других планетах.*

Очевидно, что все слова или выражения, выступающие в предложениях (36)–(40) в роли подлежащего, являются *i*-ми актантами существительных, имеющих указанные синтаксические признаки. Способность таких неименных актантов синтаксически подчиняться автодериватам тоже носит в целом индивидуальный характер. Так, по нашим оценкам,

из 170 существительных, которым в русском комбинаторном словаре лингвистического процессора ЭТАП-3 [3] приписан признак ПРЕДИНФ, лишь около 20 допускают активное заполнение соответствующей валентности инфинитивом: это такие слова, как *желание* (ср. *Моим желанием было немедленно уйти – У меня появилось желание немедленно уйти*), *обязанность* (*учитывать интересы всех*), *мысль* (*поехать на Кавказ*), *идея* (*пригласить гостей*), *необходимость* (*зарабатывать на хлеб*), *перспектива* (*остаться без денег*) и др. под. В то же время для подавляющего большинства таких слов активное присоединение *i*-го актанта невозможно, ср. **подвиг вступить за коллегу*, **наглость просить надбавку в кризис*, **преступление уклоняться от уплаты налогов* и т.д.

Следует особо отметить, что рассматриваемые валентности автодериватов могут активно заполняться не только посредством именных или предложно-падежных групп, как во всех приведенных выше примерах, но и посредством согласующихся с ними прилагательных, ср., например, *Длина (L) волны – 3 сантиметра (P)* и *трехсантиметровая (P) длина (L) волны*.

В некоторых случаях адъективную реализацию интересующей нас валентности допускают даже автодериваты, сопротивляющиеся активному заполнению валентностей именами и предложными группами. Мы уже детально рассматривали валентные свойства слова *причина* и видели, что оно отвергает активную реализацию субъектной валентности. Этот запрет не распространяется, однако, на прилагательные, во всяком случае, местоименные. Посмотрим, например, на конструкции, когда местоимением заполняется объектная валентность слова *причина*:

(41) *Причиной пожара явился поджог – Причиной **этого** явился поджог – Причиной **чего** явился поджог? – Произшел пожар, причиной **которого** <причиной **чего**> явился поджог*

и т.д.

В противовес этим выражениям, субъектную валентность слова *причина* способны заполнять согласующиеся местоименные прилагательные:

(42) *Какую (P) причину (L) рассматривали в качестве основной при расследовании обстоятельств пожара?*

(43) *Эта (P) причина (L) рассматривалась в качестве основной* и т.д.

В этой связи обращают на себя внимание контрастные пары типа *причина этого – эта причина*, требующие противоположной интерпретации, каковая до сих пор, насколько известно авторам, специально не обсуждалась.

Разумеется, все такие особенности заполнения валентностей должны найти отражение в толково-комбинаторном словаре.

4. Адвербиальные и адъективные производные автодериватов.

Рассмотрим теперь соотношение автодериватов с выражениями, являющимися по существу их синтаксическими производными. Мы имеем в виду такие предложно-падежные и падежные формы, которые по смыслу близки к “оглаголенному” предикатному существительному – автодеривату в адвербиальной или адъективной форме, деепричастному или причастному обороту от соответствующих предикатов (т.е. от значений лексических функций типа Oper-Func-Labor для наших существительных – *быть, иметь* и др.).

Примеры таких производных можно увидеть в предложениях типа

- (44) *Котел взорвался по причине короткого замыкания* (≈ ‘котел взорвался, имея причиной короткое замыкание’);
 (45) *Акция проведена с целью устрашения оппозиции* (≈ ‘устрашение оппозиции будучи целью проведения акции’);
 (46) *Перемирие будет заключено при условии отказа от насилия* (≈ ‘отказ от насилия будучи условием заключения перемирия’);
 (47) *Самолет летел со скоростью 900 км/час* (‘самолет летел, имея скорость 900 км/час’);
 (48a) *Здесь требуются доски длиной 3 м* (‘... доски, имеющие длину <в длину> 3 м’);
 (48б) *Здесь требуются доски трехметровой длины*;
 (49) *В гарнизоне можно было разместить роту численностью до 200 человек с полным вооружением* (‘... рота, имеющую численность до 200 человек’).

Как мы видим, предложно-падежные формы этих производных отличаются достаточно большим разнообразием: могут использоваться различные предлоги (*по причине, с целью и в целях, при условии и на условиях, по привычке, на высоте, со скоростью, по имени и под именем*) и т.д., а также, по крайней мере, родительный и творительный падежи существительного (*длиной в три метра и трехметровой длины*).

Все эти выражения по существу представляют собой синтаксические фраземы, описание которых остается за рамками нашего изложения.

Мы отметим здесь лишь одно явление, представляющееся достаточно типичным.

Если сравнить употребление слова типа *причина* в независимом окружении и в составе адвербиала типа *по причине*, может показаться, что они имеют разные валентные структуры – у слова *причина* реализуется в первую очередь объектная валентность (*причина пожара*), а у адвербиала *по причине* имеется одна субъектная валентность (*по причине поджога*). По нашему мнению, это не так. И у *причины*, и у *по причине*

набор валентностей один и тот же – у обеих единиц есть и субъектная, и объектная валентности. Различие здесь лишь в способе реализации этих валентностей. Как мы видели, у независимой *причины* объектная валентность реализуется активно, а субъектная – разрывно, через ЛФ-глагол. Что касается адвербиала, то здесь имеет место обратная ситуация: активно реализуется субъектная валентность слова *причина* в **составе** синтаксической фраземы *по причине*, а ее объектная валентность реализуется разрывно. Так, в предложении (44) эта валентность выражена подлежащим главного глагола *котел*, не имеющим непосредственной синтаксической связи с адвербиалом *по причине*.

5. Заключение. Вместо резюме.

Было показано, что обширный класс слов, относящихся к разным тематическим группам, обладает тем не менее интересным общим свойством: все эти слова могут служить обозначением одного из своих актантов. Эта способность реализуется прежде всего в связочных предложениях, хотя и не только в них: *Иван – мой однополчанин. Длина доски – три метра. Причина взрыва – короткое замыкание. Эта длина* (т.е. три метра). *Такая причина* (т.е. короткое замыкание).

Один из подклассов этого класса – отглагольные актантные дериваты типа S_i – достаточно хорошо изучен. Например, *учитель* и *ученик* являются субъектным и объектным дериватом глагола *учить*. За этими существительными стоит ситуация, в которой есть и обучающий, и обучаемый. Если Иван учит Петра, то и Иван, и Петр заполняют валентности как глагола *учить*, так и существительных *учитель* и *ученик*. Оказывается, что способность служить обозначением собственного актанта свойственна далеко не только дериватам от глаголов, но и многим другим словам, которые мы предложили называть автодериватами.

Ключевым фактором являются не связочные предложения сами по себе – в них легко участвуют существительные любых классов; ср., например, *Береза – дерево*. Существенное обстоятельство состоит в том, что связка оказывается средством присоединения актанта.

Были рассмотрены синтаксические и коммуникативные свойства связочных предложений, присоединяющих актант к автодериватам. Хотя наиболее типичным глагольным ядром подобных предложений является глагол *быть*, тем не менее здесь наблюдается определенное лексическое и синтаксическое разнообразие, заставляющее признать, что глагол *быть* является лишь одним из коррелятов семейства лексических функций $Oper_i - Func_i - Labor_{ij}$.

Особого внимания заслуживают адвербиальные и адективные дериваты автодериватов – выражения типа *по причине, с целью, на высоте*,

под предлогом, длиной и т.п. Некоторые их актантные свойства прямо противоположны актантным свойствам исходных слов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М., Наука, 1974.
2. Апресян Ю. Д., И.М. Богуславский, Л.Л. Иомдин, А.В. Лазурский, Л.Г. Митюшин, Н.В. Перцов, В.З. Санников, Л.Л. Цинман. Лингвистический процессор для сложных информационных систем. М.: Наука, 1992.
3. Богуславский И.М. Сфера действия лексических единиц. М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996.
4. Boguslavsky Igor. On the Passive and Discontinuous Valency Slots, *Proceedings of the 1st International Conference on Meaning-Text Theory*. Paris, Ecole Normale Supérieure, June 16–18; 2003.
5. Иомдин Л.Л., И.А. Мельчук, Н.В. Перцов. Фрагмент модели русского поверхностного синтаксиса. I. Предикативные синтагмы // Научно-техническая информация. Серия. 2. № 7. 1975, С. 30–43.

АЛЕКСАНДР В. БОНДАРКО

Институт лингвистических исследований РАН
Санкт-Петербург

АКТУАЛИЗАЦИОННЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ СЕМАНТИКИ ГРАММАТИЧЕСКИХ КАТЕГОРИЙ¹

В статье рассматривается вопрос о связи грамматической семантики с намерениями говорящего. Выявляются различия в проявлениях этой связи в системе грамматических категорий и в конкретных высказываниях. Обращается внимание на возможность актуализации точки зрения говорящего в речевых реализациях не только актуализационных, но и неактуализационных категорий. В частности, речь идет о категориях таксиса и залога. Анализируется сложное сочетание актуализационных и неактуализационных признаков в семантике глагольного вида. Учитывается соотношение интенциональных элементов высказывания и целостного текста.

Ключевые слова: связь с намерениями говорящего, актуализация, интенциональность грамматических значений, актуализационные элементы грамматических категорий, вид, время, залог, таксис.

1. Проявления связи с намерениями говорящего в семантике грамматических категорий

Рассматриваемый вопрос связан с известными классификациями грамматических категорий. Имеются в виду во многом сходные членения: «субъективно-объективные / объективные категории» (в интерпретации А. М. Пешковского), «категории-шифтеры / не-шифтеры» (в теории Р. О. Якобсона), «коммуникативно-грамматические / логико-грамматические категории» (в истолковании В. Г. Адмони).

А. М. Пешковский писал: «Мы будем впредь называть категории, обозначающие отношения между словами и словосочетаниями, объек-

¹ Исследование выполнено при поддержке Фонда Президента РФ, грант НШ-3433.2010.6 «Петербургская школа функциональной грамматики».

тивными синтаксическими категориями, а категории, обозначающие отношение самого говорящего к этим отношениям, субъективно-объективными синтаксическими категориями...» (Пешковский 1956: 89; здесь и далее воспроизводятся выделения, представленные в цитируемом тексте — А. Б). Характеризуя субъективно-объективные категории, А. М. Пешковский подчеркивает, что он имеет в виду «... второй частью термина обозначить, что “субъект” здесь наиндивидуален, что это языковой субъект, т. е. не просто “говорящий”, а “всякий говорящий”» (Там же: 89–90). Ср. также следующее высказывание: «Таким образом, мы устанавливаем здесь элемент субъективности, элемент отношения говорящего к своей собственной речи, хотя, конечно, эта субъективность, как и всякая речевая субъективность, может протекать только в абсолютно объективных рамках, потому что каждый говорящий при помощи категории времени может выражать те же соотношения» (Там же: 88). В данном истолковании субъективно-объективных категорий намечены речевые и категориальные аспекты отношения говорящего к его речи: констатация субъективности данного отношения в речи конкретного говорящего сочетается с указанием на обобщенность говорящего как «языкового субъекта». На наш взгляд, эти суждения существенны для перспективы анализа системно-языковых и речевых аспектов связи грамматических категорий с намерениями говорящего.

В книге В. Г. Адмони «Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики» выделяются а) коммуникативно-грамматические категории, «в той или иной форме отражающие те или иные стороны процесса речевой коммуникации и позиции (роли) участников речевого процесса», и б) категории логико-грамматические, «не соотносенные непосредственно с актом речевой коммуникации» (Адмони 1988: 67). Говоря о коммуникативно-грамматических значениях как о «значениях грамматических форм, выражающих отношение говорящего к содержанию высказывания и разные виды соотношенности между актом коммуникации в высказывании», в частности, о значениях форм наклонения и лица, В. Г. Адмони подчеркивает, что эти значения «непосредственно увязаны с самим фактом речевой коммуникации, оттапливаются и так или иначе “отсчитываются” от него, вследствие чего получают особые, специфические черты в речевом и в языковом плане» (Там же: 31).

В классификационной системе Р. О. Якобсона, основанной на соотношении категорий-шифтеров и «не-шифтеров», шифтеры определяются как категории, характеризующие сообщаемый факт и / или его участников по отношению к факту сообщения, либо к его участникам, в отличие от не-шифтеров, представляющих собой категории, не содержащие указания на данное отношение. Как шифтеры трактуются категории лица, наклонения, времени и засвидетельствованности. К сфере «не-шифте-

ров» относятся категории рода, числа, залога, вида, таксиса и статуса (речь идет об утвердительном, предположительном, отрицательном, вопросительном статусах и т. п.) (Якобсон 1972: 95–113; оригинал — Jakobson 1957).

В книге «Теория морфологических категорий» (Бондарко 1976; переиздание — в кн. 2005 г.) предложена классификация, включающая три типа морфологических категорий «по признаку участия в передаче отношения содержания высказывания к действительности с точки зрения говорящего»: 1) актуализационные категории, передающие тот или иной аспект отношения содержания высказывания к действительности с позиции говорящего; 2) неактуализационные категории, не выражающие данного отношения; 3) категории, которые не заключают в своем содержании постоянного актуализационного признака, но могут участвовать наряду с другими средствами в его выражении (категории с переменной актуализационной значимостью). «К 1-му типу в русском языке относятся категории наклонения, времени и лица; 3-й тип представляет категория вида; все остальные категории относятся ко 2-му типу» (1976: 50; 2005: 51). Данная трехчленная классификация и в настоящее время может рассматриваться как один из вариантов рассматриваемой характеристики грамматических категорий (ГК).²

При анализе актуализационной значимости ГК необходимо проводить различие между системно-языковыми и речевыми аспектами актуализации. Имеются в виду, с одной стороны, актуализационные элементы изучаемых категорий, а с другой — актуализация, реализующаяся в конкретных высказываниях. Ср.: а) отношение к говорящему как элемент категориальных грамматических значений (в частности, значений времени, наклонения и лица) и б) отношение к говорящему, представленное в высказываниях, содержащих различные варианты употребления грамматических форм.

На наш взгляд, проявления связи с намерениями говорящего возможны и в речевых реализациях неактуализационных («нешифтерных») категорий. Один из примеров — категория таксиса. В теории Р. О. Якобсона таксис рассматривается как категория, не относящаяся к сфере шифтеров: «Таксис характеризует сообщаемый факт по отношению к другому сообщаемому факту и безотносительно к факту сообщения» (1972: 101). В рассматриваемой семантике, действительно, четко выражен доминирующий признак «соотношение сообщаемых фактов», тогда как отношение к говорящему не является компонентом категориального зна-

² В дальнейшем изложении имеются в виду категории грамматики в широком смысле — как собственно грамматические категории (вид, время, наклонение, лицо и т. п.), так и семантические (в используемой нами терминологии — функционально-семантические поля: таксис, временная локализованность, персональность и др.).

чения таксиса (в отличие от категории времени). Вместе с тем в передаваемой в высказывании ситуации с элементом «характеристики одного сообщаемого факта по отношению к другому» может проявляться точка зрения говорящего как субъекта, устанавливающего или наблюдающего данное соотношение. Например, в высказывании *Обратите внимание — слушая нас, он скорее всего думает о другом* отношение одновременности представлено с точки зрения говорящего как актуальное для данной ситуации.

Заслуживают внимания суждения о роли говорящего в вербализации последовательности обозначаемых событий, высказанные В. П. Недялковым и Т. А. Отаиной при анализе таксиса в нивхском языке в сопоставлении с русским: «Хотя реальная действительность в значительной мере обуславливает характер ее вербализации в отработанных моделях конструкций, у говорящего остается бóльшая или меньшая свобода выбора форм, связанных с его углом зрения, с желанием подчеркнуть или выделить то или иное соотношение событий...» (Недялков, Отаина 1987: 301).

Залог, как и таксис, относится к числу «не-шифтеров»: «Залог характеризует отношение между сообщаемым фактом и его участниками безотносительно к факту сообщения или говорящему лицу» (Якобсон 1972: 101). При этом возможна актуализация точки зрения говорящего при выборе той или иной формы залога. Устранение субъекта с центральной позиции в структуре предложения и замещение этой позиции объектом может быть живым процессом, протекающим при формировании высказывания (например, когда автор, избегая подчеркивания своей личности, заменяет первоначальный вариант *Мы рассматриваем этот вопрос...* вариантом, в котором субъект отодвигается на задний план: *Этот вопрос рассматривается нами...*).

Возможность актуализации связи с говорящим при функционировании таксисных и залоговых конструкций лишней раз свидетельствует о необходимости проводить различие между характеристикой рассматриваемых категорий в их отношении к позиции говорящего на основе категориальных значений языковых средств (этим определяется истолкование таксиса и залога как категорий, не относящихся к числу шифтеров) и проявлениями «воли говорящего» в конкретных высказываниях.

Рассмотрение вопроса о грамматических значениях в их отношении к говорящему связано с понятием интенциональности. Имеются в виду системно-языковые потенции и речевые реализации связи языковых значений со смысловым содержанием, включающим намерения говорящего. Интенциональность проявляется в том, что значение, выражаемое определенной языковой единицей или их сочетанием, становится одним из актуальных элементов речевого смысла, передаваемого высказыванием.

При анализе связи грамматических значений с намерениями говорящего (пишущего) следует учитывать различия в «степени интенциональности», а также возможности неинтенционального функционирования языковых средств. В одних случаях элементы интенциональности выражены явно, эксплицитно, тогда как в других они выступают менее четко; между наличием и отсутствием интенциональности нет резких граней.

Существуют различия в отношении компонентов ГК к проявлениям интенциональности. Так, семантика повелительного и сослагательного наклонения, непосредственно связанная с коммуникативными целями высказывания и намерениями говорящего, характеризуется «сильной интенциональностью», тогда как изъявительное наклонение выступает в данном отношении как немаркированная форма. В принципе и формы изъявительного наклонения могут выступать в употреблении, отличающемся четко выраженной интенциональностью, особенно в тех случаях, когда контраст наклонений в высказывании подчеркивает положительный семантический признак реальности (например: *Нас волнует не то, что было бы, а то, что было*), однако в целом для рассматриваемых форм это не характерно. Сама по себе регулярность функционирования форм изъявительного наклонения обуславливает относительную нейтральность индикатива с точки зрения проявлений интенциональности.

Возможно функционирование грамматических форм при отсутствии связи значения данной формы с намерениями говорящего. Ср. употребление глагольных форм прошедшего времени ед. числа с показателями мужского или женского рода в случаях типа *Я рассматривал / рассматривала этот вопрос в ранее опубликованных работах*. В подобных высказываниях говорящий (пишущий) употребляет глагольную форму не потому, что он хочет выразить отношение к мужскому или женскому полу, а в силу облигаторности языкового выражения данного отношения в формах прошедшего времени ед. числа (ср. отсутствие отношения к полу субъекта в высказывании с формой настоящего времени: *Я рассматриваю этот вопрос...*).

Интенциональность может рассматриваться как свойство языковых значений разных типов — как лексических, так и грамматических. В сфере лексики это свойство выступает со всей очевидностью. С. Д. Кацнельсон писал: «Только употребление полнозначных слов связано с осознанием их смысла. Говорящие, как правило, отдают себе отчет в содержании таких слов и могут по желанию эксплицировать их содержание с помощью парафразы или толкования, синонимической замены или “наглядного определения” (указания на подразумеваемый словом предмет). Владение грамматическими формами характеризуется иной когнитивной модальностью. Хотя выражение мысли и ее понимание совершается при посредстве грамматических форм, в фокусе внимания участников речевого общения находится лишь вещественное содержание речи.

Функции грамматических форм осознаются лишь вместе с полнозначными словами и при их посредстве. Толкование грамматических форм в отдельности представляет для говорящих значительные трудности. Оно становится возможным лишь тогда, когда грамматический строй становится объектом научного познания» (Кацнельсон 1972: 114–115). В суждениях С. Д. Кацнельсона значительную ценность представляет сама постановка вопроса об осознании содержательных функций языковых единиц участниками речевого акта, о возможных проявлениях такой осознаваемости, о различиях в данном отношении между лексическими и грамматическими содержательными функциями. Примечательно, что в принципе признается возможным и осознание участниками речевого акта функций грамматических единиц.

При анализе грамматической семантики с точки зрения признака интенциональности возможно использование вопросов-тестов типа «для чего употребляется данная форма?», «что хочет выразить говорящий при ее употреблении?». В какой-то мере могут быть использованы поправки, вносимые говорящим в процессе речи, реплики слушающего, свидетельствующие о выделении отдельных форм с их семантическими функциями. Ср., например, речевые поправки, связанные с заменой одной формы времени другою: *С особенной силой чувствую сейчас — или, скорее, чувствовал сейчас на гулянье эту великую радость — любви ко всем* (Л. Толстой. Дневники). Учитывается возможность или невозможность использования правил, включающих ссылку на намерения говорящего: «Если говорящий хочет предостеречь от выполнения неагентивного неконтролируемого, “ошибочного” действия, которое, как он полагает, может осуществиться после произнесения прескрипции, он должен употребить императивную форму СВ» — имеются в виду случаи типа *Не провалитесь!* и т. п. (Храковский 1988: 273). Однако в целом существуют значительные трудности, сопряженные с критериями и способами определения наличия или отсутствия признака связи с намерениями говорящего (пишущего). Трудности связаны и с определением степени актуализации данного признака. Тем не менее трудности верификации при характеристике намерений говорящего не исключают возможности и необходимости анализа значений грамматических форм в их связях с проявлениями интенциональности.

2. Актуализационные и неактуализационные элементы семантики глагольного вида

Вопрос об отнесении ГК к тому или иному типу отношения к говорящему далеко не всегда допускает лишь одно решение. Особенно сложной

является характеристика глагольного вида. В упомянутой выше статье Р. О. Якобсона вид отнесен к числу не-шифтеров: «Статус и вид характеризуют сообщаемый факт сам по себе, безотносительно к его участникам или к факту сообщения» (1972: 100). Ср., с другой стороны, суждения Ю. С. Маслова о том, что вид, не будучи дейктической категорией, принадлежит к категориям субъективно-объективным, «устанавливающим тот угол зрения, под которым рассматривается в формах языка объективная внеязыковая действительность» (Маслов 1984: 5–6; 2004: 23–24). Элементы «взгляда на действие» в видовых значениях отмечаются в работах многих исследователей (см., в частности, Сомрие 1976: 1–65; Барентсен 1978: 4–13, 97; 1998; Гловинская 1982: 26–115; 2001: 6–55, 82–147, 268–284; Падучева 1997; Петрухина 2000: 33–56; Шлегель 2006; Золотова 2006; Пупынин 2006; Князев 2007: 369–384, 473–474).

С нашей точки зрения, в видовых значениях выявляется сложное соотношение актуализационных и неактуализационных признаков. В семантике вида отражается особая языковая интерпретация «взгляда» на характер протекания действия, существенно отличающаяся от актуализационных оснований семантики времени, наклонения и лица. На этом соотношении базируется характеристика категории вида в трехчленной классификационной системе, представленной в моей книге «Теория морфологических категорий» (1976). Выделяются морфологические категории трех типов: 1) актуализационные (наклонение, время, лицо), 2) неактуализационные (в частности, залог, число и род глагола; род, число и падеж прилагательных); 3) категория с переменной актуализационной значимостью (глагольный вид). Вид трактуется как категория, представляющая собой в известном смысле промежуточный тип между актуализационными и неактуализационными категориями (Бондарко 1976: 57; переиздание — 2005: 56). Данная характеристика глагольного вида и в настоящее время представляется одной из возможных.

Следует обратить внимание на некоторые различия в отношении к точке зрения говорящего, проявляющиеся в дифференциальных признаках видовых значений. В семантике совершенного вида (СВ) обычно выделяется признак целостности действия. А. В. Исаченко писал о том, что признак целостности действия в значении СВ сопряжен со взглядом на действие «со стороны»: именно таким образом действие может быть представлено как целое, в отличие от обозначения действия в процессе его протекания, когда говорящий как бы находится внутри процесса (Исаченко 1960: 131–133). Обозначается факт без выделения срединной фазы действия и без выражения внутренней динамики его протекания от прошлого к будущему. На наш взгляд, выражение целостности действия далеко не во всех случаях может рассматриваться как цель употребления формы СВ. Эта сторона видовой семантики далеко не всегда осознается

говорящими. Ср. замечание Ф. Леманна о том, что в случаях типа *Петров придет* мотивацией к употреблению СВ является не целостность действия, а скорее «будущее» и «однократность» (LEHMANN 1986: 150–51).

Семантика СВ включает признак «ограниченность действия пределом» (при тендентивной предельности — «достижение результата»). Данный семантический признак во многих случаях отличается четко выраженной осознаваемостью, смысловой релевантностью. Это особенно характерно для употребления тендентивно-предельных глаголов, т. е. глаголов, способных к выражению направленности на достижение результата (при функционировании форм НСВ) и его реального достижения (при употреблении форм СВ), например: *Долго убеждал и наконец убедил*. Вместе с тем ограниченность действия пределом не всегда выступает как осознаваемый элемент смысла. Так, вряд ли можно сказать, что в высказывании *Он еще вернется* говорящий употребил СВ для того, чтобы выразить достигнутый предел.

Обратимся теперь к выражаемому в высказывании семантическому признаку «возникновение новой ситуации» (ВНС). Как известно, существует тесная связь между пределом и началом. Ограниченность действия внутренним пределом влечет за собой (если этому не препятствуют противодействующие факторы) возникновение новой ситуации. Для этого семантического элемента характерна часто проявляющаяся реализация «выхода в речевой смысл». Во многих случаях возможны формулировки типа «форма СВ употребляется в данном высказывании для того, чтобы выразить связанное с пределом возникновение новой ситуации». Например: *А Яков заболевает, практически уже заболел* (И. Грекова. На испытаниях).

Актуализация семантики СВ на основе элемента ВНС в ряде случаев четко выступает при сопоставлении с понятием предела. Реальный предел (особенно при нетендентивной предельности) далеко не всегда выступает как осознаваемый элемент смысла. Так, мы не можем сказать, что в высказывании *Вася пришел!* говорящий употребил СВ «для того, чтобы выразить достигнутый предел (ограниченность действия пределом)». Есть, однако, все основания думать, что в намерения говорящего в подобных случаях входит элемент «наступление нового состояния». Противопоставление «данная ситуация — возникновение новой ситуации» — одна из тех оппозиций в функциональной сфере аспектуальности, которые отличаются наиболее высокой степенью интенциональности.

«Возникновение» понимается не только в смысле «что-то началось, наступило, стало иным» и т. п., но и в смысле «что-то произошло, случилось, кто-то что-то сделал, последовал ряд сменивших друг друга фактов», «что-то произойдет» и т. п., например: *Астреин молча надел пальто, взял шапку и ушел* (А. Куприн. Мелюзга). В подобных случаях имеется

в виду «возникновение» в том смысле, что в какой-то момент в ось времени включилась (включится) обозначенная данным глаголом и его окружением ситуация, которой раньше не было, зафиксирована новая «веха» на временной оси.

Вместе с тем актуализация семантики ВНС не является постоянной. Сложно и неоднозначно соотношение признака ВНС и семантики перфектности. Акциональная и статальная разновидности перфектной семантики (ср. МАСЛОВ 1983: 41–54) по-разному относятся к признаку ВНС. Употребление страдательных причастных форм в акционально-перфектном значении актуализирует семантику ВНС: *Раздумье Акулины было внезапно прервано чьим-то знакомым голосом* (Д. Григорович. Деревня); *Грузовик двое суток торчал в переулке. Затем был вызван подъемный кран* (С. Довлатов. Наши). Однако сама по себе форма страдательного причастия еще не свидетельствует о наличии признака ВНС. При ее статальном употреблении четко выражено наличие состояния, но отсутствует элемент «наступление (начало) состояния» (см. КНЯЗЕВ 1989: 14–15, 25–27, 31). Например: *Пишу в библиотеке. Окна в сад открыты, подоконники горят на солнце* (И. Бунин. Божье дерево). Исходная (данная) ситуация, а не переход к новому состоянию выражается и при употреблении деепричастий СВ в значении статальной перфектности, например: *Он спал, хорошо укрывшись*. Налицо аспектуально-таксисная ситуация типа «одновременность результативного состояния и основного процесса».

Специального анализа заслуживают глаголы делимитативного и пердуративного способов действия (*немного поспать; просидеть целый час*). Эти глаголы ведут себя по-разному. В тех случаях, когда они выступают в ситуациях типа «ряд наступлений», «наступление — длительность» и т. п., реализация признака ВНС очевидна: *Посплю и пойду гулять; Прележал целый месяц в постели и теперь еду домой*. Налицо таксисные отношения последовательности, актуализирующие признак ВНС: одна ситуация, характеризующаяся точечным включением в ось времени, сменяется другой. Возможно, однако, употребление другого типа: в высказывании обозначается сохранение на некоторое время той ситуации, которая наличествует в данный момент. В таких случаях предел, связанный с семантикой длительности, оказывается недостаточным для выражения ВНС. Например: — *Долго ли у нас поживеешь?* (В. Белов. Плотницкие рассказы); *Хотелось еще побыть на мостике, но правила морской вежливости не позволяли нам этого...* (К. Паустовский. Время больших ожиданий); — *Долго ли у нас в полку пробудете?...* — *Побуду* (К. Симонов. Левашов). Заслуживают внимания высказывания типа *Он любит поспать (поесть, поговорить и т. п.)*. Форма инфинитива указывает на одно из проявлений узуального действия; такое проявление пред-

ставлено в его ограниченности пределом, но без указания на переход к новой ситуации.

Таким образом, рассмотрение семантических признаков, выделяемых в категориальном значении СВ, свидетельствует о сложных сочетаниях различных проявлений наличия или отсутствия акциональности семантики категории вида, о возможности различной степени интенциональности.

Формы глагольного вида могут употребляться в связи с выражением семантики времени, таксиса, временной локализованности / нелокализованности. Далее следуют примеры, иллюстрирующие функции глагольного вида при выражении семантики времени и временной локализованности / нелокализованности: *Князь Андрей пожал плечами и поморщился, как морщатся любители музыки, услышав фальшивую ноту* (Л. Толстой. *Война и мир*); — *Знаешь: он скоропостижно умер. — Ежедневно скоропостижно умирают сотни, тысячи людей* (Ю. Нагибин. *Дорожное происшествие*). В подобных случаях употребление форм СВ и НСВ связано с соотносением значений конкретного (локализованного во времени) факта в прошлом и узуального действия, отнесенного к широкому плану настоящего неактуального.

Межкатегориальное взаимодействие является одним из факторов, существенных для реализации признака «отношение к говорящему» в высказывании. Интенциональные функции, связанные с намерениями говорящего (пишущего) и с актуальным смыслом высказывания, могут представлять собой семантические комплексы, включающие элементы разных категорий. В этих комплексах (например, в комплексах с элементами аспектуальности, таксиса, временной локализованности, темпоральности и модальности) в зависимости от конкретных условий речевого употребления (коммуникативной цели высказывания, его синтаксической структуры, лексики, контекста, речевой ситуации) на передний план с точки зрения «степени интенциональности» может выступать то один, то другой компонент семантического комплекса. Поэтому актуальная цель употребления формы, представляющей определенную грамматическую категорию, может быть связана не с ее значением непосредственно (хотя оно и участвует в реализации этой цели), а с «соседними» категориями (не обязательно грамматическими: это могут быть семантические категории, выражаемые разноуровневыми средствами).

3. Актуализация грамматических значений в разных типах текстов

Сферой реализации актуализационных функций может быть не только отдельное высказывание, но и текст в целом. Ср., например, тексты с

доминантой настоящего или прошедшего времени, узуальности, императивности, отнесенности предикатов к 1-му или 3-му лицу, активности или пассивности. По отношению к разным типам текстов могут быть использованы такие выражения, как «темпоральный ключ текста», «доминанта императивности» и т. п.

Темпоральные отношения, реализующиеся в тексте, отличаются друг от друга по признаку наличия / отсутствия актуальной соотнесенности времени обозначаемой ситуации с ситуацией речи. Для анализа дейктических категорий, представленных в тексте, существенны понятия «план высказывания» и «исторический план» в истолковании Э. Бенвениста (БЕНВЕНИСТ 1974: 270–284). В данной связи следует сослаться на разграничение первичного и вторичного дейксиса в интерпретации Ю. Д. Апресяна: «Первичный дейксис — это дейксис диалога, дейксис нормальной ситуации общения... Вторичный дейксис... не связан непосредственно с речевой ситуацией. Это дейксис пересказа, в том числе художественного повествования» (АПРЕСЯН 1995: 632).

В разных типах высказываний и текстов проявляется соотношение прототипов и их окружения. Рассказ о реально прошедших ситуациях (*Вчера я зашел к нему...* и т. п.) может рассматриваться как прототип, воздействующий на различные типы «эпического повествования», которые являются производными по отношению к нему. Связь с прототипическим дейксисом сохраняется и в тех случаях, когда актуальный смысл «отнесенность к реальному прошлому с точки зрения говорящего (или пишущего)» отсутствует. При всех различиях между типами временного дейксиса темпоральные отношения обобщаются и систематизируются теми константными векторными характеристиками, которые заключены в системе глагольных форм времени. Художественное время не теряет связи с прототипическим (реальным) временным дейксисом, всегда играющим роль «источника воздействия».

Существуют типы текстов, по отношению к которым можно говорить об определенном «ключе персональности». Ср., в частности, живой рассказ от реального 1-го лица и повествование в 3-м лице, отрешенное от личности говорящего (БЕНВЕНИСТ 1974: 272). Один из примеров актуальной реализации элементов персональности в тексте — изложение, характеризующееся образным включением обобщенного адресата-читателя (как в первом из «Севастопольских рассказов» Л. Н. Толстого: *Вы подходите к пристани — особенный запах каменного угля, навоза, сырости и говядины поражает вас...* и т. д.).

Один из примеров анализа текста в связи с вопросом об актуализации грамматической семантики — характеристика содержания и средств выражения качественности в повествовании, осуществляемом в «качественном ключе» (имеется в виду тип повествования «портрет»), на-

пример: *Профессор Полетика, старик, старчески и профессорски чудаковатый, никогда не ездил на автомобилях и всегда выходил из дома в сюртуке* (Б. Пильняк); фрагмент текста продолжается в том же плане качественности (см. ВОЕЙКОВА, ПУПЫНИН 1996: 54–55).

План содержания текста может быть источником художественной выразительности и неповторимости способа языкового содержательного представления того или иного смысла. В поэтических произведениях контраст значений противопоставленных друг другу компонентов определенной грамматической категории может приобретать особую функцию связи с поэтическими смыслами и образами. Р. О. Якобсон писал: «В стихах Пушкина поразительная актуализация грамматических противопоставлений, особенно в области глагольных и местоименных форм, сочетается с тонким вниманием к выражаемому смыслу. Нередко отношения контраста, близости и смежности между грамматическими временами и числами, глагольными видами и залогами играют непосредственно главенствующую роль в композиции того или иного стихотворения; подчеркнутые фактом вхождения в конкретную грамматическую категорию, эти отношения приобретают эффект поэтических образов, и мастерское варьирование поэтических фигур становится средством повышенной драматизации поэтического повествования» (ЯКОБСОН 1987: 215).

Категориальные элементы высказываний могут быть связаны с характеристикой типов текстов, представленных в прозе и в поэзии (ср. анализ особенностей темпоральной структуры поэтического текста, в частности «ситуаций настоящего времени», в поэзии О. Мандельштама и А. Ахматовой в работах: АХАПКИНА 2003: 133–154; 2005: 114–149).

Семантические функции на уровнях языковых единиц и фрагментов речи находятся в отношениях двусторонних зависимостей. Конкретные варианты категориальных ситуаций (в частности, модальных, темпоральных, персональных) участвуют в формировании семантической структуры текста как целого. С другой стороны, функциональная направленность целостного текста (повествования, инструкции, приказа, описания закономерностей и постоянных отношений) во многом определяют категориальные характеристики отдельных высказываний.

Функции высказывания и целостного текста, рассматриваемые в потенциальном аспекте, как и функции языковых единиц, заключают в себе не только телеологическое, но и каузальное начало: потенциальное назначение высказывания и текста каузирует в процессе его формирования выбор соответствующих средств и определенные тенденции их функционирования (ср., например, индикативные и императивные элементы текста).

В настоящее время, как известно, активно развиваются исследования, связанные с проблематикой дискурса. Важно подчеркнуть необхо-

димось связи анализа семантики и функционирования грамматических форм и конструкций в речи с изучением категориальных значений в языковой системе.

ЛИТЕРАТУРА

- Адмони В. Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. Л., 1988.
- Апресян Ю. Д. Избранные труды. Т. II. Интегральное описание языка и системная лексикография. М., 1995.
- Ахапкина Я. Э. Варианты ситуаций настоящего времени в акменстическом тексте // Проблемы функциональной грамматики: Семантическая инвариантность / вариативность. СПб., 2003.
- Ахапкина Я. Э. Регулярные и окказиональные средства выражения семантики времени в поэтическом идиостиле // Проблемы функциональной грамматики: Полевые структуры. СПб., 2005.
- Барентсен А. А. Наблюдения над функционированием союза *пока* // Dutch Contributions to the VIII International Congress of Slavists. The Hague, 1978.
- Барентсен А. А. Признак «секвентная связь» и видовое противопоставление в русском языке // Типология вида: Проблемы, поиски, решения. М., 1998.
- Бенвенист Э. Общая лингвистика. М., 1974.
- Бондарко А. В. Теория морфологических категорий. Л., 1976.
- Бондарко А. В. Теория значения в системе функциональной грамматики: На материале русского языка. М., 2002.
- Бондарко А. В. Теория морфологических категорий и аспектологические исследования. М., 2005.
- Воейкова М. Д., Пупынин Ю. А. Предикативная качественность // Теория функциональной грамматики: Качественность. Количественность. СПб., 1996.
- Гловинская М. Я. Семантические типы видового противопоставления русского глагола. М., 1982.
- Гловинская М. Я. Многозначность и синонимия в видо-временной системе русского глагола. М., 2001.
- Золотова Г. А. Категория вида и говорящее лицо // Глагольный вид и лексикография: Семантика и структура славянского вида. IV. München, 2006.
- Золотова Г. А., Онипенко Н. К., Сидорова М. Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. М., 2004.
- Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким: Морфология. Ч. II. Братислава, 1960.
- Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972.
- Князев Ю. П. Акциональность и статальность: Их соотношение в русских конструкциях с причастиями на *-и*, *-т*. München. 1989.

- КНЯЗЕВ Ю. П. Грамматическая семантика: Русский язык в типологической перспективе. М., 2007.
- МАСЛОВ Ю. С. Результатив, перфект и глагольный вид // Типология результативных конструкций (результатив, статив, пассив, перфект) Л., 1983.
- МАСЛОВ Ю. С. Очерки по аспектологии. Л., 1984.
- МАСЛОВ Ю. С. Избранные труды: Аспектология. Общее языкознание. М., 2004.
- НЕДЯЛКОВ В. П., ОТАИНА Т. А. Типологические и сопоставительные аспекты анализа зависимого таксиса (на материале нивхского языка в сопоставлении с русским) // Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. Л., 1987 (изд. 2-е, стереотипное, — М., 2001; изд. 3-е — М., 2003, изд. 4-е — М., 2006).
- ПАДУЧЕВА Е. В. Точка отсчета в семантике времени и вида // Труды аспектологического семинара филологического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова. Т. 1. М., 1997.
- ПЕТРУХИНА Е. В. Аспектуальные категории глагола в русском языке в сопоставлении с чешским, словацким, польским и болгарским языками. М., 2000.
- ПЕШКОВСКИЙ А. М. Русский синтаксис в научном освещении: 7-е изд. М., 1956 (8-е изд. — М., 2001).
- ПУПЫНИН Ю. Глагольный вид и дейктические параметры высказывания // Глагольный вид и лексикография: Семантика и структура славянского вида. IV. München, 2006.
- ХРАКОВСКИЙ В. С. Императивные формы НСВ и СВ в русском языке и их употребление // *Russian Linguistics*. 1988. Vol. 12.
- ШЛЕГЕЛЬ Х. Какими факторами предопределяется выбор вида русского глагола? // Глагольный вид и лексикография: Семантика и структура славянского вида, IV. München, 2006.
- ЯКОВСОН Р. О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол // Принципы типологического анализа языков различного строя. М., 1972.
- ЯКОВСОН Р. О. Работы по поэтике. М., 1987.

* * *

- COMRIE B. Aspect. An introduction to the study of verbal aspect and related problems. Cambridge, 1976.
- JAKOBSON R. Shifters, Verbal Categories and the Russian Verb (Russian Language Project. Department of Slavic Languages and Literatures). Garvard University, 1957.
- LEHMANN V. Satzsemantische oder verarbeitungssemantische Aspektbeschreibung // Slavistische Beiträge, Bd. 200. München, 1986.

A. V. Bondarko

**ACTUALIZATION-RELATED COMPONENTS
IN THE SEMANTICS OF GRAMMATICAL CATEGORIES**

Summary

In the focus of the article are the relations between speaker's intentions and grammatical semantics. These relations are shown to have discrepant manifestations in the system of grammatical categories as opposed to in individual utterances. It is shown that the speaker's viewpoint can in fact get actualized in the use of non-intentional categories (and not only in the use of intentional categories), such as e.g. the categories of taxis and voice. Besides, a very complex combination of actualization-related and actualization-non-related components in the semantics of verb aspect is analyzed. It is also taken into account that intentional components might manifest themselves both in individual utterances and on the level of integral texts.

MACIEJ GROCHOWSKI

Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Toruń

METAOPERATORY O POSTACI KOMPARATIWU PRZYSŁÓWKA (WE WSPÓŁCZESNYM JĘZYKU POLSKIM)*

W artykule omawiane są – na przykładzie wyrazu *lepiej* – różnice semantyczno-składniowe między komparatywami przysłówków a homonimicznymi z nimi metaoperatorami. Przedstawia się cztery argumenty potwierdzające hipotezę o istnieniu dwóch jednostek leksykalnych o postaci *lepiej* – przysłówka i partykuły. Reprezentują one dwa różne poziomy organizacji wypowiedzenia, poziom przedmiotowy i poziom metatekstowy.

Słowa-klucze: współczesny język polski, składnia, metatekst, przysłówek, partykuła.

1.1. Jednostki leksykalne, bez względu na swój kształt, reprezentują jeden z dwóch poziomów organizacji wypowiedzenia, a tym samym struktury języka – poziom przedmiotowy lub poziom meta. Zgodnie z koncepcją Jadwigi Wajszczuk (WAJSZCZUK 2005), jednostki pierwszego poziomu służą do tworzenia związków składniowych *sensu stricto*, otwierają pozycję nacechowaną gramatycznie i wchodzą w relacje dwustronne z wyrażeniami określonych klas formalno-semantycznych, tworząc syntagmy (są to autosyntagmatyki, inaczej syntaktemy właściwe), bądź otwierają pozycję nacechowaną jedynie semantycznie dla wyrażen różnicowanych formalnie i wchodzą z tymi wyrażeniami w relację jednostronną (są to synsyntagmatyki, inaczej operatory metapredykatywne). Jednostki drugiego poziomu mają podwójne odniesienie – do całej wypowiedzi lub jej części oraz do mówiącego, są więc wyspecjalizowane w innych funkcjach niż jednostki poziomu przedmiotowego, służą przede wszystkim do komentowania tych ostatnich (są to operatory metatekstowe, inaczej metaoperatory). Z ogromnego zróżnicowania gra-

* Praca naukowa finansowana ze środków na naukę w latach 2010-2013 jako projekt badawczy (N N104 056938).

matycznego i semantycznego polskich wyrażen metatekstowych i zarazem ich „wszechobecności” w tekstach zdała sprawę jako pierwsza Anna Wierzbicka (WIERZBICKA 1971), proponując ich eksplikacje semantyczne, ujawniające pojęcie mówienia. Jadwiga Wajszczuk (2005) z kolei – w ramach swojego motywowanego semantycznie podziału gramatycznego leksemów – wyróżniła operatory metatekstowe, a wśród nich spójniki i partykuły; zbudowała ponadto od podstaw system semantyczny spójników polskich (WAJSZCZUK 1997). Wspólną cechą obu tych klas jest to, że należące do nich jednostki, operujące na poziomie składni wypowiedzenia (a nie zdania), otwierają pozycje nienacechowane, a więc dla wyrażen o różnym stopniu złożoności (wyrazów, grup syntaktycznych, zdań) i są zdolne do kookurencji z tymi wyrażeniami. Dystynktywną właściwością partykuły jest to, że otwiera ona jedną pozycję (w przeciwieństwie do spójnika, otwierającego dwie pozycje), prymarnie prawostronną, dla rematu i pełni funkcję komentarza względem wyrażen zajmujących tę pozycję (komentarza dorematycznego). Podstawą tych relewantnych tez na temat partykuł są konstatacje, potwierdzone empirycznie, mianowicie że jednostka partykułowa (użyta w sposób niecytacyjny) nie podlega negacji i nie może być akcentowana w zwykły sposób, czyli niekontrastywnie.

1.2. Jedną z wielu klas jednostek poziomu przedmiotowego, a ściślej podklasą syntaktemów właściwych, są przysłówki. Dystynktywną cechą przysłówka jest to, iż konotuje on kategoriałnie czasownik i jako podrzędnik czasownika wchodzi w relację dwustronną z wyrażeniem reprezentującym określoną klasę semantyczną czasowników. Przysłówek może występować w pozycji otwieranej przez daną jednostkę czasownikową (por. np. *wygląda ładnie, wyraża się o kimś ciepło, trwa długo, odbędzie się jutro*), ta jego potencja nie stanowi jednak dystynktywnej cechy klasy jednostek. Wyrażenia konotujące przymiotniki i będące ich podrzędnikami nie należą, wbrew tradycji (por. np. GRZEGORCZYKOWA 1975), do klasy przysłówek. Lwia część takich jednostek, por. np. *bardzo, dostatecznie, trochę, zanadto*, tworzy odrębną klasę operatorów gradacji, inaczej intensyfikatorów (szerzej BAŁABANIAK 2007, Grochowski 2008a).

Niemala część jednostek przysłówkowych i przymiotnikowych podlega operacji semantycznej stopniowania (kryteria podziału jednostek na stopniowalne i niestopniowalne to odrębny problem, odległy od tematu tego artykułu). Jej istotą jest porównywanie obiektów bądź stanów rzeczy i określanie różnicy ilościowej między cechami obiektów bądź między cechami stanów rzeczy (JURKOWSKI 1976, BAŁABANIAK 2007). Przypisanie obiektowi lub stanowi rzeczy określonej wartości kategorii stopnia polega na ocenie wyniku porównania i stwierdzeniu, że jest on taki a taki. Wykładnikami gramatycznymi stopniowania są formy komparatiwu i superlatiwu przymiotnika i przysłówka. Mają one znaczenie globalne w takim rozumieniu, że są przypisywane

klasom (seriom), a nie poszczególnym elementom. Inaczej rzecz ujmując, człony opozycji konstytuowanych przez formy stopnia poszczególnych jednostek leksykalnych nie wymagają odrębnych eksplikacji. Nie definiuje się więc osobno form *krótki, krótszy, najkrótszy, krótko, krócej, najkrócej* czy *tani, tańszy, najtańszy, tanio, taniej, najtaniej*, lecz dokonuje się umotywowanego semantycznie wyboru formy podstawowej, której znaczenie stanowi obiekt eksplikacji. Inwariantem semantycznym komparatiwu przysłówka jest wynik porównania danej właściwości w dwóch stanach rzeczy, nieidentycznych pod względem wielkości (ilości), w jakiej ta właściwość się ujawnia. Inwariantem semantycznym superlatiwu przysłówka jest wynik porównania danej właściwości w co najmniej trzech stanach rzeczy, umożliwiający wybór tego stanu, w którym wielkość tej właściwości jest większa / mniejsza niż w pozostałych; por. np.

(1) *Piotr czyta najszybciej / najwolniej z całego rodzeństwa.* ‘Tempo, w jakim Piotr czyta jest szybsze / wolniejsze niż tempo, w jakim czyta jego rodzeństwo.’

2.1. Liczne jednostki leksykalne mające kształt typowy dla przysłówków odprzymiotnikowych, w tym dla ich syntetycznych form komparatiwu i superlatiwu, nie reprezentują przedmiotowego poziomu języka, lecz poziom meta. Dobrze znane w języku polskim zjawisko homonimii gramatycznej przysłówków i metaoperatorów (np. *naturalnie, pewnie, widocznie, właściwie*) nie zostało jeszcze w dostatecznym stopniu zbadane; por. wymienione przykłady homonimów w parach wypowiedzeń:

(2) *Ogród pełen klombów powinien wyglądać jak najbardziej naturalnie.*

(3) *Naturalnie stale wzrasta ilość pojazdów mechanicznych w naszym mieście.*

(4) *Nie czuła się przy nikim tak pewnie jak przy nim.*

(5) *Sprawą jej zaginięcia pewnie zajmie się wkrótce prokurator.*

(6) *Czy babcia posunęła się ostatnio tak bardzo widocznie?*

(7) *Widocznie było już późno, skoro służbę pełnił stróż nocny.*

(8) *Kontrola potwierdziła, że urządzenia pomiarowe nie były wykorzystywane właściwie.*

(9) *Nikt dobrze nie wiedział, o co właściwie chodziło ministrowi w tym przemówieniu.*

W literaturze charakteryzowano dotychczas głównie wybrane przykłady homonimii metaoperatorów z formami positiwu przysłówka (WAJSZCZUK 2005, DANIELEWICZOWA 2007, 2008, 2009, 2010, GROCHOWSKI 2008b). Właściwości semantyczno-składniowe klasy kilkunastu operatorów metatekstowych o postaci superlatiwu przysłówka omówiłem wstępnie w jednym z wcześniejszych artykułów; por. Grochowski 2008c.

2.2. Celem tego artykułu jest przedstawienie różnic semantyczno-składniowych między komparatywami przysłówków a homonimicznymi z nimi metaoperatorami; por. np. ciągi *lepiej, prędzej, dalej*, tworzące pary homonimów w wypowiedzeniach (w pierwszym wypowiedzeniu każdej pary występuje przysłówek):

(10) *Ona znacznie lepiej wypada w piosenkach poetyckich niż w znanych przebojach.*

(11) *Zamiast tyle gadać, lepiej ją pocałuj.*

(12) *Czy możemy iść trochę prędzej, nie powinniśmy się spóźnić?*

(13) *Ona kupi sobie prędzej nową komórkę niż jakąś książkę.*

(14) *Usiądźmy trochę dalej od ekranu, żeby było wszystko dobrze widać.*

(15) *W Berlinie liczne nacje organizowały się wtedy w swoje związki. Oprócz Żydów były duże grupy Rosjan z carskiej emigracji, dalej Czechów, Francuzów i Serbów.*

Ciągi o kształcie komparatywu przysłówka stanowią części licznych wielosegmentowych jednostek leksykalnych, reprezentujących m.in. klasę metaoperatorów; por. np. *co więcej, i tak dalej, mniej więcej, ni mniej ni więcej, tylko, prędzej czy później, tym bardziej, wcześniej czy później*. Jednostki takie, zarejestrowane jedynie w słownikach, niektóre także w sondach słownikowych (BOGUSŁAWSKI, WAWRZYŃCZYK 1993, BOGUSŁAWSKI, DANIELEWICZOWA 2005), wymagają odrębnego opisu. Paru jednostkom poświęcono już nieco uwagi w literaturze językoznawczej; zob. BOGUSŁAWSKI 2009, 2010, KISIEL 2010.

3. Metaoperatory jednosegmentowe, tożsame kształtowo z komparatywem, nie tworzą, jak się wydaje, licznego zbioru (por. *bardziej, dalej, dokładniej, lepiej, prędzej, ściślej*) – w porównaniu z analogicznymi jednostkami homonimicznymi z *positiwem* i *superlatiwem*. Np. ciągi *pewnie – najpewniej, prawdopodobnie – najprawdopodobniej, spokojnie – najspokojniej, widocznie – najwidoczniej, wyraźnie – najwyraźniej* reprezentują zarówno przysłówki, jak i metaoperatory, natomiast *pewniej, prawdopodobniej, spokojniej, widoczniej, wyraźniej* są tylko formami przysłówków. Z kolei niektóre metaoperatory, homonimiczne z *positiwem* przysłówków niestopniowalnych, mogą mieć również kształt typowy dla *superlatiwu* przysłówka, mimo nieistnienia odpowiednich form stopnia danej jednostki przysłówkowej. Np. ciągi *najnormalniej, najzwyczajniej* są wyłącznie metaoperatorami, a ciągi **normalniej, *zwyczajniej*, rozumiane w zwykły sposób (a nie jako wyrażenia pragmatycznie nacechowane), trzeba uznać za znaczeniowo dewiacyjne (zob. szerzej w: GROCHOWSKI 2008c).

4.0. Problemy homonimii komparatywów przysłówka i metaoperatorów będą rozważane w dalszej części tego artykułu w świetle analizy opozycji semantyczno-składniowych wypowiedzeń zawierających tożsame kształtowo

jednostki o postaci *lepiej*. Przedstawione zostaną cztery główne argumenty potwierdzające tezę o istnieniu różnicy między przysłówkiem *lepiej* a metaoperatorem *lepiej*, a tym samym tezę o odrębności dwóch poziomów organizacji wypowiedzenia – poziomu przedmiotowego i poziomu meta.

4.1. Po pierwsze, *lepiej* jako forma komparatiwu przysłówka otwiera miejsce wyłącznie dla czasownika i jest jego podrzędnikiem (zachowuje się więc analogicznie do formy pozytywu *dobrze*), por. (16), (17); może występować także w pozycji otwieranej przez czasownik, jak w (16); por. też (10):

(16) *Dziś Anna czuje się lepiej (dobrze).*

(17) *Bawelnę prasuje się lepiej niż len (dobrze).*

Metaoperator *lepiej* otwiera pozycję gramatycznie nienacechowaną, a więc nie nakłada na występujące w niej wyrażenia ograniczeń strukturalnych; por. np. formy liczebnika i rzeczownika w pozycji otwieranej przez *lepiej* w (18), (19); por. też (11):

(18) *Kupimy lepiej pięć żarówek, bo jeszcze jedna jest potrzebna do kuchni.*

(19) *Poproś o to lepiej Piotra. Anna jest bardzo zajęta.*

4.2. Po drugie, funkcja przysłówka *lepiej* w strukturze tematyczno-rematycznej wypowiedzenia (rozumianej zgodnie z BOGUSŁAWSKI 1977, 1999) jest neutralna, choć jest on niewątpliwie predestynowany do użycia w pozycji rematu. Świadczy o tym możliwość niekontrastownego akcentowania tego wyrazu oraz jego negowalność niecytacyjna, to znaczy użytego w supozycji zwykłej; por. wypowiedzenia z negacją zewnętrzną i wewnętrzną:

(20) *Nieprawda, że dziś Anna wygląda 'lepiej.*

(21) *Dziś Anna wygląda nie lepiej.*

Nie jest wykluczone wtórne użycie przysłówkowego *lepiej* we frazie tematycznej wypowiedzenia; por. np.

(22) *Lepiej się Anna czuje w spód'nicy (niż w spodniach).* 'Jeśli chodzi o lepsze samopoczucie Anny (o to, w czym Anna czuje się lepiej), to ma ono miejsce wtedy, kiedy Anna jest w spódnicy (a nie kiedy jest w spodniach).'

Metaoperator *lepiej* nie jest akcentowany niekontrastownie i nie podlega negacji, nie nadaje się zatem na remat wypowiedzenia. W kontekstach nienacechowanych występuje w antepozycji względem wyrażenia o funkcji rematu (podczas gdy szyk przysłówka *lepiej* względem czasownika nie ma żadnych preferencji). Niezależnie od pozycji linearnej metaoperatora w wypowiedzeniu, stanowi on komentarz dorematyczny, spełnia więc tym samym warunki definicyjne partykuły (por. 1.1.). Rematyczność komentowanego składnika potwierdza poprawny wynik zastosowanej względem niego operacji kontrastowania eliminacyjnego; por. np.

(23) *Kupmy lepiej 'pięć żarówek, a nie cztery, bo jeszcze jedna jest potrzebna do kuchni.*

(24) *Poproś o to lepiej 'Piotra, a nie Annę, bo Anna jest bardzo zajęta.*

Istota komentarza nadawcy polega na tym, że mówi on, że wyrażenie, przy którym stoi metaoperator *lepiej*, bardziej nadaje się na remat niż jakiegokolwiek inne, pozostające z nim w kontraście, i dlatego właśnie to, co ono reprezentuje, powinno stanowić obiekt wyboru. *Lepiej* jest niewątpliwie spokrewnione semantycznie z partykułami *raczej* (DANIELEWICZOWA 2006) i *przedzej*; por. np. (13). Analiza relacji między tymi trzema nierównoźnacznymi jednostkami powinna stanowić temat osobnego artykułu. Znaczenie partykuły *lepiej* dość dobrze (najlepiej ze znanych mi słowników języka polskiego) oddaje definicja zamieszczona w SWJP: **lepiej II mod.** 'tym słowem mówiący sygnalizuje, że ktoś, coś wahając się w wyborze, skłania się bardziej do danego działania niż do innych; *raczej*'. Takie znaczenie omawianej jednostki determinuje ograniczenia, jakie nakłada ona na swój bezpośredni kontekst czasownikowy, mianowicie implikowane przez nią nastawienie na wybór (nie-faktywność) wyklucza jej użycie w wypowiedzeniach deklaratywnych; por. np.

(25) **Kupiliśmy lepiej pięć żarówek.* vs. *Kupmy lepiej pięć żarówek.*

(26) **Lepiej zostałeś na noc.* vs. *Lepiej zostań na noc (niżbyś miał iść na piechotę).*

Sekundarnie metaoperator *lepiej* występuje również w takich wypowiedzeniach składnikowych wypowiedzeń złożonych deklaratywnych, które są ekwiwalentne z wypowiedzeniami niezależnymi nacechowanymi modalnie; por. np.

(27) *Matka poradziła mu, żeby się lepiej przyznał od razu do popełnienia przestępstwa.*

(28) *Zastanawiał się, czy lepiej nie zrezygnować z wyjazdu.*

Przysłówek *lepiej* występuje we wszelkich typach wypowiedzeń, zarówno deklaratywnych, jak i niedeklaratywnych.

4.3. Po trzecie, przysłówek *lepiej* jest zdolny do kookurencji z komparatywem innego przysłówka, zarówno jako jeden z członów wyliczenia, jak i w konstrukcjach konstytuowanych przez spójnik *i* (przypuszczalnie także przez inne spójniki struktur wyliczeniowych otwartych; por. WAJSZCZUK 1997, co wymaga potwierdzenia empirycznego), przy czym na pozycję linearną *lepiej* względem tego spójnika (lewo- / prawostronna) nie są nałożone żadne ograniczenia; por. np.

(29) *Apelowali do posłów o takie ustawy, które pozwolą ludziom żyć lepiej i mądrzej.*

(30) *Banki potrafią ubezpieczać kredyty pomostowe coraz lepiej i taniej.*

Partykuła *lepiej*, analogicznie do innych, nie stanowi członu konstrukcji spójnikowej (abstrahując od użyć cytacyjnych). Wyróżnia się natomiast pewną osobliwością semantyczno-składniową, wynikającą z jej sensu, mianowicie kookuruje z wyrażeniem reprezentującym drugi człon alternatywy, konstytuowanej przez spójnik, np. *albo, lub, bądź, czy*, komentując ten człon jako obiekt preferencji mówiącego, a więc takiego jego stanu woli, który nie wyklucza możliwości wyboru pierwszego członu; por. np.

(31) *Wystąpił chór aniołów albo lepiej aniołków, któremu akompaniowała jedna z mam.*

(32) *Ania po spektaklu, czy może lepiej po sukcesie, stwierdziła, że zostanie aktorką.*

4.4. Po czwarte, przysłówek *lepiej* jako jednostka poziomu przedmiotowego może być komentowany przez liczne operatory metapredykatywne (por. 1.1.), w szczególności reprezentujące klasę operatorów gradacji (GROCHOWSKI 2008a), np. *coraz, znacznie, o wiele, dużo*; por. (10), (33), (34); a także przez metaoperatory, zwłaszcza przez partykuły epistemiczne, np. *chyba, pewnie, rzeczywiście, raczej*; por. (35), (36):

(33) *Młodzi ruszali na Zachód, by zarabiać znacznie / dużo lepiej niż w Polsce.*

(34) *Coraz / o wiele lepiej sprzedają się kosmetyki przeznaczone wyłącznie dla mężczyzn.*

(35) *W tenisa grał pewnie / chyba lepiej od króla szwedzkiego.*

(36) *Dziś Anna wygląda rzeczywiście / raczej lepiej.*

Możliwość dodawania do partykuły *lepiej* takich komentarzy przy użyciu operatorów metapredykatywnych jest z założenia wykluczona, stanowią one bowiem jednostki niższego poziomu od metaoperatorów. Również możliwość komentowania partykuły *lepiej* za pomocą innych partykuł jest w niewielkim stopniu ograniczona. Dopuszczalne jest z pewnością użycie badanej jednostki w pozycji otwieranej przez partykuły *może, chyba* (cały problem kookurencji partykuł czeka dopiero na opracowanie), por. np. (37), por. też (32):

(37) *Kupmy może (chyba) lepiej pięć żarówek, bo jeszcze jedna jest potrzebna do kuchni.*

Jednostka *lepiej* jest natomiast substytuowalna przez niektóre partykuły epistemiczne, co stanowi wyłącznie potwierdzenie przynależności omawianego wyrażenia do klasy reprezentującej ten sam poziom metaoperatorów, w zbiorze partykuł nie ma bowiem jednostek równoznacznych. Por.

(38) *Trzeba przepłynąć ten kawałek albo lepiej (raczej / prędzej / pewnie / może) dać się nieść wodzie przez około 300 metrów.*

5. Zakres klasy metaoperatorów nie jest znany, należące do niej jednostki nie są rozpoznawalne na podstawie kształtu. Liczne partykuły mają swoje homonimy w innych klasach gramatycznych – wśród przysłówków (co pokazał m.in. ten artykuł), wyrażeń przyimkowych (np. *na dodatek, na marginesie, w dodatku, w końcu*), rzeczowników (np. *czasem, przypadkiem, prawda*), a nawet czasowników (np. *dajmy na to, powiedzmy, zdaje się, zważywszy*). Aby ustalić listę partykuł i opisać ich właściwości, a są to warunki *sine qua non* opracowania *Słownika gniazdowego partykuł polskich* (GROCHOWSKI, KISIEL, ŻABOWSKA 2010), trzeba nie tylko analizować wypowiedzenia z jednostkami „podejrzanymi” o przynależność do klasy partykuł, ale także porównywać je z punktu widzenia składni i semantyki z wypowiedzeniami, w których występują homonimy takich jednostek. Artykuł ten jest jednym z przyczynków służących ustaleniu listy jednostek partykułowych i rozpoznaniu ich właściwości.

LITERATURA

- BAŁABANIAK D., 2007, Kategoria intensywności na tle wykładników stopnia, *Polonica XXVIII*, s.13–21.
- BOGUSŁAWSKI A., 1977, *Problems of the Thematic-Rhematic Structure of Sentences*, Warszawa: PWN.
- BOGUSŁAWSKI A., 1999, Inherently Thematic or Rhematic Units of Language, [w:] E. Hajičová, T. Hoskovec, O. Leška, P. Sgall, Z. Skoumalová (red.), *Travaux du Cercle Linguistique de Prague 3*, Amsterdam: Benjamins, s. 211–224.
- BOGUSŁAWSKI A., 2009, *Myśli o gwiazdce i o regule*, Warszawa: BEL Studio.
- BOGUSŁAWSKI A., 2010, ‘Więcej’ wśród aspektów prymitywu ‘wie, że’, *Linguistica Copernicana 3*, s. 23–79.
- BOGUSŁAWSKI A., Danielewiczowa M., 2005, *Verba polona abscondita. Sonda słownikowa III*, Warszawa: Instytut Lingwistyki Stosowanej UW.
- BOGUSŁAWSKI A., Wawrzyńczyk J., 1993, *Polszczyzna, jaką znamy. Nowa sonda słownikowa*, Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- DANIELEWICZOWA M., 2006, Do czego służy słowo *raczej?*, *Polonica XXVI–XXVII*, s. 83–100.
- DANIELEWICZOWA M., 2007, Przymiotniki nieprzymiotniki (O pewnym niezwykłym typie wyrażeń w języku polskim), *Zbornik Matice srpske za slavistiku 71–72*, s. 223–235.
- DANIELEWICZOWA M., 2008, Jak nie należy opisywać przysłówków epistemicznych? [w:] B. Wiemer, V. A. Plungjan (red.), *Lexikalische Evidenzialitäts-Marker in slavischen Sprachen (=Wiener Slavistischer Almanach 72)*, München-Wien: Verlag Otto Sagner, s.109–128.
- DANIELEWICZOWA M., 2009, Jak używamy słowa *spokojnie?*, *Poradnik Językowy 1*, s. 29–39.

- DANIELEWICZOWA M., 2010, Zagadkowe *dosłownie*, [w:] J. Chojak, T. Korpysz, K. Waszakowa (red.), *Człowiek – słowo – świat*, Warszawa: Wydawnictwa UW, s. 292–305.
- GROCHOWSKI M., 2008a, Założenia ogólne opisu tzw. wyrażeń funkcyjnych w *Wielkim słowniku języka polskiego*, [w:] P. Żmigrodzki, R. Przybylska (red.), *Nowe studia leksykograficzne 2*, Kraków: Lexis, s. 11–22.
- GROCHOWSKI M., 2008b, O cechach syntaktycznych i semantycznych wyrażeń *widać, widocznie, najwidoczniej* (na tle kategorii ewidencjalności), [w:] B. Wiemer, V. A. Plungjan (red.), *Lexikalische Evidenzialitäts-Marker in slavischen Sprachen (=Wiener Slawistischer Almanach 72)*, München-Wien: Verlag Otto Sagner, s. 129–148.
- GROCHOWSKI M., 2008c, Operatory metatekstowe o kształcie superlatiwu przysłówka, *Јужнословенски Филолог* LXIV, s. 61–72.
- GROCHOWSKI M., Kisiel A., Żabowska M., 2010, Über die Grundsätze der Beschreibung von Stichwörtern in einem zu konzipierenden Wörterbuch der polnischen Partikeln, [w:] L. Zieliński, K. D. Ludwig, R. Lipczuk (red.) *Deutsche und polnische Lexikographie nach 1945 im Spannungsfeld der Kulturgeschichte*, Frankfurt a.M.: Peter Lang Verlag, s. 115–130.
- GRZEGORCZYKOWA R., 1975, *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówek*, Wrocław: Ossolineum.
- JURKOWSKI M., 1976, *Semantyka i składnia wyrażeń gradacyjnych (w językach wschodniosłowiańskich)*, Katowice: Wydawnictwa Uniwersytetu Śląskiego.
- KISIEL A., 2010, *Bardziej przyczynek niż wyczerpujące studium*, czyli słów parę o *bardziej_niż_*, *Poradnik Językowy* 10, s.74–79.
- SWJP: *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa: Wydawnictwo „Wilga” 1996.
- WAJSZCZUK J., 1997, *System znaczeń w obszarze spójników polskich. Wprowadzenie do opisu*, Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- WAJSZCZUK J., 2005, *O metateksie*, Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- WIERZBICKA A., 1971, Metatekst w tekście, [w:] M. R. Mayenowa (red.), *O spójności tekstu*, Wrocław: Ossolineum, s. 105–121.

Maciej Grochowski

**METAOPERATORS IN THE SHAPE OF THE COMPARATIVE
OF ADVERB (IN CONTEMPORARY POLISH)**

Summary

It is possible to distinguish in contemporary Polish, lexical units which are having the shape of the comparative of adverb. They represent class of the metatextual operators (metaoperators), cf. *bardziej*, *lepiej*, *prędzej*, *ściślej*. In the paper are considered semantic and syntactic differences between the adverb's comparative *lepiej* and its homonym which belongs to the class of the metaoperators. One presents four arguments for confirming the hypothesis that the metaoperator *lepiej* is a particle. It opens one position, primarily on its right side, for an expression unmarked relative to the degree of complexity. The particle *lepiej* refers to the rhematic component of sentence and makes comments about it. The unit under examination can co-occur with the expression representing the second component of alternative in order to comment about it. The particle *lepiej* is replaceable with other epistemic particles. It proves that the word is belonging to the same level of metaoperators.

АНДРЕЯ ЖЕЛЕ

Институт словенского языка им. Франа Рамовша в Любляне

ВЫРАЖЕНИЕ РАЗЛИЧНЫХ СТЕПЕНЕЙ АГЕНТИВНОСТИ В СЛОВЕНСКОМ ЯЗЫКЕ

Каждый глагол уже с точки зрения формальной синтаксической организации предложения стремится к употреблению личной (глагольной) формы, которая в зависимости от уровня конкретности используемого лица более или менее определена. С точки зрения соотношения лица : подлежащее : агентивность, можно говорить о разных степенях агентивности, в том числе также об общей агентивности.

Ключевые слова: агенс, агентивность, лицо, личная (глагольная) форма, грамматическое значение лица, словенский язык

0. Со всеми уровнями языкового и лингвистического восприятия, от семантического, семантико-синтаксического до формально-функционального и выразительного, сталкиваемся при предикации семантической базы с иерархией участников ситуации/актантов [NSS 1982: 243–246]; при этом, само собой разумеется, необходимо осознавать, что синтаксис предложения – это т.н. синтаксис в узком смысле слова. В то время как, текстовое соотношение между участниками и неучастниками ситуации выражает грамматическая категория лица; в пространственно-временной организации текстового высказывания (сообщения) часть пространственности выражается также через категорию лица.¹ Каждый глагол уже с точки зрения формальной организации предложения имеет тенденцию выступать в личной (глагольной) форме, которая в зависимости от конкретности использованного лица более или менее определена – менее определено, т.е. не маркировано обобщенно, использование формы третьего лица единственного числа, неопределенной является форма третьего лица среднего рода (это т.н. бесподлежащие предложения), в

¹ С точки зрения выражения пространственности в славянских языках см. также [PIPER 2009: 301].

таких случаях можно говорить только о грамматическом значении лица²; только грамматически определена (а семантико-синтаксически все еще остается неопределенной) форма третьего лица единственного числа при употреблении с неопределенным (обычно местоименным) подлежащим, напр.: *Človek se trudi, pa nič* (*Человек старается, но ничего не выходит*), семантико-синтаксически определено использование глагольных форм второго лица единственного числа и первого, второго и третьего лица множественного числа, выражающих обобщенное подлежащее.³

1. Отправные точки обобщенной агентивности в языкознании до настоящего времени – От референтного участвующего субъекта через неопределенное подлежащее до чисто формального/фиктивного подлежащего

Лицо – ключевая категория (логическая и грамматическая) содержания (предикативного ядра) предложениеобразующей связи подлежащего и сказуемого.⁴ Именно в этом типе связи, где подлежащее и сказуемое равноправно взаимозависимы, лицо проявляется и утверждается как т. н. номинально-вербальная категория с грамматически-логическим значением [HORÁK 1967: 4] или как согласуемая категория («kongruenční kategorie» [MRÁZEK 1967: 47]), в рамках разноречия одного высказывания ее можно обозначить также и как категорию исходного носителя предикативности [ШВЕДОВА 1980: 127]. Во всяком случае лицо подтверждается как формально(формообразующая)-синтаксическая категория [RUŽIČKA, VAUER 1967: 61–63]. Лицо может выражаться подлежащим. Коммуникативные возможности в рамках синтакса высказывания и текста определяют и обеспечивают возможность выражения или не выражения подлежащего. Это выраженное или невыраженное подлежащее может быть формальным (выражающим неименное лицо), неопределенным/обобщенным (выражающим неопределенное/обобщенное лицо) или определенным (выражающим определенное /глагольное/ лицо). То, что с различением лица и субъекта (подлежащего) не возникает трудностей, подтверждает используемое в словенских грамматиках сочетание

² Под грамматическим значением в данном случае понимается частичная реализация грамматической категории, в данном случае грамматической категории лица.

³ Отсюда устоявшееся общеславянское деление предложений на бесподлежащие и обобщенно-личные [BRČÁKOVÁ 1968: 216].

⁴ Не лишним будет упомянуть (ср. [VIĐOVIĆ Мунa 2000: 33, 39]), что лицо – категориальная грамматическая (как словарная, так и синтаксическая) характеристика имени существительного, таким образом, грамматические категории подлежащего – род, число и падеж, а сказуемое согласуется с подлежащим в лице и числе.

субъектное лицо (ср. [BREZNIK 1934: 214]).⁵ Форма третьего лица, употребленная в среднем роде, ориентирует на неопределенность и как следствие также обобщенность – так в крайних примерах безличных/бессубъектных предложениях, описывающих погодные условия, типа *Lije* (*Льет* <дождь>), *Rosi* (*Накрапывает*) остается только определенность формы, обозначающей погодное явление как синтез агентивности и процессуальности.

1.1 Дополнение в именительном падеже при подлежащем

Положение дополнений при подлежащем в сочетаемостной синтаксической среде глагола синтаксически-функционально определено актантами подлежащего⁶ в рамках «левой» сочетаемости.

«Левая» сочетаемость с каноническими, т.е. нормативными характеристиками обозначает предложениеобразующую связь, предикативное ядро, и поэтому является необходимым условием для образования грамматически правильного предложения⁷, это же касается и места подлежащего, которое является обязательным для предложения⁸ и поэтому

⁵ А. Брезник [BREZNIK 1934: 214] использует сочетание субъектное лицо в комментарии: «Существуют также предложения, в которых нет субъектного лица, т.е. субъект не может быть выражен, так как не известен или же автор высказывания не желает его называть; но при этом глаголом можно выразить, что он существует, хотя и не известно, что представляет из себя этот субъект.» («So pa tudi stavki, v katerih ni o s e b k o v e osebe, t. j. osebko ve besede ne moremo izraziti, ker je ne poznamo ali je nočemo izraziti; toda z glagolom lahko povemo, da biva, četudi nam ni znano, kaj je ta osebko va beseda.»)

⁶ В «Новой грамматике словенского языка» [NSS, 151]: «Чисто формально о подлежащем можно сказать, что это тот член предложения, который всегда стоит в именительном падеже /.../. О.Кунст Гнамуш называет его «формальное грамматическое понятие» [KUNST GNAMUŠ 1989/90: 16, 22, 24].

⁷ Й. Ружичка с точки зрения трехчленной конструкции семантической/интенционной значимости глагольного действия приводит шесть интенционных типов, исходным критерием для выделения которых является производитель действия – агенс [RUŽIČKA 1968b: 54–55]. Ф. Данеш говорит о несоразмерной двойственности между производителем действия на семантическом уровне и подлежащим – на грамматическом [DANEŠ 1987]. Двойственности как на семантическом, так и на грамматическом уровнях обнаруживает Й. Дулар [DULAR 1982: 58–61] – так глагол а) на грамматическом уровне выступает либо как центральный член предложения, определяющий грамматический состав предложения, либо как зависимый член сочетания с существительным-подлежащим, б) на семантическом уровне же выделяем положение глагола-сказуемого в структуре предложения или положение глагола только в т. н. предикационной синтагме – в таких случаях речь идет о взаимной/двусторонней зависимости (по L. Hjelmslevu, /O základech teorie jazyka, Praha, 1972, 28/ medsebojnoodvisnostno/interdependenčno razmerje (взаимозависимое/интердепендентное соотношение)). Об этом же размышляет и Ф. Есван [ESVAN 1989: 21]: «/.../ on doit logiquement faire également l'hypothèse d'une relation de sujet au nominatif gardant ses caractéristiques canoniques».

⁸ О само собой разумеющимся наличии подлежащего говорит, напр. Н. Хомский [СНОМСКУ 1986: 122], утверждая, что подлежащее может отступить от маркированности

всегда грамматически предсказуемо [DULAR 1982: 211] и очень универсально относительно выбора участников (поэтому должны учитываться грамматические категории одушевленности+/-, человечности+/- и абстрактности+/-, напр.: *Oče potrebuje denar/pomočnika/počitek* (Отец нуждается в деньгах/помощнике/отдыхе); *Stvar/Pobuda potrebuje čas* (Дело/Инициатива нуждается во времени))⁹, которые структурно-синтаксически определены как определения – члены предложения или морфемные определения.

На поверхностном выразительном уровне это именительный падеж или только глагольные окончания¹⁰, которые указывают на согласование.

В случаях, когда речь идет о некоем типовом (образцовом) проявлении или действующий силе при описании природных явлений, когда медиум сливается с процессом, роль подлежащего исключительно внешняя при форме третьего лица единственного числа среднего рода только формально предложениеобразующая (безличные/имеющие только форму третьего лица / глаголы обозначают отсутствие участников/агентов вообще, ср. [ESJ: 48]). Так как глагольная валентность опирается изначально на пропозиционную часть значения, то даже с невыраженным, т. н. логическим или предвидимым неизвестным, участником (т.е. без указания конкретного лица как предикативное ядро) она образует формально предложениеобразующее соотношение. Такие примеры с ненастоящим/формальным или пустым подлежащим [TOPORIŠIČ 1982: 82, 106;

присутствия только в том случае, если на его место в соответствии с правилом перемещения будет поставлен другой элемент. В любом случае все исследования, как для славянских, так и для неславянских языков, так или иначе, приходят к заключению об обязательности подлежащего в предложении. Так в чешско-русских сопоставлениях (ср. [ROPELA 1968]) о подлежащем говорится как о содержательно-логической категории. На особое положение подлежащего указывает и разделение участников ситуации на актанты подлежащего и дополнительные актанты, которые охватывают все дополнения и обстоятельства. Об этом говорит также М. Болта: «Место подлежащего в предложении учитывается всегда, даже в тех случаях, когда отдельные языки допускают опущение местоименного субъектного (СЗ) или даже никогда его имплицитно не выражают» [BOLTA 1986: 424]. („Osebkovo mesto je v stavku torej vedno upoštevano, tudi v tistih primerih, kjer nekateri jeziki dovoljujejo zaimkovno osebkovo SZ izpuščati ali je celo nikoli neubesedujejo.“)

⁹ Русская теория сочетаемости самое обычное подлежащее (одушевленное+ и человек+) трактует как «канонический субъект», а неодушевленное подлежащее, обозначающее не человека, – как «неканонические типы субъектов» [47], об этом см. [ЛЕВОНТИНА 1996: 46].

¹⁰ В русской теории сочетаемости для обозначения морфемно выраженного подлежащего синтаксическое обозначение «детерминация субъектная», см. [ШВЕДОВА 1989: 75], а также В. Н. Белоусов, Г. К. Касымова и М. М. Коробова в «Слово и грамматические законы языка: Глаголь». Подробнее об этом см. также В. С. Храковский, Г. Н. Акимова и И. О. Гецадзе в «Типологии конструкций с предикатными актантами», Ленинград: Наука, 1985.

ESJ: 336], напр., *Grmi* (*Гремит* [гром]), *Dežuje* (*Идет* [дождь]) и т. п.,¹¹ находятся в оппозиции по отношению к предложениям с обобщенным или неопределенным подлежащим (т. н. «обобщенный субъект» [ЛЕВОНТИНА 1996: 47]), в таких примерах, как: *Tod se je zmeraj hodilo* (*Туда всегда ходили*).

1.1.1 Субъектные актанты в предложении

Первоначальные субъектные актанты в предложении – производитель/виновник/инициатор (V/Pv/Pb₀) при глаголах типа *spreminjati* (*изменять*)/*zažigati* (*зажигать*)/*vzpodbijati* (*нобуждать*) и носитель действия/события/процесса/состояния (N_{d/dog/p/s}) при глаголах типа *teči* (*бежать*)/*dogajati se* (*происходить*)/*spreminjati se* (*изменяться*)/*bivati* (*жить*) и т. п. Определенным субъектным актантом и определенным дополнением (второстепенным членам) в плане выражения соответствуют только участники с определенными семантическими свойствами [DANEŠ 1987: 60, 61]. Так, напр., использование лексемы с семантическими компонентами одушевленное⁺, человек⁺ в творительном падеже не имеет смысла, напр.: *Pavel je zaprl okno* (*Павел закрыл окно*) : *Okno se je zaprlo s Pavlom** (*Окно закрылось Павлом**) (возможное толкование *s Pavlom* (*Павлом*), которое имело бы смысл: Павел является соучастником производителя действия, наряду с еще одним невыраженным агентом). В то время как примеры *Veter je zaprl okno* (*Ветер закрыл окно*) : *Okno se je zaprlo z vetrom* (*окно закрылось ветром*) показывают, что в случае естественных явлений можно говорить о заменах производителя действия с семантическими компонентами одушевленное⁺, естественное/природное⁺ (настоящий виновник/причина не выражен), поэтому выражение формой творительного падежа возможно и выражает некое природное/естественное средство совершения (орудие) действия. Использование определенной падежной формы (напр., именительного или творительного падежа) в рамках подлежащего ясно выражается также и агентивная иерархия, т.е. уровень агентивности¹², напр.: *Janez* (*Янез*)

¹¹ В чешской теории сочетаемости используются термины нулевое интенционное поле (*intenční pole nulové*) и нулевой грамматический субъект (*nulový gramatický subjekt*), ср. [RUŽIČKA 1968a]. Согласно И. Б. Левонтиной [ЛЕВОНТИНА 1996: 47], также провиденциальный субъект – высшая сила.

¹² В связи с расширением сферы агентивности особенно в английской и американской лингвистической литературе упоминается т. н. эргативную связь/эргативное предикативное ядро (эргатив = подлежащее при переходном глаголе, т.е. эргативные конструкции переходные), которое одновременно является неким причинно-следственным соотношением и относительной связью между инициатором/виновником действия (может быть один или несколько) и производителем/носителем действия. Таким образом, помимо агентивности 'todo' актуализирует также причину действия или же инициатора 'make to do' (об этом см. [HALLIDAY² 1994: 163–164, 169–172]). Так обычное предикативное ядро

(Vd) je razbil okno (разбил окно) : Kladivo (Молоток) (Sd) je razbilo okno (разбил окно) (смысловый перенос, метонимия) : Janez (Янез) (Vd) je razbil okno s kladivom (разбил окно молотком) (Sd).

Из сказанного следует, что субъект не зависимо каких участников ситуации он обозначает, вступает в постоянную предложениеобразующую связь, т.е. входит в предикативное ядро, и между ним и сказуемым устанавливается связь управление + согласование. Выражение субъекта в виде дополнений (второстепенных членов) в косвенных падежах (т. н. логический субъект) отвергает уже Ч. Филмор, который в соответствии с образовательно-трансформационной теорией трактует субъект как формальновыразительную категорию только в рамках семантического деления именительного падежа субъекта.¹³ Теорию о подлежащем Филмора поддерживает также синтаксический анализ предложения, в соответствии с которым производители действия или носители действия или

ядро *Janez (Янез)* (производитель действия) *brca žogo (пинает мяч)* (объект/цель действия) может измениться *Marko (Марко)* (инициатор) *povzročā/spodbuja (побуждает), da Janez (чтобы Янез)* (производитель) *brca žogo (пинал мяч)* (претерпевающее). При опущении одного из действующих в рамках агентивности нарушает причинно-следственное соотношение, при этом изменяется смысл сообщения: *Marko brca žogo (Марко пинает мяч)*.

Об остаточной эргативности в определенном языке можно говорить при сохранении лексических различий между непереходностью и переходностью. Синтаксическое определение эргативности по-разному трактует субъект переходного и непереходного действий, в то время как объект переходного действия трактуется также как и субъект непереходного действия – в эргативной типологии эргативный синтаксический образец предложения является примером переходного предложения, а абсолютный синтаксический образец – пример непереходного предложения. Т. н. эргативные глаголы могут описывать ситуацию с точки зрения как инициатора, так и «потерпевшего», т.е. могут употребляться переходно и непереходно, напр.: *upirati se (унираться), zapreti (se) (закрывать(ся)), blokirati (se) (блокировать(ся)), raziti se (разойтись), hiteti (снешить), eksplodirati (взорвать(ся)), napihniti (se) (надуть(ся)), odtajati (se) (разморозить(ся)), razveseliti (se) (развеселить(ся))*; эргативные глаголы могут иметь на месте «правой валентности» обстоятельство, напр.: *oditi (уйти), izstopiti (выйти), vstati (встать), izlučiti se (вылущиться), vzrepati se (подниматься), spustiti se (снуститься), nalepiti/prilepiti se (наклеиться/приклеиться)* и т. п.

¹³ Филмор [FILLMORE 1968: 6] разделяет именительный подлежащего на: а) nominative of personal agent, б) nominative of patient, в) nominative of beneficiary, г) nominative of affected person и д) nominative of interested person, что можно перевести, как именительный производитель действия (*Mož je brnil žogo (Муж пнул мяч)*), именительный претерпевающего действие (*Mož je dobil udarec (Муж получил удар)*), именительный пользователя (*Mož je dobil darilo (Муж получил дарило)*), именительный испытывающего чувства (*Mož jo ljubi (Муж ее любит)*) и именительный обсуждаемого субъекта (*Mož ima črne lase (У мужа черные волосы)*). На Филмора при определении «семантической валентности» русского языка опирался Ю. Д. Апресян (АПРЕСЯН² 1995: 25–26, 125–126), который по образцу глубинных падежей Филмора вывел 9 основных актантов подлежащего для русского языка и 25 более точных типов семантической валентности (в зависимости от семантики использующихся лексем).

состояния обозначаются как субъекты в именительном падеже или объекты в косвенных падежах (куда относится также логический/смысловой субъект).

Г. Хелбиг с точки зрения семантического анализа при учете грамматических категорий неодушевленное и не человек (человек-) расширяет круг актантов подлежащего с т. н. нормального субъекта на нетрадиционные содержания актантов субъекта.¹⁴ Более систематична с точки зрения последовательности действия, относительно нова и приспособлена для компьютерной обработки новая классификация субъектных актантов в словацком языке.¹⁵

¹⁴ См. [HELBIG, BUSCHA 1984: 560–562]. Субъектные актанты (первичные и вторичные) таковы: производитель действия (*Mati pere (Мать стирает)*), причина действия (*Voda je spodkopala hišo (Вода подмыла дом)*), носитель действия (*Roža je odcvetela (Цветок отцвел)/Fant se je razvil (Парень развился)*), носитель состояния (*Peter ima vročino (У Петра температура)/Perilo je suho (Белье сухое)*), участник (второстепенный виновник/зачинщик) действия или состояния (*Mleko vre (Молоко кипит)/Peter je poškodovan (Петер ранен)*), результат действия (*Hiša bo zdaj zgrajena (Дом будет скоро построен)*), адресат (*Učenci so dobili pomoč (Ученики получили помощь)*), средство действия (*Nož reže kruh (Нож режет хлеб)*), место действия (*Zaboj je poln knjig (Ящик полон книг)*), носитель физических процессов (*Prst mi krvavi (У меня из пальца течет кровь, букв.: Мой палец истекает кровью)*), носитель душевных процессов (*Igralec se jezi zaradi poraza (Актёр злится из-за поражения)*), участник (второстепенный виновник/зачинщик) душевных процессов (*Neurje je prestrašilo otroka (Гроза/непогода испугала ребенка)*), носитель суждения/осознания, открытия (*Voznik je ocenil položaj (Водитель оценил обстановку)*), участник суждения/осознания (*Taproblematikajeznanstvenikanova (Эта проблематика нова для ученого)*), носитель восприятия/наблюдений (*Mati opazuje otroka (Мать наблюдает за ребенком)*), участник восприятия/наблюдений (*Njegov klic na pomoč je bil sprejet (Его призыв о помощи был воспринят)*), носитель (сочинительных/подчинительных) отношений (*Sekcija ima dva oddelka (В секции два отдела) / Dva oddelka spadata v to sekcijo (Два отдела входят в данную секцию)*), обозначение существования/присутствия (*Včeraj se je pripetilo hudo neurje (Вчера была сильная гроза)*), расположенный участник (*Knjige so na polici (Книги на полке)*).

¹⁵ Палеш [PÁLEŠ 1990] различает «агенса» (живой виновник или производитель действия, напр., *Sosed je kupil avto (Сосед купил машину)*, *Voznik vozi avto (Шофер ведет машину)*), нецелевое/ненаправленное действие – «элементив» (неодушевленный правонарушитель действия, т.е. природное явление, напр.: *Veter je razbil okno (Ветер разбил окно)*, *Reka je očistila korito (Река очистила корыто)*), возвратное действие – «процессор» (собственную деятельность направляет на себя *Kmet kosi (travo) (Крестьянин косит траву)*), «производитель» (живой или неживой производитель, остающийся неизменным, действие которого не затрагивает никаких объектов, напр.: *Sonce sveti (Солнце светит)*, *Oče kriči (Отец кричит)*), иногда это носитель свойства, напр. *Rože dišijo (Цветы пахнут)*, «статуал» (носитель физического или психического состояния, напр., *Miska je zardela (Мишка покраснела)*, *Grad je opustošen (Замок опустошен)*); в роли подлежащего в речевых актах – это «эдитор/редактор» (оратор или создатель устного или письменного сообщения), в процессах восприятия – «перцептор» (напр. *Dekle je zavonjalo duh rože (Девушка почувствовала запах цветка)*, в процессах познания – «когнитант» (напр. *Faust se je zamislil nad življenjem (Фауст задумался о жизни)*), в области чувств и эмоций – «афектор» (живой переживающий, напр.: *Deček se je prestrašil psa (Мальчик испугался пса)*).

2. Неличное или неопределенно-личное использование

Форма третьего лица единственного числа среднего рода выражает отсутствие лица или субъекта и с тем неличность или неопределенность лица. С точки зрения категории лица тут, по сути, идет речь о типологии неличности или неопределенности использования, так как средний род не только исключает наличие референтного субъекта, но и зачастую (в зависимости от синтаксического значения глагола) создает несогласующееся или несоразмерное/инконгруэнтное предикативное ядро, напр., *Mračilo se je* (*Смеркалось*) (в противовес *Kopalo se je dan in noč* (*Купались день и ночь*)). Личная форма глагола создает предикативное ядро с ведущим согласованием, которое в зависимости от синтаксического значения глагола может измениться в несогласующееся. Современные синтаксические теории классифицируют возможные способы построения простых и сложных предложений, а также синтаксические особенности отдельных языков на основе личной или определенной форме глагола.

Следует различать лицо как грамматическую категорию, выражающую связь между /не/участниками ситуации и событием/действием/состоянием, и субъект как член предложения в именительном падеже, во всяком случае, это основные образующие элементы предложения – категория лица как «субморфема» включена в местоимения и личные формы глагола [ИВАНОВ 2004: 30]. Использование личной или определенной формы глагола обязательное условие образования предикативного ядра или предложения – данное условия выполняет уже использование формы третьего лица среднего рода. Речь идет о синтаксической возможности сохранения способности образовывать предикативное ядро, предикативно обязательной двухчленности соотношения субъект–предикат и вытекающей согласуемости; последние два параметра при использовании неопределенной формы третьего лица, использованием неопределенного *človek* (*человек*) или *ljudje* (*люди*), а также обобщенноагентивным *se* (*ся*) нейтрализуются. Нейтральная форма третьего лица единственного числа помимо обычной двухчленности может при нейтрализации субъекта в именительном падеже и его перехода в дополнение в дательном падеже достигать одночленности, напр. *Noče se mi spati* (*Мне хочется спать*), или, по крайней мере, демонстрировать стремление к одночленности при использовании форм третьего лица *Govorijo* (*Говорят*), *Delajo* (*Делают*) [POPELA 1968: 202–203].

пугался пса)), в процессах определения свойств «атрибутант» (напр.: *Zemlja je okrogla* (*Земля круглая*)), в процессах идентификации – «идентификант» (напр.: *Janez je postal vodja* (*Янез стал лидером*)).

3. Различные степени агентивности

Агенса является в некотором роде исходной интенцией глагола, на уровне предложения обычно выражается субъектом, однако несовпадение агенса и субъекта не является особенностью, точнее представляет собой семантико-синтаксическое условие страдательности. В иерархии агентивности выше всего располагаются люди, за ними по ниспадающей следуют живые существа, а потом неодушевленные предметы. Со снижением степени агентивности семантический вес сообщения с конкретного агенса сдвигается в сторону обобщенной агентивности, потом на пассива или ядро сообщаемого. По Качалу [КАЧАЛ 1972: 153], глаголы, у которых конкретная агентивность не является ведущей или значимой, можно назвать глаголами с преобладающей интенцией предметного типа. Деконкретизация агенса допускает наличие невыраженного субъекта при личной форме глагола. Снижение конкретного референтного агенса идет в сторону ограничения на первое лицо множественного числа и второе лицо множественного или единственного числа, напр., *Govorimo* (Говорим), *Govorite* (Говорите)/*Govoriš* (Говоришь), *Rečete* (Скажете)/*Rečeš* (Скажешь), потом на третье лицо множественного и единственного числа с местоименными вариантами *ljudje* (люди) и *človek* (человек), и далее на использование с обобщенноагентивным *se* (-ся) (так уже [SS 42000: 357, 503–504]), при этом местоименное *človek* (человек) и обобщенноагентивное *se*, по крайней мере, согласно чешским исследованиям, в узусе дополняют друг друга [MRÁZEK 1976: 88], напр., *Človek ima vedno določene skrbi* (У человека всегда есть определенные заботы), *Opozarja se na marsikaj, človek pa navadno vidi samo sebe* (Предупреждают о многом, а человек обычно замечает только себя) и т. п.; в дальнейшем третье лицо имплицитно только субъектность, которая обозначает неопределенное лицо, напр. *Človek bi rekel* (Человек сказал бы)¹⁶, *Ljudje pravijo* (Люди говорят); а средний род окончательно исключает возможность присутствия референтного субъекта, напр., *Govori/lo/ se /je/* (Говорили/Говорят), форма третьего лица единственного числа среднего рода вообще исключает личностную или одушевленную (человек+) интерпретацию [BĚLIČOVÁ 1996: 56].

В целом, таким образом, если мы хотим определить одно единственное предикативное соотношение участников ситуации/актантов, то оно должно быть очень абстрактным.¹⁷ Можно согласиться с тезисом, что

¹⁶ По заключениям чешских лингвистов [МЧЗ 1987: 244], с местоименным подлежащим *človek* (человек) чаще всего ассоциируется именно автор или составитель текста.

¹⁷ Ср. напр. резюмирование различных лингвистических концепций у М. Голден [GOLDEN² 2001: 231] в монографии «О языке и языкознании».

во всех предложениях во всех языках есть синтаксический субъект, однако синтаксический субъект совсем не обязательно всегда идентифицируется с тем, что высказывание определяет как основу, а семантика как агенса [GOLDEN² 2001: 233, 237].

3.1. Местоимение *se* (ср., возвратная частица -ся) неопределенно относительно формы лица и имеет неопределенность формы третьего лица [SS⁴ 2000: 272]. Примеры с *se* в роли обобщенного агенса, так как оно стирает конкретную субъектный актант: *Hodi se okrog in govori se neumnosti* (*Ходят вокруг и говорят глупости* – букв.: **ходится вокруг и говорится глупости*) – *hoja okrog in govorjenje neumnosti* (*хождение вокруг и говорение глупостей*). SE выражает также обобщенное подлежащее – обобщенность таких конструкций подтверждает также и возможность преобразования в предложное сочетание, напр. *Bati se česa* (*боятся чего-л.*) преобразуется в *bojazen/strah pred čim* (*боязнь/страх чего-л.*). Несмотря на сближение с неким средним залогом («srednjik» ср. [Breznik 1934: 137]), *se* обобщенной агентивности (все еще) выражает активность (активный залог) агенса и этим подчеркивает его одушевленность и как следствие чаще всего также то, что это человек, т. е. категория человек⁺,¹⁸ напр.: *V nedeljah smo šli v kino* (*По воскресеньям мы ходили в кино*) > *V nedeljah se je navadno šlo v kino* (*По воскресеньям обычно ходили в кино*), *Knjiga se že tiska* (*Книга еще печатается*), *Center se obnavlja* (*Центр ремонтируется*) (в противоположность *Ovijalke so prerasle zid* (*Вьющиеся растения переросли стену*) > **Preraslo se je zid* (**Переросло стену*)).¹⁹ При анализе слова *se* следует исходить из его первоначальной возвратности, из которой выводиться обобщенно-личное обозначение, не исключаяющее, впрочем, автора или создателя текста.²⁰ В случаях нереферентного обобщенно-личного употребления, таких как: *O tem se je govorilo* (*Об этом говорилось/говорили*), *Potem se je šlo domov* (*Потом шли домой*), *Bilo je precej snega* (*Было много снега*), говорим о нейтрализованной конгруэнтности («neutralizovaná kongruence» [MČ2 1986: 160]), в том смысле, что нейтральность или неопределенность лица допускает синтаксические возможности сохранения способности образовывать предложение (предикативное ядро).

¹⁸ Активность, активный залог одной части предложений с обобщеноагентивной частицей *se* в чешском языкознании подчеркивает М. Грепл [GREPL 1972: 117].

¹⁹ Хорватская грамматика [BARIĆ idr. 2003: 427, 452–453] говорит о «bezsusjektivnih rečenica z obezličnom porabom glagola, npr. Na putu se rano lega» (бессубъектных предложениях с обезличенным глаголом, напр., В пути рано ложатся), и дополняет, что «obezličenje je preoblika koja mijenja odnose u sintaktičkom ustrojstvu» (обезличивание – это трансформация, которая изменяет отношения в синтаксическом устройстве).

²⁰ Поэтому затруднительно, точнее неоправданно, такие примеры, как *Spalo se bo na prostem* (*Спать будут на улице*), (GOLDEN² 2001: 204) трактовать как неличные предложения.

3.2. Модальное выражение *treba je* (*нужно, необходимо*), определяемое в словенском языкознании, как неличный предикатив [NSS 1982: 116] или как предикатив в третьем лице [SS '2000: 412], используется перед глаголами, семантико-синтаксически предполагающими появление одушевленного агенса, который соответственно сочетаниям *treba narediti* (*нужно сделать*), *treba povedati* (*нужно сказать*), *treba se je odločiti* (*нужно решить*) одновременно является также обобщенным (анонимным) исполнителем: сочетание *treba + infinitiv* (*нужно + инфинитив*) в качестве одного из способов выражения обобщенной агентивности в славянских языках приводит также М. Ивич [Ivić 1967: 44].

3.3. Неопределенная форма подлежащего

Неопределенная форма подлежащего (инфинитив в роли подлежащего) в то же время является совершенно неопределенным подлежащим и подтверждает существование грамматического неагентивного подлежащего, типа: *Govoriti je eno, narediti pa drugo* (Говорить – одно, а сделать – другое), *Vohljati za drugimi je zelo podla dejavnost* (Шпионить за другими – очень подлое занятие), *Vztrajati za vsako ceno je norost* (Наставать на своем любой ценой – безумие) и т. п. В центре определенный вид деятельности, которая из высказывания совершенно вытесняет ненужную агентивность. Неопределенная форма в роли подлежащего нейтрализует большую часть грамматических категорий, определяющих отношение между подлежащим и сказуемым, и используется, когда действие обобщается до определенного вида деятельности с постоянными характеристиками.

4. Глагольное включение и выражение подлежащего

4.1 Глаголы, семантически включающие и эксплицитно определяющие число и одушевленность (человек +/-) подлежащего.

Существуют глаголы, которые содержат в семантике компонент множественного, т. е. не одиночного, подлежащего, напр.: *bratiti se* (*брататься*), *kregati se* (*ругаться*), *loviti se* (*догонять друг друга; играть в догонялки*), *objemati se* (*обниматься*), *rogovarjati se* (*разговаривать, беседовать*), *poljubljati se* (*целоваться*), *prerivati se* (*толкаться; пробираться вперед через толпу*), *pretepati se* (*драться*), *spoznavati se* (*знакомиться*), *srečevati se* (*встречаться*), причем подлежащие могут быть выражены или нет, как в примерах: *Tone in Janez se rada pretepata* (*Тоне и Янез любят драться/часто дерутся*), *Tone se rad pretepa* (*Тоне любит драться/часто дерется*), *Nekateri se radi pretepaajo* (*Некоторые любят драться*), *Pri njih se rado pretepa* (*У них часто дерутся*), *Včasih se je rado in veliko pretevalo* (*Раньше часто и много дрались*) и т.п.

Глаголы, в семантике которых содержится компонент одушевленности (человек+), - это, напр.: *govoriti* (говорить), *misлити* (думать, мыслить), *oblačiti se* (одеваться), *obuvati se* (обуваться), *peti* (петь), *pisati* (писать), *računati* (считать), *smejati se* (смеяться), *seštevati* (складывать, прибавлять) и т. п.

4.2 Глаголы, включающие семантический компонент источника явления

Отсутствие подлежащего содержится в значении глаголов, типа: *padati* (падать, идти о дожде), *vleči* (дуть, тянуть, сквозить), *naletavati* (порошить), которые в качестве полнозначных, т.е. обозначающих 'естественные явления', могут самостоятельно использоваться в семантически самодостаточных высказываниях: *Pada* (*Идет дождь*), *Vleče* (*Сквозит*), *Brije* (*Дует резкий холодный ветер*), *Naletava* (*Порошит*);²¹ или же часть семантики подобного глагола может переноситься на существительное,²² которое в сказуемом описывает определенное природное явление, напр.: *Pada dež* (*Идет дождь*), *Vleče veter* (*Сквозит, дует ветер*), *Naletava sneg* (*Порошит снег*), и в значении дальнейшего переноса семантики на существительное получаем предложения (*neudeleženske tretjeosebne povedi*), типа *Je dež / Dež je* (*Дождь*), *Je veter / Veter je* (*Ветер*), *Je sneg / Sneg je* (*Снег*), далее 'явление' и 'ход явления' объединяются в предложениях, типа *Dežuje* (*Идет дождь*),²³ *Sneži* (*Идет снег*) и т. п.

²¹ В таких примерах можно говорить о самостоятельном значении 'неучаствующего явления' при глаголах *padati* (*идет дождь*), *vleči* (*сквозить – о ветре*), *biti* (*резко дуть*) и т. п., синонимичных глаголам *deževati* (*идти о дожде*), *liti* (*дуть*), *pršiti* (*накрапывать*), *pihati* (*дуть – о ветре*) и т. п. Интересно, что многие чешские лингвисты, см., напр., (Novotný 1979: 289, 290), при анализах сочетаемости и отношения между подлежащим и сказуемым, по крайней мере, опосредованно, только на примерах, выделяют особенность предложений, описывающих погодные явления, но не развивают своих пояснений в сторону поиска дополнительных неучаствующих значений или явлений, которые эти значения обозначают.

²² Значимо примечание в «Новом словенском синтаксисе» [TOPORIŠIČ 1982] на стр. 30: «!...! Из *Deževalo je vso noč* (*Дождь лил всю ночь*) снова можно получить именное сочетание *dež vso noč* (*дождь всю ночь*).»

²³ Словенское синтаксическое словообразование А. Видович Мухи [VIDOVIČ Муха 1988: 19, 20] к числу глагольных производных слов не относит глаголы, описывающие природные явления, типа *deževati* (**идти дождь*) с возможным обстоятельственным соотношением 'biti dež' ('быть дождь') в синтаксической основе, но относит *daniti* (букв., **наступать день*, т.е. *светать, рассветать*) с 'становиться день' в синтаксической основе.

5. Составные члены предложения и их роли

Т. н. составные члены предложения, которые семантически и структурно-синтаксически можно разделить на два и более члена предложения и которые, как следствие, выражены двумя и более определениями (определителями), представляют собой сочетаемостную (валентностную) особенность и, как следствие, особенность примыкания, так как обычно по причине высокой степени агентивности одна составная часть берет на себя ведущую функцию исполнителя/носителя действия, а другая выступает в роли обязательного компонента – обстоятельства образа действия, который в дальнейших примерах приводится в косых скобках //, напр.: *Božal ga je /z očmi / (Он его гладил /глазами/)* (как? => *z očmi (глазами)*) – возможная в таких случаях трансформация: *Njegove oči so ga božale (Его глаза гладили его)*, только подтверждает, что часть тела или орган выступает в качестве действующей части подлежащего. Не случайно, поэтому, и весьма наглядно обозначение неотъемлемого члена подлежащего (входящего в его состав или же вынесенного за рамки собственно подлежащего) в предложениях, типа: *Babico boli glava (У бабушки болит голова)*, как распространителя подлежащего, по Шведовой [ШВЕДОВА 1980: 128], «субъектная распространительность».

6. Текстовый аспект и актуализация

Определение подлежащего с учетом семантического состава предложения и членения по актуальности²⁴ переходит границы «левой» со-

²⁴Привыделении и с учетом членения по актуальности к логическому и грамматическому субъекту добавляется еще психологический субъект (о нем говорит М. А. К. Халлидей [HALLIDAY 1970], а в русской теории сочетаемости его именуют псевдосубъект, см. [ЛЕВОНТИНА 1996: 49]). По сравнению с первыми двумя – это текстовый элемент и в то же время один из несущих элементов высказывания – часть ядра высказывания. Порядок определения подлежащего с точки зрения теории текста или теории речи иной. Согласно Халлидею [HALLIDAY²1994: 30, 44, 72, 80, 93, 163–174, 285–286], напр.: *Mati (Мать)* (грамматический субъект) *mi (мне)* (логический субъект) *je dala ogrlico (дала бусы)*. *Ogrlica (бусы)* (психологический субъект) *je bila pozneje spravljena pri hčerki (потом хранились у дочери)*. *Pozneje smo ji (Позднее мы на них)* (психологический субъект) *vdelali še napis (сделали надпись)*. Без учета текста и контекста вполне закономерным было бы решение: *Ogrlica (Бусы)* (грамматический субъект) *ji (ей)* (логический/смысловой субъект) *je všeč (нравится)*. В тексте же (и возможно при учете элементов контекста) член *ogrlica (бусы)* может быть также психологическим субъектом.

Такая формулировка подлежащего/субъекта покрывает три участника ситуации на различных языковых уровнях – в высказывании как текстовый/контекстный элемент появляется т. н. психологический субъект, который в зависимости от осознания говорящего может быть также немаркированным ядром сообщения, т. е. темой; грамматический субъект образует предикативное ядро производителем действия или носителем состо-

четаемости. Трудности в определении подлежащего наиболее очевидно проявляются в предложениях с глаголом BITI (БЫТЬ) [KUNST GNAMUŠ 1989/90]. В Словении было установлено, что в таких случаях подлежащим считается слово, которое при нейтральном порядке слов стоит на первом месте и играет роль отправной точки. Вторым критерием служит семантический фактор, который в качестве подлежащего определяет слово с более конкретной семантикой (в противовес более абстрактным понятиям), напр., в предложении *Ta knjiga je resnica* (*Эта книга – правда*) подлежащим является *ta knjiga* (*эта книга*). Также и в английском языкознании сильна тенденция считать тему подлежащим [HALLIDAY² 1994: 117], в целом принято считать, что подлежащее = обозначение содержания [TOKEN, H. 129] а обязательное определение = оценивание [VALUE, H. 129], таким образом, действуют определенные соотношения подлежащее : определение, определяемое : определяющее, обозначение содержания : оценивание. В идентифицирующих предложениях с BITI (БЫТЬ) актанты распределены следующим образом: *Janez* (*Янез*) (подлежащее = определяемое содержание) *je eden izmed najbogatejših ljudi* (*один из самых богатых людей*) (предикативное определение = определяющая характеристика). Этот пример можно трансформировать в предложения:

Janez (*Янез*) (определяемое, описываемое подлежащее) *je najbogatejši* (*самый богатый*) (определяющее предикативное определение) => идентичность выражена в направлении оценки актанта, по отношению к: *Najbogatejši* (*Самый богатый* = определяемое предикативное определение) *je Janez* (*это Янез* = определяющий субъект) => идентичность выражена в направлении формирования содержания. Кроме того оказывается, что определяющее в предложении всегда оказывается семантически выделенным, что влечет за собой маркированный порядок слов.

яния, даже если это не человек или неодушевленный предмет; а т. н. типичный/обычный субъект в именительном падеже обозначает человека – производителя действия. Логический/смысловой субъект не в именительном падеже является на поверхностном выразительном уровне объектом. В предложении все участники ситуации/актанты могут обозначаться одним субъектом, различными субъектами или же объектом, напр.: *Vojvodinja* (*Жена воеводы*) (психологический/грамматический/логический субъект) *je dala moji teti ta čajnik* (*дала моей тете этот чайник*), *Moja teta* (*Моя тетья*) (психологический/логический субъект) *je dobila ta čajnik od vojvodinje* (*получила этот чайник от жены воеводы*) (объект), *Ta čajnik* (*Этот чайник*) (психологический субъект) *je vojvodinja* (*жена воеводы*) (грамматический/логический субъект) *dala moji teti* (*дала моей тете*), *Ta čajnik* (*Этот чайник*) (психологический субъект) *je moja teta* (*моя тетья*) (грамматический субъект) *dobila od vojvodinje* (*получила от жены воеводы*) (объект). В зависимости от распределения участников ситуации/актантов К. Ф. Сунден [SUNDÉN 1916] выделяет еще и логические и нелогические предикации. В качестве характеристики нелогических предикаций, образованных от логической предикации с той же семантической структурой, он приводит несовпадение логического и грамматического субъектов. Таким образом, важно логическое значение грамматического субъекта в исходной (непроизводной) логической предикации (см. вышеприведенные примеры).

При определении соотносительных предложений с ВІТІ (БЫТЬ) мы исходим из того (ср. [KUNST GNAMUŠ 1992/93]), что роль подлежащего выполняет референтный (соотносимый) член (при определении выразительной структуры смысловая основа оказывается важнее порядка слов) и что подлежащее определяет форму сказуемого (лицо, число, род и падеж).

7. От обобщенных высказываний до общедействительных утверждений

Обобщенность агенса, т.е. подлежащего делает возможным переход конкретного высказывания в (обобщенное) утверждение, напр.: *Tone izpolnjuje svoj dolg* (Тоне исполняет свой долг) > **Vsak človek izpolnjuje svoj dolg* (*Каждый человек исполняет свой долг) > *Vsak (človek) mora izpolnjevati svoj dolg* (Каждый (человек) должен исполнять свой долг). Статус своего рода общих подлежащих имеют, напр., упоминаемые в русском языкознании т. н. «квантовые слова» [ПАДУЧЕВА 2007: 79], которые предложения с неопределенным/обобщенным подлежащим могут переводить в разряд окончательных утверждений, напр.: *Tone zna svoj materni jezik* (Тоне знает свой родной язык) > *Vsak človek zna kakšen jezik* (Каждый человек знает какой-нибудь язык) > *Vsi ljudje znajo kakšen jezik* (Все люди знают какой-нибудь язык), однако полной синонимии не может быть, напр.: *Vsi prebivalci našega doma so obiskali zbirališče* (Все жители нашего дома посетили место сбора) ≠ *Vsak izmed prebivalcev našega doma je obiskal zbirališče* (Каждый из жителей нашего дома посетил место сбора), и т.п.

Перевод на русский язык:
Татьяна Филимонова

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

- ADAMEC, Přemysl. Dvě poznámky ke slovesnému rodu. *Jazykovedný časopis XVIII/1*. Praha, 1967: 99–100.
- АПРЕСЯН, Юрий Д. «Лексическая семантика». Восточная литература РАН, 2-ое исправленное и дополненное издание. Москва, 21995.
- BARIĆ, Eugenija, LONČARIĆ, Mijo, MALIĆ, Dragica. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga, 32003.
- BAUER, Jaroslav. Predikační kategorie slovesa a kategorie osoby. *Jazykovedný časopis XVIII/1*. Praha, 1967: 62–65.
- BĚLIČOVÁ, Helena, UHLÍŘOVÁ, Ludmila. *Slovanská věta. Řada lingvistická sv. 3*. Praha: Euroslavica, 1996.

- BOLTA, Marija. Slovenski glagoli z nedoločniškim dopolnilom v tvorbeno-pretvorbenem pristopu. *Slavistična revija XXXIV/4*, 1986: 419–431.
- БОНДАРКО, Александр В. «Грамматическая категория и контекст». Ленинград: Наука, 1971.
- BRČÁKOVÁ, Dagmar. Pronominální podmět a promluvvové modifikace v současné ruštině. *Slavica pragensia X. Philologica 1–3*, 1968: 207–218.
- BREZNIK, Anton. *Slovenska slovnica za srednje šole*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1934.
- CHOMSKY, Noam. *Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use*. New York. Prev. B. Kante: *Znanje jezika: O naravi, izviru in rabi jezika*. Ljubljana 1989: MK, 1986.
- DANEŠ, František i dr. *Větné vzorce v češtině*. Praha: Academia. 1987.
- DANEŠ, František. *Jazyk a Text I, II. /JaT I, II/ (Výbor z lingvistického díla Františka Daneše)*. Ur. Oldřich Uličný. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 1999, 2000.
- DULAR, Janez. *Priglagolska vezava v slovenskem knjižnem jeziku (20. stoletja)*. Doktorska disertacija. Ljubljana, 1982: 1–259.
- FILLMORE, Charles J. The Case for Case. *Universals in Linguistic Theory*. Urednika E. Bach in R. T. Harms. USA, 1968.
- GOLDEN, Marija. *O jeziku in jezikoslovju*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za primerjalno in splošno jezikoslovje, ²2001: 1–436.
- GREPL, Miroslav. Slovo v větě. *Jazykovedný časopis XXIII/2*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1972: 114–121.
- GREPL, Miroslav i dr. *Mluvnice češtiny (MČ3 – Skladba)*. Praha: Academia. 1987.
- GREPL, Miroslav, KARLÍK, Petr. *Skladba češtiny*. Praha: Votobia, 1998.
- HALLIDAY, M. A. K. Language Structure and Language Function. *New Horizons in Linguistics I*. New York, 1970: 158–165.
- HALLIDAY, M. A. K., HASAN, Ruqaiya. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold, ²1994.
- HELBIG, Gerhard, BUSCHA, John. *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, 1984: 137, 352–398, 535–564.
- HONSELAAR, Will. Reciprocal Markers in Russian. *Dutch Contributions to the Fourteenth International Congress of Slavists. Studies in Slavic and General Linguistics 34*. Ed. P. Houtzagers, J. Kalsbeck, J. Schaeken. Ohrid, September, 2008: 10–16. 279–292.
- HORÁK, Gojza. Predikačné kategórie slovenského slovesa. *Jazykovedný časopis XVI-II/1*. Praha, 1967: 3–12.
- ХРАКОВСКИЙ, Виктор С. и др. «Типология конструкций с предикатными актантами». Ленинград: Наука, 1985.
- ИВАНОВ, В. В. «Лингвистика третьевго тысячелетия (Вопросы к будущему)». Москва: Языки славянской культуры, 2004: 208. стр.
- IVIĆ, Milka. O korelacijama između pojedinih morfoloških karakteristika glagola i određenih tipova predikacije u slovenskim jezicima. Kategoriji lica. O pasivnoj rečenici. *Jazykovedný časopis XVIII/1*. Praha, 1967: 43–45. 62, 100.

- KAČALA, Ján. Spôsoby zmeny intenčnej hodnoty slovesa. *Jazykovedný časopis XXI-II/2*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1972: 153–158.
- KŘÍŽKOVÁ, Helena. Kategorie osoby. *Jazykovedný časopis XVIII/1*. Praha, 1967: 67.
- KUNST GNAMUŠ, Olga. Težave s stavčnočlenskimi razločevanjem zaradi oblikovnega sovpadanja pomenskih in sklonskih razlik. *Jezik in slovstvo XXXVI/1–2*, 1989/90: 15–24.
- ЛЕВОНТИНА, И. В. «Целесообразность без цели». Вопросы языкознания *XLVI/1*, 1996: 42–57.
- MALDIJEVA, Vjara, TOPOLIŃSKA, Zuzanna, ĐUKANOVIĆ, Maja, PIPER, Predrag. *Južno-slovenski jezici: gramatičke strukture i funkcije*. Ur. Predrag Piper. Beograd: Knjiga, 2009.
- MRÁZEK, Roman. K pojetí gramatických kategorií slovesa v Isačenkově díle Grammaticeskij stroj ruskogo jazyka II a v kolektivní příruční mluvnici ruštiny I. *Jazykovedný časopis XVIII/1*. Praha, 1967: 46–53.
- MRÁZEK, Roman. Problematika tzv. hierarchizace propozice. *Slovo a slovesnost XXXVII/2*. Praha: ČAV, 1976: 86–96.
- NOVÁK, L'udovít. Ku gramatickej kategórii osoby. O tretej osobe pri impersonáliách. *Jazykovedný časopis XVIII/1*. Praha, 1967: 58–61, 67–68.
- NOVOTNÝ, Jiří. Dualismus subjektu a predikátu a postavení predikace z hlediska valenční teorie. *Slovo a slovesnost 4/XL*. Praha: Academia, 1979: 286–294.
- ПАДУЧЕВА, Е. В. «О семантике синтаксиса (Материалы к трансформационной грамматике русского языка)». Москва: КомКнига, 2007.
- PÁLEŠ, Jiří. Sémantické roly slovenských slovies. *Jazykovedný časopis XLI/1*. Diskusie, 1990: 30–48.
- PETR, Jan, KOMÁREK, Miroslav, KOŘENSKÝ, Jan idr. *Mluvnice češtiny (MČ2 – Tvaroslovi)*. Praha: Academia, 1986.
- POPELA, Jan. K predikaci v současné ruštině a češtině. *Slavica pragensia X. Philologica 1–3*, 1968: 193–205.
- RUŽIČKA, Josef. Kategória osoby. *Jazykovedný časopis XVIII/1*. Praha, 1967: 61–62.
- RUŽIČKA, Josef. O vetách s nulovým gramatickým subjektom. *Otázky slovanské syntaxe II*, Brno, 1968a: 115–117.
- RUŽIČKA, Josef. Valencia slovies a intencia slovesného deja. *Jazykovedný časopis XIX/1–2*. Praha, 1968b: 50–64.
- SGALL, Petr i dr. *Úvod do syntaxe a sémantiky (Některé nové směry v teoretické lingvistice)*. Studie a práce lingvistické 22. Praha: Academia, 1986.
- ШВЕДОВА, Н. Ю. «Русская грамматика». Том II «Синтаксис». Москва: Наука, 1980.
- ШВЕДОВА, Н. Ю. «Слово и грамматические законы языка (Глагол)». Москва: Наука, 1989.
- TOPORIŠIČ, Jože. *Nova slovenska skladnja (NSS)*. Ljubljana: DZS, 1982.
- TOPORIŠIČ, Jože. *Enciklopedija slovenskega jezika (ESJ)*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.

- TOPORIŠIČ, Jože. *Slovenska slovnica (SS)*. Četrta prenovljena in razširjena izdaja. Maribor: Obzorja, 2000.
- VIDOVIČ MUHA, Ada. *Nova slovenska skladnja J. Toporišiča*. SR XXXII/2, 1984: 142–155.
- VIDOVIČ MUHA, Ada. *Slovensko skladijsko besedotvorje ob primerih zloženk (SSB)*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete in Partizanska knjiga, 1988.
- VIDOVIČ MUHA, Ada. *Slovensko leksikalno pomenoslovje*. Govorica slovarja. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000.
- ВИНОГРАДОВ В. В. «Русский язык (грамматическое учение о слове)». Москва, Ленинград, 1947.

Andreja Žele

IZRAŽANJE RAZLIČNIH STOPENJ VRŠILSKOSTI V SLOVENŠČINI

Povzetek

Sporazumevalne zmožnosti v okviru povedne in nadpovedne skladnje omogućajo in odločajo o izraženosti oz. neizraženosti osebkoma. Ta izraženi ali neizraženi osebki je lahko formalni osebki (ki izražaju neimensko osebo), nedoločni/posplošeni osebki (ki izražaju nedoločno/posplošeno osebo) ali določni osebki (ki izražaju določno /glagolsko/ osebo). Da z ločevanjem med osebo in osebkom ni bilo težav potrjuje že zveza v naših slovnicaх »osebkova oseba«. Tretji osebi dodani srednji spol usmerja v neopredeljenost, nedoločnost in posledično tudi v posplošenost – tako v skrajnih primerih brezoseb/kov/nih vremenskih stavkova tipa *Lije, Rosi* ostaju samo še določnost oblike, ki označuju (vremensko) pojavnost kot sintezo vršilskosti in procesualnosti.

Upadanje konkretnoga referenčnoga vršilca gre v smeri zamejitve na prvo osebo množine in na drugo osebo množine oz. ednine, npr. *Govorimo, Govorite/Govorite, Rečete/Rečeš* ipd., nato na tretju osebo množine in ednine z zaimenskima različicama *ljudje* in *človek* in s splošnovršilskim *se*; tretja oseba implicira samo osebkovnost, ki označuju nedoločno osebo, npr. *Opozarja se na marsikaj, človek pa navadno vidi samo sebe, Človek bi rekel, Ljudje pravijo*; srednji spol pa dokončno izloča mogućnost referenčnoga osebkoma, npr. *Govori/lo/ se /je/*.

Posplošenost vršilca dejanja oz. osebkoma omogućaju prevedbo konkretnoga sporočila v (posplošeno) trditev, npr. *Tone izpolnjuje svoj dolg > *Vsak človek izpolnjuje svoj dolg > Vsak (človek) mora izpolnjavati svoj dolg*.

GREVILLE G. CORBETT

Surrey Morphology Group
University of Surrey

SPLIT LEXEMES IN SLAVONIC¹

In addition to divisions into parts of speech and inflectional classes, we also find splits (internal inconsistencies) within lexemes. For instance, Slovene *človek* has the stem *ljud-* for a part of its paradigm, a split which is not relevant to syntax and which is unique to this item. I offer a typology of lexical splits, along four dimensions, within which we can situate the particularly interesting Slavonic examples. These four dimensions are: the phenomenon inducing the split; regularity; relevance (splits may relate to the lexeme's internal structure and have no outward effect or they may be externally relevant, for instance in requiring different gender on agreement targets); and finally motivation (which concerns the relation between the segments into which the lexeme is split, whether it is motivated in morphosemantic or in morphosyntactic terms or purely morphology-internal).

Keywords: inflectional morphology, typology, periphrasis, syncretism, suppletion, defectiveness, heterocclisis, resolution rules

1. Introduction

The lexical inventory divides first into parts of speech (word classes), for the purposes of syntax. Then there are inflectional classes, relevant to morphology but not to syntax. These may be thought of as dividing the lexicon. I am interested in splits *within* lexemes, that is, instances where lexemes show internal inconsistencies. Let us take an example:

¹ The support of the ERC (grant ERC-2008-AdG-230268 *MORPHOLOGY*) and of the ESRC (grant RES-062-23-0696) is gratefully acknowledged. I am also grateful to Matea Birtić, Ranko Matasović and Ljubomir Popović for their judgments of various examples, and to Alexander Krasovitsky for his comments on a draft. Some familiar Russian forms are given in transliteration, to help us to see them from a distance.

	SINGULAR	DUAL	PLURAL
NOM	človek	človeka	ljudje
ACC	človeka	človeka	ljudi
GEN	človeka	ljudi	ljudi
DAT	človeku	človekoma	ljudem
INS	človekom	človekoma	ljudmi
LOC	človeku	ljudeh	ljudeh

Table 1: Slovene *človek* ‘man, person’ (PRIESTLY 1993: 401)

This lexeme from Slovene shows an unusual split. The pattern of syncretism has already been discussed in PLANK (1994), CORBETT & FRASER (1997), BAERMAN, BROWN & CORBETT (2005: 165–166). The split is evident, shown by the completely different stems. The pattern of the split between the stems is an interesting one. And yet no-one, as far as I know, suggests that we are not dealing with one lexeme.

This is just one type of possible split. The paper offers a typology of lexical splits, along four dimensions, within which the particularly interesting Slavonic examples can be situated. In some instances, I believe, we do not give these phenomena the attention they deserve, since we know their origin. Our focus will be on synchronic splits.

2. The phenomenon inducing the split

Splits may be induced by different phenomena (and their combinations). I will give brief examples, then concentrate on some particularly interesting Slavonic examples. We start with instances involving the stem.

2.1 Stem

The most dramatic type of split involving the stem is suppletion, where we find completely distinct stems, as in Table 1. Many more examples of suppletion are given in CORBETT (2007a) and in CHUMAKINA, HIPPISEY & CORBETT (2004).

We also find less substantial stem alternations. Here are examples from Russian verbs:

<i>peč'</i> 'bake'			<i>ljubit'</i> 'love'		
	SINGULAR	PLURAL		SINGULAR	PLURAL
1	pekú	pečēm	1	ljubljú	ljúbim
2	pečěš'	pečěte	2	ljúbiš'	ljúbite
3	pečět	pekút	3	ljúbit	ljúbjat

Table 2: examples of stem alternations splitting lexemes

The point is that these alternations are not synchronically regular in phonological terms; we need to state the form of the alternation, and the morphological conditions under which it takes place. Another example, from Serbian/Croatian/Bosnian is *oko* 'eye', with the plural, *oči*; this is an example we shall return to below.

The alternation need not even affect segmental material. Several Slavonic languages show rich patterns of stress alternation; for example, Russian has a primary opposition between the stress being on the stem or on the inflection, with the possibility of a split between singular and plural, as in *zérkalo* 'mirror' with plural *zermalá*. Then nouns have minor patterns with the stress on the initial syllable, instead of the otherwise expected stress on the inflection, in the nominative plural, the accusative singular, or both. Thus Russian *skovorodá* 'frying-pan' is stressed on the inflection, but the nominative/accusative plural is split from the rest of the lexeme in having a different stress: *skóvorody*. Note that there is no segmental difference to trigger this split.

2.2 Inflection

We shall see that there are more possibilities for splits involving inflection. First we consider heteroclysis, where a lexeme is split in having different parts belonging to different inflectional classes. Thus Russian *put'* 'way' inflects according to the pattern of *kost'* 'bone', but just in the instrumental singular has the form of the *portfel'* 'briefcase' type, in the standard language. Compare this with Serbian/Croatian/Bosnian *oko* 'eye' which inflects like *jezero* 'lake' in the singular, but like *kost* 'bone' in the plural. For interesting discussion of heteroclysis see STUMP (2006).

A more dramatic split is found in lexemes which are defective. Truly defective lexemes lack particular forms. A well-known example is the first singular non-past of certain Russian verbs; see BAERMAN (2008), and more generally on defectiveness see BAERMAN, CORBETT & BROWN (2010). Another instance, for many speakers at least, is *mečtá* 'dream' given in Table 3.

	<i>mečta</i> ‘dream’		<i>mačta</i> ‘mast’	
	SINGULAR	PLURAL	SINGULAR	PLURAL
NOM	mečta	mečty	mačta	mačty
ACC	mečtu	mečty	mačtu	mačty
GEN	mečty	***	mačty	mačt
DAT	mečte	mečtam	mačte	mačtam
INS	mečtoj	mečtami	mačtoj	mačtami
LOC	mečte	mečtax	mačte	mačtax

Table 3: The defective Russian noun *mečtá* ‘dream’
(MEL’ČUK 1993: 360–361, 1996: 176–177)

The difficulty cannot be simply a matter of the final consonant combination, as the second item given for comparison shows.

If we recognize that some cells of a lexeme’s paradigm may be filled by periphrastic forms, this is another way in which lexemes can be split. A particularly interesting split is found in languages like Slovak (Table 4).

‘carry’ PRS	SINGULAR	PLURAL
1	nesiem	nesieme
2	nesieš	nesiete
3	nesie	nesú
PAST	SINGULAR	PLURAL
1M F	niesol niesla som	niesli sme
2 M F	niesol niesla si	niesli ste
3 M F N	niesol niesla nieslo	niesli

compare the copula PRS

SINGULAR	PLURAL
som	sme
si	ste
je	sú

Table 4: The Slovak verb (STANISLAV 1977: 114, 199, Silvia Baučková p. c.)

Here we see that there is a split between the present and the past, in that the past is realized periphrastically; or rather, it is in the first and second persons, while in the third person the auxiliary does not appear. Unlike the copula, it does not occur in the third person, giving another split in the paradigm.

The related situation in languages like Russian is equally interesting. Here the past tense is synthetic, but verbal lexemes are still split. The featural requirement differs across the paradigm. While the present agrees in person and number, and so requires the appropriate featural information, the past agrees in number and gender, requiring different featural information.

A less usual form of split concerns deponency, in the extended use of the term; see CORBETT (2007b) and more generally BAERMAN, CORBETT, BROWN & HIPPISEY (2007). In this usage of the term, we have an established use of a form or set of forms, and then a minority of instances where the same form is used for a different function. This need not be just passive forms with active meaning, as in Latin. Consider now the paradigm for the Serbian/Croatian/Bosnian lexeme *dete* ‘child’. It has the unexpected plural forms *deca* and so on, as given in Table 5.

NOM	dete	deca	žena
VOC	dete	deco	ženo
ACC	dete	decu	ženu
GEN	deteta	dece	žene
DAT	detetu	deci	ženi
INS	detetom	decom	ženom
LOC	detetu	deci	ženi
	SINGULAR	PLURAL	SINGULAR

Table 5: SCB *dete* ‘child’ (compared with *žena* ‘woman’)

The forms of *deca* are well established and very surprising at the same time. Just as forms, the set of inflections is well established, and they are used with thousands of nouns, of which *žena* ‘woman’ in Table 5 is just one. But they are established as singular forms. What is remarkable about *deca* is that with this stem the inflections are used with plural meaning. This is an instance of (extended) deponency: singular forms are used with plural meaning. Most interestingly for us, deponency does not extend throughout the paradigm; instead the lexeme is split, with just the plural exhibiting deponency.

A final and particularly interesting type of split is induced by inflectability. We are used to seeing uninflectable items. Their distribution within Slavic gives a clear picture: for nouns, the number of indeclinables increases as we go north-eastwards; Serbian/Croatian/Bosnian is the least permissive and Russian is the most permissive (UNBEGAUN 1947: 141–44). But we are used to lexemes either inflecting or not inflecting.

LASKOWSKI (1990) drew attention to a class of lexemes in Polish which are split by inflectability; see Table 6.

	SINGULAR	PLURAL
NOM	muzeum	muzea
ACC	muzeum	muzea
GEN	muzeum	muzeów
DAT	muzeum	muzeom
INS	muzeum	muzeami
LOC	muzeum	muzeach

Table 6: Polish *muzeum* ‘museum’

In this unusual possibility, nouns like Polish *muzeum* have a split between the non-inflecting (singular) and inflecting (plural) parts of the paradigm; for a list of these nouns see SWAN (2002: 118).

3. Regularity

The split we have considered may now be looked at in terms of regularity. Some splits are lexically specified, even down to being unique to one item; this is the case with Slovene *človek* ‘man, person’, which has unique suppletive stems. Serbian/Croatian/Bosnian *dete* ‘child’ is almost unique, but *brat* ‘brother’ has a similar split. At the other end of the spectrum we find splits which are totally regular. Every Slovak verb has a periphrastic past tense and an additional split for the third person. Similarly every Russian verb has a split in the featural requirement between the present and the past tense. Between these extremes there are the instances of splits which are regular within their possible domains: for example, not every Russian verb of the second conjugation has a consonant mutation in the first person singular (like *ljubit’* ‘love’ in Table 2); but given the list of consonants which mutate there,

almost every verb which can show a split between first singular and the rest of the paradigm actually does (a small number are defective, see §2.2).

4. Relevance

Splits may be ‘inward’ or ‘outward’. The simpler splits relate to the lexeme’s internal structure – they have no outward (syntactic) effect. This is probably what we would have expected of splits in lexemes. Contrast this with *oko* ‘eye’ in Serbian/Croatian/Bosnian. Here there is a singular versus plural split, in showing irregular stem alternation, but also in requiring different gender on agreement targets. There are various comparable lexemes (Table 7); the examples given there are from IVIĆ (1966: 44). See also IVIĆ (1960), and a detailed investigation of the possible agreement classes can be found in PIPER, ANTONIĆ, RUŽIĆ, TANASIĆ, POPOVIĆ & TOŠOVIĆ (1997: 78–81).

SINGULAR		PLURAL		gloss
akt	MASCULINE	akta	NEUTER	document
oko	NEUTER	oči	FEMININE	eye
mače	NEUTER	mačići	MASCULINE	kitten

Table 7: Gender splits in Serbian/Croatian/Bosnian

In some instances the picture is complicated by the existence of different senses of the word, correlating with different plural forms. Let us stay with a clear instance, namely *oko* ‘eye’ in its primary meaning. It appears, tantalizingly to offer an argument about the unity of the lexeme, but – as we shall see – leaves us still wondering.

We would like evidence as to whether *oko* ‘eye’, plural *oči*, is indeed one lexeme. The combination of lexical and grammatical meaning (number) is compositional and lexicographers treat it as a single item. On the other hand, we have a split: the singular and plural show a non-standard alternation, the inflections are heteroclitic, and the gender value is different. In order to investigate the last issue, how the gender value is represented, we could consider what happens with conjoining.

When noun phrases are conjoined, the basic resolution rules are:

1. if all conjuncts are feminine, the resolved form is feminine;
2. in all other instances the resolved form is masculine.

We see these rules operating in the following examples (BROWNE & ALT 2004: 71):

- (1) Nje(zi)n otac i majka su doš-l-i.
 Her[SG.M] father(M) and mother(F) AUX.3PL come-PST-PL.M
 ‘Her father and mother have come.’
- (2) Njen-a sestra i majka su doš-l-e.
 Her-SG.F sister(F) and mother(F) AUX.3PL come-PST-PL.F
 ‘Her sister and mother have come.’
- (3) Njen-o d(ij)ete i tele su doš-l-i.
 Her-SG.N child(N) and calf(N) AUX.3PL come-PST-PL.M
 ‘Her child and calf have come.’

Example (3) is the most interesting; as in Slovene, this combination of conjuncts (all are neuter, and therefore not all are feminine, hence rule 2 applies) give masculine agreement. There are considerable additional complications; indeed, the resolution rules of Serbian/Croatian/Bosnian have been the subject of extended debate: see GUDKOV (1965, 1974), MEGAARD (1976), LEKO (1986: 220–243), CORBETT (1991: 302–303), WECHSLER & ZLATIĆ (2003: 171–195) and CORBETT (2006: 262). However, our key examples do not involve these complexities, and we can stay with the basic rules as just given.

What then if we involve *oko/oči* ‘eye(s)’ in conjoined expressions? Fortunately there is also *uho/uvo* ‘ear’, which has a similar split, which will simplify the test. There are two obvious possibilities. Either *oko/oči* ‘eye(s)’ has a single combined gender value (which we might call ‘alternans’ for instance, compare IGARTUA 2006); this would argue for a single lexeme. Or *oko* and *oči* ‘eye(s)’ have separate gender values, neuter and feminine; in which case we are no further on. We first check what happens when *oko* ‘eye’ and *uho* ‘ear’ are both singular:

- (4) Ok-o i uh-o su povređen-i.
 eye-SG and ear-SG AUX.3PL injured-PL.M
 ‘The eye and the ear are injured.’

As expected, we find masculine agreement here. Since these nouns are not straightforwardly feminine under either hypothesis, we expect masculine agreement under both accounts. However, if both are plural, then either their gender is covered by the single special gender marker (in which case we expect masculine agreement), or they are marked feminine in the plural (in which case we expect feminine agreement).

- (5) Oč-i i uš-i su povređen-e
 eye-PL and ear-PL AUX.3PL injured-PL.F
 ‘The eyes and the ears are injured.’

Consultants state that the agreement is as in (5), namely feminine. This suggests that the nouns do indeed have two genders, just as they have two stems and two inflectional classes, and not one composite gender. There is no new argument to be derived from their gender. This is perhaps not too surprising; it simply shows that constructing an argument for the unity of a lexeme (or lack of it) is difficult.

Before leaving this section we should note the type of split exemplified by nouns like *gazda* ‘landlord, boss’ type: such nouns show no segmental difference but have an external split: masculine agreement in the singular, and masculine/feminine in the plural (see MARKOVIĆ 1954, CORBETT 1983: 14–17).

5. Motivation

This dimension of our typology concerns the relation between the segments into which the lexeme is split. Some of our examples are synchronically *motivated* in morphosemantic or in morphosyntactic terms: for instance, the split involves a complete tense, as in the featural requirement of Russian verbs, or a complete number as with Serbian/Croatian/Bosnian *oko/oči* ‘eye(s)’, examined in §4. But many splits produce no such pattern: they are morphology-internal or *morphomic*. Several examples can be found in the alternations in the present tense of many Slavonic verbs (Table 2). There appears to be a tendency for the more regular splits to be motivated ones, but this is only a tendency.

6. Conclusion

We have seen four dimensions for lexical splits, which give a substantial number of possibilities when cross-classified. The next stage in this research will be to investigate how many of these possibilities are attested, and thus how the different parts of the typology are related. While this should be done taking a wider cross-linguistic sample, data from Slavonic have already proved significant for our typology.

REFERENCES

- BAERMAN, MATTHEW. 2008. Historical observations on defectiveness: the first singular non-past. *Russian Linguistics* 32. 81–97.
- BAERMAN, MATTHEW, DUNSTAN BROWN & GREVILLE G. CORBETT. 2005. *The Syntax-Morphology Interface: A Study of Syncretism* (Cambridge Studies in Linguistics 109). Cambridge: Cambridge University Press.
- BAERMAN, MATTHEW, GREVILLE G. CORBETT & DUNSTAN BROWN. 2010. *Defective Paradigms: Missing Forms and What They Tell Us* (Proceedings of the British Academy, 163). Oxford: British Academy and Oxford University Press.
- BAERMAN, MATTHEW, GREVILLE G. CORBETT, DUNSTAN BROWN & ANDREW HIPPISEY (eds) 2007. *Deponency and Morphological Mismatches* (Proceedings of the British Academy, 145). Oxford: British Academy and Oxford University Press.
- BROWNE, WAYLES & THERESA ALT. 2004. *A Handbook of Bosnian, Serbian, and Croatian*. SEELRC
- CHUMAKINA, MARINA, ANDREW HIPPISEY & GREVILLE G. CORBETT. 2004. Istoričeskie izmenenija v ruskoj leksike: slučaj čeredujuščegosja suppletivizma. *Russian Linguistics* 28. 281–315.
- CORBETT, GREVILLE G. 1983. *Hierarchies, Targets and Controllers: Agreement Patterns in Slavic*. London: Croom Helm.
- CORBETT, GREVILLE G. 1991. *Gender*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CORBETT, GREVILLE G. 2006. *Agreement*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CORBETT, GREVILLE G. 2007a. Canonical typology, suppletion and possible words. *Language* 83. 8–42.
- CORBETT, GREVILLE G. 2007b. Deponency, syncretism and what lies between. In: Matthew Baerman, Greville G. Corbett, Dunstan Brown & Andrew Hippisley (eds) *Deponency and Morphological Mismatches* (Proceedings of the British Academy, 145), 21–43. Oxford: British Academy and Oxford University Press.
- CORBETT, GREVILLE G. & NORMAN M. FRASER. 1997. Vyčislitel' naja lingvistika i tipologija. *Vestnik MGU: Serija 9: Filologija* no. 2. 122–140.
- GUDKOV, VLADIMIR. 1965. Dodatak pravilima slaganja predikata sa više subjekata. *Književnost i jezik* 12: 60–61.
- GUDKOV, VLADIMIR. 1974. Prilog o pravilima kongruencije. *Književnost i jezik* 21: 58–61.
- IGARTUA, IVÁN. 2006. *Genus alternans* in Indo-European. *Indogermanische Forschungen* 111. 56–70.
- IVIĆ, MILKA. 1960. Obeležavanje imeničkog roda u srpskohrvatskom jeziku. *Naš jezik* n.s. 10. 7–10, 192–211.
- IVIĆ, MILKA. 1966. Tipovi imeničkog roda u srpskohrvatskom književnom jeziku. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* 9. 41–47
- LASKOWSKI, ROMAN. 1990. The structure of the inflectional paradigm. *Scando-Slavica* 36. 149–154.
- LEKO, NEDŽAD. 1986. Syntax of noun headed structures in Serbo-Croatian and corresponding phrasal structures in English. Ph.D. dissertation, Indiana University. Distributed by UMI, Ann Arbor, reference 86–28003.

- MARKOVIĆ, SVETOZAR V. 1954. O kolebljivosti slaganja u rodu kod imenica čiji se prirodni i gramatički rod ne slažu (i o rodu ovih imenica). *Pitanja književnosti i jezika* (Sarajevo) 1. 87–110.
- MEGAARD, JOHN. 1976. Predikatets kongruens i serbokroatisk i setninger med koordinerte subjektsnominalfraser. Unpublished MA dissertation, University of Oslo.
- MEL'ČUK, IGOR. 1993. *Cours de morphologie générale (théorique et descriptive). I: Introduction et Première partie: Le mot*. Montréal: Les Presses de l'Université de Montréal.
- MEL'ČUK, IGOR. 1996. *Cours de morphologie générale (théorique et descriptive). III: Troisième partie: Moyens morphologiques; Quatrième partie: Syntactiques morphologiques*. Montréal: Les Presses de l'Université de Montréal.
- PIPER, PREDRAG, IVANA ANTONIĆ, VLADISLAVA RUŽIĆ, SRETO TANASIĆ, LJUDMILA POPOVIĆ & BRANKO TOŠOVIĆ. 1997. *Sintaksa savremenoga srpskog jezika: Prosta rečenica* (ed. by Milka Ivić). Belgrade: Institut za srpski jezik SANU.
- PLANK, FRANS. 1994. Homonymy vs. suppletion: A riddle (and how it happens to be solved in ...) *Agreement Gender Number Genitive &* (EUROTYP Working Papers VII/23) 81–86. Konstanz: University of Konstanz.
- PRIESTLY, T. M. S. 1993. Slovene. In: Bernard Comrie & Greville G. Corbett (eds), *The Slavonic Languages*, 388–451. London: Routledge.
- STANISLAV, JÁN. 1977. *Slowakische Grammatik*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- STUMP, GREGORY T. 2006. Heterocclisis and paradigm linkage. *Language* 82. 279–322.
- SWAN, OSCAR E. 2002. *A Grammar of Contemporary Polish*. Bloomington, Indiana: Slavica.
- UNBEGAUN, BORIS. 1947. Les substantifs indeclinables en russe. *Revue des études slaves* 23. 130–145.
- WECHSLER, STEPHEN & LARISA ZLATIC. 2003. *The Many Faces of Agreement*. Stanford: CSLI.

Гревил Џ. Корбет

Лексичка дељења у словенским језицима

Резиме

Поред поделе на врсте речи и флективних класа, постоје и дељења (унутрашње несагласности) у лексемама. На пример, у словеначком *človek* има основу *ljud-* за део парадигме, дељење које није релевантно за синтаксу и које налазимо само у тој лексеми. У овом раду предлажем типологију лексичких дељења у четири димензије, у оквиру које се уређују посебно занимљиви словенски примери. Те четири димензије су: феномен који изазива дељење; регуларност; релевантност (дељења се могу односити само на интерну структуру лексема или могу бити екстерно релевантна, на пример ако захтевају различит род у слагању); и на крају мотивација (која се односи на однос између сегмената на које је подељена лексема, да ли је постоји мотивација у морфосемантичком или у морфосинтаксичком смислу или има само морфолошки значај).

ИВАН КУЦАРОВ

Пловдивский университет имени Паисия Хилендарского

ЕЩЕ РАЗ О ТАКСИСЕ

В работе прослеживается история установления грамматикализованного значения *относительности*, которое присуще целому ряду глагольных форм в современном болгарском языке (имеющих единый формальный показатель 'a/e/a-), противопоставленных такому же ряду форм, не обладающих этим значением. Иными словами, здесь налицо все условия формирования самостоятельной морфологической категории *таксиса*, семантическое содержание которой основывается на отношении действия к другому (прошедшему) действию.

Ключевые слова: время, таксис, относительность, морфологическая категория

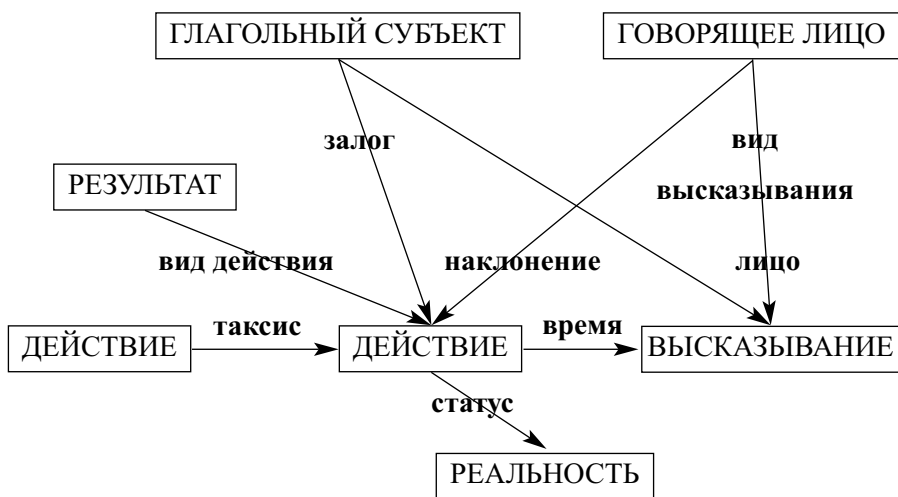
Конкретным поводом для написания этого материала послужил доклад «Таксис», прочитанный проф. В.С. Храковским на заседаниях славистов в Охриде (Македония) в сентябре 2008 г. (см. Храковский 2008; Храковский 2008а), как и недавно опубликованный в Санкт-Петербурге сборник (см. Типология 2009). При этом речь идет не о конкретном исследовании, в котором цель автора – «предложить, на наш взгляд, адекватную классификацию таксисных конструкций, учитывающую новые факты и теоретические решения» (Храковский 2008а: 174). У нас нет принципиальных возражений против этого исследования и сделанных в нем констатаций – постольку, поскольку автор характеризует таксис в русском языке «как функционально-семантическую категорию, которая реализуется в бипропозитивных (и шире – полипропозитивных) конструкциях, где различными грамматическими средствами маркируется временная локализация...» (Храковский 2008: 519–520), т.е. речь идет о безъядерной функционально-семантической категории, о функционально-семантической категории без морфологического ядра.

Дело в том, что как проф. В.С. Храковский, так и другие представители «Петербургской (Ленинградской) аспектологической школы» (тер-

мин В.С. Храковского, см. ХРАКОВСКИЙ 2008: 518) отказываются увидеть (или признать) тот факт, что в таких славянских языках, как болгарский и македонский (а также в ряде других языков, напр. в романских), существует морфологическая категория *таксиса*. Конечно, из этого ряда исследователей мы исключаем Ю.С. Маслова (см. ниже).

Как автор справедливо подчеркивает, все начинается с публикации действительно замечательной работы Р.О. Якобсона (ЯКОБСОН 1957) и особенно ее русского перевода в 1972 г. (ЯКОБСОН 1972). Характеристика «знаменитая работа» принадлежит самому В.С. Храковскому (см. ХРАКОВСКИЙ 2008: 516), и я полностью с ней согласен. Я даже доходил до того, что в своих лекциях перед студентами сравнивал значимость этой небольшой работы с менделеевской таблицей для химии.

При классификации глагольных морфологических категорий автор постулирует, что «следует различать следующие четыре вещи: сообщаемый факт /EN/, факт сообщения /ES/, участник сообщаемого факта /PN/ и участник факта сообщения /PS/» (ЯКОБСОН 1972: 99). Если выразить эти понятия в традиционных терминах, которые используют славянские грамматики, можно сказать, что речь идет соответственно о действии, высказывании (о действии), глагольном лице (глагольном субъекте) и говорящем лице (в сущности, автор использует и это понятие – при характеристике залога, см. с. 101). Именно на этом основании, используя приведенное выше утверждение, мы попытались представить семантическое содержание болгарских глагольных категорий (см. КУЦАРОВ 1981; КУЦАРОВ 1983; КУЦАРОВ 1989) и уточнить их количество, корректируя выраженное в конце 40-ых годов соотношение. Последний вариант этих попыток (1989 г.) выглядит таким образом:

К большому сожалению, здесь (и в других местах) видно, что Р.О. Якобсон недостаточно знаком с современным болгарским языком. Если бы это не было так, ему не пришлось бы искать такого сложного объяснения пересказывания (у автора – «засвидетельствованность (evidential)», см. ЯКОБСОН 1972: 101; все же явление категорически разграничивается от категории наклонения; при ней мы имеем дело с отношением PS – ES; в терминологии Р.О. Якобсона – это отношение «участника факта сообщения /PS/» к «факту сообщения /ES/», т.е. отношение говорящего лица к высказыванию – там же, 99, 101), а примеры таксиса как морфологической категории были бы из болгарского языка.

В этой работе Р.О. Якобсон впервые вводит термин *таксис* для обозначения категории, которая «характеризует сообщаемый факт по отношению к другому сообщаемому факту и безотносительно к факту сообщения» (ЯКОБСОН 1972: 101). В нашей терминологии, речь идет об отношении одного действия к другому – безотносительно к высказыванию (моменту речи). Вот что еще сказано: 1. «... термины типа “относительное время” определяют лишь одну из его [таксиса; прим. наше – И.К.] разновидностей» (там же, 101); 2. «При зависимом таксисе категория времени сама выступает в функции таксиса» (там же, 106).

Что касается категории времени, мы вполне согласны со следующим утверждением Р.О. Якобсона: «Время характеризует сообщаемый факт по отношению к факту сообщения» (там же, 100), т.е. это отношение действия к высказыванию. Таких отношений может быть только три: предшествование, следование и одновременность. Следовательно, в каком бы то ни было языке не может быть больше трех глагольных времен – это маркированные прошедшее и будущее время и немаркированное настоящее время. Типы глагольных форм, названных дополнительными определениями в грамматиках различных языков (напр. болг. будущее в прошедшем, будущее предварительное и т.д.; фр. future dans le passé и т.д.), являются темпоральными формами тех же времен, но в рамках маркированных членов других морфологических категорий. Например, анализ т. наз. девятичленной темпоральной системы Л. Андрейчина (см. АНДРЕЙЧИН 1944: 206–299) ясно показал, что она построена на трех самостоятельных морфологических категориях, одной из которых является таксис. Остальные две категории – это собственно время и вид действия (результативность ~ нерезультативность) (см. КУЦАРОВ 1990; существенную роль в этом анализе сыграли работы ряда болгарских и зарубежных лингвистов и особенно работы Й. Пенчева, П. Пашова и Г. Герджикова, цитированные в вышеуказанном исследовании). У нас есть все основания считать, что в грамматиках европейских языков таксис (там, где он существует) присутствует в скрытом виде в многочисленных темпоральных системах. Мы согласны с тем, что в самом общем плане

относительные времена выступают в качестве только одной из разновидностей таксиса, но это самая существенная разновидность – указанные формы являются представителями морфологического ядра категории. Этот факт был отмечен нами еще в 1981 г. (см. Куцаров 1981: 25), а также в расширенном варианте этой работы, вышедшем в 1983 г.: «По-моему, противопоставление относительность ~ неотносительность, что маркировано также наличием ~ отсутствием морфемы *x* (аорист является маркером прошлого события, по которому ориентируется зависимый таксис), представляет собой морфологическое ядро таксиса в современном болгарском языке. Вопрос о том, обретает ли категория времени функцию таксиса при зависимом таксисе, как утверждает Р.О. Якобсон, и можно ли в этой ситуации говорить о прямой и косвенной ориентации действия на высказывание – это уже предмет другого разговора» (Куцаров 1983/1993: 48). Как увидим дальше, позднее мы откажемся от морфемы *x*, так как она характеризует и аорист, а он не является «относительным временем».

Чтобы не углубляться в историю вопроса, отметим только следующее, отметим следующее: еще Л. Андрейчин осознавал тот факт, что отношение действия к другому действию («сообщаемый факт по отношению к другому сообщаемому факту» по Р.О. Якобсону) грамматикализовано в современном болгарском языке. «Болгарский язык, однако, принадлежит к языкам, которые обладают особыми формами для обозначения взаимных отношений во времени между действиями, взятыми вместе в некоей общей целостности» (Андрейчин 1944: 206). Наличие специальных форм выражения данной семантики означает, что эта семантика грамматикализована. На этом этапе, однако, исследователь принимает наличие вопросной грамматикализации в рамках «общего целого» и развивает идею своего учителя Ю. Трифонова о девятичленной темпоральной системе в болгарском языке. В той же работе Л. Андрейчин отмечает и второе грамматикализованное значение (кроме темпоральных значений и относительности), строящее «гиперкатегорию» (термин Г. Герджикова): «Кроме того, в нашем языке существует еще одно время, названное прошедшее неопределенное: *приготовил съм се, приготовил се е* и т.д. Эта глагольная форма означает действие в общем смысле как происшедшее в прошлом, но актуальное как факт или как результат в настоящем, а не как конкретно протекающее в прошлом [...] Таким же образом, как факт, а не как процесс, представляется действие и при т.наз. “предварительных временах” (прошедшее предварительное – *бях купил*, будущее предварительное – *ще съм купил*), но там эта особенность не выступает так ясно, так как существуют другие параллельные формы, представляющие действие непосредственно только как процесс» (Андрейчин 1944: 207).

В сущности, раскрытие таксиса в болгарском языке проходит через раскрытие т.наз. относительных глагольных времен. Для Л. Андрейчина

абсолютными являются только три основных времени – аорист (*писа*), футурум (*ще пише*) и презенс (*пише*). Остальные шесть времен характеризуются как относительные или как «времена, содержащие сложное хронологическое отношение». Позднее С. Стоянов добавляет к абсолютным временам и перфект (*писал е*) (Стоянов 1964: 362); его поддерживает В. Станков (см. Станков 1969: 5–6), а Г. Герджиков вводит оппозицию относительность ~ неотносительность (Герджиков 1973: 140–141). Но до этого Й. Пенчев устанавливает, что «нет времен с двойной ориентацией», т.е. «относительные “времена” [заметьте, что *времена* находится в кавычках; прим. наше – И.К.] не имеют грамматически выраженного отношения (отношения, выраженного формой глагола) к моменту речи» (Пенчев 1967), и первым в болгарской лингвистической литературе вводит термин Р.О. Якобсона *таксис*. И это происходит до того, как работа последнего опубликована в переводе на русский язык.

Русский болгарист И.К. Бунина высказывает свое отношение к указанной статье Й. Пенчева. По поводу утверждения последнего о том, что «между глагольными формами времени существует разница: одни выражают отношение к моменту речи, другие не выражают» (Пенчев 1967: 134), она пишет: «С нашей точки зрения, можно утверждать, что интересующие нас здесь группы болгарских времен находятся в отношении, которым характеризуются члены привативной оппозиции, однако в качестве отмеченного члена в этой оппозиции выступают не абсолютные времена, как это получается у Й. Пенчева, а относительные. В качестве же признака, лежащего в основе этого противопоставления, следует назвать не отношение к “моменту речи” (абсолютный момент), как это полагает Й. Пенчев, а отношение ко времени совершения сообщенного события (относительный момент)» (Бунина 1971: 127). С точки зрения организации оппозиций все это верно, но и здесь (как и в исследовании Й. Пенчева) отсутствует информация об объеме понятия *относительные времена*. (В другой публикации И.К. Буниной, однако, видно, что она считает относительными все шесть времен за исключением «абсолютных» времен Л. Андрейчина – настоящего, прошедшего совершенного и будущего. Таким образом, ее оппозицию можно принять только как семантическую, так как эти шесть типов форм не имеют общего формального показателя.) Этот материал тоже опубликован до 1972 г., причем на русском языке в популярном сборнике (первая статья сборника в нем написана А.В. Бондарко).

В 1981 г. один из колоссов «Петербургской (Ленинградской) школы аспектологии» пишет на чистом русском языке: «В рамках изъявительного наклонения, кроме “основных времен”, выделяются так называемые “относительные”, т.е. формы со специализированным таксисным значением предшествования, следования или одновременности по от-

ношению к ориентационному моменту, обычно обозначаемому другой временной формой» (МАСЛОВ 1981: 193–194). Автор не выделяет категории таксиса (вероятно, чтобы не войти в противоречие с т.наз. «девятичленной темпоральной системой» Л. Андрейчина), но ясно указывает на грамматикализованное таксисное значение.

Можно утверждать, что, исключая наши исследования этого вопроса в болгарском языке (см. КУЦАРОВ 1987; КУЦАРОВ 1990; КУЦАРОВ 2001; КУЦАРОВ 2007: 253–262 и др.) и указанный выше сборник (см. Типология 2009), таксис не описан ни в одном языке. Первая попытка (в современном русском языке) принадлежит А.В. Бондарко (см. БОНДАРКО 1984 и БОНДАРКО 1985). Он заключает, что «те языковые явления, которые включаются в поле таксиса, в значительной мере изучены и описаны в грамматических исследованиях и общих трудах по грамматике. Однако отдельные элементы не связывались в единое целое» (см. БОНДАРКО 1984: 71). У нас нет никаких оснований не согласиться с таким заключением. Приводится и мнение Ю.С. Маслова о том, «что во многих языках таксис не выступает в качестве особой грамматической категории, а объединяется в рамках одной комбинированной категории либо со временем, либо с видом» (там же; см. также МАСЛОВ 1978: 8–9). Может быть, этот факт тоже отвечает действительному состоянию дел постольку, поскольку в описаниях языков можно найти таксисные явления, включенные в категорию времени (у нас нет аналогичных наблюдений о категории вида). Вопрос заключается в том, является ли это языковой действительностью или недостатком описания языков. Кроме этого, становится ясным, что А.В. Бондарко характеризует таксис (в современном русском языке) как синтаксическое явление и функционально-семантическое поле. И здесь места для возражений тоже нет – сочетание синтаксических, лексических, а и морфологических (в несобственной функции) средств выражения таксисных отношений предполагает выбор именно такого подхода. Напомним, однако, что как Р.О. Якобсон, так и Й. Пенчев пишут о грамматической (морфологической) категории таксиса (какой, естественно, нет в современном русском языке – см. КУЦАРОВ 2001).

Русский славист Т.Н. Молошная подробно исследовала темпоральные системы славянских языков (МОЛОШНАЯ 1995). Центральное место (по понятным причинам) уделено болгарскому языку. Автор показывает отличное владение литературой по данному вопросу, подробно описывает значение всех форм, традиционно включаемых в т.наз. девятичленную болгарскую темпоральную систему, и делает следующие обобщения: «Очевидно, что противопоставление ряда глагольных форм, соотнесенных с М 1 [моментом речи; прим. наше – И.К.], ряду глагольных форм, соотнесенных с М 2 [моментом, о котором идет речь; прим. наше – И.К.], не есть противопоставление внутри грамматической категории

времени. Здесь присутствует другая **грамматическая категория**, за которой закрепилось название “**таксис**”» (там же, 154). Приводя цитированные выше точки зрения Р.О. Якобсона, Й. Пенчева, И. Куцарова, А.В. Бондарко (Бондарко 1985) и А.И. Смирницкого (см. Смирницкий 1959: 291), автор категорически утверждает, что таксис не что иное, как самостоятельная морфологическая категория в болгарском языке, и ищет проявления этой категории в других славянских языках (там же, 155–159). И еще: «Итак, обсуждавшееся выше значение соотнесенности действия или его результата не с моментом речи, но с другим моментом в прошлом, о котором говорится или который имеется в виду и который конкретизирован либо данными самого времяисчисления, либо другими явлениями, происходящими в этот момент (М 2), и регулярное выражение этого значения “морфемой имперфекта” -x (или -‘a/e/a-) с очевидностью показывает, что **таксис представляет собой особую по отношению ко времени грамматическую (морфологическую) категорию** [...] Таким образом, **в системе болгарского глагола различаются оппозиции по грамматическим категориям времени, таксиса и результативности**» (Молошная 1995: 164–165; подчеркнутое наше – И.К.). Этот материал также вышел на русском языке в издании РАН. Как видно, автор полностью поддерживает наш тезис, цитируя наши исследования, указанные выше (а также следующие работы: Куцаров 1985 и Куцаров 1989).

Итак, что представляет собой *таксис*? Все сходятся на том, что речь идет о глагольной категории, выражающей отношение к другому действию. При этом упомянутое отношение характеризует зависимый таксис, в то время как независимый таксис может выражать отношения и к высказыванию (см. Якобсон 1972: 106–107). Чтобы определить таксисные отношения как морфологическую категорию, надо установить, выражаются ли они грамматическими формами в языке. А в современном болгарском языке т.наз. относительные глагольные времена выражают именно отношение действия к другому действию в прошлом, выраженному аористом, напр. *Когато ти дойде, аз пишех; Когато ти дойде, аз бях писал; Когато ти дойде, аз цях да пиша*. В первом случае выражена одновременность одного действия с другим действием, выраженным аористом, во втором – предшествование одного действия другому, выраженному аористом (или же одновременность результата одного действия с другим, выраженным аористом), а в третьем – следование одного действия за другим, выраженным аористом. Налицо таксисные отношения, которые в болгарском языке выражены рядами форм однородного содержания:

<i>пишЕше</i>	– <i>пише</i>
<i>цЕше да пише</i>	– <i>ще пише</i>

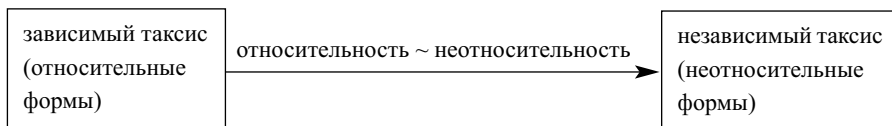
<i>бЕше писал</i>	– <i>писал е</i>
<i>щЕше да е писал</i>	– <i>ще е писал</i>
<i>бЕше писан</i>	– <i>писан е</i>
<i>щЕше да е писан</i>	– <i>ще е писан</i> и т.д.

Формы в левом столбце выражают действия (или результаты действий), ориентированные на момент в прошлом (или на прошедшее время – *писа*), а формы в правом столбце в своем главном значении выражают ориентацию на высказывание. Формы левого столбца обладают и единым формальным показателем (отмеченным прописными буквами), который отсутствует в формах правого столбца.

Первая группа форм (первые две строчки) обладает только значениями категории времени (иллюстрации приведены в рамках немаркированных форм третьего лица и единственного числа); вторая – также значениями категории вида действия (категории, основывающейся на оппозиции результативность ~ нерезультативность – все четыре формы являются результативными); третья группа имеет и значения категории залога (все четыре формы являются страдательными). Противопоставление может быть продолжено в рамках всей глагольной парадигмы. «Чистое», необремененное другими грамматическими значениями противопоставление – это *пишЕше ~ пише*. Налицо два вертикальных ряда словоформ однородного содержания, противопоставленных друг другу только по одному значению, которые строят самостоятельную морфологическую категорию – *таксис*. Напомню позицию А.В. Бондарко (одного из самых выдающихся современных представителей «Петербургской школы аспектологии»), которой я придерживался во всех своих исследованиях: «Морфологические категории в славянских языках и в других языках представляемого ими типа мы рассматриваем вслед за многими исследователями как системы противопоставленных друг другу рядов морфологических форм (в рамках определенной части речи) с однородным содержанием» (Бондарко 1976: 10–11). Следовательно, относительность в современном болгарском языке не разновидность, частный случай или случайное пересечение с таксисом (как предполагает Р.О. Якобсон – см. выше), а его морфологическое ядро.

Итак, семантическое содержание морфологической категории *таксиса* основывается на отношениях действия к действию, т.е. на отношениях действий или результатов действий, ориентированных на ориентационный момент в прошлом (прошедшее время или другой сигнализатор), на действия, не ориентированные на ориентационный момент в прошлом. Оно основывается на формально-семантической привативной оппозиции относительность ~ неотносительность (с главным значением

немаркированного члена – абсолютность). Это двучленная категория с одним маркированным и одним немаркированным членом. Маркированный член как в семантическом (со значением относительности, или зависимый таксис), так и в формальном отношении (см. выше) – это относительность. Отношения в категории могут быть представлены следующим образом:

В рамках категории противопоставляются две граммы однородного содержания:

а) Граммема **зависимого таксиса**, или **относительности**, выражает действия (или результаты действий), ориентированные на единственное прошедшее время болгарского языка (аористу) или же на другой его сигнализатор (сигнализатор прошлого ориентационного момента);

б) В своем общем значении граммема **независимого таксиса**, или **неотносительности**, выражает действия (или результаты действий), при которых отсутствуют данные об отнесении к какому-либо ориентационному моменту, а в главном своем значении (абсолютность) – действия (или результаты действий), ориентированные на высказывание (момент речи).

Формальным показателем **относительных форм** (зависимого таксиса) является неактуализованная (несвязанная в причастии) имперфектная морфема (тематический гласный основы прошедшего несовершенного времени) - *'a-*, *-e-*, *-a-* (в зависимости от спряжения глагола и фонетических изменений – *четЯх* [чет 'Ах], *четЕше*, *цЯх* [цит 'Ах] да *чета*, *пишЕх*, *гледАше* и т.д.). Она присутствует и в пересказывательных (*четЯл* [чет 'Ал], *цЯл* [цит 'Ал] да *чете*), и в умозаключительных (*пишЕл е*, *цЯл* [цит 'Ал] е да *пише*) формах, является наследником старой имперфектной морфемы *-ѣ/a-*, которая имеет параллели в ряде индоевропейских языков, развивших таксис на уровне морфологии (ср., напр., с имперфектной морфемой *-ai-* во французском языке). **Неотносительные формы** (формы независимого таксиса, абсолютные формы) немаркированы. Это все глагольные словоформы, в которых отсутствует имперфектная морфема (см. более подробно в работе: Куцаров 2007: 253–262).

Теперь вернемся еще раз к поводу написания материала. Очевидно, что в Санкт-Петербурге под руководством и при активном личном участии проф. В.С. Храковского углубленно изучают проблемы таксиса. Докладательство этому – опубликованный сборник (см. Типология 2009).

Правда, исследования проф. В.С. Храковского и других ученых ориентированы на периферию таксиса, на его функционально-семантическое поле в различных языках. И все-таки нельзя в основополагающих материалах, каким является его доклад на съезде, как и вводный материал сборника, не отметить, что в ряде языков таксис представляет собой морфологическую категорию – такой видит ее сам Р.О. Якобсон. Или же отвергать этот тезис. Такая ситуация наводит на мысль о том, что этим специалистам неизвестна литература по вопросу в рамках славянского языкознания, причем это литература, цитированная и обсуждаемая в доступных изданиях РАН.

В связи с рассмотрением таксиса в качестве функционально-семантической категории опять напомним концепцию А.В. Бондарко, который в сущности создал современную теорию функционально-семантических полей и категорий: «Условимся называть функционально-семантическими категориями лишь те категории, ядром которых является или может являться (в том или ином языке) морфологическая категория» (Бондарко 1971: 12). В этом смысле исследование безъядерных функционально-семантических полей в русском и других языках выиграло бы при их сопоставлении с ядерными полями таксиса в болгарском и македонском языках.

ЦИТИРОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София, 1944.
- Бондарко, А.В. *Грамматическая категория и контекст*. Ленинград, 1971.
- Бондарко, А.В. *Теория морфологических категорий*. Ленинград, 1976.
- Бондарко, А.В. *Функциональная грамматика*. Ленинград, 1984.
- Бондарко, А.В. “О таксисе”. *Zeitschrift für Slawistik*, 30, 1985, № 1, стр.3–16.
- Бондарко, А.В. “Общая характеристика семантики и структуры поля таксиса”. *Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис*. Ленинград, 1987, стр. 234–242.
- Бунина, И.К. *История глагольных времен в болгарском языке. Времена индикатива*. Москва, 1970.
- Бунина, И.К. “Категория времени или категория таксиса (О противопоставлении относительных и абсолютных времен болгарского индикатива)”. *Исследования по славянскому языкознанию. Сборник в честь шестидесятилетия профессора С. Б. Бернштейна*. Москва, 1971, стр. 124–129.
- Герджиков, Г. “Българските глаголни времена като система”. *Известия на Института за български език*, кн. XXII, 1973, стр. 125–150.
- Куцаров, И. “За плана на съдържание на глаголните морфологични категории в съвременния български език”. *Научни трудове на Пловдивския университет “Паисий Хилендарски”, Т. 19, 1981, кн. 5 – Филология*, стр. 19–28.

- КУЦАРОВ, И. “По въпроса за дефинирането на глаголните морфологични категории в съвременния български език”. *Български език*, 1983, № 2, стр. 124–130.
- КУЦАРОВ, И. *Очерк по функционално-семантична граматика на българския език*. Пловдив, 1985 (II изд. – 1989).
- КУЦАРОВ, И. “Категорията таксис в съвременния български език”. *Доклади от Втория международен конгрес по българистика. Т. 3. Съвременен български език*. София, 1987, стр. 484–490; Същото в: Куцаров, И. *Проблеми на българската морфология*. Пловдив, 1993, стр. 74–81.
- КУЦАРОВ, И. “Още едно мнение за противопоставянето аорист ~ имперфект”. *Съпоставително езикознание*, 1989, № 4, стр. 45–49.
- КУЦАРОВ, И. “О девятичленной категории времени в современном болгарском языке”. *Научни трудове на Пловдивския университет “Паисий Хилендарски”*. Т. 28, 1990, кн. 1 – Филология, стр. 5–13.
- КУЦАРОВ, И. “Още веднъж по въпроса за дефинирането на глаголните морфологични категории”. *Юбилейна научна конференция “25 години Шуменски университет “Епископ Константин Преславски”, Шумен, 30. X. – 1. XI. 1996 г.* Шумен, 1998, стр. 50–59.
- КУЦАРОВ, И. “Таксисът в славянските езици”. *Język, literatura i kultura Słowian dawnej i dziś – III. Linguaria*. Poznań, 2001, стр. 25–32.
- КУЦАРОВ, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив, 2007.
- МАСЛОВ, Ю.С. “К основаниям сопоставительной аспектологии”. *Вопросы сопоставительной аспектологии*. Ленинград, 1978.
- МАСЛОВ, Ю.С. *Грамматика болгарского языка*. Москва, 1981.
- МОЛОШНАЯ, Т.Н. “Грамматические (морфологические) категории времени и таксиса в современных славянских языках”. Вяч. Вс. Иванов, Т.Н. Молошная, А.В. Головачева, Т.Н. Свешникова. *Этюды по типологии грамматических категорий славянских языков*. Москва, 1995, стр. 151–172.
- ПЕНЧЕВ, Й. “Към въпроса за времената в съвременния български език”. *Български език*, 1967, № 2, стр. 131–143.
- ПЕНЧЕВ, Й. “Време, таксис, синтаксис”. *Български език*, 1985, № 6, стр. 523–528.
- СМИРНИЦКИЙ, А.И. *Морфология английского языка*. Москва, 1959.
- СТАНКОВ, В. *Българските глаголни времена*. София, 1969.
- СТОЯНОВ, С. *Грамматика на българския книжовен език. Фонетика и морфология*. София, 1964.
- Типология таксисных конструкций*. Москва: РАН, 2009.
- ХРАКОВСКИЙ, В.С. “Таксис”. *Славянское языкознание. XIV Международный съезд славистов*. Москва: РАН, 2008, стр. 516–539.
- ХРАКОВСКИЙ, В.С. (2008а). “Таксис”. *XIV Международен славистички конгрес. Сборник на резимеа. I том. Лингвистика*. Скопје, 2008, стр. 173–174.
- ЯКОВСОН, Р.О. “Шифтеры, глагольные категории и русский глагол”. *Принципы типологического анализа языков различного строя*. Москва, 1972, стр. 95–113.
- ЯКОВSON, R. *Shifters, Verbal Categories and the Russian Verb* (Russian Language Project. Department of Slavic Languages and Literatures). Harvard University, 1957.

Ivan Kutsarov

TAXIS REVISITED

Summary

The initial motivation for this paper was the speech “Taxis” (“Таксис”) that Professor V. S. Khrakovsky delivered at the XIVth International Congress of Slavists in Ohrid (Macedonia) in September 2008, as well as the recently published collection *Типология таксисных конструкций* (Москва, РАН, 2009). It is obvious that Professor Khrakovsky and other members of “St. Petersburg (Leningrad) School of Aspectology” (to borrow V. S. Khrakovsky’s term) refuse to accept that in some Slavic languages, such as Bulgarian and Macedonian (and in a number of other languages, such as Romance languages), the morphological category *taxis* exists.

It goes without saying that Yu. S. Maslov is not among these researchers, since he categorically insisted on the need to recognize grammaticalized meaning of *taxis* in Bulgarian in his book published in 1981. Moreover, there are a number of Russian linguists who have studied this aspect of Bulgarian morphology and have published their research in Russian in well-known and readily accessible editions published by the Russian Academy of Sciences (И. К. БУНИНА, 1971; Т. Н. МОЛОШНАЯ, 1983, 1995), where they also acknowledge the findings of Bulgarian scholars.

The present work traces the history of the grammaticalized meaning of **relativity** inherent in a number of verb forms in Bulgarian (as indicated by the uniform markers ‘*a/e/a-*’), and as contrasted to a similar number of verb forms that don’t convey that meaning. Given these findings, there is an indisputable basis for positing the independent morphological category *taxis*.

Its semantic meaning is based on the relationship of one action to another in the past, and the main formal-semantic opposition in the category is **relativity** ~ **non-relativity**. (The main meaning of the non-marked member is defined as **actionality**.) The reason for the late discovery of this category is that it has remained “hidden” in a range of multimember temporal systems that Bulgarian authors from the Revival period to the present have often preferred.

While Professor Khrakovsky and other linguists study the periphery of *taxis*, i.e. its functional-semantic field, describing its nucleus at least in one language (to borrow the term from A. V. Bondarko) would be essential in establishing the credibility of this morphological category.

РУСЕЛИНА Л. НИЦОЛОВА

Софийский университет “Св. Климент Охридски”

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ТЕМПОРАЛЬНЫЕ МОДИФИКАТОРЫ И ИХ
ВЗАИМООТНОШЕНИЯ С ГРАММАТИЧЕСКИМИ ЗНАЧЕНИЯМИ
ВИДА И ВРЕМЕНИ В ПРОСТОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ
(НА МАТЕРИАЛЕ БОЛГАРСКОГО ЯЗЫКА
В СОПОСТАВЛЕНИИ С РУССКИМ И ЧЕШСКИМ ЯЗЫКАМИ)

В статье рассматриваются некоторые аспекты взаимоотношений между грамматическими значениями *времени* и *вида* глагола и лексическими значениями темпоральных модификаторов на материале болгарского, русского и чешского языков. Болгарский язык с его девятичленной темпоральной системой и двумя глагольными видами служит исходной точкой в описании. В работе рассматриваются форма и значение предикатов и их модификаторов, функция модификаторов в субъективной и объективной системе темпоральной ориентации, облигаторность, возможность и невозможность появления модификаторов в высказывании в связи с семантическими и прагматическими факторами.

Ключевые слова: время, глагол, время глагола, вид глагола, лексические темпоральные модификаторы в болгарском, русском и чешском языках.

**1.1. Общая характеристика времени. Время в языке.
Модели времени.**

Время – это форма существования материи. У него нет начала и конца, оно не меняет направления, оно одномерно, односторонно, непрерывно, равномерно и однородно. Оно единственно (уникально). В разных науках говорят об астрономическом или реальном времени, о биологическом, геологическом, психологическом, логическом, математическом, историческом, календарном времени (САВОВА 2007). Время в языке, представленное грамматическими (морфологическими и синтаксическими) средствами, а также лексическими и другими средствами, например, по-

рядком слов и предложений, которым иконически обозначается временной порядок событий, стоит ближе всего к психологическому времени. Как доказал Ж.-П. Декле, грамматическое время, в отличие от математического, не глобально (не позволяет отделить *прежде* от *потом*, что привело бы к симметрии), не одинаково по форме (не представляет собой длительность в математическом смысле слова), не гомогенно (его нельзя измерять) (J.-P. DESCLÉ 1980: 29).

Время описывается при помощи пространственных моделей: *круговая* модель, основанная на циклично повторяющихся событиях, которая была единственной в архаичных культурах: весна, лето, осень, зима, позднее и календарная модель, и модель *оси времени*, которая представляется как графически направленная прямая линия без начала и конца. По оси времени располагаются интервалы событий, которые локализуются по отношению к другим интервалам (интервалам референтности) или пунктам. Таким пунктом является прежде всего момент речи. Кроме того, по оси времени можно измерить длину интервалов событий, представить цепь повторяющихся событий или темпоральные отношения между разными событиями – так наз. *временной порядок* в тексте (см. подр. о нем в БОНДАРКО 2001: 204–230; 2002: 519–540). Также можно представить события, которые совершаются по всей оси времени: они выражаются настоящим гномическим временем, например: *Железо – металл*.

Языковое время является лишь одной из проекций реального времени. В грамматиках славянских языков реальное время выражается морфологически: видом и временем глагола. Вид обозначает независимое развитие действия во времени, а время локализирует интервал действия горизонтально и вертикально по оси времени по отношению к другим интервалам (интервалам референтности) или пунктам (прежде всего к моменту речи). Морфологическая темпоральная информация очень часто дополняется информацией лексических темпоральных модификаторов, которые играют важную роль в создании темпоральной структуры текста. В связи с этим область действия данных лексических модификаторов часто выходит за пределы простого предложения.

1.2. Цель, задачи и материал исследования.

В данной статье, которая представляет собой фрагмент большего проекта (см. НИЦОЛОВА 2008), мы в обобщенном виде представим свои наблюдения, связанные лишь с некоторыми основными проблемами исключительно сложных отношений между грамматическими значениями времени и вида глагола и темпоральными лексическими модификаторами в болгарском языке в сопоставлении с русским и чешским языками. Нас будет интересовать здесь состав темпоральных модификаторов с фор-

мальной точки зрения, их основная семантическая классификация, функция модификаторов, а также состав модифицируемых предикатов; необходимость, возможность или невозможность их присутствия в предложении с синтаксической, семантической и прагматической точки зрения. Болгарский язык, в котором темпоральный континуум сегментируется сложной девятичленной темпоральной системой обоих видов, т.е. более подробно, чем в русском или чешском языках, где существуют трехчленные темпоральные системы, является исходным пунктом в данном исследовании. Очень важно отметить, что рассматриваемые языки отличаются между собой не только своими темпоральными системами, но и ролью обоих видов при обозначении времени – несомненно, что в русском и чешском языках вид в сочетании с временем играет бóльшую роль, чем в болгарском языке. Этот вопрос требует подробного исследования. Несмотря на различия в темпоральных системах глагола, в трех славянских языках при помощи комбинации различных средств, грамматических и лексических, можно выразить одну и ту же временную характеристику событий, хотя некоторые элементы этой характеристики не являются обязательными для эксплицитного выражения во всех языках. Вопрос об этих невыраженных элементах требует специального рассмотрения. При этом надо иметь в виду, что темпоральные значения, не выраженные эксплицитно в данном предложении, нередко присутствуют в темпоральной структуре текста, обозначаясь другими способами.

Здесь мы рассмотрим взаимоотношения между лексическими модификаторами и финитным глаголом (очень редко речь идет об инфинитиве) лишь в рамках простого предложения, оставляя в стороне данные взаимоотношения в конструкциях с причастиями и деепричастиями, а также в сложных предложениях и в темпоральной структуре текста. При этом надо иметь в виду, что одно простое предложение не всегда обозначает и одну пропозицию, так как существуют разные случаи с имплицитным вторым предикатом в предложении, который сам может быть темпоральным модификатором эксплицитной глагольной формы в предложении или иметь собственные эксплицитные темпоральные модификаторы.

В нашем описании болгарского языка мы учли описания в грамматиках, а также работы: МАСЛОВ (1959 и др.), СТАНКОВ (1959), КРУМОВА-ЦВЕТКОВА (1994), ЧАКЪРОВА (2003), НИЦОЛОВА (2008) и др.; при анализе русского материала мы воспользовались описаниями в русских академических грамматиках, особенно ГРЯ II (1960), а также работами: ВИНГРАДОВ (1972), БОНДАРКО (2001, 2002 и др.), ХРАКОВСКИЙ (1989), ПАДУЧЕВА (1996), ГЛОВИНСКАЯ (2001) и др. В описании чешских лексических модификаторов мы учли превосходные, наиболее систематичные в славистике описания этих модификаторов в работах SŠĆ (1986) и MČS (1987), а также SE (1994). Большая часть русских и чешских примеров

взята из указанных работ, часть собрана нами, а остальные созданы информантами автора, носителями языка¹.

2.1. Влияние специфики именных систем рассматриваемых языков на состав темпоральных лексических модификаторов.

Лексические темпоральные модификаторы в простом предложении являются наречиями, именами, именными группами самого разнообразного состава, а также глаголами, частицами и др. Лексические модификаторы могут быть и фразеологическими сочетаниями, например, болг. *от време на време, от ден на ден, по петляно време, от незапомнени времена* и др; рус. *сегодня – завтра, со дня на день, от времени до времени* и др., чешск. *večer co večer, čas od času, jedni dobi* и др.

На состав модификаторов, которые являются именными группами, в трех языках оказывают влияние общие особенности их именных и местоименных систем. Болгарский язык отличается от русского и чешского языков отсутствием падежной системы у имен существительных, прилагательных и числительных, а также у большинства местоимений (лишь у личных местоимений существует трехчленная местоименная система с имен., вин. и дат. падежами, у возвратного личного местоимения это двучленная система с вин. и дат. падежами, также имеются род.-вин. формы м. рода при обозначении лиц у других местоимений, напр., *кого, никого, някого*). Развитие к аналитизму именной системы сопровождается весьма существенными изменениями в области предложной системы по сравнению с синтетическими славянскими языками. В болгарском языке наблюдается не только увеличение семантической роли предлога в предложении после исчезновения падежной флексии, но и семантическая генерализация многих предлогов, например, в связи с исчезновением противопоставления место : направление, с некоторыми семантическими изменениями предлогов, общих в языках балканского языкового союза, с изменениями в управлении предлогами падежных форм личных местоимений, обусловленными фонетическими факторами (тоничностью или клитичностью предлога и местоименных форм), а не семантическими различиями между вин. и дат. формами личных местоимений, ср. *пред него* и *напреде му* и др.

Кроме того, в семантике болгарских именных групп важную роль играет трехчленная система артиклей с определительным, неопределительным и нулевым артиклями. Семантическая роль артиклей в системе

¹ Сердечно благодарю моих информантов и консультантов проф. Д. Станишеву, акад. А.В. Бондарко, проф. Фр. Фичи, д-р Л. Кроужилову, доц. Я. Бычварова, проф. Я. Паневову.

темпоральных модификаторов является весьма значительной, ср. напр. противопоставление между *сутрин* ('утром'), т.е. 'каждое утро', для выражения неограниченной повторяемости в разных темпоральных планах в зависимости от времени глагола, *една сутрин* ('однажды утром') – 'утро, которое не совпадает с утром дня, в котором произносится речь, т.е. утро в прошлом или в будущем' и *сутринта* 'уже прошедшее утро в дне речевого акта, если используется субъективная система темпоральной ориентации, при которой основным ориентиром по оси времени является момент речи, или утро ориентировано по отношению к интервалу некоторого события (интервалу референтности) в тексте, когда используется объективная система темпоральной ориентации'.

Ср. болг. *Сутрин Петър играе/ играеше/ ще играе* гимнастика, рус. *Утром Петр делает/ делал/ будет делать гимнастику*, чех. *Ráno Petrů cvičí/ cvičil/ bude cvičit*.

болг. *Една сутрин Петър чу някакъв странен шум*, рус. *Однажды утром Петр услышал какой-то странный шум*, чех. *Jednou ráno Petrů uslyšel nějaký divný hluk*.

болг. *Сутринта Петър чу някакъв странен шум*, рус. *Сегодня утром Петр услышал какой-то странный шум*, *В то утро Петр услышал какой-то странный шум*, чех. *Ráno Petrů uslyšel nějaký divný hluk*.

Еще один болгарский пример: *през седмица* 'каждую вторую неделю' и *през седмицата* в одной определенной неделе, в который входит день речевого акта, или в неделе, связанной с некоторым объективным интервалом референтности в тексте'.

Напр. болг. *През седмица* *имам курс по английски*, рус. *У меня английский каждую вторую неделю*, чешск. *Ob týden mám kurs angličtiny*,

болг. *През седмицата* *имам/ имах курс по английски*, рус. *На этой неделе у меня английский/ был английский*, чешск. *Během týdne mám/ jsem měl kurs angličtiny*, *V týdnu mám/ jsem měl kurs angličtiny*.

Наши общие наблюдения над предложными группами, выполняющими роль темпоральных модификаторов в рассматриваемых языках, показывают, что в чешском языке существует самый большой репертуар синонимичных именных групп с разными предлогами и падежами, ср. напр. лексические модификаторы, которые обозначают левую, правую границу интервала действия или его середину в трех языках, когда используются трехчленные именные группы, содержащие в болгарском языке обязательные части с лексемами с определительным артиклем как *в началото на*, *в средата на*, *в края на*, *към края на* + существительное с определительным или нулевым артиклем, в русском языке *в начале*, *в середине*, *в конце* + Р. п., в чешском – *začátkem*, *na začátku*, *během*, *v průběhu*, *koncem*, *na konci*, *ke konci* + Р. п.

Напр. болг. *В началото на семестра винаги има много работа*; *В средата на мача съдията показа червен картон на нападателя*, *Проек-*

тите се предават в края на годината; рус. *Они встретились снова в начале сентября, В середине лета Наташа была в Москве, Он читает лекции в конце недели*, чешск. *Na začátku října se budu vdávat, Během operace došlo k neočekávaným komplikacím, Ke konci kalendářního roku máme vždycky hodně práce, Přijedu koncem týdne*.

В русском языке формальный репертуар темпоральных модификаторов именных групп не так богат, нет такой развитой грамматической синонимии в предложно-падежных группах, как в чешском языке, а в болгарском этот репертуар еще более ограничен из-за аналитизма, семантической генерализации и полисемии предлогов. При этом, однако, там существуют специфические именные темпоральные модификаторы с разными артиклями, которые соответствуют именным группам с разными падежами и предлогами в других славянских языках.

2.2. Состав лексических темпоральных модификаторов по функции, значению и форме. Субъективная и объективная система темпоральной ориентации.

Самую большую и разнородную группу составляют лексические модификаторы, обозначающие время в разных аспектах. При этом используются две системы темпоральной ориентации: *субъективная*, при которой основным темпоральным ориентиром является время акта речи, как при темпоральных системах глагола, напр. болг. *вчера, днес, утре, довечера*, рус. *сегодня, вчера, завтра, послезавтра, в настоящем году, в прошлом году*, чешск. *půlň, dnes, zítra, minulé noci* и др., и *объективная*, при которой роль ориентира выполняет время определенного события, например, рождение Христа в христианском календаре, ср. *10 мая 2007 года*, или время события, о котором идет речь в тексте, напр. *в тот же день, в то же самое время, в следующем году, по воскресениям*, чешск. *příštího dne, dopoledne, odpoledne, v té době* и др.

В воспроизведенной речи очень часто необходимо заменить элемент субъективной системы ориентации в субстратной речи элементом объективной системы, учитывая время воспроизведения. Например, Андрей говорит: *Я уезжаю завтра*. Воспроизведенная речь Андрея через несколько дней: *Несколько дней тому назад Андрей мне сказал, что уезжает на следующий день* (подр. о двух системах темпоральной ориентации см. в НИЦОЛОВА 1984: 85–86, 96–97).

2.2.1. Первая из рассматриваемых групп включает следующие основные виды модификаторов с точки зрения их функции:

а) локализирующие модификаторы, обозначающие точки и интервалы по оси времени и отношения между ними и действием, напр. рус. *В шесть часов я проснулся*;

б) дуративные модификаторы, обозначающие продолжительность действия, напр. рус. *А я на числах, как на качелях, всю жизнь прокачался* (В. Набоков);

в) фреквентативные модификаторы, обозначающие частотность действий, напр. рус. *Два раза расстроенный директор клал руку на трубку и дважды ее снимал* (М. Булгаков); подробное семантическое описание разновидностей этих трех видов модификаторов см. в НИЦОЛОВА 2008;

г) фазовые модификаторы, обозначающие этапы развития действия, напр. рус. *Он начал петь*.

Все эти модификаторы формально выражаются прежде всего наречиями и именными группами разных видов (с предлогами и без предлогов, с прилагательными, числительными, местоимениями, артиклями и комбинированно, а также с сочинительной и/или подчинительной связью между компонентами), отдельными глагольными лексемами и др.

2.2.2. Вторая группа модификаторов обозначает номинализированные пропозиции, представляющие события, продолжительность которых или их темпоральная ориентация по оси времени модифицируют темпоральную информацию, представленную глаголом в предложении, напр. болг. *Щеше да закъснее, да се върне в къщи след идването на баща си* (Д. Димов), т.е. *Щеше да закъснее, да се върне в къщи, след като баща ѝ си е дошъл; Конкурсът беше обявен три седмици след онзи случай* (Г. Господинов), рус. *В прошлом году, по приезде в Берлин, он сразу нашел работу...* (Вл. Набоков); чешск. *Udělám to po návratu ze školy; V nemoci je člověk velmi citlivý, Při pití kávy kouřila*.

Эти модификаторы выражаются в трех рассматриваемых языках деевчербативными и другими событийными существительными в сочетании с предлогами. В этом случае речь идет о таксисе.

2.2.3. В русском языке в качестве темпоральных модификаторов выступают и некоторые глагольные лексемы в сочетании с финитной формой данного времени и вида или в сочетании с инфинитивом:

а) *бывало* в сочетании с прошедшим временем несов. вида подчеркивает нерегулярную повторяемость действия в прошлом, ср. *Эта полячка, бывало, даже руку на него поднимала...* (Лесков). В болгарском языке данное темпоральное значение выражается комбинацией имперфекта несов. вида с наречием: *Тази полякния дори вдигаше ръка срещу него понякога*;

б) Сочетание (*уже*) *успеть* + инфинитив сов. вида в русском языке передает плюсквамперфектное значение действия и не случайно в болгарском языке ему соответствует плюсквамперфект с соответствующим наречием, ср. *Он уже успел со всеми поссориться*, болг. *Той вече беше се скарал с всички/ Той вече беше успял да се скара с всички*, чешск. *Už se stačil se všemi pohádat*.

в) Русское сочетание *собираться* + инфинитив соответствует в темпоральном плане болгарскому будущему в прошедшем (*futurum praeteriti*), ср. *Тогда он собирался на ней жениться* – болг. *Тогава той щеше да се жени за нея*, хотя *собирался* можно точно перевести отдельной лексемой *се канеше*, *се готвеше* в имперфекте, т.к. таким образом локализуется намерение глагольного лица в определенном интервале в прошлом о совершении действия после этого интервала. Однако надо отметить, что болгарское будущее в прошедшем обозначает не только контролируемые действия, которые люди планируют, имеют намерение совершить, но и различные возможные действия разных субъектов (одушевленных и неодушевленных) и даже действия, выраженные безличными глаголами, напр. *Вчера щеше да вали*. Этот факт показывает очень большую степень грамматикализации данного времени в болгарском языке в семантическом плане. Интересно, что русский язык использует разные темпоральные модификаторы в случаях с контролируемыми и неконтролируемыми действиями – *собираться* и модальное слово *должен*, ср. *Тогда он собирался на ней жениться* и *Вчера должен был пойти дождь*. Чешский язык в обоих случаях использует модальный глагол *mít*, что показывает более высокую степень грамматикализации, ср. *Tehdy se s ní měl oženit, Včera mělo pršet*;

г) *было* (перешедшее в разряд частиц) в сочетании с прошедшим временем, обычно глаголов сов. вида, обозначает неосуществленное, очень сильное намерение глагольного лица совершить действие в прошлом, напр. *Вы было уже пошли в театр, но в конце концов вернулись*; *Я было уже собрался ехать в Москву, а потом передумал*.

2.2.4. Последние примеры в (в) и (г) показывают, что к отдельной группе темпоральных модификаторов следует отнести модальные лексемы: чешский глагол *mít*, *muset* (ср. *On tady musí někde být*), именное сказуемое с *должен*, лексему *было* в русском языке и др., которые выражают не только модальность, но и время.

2.2.5. Особую группу темпоральных модификаторов составляют фазисные глаголы, которые в русском и чешском языках сочетаются с инфинитивом несов. вида, тогда как в болгарском языке они сочетаются с *да*-формами несов. вида наст. времени.

Напр. болг. *Аз започнах да се отчайвам*; *Продължихме да вървим*; *Съпрузите спряха да се карат*; рус. *Больной начал двигать левую руку*; *Писатель продолжил жить во Франции*, *Мой друг окончил писать свой роман*; чешск. *Začal zpívat*, *Zůstal sedět u okna*, *Prestaň už zlobit*.

Эти глаголы обозначают фазы в развитии действия: начало, когда с левой стороны фазы действия находится не-действие, середину, когда перед обозначенной фазой находится другая фаза действия, и конец действия, когда после обозначенной фазы, с ее правой стороны находится не-действие.

2.2.6. В качестве темпоральных модификаторов редко используются именные группы с нетемпоральным значением, обозначающие аргумент или адьюнкт имплицитного предиката. Событие, представленное этим имплицитным предикатом и его аргументом или адьюнктом, в действительности является темпоральным модификатором для события, обозначенного в предложении.

Напр. болг. *След тази картина нищо не привлече вниманието му*, рус. *После этой картины ничего больше не привлекло его внимания*, т.е. ‘После того, как он увидел эту картину, ничего больше не привлекло его внимания’, чешск. *Při kávě kouřila - Když pila kávu, kouřila; Nejlépe jsem ho poznal při kartách*.

2.2.7. Интересны редкие случаи, когда темпоральные модификаторы обозначают место, связанное с траекторией движения, или место, связанное с определенной человеческой деятельностью или состоянием. Не случайно литературоведы уже давно говорят о хронотопе, т.к. темпоральная и локальная характеристика событий тесно связаны между собой.

Напр. болг. *След няколко километра стигнахме до морето; ...но във затвора попаднал на хора/ и станал човек* (Н. Й. Вапцаров); рус. *В школе, в последних классах, мои товарищи думали, что у меня есть любовница, да еще какая: светская дама* (В. Набоков); чешск. *V Hamburku jsem to ještě nevěděl*.

3.0. Что модифицируют темпоральные модификаторы?

В литературе по данному вопросу, рассматривающей прежде всего английский язык, в меньшей степени немецкий и романские языки, разграничиваются две группы темпоральных модификаторов: такие, которые поясняют целое предложение (main tense adverbials, как их называет (Dowty 1972)), и другие, глагольные, которые модифицируют глагольную группу (см. Vinnik 1991: 308–309 и цит. там литературу). Однако это разделение не всегда убедительно, т.к. модификация глагольной группы так или иначе оказывает влияние на семантику целого предложения. Наш анализ показывает, что в рассматриваемых трех языках существуют следующие основные виды отношений между модификатором и модифицируемым:

3.1. Темпоральный модификатор относится к финитной глагольной форме, что является наиболее распространенным случаем. В русском языке темпоральный модификатор может относиться и к инфинитиву в предложении. Напр. рус. *Покурить бы теперь...* (М. Горький); *Одну минуту, еще одну минуту видеть ее...* (М. Лермонтов).

3.2. Темпоральный модификатор относится к имплицитному глагольному предикату, очень часто в сочетании с его эксплицитными адъюнктами. Этот имплицитный предикат не присутствует в синтаксической структуре предложения, но имеет свое место в его семантической структуре.

Напр. рус. Петр *приехал на неделю* ‘Петр приехал, чтобы быть здесь неделю’, *Петр отъехал на неделю* ‘Петр отъехал, чтобы не быть здесь неделю’, болг. *Петър пристигна за една седмица*, чешск. *Petr přijel na týden*; болг. *За два часа избрахме президент на фирмата за четири години*, рус. *В течение двух часов мы выбрали президента фирмы на четыре года* ‘В течение двух часов мы выбрали президента фирмы, который будет президентом четыре года’ – ясно, что первый дуративный модификатор определяет продолжительность выбора, т.е. относится к финитному глаголу в предложении, а второй модификатор – тоже дуративный – относится к имплицитному предикату *быть*; чешск. *Během dvou hodin jsme zvolili prezidenta podniku na čtyři roky*. Имплицитные предикаты, которые могут иметь собственные темпоральные модификаторы, нуждаются в специальном рассмотрении.

3.3. Темпоральный модификатор может быть и частью отсутствующего именного предиката в предложении. Тогда существуют основания говорить о таксисе. Напр. болг. *Като дете много мразех кисели краставички* (Г. Господинов); рус. *Еще школьником он рисовал композиции*, чешск. *Jako dítě jsem podstoupil několik operací*.

4.0. Обязательность, возможность или невозможность появления лексических темпоральных модификаторов в предложении.

Обязательность, возможность или невозможность появления лексических темпоральных модификаторов в предложении обусловлены семантическими и в немалой степени прагматическими факторами. При этом важную роль играет и темпоральная структура текста, т.к. отдельное простое предложение является лишь элементом этой структуры, в которой темпоральная информация передается разными средствами (морфологическими, синтаксическими, лексическими) не в каждом предложении, а лишь в некоторых местах в тексте, чтобы избежать редундантность. Различаются три основных случая:

4.1. Лексический темпоральный модификатор является облигаторным элементом в семантической структуре предложения.

4.1.1. Лексический модификатор необходим, когда он впервые в тексте должен обозначить на оси времени смещение интервала референтности глагольного действия от его основного места (для данного времени)

в другой темпоральный план. Это наблюдается, например, при употреблении настоящего исторического и настоящего профетного времени, когда интервал референтности действия передвигается соответственно в план прошлого и в план будущего.

Напр. болг. *Вчера излизам на улицата и неочаквано срецам нашата стара учителка. Тя също ме забелязва и ми се усмихва*, рус. *Вчера выхожу я на улицу и неожиданно встречаю нашу старую учительницу; Она тоже замечает меня и мне улыбается*, чешск. *Včera vám vyjdu na ulici a koho nevidím? Naši starou učitelku! Ona si mě také všimla a usmála se*, болг. *Утре заминавам за Пловдив*, рус. *Завтра уезжаю в Пловдив*, чешск. *Zítřejdu do Plovdivu*.

Как видно из примеров с настоящим историческим временем, область темпорального модификатора *вчера* выходит за границу предложения и включает в себя и второе предложение, а в тексте может быть и еще шире, охватывая весь абзац или еще большую часть текста.

4.1.2. Второй случай обязательности лексического темпорального модификатора обусловлен зависимостью одного темпорального модификатора к глаголу от другого темпорального модификатора, который его „требуется“, т.е. здесь зависимость второго ранга.

Напр. болг. *За един месец Петър отсъства три пъти*, рус. *За месяц Петр отсутствовал три раза*, чешск. *Během jednoho měsíce Petřů chyběl třikrát, V jednom měsíci Petřů chyběl třikrát*.

Первый модификатор *за месяц* обозначает интервал, в котором совершается цепь действий, но этот интервал не указывает на темпоральный план, а характеризуется лишь своей продолжительностью – это дуративный модификатор. Второй модификатор *три раза* (фреквентативный) также может присутствовать в предложении без первого модификатора, когда реципиенту уже известно, о каком дуративном интервале идет речь в данном случае, ср. *Петр отсутствовал три раза*. Вместе с тем первый модификатор *за месяц* не может использоваться в предложении один, без второго фреквентативного модификатора, т.к. он является своеобразным темпоральным контейнером, в котором помещается цепь повторяющихся действий, и если информация о наполнении контейнера не подана, нет смысла и в обозначении самого контейнера, ср. **За месяц Петр отсутствовал* – предложение лишь с этим модификатором неграмматично, но без него вполне грамматично, ср. *Петр отсутствовал*.

4.2. Мы считаем лексические темпоральные модификаторы возможными, когда возможны синтаксически правильные предложения и без них.

Ср. болг. *От сутринта нищо не съм ял – Нищо не съм ял*; рус. *С утра я ничего не ел – Я ничего не ел*; чешск. *Od rána jsem nic nejedl – Nic jsem nejedl*. Вместе с тем с точки зрения информационной структуры предложения эти модификаторы являются необходимыми, т.к. чаще все-

го они являются топиком или фокусом предложения и связывают данное предложение с темпоральной структурой текста.

4.3. Существуют предложения, в которых темпоральные модификаторы обычно невозможны. Так, например, в предложениях с абсолютным (гномическим) настоящим временем типа болг. *Желязото е метал*, рус. *Железо – металл*, чешск. *Železo je kov* нет темпоральных модификаторов, так как асерция предложения валидна по всей оси времени. Лишь в специальных прагматических условиях, когда говорящий хочет специально подчеркнуть перед слушателем вневременность суждения, можно плеонастически употребить модификаторы типа *всегда*. Это возможно например в случае, когда говорящий, произнося предложение *Лев всегда хищник*, болг. *Лъвът винаги е хищник*, чешск. *Lev je vždy šelma*, не соглашается с утверждением слушателя, что лев, о котором он заботится, очень добрый и не сделает ему ничего плохого.

5. Выводы.

Лексические темпоральные модификаторы, использованные в простом предложении в болгарском, русском и чешском языках, по своей функции являются четырьмя основными видами: дополнительно локализирующими событие по оси времени, уточняющими продолжительность события (дуративными), указывающими на частотность (фреквентативными) и на фазы события (фазовыми). Они модифицируют эксплицитный предикат (с *verbum finitum* или с инфинитивом – в русском языке) или имплицитный предикат. Их лексическое значение в большинстве случаев связано со временем, но редко они также могут иметь нетемпоральное значение – значение места или другое, когда модификаторы являются аргументом или адьюнктом имплицитного предиката. Формальные различия между модификаторами в трех языках связаны прежде всего с различиями в именных, местоименных и предложных системах, а также в темпоральных системах. Лексические модификаторы бывают облигаторными, возможными и невозможными.

ЛИТЕРАТУРА

- БОНДАРКО, Александр В. *Основы функциональной грамматики. Языковая интерпретация идеи времени*. Санкт Петербург : Изд. С.-Петербургского университета, 2001.
- БОНДАРКО, Александр В. *Теория значения в системе функциональной грамматики: На материале русского языка*. Москва: Языки славянской культуры, 2002.

- ВИНОГРАДОВ, Виктор В. *Русский язык*. Москва: Высшая школа, 1972.
- ГЛОВИНСКАЯ, Марина Я. *Многозначность и синонимия в видо-временной системе русского глагола*, Москва, “Азбуковник”, “Русские словари”, 2001.
- ГРЯ, П - АН СССР, Институт русского языка. *Грамматика русского языка*. Т. II, *Синтаксис, Часть первая*. Москва: Изд. АН СССР, 1960.
- КРУМОВА-ЦВЕТКОВА, Лилия. Семантичната категория количество (Увод, II част, Заключение) – В: *Българо-полска съпоставителна граматика*, Т. 3., София: БАН, 1994.
- МАСЛОВ, Юрий С. Глагольный вид в современном болгарском литературном языке (значение и употребление). – В: *Вопросы грамматики болгарского литературного языка*, Москва: Изд. АН СССР, 1959.
- НИЦОЛОВА, Руселина. *Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език*, София: Нар. просвета, 1984.
- НИЦОЛОВА, Руселина. Взаимодействие между граматически значения на глагола и лексикални модификатори в семантиката на изречението. – В: *Славянска филология*, т. 24, София: Акад. изд. «Проф. М. Дринов», 2008, 251-267.
- ПАДУЧЕВА, Елена В. *Семантические исследования. Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива*. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996.
- САВОВА, Ивелина. *Текст и време*. Шумен: Епископ К. Преславски, 2007.
- СЕ – БАН. ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК. *Славянски езици. Граматични очерци*. София: Изд. на БАН, 1994.
- СТАНКОВ, Валентин. *Българските глаголни времена*. София: “Наука и изкуство”, 1969.
- ХРАКОВСКИЙ, Виктор С. Семантические типы множества ситуаций и их естественная классификация. – В: АН СССР. Институт языкознания, Ленинградское отделение. *Типология итеративных конструкций*, Ленинград: Наука, Ленинградское отделение.
- ЧАКЪРОВА, Красимира. *Аспектуалност и количество*. В. Търново: Фабер, 2003.

* * *

- BINNIK, R. I. *Time and the Verb. A Guide to Time and Aspect*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1991.
- DECLÉS, Jean-Pierre. *Mathématisation des concepts linguistiques*. – In : *Modèles linguistiques*, t.II, fasc. 1, Presses Universitaires de Lille, 1980.
- DOWTY, David R. *Studies in the Logic of Verb Aspect and Time Reference in English*. Austin: Department of Linguistics, University of Texas, 1972.
- MČS - Československá akademie věd. *Mluvnice češtiny (3). Skladba*. Praha: Academia, 1987.
- SSČ - Grepl, Miroslav, Petr Karlík. *Skladba spisovné češtiny*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1986.

Ruselina Nitsolova

**LEXICAL TEMPORAL MODIFIERS AND THEIR MUTUAL INFLUENCE
WITH GRAMMATICAL MEANINGS TENSE AND ASPECT OF THE
VERB IN THE SENTENCE
IN BULGARIAN, RUSSIAN AND CZECH**

Summary

This paper focusses on certain aspects of the relationship between the grammatical meanings of tense and aspect of the verb with the lexical meanings of the temporal modifiers on the basis of material from Bulgarian, Russian and Czech. Bulgarian with its 9-fold temporal verbal system and two verbal aspects is used as the basis of the description. The paper presents the form and semantics of the predicates and their modifiers, the funktion of the modifiers in the subjective and objective system of temporal orientation, the need, possibility or impossibility for them to appear in the utterance and the semantic and pragmatic factors which influence this.

БОРИС НОРМАН

Белорусский государственный университет
Минск

ПОЛНОТА/НЕПОЛНОТА ПАРАДИГМЫ КАК ПРИЗНАК СЛОВА¹

Для языков с развитым словоизменением парадигма слова служит фокусом взаимодействия лексического и грамматического значений. В статье систематизируются случаи неполноты парадигмы, описанные в грамматике русского языка. Вместе с тем, показывается, что в речевой практике функционирование слова часто сводится к его реализации в виде ограниченного набора словоформ. Тем самым оказывается целесообразным, наряду с неполной парадигмой как языковым явлением, говорить о неполноте парадигмы как речевом феномене. Неполнота парадигмы, с одной стороны, «шифрует» лексическое значение, позволяет ему формально выделиться на фоне других значений. А с другой стороны, она отражает состояние языковой картины мира, закрепляет результат когнитивного и коммуникативного освоения действительности, достигнутый в настоящий момент.

Ключевые слова: парадигма, неполнота парадигмы, словоизменение, грамматическое значение, падеж, число

Слово реализует свое лексическое значение только в определенных грамматических условиях. Иначе говоря, лексическое значение участвует в процессе передачи информации только в сочетании с определенными грамматическими значениями. Правда, может возникнуть вопрос: не противоречит ли только что сказанное представлению о слове как самостоятельном объекте лексикологии и лексикографии? И как быть с определениями слова как носителя именно лексического значения? В ответ, несколько перефразируя выражение М.В. Всеволодовой, можно сказать, что слово только ночует в словаре, а «днюет», живет оно в тексте. Для

¹ Выражаю свою признательность Ю.Д. Апресяну, А. Барентсену, И.М. Богуславскому и В.С. Храковскому за замечания, сделанные при обсуждении доклада на заседании Комиссии по изучению грамматического строя славянских языков МКС в Белграде в сентябре 2010 г.

языков с развитым словоизменением наглядным проявлением этой взаимосвязи, фокусом взаимодействия лексического и грамматического значений служит парадигма слова. В данной статье мы будем опираться на факты словоизменения (преимущественно именного) в русском языке, однако думается, что к аналогичным выводам можно прийти и исследуя материал любого другого языка синтетического строя.

Поскольку текст не ограничен в своей длине, он в принципе гарантирует реализацию всей парадигмы. Однако довольно часто парадигма конкретного слова бывает неполной: та или иная ее «клеточка» оказывается незаполненной. Здесь намечаются четыре ситуации:

а) в парадигме слова отсутствует отдельная словоформа (например, в русском языке у слов *мечта* и *мольба* нет форм родительного падежа множественного числа: нельзя сказать «мечт» и «мольб»; у глаголов *победить*, *дудеть*, *очутиться* отсутствует форма 1-го лица единственного числа настоящего времени; от глаголов вроде *петь*, *пить*, *бить*, *рвать*, *писать* не образуется деепричастие и т.п.). В данных конкретных случаях какая-то «клеточка» матрицы словоизменения оказывается пустой, незаполненной;

б) вся парадигма слова сводится к одной-единственной форме: эта словоформа становится полномочным репрезентантом слова (наиболее известные в русском языке примеры: *щец*, *дровец*, *дружище*, *по мордасам*, *ни зги*, *памятуя* и т.п.). Это, так сказать, «штучный» отдел морфологии;

в) в парадигме отсутствует ряд форм, объединенных грамматическим значением. Иными словами, какая-то граммема в составе парадигмы не реализуется (самый яркий пример – классы существительных *singularia tantum* и *pluralia tantum*). Эта дефектность мотивирована семантически;

г) у лексико-семантической группы слов не реализуется какое-то грамматическое значение. Так, от ряда русских прилагательных цветовой семантики (в частности, обозначающих цвет через отношение к предмету – *коричневый*, *сиреневый*, *шоколадный*, *салатный*, *кремовый* и др.) не образуется краткая форма. Другой пример – отсутствие форм местного падежа у слов типа *верх*, *низ*, *перед*, *зад*, *бок* (Иомдин 1996). Эти случаи дефектности также нуждаются в семантическом объяснении.

Естественно, о неполноте парадигмы уместно говорить применительно только к словоизменительной категории – в условиях максимально регулярного выражения грамматического признака (в таких случаях, как падеж, число, лицо, время...). Значительно меньше оснований применять данное понятие к категориям, в которых грамматическое значение тесно связано, переплетено с лексическим (таким, как род существительного или вид глагола в русском языке).

Необходимо также оговориться, что все упомянутые выше запреты и ограничения на словоизменение носят относительный характер. При

наличии коммуникативной или эстетической сверхзадачи (например, в художественном тексте) они могут утрачивать свою силу, ср. цитату:

Хотелось еще сказать о Монте-Карло, о мечте выиграть в рулетку, ну, хотя бы сто тысяч, но, посчитав эту мечту все-таки мелкой, я так и не упомянул о ней. Теперь жалею, так как из трех *мечт*, трех обещаний два уже выполнил... (В. Некрасов. Взгляд и нечто).

А поэт А. Вознесенский, отталкиваясь от застывшего русского выражения *по мордасам*, легко реконструирует форму винительного падежа *мордасы*:

Бей, женщина! Массируй им *мордасы*...

(А. Вознесенский. Бьет женщина).

Нередко неполноту парадигмы трактуют как какую-то болезнь или уродство (бытуют даже определения «ущербная», или «дефектная», парадигма). Эти отклонения возникают, как считают многие ученые, из-за столкновения фонетических, морфологических и иных факторов (см.: Шарандин 2009: 24 – 25); можно видеть в подобных случаях и проявление своего рода «капризов» языка (Панов 1999: 121). Однако думается, что названные факты заслуживают более глубокого рассмотрения в свете общей лингвистической теории.

Оговоримся еще, что неполная парадигма может быть сопоставлена не только с полной, но и с так называемой пустой парадигмой. Имеется в виду функционирование в русском языке неизменяемых существительных типа *атташе* или *кенгуру*, все грамматические значения которых выражаются только аналитическим способом. Однако онтологической ценностью обладает именно оппозиция «полная – неполная парадигма», так как слова с «пустой» парадигмой – действительно исключения, «уродцы» на общем фоне. Конечно, можно вспомнить слова В.В. Виноградова (1947: 33): «В русском языке нет бесформенных слов, так как лексическое значение всякого слова подводится под ту или иную грамматическую категорию...», и всё же на несклоняемые имена можно в данном случае закрыть глаза: они не делают погоды в русской грамматике.

А вот что касается неполной парадигмы, когда речь идет об отдельном слове, то понятно, что она обнаруживается лишь на фоне полной парадигмы всего грамматического класса (части речи и т.п.). Не заполненную по тем или иным причинам «клеточку» матрицы носитель языка вправе соотносить с заполненными «клеточками» у других слов: системный характер языка позволяет ему сделать это.

Скажем, в русском языке есть такое устойчивое выражение *с кондачка* со значением ‘не вникнув в существо дела, не подумав, наскоком, кое-как’. Можно сказать: *Не стоит решать с кондачка; Такие дела с кондачка не делаются* и т.п. Выражение не имеет других вариантов, оно

застыло в этой форме и, кстати, этимологически остается неясным. Нельзя сказать ни «кондачком», ни «по кондачку»... Тем не менее, составители словарей, в частности (БТСРЯ), реконструируют парадигму этого слова и фиксируют исходную форму именительного падежа: *кондачок*. На каком основании это делается? По-видимому, лексикографы соотносят данное выражение с другими ему подобными (ср.: *с наскоку* – исходная форма *наскок*, *с разбега* – исходная форма *разбег*, *с испуга* – исходная форма *испуг*, так и *с кондачка* – исходная форма *кондачок*).

В сущности, аналогичную процедуру проделывает в своей «наивной грамматике» и обычный носитель языка. Это нетрудно показать на примере лексикализирующихся предложно-падежных форм,

Известно, что «усыхание» парадигмы у конкретного существительного ведет к адвербиализации отдельных ее членов. Именно таков путь развития многих предложно-падежных словосочетаний в русском языке: *без обиняков*, *в сердцах*, *до отвала*, *понаслышке*, *наизготовку*, *вразвалку*, *впросак*, *напропалую*, *сверху*, *внове* и т.п. (независимо от того, появлялись ли какие-то из них действительно из слияния предлога с существительным или же по словообразовательной аналогии с уже готовыми наречными образованиями). Однако системный характер языка позволяет человеку по одной словоформе восстановить всю парадигму. Отдельная словоформа – это тот «черепок», по которому носитель языка реконструирует всю амфору. Зачастую это делается с особым эстетическим заданием, ср. примеры:

Наслышка. ...Блок впервые прочитал Ницше в 1906, а до этого всё было *понаслышке* (М.Л. Гаспаров. Записи и выписки).

Очень всё справедливо и поучительно, но где лукавство, где *обиняк*, где меткость, выразительность и юмор? (Н. Ильина. Белогорская крепость).

Показательны в этом отношении анекдоты про разведчика Штирлица (героя телесериала «Семнадцать мгновений весны»). Многие из них не очень смешны, но зато любопытны с лингвистической точки зрения: «обратное словотворчество» в этом жанре фольклора принимает поистине всенародный характер (см., в частности, электронный ресурс: <http://cmeh.ru/anedkot/shtirlic/>):

Штирлиц надел шляпу *набекрень*. Бекрень обиделась и ушла.

Штирлиц шел *вразвалку*. Он не знал, что «Развалка» закрыта.

В предчувствии приятного вечера Штирлиц сидел за стойкой и смотрел *наружу*. Ружа была девочка что надо.

Впопыхах Штирлиц оставил секретные документы. На следующий день в Попыхи нагрянуло гестапо.

Штирлиц выстрелил *в упор*. Упор упал *навзничь*. Взничь вскочила и убежала.

Конечно, условия жанра определяют конкретные возможности использования языковой игры. Вместе с тем, приведенные примеры –

удобный повод подчеркнуть, что полнота парадигмы – не искусственная филологическая проблема, а один из аспектов обыденного метаязыкового сознания (об этом понятии см.: ОМЯС I 2009: 7–40). Подтвердим это еще одним примером. Слово *будень* в русском языке существует в основном в формах множественного числа: *будни, в будни, по будням...* (хотя известна строка В.В. Маяковского «Я сразу смазал карту будня...»). И вот один из обозревателей Интернет-журнала «Филолог» (вып. 4, 2004) замечает: «Нас, однако, интересует не один «будень», к тому же не существующий в современном языке, а «будни». И любопытно нам, чего же у нас нет – «будней» или «буден» (электронный ресурс, режим доступа: http://philolog.pspu.ru/module/magazine/do/mpub_4_80).

Кстати, по отношению к словам, употребляющимся, как правило, во множественном числе и приближающимся в этом отношении к *plurality tantum*, носитель языка испытывает трудности, когда возникает необходимость определить их грамматический род (в единственном числе). Так, существительное *надолбы* ‘противотанковое заграждение из бревен, металлических, железобетонных балок или камней, врытых в землю’, дается в словарях как *надолб* или *надолба* (БТСРЯ). Оба варианта, очевидно, с равным правом «выводятся» из словоформы *надолбы*.

Даже, казалось бы, «мертвая», искусственная или неправильно воспринятая словоформа хранит в себе информацию о необходимом фрагменте грамматики. Так, в следующей цитате разговорная форма творительного падежа *стрептоцитом* неопровержимо свидетельствует о том, что название данного лекарства было воспринято населением в устной форме: произношение в именительном падеже с [т] на конце автоматически давало в творительном падеже форму *стрептоцитом*:

Из лекарств был стрептоцид. Я почему-то помню, что он был белый и красный. Красным *стрептоцитом* (так произносилось) женщины красили волосы (Л. Петрушевская. Маленькая девочка из «Метрополя»).

Полнота парадигмы может вступать в противоречие с естественным порядком вещей. Слово *простоволосый* употребляется в речи только в женском роде, применительно к женщинам, что связано с патриархальными нравами (в России замужняя женщина должна была, выходя на улицу, прикрывать голову платком). Однако словари, в соответствии с принятой традицией, дают в качестве лемматизированной (условно-исходной) именно форму мужского рода: *простоволосый*. Получается, что у этого слова – полная парадигма. То же самое можно сказать о слове *беременный*: во многих словарях (например, в Толковом словаре под редакцией Д.Н. Ушакова – ТСРЯ) оно дается в исходной маскулинной форме, хотя употребляется нормально в форме женского рода. Впрочем, и в данном случае нетрудно показать, что потенциальная полнота парадигмы может окказионально быть реализована – хотя бы в знаменитой строке

поэта-футуриста Д. Бурлюка «Мне нравится беременный мужчина...» или в метафорических контекстах вроде *Писатель, беременный новым романом...*

Точно так же глаголы типа *умереть, погибнуть, скончаться* и т.п., казалось бы, не должны употребляться в 1-м лице прошедшего времени. Однако язык с легкостью допускает такое словоупотребление, ср.: *Я умерла на рассвете, между четырьмя и пятью утра* (В. Токарева. Счастливого конца), и получается, что полнота парадигмы *умереть* не зависит от внеязыковых обстоятельств.

Таким образом, **полнота словоизменительной парадигмы – это потенциальное, виртуальное свойство, вытекающее из системного характера языка.** В то же время в сознании человека слово существует не только в связи с идеальной моделью его словоизменения, но и в виде набора реально употребляемых словоформ. Прочитируем одного из создателей когнитивистской «модели, основанной на языковом употреблении» (usage-based model): «Существование в пределах грамматики общих схем и конкретных примеров предоставляет говорящему альтернативные пути для достижения составного регулярного выражения, имеющего статус единицы: можно обратиться к нему «напрямую», но можно и вывести его по схеме» (ЛАНГАККЕР 1997: 164). С этих позиций, самому слову полная парадигма не нужна: ему для реализации в какой-то форме достаточно опоры на прецедент, на «конкретный пример». Соответственно, полнота парадигмы слова выступает как **относительный признак**, а неполнота оказывается инструментом, «шифрующим» лексическое значение, помогающим закрепить его в сознании носителя языка.

А.Л. Шарандин, разрабатывающий принципы «лексической грамматики», указывает на особую значимость дефектности парадигмы для этого вида лингвистического описания. Причем, процитируем, «в онтологическом аспекте семантическая дефектность не есть собственно дефектность. Уникальность знакового содержания, представленного лексическим значением, в том и состоит, что слово стремится иметь только свойственный ему набор грамматических форм» (ШАРАНДИН 2009: 25). Иное дело – та же дефектность в гносеологическом аспекте. Она оказывается важнейшим инструментом для изучения и описания лексической семантики: исследователь использует состав грамматических форм, свойственный одному слову, «в сравнении с набором (составом) форм, присущих другим языковым знакам. В результате обнаруживаются различия в этих наборах и возникает возможность, опираясь на формальный признак, выявить и описать лексическую семантику слов, имеющих различный состав парадигм и их форм» (Там же).

В качестве примера можно привести лексические темпоративы русского языка, закрепляемые за той или иной падежной (или наречной)

формой, ср.: *пятого марта, двенадцатого апреля* (даты); *утром, вечером* (время суток); *зимой, весной* (время года); *во вторник, в пятницу* (дни недели); *в январе, в марте, в прошлом году, в XX веке* (отрезки на временной оси); *на прошлой неделе, на следующей неделе* (только о неделях); *на Первое мая, на Пасху* (праздники); *по понедельникам, по вторникам, по утрам, по 20-м числам* (циклы), *под Новый год* (кануны) и т.п. Получается, что в передаче темпоральной семантики задействованы многие формальные средства русского языка, в частности: родительный падеж, винительный падеж с предлогом *в*, винительный падеж с предлогом *на*, предложный падеж с предлогом *в*, предложный падеж с предлогом *на*, дательный падеж с предлогом *по* и др. Однако эти средства семантически довольно строго специализированы, и каждое из них закреплено за той или иной лексической группой. Так, нельзя сказать по-русски «по январям» или «по мартам», «в понедельник» или «в пятницу»: грамматика должным образом организует лексику (см.: НОРМАН 2008). Такие морфологические ограничения обусловлены функциональной специализацией слова и, шире, коммуникативными потребностями носителя языка. (Последние включают в себя и учет синтактики как особого аспекта содержания знака, диктующего для него выбор лексического партнера.)

Если рассматривать языковую систему в движении, в эволюции, то неполнота парадигмы служит диагностирующим признаком, позволяющим установить факт расщепления слова на две единицы, на два лексико-семантических варианта. Вспомним известные примеры: слово *средство* только в форме множественного числа имеет значение ‘деньги’, а слово *капля* только во множественном числе означает ‘жидкое лекарство’... Существуют и примеры регулярной (т.е. системной) лексикализации, осуществляемой с помощью грамматических средств. В частности, переход существительного из разряда нарицательных в разряд собственных практически сводит его парадигму к одному из чисел (ср. фамилии типа *Лебедь* или *Казак*, топонимы типа *Орел* или *Набережные Челны*).

Добавим, что подобную организующую, или «шифрующую», роль по отношению к лексическому значению играет и избыточность словоизменяющей парадигмы. Морфологические варианты слова отражают развитие лексического значения, вплоть до его полной дивергенции. Например, за вариантами форм множественного числа *листья/листья* и *зубы/зубья* скрывается омонимия существительных *лист₁* и *лист₂*, *зуб₁* и *зуб₂*. Процесс лексико-семантической дивергенции можно наблюдать также в случаях вариантов падежных форм, вроде *я так люблю крабов / я так люблю крабы*, *у нас нет новых чулок / среди нас нет синих чулков*; *постройка новых рыболовецких судов / в больнице не хватает подкладных суден* и т.п. Впрочем, избыточность парадигмы как признак лексической дивергенции сама по себе еще недостаточна. Об этом свидетельствует

наличие словоизменительных вариантов типа *Наталья* (дательный падеж *Наталье*, предложный *о Наталье*) и *Наталия* (дательный падеж *Наталии*, предложный *о Наталии*) и под.

Говоря о соотношении морфологических и синтаксических характеристик слова, уместно в очередной раз вспомнить известное высказывание Л.В. Щербы: «Едва ли мы потому считаем *стол*, *медведь* за существительные, что они склоняются: скорее мы потому их склоняем, что они существительные. Я полагаю, что всё же функция слова в предложении является всякий раз наиболее решающим моментом для восприятия» (ЩЕРБА 1957: 64). В подтверждение этого тезиса можно напомнить о существовании, хотя бы в качестве исключений, тех же неизменяемых существительных. Соответственно, принадлежность слова к данной части речи мы осознаем еще до того, как определяем тип его изменения; это входит в практику освоения слова носителем языка, ср. следующую цитату:

– Город вы сообразите сами, я в географии не силен, – ответил я. – За это время вы должны мне привезти два куска *этого самого чистейшего мумие*. Или оно склоняется? Тогда *мумия* (И. Губерман. Пожилые записки).

Рассмотрим в данном свете несколько проблемных случаев. Это слова с «сомнительной» частеречной характеристикой, в основном с оценочно-предикативным значением.

Враки. Словарь БТСРЯ дает помету: *мн*. При этом чаще всего *враки* употребляется в роли предикатива (*Это все – враки!*). Но если всё же считать это слово существительным (ср.: *сплошные враки* и т.п.), стоит обратить внимание на то, что оно почти не встречается в формах косвенных падежей (*врак, вракам, враками...*). Правда, у И.А. Крылова читаем:

Тьфу, пропасть! – говорит она, – и тот дурак,
Кто слушает *людских всех врак*:
Все про очки лишь мне наврали
(«Мартышка и очки»).

Тем не менее, можно утверждать, что лексема *враки* присутствует в сознании носителя языка именно в виде данной лемматизированной словоформы.

Лафа. Разговорное слово, опять-таки с оценочно-предикативной функцией (*Жизнь – лафа!*). В основном оно употребляется именно в такой форме (что связано с его семантикой), реже встречается в косвенных падежах, типа *Этой лафе скоро придет конец* или как у И. Бродского:

Считаю для себя *лафой*
Писать онегинской строфой
(«Старик, ты узнаешь ли эту...»).

Карут. Заимствование из немецкого языка (активизировавшееся после Второй мировой войны), в котором *karutt* – прилагательное или наречие. В русском же языке оно расширяет свои функции, становясь синонимичным словам *крах*, *гибель*, *конец* и т.п. в оценочно-предикативной функции. Но это значит – оно приобретает право на словоизменение и приписывается к парадигме существительного! Показателен в данном отношении пример *Мышей спасли от неминуемого «капута»* (заголовок репортажа об изгнании мышей из здания Берлинского парламента; газета «Известия», 25.01.2010).

Авось. Эта частица входит в состав устойчивого выражения *на авось* ‘на удачу, наугад, в расчете на счастливый случай’. Субстантивации данного слова способствовало и его фонетическое обличие (формальное сходство с какими-нибудь *лось*, *лосось* и т.п.), и мифологическое осмысление (ср.: Мокиенко 1998: 11–19). В результате *авось* приобретает окказиональные, но явственные признаки существительного мужского рода, ср. пословицы: *Авосью верь не вовсе*, *Авось небосью родной брат* и т.п. Ср. еще цитату:

И знали же, что это забегаловка, но на авось зашли, мечтая о горячем, хоть и водянистом, кофе (чтоб горячий да еще и крепкий – это уже *авось чрезвычайный*) (А. Слаповский. Закодированный).

Получается вполне по Щербе: как только мы осознаем слово как существительное, т.е. вкладываем в него предметную семантику и помещаем в соответствующую синтаксическую позицию, мы тут же начинаем его склонять!

И все же остается вопрос: происходит ли это с опорой на парадигму всей части речи как чистую абстракцию («матрицу» словоизменения) или же по аналогии с конкретными образцами склонения, уже заложенными в нашей памяти? Причем в случае второго решения следует признать, что для такого – фрагментарного – представления грамматической системы достаточно было бы очень небольшого количества словоизменяемых «прототипов».

Ю.Н. Караулов, поставивший своей целью на материале ассоциативного словаря «восстановить всю систему грамматических форм, т.е. всю русскую грамматику» (КАРАУЛОВ 1993: 9), пришел к выводу, что даже ограниченный список из 12 разнородных в частеречном отношении стимулов «показал практически 100-процентное заполнение типовых клеток, т.е. засвидетельствовал наличие в этом небольшом фрагменте АВС (ассоциативно-вербальной сети – Б.Н.) всех грамматических фактов для имени существительного в русском языке» (Там же: 18). Однако при этом оказалось, что поведение испытуемых очень неравномерно «разносит» грамматику по отдельным словам-реакциям. Иными словами, «грамматика, которая находится в распоряжении стихийного носителя

языка, вся сплoшь лексикализована, привязана к отдельным лексемам, как бы распределена между ними» (Там же: 6–7). И если говорить о лексическом воплощении грамматических значений, то приходится согласиться, что какие-нибудь *билет* или *бабушка* в этом свете – более «прототипические» существительные, чем *кондачок* или даже *человек*.

При этом следует пояснить: речь у нас идет не о каких-то «частных» или «дополнительных» грамматических значениях, имеющих под собой заведомо узкую, ограниченную лексическую базу. Польский лингвист А. Богуславский, скептически относящийся к выделению в русском языке ряда «особых» падежей, вроде партитивного или счетного, говорит об «абсурдной неэкономности» такого подхода и сравнивает его с «музейной инвентаризацией» (BOGUSŁAWSKI 2010: 189). Но в нашем случае имеются в виду «нормальные» грамматические значения, с максимально широким охватом лексики и регулярным выражением. И вот они-то, оказывается, в сознании носителя языка привязываются к лексическим прототипам.

Однако если речевая деятельность носителя языка легко выбирает из всего множества конкретных словоформ нужные в данный момент аналоги, образцы, то спрашивается, о какой полной парадигме может идти речь? Парадигма отдельного слова «имеет право» быть неполной, более того – это ее естественное состояние! Действительно, именно к такому выводу приходит Ю.Н. Караулов: свойством ассоциативно-вербальной сети «следовало бы считать принципиальную неполноту парадигмы для каждой лексемы; ... не существует такого ассоциативного словаря или тезауруса, который содержал бы в качестве реакций полную парадигму хотя бы одной лексемы; полная парадигма в АВС может быть представлена только в диссипированном виде» (КАРАУЛОВ 1993: 188–189).

Разорванность, «разлитость» грамматики по отдельным лексемам, «лексикализация» грамматической формы – явление, может быть, неудобное для лингвиста, но не приносящее никаких затруднений самому носителю языка. В то же время, если у слова реально отсутствует в текстах та или иная грамматическая форма, то это, можно сказать, идет ему на пользу. А.А. Зализняк замечал по конкретному поводу: «Слово типа *лай* отличается от слова типа *стол* только тем, что у него крайне редко употребляются словоформы множественного числа» (Зализняк 1967: 59). Но данное отличие, с нашей точки зрения, весьма важно, репрезентативно: в нем находят свое выражение сущностные семантические характеристики! Это именно то, о чем мы говорили применительно к «лексической грамматике» А.Л. Шарандина (ср. еще: НОРМАН 2002: 151–156).

Еще до появления корпусных исследований представление о реальной стоимости грамматических репрезентантов слова можно было составить по традиционным (или «классическим») лексикографическим

источникам. Как известно, в Словаре языка Пушкина (СЯП) каждая лексема сопровождается не только примерами словоупотребления, но и статистикой словоформ. Скажем, весьма показательно для многих слов соотношение форм единственного и множественного числа. Так, для лексемы *слеза* из 281 употребления, зафиксированного в пушкинских текстах, 274 имеют форму множественного числа и только 7 – единственного. Для слова *глаз* из 341 употребления 323 представлены формами множественного числа и лишь 18 – формами единственного. Для лексемы *волос*, дающей в сумме 59 словоупотреблений, соотношение форм множественного и единственного числа выглядит как 54 к 5 и т.д. Из 8 словоупотреблений лексемы *ноздря* все восемь – во множественном числе... Конечно, никто не скажет, что *слеза* или *ноздря* в русском языке – существительные *pluralia tantum*. Но речевая действительность наглядно демонстрирует **неравновесность** отдельных «клеточек» парадигмы у этих слов. Понятно, данный факт обусловлен жизненной практикой носителя языка: слезы или волосы чаще существуют «во множестве», так же, как глаза и ноздри – парами.

Не менее характерны количественные показатели употребления падежных форм. Возьмем для примера слово *паперть* – место перед входом в церковь, где просят подаяние и т.п. В текстах это типичный локатив, словоформа *на паперти* составляет основную массу употреблений данной лексемы (у Пушкина, в частности, из 12 словоупотреблений 9 – именно *на паперти*). Само собой, это не значит, что у существительного *паперть* неполная парадигма. Теоретически возможны и *паперти* (родительный, дательный, предложный падежи единственного числа), и *папертью* (творительный единственного), и *папертями* (творительный множественного), и т.д. Но человеческий опыт, очевидно, не использует *паперть* ни как адресат (а потому дательный падеж от этого слова неупотребителен), ни как инструмент (а потому неупотребителен творительный)... Разумеется, парадигма существительного в русском языке, парадигма «как таковая», при необходимости смогла бы (и сможет) представить *паперть* в этих сегодня не востребованных функциях. Но речевая данность очерчивает реальный круг когнитивных и коммуникативных потребностей человека.

С момента появления корпусов текстов лингвистическое решение данной проблемы значительно упростилось. Исследователь может проверить на большом фактическом материале, как реализуется в устной или письменной речи парадигма того или иного слова.

Приведем конкретный пример. В русском языке существует сравнительно малоупотребительное слово *зеленца* со значением ‘зеленоватый оттенок’. Национальный корпус русского языка (<http://ruscorpora.ru/>) дает на эту лексему 49 вхождений (40 в основном корпусе и 9 в газет-

ном). Если исключить из этой суммы посторонние значения (*зеленец* как маленький огурец, топоним *Дальние Зеленыцы* и т.п.), то остается 14 словоупотреблений. По падежам они распределяются так:

Именительный падеж: *зеленца* (*Ворота покрыла зеленца*) – 1 случай.

Винительный падеж с предлогом *в*: *в зелеңцу* (*физиономия, отдававшая в зелеңцу*) – 1.

Творительный падеж: *зелеңцой* (*Верха тронуты зелеңцой, Плита покрылась зелеңцой, Папка поблескивает зелеңцой* и т.п.) – 6.

Творительный падеж с предлогом *с*: *с зелеңцой* (*антоновка с зелеңцой, лица с зелеңцой, звезда в мартовском небе с зелеңцой* и т.п.) – 6.

Никаких других падежных и предложно-падежных форм – ни родительного, ни дательного, ни предложного падежей ни с какими предлогами – на огромном объеме в 140 млн слов не зафиксировано. Это можно считать ярким примером упомянутого выше феномена лексикализации грамматики.

Еще один пример. В русском языке существует существительное *прискорбие* со значением ‘скорбь, печаль, горестное сожаление’ (БТСРЯ). Национальный корпус русского языка фиксирует на это слово 327 вхождений. Среди приводимых контекстов есть и такие, как *Я – само прискорбие*, и *Вообразите мое прискорбие...* и т.п. Однако абсолютное большинство словоупотреблений представлено всего двумя словоформами: *с прискорбием* и *к прискорбию*. Опять-таки никто не говорит об ущербности парадигмы слов *зелеңца* или *прискорбие*, но в речи, оказывается, «жизнь» этих слов сводится буквально к считанным, можно сказать – штучным, формам.

Таким образом, речевая неполнота парадигмы отдельных слов – совершенно естественный факт, мотивированный самой природой языка как средства познания и общения. С одной стороны, неполнота парадигмы фиксирует, «шифрует» лексическое значение, позволяет ему формально выделиться на фоне других значений. Это – гносеологический аспект рассматриваемого явления. А с точки зрения онтологии, неполнота парадигмы того или иного слова отражает состояние языковой картины мира, закрепляет результат когнитивного и коммуникативного «освоения действительности», достигнутый в настоящий момент,

По сути, мы приходим к выводу о необходимости различать неполноту парадигмы как **языковое явление** (именно оно и отражено в начале статьи в виде четырех исчислимых типов) и неполноту парадигмы как **речевое явление**, охватывающее огромное количество случаев – а фактически всю лексику. В первых случаях (типа *мечта*) неполнота парадигмы фиксируется нормой литературного языка, а во вторых (типа *зелеңца*) – узусом. Но, с нашей точки зрения, непреодолимой преграды между этими феноменами нет, как не может ее быть между самими языком и речью.

ЦИТИРОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- БТСРЯ – *Большой толковый словарь русского языка*. Гл. ред. С.А. Кузнецов. Санкт-Петербург, 1998.
- ВИНОГРАДОВ, В.В. *Русский язык (Грамматическое учение о слове)*. Москва – Ленинград: Учпедгиз, 1947.
- ЗАЛИЗНЯК, А.А. *Русское именное словоизменение*. Москва: Наука, 1967.
- ИОМДИН, Л.Л. «Семантическая неполнота русских именных парадигм.» *Die Welt der Slaven*. XLI. 1996: стр. 361–384.
- КАРАУЛОВ, Ю.Н. *Ассоциативная грамматика русского языка*. Москва: Русский язык, 1993.
- ЛАНГАККЕР, Р.В. «Модель, основанная на языковом употреблении.» *Вестник Московского университета*. Серия 9. Филология. 1997. № 4: стр. 160–174.
- МОКИЕНКО, В.М. *От Авося до Ятя: Почему так говорят?* Справочник по русской идиоматике. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1998.
- НОРМАН, Б.Ю. «Грамматическая информация в словаре vs. лексическая информация в грамматике.» *Языковые функции: семантика, синтактика, прагматика (Труды по русской и славянской филологии. Лингвистика. Новая серия. VIII)*. Тарту, 2002: стр. 148–162.
- НОРМАН, Б.Ю. «К семантике предложно-падежной формы.» *Sprache und Gesellschaft. Festschrift für Wolfgang Gladrow*. Peter Lang Verlag, 2008: стр. 191–198.
- ОМЯС I: *Обыденное метаязыковое сознание: онтологические и гносеологические аспекты*. Часть I: Коллективная монография. Отв. ред. Н.Д. Голев. Кемерово – Барнаул: Издательство Алтайского государственного университета, 2009.
- ПАНОВ, М.В. *Позиционная морфология русского языка*. Москва: Наука – Школа «ЯРК», 1999.
- СЯП: *Словарь языка Пушкина в 4 томах*. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1956–1961.
- ТСРЯ: *Толковый словарь русского языка в 4 томах*. Под ред. Д.Н. Ушакова. Москва: Советская Энциклопедия, 1935–1940.
- ШАРАНДИН, А.Л. «Методология лексической грамматики.» *Взаимодействие лексики и грамматики в русском языке: проблемы, итоги и перспективы*: Сб. мат. Всероссийской научной конференции (21 октября – 4 ноября 2009 г.). Отв. ред. А.Л. Шарандин. Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2009: стр. 13–28.
- ЩЕРБА, Л.В. *Избранные работы по русскому языку*. Москва: Учпедгиз, 1957.
- BOGUSLAWSKI, A. *Dwa studia z teorii fleksji (i inne przyczynki)*. Warszawa: BEL Studio, 2010.

Борис Норман

ПОТПУНОСТ/НЕПОТПУНОСТ ПАРАДИГМЕ КАО ОБЕЛЕЖЈЕ РЕЧИ

Резиме

У чланку се на основу чињеница руског језика систематизују четири типа непотпуности променљивих парадигми: а) у парадигми речи недостаје посебан облик речи; б) читава парадигма речи сведена је на један једини облик; в) у парадигми недостаје низ облика који би били обухваћени граматичким значењем; г) у лексико-семантичкој групи речи не реализује се понеко граматичко значење.

Потпуност парадигме се осигурава системским карактером језика. Захваљујући тој особини носилац језика може на основу једног облика речи да реконструише читаву парадигму речи.

Исто тако у чланку се показује да реална употреба лексеме у говору открива да је она изнад ових или оних конкретних облика. То се илуструје руским примерима као што су реч *паперть*, *зеленца*, *прискорбие* и др. Непотпуност парадигме с једне стране „шифрује“ лексичко значење омогућајући му да се формално издвоји на фону других значења. А с друге стране она, непотпуност, одражава стање језичке слике света, утврђује резултат когнитивног и комуникативног усвајања стварности који је достигнут у овом тренутку.

Самим тим граматика постаје „лексикализована“, а парадигма – „дисипирана“, расута међу појединим лексемама. У чланку се развијају идеје Р. В. Лангакера („usage-based model“), Ј. Н. Караулова („асоцијативна граматика“), А. Л. Шарандина („лексичка граматика“). Наводе се статистички подаци о употреби облика, броја и падежа именица (према *Речнику Пушкиновој језика* и према *Националном корпусу руској језика*), и разматра се појам **говорне непотпуности парадигме**.

JARMILA PANEVOVÁ

Univerzita Karlova v Praze
Matematicko-fyzikální fakulta
Ústav formální a aplikované lingvistiky*

O REZULTATIVNOSTI (PŘEDEVŠÍM) V ČEŠTINĚ

V článku se soustřeďuje pozornost na rezultativní konstrukce jako jedna z gramatických diatezí pokládaných za významy morfologických kategorií. Rezultativ se analyzuje na pozadí jiných gramatických diatezí. Uvádí se možné zařazení rezultativních konstrukcí do popisu jazyka u různých autorů. Demonstrují se případy významové blízkosti rezultativní formy k jiným slovesným formám (dokonavé aktivum, opisné pasivum). Studované gramatické diateze jsou charakterizovány změnami, které nastávají oproti základové aktivní diatezi. U posesivního rezultativu se předkládají dva možné teoretické přístupy, jak zachytit v těchto konstrukcích různou roli povrchového subjektu. Jejich jádro spočívá v tom, zda jsou dané konstrukce pokládány za víceznačné nebo za vágní. Recipientní diateze používá vedle pomocného slovesa *dostat* také sloveso *mít*, které někdy stírá hranici mezi posesivní a recipientní diatezí. V Příloze je zachycena kombinatorika navržených morfologických významů (gramatémů) gramatické diateze s videm a gramatické diateze s časem.

Klíčová slova: gramatická diateze, objektové rezultativum, posesivní rezultativum, recipientní diateze, morfologická kategorie, morfologický význam.

1. Rezultativ jako jedna z diatezí

Téma, jímž se zde zabýváme, není nové a je pro řadu typologicky různých jazyků popsáno (viz zejména (NEDJALKOV (ed.) 1988), (GIGER 2003)). Cílem této studie je zařadit tuto kategorii mezi ostatní slovesné kategorie a stanovit její (ne)kompatibilitu s významově příbuznými morfologickými významy slovesa. Vycházíme přitom z českého materiálu a jen letmo

* Studie byla podpořena projekty GA ČR P406/10/0875 a GA ČR 405/09/0278.

se dotkneme porovnání s jinými slovanskými jazyky. V souladu s definicí rezultativu u Nedjalkova a Jachontova (NEDJALKOV (red.) 1988: 3–62) chápeme jako rezultativní ty slovesné formy, které vyjadřují stav plynoucí z předcházejícího děje („The term resultative is applied to those verb forms that express a state implying a previous event“ (NEDJALKOV, JACHONTOV 1988: 6)). Rezultativ v češtině chápeme jako jednu z možných hodnot kategorie slovesné diateze a rozlišujeme přitom diateze:

(A) gramatické

(B) syntakticko-sémantické.

Ke gramatickým diatezím řadíme:

(i) pasivum, příklad (1b)¹

(ii) diatezi dispoziční, příklad (2b)

(iii) diatezi rezultativní (se dvěma hodnotami: rezultativnost objektová, rezultativnost posesivní), příklady (3b), (4b)

(iv) diatezi recipientní, příklad (5b)

(v) diatezi deagentní, příklad (6b)

(1a) Nakladatelství Academia vydalo v tomto roce sborník z naší konference.

[Издательство Академия издало в этом году сборник материалов из нашей конференции]

(1b) Nakladatelstvím Akademia *byl* v tomto roce *vydán* sborník z naší konference.

[Издательством Академия был издан в этом году сборник материалов из нашей конференции]

(2a) Hrál jsem výborně, vůbec se mi nechtělo střídat.

[Я играл отлично, даже мне не хотелось чередоваться]

(2b) *Hrálo se* mi výborně, vůbec se mi nechtělo střídat. (PDT 2.0)²

[lit. Мне игралось отлично, даже мне не хотелось чередоваться]

(3a) Někdo uvařil polévku.

[Кто-то приготовил суп]

(3b) Polévka *je uvařena*.

[Суп приготовлен]

(4a) Matka uvařila polévku./Matce uvařili polévku.

[Мать приготовила суп/Для матери приготовили суп]

(4b) Matka *má* polévku *uvařenu*.

[lit. У матери суп приготовлен]

¹ Varianta (a) představuje výchozí konstrukci s nepřiznakovou diatezí „aktivum“ (*act*), ve variantě (b) uvádíme konstrukci ve tvaru příslušné diateze.

² Pokud není u příkladu uveden zdroj, jde o příklad introspektivní. Většina příkladů pochází z elektronických zdrojů (PDT 2.0 je anotovaný Pražský závislostní korpus, SYN2005 a SYN2006PUB jsou subkorpusy Českého národního korpusu).

(5a) Otec mi nařídil koupit noviny.

[Отец мне приказал купить газету]

(5b) *Dostal jsem* od otce *nařizeno* koupit noviny.

[lit. Я получил от отца приказано купить газету./Я получил от отца приказ купить газету]

(6a) Na Ostravsku lidé mluví polsky.

[В Остравской области люди говорят по-польски]

(6b) Na Ostravsku *se mluví* polsky.

[В Остравской области говорят по-польски]

K syntakticko-sémantickým diatezím řadíme případy konverze a dalších podobných vztahů (podrobněji viz SKWARSKA v tomto sborníku), jimi se v tomto příspěvku zabývat nebudeme.

(7a) Очистил ракушки от грязи. (APRESJAN 1967: 130)

(7b) Очистил грязь с ракушек.

(8a) (по)брызгать воду на цветы (APRESJAN ad. 2010: 349)

(8b) (по)брызгать цветы водой

S rezultativem se pod různými názvy a s různým kategoriálním řazením pracuje v české gramatice již dlouho. To naznačuje, že to není kategorie vývojově nová a že není omezena na hovorový styl. Vilém Mathesius (MATHESIUS 1925) a Vladimír Šmilauer (ŠMILAUER 1947a) (ŠMILAUER 1947b) řadili konstrukce typu (3b), (4b) k slovesnému času (mluvili o perfectu praesens). V akademické Mluvnici češtiny, svazek 2 (KOMÁREK ad. (red.) 1986: 174) se tyto konstrukce řadí ke slovesnému rodu. V r. 1971 jsme považovali tyto konstrukce za speciální význam vidový (viz (PANEVOVÁ ad. 1971: 31)), tento názor při zařazení do širšího kontextu gramatických diatezí nyní modifikujeme a za nadřazenou morfologickou kategorii rezultativu pokládáme gramatickou diatezi. Karel Hausenblas věnoval této kategorii podrobnou studii (HAUSENBLAS 1963), pokusil se stanovit její hranice a postuloval ji jako specifickou morfologickou kategorii nazvanou „výsledný stav“; podstatný v Hausenblasově pojetí je pro nás fakt, že kategorii výsledného stavu pokládá za morfologickou kategorii vyjadřovanou složeným slovesným tvarem. Jde tedy formálně o analogii analytického futura, kondicionálu, opisného pasiva ap. Nepodstatné jsou terminologické otázky zdůvodňující, proč se Hausenblas vyhnul termínu rezultativnost. Přehled různého řazení rezultativu pro typologicky různorodé jazyky podává též Nedjalkov (NEDJALCOV (red.) 1988: 18).

Podstatou změny základní (aktivní) diateze v diatezi „odvozenou“ je rozdílná hierarchizace větné struktury vyvolaná změnami v uspořádání aktantů. Každá z „odvozených“ (nezákladních) gramatických diatezí je tedy charakterizována:

(i) odlišnou slovesnou formou (dochází k pasivizaci, reflexivizaci, připojení pomocných sloves *mít, dostat*), která je ve významové (hloubkové) reprezentaci zachycena jako morfologický gramatém (velmi podobný tomu, co Mel'čuk (MEL'ČUK 1988) nazývá gramémy); gramatémy odpovídají hloubkovému významu členů morfologické kategorie;

(ii) změnami v uspořádání aktantů; (konatel (ACT) je zpravidla vytěsněn z privilegované pozice povrchového subjektu);

(iii) u jednotlivých diatezí je třeba počítat s případnými dalšími podmínkami a omezeními na jejich uplatnění.

2.1. Rezultativ a perfektum

Podívejme se nyní na formy, které k sobě mají významově tak blízko, že vzniká otázka po jejich synonymii, tj. vzájemné zaměnitelnosti. Dokonavé préteritum ve větě (9a) a posesivní rezultativum v přítomnosti v (9b) mají k sobě nepochybně blízko, nejsou však zaměnitelné ve všech kontextech, srov. rozdíly variant (a), (b) a (c) v příkladech (10) a (11):

(9a) Matka uvařila oběd [Мать приготвила обед]

(9b) Matka má oběd uvařen [*lit.* У матери приготвлен обед]

(10a) Anna si roztrhla šaty o hřebík. [Анна порвала платье о гвоздь]

(10b) Anna si roztrhla šaty, přesto v nich šla do divadla. [Анна порвала платье, несмотря на это она в нем пошла в театр]

Jenom (10b) lze parafrázovat jako (10c), pro (10a) nelze vytvořit analogickou parafrázi s rezultativem posesivním, podobně to platí i pro trojici s platností budoucí, jenom (11b) lze parafrázovat jako posesivní rezultativ (11c):

(10c) Anna měla šaty roztržené, přesto v nich šla do divadla.

[*lit.* У Анны было платье порвано, несмотря на это она в нем пошла в театр]

(11a) Zítra ti koupím zmrzlinu. [Завтра я тебе куплю мороженное]

(11b) Až koupím ten dům, ihned se do něj nastěhuji. [После того, как я куплю этот дом, я туда внезапно перееду]

(11c) Až budu mít ten dům koupen, ihned se do něj nastěhuji. [*lit.* Когда у меня будет куплен этот дом, я туда внезапно перееду]

Abychom rozdíl mezi konstrukcemi (a) a (b) v (10) a (11) v morfologických významech slovesa zachytili a zároveň postihli blízkost mezi konstrukcemi (10b), (11b) na jedné straně a (10c), (11c) na straně druhé, navrhuje dodat k základním vidovým významům slovesa (děj procesuální

primárně vyjadřovaný nedokonavě (*processual*), děj komplexní primárně vyjadřovaný dokonavě (*complex*) třetí významovou hodnotu, a to perfektivní (*perfective*) vyjadřovanou v aktivní diatezi aktivem dokonavým, v případě diateze rezultativní „výsledným stavem“ (rezultativem), viz též Tabulku 1 v Příloze. Dvojice (10b) a (10c), (11b) a (11c) se shodují ve své sémantické hodnotě kategorie vidu, liší se však hodnotou své diateze. Dokonavá forma slovesná je tedy víceznačná; průkazných kontextů řešících víceznačnost, jaké jsou zachyceny v příkladech (10) a (11), není ovšem mnoho. Má-li forma dokonavého aktiva význam perfektivní, mohou tu nastat i posuny v kategorii času (důsledkem minulého děje *uvařila oběd* je jak *oběd byl uvařen*, tak *oběd je (už) uvařen*), dokonavý vid minulý je tedy víceznačný i co do sémantické hodnoty času.

2. 2 Objektové rezultativum (*rezI*) a pasivum

Úvahy o konkurenci krátkých a dlouhých tvarů (viz (12)) zde necháváme stranou. Zabývá se jimi Štícha (ŠTÍCHA 1980). Jako argument pro tento sémantický rozdíl použijeme Štíchův příklad z citované stati, zde příklad (13a), který v (13b) a (13c) modifikujeme, abychom podpořili Štíchovu argumentaci, jak podstatný je tento rozdíl např. při vyšetřování železniční nehody; zatímco (13a) je víceznačné, kontext v (13b) označuje (objektovou) rezultativní diatezi (*rezI*) (v 6 hodin světla svítala), kontext v (13c) je (prostá) pasivní diateze. Příklad (14) dokládá, že u objektového rezultativa často dochází k povrchovému vypuštění objektu.

(12) Obchod je otevřen/otevřený. [Магазин открыт/открытый]

(13a) Již v 6 hodin byla světla rozsvícena. (ŠTÍCHA 1980: 5)

[Уже в шесть часов был свет включен]

(13b) Již v 6 hodin byla světla rozsvícena, rozsvěcují je pravidelně v 17,45.

[Уже в шесть часов был свет включен, его включают регулярно в 17,45]

(13c) Již v 6 hodin byla světla rozsvícena sepnutím automatického spínače.

[Уже в шесть часов был свет включен посредством светового переключателя]

(14) Je otevřeno/rozsvíceno. [*lit.* Открыто/Зажжено]

Objektové rezultativum (*rezI*) je v češtině tvořeno analytickým slovesným tvarem sestávajícím z pomocného slovesa *být* a příčestí trpného (dále *n/t participia*) významového slovesa. Aktant *patiens* (PAT) se přesouvá do pozice subjektu; je-li PAT všeobecný, vytváří se neosobní konstrukce ve tvaru neutra sg. (viz (14)).

2.3. Posesivní rezultativum (rez2)

Tyto konstrukce jsou vlastním předmětem našeho zájmu,³ protože tady přistupuje jako auxiliární sloveso sloveso *mít*, takže spor o to, zda jde o morfologickou nebo syntaktickou konstrukci, byl na místě. Pisarkowa (PISARKOWA 1964) soudí, že převažují argumenty pro to, aby její příklad (a) níže a podobné konstrukce v polštině byly pokládány za syntaktické; Weiss (WEISS 1977: 370) akceptuje oba výklady (morfologický tvar nebo syntaktická konstrukce), tyto konstrukce pokládá za charakteristické pro mluvenou polštinu. Od té doby bylo sneseno mnoho argumentů svědčících pro paradigmaticnost „výsledného stavu“ a převládlo pojetí, že jde o kategorii morfologickou.

Tyto konstrukce sdílejí západoslovanské jazyky s jihoslovanskými a vznikají v nich analogické problémy jako v češtině, srov. (a)–(f):

- (a) *pol.* *Śłodziłeś herbatę? Mam już posłodzone.* (PISARKOWA 1964: 234)
- (b) *h.luž.srb.* *Mam objed zwarjeny.* (SCHUSTER-ŠEWC 1968: 201)
- (c) *chorv.* *Majka ima skuhan ručak.*
- (d) *slovin.* *Mati ima kosilo skuhan.*
- (e) *bulh.* *Pisma imame praštani.* (MASLOV 1988: 81)
- (f) *mak.* *Imam dojdeno.* (MASLOV 1988: 85)

Podle Giger (GIGER 2003: 491–493) existují tyto konstrukce v ruských dialektech, ojediněle v hovorové ruštině, ojediněle jsou v ukrajinštině a neexistují v běloruštině.

V češtině je tato konstrukce poměrně produktivní (podrobněji viz GIGER 2003: 196–217), i když u netranzitivních sloves je poměrně vzácná. V korpusu jsme našli s významnějším výskytem následující posesivní rezultativa (rez2) netranzitivních sloves: *má namířeno* [lit. *намеряно*], *má nahánáno* [lit. *наганано*], *má nakročeno* [lit. *нахожено*], *má našlápnuto* [lit. *нашпнтано*]. Všechny mají velmi blízko k frazémům, což jen prokazuje, že u netranzitivních sloves není tato kategorie produktivní a celkově je v češtině méně rozšířená než např. v makedonštině.

České posesivní rezultativum (rez2) obsahuje analytický slovesný tvar s pomocným slovesem *mít* a *n/t participiem* shodující se v rodě a čísle s objektem u tranzitivních sloves nebo je v neutru sg. při nepřítomnosti objektu. Rez2 má sice úplné paradigma, netvoří se však od všech sloves,⁴ je proto nutné počítat se speciálním údajem ve slovníku uvádějícím, že tvoří rez2.

Posesivní rezultativ v češtině (a nejen v ní) zčásti ovlivňuje uspořádání aktantů, zčásti nikoli. Větu (15b) jako posesivní rezultativ lze interpretovat jako (I) nebo jako (II):

³ V PDT 2.0 o rozsahu 49 431 vět je doloženo 80 těchto konstrukcí.

⁴ Vymezení skupin sloves, kde je rez2 v češtině doloženo, uvádí Giger (GIGER 2003: 201–217), proto se jím zde nezabýváme. Autor došel k 11 různým sémantickým skupinám.

(15a) Matka má oběd uvařen [*lit.* У матери есть обед готов]

(15b) Matka má uvařeno. [*lit.* У матери готово.]

V (I) konatel zůstává v pozici subjektu (ACT → Sb) a konstrukce je pak semi-synonymní s jedním z významů věty (9a) výše *Matka uvařila (oběd)*.

V (II) se na pozici subjektu dostává jiný člen, a to adresát nebo beneficiant (ADDR/BEN → Sb) a jde pak o diatezi ve smyslu její „klasické“ definice.

Věty (16), (17) a mnoho dalších jsou tedy dvojnásobné. Zatímco v (16) s interpretací (I) ACT = Sb šlo zřejmě o sebevraždu, v interpretaci (II) BEN = Sb jde o vraždu. Analogicky v (17) si kolektiv označený zájmenem *my* mohl sepsat smlouvu sám, nebo si ji nechal sepsat někým jiným.

(16) Ženu kriminalisté našli v jejím bytě, *měla* kolem krku *omotáno* vodítko na psa. (SYN2006PUB) [Женщину криминалисты нашли в ее квартире, около шеи у нее был обмотан поводок для собаки]

(17) Dnes už *máme sepsanu* hospodářskou smlouvu, kde jsou specifikovány veškeré jakostní znaky. (PDT 2.0) [Сейчас у нас уже составлен хозяйственный договор, где определены все качественные знаки]

Jeden z těchto dvou možných významů bývá zpravidla na základě našich znalostí světa nebo na základě dostatečně širokého kontextu eliminován, viz např. (19), (20), (21). Může být eliminován i gramaticky, přítomností konatele (viz (18)), takové případy jsou však řídké:

(18) Student.ADDR už *má* děkanátem.ACT nostrifikaci diplomu *uznánu*. [У студента уже нострификация диплома подтверждена деканатом]

(19) Pacient.ADDR *měl zasaženy* vnitřní orgány. (SYN2005) [У пациента были затронуты внутренние органы]

(20) Také (ACT) *mám rozpracován* nejpozoruhodnější román, jaký jsem v životě napsal (SYN2005) [*lit.* Также у меня разработан самый замечательный роман, какой я в жизни написал]

(21) Ruce (ACT) *měla schovány* pod róbou. (SYN2005) [Руки у нее были спрятаны под платье]

Otázku, jak tento problém řešit teoreticky, pokládáme stále ještě za otevřenou. Každé ze dvou níže navrhaných řešení (A) a (B) má jak argumenty na svou podporu, tak protiargumenty.

(A) Pokud není jeden z významů gramaticky vyloučen přítomností konatele (jako v (18)), mají věty s posesivním rezultativem (*rez2*) vždy dva strukturní popisy (dva významy/dvě čtení). Toto řešení vychází z toho, že posesivní rezultativ je dvojnásobný a že je obecně gramatikou dáno, který z aktantů může být v subjektu (v podstatě padají v úvahu ACT nebo ADDR); výběr *rez2* je ovlivněn stylistickým rozhodnutím mluvčího. Jako protiargu-

ment slouží fakt, že ve významu (I) ACT = Sb nejde o (odvozenou) diatezi v jejím úzkém pojetí (viz i APRESJAN ad. 2010: 307). Na tomto řešení vadí i to, že některý ze dvou možných strukturních popisů není sice nemožný, ale je absurdní (např. (19) s interpretací (I), (20), (21) s interpretací (II)).

(B) Konstrukce *rez2* jsou vágní co do rozlišení, zda subjekt je nebo není nositelem posesivního rezulativu. Pro jejich subjekt by pak bylo třeba zavést nový aktant s významem „nositel/vlastník” rezulativního stavu, což je samo o sobě nevýhodou. Subjektem by pak nebyl původce rezultátu ani ten, v jehož (ne)prospěch, se rezultát stal, ale vždy někdo, kdo z rezultátu děje něco získává nebo ztrácí, ať už vlastní nebo cizí zásluhou. Zavedení nového aktantu sloužícího pouze pro jeden typ diateze se zdá být z hlediska jazykového popisu neekonomické a nesystémové.

Řešení navrhované v některých pracích (PISARKOWA 1964: 236), že kromě významů (strukturních popisů) (i), kde ACT = Sb, a (ii), kde ADDR (BEN) = Sb, existuje třetí význam, který je pokryt naším řešením (B), tj. význam *rez2*, kdy „nevíme”, zda v subjektu je původce nebo příjemce rezultátu. Ani toto řešení nepokládáme za výhodné, protože připisuje této konstrukci jak víceznačnost, tak vágnost.

2. 4 Recipientní pasivum

V Danešových pracích (DANEŠ 1968), (DANEŠ 1985) byla poprvé postulována jako gramatikalizovaná kategorie recipientního pasiva (*recipient*); postavení této kategorie a její uзуálnost v současné češtině s ohledem na vid zvažuje Štícha (ŠTÍCHA 2004).

V této konstrukci se objevuje prototypicky pomocné sloveso *dostat* ve spojení s *n/t participiem*, okrajově se i zde užívá pomocné sloveso *mít*.⁵ Do pozice subjektu se v této konstrukci dostává jiný aktant než konatel/původce, zpravidla to bývá adresát, u některých sloves (dvojvalenčních) to může být i *patiens*, viz (22), (23), pomocné sloveso *mít* jako součást recipientní diateze ilustruje příklad (24):

(22) Očividně *dostal* dávno *odpuštěno*. (SYN2005) [По-видимому его давно простили]

(23) Ta reagovala odpovědí, že *dostala zakázáno* mi vydat letenku. (PDT 2.0)

[Она отвечала, что ей запретили выдать мне билет на самолет]

(24) Od nynějška *mají* proto oficiálně *povolen* vstup do vlasti i ti členové, kteří ... (SYN2006PUB) [Сейчас официально позволен въезд на Родину и для тех членов, которые ...]

⁵ Některé případy jsou pak hraniční mezi typem diateze „*rez2*“ a „recipient“, např. *Musil jsem se vyhýbat hlavním třídám a náměstím, která jsem měl v neděli zakázána*. (SYN2005).

Jak ukazují oba citovaní autoři, je to konstrukce nikoli neproduktivní, v psaných textech však poměrně řídká, navíc je omezena na jisté sémantické třídy sloves (pro češtinu podává jejich klasifikaci Daneš (DANEŠ 1985: 41–45) a uvádí 5 základních sémantických skupin o různém počtu členů). Schopnost tvořit recipientní pasivum je tedy rovněž nutno zaznamenat do slovníkového hesla.

V naší korpusové sondě jsme analyzovali 640 dokladů konstrukcí „recipient“ u reprezentantů několika Danešových skupin a získali jsme pro jednotlivá slovesa tyto výsledky: *zaplatit* [заплатить] – 310x, *vynadat* [выругать]– 49x, *nařezat* [побить – 21x], *nařídít* [приказать]– 11x.

3. Závěry

Úvahy vedené v tomto článku směřovaly k vytvoření přehledu o kombinatorice některých (spolu úzce souvisejících) slovesných gramatémů (viz Tabulky 1 a 2 v Příloze), které přináší jistou úpravu jejich klasifikace ve funkčním generativním popisu, ale také anotačního schématu použitého pro korpus PDT 2.0. Poukázali jsme ovšem i na fakt, že ani nyní nejsou některé otázky definitivně zodpovězeny; upravený anotační scénář pro budovanou verzi PDT 3.0 by měl prokázat nosnost navrhovaného řešení (měřeného reakcemi anotátorů na změny ve scénáři). Domníváme se, že naše úvahy mohou být užitečné i pro kontrastivní výzkum slovanských jazyků jako rys související s typologickými vlastnostmi jazyků *esse* a *habere*.

CITOVANÁ LITERATURA

- APRESJAN, Jurij D. *Eksperimental'noje issledovanije semantiki russkogo glagola*. Moskva: Nauka, 1967.
- APRESJAN, Jurij. D. a Igor' M. Boguslavskij, I. M., Leonid L. Iomdin, V. Z. Sannikov. *Teoreticheskie problemy russkogo sintaksisa. Vzaimodejstvije grammatiki i slovarja*. Moskva: Jazyki slavjanskix kul'tur, 2010.
- DANEŠ, František. „Dostal jsem přidáno a podobné pasivní konstrukce“ *Naše řeč* 51, 1968: s. 269–290.
- DANEŠ, František. *Věta a text*. Praha: Academia, 1985.
- GIGER, Markus. *Resultativa im modernen Tschechischen*. Bern, Berlin, Frankfurt a. M., New York, Oxford, Wien: Peter Lang, 2003.
- HAUSENBLAS, Karel. „Slovesná kategorie výsledného stavu v dnešní češtině“ *Naše řeč* 46, 1963: s. 13–28.
- KOMÁREK, Miroslav a Jan Kořenský, Jan Petr, Jarmila Veselková. (red.). *Mluvnice češtiny 2, Tvarosloví*. Academia: Praha, 1986.

- MATHESIUS, Vilém. „Slovesné časy typu perfektního v hovorové češtině“ *Naše řeč* 9, 1925: s. 200–202.
- MASLOV, Jurij S. „Resultative, Perfect and Aspect“. In : Nedjalkov, V. P. (red.). 1988, s. 63–86.
- MEL'ČUK, Igor' A. *Dependency Syntax. Theory and Practice*. New York: SUNY Series in Linguistics, State University of New York Press, 1988.
- NEDJALKOV, Vladimir P. (red.). *Typology of Resultative Constructions*. J. Benjamins Publ. House: Amsterdam/Philadelphia, 1988 (viz i Tipologija rezul'tativnyx konstrukcij (1983), Leningrad: Nauka).
- NEDJALKOV, Vladimir P. a Sergej Je. JACHONTOV. The Typology of Resultative Constructions. In: Nedjalkov, V. P. (red.). 1988, s. 3–62.
- PANEVOVÁ, Jarmila a Eva Benešová, Petr Sgall. *Čas a modalita v češtině*. Praha: Philologica Pragensia 37: Univerzita Karlova Praha, 1971.
- PISARKOWA, Krystyna. „Składniowa funkcja imiesłowów z czasownikiem *mieć*“. *Język polski* 44, 1964: s. 231–237.
- SCHUSTER-ŠEWC, Heinz. *Gramatika hornjoserbskej rěče*. Sv. 1. Budyšin: Domowina. 1968.
- SKWARSKA, Karolína. „Semanticheskiye diatezy v cheshskom jazyke s uchetom ruskogo i pol'skogo jazykov“. (V tomto sborníku).
- ŠMILAUER, Vladimír. „Slovesný čas“. *Druhé hovory o českém jazyce*. Praha: Kruh přátel českého jazyka, 1947a, s. 149–165.
- ŠMILAUER, Vladimír. *Novočeská skladba*. Praha: Ing. Mikuta. 1947b.
- ŠTÍCHA, František. „Konkurence krátkých a dlouhých variant participiálních tvarů v přísudku“. *Naše řeč* 63, 1980, s. 1–14.
- ŠTÍCHA, František: „Opisné pasivní konstrukce s relátorem *dostat* a trpným participiem v současné češtině“. In: Z. Hladká, P. Karlík (eds.), *Čeština – univerzália a specifika* 5, Praha: Nakl. Lidové noviny, 2004 s. 391–398.
- WEISS, Daniel. *Syntax und Semantik polonischer Partizipialkonstruktionen*. Bern, Frankfurt a. M., Las Vegas: Peter Lang, 1977.

Přílohy

Tabulka 1. Kombinace gramatémů (gramatické) diateze a vidu

Diatgram	processual	complex	perfective
Akt	Bratr píše dopis	Bratr napsal dopis	Bratr napsal dopis
Pas	Dopis byl psán Napoleonem	Dopis byl napsán Napoleonem u Borodina	Dopis byl napsán, jdi ho odeslat
Deagent	Dopisy se dnes píší na počítači	Citace se napíšou kurzívou	Bábovka se snědla celá
Disp	Eseje se (mu) píšou snadno	Esej se (mu) napíše snadno	—
Rez1	—	—	Oběd je uvařen/ Dopis je napsán
Rez2	—	—	Matka má oběd uvařen
Recipient	Bratr dostával (od otce) vynadáno	Bratr dostal (od otce) vynadáno	Bratr dostal (od otce) vynadáno.

Tabulka 2. Kombinace gramatémů vidu a času

Čas	processual	complex	perfective
Simult	vaří	—	má uvařeno/je uvařeno/uvařil(a)
Anterior	vařil(a)	uvařil(a)	měla uvařeno/bylo uvařeno/uvařil(a)
Posterior	bude vařit	uvaří	bude mít uvařeno/bude uvařeno/uvaří

Jarmila Panevová

ON RESULTATIVENESS (FIRST OF ALL) IN CZECH

Summary

The present contribution deals with so-called grammatical diathesis with the focus on resultative diathesis in its two forms: objective and possessive. Grammatical diatheses „resultative“ and „recipient“ are understood as the meanings of the morphological categories expressed by the respective analytical verbal forms (using auxiliaries *dostat* [*to get*] and *mit* [*to have*]) which are accompanied by the different hierarchy of verbal participants opposed to their basic active diathesis. The constructions close as for their meanings to the resultative forms (active forms in perfective aspect, passive constructions) are illustrated and characterized. Two proposals how to explain the meaning of possessive resultatives in a theoretical framework of the language description are considered; they depend on the decision if the possessive resultative constructions are ambiguous in all occurrences or if they are vague. The values introduced for morphological grammatemes of grammatical diathesis and aspect (Table 1) and grammatical diathesis and tense (Table 2) in their mutual combinations are presented in Appendix.

ПРЕДРАГ ПИПЕР

Катедра за славистику
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

О ИЗРАЖАВАЊУ ИСТОГ И РАЗЛИЧИТОГ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У раду се образлаже теза да се категорија степена на различитим језичким нивоима и са неједнаким степеном граматикализованости испољава као еквивалентност (укључујући општу или посебну еквивалентност, тј. идентичност, или делимичну истоветност), или као нееквивалентност, а у овом другом случају као општа различитост и посебна различитост, што обухвата сличност или супротност. Различити видови еквивалентности и нееквивалентности нису једнако граматикализовани на свим нивоима њиховог испољавања.

Кључне речи: категорија степена, истоветност, неистоветност, сличност, супротност, заменице, морфологија, синтакса, метатекстуалност

1. Еквивалентност је у основи реципрочан однос. У неким ранијим радовима¹ износио сам и аргументовао тезу да реципрочност може бити општа (нпр. *Помажу једно другом*) и спецификована, а у случају спецификоване реципрочности рефлексивна група са реципрочним значењем обавезно долази са још неким категоријалним значењем, нпр. социјативним (*Браћи и сестра су дошли заједно*), посесивним (нпр. *Он и она имају заједничке пријатеље*), квалификативним (нпр. *Он и она имају исте навике*) или неким другим.

У овом раду пажња се, прво, усмерава на рефлексивне конструкције које представљају један од облика изражавања семантичке категорије степена.² Аргументује се теза да је круг језичких средстава са реципроч-

¹ Овај рад представља наставак неколико мојих претходних радова из исте проблемске области, нпр. рад о анафори у простој реченици (Пипер 2005а) и рад о категорији степена у сложеној реченици (Пипер 2009) са упућивањима на претходну литературу.

² Овде се не може излагати шири аргументација у прилог схватању категорије степена као релативно засебне семантичке категорије, чија се онтолошка блискост са семан-

но-рефлексивном функцијом шири него што се традиционално сматра, да том кругу припадају доста разноврсна средства с категоријалним значењем степена и да степен њихове граматикализованости варира.

У првом делу излагања разматрају се реченичне структуре са деиктичким облицима који значе истоветност или неистоветност, или неки томе сродан однос, у другом делу се скреће пажња на морфолошка, а у трећем на синтаксичка средства изражавања истоветности или неистоветности у српском језику да би се у последњем делу рада пажња усмерила на метатекстуална средства изражавања тих категоријалних значења.

Облици изражавања истог или различитог на нивоу именске групе, просте или сложене реченице, текста или у метатекстуалној функцији функционишу у великој мери независно једни од других, за разлику од неких других семантичких категорија чији појавни облици различитих језичких нивоа показују већи степен синтагматске и функционалне повезаности.

2. У простој реченици једно од основних средстава исказивања истог и различитог су заменичке и паразаменичке речи као граматички изразито релевантна лексика, која својим категоријалним значењима и начином на који су она систематизована представља језички модел система семантичких категорија одређеног језика.³ Заменичко исказивање истоветности или различитости остварује се путем упућивања на оне делове реченице који означавају чланове поређење, тј. путем рефлексивности, нпр. (1) *Капа и шал били су / нису били истје боје*. Одсуство експлицитног показатеља реципрочности (*међусобно, узајамно* и сл.) у реченици обично значи да се денотати означени именицама на које заменица *исти* упућује налазе у односу истоветности према неком критеријуму ('капа и шал били су / нису били по боји међусобно исти'), али може значити и то да се ти денотати налазе у односу истоветности са нечим што је именовано у конситуацији, нпр. *Имала је црвени капућ. Капа и шал били су истје боје* ('капут, капа и шал били су по боји међусобно исти'). Ако је у реченици субјекат у сингуларном облику и јединичном значењу, могућа је само ова друга интерпретација са ослоном на упућивање на конситуацију, нпр. *Имала је црвени капућ. Капа је била истје*

тичким категоријама квалификативности и квантификативности понекад узима као основ да се она не издваја у засебну семантичку категорију (нпр. Бондарко /ур./ 1996). Максимално сажета аргументација у прилог схватању категорије степена какво се заступа овде, а и у другим мојим радовима о том питању, своди се на чињеницу да се значење степена одликује високи степеном уопштености (на пресеку двеју семантичких категорија, као квантификација квалитета), да се исказује специфичним морфолошким, синтаксичким, лексичким и творбеним средствима и да има развијено и специфично морфосинтаксичко језгро.

³ То је једна од основних теза у: ПИПЕР 1983. Независно од тог рада та идеја је у развијенијем облику изложена у: ШВЕДОВА, БЕЛОУСОВА 1996.

боје (‘капут и капа били су по боји међусобно исти’), или (са упућивањем на ситуацију) *Види овај црвени каиуџи. И каиџа је исџије боје.* У сложеној реченици се из једног предикатског дела такве реченице може упућивати на други, нпр. *Куџила је црвени каиуџи, који је био исџије боје као њена каиџа.*

Категоријална истоветност денотата према једном критеријуму не искључује њихову различитост према неком другом критеријуму, што омогућује приписивање истог својства различитим денотатима, нпр. *Браџи и сесџира били су ниској расџа.*

3. Лексичко-граматичко исказивање сличности и супротности у спрези са реципрочном рефлексивношћу ослања се на изразе *сличан, суџроџан* и њихове синониме, нпр. *Браџи и сесџира били су слични* ‘брат и сестра били су међусобно слични’ (поред друге могуће, анафорске интерпретације ‘брат и сестра су били слични поменутој особи’), *Њихове џозиције биле су суџроџне* ‘њихове позиције биле су међусобно супротне’ (поред друге могуће, анафорске интерпретације ‘њихове позиције су биле супротне позицијама поменуте особе’).

4. Исказивање супротности као супротно усмерених акција исказује се ротирањем антецедената, нпр. *Браџи је џомаџао сесџири и обраџино* (што је подробно размотрено у ПИПЕР 2000).

5. Лексикализација категоријалних значења, која је, као што је познато, изразито заступљена у систему заменичких речи, обухвата поред других и заменичка и паразаменичка средства с категоријалним значењем степена. Традиционални погледи на инвентар заменичких речи још су врло присутни не само у школској него и у научној литератури. Функционални приступ одређивању заменичких речи води проширивању круга лексема које ту спадају и води констатацији да граница између заменичких и незаменичких речи није оштра него разливена (фази, в. РАДОВАНОВИЋ 2009), у зависности од степена граматикализованости или лексикализованости појединих речи које се налазе ближе центру или периферији те врсте граматички посебно релевантне лексике.

За степеновање као изражавање локализације јачине једног својства или величине једног скупа (у једном члану поређења) у односу на други (појединачни или збирни) члан поређења, српски језик, као и други словенски језици, има заменичка и њима блиска средства која могу исказивати чињеницу да разлика у степену не постоји (нпр. *Они су исџији*) или да разлика постоји (*Они су различџији*), а у овом другом случају симилативима и сличним изразима може додатно спецификовати величина разлике као мала, (нпр. *Они су слични*), или као максимално велика (нпр. *Оџиџили су на суџроџне сџиране*).

Основно лексичко-граматичко средство за означавање једнаког степена у српском језику јесу заменичке и паразаменичке речи *исџији, исџио,*

једнако, њојједнако, њакође, чије се основно значење може наглашавати или модификовати додатним заменичким или прилошким средствима, нпр. *њај исњи, исњи њај, исњо, њако, њако исњо, њоњњуно исњи, скоро исњи, уњлавном исњи* и сл.

Припадност лексеме *исњи* систему заменичких речи лако се доказује парафразама које сведоче о семантичкој деривацији: *груњи* `не тај`, *исњи* `не други` (тако и *различњи* `не исти`), нпр. *Желиње ли нењњо груњо?* – *Не, желим исњо*.

Заменичке речи *исњи* и *исњо* карактеристичне су за јужнословенске језике. Источни и западни словенски језици дато значење исказују показном заменицом у споју са заменицом *сам* или речцом *же*, нпр. рус. *њоњ самыњ, њоњ же*, пољ. *ten samу, чеш. ten samу, tyž, tentyž* (али и *ten jistу*) и сл.

Заменице *исњи* и *исњо* у српском језику имају или општу анафорску функцију (9)–(13), укључујући и катафору као анафору унапред (11), уп.

- (9) *Ана је рекла, „У реду“, ња је и Ивана рекла исњо (= исњо њо, њо исњо).`Ана је рекла „У реду“, а то је рекла и Ивана`*
- (10) *Ана је желела њу белу блузу, али је и Ивана желела исњу. (= исњу њу, исњу блузу)*
- (11) *Ана носи исњу хањину коју је носила њена сњарија сесњра Ивана.*
- (12) *Ана је хњела белу блузу, ња је и Ивана хњела исњу њакву.*
- (13) *Ана се обукла свечано, ња се исњо обукла и Ивана (= исњо њако, њакође свечано)*

или заменице *исњи* и *исњо* имају реципрочно-рефлексивну функцију, односно анафорску функцију у ужем смислу, у оквирима просте реченице (опширније у ПИПЕР 2005а), в. примере (14)–(16):

- (14) *Ана и Ивана су њовориле исто. `Ана је говорила што и Ивана и обратно: Ивана је говорила што и Ана`*
- (15) *Ана и Ивана су се облачиле исто (= на исњи начин, једнако)*
- (16) *Мајка је Ану и Ивану облачила исто (=једнако, на исњи начин)*

Типично анафорску употребу заменице *исњи* потврђује могућност њене супституције показном заменицом *њај*, као у примеру (9), а типично ендофорско упућивање у оквирима просте реченице потврђују парафразе као у примеру (14). *Исњи* у случајевима реципрочно-рефлексивне употребе упућује на сложени субјекат (14), (15) или сложени објекат (16) који значи носиоце реципрочног односа.

Као заменица с категоријалним значењем одсуства разлике *исњи, исњо* може значити идентичност, као потпуну подударност носилаца својства, нпр. (9), или истоветност, као подударност само својства, нпр. (13). Секундарно, *исњи, исњо* може значити `врло сличан`, приликом занемаривања малог степена разлике (нпр. *Па ви сње исње*), или може бити синоним за *њај, њо* у административном стилу, нпр. *О исњом Вас обавешњавам доњисом у њрилоњу*.

6. У аналогном односу у поређењу са средствима за исказивање истог у српском језику налазе се заменичка и паразаменичка средства за исказивање опште различитости (19)–(32):

- (19) *Ана и Ивана су на суду љовориле РАЗЛИЧИТО (=различийе сїварѝ).*
 (20) *Ана и Ивана нису љовориле исїѝо (=различийе сїварѝ).*
 (21) *Ана и Ивана су ѝамо уїознале сїуденїе из разних земаља.*
- (22) *Ана је рекла да се ничеї не сећа, а Ивана је рекла нешїѝо груїѝо (=различийѝо?).*
 (23) *Ана је рекла да се ничеї не сећа, а Ивана није рекла исїѝо тїѝо (=различийѝо?).*
 (24) *Ана је хїела белу блузу, а Ивана није хїела ѝакову (исїѝу). (= Ивана је хїела груїачију)*
 (25) *Ана носи груїѝу хаљину, а не ону коју је носила њена сїарија сесїра Ивана.*
 (26) *Ана не носи исїѝу хаљину коју је носила њена сїарија сесїра Ивана.*
 (27) *Ана носи груїачију хаљину од онакве какву је носила њена сїарија сесїра Ивана.*
- (28) *Ана и Ивана су се облачиле различийѝо (= на различий начин)*
 (29) *Ана и Ивана су нисе облачиле исїѝо (= нису се облачиле на исїѝи начин)*
 (30) *Биоче и Биоча су различийѝа месїа. (= нису исїѝо месїѝо)*
 (31) *Ана се обукла свечано, а Ивана се није (исїѝѝо) ѝако обукла.*
 (32) *Мајка Ану и Ивану није облачила исїѝѝо (=није их облачила. једнако // на исїѝи начин)*

средства за осказивање слабе различитости (33–38):

- (33) *Ана и Ивана су љовориле СЛИЧНО (једна груїѝѝ).*
 (34) *Ана је одлучила да тїѝѝ ѝрихвайїи, ѝа је и Ивана одлучила слично.*
 (35) *Ана је изабрала ову хаљину, а Ивана сличну.*
 (36) *Ана и Ивана су се облачиле слично.*
 (37) *Ана има левичарске ѝѝлѝе, а Ивана сличне.*
 (38) *Мајка је Ану и Ивану облачила слично.*

или средства за исказивање потпуне различитости (39–44).

- (39) *Ана и Ивана су на суду љовориле СУПРОТНО (једна груїѝѝ).*
 (40) *Ана је одлучила да тїѝѝ ѝрихвайїи, а Ивана је одлучила суїроїно.*
 (41) *Ана је ѝѝшла ка овом излазу, а Ивана ка суїроїном.*
 (42) *Ана и Ивана су се облачиле сасвим различийѝѝо (= ?суїроїно).*
 (43) *Ана има левичарске ѝѝлѝе, а Ивана суїроїне (= сасвим друкчије).*
 (44) *Мајка је Ану и Ивану облачила сасвим различийѝѝо.*

Српски језик показује више могућности лексичко-граматичког исказивања разлике, пре свега придевским лексемама као што су *различийѝ*, *разни*, *различан*, *разноврстїан* и колокв. *разноразни*, такође *свакакав*, *свакојаки*, али и именичким, глаголским и прилошким лексемама *разлика*, *различийѝѝѝ*, *разликоваїи се*, *различийѝѝѝ*, *разно*, укључујући и интернационализме попут *диференцијални*, *дисїинкиїивни*, *диференцираїи се* и сл. Иста значења исказују се и експлицирањем негације која је у њиховом садржају, *није ѝакав*, *нису исїѝи* и сл., или употребом конструкција

са показним заменичким речима типа *и овакав и онакав, и овако и онако* и сл.

Када је реч о вишечланим скуповима, обично се подразумева да су елементи који такве скупове чине по једним својствима једнаки, а по другима нису, уп.

(45) *Купила је две књије.* (‘купила је две различите књиге’)

(46) *Купила је два примерка књије.* (‘купила је два примерка исте књиге’)

Ако говорник сматра комуникативно релевантним да се то не препусти подразумевању или ослањању на контекст или на говорну ситуацију, тада прибегава изричитом означавању односа неједнакости или неидентичности (47–52).

(47) *А је грукчије од Б.*

(48) *А и Б су различити.*

(49) *А и Б се разликују.*

(50) *Нећу тиу чашу, дај ми грују.*

(51) *Жели грујачији живоји, а не овакав.*

(52) *Ту њесму је најисала она, а он је најисао (једну) грују.*

У српском језику, као и у другим словенским језицима, лексичко-граматичко исказивање разлике обухвата две главне врсте средстава. С обзиром на њихово суштинска синтаксичко-семантичка својства она се могу назвати асиметричним и симетричним диференцирањем. У првом случају истиче се посебност једног члана поређења у односу на други (*А је грукчије од Б*), а у другом случају истиче се само постојање разлике (*А и Б су различити*, или *А и Б се разликују*).

7. Асиметрично исказивање разлике има уже могућности него симетрично исказивање разлике. У српском језику, као и у другим јужнословенским језицима, доминатно, чак скоро искључиво средство асиметричног исказивања разлике јесте заменица са кореном *груј-*, нпр. *груји, грујачији, грујчији, грујде, грујда, грујо*, а скоро по изузетку са кореном *ин-* (нпр. *иначе*), уп. буг. *друг*, мак. *груј* (‘не овој’, али *инаков, инаку*), словен. *dru-gačen* (али *tako ali inako, inak* – застар.), али и у лужичкосрпском, нпр. глс. *druhi*, за разлику од других словенских језика, у којима су знатно присутније заменице с кореном *ин-*, нпр. рус. *инной* (поред *другой* са специфичном дистрибуцијом), укр. *інший* (поред *другий*), блр. *иншы*, пољ. *inny*, чеш. *jiný*, (ретко *druhý*), словач. *iný, inakší* (поред *druhý*) итд.

Лексеме типа *груји* семантички и синтаксички понашају се као показне заменичке речи *ишaj, ишакав, ишако* и сл. којима су семантички мотивисане: *груји* ‘не тај’ (или ‘не такав’), *грујачији* ‘не такав’ и сл., нпр. *Нећу тиу чашу, дај ми грују, Жели грујачији живоји, а не овакав* и сл. У наведеним примерима рестриктив *груји* и његова парафраза употребљени су контрастно у истој реченици ради ефматичког истицања, што није обавезно, нпр. *Дај ми грују чашу, Жели грујачији живоји* и сл., као

што изван остензивног упућивања, као у наведеним примерима, такви рестриктиви могу упућивати анафорски, нпр. *Ту њесму је најписала она, а он је најписао (једну) друју*. Као што последњи пример показује, рестриктиви типа *друји* могу се употребљавати и поименичено, а и у споју са *један* (или *неки*) у функцији неодређеног члана, што у српском књижевном језику није својствено показним заменицама, осим по изузетку колоквијално и нестандардно *џај неки*, нпр. *Они су џада свирали џај неки хий хой*. Иако се традиционално рестриктиви *друји*, *друјачији*, *друкчији* обично не убрајају у заменице, њихове показане семантичке и синтаксичке одлике показују да они, као семантички деривати показних заменица, функционално припадају периферији заменичког система.

8. Симетрично исказивање разлике обухвата шири круг средстава, у чијем су средишту, у српском језику, лексеме *различитији* и *разни*, које нису сасвим подударне ни семантички ни синтаксички.

Основна функција лексеме *различитији* је у упућивању на сложени антецедент и квалификација односа између његових делова као односа узajамне неједнакости, нпр. *А и Б су различитије особе*, тј. `особа А није особа Б а особа Б није особа А`.

Различитији се понекад употребљава и као синоним за *друјачији*, али таква употреба није уобичајена у савременом српском књижевном језику, нпр. *Он је кујио белу мајицу, а она је кујила различитију од њејове*. Употреба *разни* у таквој служби потпуно је искључена.

Лексема *различитији* допушта прилошко степеновање, и по томе је ближе придевима него заменицама, нпр. *веома различитији*, *врло различитији*, *сасвим различитији* итд., а за *разни* је та могућност блокирана. Степеновање интензификатором *сасвим* понекад се користи за исказивање супротности, нпр. *То су сасвим разне сивари*, иако би и ту била обичнија употреба *различитији*, нпр. *То су сасвим различитије сивари*.

Поред те особине, која лексему *различитији*, повезује са описним придевима, њу са описним придевима повезује и могућност употребе у компаративу, нпр. *Њих две су њосијале све различитијије* (кол.) или, стилски неутрално, *Њих две су њосијале све више различитије*, *Разлика међу њима два њосијала је све већа*.

Различитији не може имати суперлативно значење, али се се употребљава у суперлативном облику елатива, нпр. *Пробали су најразличитијије врсије зачина*, а употребљава се у једнини понекад и у саставу предиката (нпр. *Она је сасвим различитија од своја брајиа*), где би обичније било: *друјачији* или *друкчији*, нпр. *Она је сасвим друкчија од своја брајиа*.

За *разни* је у савременом српском књижевном језику искључена употреба у облику неодређеног придевског вида или у облику једнине, односно у саставу предиката, нпр. *Он је *разан од друјих* и сл. Лексема *разни* употребљава се, пре свега, атрибутски да укаже на неједнакост чланова

скупа што значи именица коју *разни* одређује, нпр. *Уйознала је разне људе*. Међусобна различитост онога на шта се односи *разни* се фактички подразумева, а *разни* то додатно истиче, истичући и плуралитет онога на шта се односи. Зато је уместо *разни* често могуће употребити прилог *више* а да разлика у значењу буде мала или комуникативно скоро небитна, нпр. *Обишла је више земаља // обишла је разне земље, Уйознала је више средина // Уйознала је разне средине* и сл., са обавезним детерминатором (Ivić 1983), уп. *Обишла је земље, Уйознала је средине*.

Иако *различий* и *разни* рефлексивно упућују на разлике унутар дво-чланог или вишечланог субјекта, употреба лексеме *разни* није уобичајена ако је субјекат двочлан, односно ако значи нешто из два дела (уп. *А и Б су различийи њо сјособностима*, али не и *А и Б су разни њо сјособностима*; *То су два различийа случаја*, али *То су два разна случаја*), док употреба лексеме *различийи* не искључује вишечланост, нпр. *Сјуденџи у јрујама А, Б и В су различийи њо сјособностима*.

Поред тога, *разни* се углавном не употребљава у именским групама са бројевима (осим ако је замена за *различийи*, што је ретко, нпр. *Понудили су му њеј разних решења њој проблем*), нити се употребљава супстантивизирано у функцији именског дела предиката, уп. *Они су различийи*, али не и **Они су разни*.⁴

У основи се може узети као тачно запажање С. Куленовића „Придев *разни* обележава *разноврсност*, *разноликост*, а придев *различий* (односно *различан*) изражава увек један квалитет разлике (од које је именице и изведен)“ (KULENOVIĆ 2010: 473–474). Може се додати да *разни* благо истиче разноврсност (коју *различий* не истиче, а *разноврсџан* је наглашава), уп.

Завесе су од исџој мајеријала.
Завесе су од сличној мајеријала.
Завесе су од различийој мајеријала.
Завесе су од разної мајеријала.
Завесе су од разноврсной мајеријала.
Завесе су од разноврсних мајеријала.

Поред тога, *разни* (али не и *различий*), може значити и релативно нижи степен вредновања (то још наглашеније казује колокви. *разноразни*), уп.

Чуо је различийе јредлоје како њо да реши.
Чуо је разне јредлоје како њо да реши.
Чуо је разноразне јредлоје како њо да реши.

⁴ Уп. ипак пример *Коменџари су разни: ојрезни и криџички, њонејде до циничностџи, на једној и неодмерено навијачки на груој сјрани*. (KULENOVIĆ 2010: 471).

Чуо је свакакве њредлоје како њо да реши.

Чуо је свакојакџе њредлоје како њо да реши.

Лексемама са блиским значењима, као што су *различиӣ* и *разни*, и иначе је својствено да у говору лако долази поклапања њихових дистрибуција и значења, ако се разлика у значењима тих лексема доживљава као толико мала да је комуникативно небитна, или ако је говорна култура (укључујући прецизност изражавања) на нижем нивоу.

9. Друго средство исказивања истог и различитог у простој реченици су морфосинтаксичке поредбене конструкције са еквативом и диферентивом (компаративом и суперлативом), нпр. *Она је висока као њен брајӣ*, *Она је виша од свој брајӣа* и сл., о чему постоји богата литература (в. посебно Ивић 1971, Ивић (ур.) 2005, Ивић 2007). То сам исцрпније разматрао у Ивић (ур.) 2005, па се овде могу ограничити указивањем на чињеницу да се и у том језичком подсистему степеновање своди на исказивање једнакости (нпр. *висок као брајӣ*) или неједнакости – било релативне (нпр. *виши од брајӣа*), било максималне и апсолутне (нпр. *највиши од браће*), што је регулисано морфолошким, синтаксичким и лексичко-семантичким правилима и њиховим узајамним односима, углавном познатим, али у појединостима још увек недовољно изученим у српском језику.

10. Средства исказивања истог и различитог у сложеној реченици још су разноврснија и повезана су са другим категоријалним значењима синтаксе сложене реченице, нпр. *Шњо су хњели, њо су и урадили; Шњо је више њрудио, све је мање усџевао* и сл. Тој синтаксичкој области изражавања категоријалног значења истог и различитог у српском језику посвећен је рад ПИПЕР 2009,⁵ у којем је, на различитим типовима сложених реченица, поред осталог показано да семантички односи у подсистему градационих сложених реченица обухватају реченице са значењем једнакости (нпр. *Ради њолико колико може*) или неједнакости (нпр. *Ради мање нењо шњо може*), те да се и једне и друге знатно међусобно разликују и према ужим значењима и према облицима њиховог изражавања, при чему је синтаксичко-семантичка издиференцираност сложених реченица са значењем степена израженија код реченица са значењем неједнакости. У основи оне се деле на реченице са значењем опште разлике (нпр. *Он је бољи нењо шњо су очекивали*) или посебне разлике, а у овом другом случају на оне које значе слабу неједнакост (нпр. *Говори слично као /шњо њовори/ њњов брајӣ*), јаку неједнакост (нпр. *То је шњешко и за њња, а камоли за њу*) и супротност (нпр. *Говори сасвим грукчије од оноњ шњо њовори њњов брајӣ*) уз ужа синтаксичко-семантичка диференцирања, која су тамо описана, а која се овде изостављају.

⁵ У току је монографско истраживање Марине Николић о категорији степена у сложеној реченици у српском језику.

11. Од познатог рада А. Вјежбицке о метатексту у тексту (WIERZBI-SKA 1971) до новијих монографских истраживања, нпр. Ј. Вајшчук (WAJSZCZUK 2005) и каснијих, обављена су многобројна истраживања метатекстуалних синтаксичких облика. У српском, као и у другим језицима, категоријално значења истоветности изражава се и на метатекстуалном нивоу, средствима којима се поједини сегменти текста квалификују као сегменти са истим денотатима. Једно од таквих средстава јесте апозицијска линеаризација делова реченице, уз одговарајућу интонацију и одговарајући лексички садржај, при чему се између апозиције и њој кореференцијалног дела реченице, успоставља однос денотативне идентичности, нпр. *Аџина, главни град Грчке, има бојату историју; Воља, најдужа река у Европи, улива се у Каспијско море; Иво Андрић, аутор Проклетје авлије, волео је шећње Калемеганом* и сл.

У основи исти однос постоји између сваког апозитивно употребљеног релативног дела сложене реченице и њему кореференцијалне именске групе у главном делу зависно сложене реченице, нпр. *Упознаћете Аџину, које је главни град Грчке; Путовали су Вољом, која је најдужа река у Европи; То је написао Иво Андрић, који је аутор и Проклетје авлије* и сл.

Метатекстуално квалификовање делова истог текста као сегмената са истим денотатима, постиже се и посебним речима и изразима као што су *односно, то јест, другим речима, друкчије речено* и сл., нпр. *Пише о њолисемији, односно о вишезначности; Интересује их етимологија, то јест, наука о инсектима; Одлучио је да ноћу кришом најуспешније, другим речима, да побегне* и сл. (в. за пољски језик WEDNAREK 1987)

За разлику од све три наведена облика метатекстуалне квалификације према идентичности, постоје и донекле слични случајеви у којима се може говорити о приближној идентичности, или о слабо израженој различитости, тј. о неидентичности, какву илуструју реченице у којима се посебним речима и изразима истиче кореференцијалност њиховог левог и десног контекста и неједнак степен њихове информативности, нпр. *Једном речју, украјко, да закључимо* и сл., уп. */.../ Једном речју, ириситали су; /.../ Украјко, то није било моћуће; /.../ Да закључимо, анализа је показала исправности њолазне хипотезе* итд. Последњи наведени пример експлицитно показује да у таквим реченицама може бити мање или више присутно конклузивно значење. Ако то није експлицитнији облик закључка описно датог у левом контексту таквих израза, не може се говорити о пуној кореференцијалности левог и десног контекста.

Категоријално значења различитости може се на метатекстуалном нивоу изразити у облику лексичке или граматичке негације истоветности, нпр. *Шћейан Мали, лажни руски цар Петар III, живео је у 18. веку; Београд, који није више главни град Југославије, имао је бурну исто-*

рију; Семиолоџије није истио шћо и семасиолоџија; Идентичности није истио шћо и истиовешности.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БОНДАРКО, Александр В. (ур.). Теория функциональной грамматики: Качественность. Количественность. Под ред. А.В. Бондарко. – Санкт-Петербург: Наука, 1996.
- ИВИЋ (ур.). Синтакса савременога српског језика: проста реченица / Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић; у редакцији академика Милке Ивић. – Нови Сад: Матица српска – Београд: Београдска књига, Институт за српски језик, 2005. – 1168 стр.
- ПИПЕР, Предраг. „О анафорском ротирању антецедената у српском језику“. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. 44/1–2 (2000) 463–470.
- ПИПЕР, Предраг. „Анафора у српској простој реченици“. Зборник Матице српске за славистику, св. 71–72, 2007, 261–273.
- ПИПЕР, Предраг. „О семантичкој категорији степена у српској сложеној реченици“. Јужнословенски филолог. – Књ. 65 (2009), стр. 65–88.
- РАДОВАНОВИЋ, Милорад. Увод у фази лингвистику. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.
- ШВЕДОВА, Н. Ю., А. С. Белоусова. Система местоимений как исход смыслового строения языка и его смысловых категорий. – Москва: Азбуковник, 1995.

* * *

- BEDNAREK, Adam. Wykładniki leksikalne ekwiwalencji. Analiza semantyczna wyrażenia typu *czyli*. Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1987.
- IVIĆ, Milka. „О еквативном генитиву српскохрватског језика“. – Serta Slavica: In memoriam Aloisii Schmaus. Herausgegeben von Wolfgang Gesemann ...[et al.]. München: Rudolf Trofenik, 1971. s. 301–308.
- IVIĆ, Milka. „О словенским обавезним детерминаторима“. Lingvistički ogledi. – Београд: Prosveta, 1983: str. 179–187.
- KULENOVIĆ, Skender. Razni, različit? Miscellanea II. Tuzla: Bosanska riječ, 2010: 468–475. (Sabrana djela Skendera Kulenovića u 10 knjiga).
- PIPER, Predrag: Zamenički prilozi : (gramatički status i semantički tipovi). – Novi Sad: Institut za strane jezike i književnosti, 1983. (Radovi Instituta za strane jezike i književnosti. A. Jezičke studije; sv. 5).
- WAJSZCZUK, Jadwiga. O metateksie. Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW, 2005.
- WIERZBICKA, Anna. „Metatekst w tekście“. U: Mayenowa E.R. (red.) O spojnoci tekstu, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum, 1971: s. 105–121.

Предраг Пипер

**О ВЫРАЖЕНИИ ТОЖДЕСТВЕННОСТИ И НЕТОЖДЕСТВЕННОСТИ
В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ**

Резюме

В статье рассмотрены значения и формы выражения тождественности и нетождественности в сербском языке местоименными, морфологическими, синтаксическими и метатекстовыми средствами. Выявлены три семантических типа нетождественности (слабая, сильная и полная), по-разному проявляющиеся на разных языковых уровнях. Особое внимание в статье уделяется взаимоотношениям разноуровневых форм выражения тождественности и нетождественности, а также местоименным и параместоименным средствам выражения этих значений, отражающим в наиболее сжатом виде основные отношения между формами со значением тождественности и разновидностями форм и значений нетождественности в сербском языке.

ZUZANNA TOPOLIŃSKA

Македонска академија на науките и уметностите

O PRZESZŁOŚCI NIEDOKONANEJ

Artykuł jest poświęcony charakterystyce temporalnej zdań konstytuowanych przez czasowniki niedokonane w funkcji wykładnika predykatu. Autorka formułuje mało skądinąd oryginalną tezę, zgodnie z którą zdania te są niekompletne bez dodatkowej informacji osadzającej je na linii czasu. Informacja ta może przybierać dowolną formę, począwszy odtzw. zdania czasowego, poprzez wszelkie transformy takiego zdania (konstrukcje imiesłowowe, grupy imienne z przyimkiem lub bez, itd.) po bezpośrednie nawiązanie do kontekstu. Teza, choć mało oryginalna, nie znajduje jednak eksplicitnego odzwierciedlenia w obiegowych gramatykach słowiańskich, stąd zwrócenie na nią uwagi wydaje się celowe.

Słowa kluczowe: języki słowiańskie, aspekt niedokonany, charakterystyka temporalna

Zaczęło się od prostej obserwacji, banalnej, tyle że dla mnie - w danej perspektywie - nowej. Przekonałam się, że niedokonane formy preterytalne w polszczyźnie są zależne od kontekstu, podobnie jak konstytuowane przez nie propozycje (= struktury predykatowo-argumentowe). O ile np. zdanie

(1) *Napisałam artykuł.*

odczytuję jako semantycznie kompletną informację, wypowiedź

(2) *Pisałam artykuł.*

przyjmuję jako niepełną i szukam w kontekście uzupełnienia. Może to być np. odpowiedź na pytanie:

(2a) *Co robiłaś wczoraj?*

może to być fragment większej całości, jak np.

(2b) *Wczoraj cały dzień pisałam artykuł.*

itp. Innymi słowy: to, czego brak, to referencja temporalna, odniesienie do osi czasu. Przyjrzyjmy się jeszcze wypowiedziom, jak

(3) *Godzinami chodziałam po mieście.*

czy

(4) *Sluchałam właśnie dziennika.*

itp. Znów (3) mogę sobie wyobrazić np. jako replikę na pytanie

(3a) *Gdzie byłaś tak długo?*

- a samo to pytanie pojmuję jako część zaktualizowanego dialogu - zaś (4) widzę np. jako część złożonego zdania, jak

(4a) *Sluchałam właśnie dziennika, kiedy zadzwoniła Zosia...*

przyczem partykuła *właśnie* dodatkowo podkreśla potrzebę odniesienia temporalnego do innego, tym razem punktowego, „dokonanego“ zdarzenia.

Moje polskie przykłady, oparte na opozycji aspektowej, są - *mutatis mutandis* - reprezentatywne dla całej Słowiańszczyzny dla wszelkich propozycji z wyrażeniem predykatywnym w indikatiwie, budowanych na aspekcie niedokonanym, nie tylko w przeszłej, lecz również w przyszłej strefie czasu, a więc nie tylko dla zdarzeń realnych, ale i wirtualnych; w wypadku aktualizowanej terażniejszości, która te strefy rozdziela, postulat referencji temporalnej jest automatycznie realizowany. Potrzeba dodatkowej informacji temporalnej poza tą kategorią, wbudowaną w samą formę werbalną, charakterystyczna jest tak dla konstrukcji duratywnych, jak i dla iteratywnych.

Największa jest w tekstach frekwencja aspektowych form niedokonanych w strefie przeszłości, i właśnie te formy znajdują się w centrum mojej uwagi. Forma wyrażenia konstytutywnego predykatu nie odgrywa tu istotnej roli, może to być zarówno *praeteritum* oparte na starym tzw. *esse*-perfekcie (dla większości języków słowiańskich w podstawowej czynnej dialezie jest to dziś praktycznie jedyny wybór), jak i kontynuanty prasłowiańskiego *imperfectum*. Zresztą o żywej formie *imperfecti* różnej funkcjonalnie od peryfrastycznych paradigmatów perfekalnych można dziś mówić w zasadzie tylko w odniesieniu do języków macedońskiego i bułgarskiego; nowsze gramatyki serbskie i chorwackie podkreślają stylistycznie nacechowany (archaiczny, ew. regionalny czy dialektalny) charakter *imperfectum*, zaś autorzy gramatyki łużyckiej (*Grammatik* 1981: 262) oceniają wprawdzie *praeteritum* jako formację w stosunku do perfektu uprzywilejowaną, jednocześnie jednak stwierdzają, że *praeteritum* we wszystkich podstawowych użyciach może być i bywa zastępowane przez perfekt.

Przedstawiony fakt niekompletności (niedoskonałości? - por. aluzyjność nazwy: *imperfectum*) informacji temporalnej niedokonanych form preterytalnych skłonił mnie do zastanowienia, jak mogę go przedstawić i opisać

w ramach modelu struktury semantycznej i gramatycznej zdania, z którym zwykle pracuję. Jest to model zaproponowany przez S.Karolaka, a przedstawiony w tzw. *Żółtej gramatyce* języka polskiego (*Gramatyka* 1984). Wyjściowa uniwersalna formuła struktury semantycznej zdania wygląda jak następuje:

$$S = M \{ T \& L [p (a_1, a_2, a_3 \dots)] \}$$

gdzie M symbolizuje informację modalną, T i L - informację temporalną i spacialną, p - konstytutywny predykat, zaś $a_1, a_2, a_3 \dots$ - argumenty tego predykatu.

Stosunek implikacji semantycznej między dwoma komponentami struktury semantycznej zdania to stosunek pod różnymi imionami dobrze nam znany, czy to jako (silna lub słaba) rekcja, czy jako tzw. ograniczenia selekcyjne, czy - najszerzej - jako semantyczna podstawa kolokacji. Jest to stosunek jednokierunkowy, zhierarchizowany, przy czym każdy typ opisu bierze pod uwagę, jako ważną cechę tego stosunku, eskalację; innymi słowy: niekompletność semantyczna komponentu nadrzędnego jest przez nas w różnym stopniu odczuwana, co znajduje wyraz w wielorakich formach jego kontekstowego lub konsytuacyjnego uzupełnienia.

Na ogół jest to stosunek między predykatem i jego argumentem, w płaszczyźnie formalnej: między wyrażeniem predykatywnym i wyrażeniem argumentowym, a więc - w terminach przedstawionego modelu - stosunek między elementami konstytutywnej propozycji (= konstytutywnej struktury predykatowo-argumentowej). Oto kilka przykładów polskich uporządkowanych na skali rosnącej siły implikacji:

(1) A: *Co robi Jurek?* B: *Pisze.*

Teliczny predykat 'pisać' implikuje, jak wiadomo 'tekst' jako obiekt czynności pisania. Jeżeli jednak wykonawca czynności jest pisarzem, dziennikarzem, itp., tj. pisanie jest formą jego profesjonalnej aktywności, wówczas zadawała nas replika bez specyfikacji danego tekstu. 'pisze' znaczy tutaj tyle co 'pisze coś, jak zwykle', 'pisze coś w ramach swoich zwykłych obowiązków / przyzwyczajzeń, itp.'. Podobnie zresztą potraktowalibyśmy i odpowiedź 'czyta', w sensie 'czyta coś', 'jak zwykle siedzi z nosem w książce', itp. czy też np. 'czyta dzieciom' bez specyfikacji obiektu, itp. Podobnie w wypadku wielu innych automatycznie konsytuacyjnie uzupełnianych predykatów, które skądinąd obligatoryjnie implikują obiekty czynności. Inaczej w wypadku innych predykatów o tranzytywnych wykładnikach werbalnych, jak np. 'kupować', 'oglądać', 'wybierać', itp. itd. Wyobraźmy sobie, że dialog dwu ojców rodziny oczekujących na zagubione w tłumie żony rozgrywa się w domu towarowym:

(2) A: *Co robi Basia?* B: *Kupuje.... / Ogląda... / Wybiera...*

Tutaj wyraźnie niekompletna odpowiedź ma charakter ironiczny i - jeśli rozmówca potraktuje ją poważnie - oczekujemy od niego reakcji typu: *Ale co kupuje? / Co ogląda?...* Wreszcie, nie brak predykatów, które bez nazwania obiektu czynności nie śmieją się pojawić w poprawnym gramatycznie tekście. Tu należą niektóre predykaty, których wykładniki werbalne w polszczyźnie, z powodu blokady zaimkiem zwrotnym, obiekt czynności realizują w instrumentalu, jak np. 'zajmować się (czymś), interesować się (czymś)', i in., por. np. dialog:

(3) A: *Ale on się tym nie interesuje!?* B: *Interesuje się, interesuje...*

Tu należą także predykaty o wykładnikach z obligatoryjnym uzupełnieniem przysłówkowym, jak 'spisywać się (jakoś)', 'zachowywać się (jakoś)', ten ostatni pozwolił nawet wykreować substandardowy żartobliwy protest: *Nie zachowuj się!* z klasycznym sytuacyjnym uzupełnieniem. Wreszcie, koronnym przykładem polskiego czasownika z obowiązkowym uzupełnieniem akuzatywnym jest „zaimek werbalny“ *robić (coś)*. Przedstawiona eskalacja pozwala odróżnić kontekstowo zależne użycia jednych czasowników od regularnie synsemantycznego charakteru innych.

We wszystkich przedstawionych przykładach implikacja semantyczna ma swoje źródło w strukturze semantycznej danego predykatu (w tzw. znaczeniu leksykalnym danego czasownika), w które wbudowane są odpowiednie informacje selekcjonujące jego argumenty, jak np. w wypadku predykatów 'czytać', 'pisać', 'mówić' ograniczenia typu 'człowiek' i 'tekst'. Język zna jednak również sytuacje, w których odpowiednia implikacja związana jest nie z leksemem predykatywnym jako takim, ale z konkretną formą leksemu, innymi słowy: z konkretnym członem właściwej temu leksemowi kategorii gramatycznej.

Tu muszę zaraz dodać, że przez kategorię gramatyczną rozumiem obecność w danej klasie leksemów przewidywalnych eksponentów pewnych członów danej kategorii semantycznej, a przez gramatyzację - obowiązkową regularyzację tych eksponentów. Jest to - o ile można to tak uogólnić - rozumienie wyrosłe z tradycji europejskiej, podczas gdy na gruncie amerykańskim przez gramatyzację rozumie się desemantyzację pewnych wykładników odpowiednich kategorii formalno-gramatycznych.

Przykładem implikacji semantycznej związanej z określoną formą leksemu-wykładnika predykatu są np. formy komparatiwu i superlatiwu przymiotników i przysłówków, co w konwencji polskiej zapisujemy np. jako 'wyższy (od)', czy 'wyższy (niż)', względnie 'najwyższy (spośród)', 'najwyższy (między)', itp. Formy te również mogą być i często bywają uzupełniane kontekstowo, por. np.

(4) A: *Popatrz, jaki Jurek jest wysoki...* B: *Ale Janek jest wyższy...*

itp. Mamy tu ciekawy przykład, jak kręta bywa granica, jak skomplikowane zależności między gramatyką i leksykonem. Jednak przykłady, które stały się punktem wyjścia całego tego rozumowania, wskazują na zależność jeszcze głębiej uwikłaną. Implikacja semantyczna wychodzi tu wprawdzie również od tzw. znaczenia kategorialnego jednego z członów (częściowo zleksykalizowanej, częściowo zgramatyzowanej) kategorii aspektu, a wyrażenie realizujące tę implikację stoi poza konstytutywną propozycją (poza strukturą predykatowo-argumentową) *sensu stricto*, jednak niedookreślony jest nie jeden z argumentów, a sam predykat, konkretnie: temporalne parametry danej czynności, procesu, stanu... „Ograniczenie selekcyjne“, czy, innymi słowy, ów komponent semantyczny, który powtarza się w strukturze semantycznej wyrażenia generującego implikację, i wyrażenia, które jest formą jej realizacji, to pojęcie trwania w czasie, tak więc w grę wchodzi wyrażenia nazywające odcinki czasu relatywizowane czy to (a) bezpośrednio do momentu mówienia, czy (b) do „momentu, o którym mowa“, por.

(a) *Całe przedpołudnie czytałam wczoraj tę książkę.*

czy

(b) *Pracowałam wtedy już od roku w Państwowym Instytucie Wydawniczym i...*

itp. itd.

Wypada, jak mi się wydaje, zakończyć to rozmyślanie morałem, że należałoby - przynajmniej *ad usum* sytuacji słowiańskiej - rozbudować klasyczną definicję opozycji aspektowej i wbudować do niej informację, że aspekt niedokonany wymaga w tekście - czy to w ramach danego wypowiedzenia, czy poza nim - dookreślenia w terminach trwania w czasie, zależnie od kontekstu / konsytuacji użycia - realnym lub wirtualnym. W terminach wspomnianej poprzednio formuły struktury semantycznej zdania należałoby uwzględnić nie tylko implikacje semantyczne na linii: konstytutywny predykat (p) - argument (a), lecz również na linii: konstytutywny predykat (p) - informacja temporalna (T).

I jeszcze usprawiedliwienie. Nie jestem aspektologiem i nie jest mi znana nowsza specjalistyczna literatura z tej dziedziny, być może mówiłam tu o sprawach oddawna specjalistom znanych i opisanych. Nie znalazłam jednak odpowiedniej informacji w żadnej z obiegowych gramatyk słowiańskich.

LITERATURA CYTOWANA

Grammatik 1981 – Grammatik der obersorbischen Schriftsprache der Gegenwart, Morphologie, verfasst von H.Fasske unter Mitarbeit von S.Michalk, Domowina Verlag, Bautzen 1981.

Gramatyka 1984 – Gramatyka współczesnego języka polskiego, Składnia, pod redakcją Z.Topolińskiej, PWN, Warszawa, 1984.

Zuzanna Topolińska

**WHEN THE PREDICATE IS EXPRESSED
IN THE IMPERFECTIVE ASPECT**

Summary

When the predicate is expressed in the imperfective aspect, it requires additional temporal information situating the event on the time axis. In other words: there is a semantic implication crossing the borders of the constitutive proposition:

$$M \{T\&L [p_{ipf} (a_1, a_2\dots)]\}$$

Unfortunately, in standard Slavic grammars we do not find the information about that requirement.

ФРАНЧЕСКА ФИЧИ

Флорентийский университет

О РОЛИ НАРЕЧИЯ В КОНСТРУКЦИЯХ С ВОЗВРАТНОЙ ЧАСТИЦЕЙ

В статье рассматриваются конструкции типа *Мне хорошо работается* и *Мне не работается* в славянских языках. При этом описываются их разные синтаксические и семантические признаки и выделяется решающая роль предикативного наречия.

Ключевые слова: славянские языки, синтаксис, семантика, рефлексив, наречие.

1. Во всех славянских языках встречаются безличные конструкции типа F, представляющие собой клаузу:

F. <ИГ_{дат} Гл_{3/ед} РЧ>.

В F входят субъект в форме датива, непереходный глагол в форме третьего лица, не согласующийся с субъектом, и рефлексивная частица (РЧ). Их главная черта состоит в том, что они составляют замкнутое целое: «Cechą charakterystyczną wyrażen̄ zdanioowych zbudowanych według tego modelu jest ich niesamodzieln̄ość strukturalna» (KAROLAK 1984, 141).

В русском, как и в других восточнославянских языках, РЧ выступает как суффикс глагола. В конструкции F может участвовать и наречие предикативного типа (назовем его *хорошо* / *плохо*, чтобы отличать его от других наречий, например, модальных), и отрицательная частица (ОЧ). См. F' и F'':

F'. <ИГ_{дат} (ОЧ) Гл_{3/ед} РЧ>.

F''. <ИГ_{дат} наречие Гл_{3/ед} РЧ>.

Семантическим доминантом F' и F'' является модальный признак, в F' как «расположение» или «нерасположение» к действию, описанному глаголом, в F'' как «суждение» о состоянии субъекта по отношению к

описанному занятию или состоянию. В работах, посвященных этим конструкциям, первая (F') рассматривалась как «возвратная конструкция, передающая расположение участника» (Dispositional Reflexive Constructions, FRANKS 1995, Propensity Construction, PENČEV 1996, FIČI 2008, Фици 2010 в печати, FIČI, ŽUKOVA 2010) и (или) «описывающая непроизвольное состояние» (Involuntary State Constructions, RIVERO 2004, RIVERO 2009, Rivero ARREGUI 2010), вторая (F'') – как «модально-деагентивная рефлексивная конструкция» (КНЯЗЕВ 2007) или в контексте безличных предложений (ГАЛКИНА-ФЕДУРК 1958, ПЕШКОВСКИЙ 1956, ИСАЧЕНКО 1960, БУЛЫГИНА, ШМЕЛЕВ 1997, АПРЕСЯН 2005 и другие).

Задачей настоящей работы является анализ конструкций обоих типов F в связи с идиосинкратическими свойствами языков, где употребляются данные конструкции. В частности, как мы увидим, F' встречается в южнославянских языках, F'' – в севернославянских. Тем не менее, в русском языке в зависимости от используемого глагола возможны обе конструкции.

Проиллюстрируем сказанное примерами на сербском (1), болгарском (2) и русском (3) языках¹:

1. Данас му се тамо није радило.
2. На Иван не му се работаше.
3. Сегодня Ивану не работалось.

В польском (4), так же, как и в чешском (5) языках F осуществляется только при помощи вспомогательного (модального) глагола *хотеть*:

4. Dzisiaj nie chce mi się pracować / * Wczoraj nie pracowało mi się.
5. Dnes se mi nechce pracovat / * Dnes nepracuje mi se.

Иными словами, в польском и в чешском языках конструкция F' даже при отрицании не грамматична.

Конструкция F'' с наречием типа *хорошо / плохо*, т.е. с наречием предикативного типа, встречается, как уже упоминалось, в севернославянских (т.е. в западных и восточных, 6–8) языках, но не в южнославянских, 9–10).

6. Dobrze mi się pracowało wczoraj (пол).
7. V létě se mi pracuje dobře (чеш).
8. Вчера мне легко работалось (рус).
9. * Jučer mi se (je) dobro radilo (хорв).
- 10 * На Иван му се работеше добре (болг).

¹ Особенную благодарность выражаю коллегам Грамматической комиссии по славянским языкам, которые терпеливо выслушали мои вопросы и обсудили со мной предложенные примеры конструкции (F). Остальной материал я получила из Интернета и из Национальных корпусов.

Видимо, существует определенная ареальная дистрибуция конструкций F' и F'' (см. RIVERO, ARREGUI 2010). В русском языке, как уже говорилось, они обе возможны, т.е. с наречием (*Вчера мне легко работалось*), с отрицательной частицей (*Вчера весь день мне не работалось*) и даже без наречия или частицы (*Мне вчера работалось*). Но, конечно, это не может не влиять на модальное значение данных конструкций.

С целью определить, представляют ли F' и F'' два варианта одной структуры F или же осуществление двух разных грамматических структур, мы проанализируем особенности их компонентов (субъекта, глагола и наречия) в разных славянских языках.

2. Свойства субъекта в дательном падеже

Свойства субъекта в форме дательного падежа не раз описывались в литературе с семантической (Wierzbicka 1986, 1988, Булыгина, Шмелев 1997 и др.) и с грамматической точки зрения (Галкина-Федорук 1957, Князев 2007, RIVERO 2004). Субъект в дательном падеже характерен, в частности, для безличных предложений, где глагол не сочетается с субъектом. В работах, посвященных этим формам, особое внимание уделялось механизмам контроля данного субъекта (“D-Discourse must manipulate a formal argument”, RIVERO 2004: 243). Среди параметров, выражающих аргументальные характеристики субъекта в дативе, не раз обсуждался контроль рефлексива, т.е. согласование с рефлексивным притяжательным местоимением *свой / своя / свое* (контроль референции рефлексива, см. ТЕСТЕЛЕЦ 2001, 325). Как известно, последнее согласуется с подлежащим, т.е. при личном предложении с именем в номинативе. Тем не менее, в разных славянских языках проявляются интересные сдвиги этого правила, которые не могут не затронуть и конструкции типа F. Это явление, в частности, при субъекте в форме датива не раз описывалось в литературе (binding domain of dative, FRANKS 1995: 65–66). Bondaruk, Szymanek в работе о ролях Экспериенцера в польском языке (2007) заметили, в частности, что рефлексивное притяжательное местоимение согласуется с Экспериенцером (“dative Experiencers can bind subject-oriented anaphors, like *swój*”, 2007: 73–74). Ср.: *Jest jej żal swojej młodości*². Субъект в форме родительного падежа, наоборот, не контролирует местоимение *свой*. Например: *Janka nie było w jego / *swoim pokoju*. В русском, так же, как в польском языке, субъект в форме дательного (а не родительного) падежа может быть антецедентом местоимения *свой*: *Мне жаль свою сестру*; но *Ивана* (род. п.) *не было в его* (**своей*)

² Другие примеры показывают, что субъект в дативе не всегда может быть антецедентом местоимения *swój* (ср. BONDARUK, SZYMANEK 2007: 74, примечание 16).

комнате. Не исключено, что это можно объяснить некой тенденцией к замене личных местоимений третьего лица (*ego, ee, ix*) формами типа *свой* (см. ГЛОВИНСКАЯ 1996: 292 о русском языке последних десятилетий). Такое явление проявляется и в других языках. Руселина Ницолова в *Българска граматика* пишет: «Въпреки нормативните предписания в практиката се наблюдава в много случаи конкуренция между възвратното притежателно местоимение и личните притежателни местоимения в 3. л.» (2008, 172). Выбор между одной или другой формой может быть результатом контекстуальных обстоятельств, как показывает следующий пример в болгарском языке: *На Иван му се ходи в своето / неговото родно место*. В других языках в конструкциях типа (F) притяжательное местоимение *свой* почти систематически заменяет местоимение 3-го лица, как показывают примеры на польском (11), сербском (12), болгарском (13), словенском (14) и русском (15) языках:

11. Piotrowi pracuje się przyjemnie w swoim zakładzie.
12. Ради му се са својим пријатељем.
13. Много ми се ходи в своето родно село.
14. Janezu se je plesalo v svoji sobi.
15. Мне легко работалось со своим другом.

Сказанное можно считать подтверждением того, что при отсутствии сочетания с глаголом субъект в дативе играет роль контроля в конструкции (F).

3. Свойства глагола.

За редким исключением³, в конструкциях типа (F) участвуют только глаголы несовершенного вида. Семантически это глаголы, описывающие занятия (АПРЕСЯН 2005), т.е. не указывающие на релевантность результата (FRIED 2007). Именно этим грамматико-семантическим признаком объясняется сочетаемость данных глаголов с модальностью. Модальность, как мы сказали, может проявиться как по отношению к нереальным, так и реальным событиям. В первом случае в зависимости от семантики глагола конструкция передает потенциальность или расположение субъекта к осуществлению события (16); во втором случае – состояние субъекта по отношению к описанному событию (17, 18). Состояние субъекта передается, как мы сказали, посредством предикативного наречия. Например:

³ Исключение составляют русские глаголы с префиксом *по-*, ограничивающим протяжение описанного действия, но, видимо, не модифицирующим его внутреннюю аспектуальность: *Нам хорошо поработалось вчера*.

16. Мне вчера пелось весь день.
17. Мне вчера хорошо пелось.
18. Dobrze mi się spiewało wczoraj.

В некоторых языках глагол может дополняться именем объекта. Последний может иметь форму аккузатива (как в польском, 19 и в словенском языках, 20) или номинатива (как в сербском и хорватском языках, 21, 22). В любом случае, объект в аккузативе не может превращаться в субъект пассивной конструкции (**Ta książka dobrze mi się czytała*, **Danes se mi je jedla jagoda*). Но имя в номинативе, как в 21 и 22, нельзя считать субъектом, поскольку место субъекта занято дативом. Из этого можно сделать вывод, что данные конструкции отличает высокая степень интенциональности, как грамматической, так и семантической.

19. Dobrze mi się czytało tę książkę.
20. Danes dopoldne se mi je jedlo jagode.
21. Данас ми се чита ова прича⁴.
22. Danas mi se čita ova priča.

В языках, где произошла нейтрализация падежей, формы дополнения (номинатив, аккузатив или родительный падеж) не различаются, см. в болгарском (23) и в македонском (24) языках. В других языках – в частности, в русском, в (F) дополнение исключается (25, 26)

23. Излизаме с мъжа ми на разходка и аз решавам, че ми се яде сладолед.
24. Не ми се пиеше млеко и не ми се јадеше.
25. Мне сегодня не читается (*газета / *газеты / *газеты).
26. Мне сегодня легко читается (*газета /*газеты).

На основе данных примеров в разных языках можно не без основания поставить вопрос о том, как дополнение влияет на значение, т.е. на модальность конструкции (F). Общий модальный признак примеров на южнославянских языках (20–24) – желание / нежелание (расположение) осуществить то, что описывается глаголом, с дополнением или без дополнения. С этой точки зрения глаголы «читать» и «читать рассказ», «пить» и «пить пиво» описывают одинаковые действия. Имя объекта «дополняет» информацию, но не меняет структуру предложения. Как известно, в польском языке рефлексивная частица может выразить функцию неопределенно-личного субъекта:

27. *W bibliotece czyta się książki naukowe* «В библиотеке читают научные книги».

⁴ Франкс (1995) заметил, что в некоторых кайкавских диалектах возможен и вариант с аккузативом.

Имя объекта не исключается и в других безличных конструкциях, как, например: *Tanczono i wupito herbatę*. Из этого можно заключить, что прямое дополнение не искажает основную модальную функцию конструкции (F), как и других безличных конструкций, например: *Dobrze się tu pracuje, Po pracy spi się doskonale*. На самом деле, предикативные наречия *dobrze, doskonale* относятся к состоянию субъекта в процессе описанного действия. Поэтому имя субъекта может остаться невыраженным, но рефлексивная частица всегда обязательна: **Jankowi dobrze czyta tę książkę*.

Примеры 20–22 соответствуют модели (F') нашей конструкции. Они не включают предикативное наречие и, как мы видели, за глаголом может следовать дополнение в форме аккузатива (безличная конструкция в словенском) или в форме номинатива (номинативная конструкция в сербском и хорватском языках). Тем не менее то, что оба варианта дополнения возможны (или не вызывают резкой негативной реакции) нам подсказывает, что форма не влияет ни на грамматичность данной конструкции, ни на ее модальное значение. При отсутствии РЧ, наоборот, конструкция была бы неграмматичной (см. 27).

27. Чита ми ова прича / *ову причу.

По всей вероятности, присутствие или отсутствие дополнения и его форма являются чисто идиосинкратическими признаками конструкции, которая во всех славянских языках употребляется с теми же грамматическими признаками. С этой точки зрения мы не можем не согласиться с Rivego (2009), по мнению которой грамматический признак модальности совпадает с РЧ независимо от формы дополнения. Другими словами, РЧ является чисто грамматическим элементом, связывающим датив субъекта с глаголом несовершенного вида (Multidimensional analysis of the reflexive clitic).

4. О функциях наречия

Данный параграф мы разделим на две части. В первой мы представим общие признаки предикативных наречий, встречаемых в (F); во второй части мы рассмотрим отношение между наречием отрицательной окраски и отрицательной частицы (ОЧ), о которой было сказано в начале этой работы.

Предикативные наречия – это слова, выступающие в функции главного члена однокомпонентного предложения (АН, Русская Грамматика on line, § 1653). Они передают оценку состояния или действия субъекта, который может совпадать с говорящим (в первом лице) или с другим лицом. Они отвечают на вопрос *Как?* В конструкциях типа (F) они относятся одновременно к субъекту и к действию (или состоянию), и в этом

состоит их специфичность. Например, в предложении *Мне хорошо работалось вчера* трудно различить оценку состояния субъекта от оценки процесса работы. Этим, может быть, объясняется почему, их разновидность в (F) относительно ограничена. Наиболее частотны в русском языке *хорошо, плохо, уютно, легко, с трудом, весело, плохо, неуютно*. Интересно отметить, что они не симметричны. Например, в (F) не встречается наречие *грустно*, хотя оно предикативно, как и *весело* (*Нам было грустно*, но **Нам грустно ехалось*). По всей вероятности, это объясняется тем, что *грустно* относится только к субъекту. Ср. *Во время всей дороги нам было грустно*.

В примерах на русском языке наречие может быть опущено. В данном случае его положительный или отрицательный признак подразумевается, но модальность может остаться двусмысленной, особенно при отрицании. Например, *Ему работалось в Италии* может иметь более эксплицитный вариант *Ему хорошо работалось в Италии*, но *Ему не работалось в Италии* может обозначать *Ему плохо работалось в Италии* или *У него не было охоты работать в Италии*. Поэтому интерпретация данных конструкций может зависеть от контекста; *Мне совсем не работается* может относиться к тому, что я не работаю, так как не имею охоты, и к тому, что работа получается плохо.

В других севернославянских языках разновидность наречий, участвующих в конструкции (F), еще более ограничена: *dobře* (чеш.), *dobrze, przyjemnie, niedobrze* (пол.). В любом случае, оно является обязательным компонентом конструкции и не может быть заменено отрицательной частицей. Например, **Na świeżym powietrzu nam się nie śpiewało* (пол.) (рус. *Мне не спится на открытом воздухе*); **Tady se mi spí* (чеш.) (рус. *Тут мне спится*). Наречиями *dobře, przyjemnie, dobrze, niedobrze* в приведенных примерах говорящий передает оценку о состоянии – своем или другого лица – по отношению к описанному событию. Данная оценка является результатом проводимого опыта.

28. Tady se mi dobře spí.
29. S vámi se mi nepracuje dobře.
30. Dobrze mi się spało wczoraj.
31. Piorowi pracuje się przyjemnie w tym zakładzie.
32. Śpi mi się dobrze, kiedy gra telewizor.
33. Na świeżym powietrzu niedobrze nam się śpiewało.
34. Jak podróż? Jechało mi się całkiem dobrze.

4.1. Конструкции без наречия

В конструкции (F), где наречие исключается, модальность является результатом сочетания компонентов. Приведем примеры на болгарском (35–37), македонском (38), сербском (39) и словенском языках (40):

35. През по-гољамата част на деня ми се спи и трудно се концентрирам.
36. Бях съкрушена, не ми се живеше, исках да умра.
37. Много ми се танцуваше.
38. Ми се пиеше вода – раскажа малата Јех.
39. Јуче ми се није певало.
40. Janezu se je pilo vodo.

Данне конструкции могућу вкључувају или не вкључувају ОЧ, но в них рефлексивна частица всегда објављатељна (*не ми живеше, *ми није певало, *ми танцуваше, * Janezu je pilo). Видимо, РЧ јавља се компонентом безличной конструкции, и наличие или отсутствие наречия не влияет на их структуру.

5. Закључение

Несмотря на то, что в славянских языках конструкции типа F употребляются со значительными расхождениями (обязательное наличие или отсутствие наречия, роль отрицательной частицы, запрета или не запрета дополнения), их объединяет общность грамматических признаков: глагол несовершенного вида, субъект в форме датива и рефлексивная частица. Последняя является единственным компонентом, гарантирующим связь между субъектом и событием, т.е. модальность целой конструкции. Поэтому конструкция F может быть переписана следующим образом:

$$F. [_{\text{Мод}} [ИГ_{\text{дат}} [ГЛ_{\text{безл}} [РЧ]]]]$$

ЛИТЕРАТУРА

- BONDARUK A., Szymanek B. 2007, “Polish nominativeless constructions with dative Experiencer: form, meaning and structure”, *Studies in Polish Linguistics* 4, 61–97.
- FICI F. 2008, “I costrutti riflessivi nelle lingue slave. Propensioni e disposizioni”, *Linguistica e Filologia*, 26, 57–74.
- FICI F., Žukova N. 2010 (in stampa), “Riflessioni sulle specificità lessico-semantiche del costruito *Včera mne ne rabotalos*”, in *Studi in onore di Claudia Lasorsa*
- FRANKS S. 1995, *Parameters of Slavic Morphosyntax*, Oxford University Press, 1995.
- FRIED M. 2007, “Constructing grammatical meaning: Isomorphism and polysemy in Czech reflexivization”, *Studies in Language* 31 (4), 721–764.
- KAROLAK S. 1984, *Składnia*. (pod redakcją Z. Topolińskiej). *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, Warszawa, PWN.
- PENČEV Jo. 1996, “Functions of the formant *se/si* in Bulgarian”, *Revue des Études Slaves*, 68 (4), 497–515.

- RIVERO M. 2004, "Datives and non-active voice/reflexive clitics in Balkan languages", *Balkan syntax and semantics* (Olga M. Tomić ed.), Amsterdam, Benjamins, 237–267.
- RIVERO M. 2009, "Intensionality, high applicative, and aspect: involuntary state constructions in Bulgarian and Slovenian", *Natural Language and Linguistic Theory*, 27 (1), 151–196.
- RIVERO M., Arregui A. 2010, Aspectual microvariation: the case of Slavic imperfectives, *Proceedings of the 2010 annual conference of Canadian Linguistic Association*.
- WIERZBICKA A. 1986, "The Meaning of a Case: A Study of the Polish Dative", *Case in Slavic* (R.D. Brecht, J. S. Levine, eds), Columbus, Ohio, 386–426.
- WIERZBICKA A. 1988: *The Semantics of Grammar*, Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins Pub. C.

* * *

- АПРЕСЯН Ю. Д., О Московской семантической школе, *Вопросы языкознания*, 2005 (1), 3–30.
- БУЛЫГИНА Т. В., Шмелев А. Д., 1997, *Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики)*, Москва, Языки русской культуры.
- ГАЛКИНА-ФЕДУРЮК Е. М. 1958, *Безличные предложения в современном русском языке*, Москва, МГУ.
- ГЛОВИНСКАЯ М. Я. 1996, Активные процессы в грамматике (на материале инноваций и массовых языковых ошибок), *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)* (отв. ред. Е.А. Земская), Москва, Языки русской культуры, с. 237–304.
- ИСАЧЕНКО А. В. 1960, *Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким*, Братислава, Изд. Словацкой АН.
- КНЯЗЕВ Ю. П. 2007, *Грамматическая семантика. Русский язык в типологической перспективе*, Москва, Языки славянской культуры.
- НИЦОЛОВА Р. 2008, *Българска граматика. Морфология*, София, Университетско издателство «Св. Климент Охридски».
- ПЕШКОВСКИЙ А. М. 1956, *Русский синтаксис в научном освещении*, Москва, Учпедгиз.
- Русская Грамматика* АН, <http://rusgram.narod.ru/>
- ТЕСТЕЛЕЦ Я. Г. 2001, *Введение в общий синтаксис*, Москва, РГГУ.
- ФИЧИ Ф., 2010 (в печати), Об одной модальной функции рефлексивных конструкций, *Слово и язык*.

Francesca Fici

THE FUNCTION OF ADVERBS IN SENTENCES WITH REFLEXIVE

Summary

The aim of this article is to present the main properties of the sentences, corresponding to the clauses “SN_{dat} SV_{3/sg} RP”, where SN_{dat} is an animate noun, SV_{3/sg} is the verb in the non personal form (3rd/sg o neutral in the past) and RP is the reflexive Pronoun. These sentences have typical . In the Slavic languages this clause exhibits grammatical (connected with the obligatory or exclusion of a predicative adverb, as *xo-rošo* / *ploxo* of Russian) and semantic (state or disposition) characteristics, connected with the function of the reflexive.

VICTOR A. FRIEDMAN

University of Chicago
Department of Slavic Languages and Literatures

MACEDONIAN-ALBANIAN CONTACT-INDUCED
LANGUAGE CHANGE TODAY

In the Common Slavic dialects that became Modern Macedonian, as elsewhere in Slavic, the resultative participle replaced the third person imperative (optative). This accounts for the use of *bilō... bilō...* as a disjunction meaning ‘whether [it be]..., or...’ in Macedonian. The Standard Albanian equivalent uses the third singular present optative of ‘be’: *qoftë..., qoftë...* In the Albanian dialects of Macedonia, however, the third singular present admirative (*qenka..., qenka...*) has replaced the older optative disjunction. This replacement involves a combination of Albanian-internal factors with a reanalysis and calque based on Modern Macedonian. The article explains how this occurred and discusses its implications for the study of grammatical structures in Slavic.

Keywords: admirative, optative, conjunction, calque

As is the case for the grammatical structures of almost all of the languages of the world, so, too, the grammatical structures of the Slavic languages have not developed in isolation. The processes of divergence that enable us to identify Slavic as an historical linguistic phenomenon have never been completely divorced from processes of convergence with historically distinct language groups, which processes are themselves by their very nature part of the study of the grammatical structure of the Slavic languages. Thus, for example, the Common Slavic dialects that became Modern Macedonian and the Common Albanian dialects that became Modern Albanian have been in contact since the arrival of the Slavs in the Balkans (on the lexicon see especially YLLI 1997 as well as HAMP 1994 for a general summary). These languages continue to be in contact in a variety of bi- and multilingual situations, and as a result innovations continue to occur in both languages. In this artic-

le I shall examine an innovation in the Albanian dialects of Macedonia that is particularly worthy of note because it involves the complex interaction of grammatical re-analysis and calquing. This in turn shows how the importance of surface analysis—what, borrowing from computer jargon, I call the WYSIWYG (pronounced [wízijwig] What You See Is What You Get) principle—interacts with both older and later Slavic grammatical developments.

Weigand (1923/24, 1925) was the first to notice certain similarities between the Albanian admirative (*mënyra habitore*) and what he called Bulgarian (in modern terms, Balkan Slavic) admirative usage and suggested that the Balkan Slavic usage was the result of Albanian influence. He described the Albanian admirative as an inverted perfect and cited example (1), transcribed here as in the original, in both articles:

- (1) To bilo xubavo v grada! (Bulgarian)
 Kjen-ka bukër ndë kasaba! (Albanian)
 ‘How fine town life is!’

The 1925 article generated denials of Albanian influence on Bulgarian by Romanski (1926) and Beševliev (1928), but it was cited approvingly by Sandfeld (1930:119-20). Earlier assertions that the Albanian admirative derived from an unattested inverted future are definitively rejected by Demiraj (1971), who also demonstrates the fact that the admirative is attested in its current form (albeit with variable semantics) in the earliest Albanian writers. Friedman (1980, 1981, 2005) gives an exhaustive summary of previous discussions for Albanian, Bulgarian, Macedonian, and Turkish and also demonstrates the fundamental differences between the Balkan Slavic and Turkish phenomenon, on the one hand, and the Albanian, on the other. The Albanian admirative is marked for non-confirmativity, i.e. surprise (which requires a contrary expectation, i.e. a previous state of nonbelief), doubt or disbelief, or implication that the information is inferred, reported, etc. It constitutes a distinct set of paradigms in which the present, although derived historically from an inverted perfect, is now a true present, and, moreover, any of the past admiratives (imperfect, perfect, and pluperfect) can substitute for the present precisely in contexts where Balkan Slavic has an admirative use of the perfect as can be seen from (2a-e), where (2a) is the original Bulgarian, (2b) is the Macedonian translation—both with admirative usage of the past *bil*—while (2c-d) are Albanian translations of the same Bulgarian sentence using a perfect and pluperfect admirative, respectively, and (2e) is a translation of a similarly admirative usage of the plural *bili* with an imperfect admirative:

- (2) a. *Brej, hepten magare bil tozi čovek.* (KONSTANTINOV 1895 [1973]: 88, 89)

- b. *Brej, epten magare bil toj čovek!* (KONSTANTINOV 1967: 91, 93)
 c. *Bre! gomar i madh paska qënë ky njeri!* (KONSTANTINOV 1975: 96)
 d. *Ore, fare gomar paskësh qënë ky njeri!* (KONSTANTINOV 1975: 98)
 ‘What an ass that guy is!’
 e. *Ama njerëz fare pa mend qënkëshin këta...* (KONSTANTINOV 1975: 24)
 ‘What fools are these...’

By contrast, as I have demonstrated elsewhere (e.g., FRIEDMAN 1981, 1986, 2005) the Balkan Slavic admiratives are actually non-confirmative uses of the unmarked past or perfect whose non-confirmativity is derived from the contrast with a marked confirmative past. In the Albanian of Macedonia, however, we find a new development of the admirative, viz. the replacement of the 3 sg. present optative of ‘be’ *qoftë* X, *qoftë* Y with the 3 sg. pres. admirative of ‘be’ *qenka* X, *qenka* Y in the meaning ‘be it X or be it Y’ or ‘whether X or Y’. I will argue here that this is a Balkanism connected with Macedonian influence that derives from an Albanian reinterpretation of a Macedonian optative usage of the Macedonian verbal *l*-form. As such, it is a relatively rare example of a calqued rather than copied (borrowed) conjunction.¹

The Macedonian verbal *l*-form is descended from the Common Slavic resultative participle, which in Old Church Slavonic (*ceteris paribus*, the equivalent of Common Slavic for our purposes here) was used to form the perfect, pluperfect, conditional, and future perfect. In Macedonian, unlike Bulgarian, the *l*-form lost its ability to function attributively but remained in use for the perfect, pluperfect, and conditional. At some late stage in Common Slavic, i.e. before the rise of the opposition confirmative/non-confirmative, what was the *l*-participle developed an optative usage in the third person sin-

¹ Camaj (1984:163) makes the important point that in both older and modern Albanian writers, the subjunctive present admirative can be used in the protasis of irreal conditionals, as in his example *të frykje era, s’kishim me ndejë jashtë* ‘If the wind were blowing, we would not sit outside.’ Newmark, Hubbard and Prifti (1982: 86) also cite the irreal conditional use of the imperfect and pluperfect subjunctive admirative, e.g. ... *fluturojnë e sillen ca re të vogla, të zeza pis, sikur të qenkëshin tym prej dinamiti* ‘...there fly around and roam about a few small clouds, pitch black, as if the actually were dynamite smoke.’ and *Sikur e gjyshja të mos paskëshin nxjerrë kokën nga qerrja... kushedi sa gjatë do të kishte mbetur ashtu...* ‘If his grandmother had not actually stuck her head out of the cart..., who knows how long he would have remained like that...’ These modal uses are connected with usages in some of the earliest attested admiratives (see DEMIRAJ 1971) and are, I would argue, a development that is entirely distinct from the non-confirmative meaning (see also Liosis 2010 on the modal fate of the admirative in Arvanitika). As Camaj (1984:187) points out, the Albanian optative itself is an internal Albanian development with close morphological ties to the aorist (which, we can add, is the one paradigm absent from the admirative). It would appear that expressions of desire and *irrealis* were in a state of relative flux in Albanian for some time before the attestation of our earliest documents. Nonetheless, the phenomenon we are examining in this article is based on a later Albanian system, where both optative and admirative have achieved their current states, but at the same time a new development is possible.

gular to replace the third singular imperative which, being homonymous with the second singular imperative, was lost. According to Vaillant (1966: 97), such usage is found in Czech as well as throughout South Slavic and thus must have arisen prior to their separation. The popular Bosnian/Croatian/Serbian/Montenegrin toast *živ(j)eli* as well as the use of the use of invariant *bi-lo* in the meaning of ‘any’, e.g. *bi-lo ko(j) = koj i da e* ‘anybody’ are examples of such optative usage. It is worth noting that in its meaning of ‘any’, East Slavic (-) *bud’/budz’* and Polish *baǰź* seem to preserve the an old optative usage of the third singular imperative.

For Polish, however, Topolińska (2008) points out uses of *było* that also look optative, as in example (3):

- (3) *było nie było, zrobimy to*
 ‘kako da e, kje go napravime toa’
 (lit. let it be or not be/how it is, we will do it.)

She compares this to usages of *buło* in Ukrainian and *bio*, etc. the former Serbo-Croatian, such as (4):

- (4) *Bilo doć!*
 ‘ko ti je kriv što nisi došao’
 (lit. whose fault is it you didn’t come/you should have come)

Vaillant (1966: 97) attributes such uses of the *l*-participle to an elliptical optative composed of *da* plus the conditional (3 sg. *bi* plus *l*-participle), e.g., Macedonian *Dal ti Gospod dobro!* literally ‘May the Lord grant you [that which is] good!’. He also notes that Russian uses of the type *pošël* ‘Let’s go’ have nothing to do with the South and West Slavic phenomenon under consideration here but are rather expressive uses of the past. (Cf. colloquial English *We’re outa here.*) It thus seems to be the case that we are dealing with an old isogloss that spread from South to North to include West Slavic and even Ukrainian, but not Russian.

In Macedonian, the *l*-form was reinterpreted as a perfect rather than an elliptical conditional and can thus occur in other persons with the auxiliary of the old perfect rather than the conditional marker, e.g. *Da ne sum te videl!* literally ‘May I not have seen you!’, i.e. I’d better not see you [around here]. In the course of subsequent centuries, the perfect meaning of the old present resultative perfect using the *l*-form in Macedonian came into competition with that paradigm’s non-confirmative meaning, which arose as a result of the development of marked confirmativity in the synthetic pasts (see FRIEDMAN 1986 for detailed discussion). In southwestern Macedonian, with the rise of a new resultative perfect using the auxiliary *ima* ‘have’ and the neuter verbal adjec-

tive, the old perfect using the present of 'be' plus the verbal *l*-form became restricted to non-confirmative usage and, in the extreme southwest, disappeared almost entirely. To the north and east of the Ohrid-Struga region up to the river Vardar (and beyond, since World War Two), the old and new perfects are in competition, and the old perfect using the verbal *l*-form is an unmarked past, but with a chief contextual variant meaning of non-confirmativity (see FRIEDMAN 1977 for detailed explanation).

At the same time, with all these developments, a remnant of the old Late Common Slavic use of the *l*-participle as an optative (without, n.b., an auxiliary in all the languages where it occurs) developed in Macedonian and Bulgarian into a disjunction using the third person singular neuter of 'be' *bilo...*, *bilo...* in the meaning 'whether..., or...'² In its meaning, this construction corresponds to the Albanian use of the 3 sg. present optative *qoftë...*, *qoftë...* In modern Albanian, the optative is more or less limited to expressions such as *rrofsh!* 'thank you' (literally, 'may you live') *me nder qofsh* 'you're welcome' (literally 'may you be with honor') and a variety of other formulae, blessings, and curses that can use any verb in any person, such that the paradigm is very much alive albeit quite restricted in function. This function, however, is very tightly connected to the desiderative function of the optative. As such, it rarely occurs outside this function, and when it does, e.g. in the expression *në qoftë se* 'if', it can always be replaced by some other locution (*në, po, po të*, etc.).

In the Albanian of Macedonia (but not that of Kosovo, Montenegro, Albania, or Greece),³ it appears that the combination of restriction of the Albanian optative to wishes combined with the surface similarity of the Macedonian optative use of the *l*-form to its non-confirmative use, especially with the verb 'be' as in the example from Weigand cited for Bulgarian above (the Macedonian would be the same, *mutatis mutandis*, see FRIEDMAN 1981, 1986 for further discussion), has resulted in a calqued replacement of *qoftë* by *qenka* in the meaning of 'whether..., or...'. Thus, for example, an Albanian politician from Tetovo talking with a colleague in Skopje about the importance of investment made the point that nationality was irrelevant: *qenka shqiptar, qenka amerikan, qenka maqedonas...* '[it doesn't matter] whether it's (=let it be) an Albanian, an American, or a Macedonian...'. The Macedonian for *qenka* here would be *bilo*, while standard Albanian would use *qoftë* in this position.

It is worth noting that, based on evidence from a variety of languages (MATRAS 1998), we have here an interesting and relatively rare example of calquing as opposed to ordinary borrowing in a conjunction. Thus, for example, in the hierarchy of borrowed conjunctions in Romani, 'but' is most likely to come from the most recent contact language, 'or' from an older contact lan-

² Some speakers of BCS accept the *bilo...bilo...* construction, and it is attested in literature, but many modern speakers today reject such usage.

³ I wish to thank Rexhep Ismajli for confirming that this usage is limited to Macedonia.

guage, and ‘and’ is least likely to be borrowed (ELŠÍK and MATRAS 2006:185). Colloquial Macedonian and Albanian in Macedonia, for example, share Turkish *ama* for ‘but’ (literary Albanian *por* and literary Macedonian *no*), but have native expressions for ‘or’ and ‘and’. Moreover, in the context of nineteenth and twentieth century nation-state politics, the relative importance of Macedonian for Albanian-speakers *sensu largo*, is considerably more recent than the importance (and prestige) of Turkish. At the same time, however, day-to-day contacts between Macedonian and Albanian dialects at the local level in what is today the Republic of Macedonia have a very long history, and one that is not nearly as contestational as current politics would suggest. Thus, I would argue, the fact that what we have here is not borrowing but calquing—and at the middle level in the hierarchy at that—which points to a long-standing bi- or multi-lingualism between the Albanian and Macedonian language communities. Such a calque also demonstrates the accessibility of verbal forms when used in the function of other parts of speech. Finally, it is the Albanian calque that illuminates the grammatical complexity of the Macedonian structure.

REFERENCES

- BEŠEVLIJEV, V. 1928. „Kām vāprosa za taka narečena ‘admirativ’ v bālgarski ezik.“ *Makedonski pregled* 4,1.174–177.
- CAMAJ, M. 1984. *Albanian Grammar*. Harrassowitz: Wiesbaden.
- DEMIRAJ, Sh. Habitorja dhe mosha e saj. *Studime filologjike* 8(=25), 3. 31–49
- ELŠÍK, V. and Y. Matras. 2006. *Markedness and Language Change: The Romani Sample*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- FRIEDMAN, V. A. 1977 *the Grammatical Categories of the Macedonian Indicative*. Columbus: Slavica.
- FRIEDMAN, V. A. 1980. The Study of Balkan Admirativity: Its History and Development. *Balkanistica*, 6.7–30.
- FRIEDMAN, V. A. 1981. Admirativity and Confirmativity. *Zeitschrift für Balkanologie*, 17, 1. 12–28.
- FRIEDMAN, V. A. 1986. Evidentiality in the Balkans: Macedonian, Bulgarian, and Albanian. *Evidentiality: The Linguistic Coding of Epistemology*, (Advances in Discourse Processes, Vol. 20), ed. by Johanna Nichols and Wallace Chafe, 168–187. Norwood, NJ: Ablex.
- FRIEDMAN, V. A. 2005. Admirativity: Between Modality and Evidentiality. *Sprachtypologie und Universalienforschung*, 58, 1. 26–37.
- HAMP, Eric P. 1994. Albanian. *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, R.E. Asher (ed.), 65-67. Oxford: Pergamon Press.
- KONSTANTINOV, Aleko. 1895. *Baj Ganjo*. Sofija: Penčo V. Spasov.

- . 1967. Bay Ganjo, transl. Gjorgji Caca. Skopje: Kultura.
- . 1975. Baj Gano, transl. Dhurata Xoxa. Prishtina: Rilindja.
- LIOSIS, Nikos. 2010. If only Arvanitika had an admirative mood! Between evidentiality and counterfactuality. *Zeitschrift für Balkanologie* 46.
- MATRAS, Y. 1998. Utterance Modifiers and Universals of Grammatical Borrowing. *Linguistics* 36. 281–331.
- NEWMARK, L., P Hubbard, and P. Prifti. 1982. *Standard Albanian*. Stanford: Stanford University.
- ROMANSKI, St. 1926. Review of Weigand 1925 q.v. *Makedonski pregled* 2, 3. 143–145.
- SANDELFELD, Kr. 1930. *Linguistique balkanique*. Paris: Klincksieck.
- TOPOLIŃSKA, Zuzanna, 2008, Było pomyśleć wcześniej. *Z Polski do Macedonii, I*. Kraków: Lexis. 166–172.
- VAILLANT, A. 1966. *Grammaire comparée des langues slaves*, III,1. Paris.: Klincksieck
- WEIGAND, G. 1923/24. The Admirative in Bulgarian. *The Slavonic Review*. 2. 567–568.
- WEIGAND, G. 1925. „Der Admirative im Bulgarischen.“ *Balkan-Archiv* 1. 150–152.
- YLLI, Xhelal. 1997. *Slavische Lehngut im Albanischen*. Munich: Otto Sagner.

Виктор А. Фридман

МАКЕДОНСКО-АЛБАНСКА ЈАЗИЧНА ПРОМЕНА ВРЗ ОСНОВАНАТА НА ЈАЗИЧЕН КОНТАКТ ДЕНЕС

Резиме

Во општословенскиот период, глаголската л-форма го заменил третото лице еднина на стариот оптатив. Таа промена се гледа во современиот македонски јазик во изразот *било...*, *било...* (Англиски *whether [it be]...*, *or...*). Во албанскиот јазик, во тој контекст се употребува третото лице еднина на оптатив во сегашно време: *qoftë...*, *qoftë...*. Меѓутоа, во албанските дијалекти во Македонија, се употребува третото лице еднина на адмиратив (*habitorja*) во сегашно време во таа функција: *qenka...*, *qenka...*. Македонското минато неопределено време има, меѓу друго, некои од истите адмиративни функции на албанскиот сегашен адмиратив. И така, оваа употреба на *qenka* наместо *qoftë* во албанските дијалекти на Македонија претставува комбинација на калкирање и граматична преанализирање. Со тоа доаѓаме до заклучокот дека јазичен контакт продолжува да игра важна улога во анализата на граматичната структура и на словенските и на несловенските јазици.

ВИКТОР С. ХРАКОВСКИЙ

Институт лингвистических исследований РАН
Санкт-Петербург

ИЕРАРХИЯ ГРАММАТИЧЕСКИХ КАТЕГОРИЙ РУССКОГО ГЛАГОЛА: ВИД, ВРЕМЯ, НАКЛОНЕНИЕ

Автор отмечает, что в лингвистических работах отсутствует определение понятия, для обозначения которого используется термин «иерархия», и предлагает определение этого понятия. На базе этого понятия автор излагает свой взгляд на иерархию грамматических категорий русского глагола.

Ключевые слова: иерархия, категория, термин, понятие, глагол, вид, время, наклонение.

Термин иерархия не является экзотическим: он встречается во многих лингвистических работах различных школ и направлений. Тем не менее, как это ни странно, я не нашел в лингвистической литературе определений того понятия, которое обозначается с помощью этого термина. Это лишний раз свидетельствует об очевидном неблагополучии в понятийно-терминологическом коде, которым пользуются лингвисты. Вместе с тем, в последнее время высказываются вполне справедливые утверждения о том, что сейчас в лингвистической теории и, в частности, «в грамматической типологии на первый план выходит проблема разработки адекватных понятий, в терминах которых можно формулировать универсальные обобщения и затем искать для них объяснения» (Гестелец 2003: 1). Разрабатывать новые адекватные понятия, естественно, нужно, но хорошо бы предварительно навести хотя бы относительный порядок в уже имеющемся и используемом понятийно-терминологическом коде.

Термин или, выражаясь более осторожно, слово «иерархия» хорошо известно в языкознании и широко используется при теоретическом осмыслении различных языковых явлений, начиная от фонетики и кончая синтаксисом и семантикой. Особенно широко, начиная с последней

четверти XX века, в типологии и теории универсалий используются т.н. «грамматические иерархии». Не претендуя на полное перечисление всех грамматических иерархий, о которых говорят и пишут в современном языкознании, я упомяну в качестве примера иерархию синтаксических отношений (подлежащее > прямое дополнение > не прямое дополнение > не-терм, т.е. любое другое отношение (PERLMUTTER, ROSEN 1984)), референциальную иерархию (говорящий > слушающий > человек конкретный > одушевленное существо > неодушевленный предмет (HAWKINSON, Numan 1974)), иерархию доступности именных групп (подлежащее, прямое дополнение > косвенное дополнение > актантное обстоятельство > генетивное определение > объект сравнения (КИНЕН, КОМРИ 1982)), иерархию синтаксических позиций (COMRIE 1976: 263), иерархию одушевленности (person/animacy/agentivity (SILVERSTEIN 1976)), иерархию падежей (marked case ERG, ACC > unmarked case ABS, NOM > oblique case DAT, LOC, INST, etc) (TSUNODA 1981), иерархию ролей (Агенс, Пациенс >> Остальные роли (ТЕСТЕЛЕЦ 2003)), иерархию «престижности» средств выражения пропозиции (независимое предложение > придаточное предложение > оборот > копредикат > именная группа > служебное слово > грамматическая категория > часть лексического значения слова > 0 – отсутствие формального выражения (БЕРГЕЛЬСОН, КИБРИК 1987)), (нестрогую) иерархию семантических глагольных классов [АПРЕСЯН 2006, 2010], иерархию частных значений СВ и НСВ (БОНДАРКО 1971; КНЯЗЕВ 2007). Можно думать, что шире всего термин иерархия используется в синтаксисе, где он, очевидно, и был введен в научный оборот.

Я не знаю, когда, кто и где впервые в языкознании использовал этот термин.¹ Могу лишь сказать, что первой знакомой мне работой на русском языке, где был употреблен этот термин, правда, в несколько видоизмененном виде, точнее нетерминологическом виде, является статья С.И.Карцевского «О формально-грамматическом направлении», впервые опубликованная в 1925 г. в Праге в журнале «Русская школа за рубежом», который сам С.И.Карцевский и редактировал. Характеризуя устройство фразы, которую С.И.Карцевский рассматривал как минимальную синтаксическую единицу, он писал: «Слово есть потенциальный член фразы, как бы часть, выпавшая из фразового механизма. Подобно тому, как строение колесиков, рычагов, пружин и т.п. указывает на функции в механизме целого, так и внутреннее строение слова уже говорит о его роли в фразе» (КАРЦЕВСКИЙ 2000: 30). «Понятия, выражаемые в фразе, соединяются между собою, главным образом, **синтагматически**, т.е. в такие пары, члены которых относятся друг к другу как **определяющее и определяемое**» (КАРЦЕВСКИЙ 2000: 31). И далее, приводя в ка-

¹ В Oxford English Dictionary слово hierarchy впервые появилось в 1880 г.

честве примера фразу *Маленькая девочка читает большую книгу*, С.И.Карцевский пишет: «Фраза строится **иерархически**. Одна из ее частей (в нашем случае слово *девочка*) является абсолютным определяемым, другие же служат поочередно то определяющими, то определяемыми. Язык располагает особыми средствами, чтобы отмечать синтагматические функции членов фразы, особенно же функции определяющего» (КАРЦЕВСКИЙ 2000: 31). Можно соглашаться или не соглашаться с С.И.КАРЦЕВСКИМ в том, что главным синтаксическим (абсолютным определяемым) элементом в рассмотренном предложении является слово *девочка*, но утверждение о том, что «фраза строится иерархически» является абсолютно верным.

Интуитивно термин «иерархия» кажется вполне понятным и однозначным. Иначе говоря, существует ситуация, когда понятие, подводимое под этот термин, просто постулируется и соответственно не требует определения. Тем не менее, по моему мнению, необходимый уровень точности в использовании термина «иерархия» может быть достигнут, если понятию, подводимому под этот термин, будет дано соответствующее определение. В этой связи можно отметить, что анализом используемых научных понятий, логикой их движения и развития, т.е. языком своей науки лингвисты, как, впрочем, и представители других научных специальностей начинают заниматься лишь тогда, когда порой неожиданно для себя осознают, что рабочие понятия, к которым у них до сих пор не было претензий, являются нечеткими, расплывчатыми, неясными. Специалистам в области методологии науки это обстоятельство хорошо известно, и они уже обращали внимание на то, «что к анализу исходных понятий, особенно таких, которые считаются сами собой разумеющимися, ученые приходят на сравнительно позднем этапе своих исследований – пользуясь какой-либо привычной схемой, мы обычно не думаем о возможности ее превращения в объект теоретического знания» (РОГОВИН 1974: 188).²

Учитывая сказанное, полезно вспомнить, что существует философское определение понятия «иерархия». С философской точки зрения «иерархия – принцип структурной организации сложных многоуровневых систем, состоящий в упорядочении взаимодействий между уровнями в порядке от высшего к низшему. Каждый из двух или более уровней выступает как управляющий по отношению ко всем нижележащим и как управляемый, подчиненный по отношению к вышележащим» (Философский энциклопедический словарь 1983: 201). Нетрудно заметить, что это определение включает некоторые признаки, которые мы имеем в виду, когда интуитивно пользуемся термином «иерархия». Вместе с тем

² Вместе с тем, как справедливо отмечает В.Б.Касевич, «...существеннейшая часть проблем, дискутируемых любой наукой, это проблемы ее языка» (КАСЕВИЧ 2008: 9).

это определение, на наш взгляд, очень громоздко и к тому же включает такие термины, как взаимодействие, которые сами нуждаются в определении.

Более интересными представляются определения, предлагаемые толковыми словарями. В частности, в МАСе иерархия трактуется как: «Распространение частей или элементов целого в порядке от высшего к низшему» (МАС, I, 1981: 633). Последним по времени публикации является определение, предложенное в новом издании БАСа: «Последовательное расположение частей или элементов целого от низшего к высшему» (БАС 2007, 7: 66). Любопытно, что определения в МАСе и БАСе формально отличаются друг от друга порядком расположения элементов целого. В МАСе речь идет о порядке расположения элементов от высшего к низшему, а в БАСе о порядке расположения элементов от низшего к высшему. Однако если подходить к этим определениям по существу, то они не отличаются друг от друга. Важно, однако, другое. Во всех приведенных определениях не учитывается, что основным элементом адекватного определения иерархии является понятие классификации (элементов, образующих целостную систему).³

Вместе с тем это понятие учитывается при общенаучной трактовке иерархии, в соответствии с которой **«иерархия – это классификация единиц (объектов, имен, категорий), в которой единицы выступают как строго соотносенные друг с другом единицы верхнего, нижнего или того же самого уровня»**.⁴ Это определение представляется слишком общим, а коль скоро меня интересует иерархия грамматических категорий глагола, то мне необходима такая модификация приведенного определения, которая прежде всего учитывала бы специфику иерархии именно грамматических категорий.

В этой связи необходимо заметить, что кроме грамматических категорий в состав глагольного слова (а тем самым и в состав глагольной словоформы) в обязательном порядке входит лексема (=индивидуальное лексическое значение), представленная, как минимум, корневой морфемой. И если говорить об иерархии всех элементов, образующих глагольное слово, что представляется рациональным, то мы должны учитывать и лексему, и грамматические категории глагола, роль которых, грубо говоря, сводится к обслуживанию лексемы. Соответственно мы будем исходить

³ О том, что иерархия – это прежде всего классификация, пишет Ю.Д.Апресян, характеризуя свою фундаментальную классификацию предикатов. По его словам, предлагаемая «классификация представляет собой очень нестрогую многоуровневую иерархию с многочисленными пересечениями классов» (Апресян 2006: 80).

⁴ Иногда иерархию рассматривают как просто упорядоченное множество. Различаются линейные иерархии, ветвящиеся иерархии, гнездовые иерархии (matryoshka dolls).

из следующего определения иерархии: **Иерархия элементов, образующих глагольное слово (лексема плюс грамматические категории), – это их классификация по относительной ранговой значимости в составе глагола.** Пытливый читатель вправе сделать нам упрек, что мы одно неизвестное (иерархия) определяем через другое неизвестное (классификация). На этот упрек могут быть даны два ответа. Ответ первый: классификация – столь очевидное, если угодно, аксиоматическое понятие, которое не требует определения. Ответ второй: определение классификации гласит: **Классификация – это распределение элементов какого-либо сложного (целостного) объекта по определенным параметрам.**

Ключевым элементом этого определения является **относительная ранговая значимость.** Дело в том, что в принципе формально одни и те же элементы в одном отношении могут образовывать одну иерархию, а в другом отношении – другую, что совсем не учитывается в приведенных мною определениях. Приведу простой и хорошо известный пример. На поверхностно-синтаксическом уровне и актанты, и сирконстанты (если они представлены в предложении) одинаково подчиняются некоторому предикатному слову (обычно глаголу), однако, как принято считать, на семантическом уровне ситуация меняется: актанты продолжают подчиняться исходному предикатному слову, а (многие) сирконстанты начинают подчиняться другому глубинному предикату. Например, локативные сирконстанты начинают подчиняться предикату ‘быть местом’, который имеет, по крайней мере, две валентности: одну валентность заполняет сирконстант исходного предикатного слова, а другую – сам исходный предикат. Рассмотрим в качестве примера предложение *Мальчик читает книгу в беседе*. На поверхностно-синтаксическом уровне глаголу *читает* подчиняются актанты *мальчик* и *книгу*, а также сирконстант *в беседе*. На семантическом уровне главным предикатом является предикат *быть местом*, одну валентность которого заполняет исходный сирконстант *в беседе*, а другую исходный предикат *читает* (вместе с его актантами *мальчик* и *книгу*).

Если вернуться к проблеме иерархии грамматических категорий русского глагола, то, насколько я могу судить по известной мне литературе, эта проблема в теоретическом плане эксплицитно не ставилась и соответственно не обсуждалась. Я знаю всего две работы, и то за пределами русистики, в которых, судя по их названию, можно было бы ожидать обсуждения этой проблемы. Я имею в виду статью В.Н. Ярцевой «Иерархия грамматических категорий и типологическая классификация языков» (1975) и тезисы Л.С.Ермолаевой «Иерархия грамматических категорий в языках различных типов» (1991). Однако, вопреки ожиданию, об иерархии грамматических категорий в этих работах вообще не упо-

минается. Если в статье В.Н.Ярцевой слово «иерархия» все-таки два раза встречается, то в тексте тезисов Л.С.Ермолаевой этого слова вообще нет.

В принципе, правда, косвенным образом, об иерархии грамматических категорий глагола можно было бы судить по тому порядку, в котором вводятся и описываются грамматические категории глагола. Если бы во всех соответствующих работах соблюдался один и тот же порядок введения и описания грамматических категорий, то мы могли бы предполагать, что он отражает некоторую естественную, принимаемую всеми исследователями иерархию грамматических категорий. Однако на практике дело обстоит далеко не так. Прежде всего следует отметить, что в различных работах мы встречается с неодинаковыми наборами выделяемых грамматических категорий. Пожалуй, во всех просмотренных мною работах представлены только вид, залог, время, наклонение. Во многих работах к этим категориям добавляются лицо, число и род. Однако такие пары, как лицо и число, число и род, в некоторых работах рассматриваются совместно. В отдельных работах к перечисленным категориям добавляются такие категории, как падеж и полнота-краткость, которые присущи отглагольным именам и причастиям. К тому же в различных работах мы наблюдаем неодинаковые порядки введения и описания грамматических категорий.

Такая ситуация позволяет высказать два альтернативных предположения: либо разные авторы строят иерархию грамматических категорий на разных основаниях, либо, что представляется более вероятным, грамматические категории вводятся в случайном порядке, не отражающем, скажем так, естественную иерархию грамматических категорий. Сказанное можно проиллюстрировать, приведя в качестве примера порядки введения грамматических категорий, представленные в нескольких авторитетных работах:

- 1) **залог, вид, наклонение, время [КАРЦЕВСКИЙ 1928],**
- 2) **вид, залог, лицо, время, наклонение (ИСАЧЕНКО 1960),**
- 3) **наклонение, время, лицо и число, род и число, вид (ДУРНОВО 1922),**
- 4) – 5) **вид, залог, наклонение, время, лицо, число, род (Грамматика-70, Грамматика-80),**
- 6) **(лицо, число, род), вид, время, наклонение, залог (ВИНОГРАДОВ 1947),**
- 7) **вид, залог, наклонение, время – лицо, род, число, падеж, полнота-краткость (БЕЛОШАПКОВА 1989).**

Анализ приведенных порядков позволяет сделать некоторые, впрочем, ни к чему не обязывающие выводы: 1. минимум категорий, которые все авторы считают глагольными, составляют **залог, вид, наклонение, время (КАРЦЕВСКИЙ 1928)**, 2. если считать, что порядок введения категорий все же отражает некоторую естественную их иерархию, усматри-

ваемую исследователями, то наиболее важными в этих иерархиях выступают: залог (один раз (КАРЦЕВСКИЙ 1928)), наклонение (один раз) (Дурново 1922)), лицо вместе с числом и родом (один раз) (ВИНОГРАДОВ 1947) и вид (четыре раза!) (ИСАЧЕНКО 1960), (Грамматика-70, Грамматика-80), (БЕЛОШАПКОВА 1989)). То, что вид, а это интересующая нас категория, в четырех работах из семи является первой грамматической категорией, с которой начинается их перечисление, позволяет с большой долей определенности предполагать, что именно эта категория и является главной в некоторой естественной иерархии грамматических категорий. Дополнительно можно сделать еще одно наблюдение, которое, думаю, отражает реальное положение вещей. Во всех семи работах последовательно, рядом друг с другом перечисляются две также интересующие нас категории: наклонение и время, причем в пяти работах сначала перечисляется наклонение, а потом время, и лишь в двух работах первым указывается время, а затем наклонение.

Для нас самый важный вывод из изложенного заключается в том, что вид, время и наклонение, т.е. те категории, иерархию которых мы собираемся рассматривать, присутствуют во всех известных нам описаниях грамматических категорий русского глагола, и уже это само по себе говорит о том, что эти категории играют существенную роль в формировании русского глагола. Вместе с тем в рассмотренных описаниях говорится и о других категориях: залоге, лице, числе, роде. Как мы должны поступить с этими категориями? Я думаю, что в предлагаемой ниже модели описания мы имеем полное право проигнорировать эти категории как несущественные для целей нашего исследования. Вместе с тем есть и объективные причины, которые позволяют сейчас отказаться от рассмотрения этих категорий. Интересующие нас категории: вид, время, наклонение, как известно, являются семантически содержательными категориями, чьи значения в семантическом представлении, т.е. на семантическом уровне, выступают как единицы примерно той же природы, что и реальные конкретные лексемы. В то же время значения таких глагольных категорий, как залог, лицо, число и род, называемых синтаксически обусловленными, в семантическом представлении, т.е. в исходной семантической структуре не представлены и появляются в процессе порождения высказывания при переходе от семантического представления к морфологическому и поверхностно-синтаксическому. Следовательно, ранговая значимость этих категорий объективно ниже ранговой значимости семантически содержательных категорий.

Такое ранговое распределение категорий аргументируется, в частности, типологическими соображениями. Нам неизвестны языки, в которых у глагола были бы только синтаксически обусловленные категории, хотя это, возможно, объясняется неполнотой имеющейся у нас информации,

и в то же время существуют языки, в которых у глагола есть только семантически содержательные категории. А.Е.Кибрик, в частности, приводит в качестве примера агглютинативный хиналугский язык (КИБРИК 1992: 31). Конкретно он рассматривает глагольную словоформу *ки-р-ет-мя* ‘делает’, в которой *ки-* корень, *р-* показатель несовершенного вида, *-ет-* показатель настоящего определенного времени, *-мя* показатель изъявительного наклонения. Порядок расположения морфем в словоформе, а именно то, что непосредственно за корневой морфемой, выражающей лексему, следует показатель вида, за ним показатель времени, а за ним – показатель наклонения, соответствует типологически предпочтительному порядку категорий в глагольной словоформе, т.е. наблюдаемому во многих разносистемных языках. Если говорить о русском языке, то порядок граммем категорий вида, времени и наклонения, безусловно, такой же, хотя с последовательностью морфем возникают проблемы, типичные для флективных языков, на которых я сейчас останавливаться не буду.

Если теперь перейти непосредственно к анализу иерархии интересующих нас элементов (словоформы) глагола, то самый высокий ранг в этой иерархии принадлежит глагольной лексеме, иначе корневой морфеме, поскольку именно лексема является тем основным элементом слова, без которого слово в принципе не могло бы существовать. Каждая глагольная лексема обладает определенным актантным потенциалом, который до известной степени предопределяет синтаксическую структуру высказывания, порождаемого глаголом, и определенным акциональным потенциалом, который прежде всего предопределяет видовую характеристику данной лексемы, т.е. является ли глагол с данной лексемой (т.е. с определенным значением) парным, т.е. имеющим как формы НСВ, так и СВ типа, *читать–прочитать*, *переписывать–переписать*, или непарным, т.е. имеющим либо только формы НСВ (*imperfectiva tantum*), типа *уважать*, *спать*, либо только формы СВ (*perfectiva tantum*), типа *истолочь*, *расплакаться*. Кроме того, акциональный потенциал лексемы (сочетаемость с сирконстантами определенной семантики) вместе с ее актантным потенциалом отвечают за аспектуальный облик предложения, порождаемого данной глагольной лексемой. Нелишне в этой связи напомнить, что в определенных случаях именно сирконстант является индикатором определенного частного видового значения глагола. Так, в предложении *Вы когда-нибудь обедали при свечах?* именно сирконстанты свидетельствуют об общефактическом значении глагола НСВ. Иными словами, объектом аспектологического анализа служит не просто глагол в определенной видовой форме, а ситуация, выражаемая в предложении с данным глаголом. Следует учитывать, что индикаторы конкретного частного видового значения могут находиться даже не в предложении, а в предтексте (*Что вы делаете по вечерам? Играем в преферанс*). В

этом примере сирконстант, маркирующий хабитуальное значение глагола НСВ во втором предложении, находится в предтексте, в первом предложении.

Говоря о том, что акциональный потенциал глагольной лексемы предопределяет ее аспектуальный облик, мы по умолчанию принимаем, что в иерархии элементов, из которых состоит глагольное слово, вид рангом ниже лексемы, но выше времени и наклонения. В пользу такого решения свидетельствует два формальных свойства категории вида. Первое: показатели вида непосредственно контактируют с корневой морфемой. Второе: вид является категорией, которая присуща всем формам глагола, как финитным, так и нефинитным. Иными словами, вид является категорией именно глагола, а не его отдельных форм, в отличие от времени, которое есть у финитных форм и нефинитного причастия, и наклонения, которое свойственно только финитным формам (если не считать инфинитива – *Сейчас пива бы выпить холодного*).

Когда мы сказали, что акциональный потенциал конкретной глагольной лексемы определяет аспектуальный облик глагола, мы не погрешили против истины, однако умолчали о том, что глагольные лексемы объединяются в акциональные классы с одинаковым акциональным потенциалом. Именно вхождение лексемы в определенный акциональный класс определяет видовую характеристику соответствующего глагола, т.е. будет ли он парным, *imperfectiva* или *perfectiva tantum*. Иными словами, можно предположить, что прежде всего существует три главных акциональных класса глагольных лексем: 1) класс, который детерминирует наличие у глагола как форм НСВ, так и форм СВ, иначе говоря, соотносительных по виду пар глаголов⁵, 2) класс, который детерминирует у глагола наличие только форм НСВ, 3) класс, который детерминирует наличие у глагола только форм СВ (МАСЛОВ 1948).⁶

Обычно и не без оснований принято считать, что вид тесно связан с временем. Об этом, в частности, свидетельствует практика описания

⁵ Проблема критериев выделения видовых пар в современной аспектологии является дискуссионной. Последняя известная мне публикация, где затрагивается эта тема, – (Анна Зализняк, Микаэлян, Шмелев 2010). Оставляя в стороне эту дискуссию, мы исходим из того, что очень многие пары типа *колоть–расколоть*, *переписать–переписывать* практически признаются видовыми всеми исследователями независимо от принимаемых ими критериев.

⁶ Е.В.Падучева предприняла ревизию этой масловской классификации. По ее мнению, целесообразно выделять не три, а два класса глаголов: один класс составляют непарные глаголы НСВ, у которых непарность обусловлена семантически, а другой класс составляют глаголы СВ, независимо от того, есть ли у них соотносительный глагол НСВ или нет. Основанием для такого членения служит то обстоятельство, что непарность глаголов СВ, как полагает Е.В.Падучева, не обусловлена семантически (ПАДУЧЕВА 2009). Определенные основания для подобной спекуляции есть, однако с прагматической точки зрения, все же сведение трех реально существующих классов к двум вряд ли целесообразно.

этих категорий в русском языке, когда реально анализируются не вид и время по отдельности, а видо-временные формы глагола, см. например, (Бондарко 1971, Гловинская 2001). Эта в целом справедливая точка зрения, на первый взгляд, позволяет предполагать, что в иерархии грамматических категорий глагола время непосредственно следует за видом. Однако, по нашему мнению, эта точка зрения нуждается в определенных уточнениях. Дело в том, что категория времени, представленная граммемами настоящего, прошедшего и будущего времени, есть только у форм изъявительного наклонения, но ее нет у форм косвенных наклонений: сослагательного и повелительного. Иначе говоря, в словоформе косвенного наклонения время не представлено.

Это обстоятельство наводит на некоторые теоретические размышления. В частности, можно ли считать, учитывая, что в косвенных наклонениях время не представлено и вид непосредственно контактирует с наклонением, что в иерархии грамматических категорий по ранговой значимости наклонение все-таки следует за временем. Или, может быть, следует считать, что в иерархии грамматических категорий следующим за видом по ранговой значимости является наклонение, а статус грамматической категории времени требует особой интерпретации. Мы склоняемся ко второму решению.

Для того, чтобы прояснить эту несколько нестандартную трактовку, обратимся к определению категорий наклонения и времени, которые приняты в типологии. Категория наклонения указывает на мнение говорящего относительно принадлежности ситуации, или, если угодно, пропозиции, называемой глаголом, либо к реальному миру (индикатив – прямое наклонение)⁷, либо к нереальному (желаемому, возможному, невозможному) (оптатив, конъюнктив, кондиционалис, ирреалис – косвенные наклонения), либо к возможному, проецируемому в реальный (императив – косвенное наклонение), ср. (Мельчук 1998: 153).⁸

Поскольку временная составляющая присуща только реальному миру, то категория времени в своем прототипическом значении локализует высказываемую пропозицию в том или ином конкретном, временном плане реального мира. Говоря иными словами, все формы времени в русском языке одновременно маркируют и изъявительное (реальное) на-

⁷ Поскольку пропозиция, называемая глаголом в индикативе, относится к реальному миру, постольку высказывание с глаголом в индикативе может быть либо истинным, либо ложным. Высказывания с глаголом в форме других наклонений по этому параметру не классифицируются.

⁸ «Реальной модальности во всех языках, где выделяется категория наклонения, обычно соответствует беспризнаковая (или исходная) форма индикатива (изъявительного, прямого наклонения, а нереальной (или косвенной) модальности соответствуют различные формы так называемых косвенных наклонений» [Храковский, Володин 1986: 54].

клонение, у которого нет своих собственных формальных показателей.⁹ Таким образом, можно считать, что время является репрезентантом изъявительного наклонения и в иерархию грамматических категорий оно входит не как самостоятельная единица, а как представитель изъявительного наклонения.¹⁰ Формально иерархия анализируемых элементов русского глагола может быть представлена следующим образом: (предикатная) **лексема>вид>(время) наклонение**, т.е. [P > A > (T)M].

ЛИТЕРАТУРА

- АПРЕСЯН Ю.Д. Основания системной лексикографии // Апресян В.Ю. и др. Языковая картина мира и системная лексикография. М.: Языки славянских культур, 2006.
- АПРЕСЯН Ю.Д. Трехуровневая теория управления: лексикографический аспект // Апресян Ю.Д. и др. Теоретические проблемы русского синтаксиса. Взаимодействие грамматики и словаря. М.: Языки славянских культур, 2010.
- БЕЛОШАПКОВА В.А. (ред.) Современный русский язык. М.: Высшая школа, 1989.
- БОНДАРКО А.В. Вид и время русского глагола. М.: «Просвещение», 1971.
- ВИНОГРАДОВ В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М.; Л., 1947.
- ГЛОВИНСКАЯ М.Я. Многозначность и синонимия в видо-временной системе русского глагола. М.: «Азбуковник», «Русские словари», 2001.
- Грамматика современного русского литературного языка. М.: Наука, 1970.
- ДУРНОВО Н.Н. Повторительный курс грамматики русского языка. Вып. 1. М., 1922.
- ЕРМОЛАЕВА Л.С. Иерархия грамматических категорий глагола в языках различных типов // Типология грамматических категорий. Л., 1991.
- ЗАЛИЗНЯК Анна А., МИКАЭЛЯН И.Л., ШМЕЛЕВ А.Д. Видовая коррелятивность в русском языке: в защиту видовой пары // ВЯ, №1, 2010.
- ИСАЧЕНКО А.В. Грамматический строй русского языка. Морфология. II. Братислава. 1960.
- КАРЦЕВСКИЙ С.И. Повторительный курс русского языка. М., Л. : ГИЗ, 1928.
- КАРЦЕВСКИЙ С.И. Из лингвистического наследия. М.: Языки русской культуры, 2000.
- КАСЕВИЧ В.Б. Теория и метатеория в лингвистике и других гуманитарных науках // Петербургское лингвистическое общество. Научные чтения – 2006. Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2008.

⁹ Ср. у Н.С.Трубецкого: «... времена и наклонения вместе составляют особый план» (Jakobson 1962: 196).

¹⁰ Ср.: «Категориальное значение форм времени базируется на общем для них модальном значении реальности, свойст. изъявит. накл.» (Гр. 80: 642).

- КИБРИК А.Е. Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания. М., 1992.
- КНЯЗЕВ Ю.П. Грамматическая семантика. Русский язык в типологической перспективе. М.: Языки славянских культур, 2007.
- КИНЭН Э., КОМРИ Б. Иерархия доступности именных групп и универсальная грамматика // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XI. М., 1982.
- МАСЛОВ Ю.С. Вид и лексическое значение глагола в русском языке // ИАН СЛЯ. 1948. Т. 7, №4.
- МЕЛЬЧУК И.А. Курс общей морфологии. Т.2, М.: Языки русской культуры, 1998.
- ПАДУЧЕВА Е.В. Лексическая аспектуальность и классификация предикатов по Маслову – Вендлеру // ВЯ, №6, 2009.
- РОГОВИН М.С. Развитие структурно-уровневого подхода в психологии // Системные исследования. М. 1974. Тестелец Я.Г. Грамматические иерархии и типология предложения. Диссертация в виде научного доклада на соискание ученой степени доктора филологических наук. М., 2003.
- Русская грамматика. Т. I, М.: Наука, 1980.
- ХРАКОВСКИЙ В.С., ВОЛОДИН А.П. Семантика и типология императива. Русский императив. Л.: Наука, 1986.
- ЯРЦЕВА В.Н. Иерархия грамматических категорий и типологическая характеристика языков // Типология грамматических категорий. М.: Наука, 1975.

* * *

- HAWKINSON A., Hyman L. Hierarchies of natural topic in Shona // Studies in African linguistics. Vol. 5, N 2, 1974.
- ЯКОВСОН R. К характеристике евразийского языкового союза // Selected Writings. The Hague, Paris, 1962, Vol. 1
- PERLMUTTER D.M., Rosen C. (eds.) Studies in Relational Grammar 2. Chicago, 1984.
- SILVERSTEIN M. Hierarchy of features and ergativity // Grammatical Categories in Australian Languages. Canberra, 1976.

KAROLÍNA SKWARSKA*

Akademie věd ČR, Slovanský ústav

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ДИАТЕЗЫ В ЧЕШСКОМ ЯЗЫКЕ В СОПОСТАВЛЕНИИ С РУССКИМ И ПОЛЬСКИМ ЯЗЫКАМИ

В статье показаны разные типы т. наз. семантических диатез в чешском, русском и польском языках. Диатезой считается отношение между двумя конструкциями с одним и тем же глаголом и разной реализацией языкового выражения участников той же ситуации. Семантические диатезы характеризуются тем, что в данных конструкциях форма глагола не меняется, но при этом нельзя определить точные синтаксические правила перехода от исходной к производной структуре. В статье описываются диатезы двух типов: одни включают глагол, один левовалентный и один правовалентный комплемент, другие – глагол и его два правовалентных комплемента. Показано наличие описываемых типов диатез, разные поверхностные реализации участников ситуации в сопоставляемых языках.

Ключевые слова: грамматические диатезы, семантические диатезы, валентность, глагольное значение, сравнительное изучение славянских языков

Темой настоящей статьи является в сравнительном плане мало изученная проблематика т. наз. семантических диатез. Основным материалом является чешский язык, однако рассматриваемая проблематика намного интереснее в сравнительном плане: в частности, в сопоставлении с русским и польским языками. В статье представлены первые результаты исследования диатез в рассматриваемых языках; в будущем приведенный ниже материал позволит сделать дальнейшие выводы.

Диатеза в нашем понимании – это отношение между двумя конструкциями с одним и тем же глаголом, которые отличаются друг от друга соответствием единиц синтаксического и семантического уровней.

* skwarska@slu.cas.cz

Мы считаем, что обе конструкции отражают одну и ту же конкретную ситуацию, но с разных точек зрения. Вслед за работами коллег М. Лопатковой и В. Кеттнеровой (KETTNEROVÁ – LOPATKOVÁ 2009; LOPATKOVÁ – KETTNEROVÁ 2010, KETTNEROVÁ 2011), мы различаем грамматические и семантические диатезы. В грамматических диатезах изменяется грамматическая форма глагола, а число и тип валентностей остаются неизменными. Здесь можно сформулировать точные правила изменений в морфологическом плане и в плане отношений между компонентами и членами предложения. Типичным примером грамматических диатез является пассивная диатеза (ср. также PANEVOVÁ в данном сборнике).

В семантических диатезах, в отличие от грамматических, форма глагола обычно не меняется, при этом нельзя установить точные синтаксические правила изменений при переходе от исходной к производной структуре, во многих случаях даже трудно определить, какая из конструкций является исходной, а какая – производной (ср. DANEŠ 1985: 57–58). Как утверждают В. Кеттнерова и М. Лопаткова (KETTNEROVÁ 2011: 84; LOPATKOVÁ – KETTNEROVÁ 2010: 191), различия между обеими конструкциями могут состоять в числе, типе и морфематической реализации компонентов.

Диатезам уделялось много внимания уже с конца 60-х годов, особенно в 70-е и 80-е годы. Вместе с тем т. наз. семантические диатезы, которые являются главным предметом этой статьи, были изучены в недостаточной степени.

К работам, которые надо здесь упомянуть и из которых мы исходим, относятся исследования ленинградской типологической школы – в частности, А.А. Холодовича (Холодович 1970; Холодович 1974), В.С. Храковского (Храковский 1970; Храковский 1974), Г.Г. Сильницкого (Сильницкий 1970; Сильницкий 1974) и др.), В.А. Успенского (УСПЕНСКИЙ 1977); в польском языкознании – прежде всего работы Й. Рокошовой (ROKOSZOWA 1980; ROKOSZOWA 1981) и З. Тополинской (TOPOLIŃSKA 1984), в чешской среде это в первую очередь исследования М. Грепла (GREPL 1973), вместе с П. Карликом (GREPL – KARLÍK 1998), Г. Беличовой (BĚLIČOVÁ-KŘÍŽKOVÁ 1976), Ф. Данеша и З. Главсы (DANEŠ – HLAVSA 1978; DANEŠ 1985), Ф. Штихи (ŠTÍCHA 1984) и других. В указанных работах рассматриваемые отношения не называются семантическими диатезами, но важен сам факт, что в рамках диатез приведены примеры и тех типов, которые описываются в данной статье. Наиболее подробно эта проблематика была разработана Франтишком Данешем (DANEŠ – HLAVSA 1978; DANEŠ 1985).

Важным вопросом является способ описания диатез. Этим вопросом подробно занимался еще в конце 70-х В.А. Успенский в своей работе (УСПЕНСКИЙ 1977). Ф. Данеш различает диатезы при помощи характеристики участников ситуации и при помощи значения группы глаголов.

Здесь, конечно, встает вечный вопрос о том, можно ли определить универсальные семантические роли, используемые в подобном описании; далее, хватит ли для такого описания т. наз. селективных черт, таких, как абстрактность, одушевленность и т. п. На данном этапе работы мы считаем достаточным описать общее значение участников ситуации; в некоторых конкретных случаях мы также остановимся на глагольном значении. Между значениями отдельных конструкций существуют небольшие различия. Вацлава Кеттнерова (KETTNEROVÁ 2011) пытается описать эти различия при помощи лексикально-концептуальной структуры.

В настоящей статье мы сделали попытку описать некоторые типы семантических диатез и прокомментировать примеры, найденные в корпусах отдельных языков: в Чешском национальном корпусе (ČNK), а именно: в подкорпусе SYN2005, в Национальном корпусе русского языка (НКРЯ), в полном Корпусе IPI Польской Академии Наук (IPI PAN) и в демонстративной части Корпуса польского языка издательства PWN (KJP PWN); часть примеров мы нашли в Интернете, вне корпусов. Некоторые примеры дополнялись из материала словарей, в частности, из словаря Полянского (POLAŃSKI 1980–1992). Отдельные, наши собственные польские примеры были проверены у носителей языка.

Семантические диатезы можно разделить на те, которые включают только правовалентные комплементы, и на те, которые включают левовалентный и один правовалентный комплемент. Принимая теорию об антропоцентрическом характере языка, исходной конструкцией мы считаем ту, в которой в доминантной позиции (т.е. в позиции левовалентной в части А и в позиции первого объекта в части Б) находится одушевленное существо (см. ROKOSZOWA 1980; ROKOSZOWA 1981; TOPOLIŃSKA 1984).

Сначала обратим внимание на некоторые диатезы, в которые вступают глаголы и их левовалентный и один правовалентный комплемент.

А.

Проиллюстрируем исследуемые проблемы двумя примерами: в части А1 в зависимости от иерархии семантической структуры предложения разными способами выражены участники ситуации «источник» и «субстанция», в части А2 – «агенса» и «местонахождение».

А1. Источник – субстанция

Интересным примером является чешский глагол *vyzařovat*¹ и его способность вступать в диатетические отношения этого рода. Словарь валентностей чешских глаголов VALLEX выделяет у глагола *vyzařovat* 5 значений, нас интересуют 4 из них:

¹ Наше исследование исходит из сопоставления отдельных глаголов с близким значением в разных языках. В части А количество глаголов довольно четко ограничено, в части Б анализируются пока только отдельные носители данного значения.

1. vydávat záření/energii; 2. vycházet, šířit se, uvolňovat se; 3. bezděky projevovat; 4. být patrný² (VALLEX, слов. статья *vyzařovat*).

1-е значение:

Navíc teplo, které Slunce **vyzařuje**, usnadní kondicionéru proniknout do vlasů...³ (ČNK)

Семантический класс, выражающий это значение в русском и польском языках, довольно многочисленный⁴, но далеко не все глаголы могут вступать в диатетические отношения этого типа. Мы анализировали материал со следующими глаголами: *излучать, изливать, испускать, источать, wydzielać, emitować, promieniować, emanować*:

Звездный час Стивена Хоукинга настал в середине семидесятых годов, когда он доказал, что черные дыры, по законам квантовой физики, должны **излучать энергию**. (НКРЯ)

... длинные аллеи тянулись к морю, а над ним **изливала** свой серебряный свет холодная луна. (НКРЯ)

В таких условиях квазар за месяц должен **испускать энергию**, соответствующую массе Солнца. (НКРЯ)

На улице ларьки **источали свет**. (НКРЯ)

Druciki rozgrzane przez prąd elektryczny **wydzielają ciepło**, które ogrzewa powietrze w pomieszczeniu. (KJP PWN)

Uzyskane krzemowe kropki kwantowe rozproszone w dwutlenku krzemu zostały następnie naświetlone laserem ultrafioletowym i zaczęły **emitować** czerwone światło. (IPI PAN)

Powierzchnia przewodząca w kształcie paraboloidy obrotowej, „oświetlona“ źródłem promieniowania umieszczonym w jej ognisku, **promieniuje fale** wzdłuż swojej osi ... (KJP PWN)

Stary piec **promieniował ciepłem**¹. (POLAŃSKI 1980-1992, t. 3, 414 *promieniować*)

Gwiazda **emanuje światłem**¹. (собственный, проверка у носителей языка)

В сравнительном плане здесь интересна форма творительного падежа в выражении «субстанции» в польском языке.

2-е значение:

Teplo a světlo **vyzařovalo** jenom z ohně. (ČNK)

² Значения 3 и 4 приводятся в обратном порядке для наглядности.

³ Выражение источника в примерах подчеркнуто, для обозначения *субстанции* используется курсив.

⁴ Для определения эквивалентов в русском и польском языках мы пользовались переводными словарями (Česko-ruský slovník 1976; *Velký česko-ruský slovník* 2005; Siatkowski 1991) и словарем синонимов (Словарь-тезаурус 2007), в отдельных случаях мы консультировались с носителями языка.

Ciepło promieniowało od starego pieca. (POLAŃSKI 1980-1992, t. 3, 414–415 *promieniować*)

Проанализировав четыре указанных выше русских глагола, мы не нашли возможности для выражения субстанции в доминантой позиции.

3-е значение:

Kouzlo krásy však spočívá v něčem úplně jiném: Alfou a omegou krásy je pozitivní energie, *kteřou [ty] vyzařuješ.* (ČNK)

Ее глаза **излучали** безумную *страсть*. (НКРЯ)

Она **источала** *здоровье*, дух семейственности и абсолютную *непорочность* женского тела ... (НКРЯ)

Chłopcy potrafią być spontaniczni, **emanować radością**¹ z gry, kobiety są stonowane i wstydzą się emocji, a bez radości z każdego dobrego bloku, ataku niczego się nie osiągnie. (IPI PAN)

Jeszcze wtedy, gdy narastają oznaki pogarszania się koniunktury, menedżerowie często starają się **promieniować optymizmem**¹ (IPI PAN).

4-е значение:

Šťastná, to bylo velké slovo, ale ne dost velké na takový *žár, který z ní* na okamžik **vyzařoval.** (ČNK)

Musi z nas **emanować** *postawa dynamicznej radości.* (IPI PAN)

Z całej postaci dziewczyny promieniowało wielkie, niezwykle *szczęście.* (POLAŃSKI 1980–1992, t. 3, 414 *promieniować*)

В русском языке подобных примеров мы не нашли. В отличие от русского языка, чешские и польские глаголы (в частности, *vyzařovat*, *emanować*, *promieniować*) вступают в диатезу источник – субстанция. Различие между чешским и польским языками состоит в поверхностном выражении субстанции в исходной конструкции: в чешском языке она выражается при помощи винительного падежа, в польском – также при помощи творительного падежа. Исходность первого и в переносном значении третьего значения подтверждается и его наличием во всех родственных языках, в отличие от значений 2 и 4, которые мы считаем производными по отношению к 1 и 3.

Завершая анализ, необходимо сделать еще одно замечание, касающееся лексикографической обработки глаголов. В словаре Полянского (POLAŃSKI 1980–1992: t.3, 414–415) описывается 5 значений глагола *promieniować*; нас интересуют два из них. Второе значение описано так: „wydzielać ciepło, światło“:

II. „wydzielać ciepło, światło“

1. $NP_N^1 - NP_I$
2. $NP_N^2 - \left\{ \begin{array}{l} z \cap NP_G^1 \\ od \cap NP_G^2 \end{array} \right\}$

$$NP_N^1 \rightarrow \left[\begin{array}{l} - \text{ Abstr} \\ - \text{ Anim} \end{array} \right]$$

$$NP_I \rightarrow [\text{ciepło, światło}]$$

$$NP_N^2 \rightarrow [\text{ciepło, światło}]$$

$$NP_G^{1,2} \rightarrow \left[\begin{array}{l} - \text{ Abstr} \\ - \text{ Anim} \end{array} \right]$$

(POLAŃSKI 1980–1992, t. 3, 414 *promieniować*)

В рамках словарной статьи приводится следующий пример: *Światło z malej lampki promieniuje na cały pokój*.

Вместе с тем в данное значение включены обе наши конструкции, пронумерованные самостоятельно. Формулировка значения глагола (*wydzielać ciepło, światło* – выделять тепло, свет) никак не отражает перспективу партиципанта в доминантной позиции в конструкциях типа: *Światło z malej lampki promieniuje na cały pokój*, т.к. *światło (свет)* просто *templa i sveta* не выделяет. Та же ситуация возникает и у переносного значения. Несмотря на то, что авторы уточняют значение партиципантов при помощи селективных черт типа \pm Abstr и т. п., мы считаем необходимым описать отдельные члены диатезы в двух глагольных значениях. Этот подход используют в своих теоретических работах и в самом словаре валентностей М. Лопаткова, В. Кеттнерова и другие (ср. напр. LOPATKOVÁ – KETTNEROVÁ 2010: 193).

A2. Агент – местонахождение

Б. Левин называет эту диатезу (в ее терминологии, альтернацию) «Swarm Alternation» (LEVIN 1993), М. Лопаткова и В. Кеттнерова – «Agent-Location Diathesis» (LOPATKOVÁ – KETTNEROVÁ 2010: 192).

В этом случае во всех исследуемых языках выделяются два значения:

1. В первой конструкции, которую мы считаем исходной, «агент» действия выражен именительным падежом, «местонахождение» – существительным с предлогом:

*Na skaliskách se odporně **hemžily** stovky obřích **chobotnic**.*⁵ (ČNK)

Внизу, в линии прибоа **кишат** рыба, крабы, рачки, и еще множество чаек, а также разные **предметы**, выброшенные морем. (НКРЯ)

Tu i ówdzie było widać **kępy** moczarów obrosłych roślinami wodnymi i krzakami, **w których roily się** dzikie **geši, kaczkі, gołebie, bociany, ibisy i pelikany**. (IPI PAN)

2. «Агент» действия выражен на поверхностном уровне творительным падежом (или сочетанием *od* + родительный падеж), «местонахождение» – именительным падежом:

Byl návštěvní den, nemocniční **zahrada** se **hemžila rodiči** a ještě víc jejich **děti, dědky a babkami** v pyžamcích s obrázky balonků a kohoutů na kolečkách. (ČNK)

Зал ожидания кишел **людьми**, наполнился светом. (НКРЯ)

Bilardowa **sala roila się od** młodych **ludzi**, lecz Strycki i Warycha wypatrzili ostatni wolny stół. (IPI PAN)

Mieszkanie następcy **roilo się** arystokratyczną **młodzieżą**¹. (IPI PAN)

Словарь Полянского (POLAŃSKI 1980–1992: t. IV: 166) не содержит материал о возможности выражения агента творительным падежом. Мы проверяли примеры с творительным падежом в польском языке у носителей языка – такие примеры считаются нестандартными. В связи с этим, безусловно, встает вопрос о достоверности примеров из корпусов текстов. Сочетание *roić się od* + *G* в словаре Полянского (POLAŃSKI 1980–1992: t. IV: 166) определено как фразеологизм.

Вместе с тем далеко не все чешские конструкции, выражающие первое значение, могут вступить в отношения с конструкциями, выражающими второе значение, ср.: Pod náspem **se hemžili** železničáři^N. (ČNK)

Такие конструкции вступают в отношения с конструкциями типа: Pod náspem **se to hemžilo** železničáři¹.

Эти отношения вряд ли можно считать диатетическими.

Прежде чем перейти к следующему типу диатез, следует указать на еще один вопрос, который, вероятно, интересен в сравнительном плане и которому в будущем необходимо уделить внимание – вопрос о селективных чертах актантов. Приведем пример: Jestli chceš, aby **se nápoj hemžil** barevnými **kostkami ledu**, vlož do každého oddílku nádoby na led kousek ovoce nebo celý kousek malého ovoce. (ČNK)

Такое использование глагола *hemžit se* неправильно. По всей видимости, переводчик учел только одну черту глагольного значения – большое количество субстанции, а пренебрег другой чертой – способностью

⁵ Выражение агента в примерах подчеркнуто, для выражения *местонахождения* используется курсив.

движения⁶. Хотя в Большом толковом словаре <<http://www.gramota.ru>> оба значения включают информацию, что комплемент – это животное, люди, т.е. живые существа, мы нашли в русском корпусе несколько примеров с неодушевленным комплементом, ср. выше приведенный русский пример: *Внизу, в линии прибоя кишат рыба, крабы, рачки, и еще множество чаек, а также разные предметы, выброшенные морем.* или *Тогда делалось до озноба ощутимо, что кругом дорожек кишат и колеблются песчинки, безбрежная пустынная живая земля.* (НКРЯ). Для дальнейшего обсуждения этого вопроса требуется более подробное исследование.

Существуют и дальнейшие типы семантических диатез, которые при использовании одного и того же глагола в разных значениях затрагивают одну левовалентную и одну правовалентную позицию: напр. *Vlk pelichá. – Vlkovi pelichá srst.; Wino porasta dom. – Dom porasta winem.* (TOPOLIŇSKA 1984: 129). Подобные примеры, безусловно, весьма интересны, и их описание станет одной из наших задач в будущем.

Б.

В следующей части статьи в центре нашего внимания будут стоять диатетические отношения между конструкциями глагол – два его правовалентных комплемента, иерархизованных разными способами. Постараемся описать два типа таких диатез: Б1. Контейнер – содержимое // Объект – его поверхность; Б2. Целое – часть.

Б1. Контейнер – содержимое // Объект – его поверхность⁷.

В научных работах чаще всего приводятся диатезы, которые Франтишек Данеш обозначает: „(z)rušení souvýskytu“, „vytvoření/vytváření souvýskytu“ (нарушение, создавание/создание взаимного наличия) (DANEŠ 1985: 52). Ф. Данеш здесь различает две пары участников ситуации: контейнер и его содержимое, объект и его поверхность.

Эти диатезы существуют во всех исследуемых языках. Мы ограничимся приведением следующих примеров: (а) создание взаимного наличия у типа «контейнер» – «его содержимое»; (б) специальный случай нарушения взаимного наличия у типа «объект» – «его поверхность».

(а) *Контейнер – его содержимое, создание взаимного наличия*

*Přemýšlela, jestli by nebylo lepší, kdyby si **napustila termofor** horkou vodou a položila si ho do klína.*⁸ (ČNK)

⁶ Можно предположить, что в чешском языке нет необходимости в том, чтобы агенс был одушевленный.

⁷ Вслед за работой Ф. Данеша (DANEŠ 1985), эти отношения исследуются в рамках одного типа диатезы.

⁸ Выражение контейнера в примерах подчеркнуто, для выражения *содержимого* используется курсив.

Napustil vodu do umyvadla a oťrel mi zbytky pěny. (ČNK)

Прибежали домой, **напустили ванну горячей-горячей воды** с пеной и прямо вдвоем с бабушкой плюхнулись туда чуть ли не во всей одежде. (НКРЯ)

Он **напустил воду в бассейн** и привел Лося и Гусева, каждого, в свою ванную... (НКРЯ)

... żeby można było sobie za 1 zamachem **wannę** gorącej wody **napuścić** tylko trzeba na 3-4 razy z przerwami na czekanie aż piec dogrzeje wodę ... (Internet)

Dlatego pamiętajmy, że znacznie bezpieczniej jest **napuścić wodę do wanny**, przewietrzyć łazienkę i dopiero potem zażywać kąpieli. (IPI PAN)

В русском и польском материале мы также нашли примеры, в которых поверхностно не выражено содержимое:

... на часах было около девяти, и, значит, он уже **напустил** полную **ванну**. (НКРЯ)

Zawsze wymyślaliśmy jakiś pretekst, żeby **napuścić wannę** do pełna i zanurzyć się w niej, aż po czubki głów. (Internet)⁹

В чешском языке такие выражения мы относим к разговорным.

Как вытекает из анализа нашего материала, русский и польский языки в конструкциях с выражением «контейнера» в доминантной позиции предпочитают выражение «содержимого» при помощи атрибута.

(б) *Объект – его поверхность, нарушения взаимного наличия.*

В эту диатезу вступает много чешских глаголов. Покажем диатезу у одного чешского глагола, который требует два одушевленных дополнения – в частности, глагол *stáhnout*.

Zesnulý byl v dětství matkou přinucen zabít a z *kůže* **stáhnout** svého oblíbeného *králíčka*¹⁰. (ČNK)

Tato sběratelská profese vám umožní z každého zabitého *zvířete* **stáhnout kůži**. (Internet)

Самый близкий по семантике польский глагол – это глагол *oprawić*. Он не вступает в этот тип диатетических отношений, второе предложение выражает иную ситуацию.

Królika należało tak **oprawić**, aby nie uszkodzić futerka. (IPI PAN)

Chciałbym się tu zwrócić do wszystkich, którzy mają o tym jakieś pojęcie (w szczególności do Lotgara) aby opisali krok po kroku, jak takową **skórę** **oprawić**, tzn. ile soli nasypać, jak długo suszyć, jakie są patenty itd. (Internet)

⁹ Частичную роль здесь играют определения участника «контейнер» - *pełny* и т.п.

¹⁰ Выражение *объекта* в примерах подчеркнуто, для выражения *поверхности* используется курсив.

Если описать ту же ситуацию, но в доминантную позицию поставить *skóre* ('шкура'), следует употребить другой глагол – *ściagnąć*: *Jak ściagnąć skóre z królika od skoków po głowę, chyba każdy wie, więc nie będą tłumaczył* (Internet).

То же можно сказать о русском глаголе *освежевать*: в доминантной позиции может стоять только выражение участника «объект», но никак не «поверхность». С выражением участника ситуации «поверхность» (шкура) снова надо употребить другой глагол – *снять*:

Вернувшись к палатке, я **освеживал дичь** и ... (НКРЯ)

Тем более **олений, с которых можно снять шкуры**. (НКРЯ)

С сравнительной точки зрения чешский язык является в выражении этого подтипа диатезы единичным.

Б2. Диатеза **Целое – часть**

Б2.1

Глаголы, которые способны вступать в эту диатезу, чаще всего выражают значение: *разделить что-то на части*. В конструкции, которую считаем исходной, позицию первого объектного компонента занимает выражение «целого», позицию дальнейшего компонента – выражение его «частей»:

Nakrájej bagetu na plátky 1 cm silné.¹¹ (ČNK)

Зайчагину нарезать на порции, посолить ... (НКРЯ)

Wołowinę pokroić na cienkie (nie grubsze niż 2 mm) plastry. (KJP PWN)

Партиципant «часть» может быть поверхностно в русском и польском языках выражен и другим способом – творительным падежом в русском, сочетанием с другим предлогом в польском:

Нарезать свинину крупными кусками, посолить и ... (НКРЯ)

Uprzezoną **szynkę pokroić w plastry** i... (KPJ PWN)

Производной мы считаем конструкцию, в которой в позицию первого объектного дополнения выступает партиципant «часть»:

Upíjeli portské a pojídali nakládanou zeleninu **na krajíčcích** selského chleba, které Prudencia Pitrová **nakrájela z bochníku** v kuchyni. (ČNK)

Когда я впервые в 1982 г. **нарезала квадраты из пальтовых тканей** и решила их сшить, у нас в стране еще не было методических пособий... (НКРЯ)

Как показано в этих примерах, в чешском и русском языках можно образовать обе конструкции. В польском языке мы не нашли ни одного

¹¹ Выражение целого в примерах подчеркнуто, для выражения *частей* используется курсив.

примера исходной конструкции, хотя был проанализирован материал с глаголами: *kroić, krajać, pokroić, nakroić, rznąć, rznąć, ciąć*. В словаре Полянского (POLAŃSKI 1980–1992: t. 1, 82) можно найти пример:

Amelka **ciąła** wąskie *paski papieru*¹².

Можно предположить, что в польском языке также существует возможность такого выражения «части» в позиции первого объектного дополнения, но эта возможность используется редко (по крайней мере, в текстах, содержащихся в корпусах).

Б2.2

Следующий подтип находится на стыке групп, приведенных выше. Отношение участников ситуации то же: «целое» : «часть», однако значение предикатов другое, чем в Б2.1: *коснуться кого, чего, дотронуться до кого, чего*.¹³ «Целое» здесь чаще всего персонализированное, или, по крайней мере, одушевленное, «часть» является частью этой личности или животного.

Zasmála se a lehce **mě políbila** na *tvář*. (ČNK)

Таня **поцеловала** Василису в *темечко*, покрытое черным платком: ... (НКРЯ)

Klepał Pawła na powitanie po plecach i długo, oblesnie **całował** Misię w *ręce*.¹⁴ (KJP PWN)

Políbil jsem jí na schodech *ruku*, jak jsem nejdvorněji dovedl. (ČNK)

Например, на всех произвело впечатление, что Зубр **поцеловал** *руки* встречавшим его женщинам. (НКРЯ)

Chciałem **całować** *rączki* Pannie Oldze. (IPI PAN)

«Целое» в первой конструкции выражено винительным падежом, во второй дательным, «часть» в первой конструкции – сочетанием с предлогом, во второй конструкции – винительным падежом. Исходной конструкцией мы считаем первую, в которой доминантную позицию занимает «целое»¹⁵.

¹² Атрибутом можно выразить целое и в русском и в чешском языках:

... потом быстро и ловко **нарезал** перочинным ножом крупные и ровные *ломти хлеба* и ... (НКРЯ)

...Robert Jordan si **nakrájel** záviracím nožem *tlusté plátky cibule* ... (ČNK)

¹³ В таких случаях описание глагольного значения для классификации диатез необходимо.

¹⁴ Мы приводим примеры с несовершенным глаголом *całować* из-за недостатка примеров с глаголом совершенного вида.

¹⁵ В соответствии с теорией об антропоцентрическом характере языка, ср. (ROKOSZOWA 1980; ROKOSZOWA 1981; TOPOLIŃSKA 1984).

Те же диатетические отношения возникают и у глаголов *pohladiť*, *погладитъ*, *poġlaskać*, однако «целое» в производной конструкции в русском и польском языках по сравнению с чешским поверхностно чаще выражено другим образом – атрибутом.

Pohládila ho po ruce a tiše řekla ... (ČNK)

Юра **погладил** сестру *po ruce*, в которой она вертела чайную ложечку. (НКРЯ)

Matka **poġlaskała synka po głowie** grubymi palcami. (IPI PAN)

Suhami seřepala posledni kapku mléka a **pohládila** koze flekaté *vemínko*. (ČNK)

Он не раз думал об этом и жестом успокоения хотел **погладить** маленькую теплую *руку жены*, но сдержался в присутствии сына. (НКРЯ)

Premier **poġlaskał** zawszone *kedziory* chłopców. (KJP PWN)

Poġlaskałam ręce Joannie. (пр. собственный, проверенный у носителей языка)

«Целое» у глагола *polibit* также можно выразить атрибутом в родительном падеже, но здесь между исследуемыми языками существует определенная разница. «Целое» в чешском языке в таких случаях неодушевленное (или лишено жизни). В польском языке, как показывает приведенный ниже польский пример, «целое» может быть одушевленным, ср.:

Sklonil světlou hlavu a **políbil lem** jejího roucha, vztyčil se a **políbil** stříbrný okraj relikviáře... (ČNK)

... zwyczajem prostych kobiet ze wschodnich prowincji **poćalowała** policzki generała obersta i jego małżonki. (IPI PAN)

При таком использовании атрибута в чешском языке носитель чешского языка предполагал бы, что генерала и его жены уже нет в живых. В сравнительном плане здесь также необходим более тщательный анализ селективных черт участника «целое».

Мы постарались показать некоторые семантические диатезы в сравнительном плане. Между исследуемыми языками мы установили следующие различия: а) по крайней мере в одном из языков отдельные проанализированные глаголы не вступают в диатетические отношения (А1, Б1 б); б) существуют различия на поверхностном плане – в выражении актантов (ср. напр. А2, Б2.1.); в) синтаксическое отношение выражений участников ситуации в поверхностном плане – в частности, в нескольких случаях мы отметили, что (по нашему мнению) русский и польский языки более склонны выражать один из актантов при помощи атрибута, в отличие от чешского языка, где актант выражается дополнением глагола (Б2.2). Эту гипотезу необходимо подвергнуть более тщательному исследу-

дованию, но такой вывод, безусловно, стал бы подтверждением более сильной позиции глагола в чешском языке в отличие от русского и польского; г) интересные наблюдения можно получить и в вопросе сравнения селективных черт актантов в отдельных языках (ср. А2, Б2.2). Также мы коснулись методологических проблем – необходимо разработать способ описания отдельных диатез. В части Б настоящей статьи было указано на то, что характеристика диатезы при посредстве названия участников ситуации недостаточна. Следует выразить надежду, что изучение диатез в сравнительном плане выявит еще много интересных сведений о наших языках.

ЛИТЕРАТУРА

- АПРЕСЯН, Ю. Д. *Экспериментальное исследование семантики русского глагола*. Москва: Наука, 1967.
- АПРЕСЯН, Ю. Д. *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*. Москва: Наука, 1974.
- АПРЕСЯН, Ю. Д. *Новый объяснительный словарь синонимов*. Москва: Языки русской культуры, 1995, 2000.
- Большой толковый словарь русского языка*. С. А. Кузнецов (ред.) <<http://gramota.ru/slovari/info/bts/about/>>
- ОКУНЕВА, А. П. *Русский глагол. Словарь-справочник*. Москва: Русский язык, 2000.
- ХОЛОДОВИЧ, А. А. „Залог.“ *Категория залога. Материалы конференции*, Ленинград: Наука, 1970: стр. 2–26.
- ХОЛОДОВИЧ, А. А. „Miscellanea Marginaliaque.“ *Типология пассивных конструкций. Диатезы и залого*, Ленинград: Наука, 1974: стр. 362–378.
- ХРАКОВСКИЙ, В. С. „Конструкции пассивного залога (определение и исчисление).“ *Категория залога. Материалы конференции*, Ленинград: Наука, 1970: стр. 27–41.
- ХРАКОВСКИЙ, В. С. „Пассивные конструкции.“ *Типология пассивных конструкций. Диатезы и залого*, Ленинград: Наука, 1974: стр. 5–45.
- СИЛЬНИЦКИЙ, Г. Г. „Залог и валентность.“ *Категория залога. Материалы конференции*, Ленинград: Наука, 1970: стр. 53–63.
- СИЛЬНИЦКИЙ, Г. Г. „Глагольная валентность и залог.“ *Типология пассивных конструкций. Диатезы и залого*, Ленинград: Наука, 1974: стр. 54–72.
- Словарь-тезаурус синонимов русской речи*. Л. Г. Бабенко (ред.), Москва: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2007.
- Толковый словарь русского языка с включением сведений о происхождении слов*. Н. Ю. Шведова (ред.), Москва: Азбуковник, 2008.
- УСПЕНСКИЙ, В. А. „К понятию диатезы.“ *Проблемы лингвистической типологии и структуры языка*, Ленинград: Наука, 1977: стр. 65–84.

- BĚLIČOVÁ-KŘÍŽKOVÁ, H. „Kategorie osoby a systém diateze v slovanských jazycích. Ke vztahu morfológické a syntaktické roviny v jazyce.“ *Slavia* 1976: s. 337–355.
- Česko-ruský slovník. Pod red. L. V. Kopeckého, J. Filipce, O. Lešky, Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1976.
- DANEŠ, F. „Některé typy hierarchizace sémantické struktury věty.“ *Věta a text*, Praha: Academia, 1985: s. 29–64.
- DANEŠ, F. a Z. Hlavsa. „Hierarchizace sémantické struktury věty.“ *Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu*, Praha: Academia, 1978: s. 67–77.
- GREPL, M. „Deagentnost a pasívum v slovanských jazycích.“ *Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě*, Praha: Academia, 1973: s. 141–149.
- GREPL, M. a P. Karlík. *Skladba češtiny*, Olomouc: Votobia, 1998: s. 132–152.
- LEVIN, B. C. *English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1993.
- KETTNEROVÁ, V. a M. Lopatková. „Changes in Valency Structure of Verbs: Grammar vs. Lexicon.“ Levická, J., Garabík, R. (eds.) *NLP, Corpus Linguistics, Corpus Based Grammar Research - Proceedings of Slovko 2009*, Brno: Tribun, 2009, pp. 198–210.
- LOPATKOVÁ, M. a V. Kettnerová. „The Representation of Diatheses in the Valency Lexicon of Czech Verbs.“ H. Loftsson, E. Rögnvaldsson, S. Helgadóttir (Eds.) *IceTAL 2010*, LNAI 6233, pp. 185–196, Berlin, Heidelberg: Springer Verlag, 2010.
- KETTNEROVÁ, V. „Lokativní sémantická diateze v češtině.“ *Slovo a slovesnost* 72, 2011: s. 83–101.
- PANEVOVÁ, J. ET AL. *Syntax současné češtiny (na základě anotovaného korpusu)*. Praha (manuscript).
- PANEVOVÁ, J. „O rezultativnosti (především) v češtině.“ (В настоящем сборнике.)
- POLAŃSKI, K. (red.) *Słownik syntaktyczno-generatywny czasowników polskich*. Wrocław etc.: Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1980–1992.
- ROKOSZOWA, J. „Uwagi o kategorii strony.“ *Studia gramatyczne* III, Wrocław: Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1980: s. 97–127.
- ROKOSZOWA, J. „Antropocentryzm języka i znaczenie tego faktu dla badań nad stroną.“ *Studia gramatyczne* IV, Wrocław: Zakł. Nar. Im. Ossolińskich, 1981: s. 127–184.
- SIATKOWSKI, Janusz i Mieczysław Basaj. *Słownik czesko-polski*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1991.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia, 1978.
- Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1971.
- Słownik języka polskiego*: <<http://sjp.pwn.pl/>>
- ŠTÍCHA, F. *Utváření a hierarchizace struktury větného znaku*. Praha: Univerzita Karlova, 1984.

TOPOLIŃSKA, Z. „Właściwości diatetyczne czasowników w języku polskim, macedońskim i serbsko-chorwackim (założenia opisu typologicznego).“ *Studia konfrontatywne polsko-południowosłowiańskie*, Wrocław: Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1984: s. 103–134.

VALLEX: LOPATKOVÁ, M. a Z. Žabokrtský a V. Kettnerová. *Valenční slovník českých sloves*. Praha: Karolinum, 2008.

<<http://ufal.mff.cuni.cz/vallex/2.5/doc/home.html>>

Velký česko-ruský slovník. Praha: Leda ve spolupráci se Slovanským ústavem, 2005.

КОПИУСЫ:

Český národní korpus: <<http://ucnk.ff.cuni.cz>>

Национальный корпус русского языка: <www.ruscorpora.ru>

Korpus IPI PAN: <<http://korpus.pl>>

Korpus języka polskiego Wydawnictwa Naukowego PWN: <<http://korpus.pwn.pl/>>

Karolína Skwarska

SEMANTIC DIATHESES IN CZECH WITH CONSIDERATION OF RUSSIAN AND POLISH LANGUAGES

Summary

The article deals with so-called semantic diatheses in three Slavonic languages: Czech, Russian and Polish. Diathesis is understood as the relation between two constructions with the same verb that describe one situation. The construction difference consists in another assignment of semantic and syntactic items. There are not changes of verbal voice and it is not possible to give exact rules of transformation between constructions in semantic diatheses. We distinguish two basic types of semantic diatheses in examined languages – a) in relation of diathesis are (except verb) subject and another complement b) in relation of diathesis are (except verb) non-subject complements. Examples are taken from corpora of examined languages. Four types of semantic diatheses and differences between languages are shown with many examples. Some diatheses are not expressed using the verb in Russian and Polish, the other differences were found in surface expression of complements. Methodological problems (especially description of examined structures in vocabulary, using of examples from corpora) are mentioned.

HELMUT WILHELM SCHALLER

Marburg a.d.Lahn

DIE VERBALSYSTEME DER SÜDSLAWISCHEN SPRACHEN
AUS DER SICHT DER BALKANLINGUISTIK

Bekanntlich zeigen die Verbalsysteme der südslawischen Sprachen sowohl synthetische als auch analytische Züge, die ganz offensichtlich Ergebnisse einer gemeinsamen Entwicklung bzw. langzeitigen gegenseitigen Beeinflussung der Balkansprachen, nämlich slawischer und nichtslawischer Sprachen aufgrund ihrer geographischen Nachbarschaft darstellen. Beginnend mit dem Altbulgarischen/Altkirchenslawischen mit vorwiegend synthetischen Merkmalen, entwickelte sich z.B. das Bulgarische als eine der zentralen Balkansprachen neben dem Albanischen und Rumänischen zu einer Sprache mit vorwiegend analytischen Merkmalen. Eine Tendenz zum Analytismus ist aber nicht nur in der Geschichte des Bulgarischen und dem ihm am nächsten stehenden Makedonischen, sondern auch für die serbische Sprache zu beobachten. Neue Tendenzen zum Synthetismus und Analytismus bedeuten einerseits eine Beschränkung analytischer Formen, möglicherweise unter dem Einfluss des Türkischen auf das Bulgarische, ebenso hat sich aber auch eine Einschränkung des Gebrauches alter synthetischer Verbalformen zur Bezeichnung der Vergangenheit im Serbischen, offensichtlich ohne Einfluss anderer benachbarter Sprachen entwickelt. In der Sprachwissenschaft geht man von der Annahme aus, dass alle Sprachen mit synthetischen Flexionsmerkmalen eine Tendenz zur Entwicklung zu analytischen Flexionsmerkmalen aufweisen. Dies gilt für das Englische und Deutsche, für die romanischen Sprachen und auch für die slawischen Sprachen. Für die slawischen Sprachen lässt sich diese Tendenz bestätigen, wobei man zunächst slawische Sprachen unterscheiden kann mit synthetischer Nominalflexion und Ansätzen zu analytischer Nominalflexion, umgekehrt slawische Sprachen mit analytischer Nominalflexion und Resten einer alten synthetischen Nominalflexion. Die Frage, die hier im Folgenden etwas näher untersucht werden soll, ist die nach der Entwicklung der Verbalsysteme in den südslawischen Sprachen im Zusammenhang mit der geographischen Nachbarschaft und zeitlich parallelen

Entwicklung südslawischer Balkansprachen, vor allem des Rumänischen und des Neugriechischen. Weniger in Betracht kommt für diese Überlegungen das Albanische als ebenfalls indoeuropäische Sprache, jedoch mit einer sehr spät einsetzenden schriftlichen Überlieferung.

In der sprachwissenschaftlichen Literatur wird als synthetisch nach wie vor eine Sprache bezeichnet, deren grammatische Beziehungen von Satzelementen durch Flexionsformen bezeichnet werden, was die Verbindung einer Reihe von Morphemen zu einzelnen Wörtern zur Folge hat, z.B. lateinisch *am-a-b-or* = ich werde geliebt werden. Im Gegensatz dazu spielen in den analytischen Sprachen „Hilfswörter“ eine zentrale Rolle, wobei die Flexion teilweise oder auch völlig ausfällt, sogenannte „freie Morpheme“, z.B. englisch *I shall wait*, wobei das Personalpronomen die 1. Person Singular bezeichnet, *shall* die Bedeutung einer in der Zukunft liegenden Handlung und die Infinitivform hier schließlich die Verbalhandlung bezeichnet¹. Einen sehr guten Einblick in die Besonderheiten der Verbalsysteme der Balkansprachen gibt Miseška Tomic in ihrer vor kurzem erschienenen umfassenden Darstellung der morphosyntaktischen Merkmale der Sprachen des sogenannten „Balkansprachbundes“:

„The Proto Indo-European tense system made a distinction between the aorist – referring to events that had been completed before the moment of speaking, the imperfect – referring to events that lasted for a given period of time before the moment of speaking. Subsequently, an analytic perfect developed, which, throughout Europe and especially in its central parts, has been ousting out the other past tenses and taking over their functions. In the Balkans, however, the analytic perfect, with functions distinct from the aorist and the imperfect, coexists with the latter two tenses, though the spread and use of these tenses and their interrelationship are different in different Balkan languages.”²

Innerhalb der südslawischen Sprachen stellt das Bulgarische zusammen mit dem Makedonischen eine der zentralen Sprachen mit offensichtlich vorwiegend analytischen Merkmalen dar, eine Auffassung, die im Folgenden einer genaueren Überprüfung bedarf. Tatsache ist, dass nicht nur im Bulgarischen und Makedonischen, sondern auch in den anderen slawischen Sprachen die Verwendung von Präpositionen in Verbindung mit Verben und Nomina zugenommen hat, die synthetischen Formen dagegen abgenommen haben, wie sich dies im Bereiche der Nominalflexion ganz deutlich zeigen lässt. Im Bulgarischen sind es aber nicht nur neue analytische Merkmale, sondern auch Reste alter synthetischer Formenbildungen, z. B. „кръгом/kehrt!“, „денем/

¹ M. Pei: *Glossary of Linguistic Terminology*. New York 1966. S. 14–16 und S. 274.

² M. Tomić: *Balkan-Sprachbund. Morpho-Syntactic Features*. 2006. S. 333.

tags“, „нощем/nachts“ als ursprüngliche Instrumentalformen, heute erstarrte Adverbialbildungen, eine Erscheinung, die sich auch in anderen südslawischen Sprachen finden lässt.

Eine andere Frage ist die der Entwicklung und des heutigen Zustandes der Verbalsysteme der südslawischen Sprachen unter dem Aspekt der Balkanlinguistik: Das Bulgarische verfügt hier nicht nur über zwei-, sondern auch dreigliedrige analytische Verbalbildungen, wie die folgenden Beispiele zeigen:

Обсъждането се ръководи от председателят.

Обсъждането беше ръководено...

Обсъждането ще бъде ръководено...

Обсъждането би било ръководено...

Über welche synthetischen und analytischen Mittel gerade die bulgarische Sprache verfügt, zeigen die folgenden beiden Satzbeispiele, wobei im ersten Satz nur synthetische, im zweiten Satz nur analytische Merkmale zu finden sind:

1. „Председатедят ръководи обсъждането/Der Vorsitzende leitete die Beratung“.

2. „Би бил дошъл с мене в кино?/Wärst du mit mir ins Kino gegangen?“

Wie ist ein solcher Gegensatz zwischen synthetischen und analytischen Merkmalen innerhalb einer, möglicherweise auch mehrerer Sprachen wie dem Bulgarischen und anderen Balkansprachen möglich? Offensichtlich sind hier alte und neue Merkmale zu unterscheiden, so dass wir einen alten und neuen Analytismus, einen alten und neuen Synthetismus feststellen können:

1. Alter Analytismus, z.B. „ще пиша“, eine Form, die auch im Altbulgarischen entsprechend neben anderen Futurbildungen Verwendung fand.

2. Alter Synthetismus, z.B. die Formen des Aorist und des Imperfekts, wie sie ebenfalls bereits im Altbulgarischen Verwendung fanden.

3. Neuer Analytismus, z.B. die Entwicklung von der synthetischen Nominalflexion zu einer vorwiegend analytischen Nominalflexion.

4. Neuer Synthetismus, z.B. die Entstehung der Verwendung eines nachgestellten Artikels, z.B. „председатедят“ durch morphologische Verbindung des nachgestellten Artikels mit dem betreffenden Substantiv oder vorangestelltem Adjektiv.

Betrachtet man die Verbalsysteme der südslawischen Sprachen auf der einen Seite, die der ost- und westslawischen Sprachen auf der anderen Seite, so fallen sofort grundlegende Unterschiede auf. Was die nichtslawischen Balkansprachen betrifft, so können wir mehrere Übereinstimmungen feststellen, so die Verwendung von Aorist und Imperfekt, die Verwendung eines Futurums mit dem Hilfsverbum „wollen“ und die Ersetzung des Infinitivs mit Hilfe von gleichgeordneten oder untergeordneten Nebensätzen. Auf der einen Seite sind das Bulgarische, das ihm am nächsten stehende Makedonische und

das Serbische der Familie der slawischen Sprachen zugehörig, auf der anderen Seite stehen das Bulgarische zusammen mit dem Makedonischen im Zentrum, das Serbische an der Peripherie des sogenannten „Balkansprachbundes“. Betrachtet man zum Beispiel die Entwicklung der Balkansprachen im Hinblick auf den Infinitiv, so werden mehr oder minder alle Sprachen dieses geographischen Gebietes vom Griechischen im Süden nach Norden zum Kroatischen abnehmend erfasst, eine Erscheinung die mehr oder minder auch das Albanische, Dakorumänische und sogar mehrere süditalienische Dialekte und die Zigeunersprache erfasst hat, während das Slowenische als die nördlichste südslawische Sprache den Infinitiv in allen einschlägigen Konstruktionen erhalten hat. Dies gilt auch für die sogenannten „neubalkanischen“ Sprachareale, so ungarische Grenzdialekte, balkantürkische Dialekte, während in beschränktem Maße das Dakorumänische, das Albanische und die Zigeunersprache den umgekehrten Prozess einer Neubildung des Infinitivs im Rahmen eines offensichtlich neuen Synthetismus zeigt. Insbesondere im östlichen serbischen Sprachgebiet ist der Infinitiv eine seltene Erscheinung, während er im Bulgarischen und Makedonischen völlig verschwunden ist. Wenn auch die Fakten dieser Entwicklung genau beschrieben sind, so herrscht doch keine klare Meinung vor, wie die beiden entgegengesetzten Richtungen der sprachlichen Entwicklungen typologisch zu bewerten sind. Ganz offensichtlich ist das Zentrum der Ersetzung des Infinitivs im Süden der Balkanhalbinsel im griechischen Sprachgebiet zu suchen, während seine Ersetzung durch Haupt- und Nebensatzkonstruktionen im südslawischen Bereich bis zum Slowenischen hin weiter abnimmt.

Eine weitere Besonderheit der Verbalsysteme der südslawischen Sprachen ist die bereits im Altbulgarischen/Altkirchenslawischen vertretene analytische Bildung des Futurs mit Hilfe des Verbums „wollen“ oder „haben“, im Bulgarischen z.B. *ще чета, ще пиша, ще ходям, ще гледам*“ in negierten Verbalformen des Futurs mit Hilfe des Verbums „haben“, z.B. *„няма да чета, няма да пишеш“, „няма да ходиш“*, durchaus vergleichbar auch im Makedonischen, z.B. *„ке влезам“, „ке влезеш“* u.ä. Im Unterschied zum Bulgarischen und Makedonischen erfolgt im Serbischen die Bildung des Futurs mit Hilfe von Kurzformen des Hilfsverbums „wollen/chteti“ und den Formen des Präsens oder des Infinitivs des betreffenden Verbums, z.B. *ću, ćeš, će, ćemo, ćete, će“*, z.B. *„ja ću pisati“* oder *„ja ću da pišu“*. In Frage kommt auch die Möglichkeit einer enklitischen Form des Hilfsverbums „wollen“ mit dem betreffenden Verbum, z.B. *„pisaću, pisaćeš“* u. ä. als neuen synthetischen Formen. Im Hinblick auf die geographisch periphere Stellung des Slowenischen innerhalb der südslawischen Sprachen überrascht es nicht, dass dort die Bildung des Futurs mit Hilfe des Hilfsverbums „biti“ erfolgt, vergleichbar dem Russischen und anderen ost- und westslawischen Sprachen.

Eine andere Übereinstimmung nicht nur der Verbalsysteme der südslawischen Sprachen, sondern auch des Rumänischen und des Neugriechischen

ist die Erhaltung der alten synthetischen Formen des Aorists und des Imperfekts als alte synthetische Merkmale, die aber in den ost- und westslawischen Sprachen so gut wie ganz verschwunden sind. Im Serbischen finden sich u.a. heute neben den Formenreihen für die Bezeichnung von Gegenwart, und Zukunft für die Vergangenheit noch die alten synthetischen Formen des Aorist und Imperfekt, z.B. *nosih, nosi...nosise*“ und „*pisah, pisasme..pisasmo, pisa-hu*“ neben den analytischen Formen des Perfekts, z.B. „*ja sam pisao dva pi-sma*“. Auch das Plusquamperfekt wird im Serbischen analytisch mit Hilfe von Formen des Imperfekts des Hilfsverbums „*biti*“ gebildet, z.B. „*bejah pi-sao*“, „*bio sam pisao*“.

Bekanntlich zeigt auch das Bulgarische solche synthetischen und analytischen Merkmale in seinem Verbalsystem, die sicher auch zum Teil das Ergebnis einer gemeinsamen Entwicklung der Balkansprachen darstellen, wie die Gegebenheiten der Verbalsysteme des Dakorumänischen und des Neugriechischen noch deutlich machen werden:

Im Dakorumänischen finden sich nämlich zwei Futurbildungen, eine gebildet mit dem Hilfsverbum „*a vrea/wollen*“ und dem Infinitiv, eine weitere, gebildet mit dem Verbum „*a avea/haben*“ und den Formen des Konjunktivs Präsens, z.B.:

voi, vei, va//van, veți, vor + lucra, dormi und am să plec mîine = ich werde morgen fahren.

Die Ausdehnung von „*habere*“ als „Hilfszeitwort zur Bildung des zusammengesetzten Perfekts von transitiven Verben auf intransitive ist eine allgemeine Entwicklung der romanischen Sprachen, sie ist auch in Sizilien, auf der iberischen Halbinsel und später auch in anderen Bereichen der romanischen Sprachen zu finden. Dass es sich hier aber nicht um eine romanische oder balkanische Erscheinung handelt, zeigen norddeutsche Entsprechungen, z.B. „*ich habe gestanden*“ gegenüber süddeutschem und schriftsprachlichem „*ich bin gestanden*“.³

Als weitere Verbalformen verfügt das Dakorumänische über synthetisch gebildete Imperfektformen, z.B. *eram, erai...*, ein einfaches synthetisch gebildetes Perfekt, z.B. *fui, fusei...* sowie ein zusammengesetztes, also analytisch gebildetes Perfekt, z.B. *am fost, ai fost..* hinzu kommt noch ein im Gegensatz zum Slawischen synthetisch gebildetes Plusquamperfekt, z.B. *fusesem...*, das mit Sicherheit auf das Lateinische zurückweist.

Im Neugriechischen findet sich die vollständige Ersetzung des Infinitivis durch Konstruktionen mit *na + Konjunktiv*, z.B. *θέλω να παω = ich will gehen*. Das Futurum wird im Neugriechischen mit Hilfe der unveränderlichen Partikel *na* und den Verbalformen des Präsens bezeichnet, z.B. *θα γραφω = ich werde schreiben, θα έχω = ich werde haben, θα έχεις = du wirst haben*. So-

³ Nach S. Puscariu: Die rumänische Sprache, ihr Wesen und ihre volkliche Prägung. Leipzig 1943. S.199.

wohl das Imperfekt als auch der Aorist werden im Neugriechischen synthetisch gebildet, z.B. εθοδα = ich gab und εθοσα = ich habe gegeben.

Einen besonderen Fall gegenseitiger Beeinflussung stellen möglicherweise die Verbalformen des Narrativs dar, wie sie im heutigen Bulgarischen im Sinne von lateinischem „allatum est...“ zu finden sind und mit den türkischen Gegebenheiten vergleichbar sind, z.B. bulgarisch:

Четял съм, четял си, aber: четял, четели сме, четели сте, aber четели.

Im Türkischen finden sich vergleichbare Formen, wenn es z.B. dort heißt „gelmişin“ = „ich nehme an, dass du gekommen bist“, aber „gelmiş“ = „ich nehme an, dass er gekommen ist“ und „gelmişler“ = „ich nehme an sie gekommen sind. Sowohl im Bulgarischen als auch im Türkischen wird in der 3. Person Singular und Plural bei dieser Formenreihe die Person nicht besonders gekennzeichnet, was auf einen Einfluss des Türkischen auf das Bulgarische hinweisen könnte.

Demnach zeigt das Dakorumänische in seinem Verbalsystem synthetische Züge wie das Bulgarische beim Imperfekt, beim einfachen Perfekt, das wohl mit dem bulgarischen Aorist verglichen werden kann. Das Plusquamperfekt hat im Dakorumänischen im Gegensatz zum Slawischen synthetische Formen wie das Lateinische, also ein synthetischer Rest, der sich der Beeinflussung durch andere Balkansprachen entzogen hat. Mit dem Bulgarischen durchaus vergleichbar ist die zusammengesetzte, analytische Futurbildung mit „wollen“ und dem Infinitiv, ebenso aber auch die analytische Futurbildung mit dem Präsens des Verbums „haben“ und dem rumänischen Konjunktiv Präsens, dazu im Bulgarischen vergleichbar die negierte Futurbildung mit dem Hilfsverbum „haben“.

Bulgarisch, Makedonisch und Neugriechisch sind in der Futurbildung identisch, das Serbische ist mit seiner Futurbildung in diesem Zusammenhang ebenfalls vergleichbar, weist aber im Gegensatz zu den anderen Balkansprachen synthetische Merkmale der Futurbildung genauso wie das Dakorumänische auf, indem hier das Hilfsverbum „wollen“ flektiert wird, so dass man hier vielleicht von einer synthetisch-analytischen Futurbildung sprechen kann, während im Bulgarischen, Makedonischen und Neugriechischen eine einheitliche nicht flektierbare Futurpartikel Verwendung findet und daher von einer analytischen Futurbildung gesprochen werden kann.

Alter Synthetismus und alter Analytismus sind in den drei hier behandelten Balkansprachen durchaus vergleichbar, wobei der alte Synthetismus im Dakorumänischen noch stärker durch das Plusquamperfekt ausgeprägt ist. Neuer Analytismus und neuer Synthetismus scheinen dagegen einzelsprachliche Erscheinungen zu sein, wie das Bulgarische und das Serbische mit dem heutigen Stand ihrer Vergangenheitsformen deutlich machen. In Frage kommt wohl eine gegenseitige Beeinflussung des Südslawischen, des Rumänischen und des Neugriechischen, während das Türkische als agglutinierende Sprache auf das bulgarische und makedonische Verbalsystem eingewirkt haben könnte.

СЕКЦИЈА Б

МИЛИВОЈ Б. АЛАНОВИЋ*

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

ОСНОВНИ ПРИНЦИПИ СИНТАКСИЧКО-СЕМАНТИЧКЕ ВАЛЕНТНОСТИ КАУЗАТИВНО-МАНИПУЛАТИВНИХ ГЛАГОЛА**

У овом раду дат је преглед синтаксичко-семантичких модела валентности каузативно-манипулативних глагола. Каузативно-манипулативни глаголи се издвајају од осталих каузативних по томе што означавају каузацију на релацији лице – лице, дакле у интерперсоналној сфери, чији је непосредан ефекат нова радња или стање. Будући да је општа одлика каузативних глагола идентификација агенса каузатора на позицији субјекта као централне граматичке теме, за каузативно-манипулативне глаголе је од посебне класификационе важности промовисање објекта каузације као носиоца супситуације, тј. субагенса.

Кључне речи: синтакса, семантика, валентност, каузалност, каузативност, манипулативност.

1. Увод. Каузативни глаголи и каузативне конструкције, или уопштено каузативи, били су и још увек јесу предмет анализе како у генеративној семантици и синтакси, конитивној лингвистици, тако и у теорији валентности и функционалној граматици, семантици и другим лингвистичким правцима и дисциплинама, што сведочи да се овом феномену може пригледити са различитих теоријско-методолошких стајалишта.

Основни задатак овога истраживања јесте да на грађи ексцерпираних из РМС и РСАНУ, а допуњених примерима из електронских извора, укаже на типолошке одлике каузативно-манипулативних глагола, како у

* имејл: malanovic@ptt.rs; адреса: Одсек за српски језик и лингвистику, Филозофски факултет у Новом Саду, Др Зорана Ђинђића 2, 21 000 Нови Сад.

** Овај рад је настао у квиру пројекта бр. 178004 под називом *Синтаксичко-семантичка и прајмајичка истраживања*, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

погледу семантичке, тако и у погледу синтаксичке валентности. Стога ћемо у наредним параграфима најпре дати краћи преглед типолошких одлика каузативних глагола уопште, а потом реченичне моделе у којима се појављују они каузативно-манипулативни. Треба напоменути да је због ограниченог обима било могуће дати само оне типичне синтаксичко-семантичке моделе, што донекле оправдава и тежња да се уоче и представе системске одлике ове, у основи, хетерогене глаголске класе.

2. Каузалност – каузативност – манипулативност. Под каузативношћу се у прототипичном смислу може сматрати остваривање задатог резултата циљноусмереним човековим деловањем на неки предмет или лице (ЗОЛОВОТА 2003: 167), при чему се каузативност односи и на својства не-лица у чијој сфери лежи одговорност за новонастале промене, процесе или поступке у сфери других појмова (*Та њлажа нас је одушевела*).

Док се каузалност у првом реду граматикализује на нивоу периферних глаголских аргумената, нпр. каузалних адвербијала, каузативност се манифестује на лексичко-семантичком нивоу, у виду каузативних глагола, са обавезном семантичко-комуникативном компонентом која се тиче тематизације каузатора, чиме узрочно значење код њих постаје доминантно (АРУТЈОНОВА 2003³: 177).

Манипулативност као спецификована каузалност препознаје се кроз специфичан облик лексичко-синтаксичке формализације, те модалне индикације корелативних пропозиционих садржаја, што подразумева интеракцију на релацији лице – лице,¹ те стога представља у основи каузативност волунтативног типа, која почива на принципу прелазности радње на објекат с категоријалним обележјем живо /+/ (БАТИСТИЋ 1978: 76).

Каузативи у најширем смислу, или каузативни глаголи и каузативне конструкције у ужем,² представљају лексичко-граматичке деривате који се на семантичком плану остварују као сложене структуре, изведене из барем два пропозициона садржаја. У генеративном теоријско-методолошком приступу, ова појава се објашњава као резултат дизања предиката (PR – Predicate Raising (AISSEN 1979)) јер се доводи у непосредну везу са

¹ Т. Батистић примећује да, иако је идеално да субјекат каузативних глагола има обележје живо, то не мора бити тако (БАТИСТИЋ 1978: 84). На субјекатској се позицији у таквим примерима обично налазе именице којима се означавају какви процеси, емоције итд. Тако у реченици *Њејова изјава ју је њовредила* или у пасивној варијанти *Она је њовређена њејовом изјавом* изостаје вољна компонента која се иначе приписује агентивном субјекту, а која се може нагласити у реченици *Овом изјавом ју је намерно њовредио*, где се вољна компонента може нагласити управо увођењем одговарајућег прилога.

² Каузативност се, разуме се, може изразити аналитичким језичким средствима и у синтетичким језицима, у виду каузативних конструкција. У таквим се случајевима најчешће глаголом оператором у функцији вербализатора (нпр. /у/чинити) успоставља корелација са каузирајућом ситуацијом. Глаголи који функционално посматрано спадају у класу вербализатора користе се у структурне сврхе, тј. за функционалну транспозицију лексичког садржаја именице која чини са њим једну функционалну целину (ПРОСВИРИНА 1983: 85).

базном двопредикатском, односно двореченичном структуром из које је површинска и деривирана брисањем еквивалентних аргумената, али под субјекатском контролом (Equi-NP-Deletion (AISSEN 1979: 92–94)).

У семантичкој структури сваког каузативног глагола садржан је глагол *изазвајти* и нека додатна семантичка компонента. Овоме у прилог иду схватања утемељена на генеративној семантици, која полазе од цепања значења речи у синтаксичкој анализи, где се сви каузативни предикати генерирају из једне дубинске структуре у којој елемент ‘cause’ обједињава име лица или пропозицију са другом каузираном пропозицијом (АРУТЈОНОВА 2003³: 167).

Каузативни глаголи (нпр. *излугејти која*), односно каузативне конструкције (нпр. *довести која до лудила*), остварују се као двоактантне,³ дакле полисубјекатске и полиагентивне структуре,⁴ које именују ситуацију са два непосредна учесника, од којих је један у улози агенса каузатора а други у улози објекта каузације (ХРАКОВСКИЙ 1973: 41; PAVLÍK 2000: 150).⁵

3. Принципи класификације. Каузативи могу бити класификовани на основу броја идентификованих агенса. Тако се могу издвојити двоагентивни и једноагентивни предикати (АРУТЈОНОВА 2003³: 170), при чему Т. Батистић наглашава да двоагентивни каузативи подразумевају да је објекат истовремено и агенс (БАТИСТИЋ 1978: 76), што значи да мора бити ангажован у последичној, каузираној радњи као њен реализатор. Глаголи физичког захвата на предмету једноагентивни су каузативи, а каузативно деловање се више имплицира него што се означава глаголским значењем, које обухвата циљноусмерено деловање и сам циљ деловања (АРУТЈОНОВА 2003³: 170–171).⁶

³ У овом раду појам актанта везујемо за домен семантичке структуре реченице, полазећи од Тенијерових схватања, где су актантима ”les personnes ou choses qui participent à un degré quelconque au procès” (TESNIÈRE 1969²: 105). Под актантима сматрамо учеснике у некој ситуацији, дакле бића и ствари. На плану реченичне структуре, актантима могу бити репрезентовани на нивоу глаголских аргумената (ВСЕВОЛОДОВА 2000: 134).

⁴ У генеративној семантици се проблем двоагентивности каузативних конструкција објашњава изостанком конфлације, тј. стапања надређеног и подређеног глагола, где у таквим случајевима долази до подизања агенса подређене реченице, који тако постаје објекат каузативног глагола (БАТИСТИЋ 1978: 81).

⁵ Управо се постојање два различита субјекта (каузатора и објекта каузације) може сматрати специфичношћу ових конструкције. С друге стране, различите падежне форме којима су ти субјекти представљени говоре више о њиховом семантичком односу који се најбоље види на нивоу семантичке структуре реченице. Стога Г. Золотова с правом тврди да каузативни глаголи служе не само за полисубјекатско, већ и за полипредикатско усложњавање просте реченице, те се зато и могу назвати компликаторима елементарних реченичних модела (ЗОЛотова 2003: 167).

⁶ Као типична семантичка компонента каузативних глагола, којом се потврђује њихов каузативни карактер, обично се издваја значење резултативности (*убијти X = X је мршав*), за које Апресјан додаје да није и обавезно (АПРЕСЈАН 1995: 290).

Начелно се може рећи да се као ефекат каузаторовог деловања добија трансформација објекта каузације или манипулација лица, тј. трансформативност или манипулативност.

Трансформативна оријентација подразумева промену квалитативних и квантитативних својстава, у првом реду, предметног објекта каузације (*разбийи јаја; исећи шорпиу*), где се у функцији претметног објекта може наћи и лице (*ојерисаји која; ишиаји која*),⁷ док манипулативна оријентација каузације предвиђа каузацију радње или стања у сфери другог лица (*јрисилији која на шипо; убедийи која у шипо; увредийи која*). Модел класификације каузативних глагола с обзиром на ефекат каузације даје и Ј. Д. Апрусјан, при чему их разврстава у две групе, с обзиром на то да ли је ефекат промена својства објекта каузације или је то нова радња (АПРЕСЈАН 1995: 205–207).

Осим тога што су двоагентивног карактера, основну одлику манипулативних предиката, сматра С. Дик, чини интегрална прагматичко-модална компонента којом се очитује намера *X*-а да у сфери *Y*-а изазове какву промену (ДИК 1997²: 107), на основу које је могуће извести даљу класификацију.

4. Семантичка и синтаксичка валентност. Каузативно-манипулативне ситуције представљају макроситуације (тј. сложене ситуације или догађаје), које се могу сегментирати на микроситуације (или акционе фазе). Ове микроситуације представљају корелативне акционе фазе, од којих је прва фаза каузације (или супраситуација), а друга фаза консеквенције (или супситуација). Субјекту каузативно-манипулативног глагола, као носиоцу фазе каузације, иманентна је улога агенса каузатора у својству манипулатора.⁸ С друге стране, непропозициони објекат уз ове глаголе именује манипулисанога, ангажованога у обе акционе фазе. Манипулисани у фази каузације остварује неку од објекатских улога (адресата или пацијенса), док је у фази консеквенције он њен носилац, те остварује улогу агенса. С обзиром на то да се у фази каузације однос

⁷ Класификација каузативних глагола се може спровести и на основу денотативног садржаја корелативних базичних предиката (ШУСТОВА 2006: 115–117). С обзиром на денотативни садржај предиката каузирајуће пропозиције, каузативни глаголи се, сматра С. Шустова, могу поделити у три групе: глаголи који означавају каузацију у виду захтева (*наредийи*), физичке (*исковаји*) или интелектуалне делатности агенса каузатора (*објаснији*). С друге стране, подела каузативних глагола може се спровести и на основу оствареног резултата каузирајуће радње, односно на основу денотативног садржаја предиката каузиране пропозиције.

⁸ Манипулатор се не може сматрати посебном семантичком улогом, већ специфичном и контекстуално условљеном семантичком међуактантном релацијом, која се преко својстава типичних за агенс дефинише, и то као агенс са манипулативним својством. То значи да је манипулатор агенс који својим деловањем приморава, омогућује или подстиче друго лице, у својству манипулисанога, на самостално деловање.

агенс – неагенс прагматички вреднује као однос манипулатор – манипулисани (Givón 1990: 521), управо та прагматосемантичка особина представља основ за издвајање овога концепта у односу на каузативност и каузалност уопште. Овако дефинисана међуактантна релација, манипулатору обезбеђује хијерархијски вишу улогу, у виду супраагенса, тј. надређеног агенса, док се за манипулисаног може рећи да у том односу представља субагенс, тј. подређени агенс, који реализује радњу супситуације, најчешће граматикализовану у виду субпредикатског објекта.

С обзиром на то да је за каузативне глаголе уопште карактеристично да формом субјекта именују агенс каузатор (тј. супраагенс), а да је глаголско значење по правилу усмерено на денотацију фазе каузације, сасвим је оправдано пажњу усмерити на вид граматикализације објекта каузације, тј. субагенса, и непосредног ефекта каузације, тј. субпредиката.

4.1. Будући да су каузативни глаголи обавезно транзитивни, минимални базични реченични модел који конституишу јесте онај двоаргументни.

4.1.1. Двоаргументи модел одлика је глагола чије је глаголско значење усмерено на денотирање ефекта каузације, па се глаголска рекација задовољава једним објектом – најчешће у слободном акузативу.

Ситуитивни глаголи (*водити која*),⁹ ексцитативни (*набуђити која*), статуснотрансформативни (*зайоити која*), неки транслативни (*избашиити која*) и лимитативни директивни (*контролисати која / штио*) захтевају акузатив субагентивног типа, ови последњи и пропозиционог, у свом базичном валентном моделу: Subj_{SupraAg} + V1 + Obj_{A: Pac→SubAg/Prop}

Овај се базични модел валентности може проширити одговарајућим додацима, мање-више предвидивим са аспекта глаголског значења.

– Пошли смо ка Вијаки, али нас опази један извиђач, доведе још два и почеше да туку шуму. Дед. В. РМС 1: 705. Нада се да ће породицу убрзо обрадовати и првим пословним успесима. Пек. Б. 3, 315. РСАНУ 16: 398. А ми мислимо, напротив, да, спроводећи такву политику ... јачамо Коминтерну ... большевизирамо њене секције. Т-Л 1, 232. РСАНУ 2: 57. Кивна на ме ... те ће ме избаштинити, а сав имутак оставити царском фонду. Бал. 7, 92. РСАНУ 7: 282. Непријатељ је

⁹ Специфичност ситуитивних глагола јесте да, по правилу, своју валентност употпуњују увођењем једног или више спацијалних адвербијала у функцији додатака, којима се спецификује аблативна, адлативна или перлативна компонента у кретању субагенса. С друге стране, уз ситуитивне глаголе се наместо предлошко-падежних конструкција са просторним значењем као њихови равноправни супституенти појављују деиктички и други прилози, што доказује да њихово присуство није резултат рекације, већ валентности (*извесити која најоле; њовесити која шуда; увесити која унутра* и сл.). Да су адвербијални детерминатори додаци, а не и допуне, потврђују следећи примери у којима нису реализовани: Притрчаше, те одагнаше псе. Весел. 11, 436. РСАНУ 16: 685. Треба га протерати ... Дом. РМС 5: 235. И витешки Турке разагнаше. НП Вук. РМС 5: 333. ... раселит ће народ! Мишк. РМС 5: 407. Полиција ... растерала гомилу. Јонке. РМС 5: 443.

контролисао знатан део земље. Ред. РСАНУ 10: 161. Kina će kontrolisati nastupe stranih pevača... www.dominomagazin.com.

4.1.2. Двоаргументни реченични модел се може јавити и као резултат валентне контракције, тј. интегралне граматикализације субпропозиције, што је одлика општепермисивних (*омоућити*) и општестимулативних (*погсћаћи*), а тек по изузетку општепринудних глагола (*изнудити*). Акузатив директног објекта у том случају има пропозиционо значење, чиме стоји у регуларној алтернацији са објекатском клаузом (*омоућити / погсћаћи рад сугуденаја; изнудити признање окривљеној*):¹⁰ Subj_{SupraAg} + V1 + ObjDir_{A: Prop} / Cl: Obj [ga + V2].

– Подигао сам нову школу, те омогућио школовање све омладине овога села. Миодр. 3, 388. РСАНУ 17: 647. Sajan će omogućiti da se izbegne gužva. www.naslovi.net. Prošlog meseca, Vašington i Brisel su iznudili ostavku albanskog „premijera“ Kosova, kao i izbor Agima Čekua, bivšeg lidera terorističke OVK, na to mesto. www.srpskapolitika.com.

Контраховани модел омогућује функционална интраполација субагенса при чему се појављује у форми конгруентног или неконгруентног атрибута – присвојног придева или заменице, те субјекатског генитива (RADOVANOVIĆ 1977: 102–103; RADOVANOVIĆ 1982: 99–100; ТАНАСИЋ 1996: 80) – у оквиру објекатске синтагме са пропозиционим значењем: Subj_{SupraAg} + V1 + ObjDir_{A: Prop} {NP[N1_{A: nom.dev.} + N2_{G: SubAg}] / [Det_{SubAg} + N1_{A: nom.dev.}]}.¹¹

4.1.3. Индиректне објекатске допуне у овом моделу могу бити у форми: (а) слободног датива са пропозиционим значењем, алтернанта објекатске клаузе, уз асистивне (*гојринети чему*) и субагентивним значењем уз ексцитативне глаголе (*госагити коме*): Subj_{SupraAg} + V1 + ObjInd_{D: Prop} / Obj: Cl [ga + V2]; Subj_{SubAg} + V1 + ObjInd_{D: SubAg}.

– Nemačka će doprineti poboljšanju prilika u Iraku. www.dw-world.de. Premijer Republike Srpske Milorad Dodik izjavio je da će RS doprineti da Univerzijada u Beogradu bude događaj koji će obeležiti ceo region. www.danas.rs. Доћи ћу онда кад вам досади господин Марио. Бег. М. 2, 55. РСАНУ 4: 572.

(б) слободног инструментала са субагентивним или пропозиционим значењем уз гувернативне директивне глаголе типа (*руководити киме / чиме* (Антонић 2005: 243)): Subj_{SupraAg} + V1 + ObjInd_{I: Pac→SubAg/ Eksplik [→Prop]*}.

¹⁰ Овај синтаксичко-семантички тип акузатива И. Антонић дефинише као експликативни будући да га заузима девербативна именица као семантичка допуна уз сенденцијално-прелазне глаголе типа *омоућити, онемоућити, сиречити* и сл. (АНТОНИЋ 2005: 209).

– Виши официри били су ... неспособни да руководе великом армијом. ОП 2. РМС 5: 580. Управљамо овим несрећним народом по нашој најбољој увиђавности. Дук. РМС 6: 552.

(с) предлошког инструментала или предлошког акузатива, оба са експликативним значењем, уз ауторизационе директивне глаголе (*ūpri-sīaiīi na шīа; саīласиīи се са чим*), што омогућује њихову замену објекатском клаузом: $\text{Subj}_{\text{SupraAg}} + \text{V1} + \text{ObjInd}_{\text{PP [на + А; са + I]: \text{Eksplik} [\rightarrow \text{Prop}] / \text{Cl: Obj [ga + V2]}}$.

– На њихову присташе жељу. М–И. РМС 5: 106. „Џекање региона на дан када ће га ЕУ прихватити и сагласити се с његовим приступом постаје све дуже“, закључује Гардијан. www.danas.rs. Председник Владе Србије Ђојишлав Коштунца изјавио је да Србија никада неће пристати да се на њеној територији преко Мисије Европске уније прави лажна држава Косово... www.naslovi.net. Душан Ковачевић, потпредседник СО Зреничин сагласио се да Белићев предлог буде наћелан став општина. www.yurope.com.

4.2. Троаргументни модел реченице, уз субјекат као супраагенс, садржи још две објекатске допуне – једну којом се именује објекат каузације као субагенс, и другу којом се именује ефекат каузације, тј. субпредикат.

4.2.1. Акузатив директног објекта у троаргументном моделу уз каузативно-манипулативне глаголе, по правилу, именује објекат каузације у улози носиоца супситуације, тј. субагенса. Овај модел синтаксичко-семантичке валентности у виду регуларности срећемо код општепринудних (*нашераīи коīа*), јунктивних (*јомириīи / јосваћаīи коīа*), протективних (*зашиīиīиīи коīа*), инструктивних (*вежбайи / учийи коīа*), већине стимулативних (*охрабриīи / јодсīаћи коīа*) и опстантивних (*омесīи коīа*), те неких општепермисивних (*сīречийи коīа*), статуснотрансформативних (*разрешиīи коīа*), транслативних (*ојремийи / снабдеийи коīа*), пронунтивних (*информисайи / обавесийи коīа*) и директивних глагола (*овласийиīи коīа*): $\text{Subj}_{\text{SupraAg}} + \text{V1} + \text{ObjDir}_{\text{А: Pac} \rightarrow \text{SubAg}} + \text{ObjInd}_{\text{Casus/PP}}$.

– Лекари га натерају да иде на југ. Скерл. РМС 3: 637. Обично се старао да лепим речима и саветима измири парничаре. Глиш. РМС 2: 412. У стању смо не само да се одбранимо од напада немачких ... дивизија већ и да заштитимо народ. Дед. В. РМС 4: 23. На проширеном зараванку вежбали су по вас дан војнике. Андрић 7, 151. РСАНУ 2: 456. А она га је примедбама омаловажавала, али је једним погледом сваки пут ободрила младог човека да само настави. Петр. В. 12, 444. РСАНУ 16: 372. Кад се ја на нешто одлучим, онда ме у мојој намери само Бог може омести. Јов. Ј. 4, 160. РСАНУ 17: 628. Посаду ... снабдио сам новчаном залихом. Крањч. Стј. РМС 5: 902. На крају морам вас информисати да страница на српском језику није комплетна... www.akk-ks.org. Он замоли да обавијесте његова оца да је погинуо у борби. Селим. 3, 238. РСАНУ 16: 117. Реформисао би школе и просвету у Србији кад би га за то овластили. Лал. 8, 251. РСАНУ 16: 534.

4.2.1.1. С друге стране, експликативни акузатив¹¹ допуњује већину пронунтивних и директивних глагола (*javiti* / *narediti* *šiba*),¹² док пацијативно значење, где именује објекат трансфера, има уз већину транслативних глагола (*gati* / *uzeti* *šiba*): Subj_{SupraAg} + V1_{javiti/narediti} + ObjDir_{A: Eksplik/} / Obj: Cl [ga + V2] + ObjInd_{D: Ad→SubAg}; Subj_{SupraAg} + V1_{dati/uzeti} + ObjDir_{A: Pac} + ObjInd_{D: Ad→SubAg}.

– Нитко не може погодити што је гласник дојавио кардиналу. Нех. РСМС 1: 716. Кад је јутро освануло, зовне сина краљева и заповиједи му ... да чува и вукове. НПр Босна, 13. РСАНУ 6: 278. Другови из штаба ... наложили су ми да га укорим. Поп. Ј. РСМС 3: 567. Забраних ти да моја врата не обилазиш. Богд. РСМС 2: 68. Иван пропао коначно ... Заручница му вратила прстен. И. 16, 244. РСАНУ 3: 14. Даровао ми албум и неколико серија ... марака. Јелић В. 2, 15. РСАНУ 4: 61.

4.2.1.2. И коначно, акузативом глаголске именице се именује суб-предикат уз општепермисивне (*omogućiti* *šiba*), асистивне (*olakšati* *šiba*) и сличне глаголе, при чему је његова алтернација са објекатском клаузом правило: Subj_{SupraAg} + V1 + ObjDir_{A: SubPred} / Cl: Obj [ga + V2] + ObjInd_{D: Ad→SubAg}.

– Онемогућио му је напредовање у служби. Ред. РСАНУ 17: 686. Crnogorskim turističkim radnicima olakšati rad u Hrvatskoj. www.e-turizam.com. Funkcionerima otežati da namještaju tendere. www.bizniscg.info.

4.2.2. Индиректни објекат може се јавити у слободној падежној форми, и то у:

(а) слободном генитиву са експликативним, уз статуснотрансформативне (*razrešiti* *četa*), или пацијативним значењем уз малобројне транслативне глаголе (*lišiti* *četa*): Subj_{SupraAg} + V1 + ObjDir_{A: Pac→SubAg} + ObjInd_{G: Eksplik/ Pac}.

Ове генитивне форме индиректног објекта (СТЕВАНОВИЋ 1979³: 82; ФЕЛЕШКО 1995: 105) означавају или предмет трансфера, тј. пацијенс (*lišiti nasledstva*), или какву другу релацију према објекту каузације (*razrešiti дужносћи*), те је реч о експликативном објекту (АНТОНИЋ 2005: 135).

¹¹ Акузатив директног објекта именује сам садржај наредбе, дозволе итд. (РУЖИЋ 2005: 510), те тако посредно упућује на субпропозицију (*dozvoliti* *војсци йолазак/дозволити га војска йође*). Стога му припада статус експликативног објекта (АНТОНИЋ 2005: 209), као регуларног алтернанта објекатске клаузе.

¹² Троаргументни модел са две рекцијске допуне, у виду директног објекта у слободном акузативу и индиректног у слободном дативу, типичан је реченични модел за све у основи комуникативне глаголе (ВОЙВОДИЧ 1999: 76–78).

– Savet ministara SCG razrešio je Branka Lukovca dužnosti ambasadora SCG u Italiji. www.b92.net. Костобоља је лишила Шведе једног великог ђенерала. Балт. 1, 68. РСАНУ 11: 519.

(b) слободном дативу са значењем објекта намене, адресата (Ivić 1963: 103; СТЕВАНОВИЋ 1979³: 359; АНТОНИЋ 2005: 182; ARSENIJEVIĆ 2007: 384), тј. објекта каузације у улози субагенса, који захтевају општепермисивни, асистивни, транслативни, пронунтивни и неки стимулативни глаголи (*омојућити* / *олакшати* / *йоклонити*¹³ / *објаснити* / *йредложити* *коме*), те са експликативним значењем уз неке инструктивне, којим се именује садржај чије је усвајање циљ и ефекат каузације (*учити* *чему*): Subj_{SupraAg} + V1 + ObjDir_{A: Pac} + ObjInd_{D: Ad→SubAg}; Subj_{SupraAg} + V1 + ObjDir_{A: Eksplik} / Cl: Obj [ga + V2] + ObjInd_{D: Ad→SubAg}; Subj_{SupraAg} + V1 + ObjDir_{A: Pac→SubAg} + ObjInd_{D: Eksplik[→ Prop]} / Cl: Obj [ga + V2]. Алтеранција експликативног објекта и објекатске клаузе је правило.

– Дубровчани раде колико могу ... да странцима омогуће ужитак свога благог поднебља. Цар 2, 34. РСАНУ 17: 647. Кренуо читав штаб одреда да нам олакша provedбу тога крупног задатка. Хорв. РМС 4: 120. Кад му је све разложио, и кад је младићу све јасно било, а он рече ... Јакш. Ђ. РМС 5: 375. Дуго су још били будни, разговарали се, тумачили сневе један другоме. Дом. РМС 6: 334. Бата ми поклонио своју фрулу. Ад. РМС 4: 625. Препоручи му да пази ноћу да се ко не увуче у шталу. Ранк. РМС 4: 976. Ана, хоћеш да те учим српски? Лаз. Ј. Аустрија и Француска училе су Турке да не попуштају. Нов. РМС 6: 642.

(c) слободном инструменталу, са пацијативним или експликативним значењем, који захтевају малобројни траслативни¹⁴ и директивни глаголи (*ојремити* / *снабдеити* / *загужити* *чиме*): Subj_{SupraAg} + V1 + ObjDir_{A: Pac→SubAg} + ObjInd_{I: Pac}; Subj_{SupraAg} + V1 + ObjDir_{A: Pac→SubAg} + Obj_{I: Eksplik [→ Prop]}.

Инструментални објекат уз транслативне глаголе идентификује предмет трансфера у улози пацијенса (Ивић 1954: 23), док уз оне директивне изриче садржај наредбе, заповести, те има статус експликативног објекта.

– Посаду ... снабдио сам новчаном залихом. Крањч. Стј. РМС 5: 902. Нико ме сличним послом није задужио. Давичо 1, 38. РСАНУ 5: 713.

4.2.3. Индиректни предлошки објекат у овом моделу може бити у форми:

¹³ Када је реч о контрапермисивним глаголима типа *узети* (*узети некоме / од некога*), адресатни карактер субагенса се не мења, већ се само спецификује као десоцијатор, будући да именује лице лишено права власништва или располагања каквим предметним објектом.

¹⁴ Глаголима типа *ојремити*, *снабдеити* и сл., уз компоненту давања каквог предметног објекта, означава се и задовољавање потреба субагенса за њим.

(a) аблативног генитива уз дехабитуалне, дестимулативне и протективне глаголе (*одвикнуџиџи / одвраџиџиџи / заџиџиџиџи од чеџа / коџа*), коџи уз неке транслативне глаголе алтернира са слободним дативом (*оџиџеџиџи / изнудуџиџи / искамчиџиџи од коџа / коме*): Subj_{SupraAg} + V1 + ObjDir_A:

Рач→SubAg/ Рач + ObjInd_{PP [og + G]; SubPred/ Ексplik/ Ag-inic/ SubAg*}

Аблативном конструкцијом *ог + G* у функцији индиректног објекта (СТЕВАНОВИЋ 1979³: 82, 214; ФЕЛЕШКО 1995: 105; АНТОНИЋ 2005: 138; РУЖИЋ 2005: 502) именује се субпредикат уз дехабитуалне глаголе, коџима се означава прекид каквог уобичајеног понашања (*одвикнуџиџи од џушења*), или агенс иницијатор уз протективне глаголе чије се деловање неутралише (*заџиџиџиџиџи од коџа*). Аблативни генитив представља експликативну допуну дестимулативном глаголу *одвраџиџиџи*, чијим се садржајем посредно упућује на субпредикат будући да је непосредни ефекат каузације промена става или мишљења субагенса, док уз транслативне именује лице као објекат каузације од ког се одваја какав предмет (*оџиџиџи од коџа*).

– Да га одвикне од мазања тела белим луком против чуме, никад није успео. Пек. Б. 7, 179. РСАНУ 16: 762. Влада је узалуд покушавао да је одговори од пута. Том. Ј. 1, 9. РСАНУ 17: 18. Још је вријеме да се побринете од душмана спасити оцаџину. Март. РМС 5: 925-926. Тако су све племените осећаје у њој искоренили, да су је од рођене матере сасвим одродили. Игњ. Ј. 8, 496. РСАНУ 17: 208.

(b) предлошког акузатива са субпредикатским значењем, коџи је у алтернацији са објекатском клаузом,¹⁵ уз општепринудне, инструктивне и општестимулативне глаголе (*наџераџиџи / наваџиџиџи / сџремиџиџи / џог-сџаџи на иџа*): Subj_{SupraAg} + V1 + ObjDir_A: Рач→SubAg + ObjInd_{PP [za/na/y + A]; SubPred / Cl: Obj [ga + V2_{Prez}].}

– То ју је принуџило да стекне и неко познавање талијанског језика. Шкреб. РМС 5: 84. Он је нејасно мислио на то како да присили стару да му допусти женидбу. Јевт. РМС 5: 100. Натјерао га је да попије неколико чаша соде. Козарч., Р. МС-МХ. Treba ih vaspitavati da vole svoju zemlju, veru, kulturu i narod i da se time ponose. www.pravoslavlje.spc.rs. Prema tome, i mi moramo vezbati psa da kontroliše zagriz kada se igra sa „golim rukama“. www.balkankinology.net. Морали смо водити ... рачуна о томе да ... своје снаге ... обучимо да офанзивно дејствују. Дапч. П. 1, 88. РСАНУ 16: 501. Oformili smo paket kurseva koji će Vas pripremiti da uskoro postanete uspešni... www.jugoistočnasrbija.com. De Michelis ih onda trenira da koriste svoj um i postignu meditativno stanje. www.biofidbek.com.

Конструкцијом *на + А* именује се радња (*наваџиџи на рад*) или какав појам, коџи је с њом у тесној вези (*наваџиџи на хлеб [да једе хлеб]*), као циљ каузативног деловања супраагенса. Овом се допуном непосред-

¹⁵ П. Мразовић наводи да се наместо номиналних допуна могу регуларно развити реченичне допуне ако их запоседају девербативне именице (Мразовић 1985: 206). Номиналне допуне са предметним значењем не стоје у корелацији са реченицама.

но реферише о радњи каузиране ситуације (Ружић 2005: 510), због чега је и запоседају само глаголске именице.¹⁶

За конструкцију $y + A$ може се рећи да је маргинална у савременом језику.¹⁷ С друге стране, конструкцијом $za + A$ означава се намена деловања супрагенса и субагенса. Предлошки објекат у конструкцији $za + A$, осим са субпредикатом, може се појавити и у корелацији са неким од његових логичких аргумената, укључујући ту и оне адвербијалног типа (*сћермићи некога за конгрес* [\leftarrow спремити некога да учествује на конгресу]), чиме се само значење намене додатно појачава.

(с) предлошког инструментала са значењем социјативног кообјекта (ВАСИЋ 1998: 77) уз јунктивне глаголе (*ћосвађају с ким*): $\text{Subj}_{\text{SupraAg}} + \text{V1} + \text{ObjDir}_{\text{A: Pac} \rightarrow \text{SubAg1}} + \text{ObjInd}_{\text{PP [c + I]: Pac} \rightarrow \text{SubAg2}}$ *

Ова допуна има статус другог, додатног објекта. Овај реченични модел је доминантна одлика конјунктивних (*збраћмићи, збраћмићи, мирјићи, ћомирији, ујединији* и сл.) и неких дисјунктивних каузатива (*завадији, ћосвађају, расћавији* и сл.). Ови глаголи упућују на реципрочан однос међу субагенсима у непосредном социјативном односу (ИВИЋ 1954: 164–165).¹⁸

– Јер, iskustvo учи да је nemoguće silom zbratimiti bilo koji narod sa nekim drugim... www.novosti.rs. Posle razlaza brata Stefana sa sestrićem Đurđem Brankovićem, ... u njegovom primirju sa sinom Stefanom i uspeva da vrati Vuka u Srbiju i pomiri sa bratom. www.novosti.rs. Рецеп преко свога брата ... завади ове бимбаше с Гушанцем. Вук 9, 107. РСАНУ 5: 536. Niko me neće posvađati sa mojim prijateljom Radomirom Antićem... www.srbijasport.com. ... смрт ће ме само раставити с тобом. www.facebook.com.

(d) предлошког локатива или акузатива, оба са тематским значењем, уз пронунтивне глаголе (*информисају о чему; лајају за кога; ућозорији на шии*): $\text{Subj}_{\text{SupraAg}} + \text{V1} + \text{ObjDir}_{\text{A: Pac} \rightarrow \text{SubAg}} + \text{ObjInd}_{\text{PP [za / na + A; o + L]: Tem}}$ * Предлошки индиректни објекти у форми $o + L$ и $za / na + A$ (Ружић 2005: 502) уз поједине глаголе стоје у слободној алтернацији (*лајају за / o* и сл.).¹⁹

¹⁶ У генеративној граматици језгро пропозиције конституише предикатор, који може бити у форми глагола, придева или именице (ВАТИЋ 1978: 69).

¹⁷ Овај тип допуна је забележен у Речнику САНУ (РСАНУ 14: 491). Она интегрисхе девербативне именице изведене од глагола кретања (*наћерају у беј*), неких медијалних (*наћерају у ћлач / сћрах*) и глагола говорења (*наћерају у разјор*), те неке апстрактне, најчешће деадјективне (*ћокорносћ, лудосћ*).

¹⁸ М. Ивић наглашава да „не мора увек бити субјекат везан вршењем дате акције за другог партнера“, већ могу „и два објекта бити повезана социјативном радњом у том смислу да радња која се над једним лицем врши захтева по природи својој два партнера који ће ступити чином вршења у међусобни контакт“ (Ивић 1954: 168).

¹⁹ Управо и М. Стевановић наглашава да су ове конструкције, иначе типичне за све глаголе говорења (СТЕВАНОВИЋ 1952: 158), истоветне по синтаксичкој вредности, остављајући места за разлике у њиховом значењу (СТЕВАНОВИЋ 1961: 211).

– Саопштење је тенденциозно и срачунато на то да дезинформише јавност о стварном стању. Борба 1949, 142/1. РСАНУ 4: 157. Нећеш замерити, што сам те о једној мани известио, која нам велике шкоде ... наноси. Рув. И. 1, 31. РСАНУ 7: 331. Чланови пленума позивају се на састанак ... да би били само информисани о стању на терену. ПИЗ 1950, 1/48. РСАНУ 8: 108. Ра lako је njima kad имају институције које их несе лагати о квалитету воде. www.b92.net.

Тематски објекат стоји у корелацији са објекатском клаузом (*Обавеститио ја је га долази; Ујозорио ја је га је она ојасна*),²⁰ што је правило у домену валентне варијације. Премда је углавном уведена везницима *га* и *како*, има слободну темпорану парадигму: Subj_{SupraAg} + V1 + ObjDir_A: Pac→SubAg + Cl: Obj [*га/како* + V2].

– На kraju moram vas informisati da stranica na srpskom jeziku nije kompletna... www.akk-ks.org. Он замоли да обавијесте његова оца да је погинуо у борби. Селим. 3, 238. РСАНУ 16: 117. У почетку су Немци обмањивали народ да се повлаче само привремено из Јагодине ... Вукић. М. 5, 15. РСАНУ 16: 346.

(е) предлошког локатива са субпредикатским значењем уз асистивне и опстантивне, те неке општепермисивне глаголе, и са експликативним значењем уз инструктивне и стимулативне глаголе (*задржати / њомоћи / убрзати / сиречити / охрабрити / њоучити у чему*), што омогућује његову алтернацију са објекатском клаузом: Subj_{SupraAg} + V1 + ObjDir_A: Pac→SubAg + ObjInd_{PP [y + L]: SubPred/Eksplik} / Cl: Obj [*га* + V2].²¹

– Кад се ја на нешто одлучим, онда ме у мојој намери само Бог може омести. Јов. Ј. 4, 160. РСАНУ 17: 628. Настојао га је поучити у љубави према живим створењима. Креш. РМС 4: 819. Сељак је васпитаван у уверењу да је његово да слуша и поштује власт. Јов. С., СКГл 20, 121. РСАНУ 2: 421–422. Marko Karadžić kaže da ga pretnje smrću neće obehrabriti u borbi protiv diskriminacije... www.rts.rs. ... izjavio je da je Srbin Milorad Čavić mogao da ga onemogućiti u obaranju rekorda ... www.vesti.rs. „Naši današnji neprijatelji nas ne mogu sprečiti u odbrani kolevke srpske državnosti, kulture i duhovnosti, ni po koju cenu, pa ni po cenu bombardovanja...” www.yuorpe.com. Главне тачке аустријског програма ... биле су: оставити Србију и даље малом ... онемогућити је да буде привлачна тачка за остале Србе. Том. Јов. 2, 42. РСАНУ 17: 685. Јаки духови могу ... многе људе ... спречити да у извесним стварима слободно размишљају. Прод. РМС 5: 949.

²⁰ И. Прањковић сматра да допунска реченица уз глаголе говорења има редовно тематско значење, а само по изузетку именује сам садржај саопштавања (PRAŃKOVIĆ 2007: 135).

²¹ Ове локативне конструкције Т. Батистић сматра детерминативним (BATIŠTIĆ 1972: 36), а И. Антонић, сасвим оправдано, објекатским допунама пропозиционог типа (АНТОНИЋ 2005: 278).

Овај предлошки локатив именује радњу на чијој је реализацији субагенс већ био ангажован (АНТОНИЋ 2005: 280), или чија је реализација предстојала непосредно пре фазе каузације.

4.3. Четвороаргументни модел реченице резултат је валентне екстензије, настао увођењем додатних факултативних објеката, типичних за експланативне и пронунтивне глаголе (*објасниџи, јавиџи*). Додатни објекат је у форми предлошког акузатива (*за + А*)²² или локатива (*о / њо + L*),²³ оба са тематским значењем: $\text{Subj}_{\text{SupraAg}} + \text{V1} + \text{ObjDir}_{\text{A: Eksplik} [\rightarrow \text{Prop}]} + \text{ObjInd}_{\text{D: Ad} \rightarrow \text{SubAg}} + \text{ObjInd}_{\text{PP} [\text{za} + \text{A}; \text{o/ њо} + \text{L}]: \text{Tem}}$

– Није ли му ситничар можда дојавио и шта друго ... о њему. Данас 1934, 2/157. РСАНУ 4: 461. Nadamo se da će bilo ko od onih koji ga poznaju bilo što јавити за наведену особу. www.balkanika.com. ... „Море шта си ти огласио народу за мене?“ ... НПр Вук, 191. РСАНУ 16: 577. Опијао сам радио-репортере да објаве нешто о овом месту. Капор 3, 32. РСАНУ 16: 266.

5. Закључак. Премда се може рећи да је број синтаксичких модела релативно ограничен, у основи свакога од њих лежи један те исти логичко-семантички концепт који се заснива на моделу ‘X чини P1 како би Y чинио P2, тако да Y може или мора да чини P2’. Разлике међу наведеним моделима се могу објаснити специфичностима, категоријалним и супкласним, у домену лексичког значења глагола. Очито је да се само кроз призму синтаксичке валентности не би могле уочити специфичности посматраних реченичних модела, те је интегрални модел који узима у обзир и семантичку валентност потврдио оправданост оваквог приступа, а посебно стога што се у анализи ослањамо на ограничени инвентар синтаксичко-семантичких јединица. И на крају, коначан облик реализованог реченичног модела неретко је резултат неког од валентних принципа, а то су варирање (*узети ња коме / од која*), редуција (*иџи иџи шџа [кога]*), контракција (*омојуџиџи чије најредовање*) и екстензија (*њослаџи коме шџа њо коме*).

²² Ова се акузативна конструкција уз глаголе говорења не појављује без експликатора – клаузе или просентенцијализатора, нпр. *рећи неџиџо за некоја* (КАШИЋ 1968: 106).

²³ За овај тип допуне И. Прањковић каже да се удружује с глаголима говорења када фокусирају тему говорења, тј. оно о чему је реч (PRANJKOVIĆ 2007: 134).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- AISSSEN, Judith. *The Syntax of Causative Constructions*. NY: Garland Publishing, 1979.
- АНТОНИЋ, Ивана. Синтакса и семантика падежа. У: ПИПЕР, Предраг и др. *Синтакса савременога српског језика. Просја реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска. (2005) 119–344.
- АПРЕСЯН, Юурий Д. *Лексическая семантика. Синонимические средства языка. Избранные труды том I*. Москва: Школа „Языки русской культуры“ – Издательная фирма „Восточная литература“ РАН, 1995.
- ARSENJEVIĆ, Nada. Transzitivnost i padeži objekta u srpskom jeziku. *Зборник Матице српске за славистику*. 71–72 (2007): 377–389.
- АРУТЮНОВА, Нина Д. *Предложение и его смысл*. Москва: УРСС, 2003³.
- БАТИСТИЋ, Tatjana. *Lokativ u savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku*. Београд: Institut za srpskohrvatski jezik, 1972.
- БАТИСТИЋ, Tatjana. О неким аспектима анализе каузативних глагола. *Јужнословенски филолој*. XXXIV (1978): 59–87.
- ВАСИЋ, Вера. Синтаксичка кореференцијалност. *Јужнословенски филолој*. LIV (1998): 79–86.
- ВОЙВОДИЧ, Дойчил. О валентности перформативних глаголов в славянских языках. *Зборник Матице српске за славистику*. 56–57 (1999): 71–94.
- Всеволодова, Майя. *Теория функционально-коммуникативного синтаксиса*. Москва: МГУ, 2000.
- GIVÓN, Talmy. *Syntax. A Functional-typological Introduction*. II. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1990.
- ДИК, Simon C.. *The Theory of Functional Grammar. Part 1: The Structure of the clause*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 1997².
- ЗОЛОТОВА, Галина А.. *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*. Москва: УРСС, 2003.
- ИВИЋ, Милка. *Значења српскохрватског инструменала и њихов развој*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1954.
- IVIĆ, Milka. Dativus respectivus i sinonimične konstrukcije u slovenskim jezicima. U: *Studia linguistica in honorem Thaddei Lehr-Splawinski*. Krakow. 1963. 99–104.
- КАШИЋ, Јован. Допуне индиректног објекта уз глаголе слушања и говорења. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XI (1968): 105–108.
- МРАЗОВИЋ, Павица. Зависне реченице у немачком и српскохрватском језику – са позиција теорије граматике зависности. *Научни састјанак слависта у Вукове дане*. 15/1 (1985): 203–216.
- PAVLÍK, Miroslav. À propos des verbes événementiels en français. U: *Acta universitatis palackianae olomucensis. Facultas philosophica: philologica*. 76 (2000): 149–154.
- PRANJKOVIĆ, Ivo. Glagoli govorenja i njihove dopune. *Зборник Матице српске за славистику*. 71–72 (2007): 133–141.

- ПРОСВИРИНА, Олга А., Глагол *чинити* и његови синоними у функцији вербализатора. *Јужнословенски филолоџ*. XXXIX (1983): 85–97.
- RADOVANOVIĆ, Milorad. Imenica u funkciji kondenzatora. *Зборник Мајнице српске за филолоџију и лингвистичку*. XX/ 1 (1977): 63–144; и XX/2 (1977): 81–160.
- RADOVANOVIĆ, Milorad. Leksička semantika i interpretacija nominalizovanih iskaza. *Зборник Мајнице српске за филолоџију и лингвистичку*. XXV/ 2 (1982): 99–102.
- РУЖИЋ, Владислава. Проста реченица као синтаксичка целина. У: Пипер, Предраг и др. *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска. (2005) 477–571.
- СТЕВАНОВИЋ, Михаило. Облици допуне уз глагол *лајати*. *Наш језик*. н.с. III/ 5–6 (1952): 154–159.
- СТЕВАНОВИЋ, Михаило. Падежне синтагме с предлогом *за*. *Наш језик*. н.с. XI/ 7–10 (1961): 207–225.
- СТЕВАНОВИЋ, Михаило. *Савремени српскохрватски језик II*. Београд: Научна књига, 1979³.
- ТАНАСИЋ, Срето. Исказивање агенса уз девербативне именице. *Јужнословенски филолоџ*. LI (1996): 79–87.
- TESNIÈRE, Lucien. *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: Éditions Klincksieck, 1969².
- ФЕЛЕШКО, Казимјеж. *Значења и синтакса српскохрватског јеништва*. Нови Сад – Београд: Матица српска – Вукова задужбина – Орфелин, 1995.
- ХРАКОВСКИЙ, Владимир С. *Очерки по общему и арабскому синтаксису*. Москва: Наука, 1973.
- ШУСТОВА, Светлана В. Принципы выделения каузативных глаголов. *Вестник тюменского государственного университета*. 8 (2006): 112–118.

ИЗВОРИ

- РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*. књ. 1–3, Нови Сад – Загреб: Матица српска-Матица хрватска, књ. 4–6, Нови Сад: Матица српска. 1967.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. 1-17. Београд: Институт за српскохрватски језик. 1959–
- Електронски извори: www.akk-ks.org, www.b92.net, www.balkanika.com, www.balkankinology.net, www.biofidbek.com, www.bizniszg.info, www.danas.rs, www.dw-world.de, www.dominomagazin.com, www.e-turizam.com, www.facebook.com, www.jugoistočnasrbija.com, www.novosti.rs, www.pravoslavije.spc.rs, www.rts.rs, www.srbijasport.com, www.srpskapolitika.com, www.yurope.com, www.vesti.rs.

Milivoj Alanović

**THE BASIC PRINCIPLES OF SYNTACTIC AND SEMANTIC VALENCY
OF THE CAUSATIVE-MANIPULATIVE VERBS**

Summary

The causative-manipulative verbs represent a particular interface of the modality and causality categories, which classification can be done on the basis of fundamental causative-modality relations, taking into consideration both semantic components. Those causative-modality relations are the following: obligation, permission, stimulation, which are verb prototypical lexical exponents *force, enable, and stimulate*.

While the first part of the paper clarifies a relationship between the categories of causality, causativeness, the second part of the paper is oriented to determination of the basic syntactic-semantic valency of the causative-manipulative verbs, starting from the valency theory.

Key words: syntax, semantics, lexical semantics, causality, manipulative concept, valency, rection.

ИВАНА Н. АНТОНИЋ*

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

КЛАУЗЕ С НУЛТИМ ВЕЗНИКОМ**

У раду се разматра један тип комплексне двопредикатске реченичне структуре у којем се клауза као зависна (субординирана / хипотаксичка) сентенцијална форма интегрише у структуру матричне (основне) реченице *нултим везником*. То значи без посредства везника, али не због његовог изостављања (имплицирања), као у случајевима асиндетског повезивања (по правилу у сврху постизања одговарајућег синтаксичко-стилског ефекта), већ због немогућности присуства везника као интегративног синтаксичко-семантичког елемента услед одређених лексичко-семантичких и синтаксичко-семантичких параметара присутних у структури реченице. С обзиром на тип синтаксичко-семантичког повезивања у комплексним двопредикатским реченицама, такве структуре би припадале *нултом синдетизму*.

Кључне речи: сложена реченица, зависно-упитна реченица, комплементација, синдетизам, нулти везник

У језицима са тзв. развијеном или разрађеном синтаксом (пре свега у књижевним/стандардним језицима са писаном традицијом и функционално-стилском раслојеношћу), синтаксичко-семантичко устројавање двопредикатске реченичне структуре, у начелу, подразумева присуство *везника* као обавезног конститутивног синтаксичко-семантичког елемента. Уколико се ради о *компонованој* двопредикатској реченичној структури у којој се остварује *координирани* (/паратаксички) синтаксичко-семан-

* iantonich@ff.uns.ac.rs

** Овај рад је рађен на пројекту „Синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања стандардног српског језика“ (178004), који финансира Министарство за науку и технолошки развој Владе Републике Србије из програма Основних истраживања.

тички однос, везник је *интегрални део саме двопредикатске структуре* и има *конективну* („праву“ везничку) улогу. То значи да уистину *повезује* две основне једнопредикатске реченице у јединствену синтаксичку структуру са одговарајућим семантичким односом. Стога у таквим структурама као везници функционишу по правилу лексеме које су и према категоријалном морфолошком обележју „прави“ / примарни везници (уп. нпр. И, А, АЛИ, ИЛИ). Уколико се, пак, ради о *комплексној* двопредикатској реченичној структури чије се устројство заснива на синтаксичко-семантичком односу *субординације* (/хипотаксе), везник је интегрални део *клаузе*, сентенцијалне формалне јединице која се, посредством њега, интегрише у структуру основне, хијерархијски надређене – *матричне реченице*, и има *интегралну* улогу. То значи да му је задатак не да повеже него да *укључи* клаузу, као одговарајући синтаксичко-семантички елемент, у структуру једнопредикатске реченице као реченице-матрице. Стога, у таквим двопредикатским структурама као везници функционишу у већини случајева лексеме које према категоријалном морфолошком обележју припадају класи заменичких прилога (или се ради о прономиналним облицима у предлошким структурама) и заправо представљају тзв. *функционалне везнике*. Често се ради о прономиналним или прономинално-адвербијалним формама које су у систему полифункционалне, па осим улоге везника (= конектора), и евентуално прилога, могу имати и улогу *интерјектива*, тј. улогу упитне речи у интерогативном парадигматском облику као синтаксичком деривату основне једнопредикатске декларативне реченице. У компонованој двопредикатској реченици везници најчешће функционишу самостално или, у неким специфичним структурама, у факултативним или обавезним корелативним везама са једним или више елемената (ИЛИ ... ИЛИ као факултативна веза стилски обележена, или НЕ САМО ДА НИЈЕ V₁ НЕГО НИЈЕ (ЧАК) НИ V₂ као облигаторна веза)¹. У комплексној двопредикатској структури има везника који *самостално* интегришу клаузу у структуру матричне реченице (такав је нпр. увек узрочни везник ЈЕР: *Нисам био на предавању (Ø) ЈЕР сам био болестан*; или везник ДА у интенционалној клаузи: *Поранио сам (Ø) ДА урадим све што сам наурио*); и има везника који се, експлицитно или имплицитно, појављују са одговарајућим *корелативним*

¹ Значење симбола: Cl – клауза = субординирана (зависна) сентенцијална форма; Compl – комплемент = допуна семантичка и/или граматичка; Conj – везник; V – предикација реченична, матрична; V_{Sub} – предикација субординирана; V_{SentTranz} – предикација сентенцијално-транзитивна; S – реченица, матрична структура; Ø – нулти елемент синтаксичко-семантичке структуре; = – једнако је (једнакост формалних јединица); [← X] – остварује се у форми X; { } – скуп нужних елемената који изграђују једну реченичну структуру; X – интонационо наглашени елемент реченице.

реченици (Ружић 2006: II: 195–201).³ У зависности од теоријског полазишта, претходно консултоване литературе или граматичке традиције / школе из које су потекли, аутори различито именују клаузе овога типа. Поред већ поменутог назива, зависно-упитне реченице, који је и најраспрострањенији, срећу се и називи: индиректна питања (ПЕРВАЗ 1973, PEROVIĆ 1996), комплементне клаузе упитне форме (РУЖИЋ 2006: II: 195–201), дубитативне допунске реченице (ПАВЛОВИЋ 2009: 61 према ВЕЉИЋОЎА, SEDLÁČEK 1990: 65). Иако заправо ниједна библиографска одредница у досадашњој литератури не даје потпуни, са свим релевантним детаљима, синтетични опис двопрдикатске реченице са клаузом упитне форме, консултовањем више релевантних извора може се добити углавном комплетан увид. Стога ја овом приликом нећу улазити у детаљни опис. Слажем се са ауторима новије провенијенције да се ради о структури комплексне двопрдикатске реченице у којој се остварује субординирани (/ хипотаксички) синтаксичко-семантички однос *комплементности*. Дакле, клауза упитне форме функционише као *комплемент* (= синтаксичко-семантичка допуна) објекатско-пропозиционог типа одговарајуће класе глагола у позицији предикације матричне реченице. Ради се најпре о глаголима који припадају класи сентенцијално-транзитивних глагола те бивају допуњени пропозиционим објектом, често исказаним екстензивном сентенцијалном формом, а потом глаголи дате семантичке класе, због специфичних обележја у лексичкој семантици, захтевају или дозвољавају да буду допуњени управо интерогативном парадигматском формом као синтаксичким дериватом декларативне клаузе. Инвентар глагола (укључујући и одређене копулативно-придевске/прилошке предикатске структуре), истина, није код свих аутора подједнако исцрпан, нити су ти глаголи у потпуности на идентичан начин класификовани према истоветним семантичким обележјима, што је и разумљиво с обзиром на то да је у свим случајевима био условљен расположивим корпусом, али је сасвим јасно да се они могу поделити у две основне групе. Једну чине глаголи са упитном семом (чији су типични репрезентанти

³ Најстарији опис упитног парадигматског облика просте реченице у српском језику, који је и у основи синтаксе зависно-упитних реченица, датира још с почетка 20. века (Musić 1908; 1910; 1914), а потом је описиван у контрастивно-конфронтативним истраживањима руског и српског (Мирић 1995; 1997; 2002; Кончаревић 1986) и енглеског и српског језика (Browne 1971; Перваз 1973), а српска основна упитна реченица описана је и у светлу теорије говорних чинова (Лицен 1980/81; Ракић 1984; Ракић 1987). Семантичко поље интерогативности добило је своје место и у најрецентнијој српској синтакси просте реченице (Пипер 2005: у Пипер, Антонић, Ружић, Танасић, Поповић, Људ., Тошовић 2005). Структурни односи у реченицама са директним говором осветљени су у Московљевић 1996.

йиййаййи – директивно интерперсонално питање, *йиййаййи се* – интроспективно питање) и прилошки предикатски изрази у функцији модалних модификатора (нпр. *свеједно ми је*), који захтевају интерогативну форму клаузе [примери ниже под I], а другу глаголи когнитивних радњи (чији су типични репрезентанти *рећи, казати, йричаји, знаји*) и копулативно-придевске/прилошке предикатске структуре са придевом/прилогом когнитивног стања (нпр. *биййи / не биййи сиуран; јасно је / није јасно*) који дозвољавају, поред декларативне, и интерогативну форму клаузе [примери ниже под II]. При свему томе, и у томе се сви аутори слажу, комплементна клауза може имати парадигматски облик тоталног питања (опште / да-не питање) [примери ниже под а.] или, пак, парадигматски облик парцијалног питања (заменичко / *wh*-питање) [примери ниже под б.].

Ради се, дакле, о двопредикатској реченици коју илуструју следећи примери:

I1а.

Пиџао је ДА ЛИ йуџујем.
Пиџао је йуџујем ЛИ.

I2а.

Рекао је ДА ЛИ йуџује.
**Рекао је йуџује ЛИ.*

II6.

Пиџао је КО йуџује.
Пиџао је ШТА носим на йуџовање.
Пиџао је ГДЕ йуџујем.
Пиџао је ОДАКЛЕ йуџујем.
Пиџао је ДОКЛЕ йуџујем.
Пиџао је КАДА йуџујем.
Пиџао је ОД КАДА йуџујем.
Пиџао је КАКО йуџујем.
Пиџао је КОЛИКО (ДУГО) йуџујем.
Пиџао је ЗАШТО йуџујем.
Пиџао је С КОЈИМ ЦИЉЕМ йуџујем.
Пиџао је ПОД КОЈИМ УСЛОВОМ йуџујем.
Пиџао је УПРКОС ЧЕМУ йуџујем.

II26.

Рекао је КО йуџује.
Рекао је ШТА носи на йуџовање.
Рекао је ГДЕ йуџује.
Рекао је ОДАКЛЕ йуџује.
Рекао је ДОКЛЕ йуџује.
Рекао је КАДА йуџује.
Рекао је ОД КАДА йуџује.
Рекао је КАКО йуџује.
Рекао је КОЛИКО (ДУГО) йуџује.
Рекао је ЗАШТО йуџује.
Рекао је С КОЈИМ ЦИЉЕМ йуџује.
Рекао је ПОД КОЈИМ УСЛОВОМ йуџује.
Рекао је УПРКОС ЧЕМУ йуџује.

II3а.

Знам ДА ЛИ йуџује.
**Знам йуџује ЛИ.*

II4а.

Нисам сиурна ДА ЛИ йуџујем.
Нисам сиурна йуџујем ЛИ.

II36.

Знам КО йуџује.
Знам ШТА носи на йуџовање.
Знам ГДЕ йуџује.

II46.

Нисам сиурна КО йуџује.
Нисам сиурна ШТА носим на йуџовање.
Нисам сиурна ГДЕ йуџујем.

Знам ОДАКЛЕ њуњује.

Знам ДОКЛЕ њуњује.

Знам КАДА њуњује.

Знам ОД КАДА њуњује.

Знам КАКО њуњује.

Знам КОЛИКО (ДУГО)

њуњује.

Знам ЗАШТО њуњује.

Знам С КОЛИМ ЦИЉЕМ

њуњује.

Знам ПОД КОЛИМ УСЛОВОМ

њуњује.

Знам УПРКОС ЧЕМУ

њуњује.

Нисам сињурна ОДАКЛЕ њуњујем.

Нисам сињурна ДОКЛЕ њуњујем.

Нисам сињурна КАДА њуњујем.

Нисам сињурна ОД КАДА њуњујем.

Нисам сињурна КАКО њуњујем.

Нисам сињурна КОЛИКО (ДУГО)

њуњујем.

Нисам сињурна ЗАШТО њуњујем.

Нисам сињурна С КОЛИМ ЦИЉЕМ

њуњујем.

Нисам сињурна ПОД КОЛИМ

УСЛОВОМ њуњујем.

Нисам сињурна УПРКОС ЧЕМУ

њуњујем.

Шта је онда овде спорно? Један детаљ у досадашњим, како традиционалним тако и савременим, описима ових структура захтева, по моме мишљењу, да му се посвети детаљнија пажња. Ради се, наиме, о једној, рекла бих, контрадикторности којој су подлегли сви досадашњи описи, па и они савремени, који су, иначе, оповргли тезу традиционалне граматике да овакве двопредикатске реченице настају простом линеаризацијом оделитих реченица и правилно уочили да се ради о структурама са субординираним односом комплементације, што је условљено првенствено одговарајућим лексичким пуњењем позиције матричног предикатског конституента. Наиме, са становишта структурирања двопредикатских реченица, у овом случају комплексних, и инвентара везничких средстава којима се клауза може интегрисати у хијерархијски вишу структуру, овде се оправдано може поставити питање посредством којег је синтаксичко-семантичког елемента комплементна клауза интегрисана у матричну реченицу? У свим досадашњим описима стоји да се то у таквим структурама чини упитним везником (СТЕВАНОВИЋ 1979³, ПЕРВАЗ 1973), упитним субјунктивним елементом (МРАЗОВИЋ 2009²), субординатором – упитне речце и упитне заменице и прилози (СТАНОЉЧИЋ, ПОПОВИЋ 2005), упитним везником / комплементажером / субординатором (РЕРОВИЋ 1996), везничким средством – *Conj* „Quest“ / упитним везником (РУЖИЋ 2006). Из таквог именовања, па следствено томе и интерпретације, следи питање може ли упитна реч истовремено, у истом синтаксичко-семантичком контексту, функционисати као интерогатив и као везник? Мислим да је одговор на ово питање негативан. Функција интерогатива и функција везника искључују се у истом синтаксичко-семантичком контексту. Наиме, ако се сложимо с тим да такве клаузе имају интерогативни парадигматски облик (тоталног или парцијалног питања), онда значи да иницијални елемент јесте интерогатив / упитна реч (само синтаксички или истовремено и синтаксички и прагматички), а не везник. И

обрнуто: ако се сложимо да иницијална реч није употребљена као упитна већ као везник, онда клауза нема интерогативни парадигматски облик. У српском језику тим пре, пошто је интерогатив једини синтаксички индикатор семантичко-прагматичког обележја упитности. Теза коју ја заступам у овом реферату, и коју ћу покушати да докажем, јесте да у комплексним двопредикатским структурама о којима је овде реч комплементна објекатска клауза има интерогативни парадигматски облик и да је иницијална реч, како у тоталном тако и у парцијалном питању, интерогатив, а НЕ везник, па дакле искључујем и могућност њеног бифункционалног статуса у том контексту. Другим речима, заступам тезу да се овде ради о комплементним клаузама са *нултим везником*, те да су, сагласно томе, двопредикатске структуре с таквом клаузом репрезентанти *нултој синдејџизма*.

У прилог таквој тези, мислим да иду и следећи аргументи:

1. У парадигматском облику тоталног питања интерогатив ДА ЛИ (са претежно говорном варијантом ЈЕ ЛИ // ЈЕ Л') функционише као јединствена синтаксичко-семантичка јединица и понаша се као тонична реч (= реч са сопственим акцентом) на којој је истовремено и интонациони врхунац двопредикатске реченице, што искључује могућност интерпретације форманта ДА као везника [будући да је везник ДА иначе општи комплементизатор у српском језику] (*Пишао је ДА ЛИ њујујем*).

Парадигматски облик истог типа питања са упитном партикулом ЛИ у инверзији са глаголом (тамо где је такав парадигматски облик могућ) више него јасно указује на то да ЛИ није везник – ради се, и иначе, о несамосталном форманту, који носи семантичко обележје упитности, али који се увек удружује с неким другим лексичко-синтаксичким елементом у тој функцији па се, као такав, не појављује ни у иницијалној позицији, те је тако овде нарушено и правило о иницијалној позицији субординираног везника у клаузи. Дакле, неспорно је да је везничка позиција, тј. позиција комплементизатора у таквој двопредикатској структури празна (*Пишао је Ø њујујем ЛИ*).

2. У парадигматском облику парцијалног питања иницијалну позицију заузимају заменички и заменичко-прилошки облици који иначе, осим функције интерогатива, могу имати и функцију субординираног везника у адвербијалним клаузама околносне и експанаторне детерминације, или релативизатора (заменица КО) у релативним адноминалним клаузама. Заменица КО и заменички прилози (ГДЕ, КАДА, КАКО, КОЛИКО, ...), употребљени као везници, по правилу се понашају као атоничне речи (= речи без сопственог акцента), и то проклитике, и повезују се у акценатску целину са речју/речима које им следе, па као такви никада нису носиоци ни реченичног акцента двопредикатске структуре. У структурама о којима је овде реч, заменички прилози, као и заменица

(КО) у номинативу, и осталим падежним облицима, понашају се као тоничне речи, а носиоци су и интонационог врхунца реченице (уп. *Рекао је КАДА њуџује; Пиџао је КО њуџује*).

Није на одмет приметити и да се у случају заменичког прилога КАД(А), чији облик има покретно *a*, који се у свим функцијама уобичајено јавља у дужем и у краћем облику, системски ипак испољава преференција ка употреби дужег облика у функцији интерогатива, управо због тоничности, а краћег облика у функцији везника због атоничности и тонског повезивања са другим речима у јединствену акценатску целину.

Поврх свега, од свих заменичко-прилошких облика који се овде појављују једино ГДЕ и КАКО могу бити и комплементизатори (= везници комплементне клаузе), осталима та функција није доступна.

3. Заменички прилози као везници у адвербијалним клаузама могу бити везани за одговарајуће (најчешће исто тако заменичке прилоге) деиктичке кореференте⁴ клауза које уводе (ТАМО ГДЕ, ОНДА КАДА, ОНАКО КАКО, ОНОЛИКО КОЛИКО, ...), а заменица КО у функцији релативизатора базично се везује за одговарајући антецедент, иако он не мора бити обавезно експлициран (ОНАЈ КО). У посматраним структурама, међутим, испред заменичких прилога (ГДЕ, КАДА, КАКО, КОЛИКО, ...) није могуће експлицирати кореферент (наравно, пре свега и зато што се ради овде о комплементацији, а не детерминацији), као што се ни испред заменице КО не може појавити антецедент (уп. *Знам *ОНДА КАДА њуџујем; Знам *ОНАЈ КО њуџује; Знам *ОНОГА КО њуџује*).

4. У клаузама са узрочним интерогативом, поред облика ЗБОГ ЧЕГА који може функционисати и као интерогатив у одговарајућем парадигматском облику једнопредикатске реченице, и као везник, може се појавити само облик ЗАШТО који може бити само интерогатив, али не и везник, а с друге стране та позиција није доступна нпр. облицима ЈЕР, ПОШТО, ЗАТО ШТО који не могу бити интерогативи, већ само везници.

Исто тако, у структурама овога типа среће се само заменички облик ШТА (за неживо), који се у српском језику појављује само као интерогатив, а не и заменички облик ШТО који се у српском језику појављује као релативизатор уз заменичке антецеденте (уп. *Знам ШТА је у њиџању; Знам *ШТО је у њиџању*).

5. Падежни облици заменица КО (за живо), ШТА (за неживо), уколико функционишу као релативизатори, обавезно се везују за експлицирани антецедент (*То је ПРИЈАТЕЉ КОМЕ гуџујем услују; То је ОНО ЧЕГА се бојим*), а уколико функционишу као интерогативи, самостални су (*КОМЕ гуџујем услују? ЧЕГА се бојим?*). У посматраним структурама за-

⁴ О деиктичким кореферентима у двопредикатској реченици с темпоралном клаузом уп. ANTONIĆ 2001.

узимају управо самосталну иницијалну позицију у клаузи и испред њих се не може експлицирати никакав антецедент (*Не знам Ø КОМЕ гујујем услују; Не знам Ø ЧЕГА се бојим*).

6. У комплексним двопрдикатским реченицама у којима нпр. заменички прилог КАДА функционише као везник темпоралне клаузе а њен граматички субјекат је референцијално идентичан објекту матричне предикације, граматички субјекат клаузе појављује се само у пролепси, тј. позиционира се у матричну структуру у функцији објекта њене предикације и по правилу се не понавља у клаузи (уп. *Срејнем ЈЕ (ОНДА) КАД(А) се враћа с посла*). У посматраним структурама, и то пре свега у онима које репрезентује глагол *знайи* у позицији матричне предикације, ситуација је управо обрнута: граматички субјекат не може се наћи у пролепси (уп. *Знам КАДА се ОНА враћа кући; *Знам ЈЕ КАДА се враћа кући*).

7. И коначно, двопрдикатске структуре о којима је овде реч не подлежу асиндетизму, што је иначе случај са већином везничких структура, компонованих или комплексних, у српском језику. Упитни формант мора бити експлициран да би реченица граматички опстала и никакви стилски разлози не могу довести до његовог изостављања (**Пишао је љујујем; *Зна љујујем*), што недвосмислено говори о присуству интерогативне, а одсуству везничке компоненте.

Ако се прихвате ови аргументи, како они општег тако и они парцијалног карактера, онда се у овде посматраним реченицама ради о моделу који представљам следећим симболичким записом:

$$S = \{V_{\text{SentTranz}} + \text{Compl} [\leftarrow \text{Cl} \{ \text{Conj} [\leftarrow \emptyset] + \text{Interog} + V_{\text{Sub}} \}] \}$$

а дескриптивни запис гласи: двопрдикатска комплексна (екстензивна) реченична структура са синтаксичко-семантичким односом комплементације са сентенцијално-транзитивном матричном предикацијом и клаузом у интерогативном парадигматском облику у функцији пропозиционог објекта са нултим везником. Сентенцијално-транзитивни глагол према лексичко-семантичким одликама припада глаголима који имају упитну сему: *љиљаљи* – директивно интерперсонално питање, *љиљаљи се* – интроспективно питање); или спадају у групу глагола когнитивних радњи (*рећи, казаљи, љричаљи, знаљи, и сл*). У тој позицији могу се наћи и прилошки предикатски изрази у функцији модалних модификатора типа: *свеједно (ми) је*, као и копулативно-придевске/прилошке предикације са придевом/прилогом когнитивних стања (*биљи / не биљи сиуран; јасно је / није јасно*). При том, прве наведене структуре у ова два низа захтевају упитну форму клаузе, а друге наведене структуре у низу дозвољавају упитну форму клаузе. Клауза, потом, може имати парадигматски облик тоталног (/ општег / да-не) питања у варијантама: да ли V? (је ли V? / је л' V?) и V ли?, или парцијалног питања (/ заменичког / wh-питања).

Лексичко-граматичке карактеристике глагола у позицији матричног предикатског конституента најнепосредније утичу на сентенцијалну форму комплемента, његов интерогативни парадигматски облик, те на тип синтаксичко-семантичког устројавања матричне реченице и инкомпатибилност комплементног везника и датих синтаксичко-семантичких услова, тј. на појаву нултог синдетизма.

ЛИТЕРАТУРА

- ANTONIĆ, Ivana. *Vremenska rečenica*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2001.
- BĚLIČOVÁ, Helena, SEDLÁČEK, Jan. *Slovenské souvětí*. Praha: Československá akademie věd, 1990.
- BROWNE, Wayles. „On Conjoined Questions and Conjoined Relative Clauses in English and Serbo-Croatian.” *Yugoslav Serbo-Croatian-English Contrastive Project*, V. Studies 3, Zagreb, 1971: 49–63.
- КОНЧАРЕВИЋ, Ксенија. „Интерогативне реченице у руском и српскохрватском језику.“ *Прилози проучавању језика*, књ. 22, Нови Сад, 1986: 71–99.
- ЛИЋЕН, Marina. „Pitanja kao govorni činovi i njihova realizacija u srpskohrvatskom i nemačkom.“ *Godišnjak Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije*, br. 4–5, Zagreb, 1980/81: 256–269.
- МИРИЋ, Душанка. *Уједињени искази у руском и српском језику*. Докторска дисертација. Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Нови Сад, 1995.
- МИРИЋ, Душанка. „Честица *ли* как модификатор значења в вапросителном высказивании.“ *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, XL/1, Нови Сад, 1997: 73–82.
- МИРИЋ, Душанка. „Модалност и интерогативност: проблем суодноса смисаоних компонената (на материјалу руског и српског језика).“ *Славистика*, књ. VI, Београд, 2002: 47–55.
- МОСКОВЉЕВИЋ, Јасмина. „Структурни односи у реченицама са директним говором и класе глагола уз које се јавља.“ *Српски језик*, 1–2, Београд, 1996: 444–455.
- MRAZOVIĆ, Pavica. (U saradnji sa Zorom Vukadinović.) *Gramatika srpskog jezika za strance*. Drugo, pretrađeno i dopunjeno izdanje. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2009².
- MUSIĆ, Avgust. „Pitanja u hrvatskom ili srpskom jeziku.“ *RAD JAZU*, knj. 172, Zagreb, 1908: 101–219.
- MUSIĆ, Avgust. „Pitanja u hrvatskom ili srpskom jeziku (II).“ *RAD JAZU*, knj. 184, Zagreb, 1910: 96–235.
- MUSIĆ, Avgust. „Pitanja u hrvatskom ili srpskom jeziku (II).“ *RAD JAZU*, knj. 203, Zagreb, 1914: 150–156.
- ПАВЛОВИЋ, Слободан. *Српорокрјска зависна реченица од XII до XV века*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књијарница Зорана Стојановића, 2009.

- ПЕРВАЗ, Драгиња. „О синтакси питања у енглеском и српскохрватском језику.“ *Зборник Мајице српске за филолоџију и лингвистику*, XVI/2, Нови Сад, 1973: 109–132.
- PEROVIĆ, Slavica. *Engleski i srpskohrvatski jezik. Indirektna pitanja u kontrastu*. Podgorica: UNIREKS, 1996.
- ПИПЕР, Предраг. „Интерогативност.“ У: ПИПЕР, АНТОНИЋ, РУЖИЋ, ТАНАСИЋ, ПОПОВИЋ, Људ., ТОШОВИЋ 2005: 670–679.
- ПИПЕР, Предраг, АНТОНИЋ, Ивана, РУЖИЋ, Владислава, ТАНАСИЋ, Срето, ПОПОВИЋ, Људмила, ТОШОВИЋ, Бранко. *Синтакса савременога српског језика. Просја реченица*. У редакцији Милке Ивић. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, 2005.
- PRANJKOVIĆ, Ivo. „Implicitna koordinacija.“ *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 22, Zagreb: Filozofski fakultet, 1987: 107–147.
- PRANJKOVIĆ, Ivo. „Implicitna subordinacija.“ *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 23, Zagreb: Filozofski fakultet, 1988: 1–33.
- РАКИЋ, Stanimir. „Serbo-Croatian Yes-no questions and Speech Acts.“ *Journal of Pragmatics*, 8, Amsterdam, 1984: 693–713.
- РАКИЋ, Stanimir. „Srpskohrvatsko pitanje i teorija govornog čina.“ *Delo*, XXXIII/4, 1987: 89–111.
- РУЖИЋ, Владислава. „Допунске реченице у савременом српском језику (I и II).“ *Зборник Мајице српске за филолоџију и лингвистику*, XLIX/1 и XLIX/2, Нови Сад, 2006: 123–217; 103–266. [ComCl (Quest), II: 195–201]
- СТАНОЈЧИЋ, Живојин, ПОПОВИЋ, Љубомир. *Грамајика српског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005.
- СТЕВАНОВИЋ, Михаило. *Савремени српскохрватски језик. (Грамајички системи и књижевнोजезичка норма)*. II Синтакса. Београд: Научна књига, 1979³.

Ivana Antonić

CLAUSES WITH THE ZERO CONJUNCTION

Summary

In this paper, the author deals with the complex two-predicate sentential structure in the standard Serbian language, in whose matrix predication there appears a sentential-transitive verb from the semantic class of verbs/verbal predicate structures with the interrogative sememe (*pitati/ask* – direct interpersonal question, *pitati se/ask oneself* – introspective question), adverbial-predicative constructions in the function of modal modifier (*svejedno (mi) je / it doesn't matter (for me)*), or from the class of verbs/verbal predicate structures of cognitive activities (*reći/say, kazati/say, pričati/talk, znati/know* etc; *biti/ne biti siguran / be/not be certain; jasno je/it is clear / nije jasno/it is not clear*). With such verbs, in the position of the complement propositional object there appears, necessarily or possibly, a subordinated clause in the interrogative paradigmatic form of the total or partial question, as a syntactic derivati-

ve of a declarative sentence. Unlike the usual interpretation of such structures in the literature so far, in this paper the author advocates the thesis that such type of syntactic-semantic structure implies a clause with *the zero conjunction*. It means that such subordinated, complement clause is integrated into the structure of the matrix sentence without the mediation of conjunctions, but not because of its omission (implication), as in the case of asyndetic linking (as rule, to achieve a specific syntactic-stylistic effect), but because the presence of a conjunction as an integrative syntactic-semantic element is impossible due to certain lexical-semantic and syntactic-semantic parameters present in the structure of the sentence. Taking into account the type of syntactic-semantic linking in complex two-predicate sentences, the author classifies such structures into *the zero syndetism*. She proves the proposed thesis by a relevant analytic procedure.

Key words: complex sentence, dependent-interrogative sentence, complementation, syndetism, zero conjunction

НАДА Л. АРСЕНИЈЕВИЋ

Универзитет у Н. Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

О ПРИНЦИПУ ЕГОЦЕНТРИЗМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ**

У овом раду се разматра принцип егоцентризма и могућности његове граматикализације у српском језику. Анализирани су случајеви семантизације просторних односа у којима се одређеним језичким средствима нотира ментална или физичка релација говорника – посматрача који је повремено и сам центар просторне координације. Пажњу саговорника он индиректно скреће и на свој положај при локализацији живих или неживих објеката (*долази/одлази* на предавања; *донео/однео* је књигу у школу), у процесу промене положаја објеката при хоризонталном кретању (ићи *низ/уз* ливаду), у спецификацији односа централност/маргиналност (живот *у/на* Новом Београду), затим приликом просторне детерминације процеса за које није примарна просторна компонента значења (јавља се човек у *јосћељи/из јосћеље*), као и код перспективизације посматрања предње стране локализатора којима стране нису јасно дефинисане или се дати положај одређује према визури посматрача (стоји *исјед аутомобила*).

Кључне речи: лингвистика, синтакса, семантика, српски језик, принцип егоцентризма

Егоцентризмом се, као што је познато, обележава крајњи индивидуализам, усмеравање свега ка своме „ја“, тако да ће као егоцентричан бити квалификован онај појединац који све просуђује са властитог становишта (КЛАЋ 1981: 349). Термин је већ коришћен у лингвистичкој литератури за обележавање дечијег говора који у најранијој фази употребе језика представља у суштини „унутрашњи говор“, без обзира на начин манифестације, и који се, према Л. Виготском, не губи ни развојем

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прајмантска исјираживања*, (2010–2014), бр. 178004, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

социјализованог говора (VIGOTSKI 1977: 72–75). Оно што је из овог запажања драгоцено јесте чињеница да језик нема само комуникативну улогу, већ да је и средство формализације искуства и целокупне наше спознаје (RADMAN 1988: 84). Захваљујући томе што слику света човек моделује према свом властитом телу и његовим координацијама, свака перцепција садржи основне појмове просторне релације, а положај на којем се налази он сам као посматрач представља исходну тачку за рашчлањивање објективне целине и свих других одредаба положаја (KASIRER 1985:138).

Треба узети у обзир и веома важну чињеницу да се човеков субјективни доживљај објективног окружења, тј. модел психолошког простора, разликује од стварног физичког простора. Језик се у тим односима с једне стране појављује као средство представљања наивне слике света, средство којим се односи у њему поједностављују (тродимензионалност), а с друге стране особине предмета размештених у простору и положај посматрача свакако могу утицати на језичко обележавање перцепције.¹

Антропоцентризам управо представља кључ оваквог опажања и именована опажања, заснованог на релацијама субјективног карактера као што су *близу – далеко, своје – њуђе*, при чему је човек у улози говорника централни оријентир (ТОПОЛИЊСКА 2002: 3). Међутим, упркос својој, како то Сапир дефинише, квази-математичкој форми, језик је ретко кад одраз чисте референцијалности, напротив, он као средство које открива, тумачи, и обликује наше искуство, представља устројство „изнијансиране изражајности“ (SAPIR 1974: 26–29). Према општем принципу језичке концептуализације света који нас окружује, може се очекивати да ће егоцентричност у језику бити изражена не само интензитетом изговореног садржаја, који Пијеже сматра изразом „егцентричног говора“ (LURIJA 2000: 154), већ и посебним језичким средствима. Један од видова језичког испољавања „апсолутне“ просторне координације засноване на положају говорника и саговорника јесте и систем заменица у индео-европским језицима (БЕЛИЋ 1998: 52).

С обзиром на то да се језиком превазилази оно из властитог искуства и шири ка општем разумевању, оном што чини једну културу, може се поставити питање да ли принцип егоцентризма спаја језике, или представља ону заједничку нит у чијем се језичком испољавању запајају њихове варијације. Сагледано у оквирима тзв. „меке“ логике (РАДОВА-НОВИЋ 2009) непостојање оштрих граница, како на релацији субјективног доживљаја и објективног света тако и у односу језика и културе, језика и језика, упућује на то да је и одговор на ово питање негде између.

¹ У том смислу информативна би била студија Ч. Лахура о пољским сложеним предлозима оријентационог односа, посебно теоријска разматрања која су у њој представљена, а чији приказ је припремио П. Обућина (ОБУЋИНА 2000).

Говорећи о лингвистичком истраживању микропараметарских варијација заснованих на различитом усмеравању „менталних очију“ људи који припадају различитим културама и говоре различитим језицима, М. Ивић предочава да има и оних ситуација у којима се искључује варијабилност и управо принцип егоцентризма сврстава међу значењске јединице блокаторе варирања (IVIĆ 2002: 12). Сетимо се да је још седамдесетих година прошлог века лингвисте заинтересовала емпатија, јединствен феномен различитог испољавања у појединачним језицима, који је заснован управо на принципу блискости с говорним лицем, односно на релацији „стајања уз“, где перспективизација посматрања ствари зависи од приклоњености говорника одређеној визури. Језичка средства која то омогућавају већ су раније помињана у радовима наших и страних лингвиста (IVIĆ 1995).

Овом приликом имају се у виду случајеви семантизације просторних односа у којима се, као и код емпатијске ситуације, одређеним језичким средствима нотира ментална или физичка релација говорника према саговорнику предоченог догађања. Иако пажњи излаже пре свега његове актере, говорник је повремено и сам центар просторне координације. Понекад он има потребу да саговорнику, на индиректан начин, просто скрене пажњу на своју позицију у посматраним просторним односима.

Већ традиционално се у српској граматичкој литератури помињу језичка средства за обележавање просторног односа према положају посматрача, а међу њима се наводе показне речи – заменице, прилози и конверзацијске партикуле, којима се саговорнику предочава да ли је нешто у сфери говорника – посматрача, тј. да ли је мање или више од њега удаљено.

Српски језик спада у ред оних језика код којих је систем показних речи трочлан, тако да се удаљеност од говорног лица (првог лица) и његовог саговорника (другог лица) може приказати као проксималност, медијалност и дисталност,² а при том се осим овакве, егзофоричне улоге, њихова функција испољава и на нивоу текста, тј. као ендофора (KLAJN 1985: 40–42). На сложеност употребе показних речи у нашем језику утиче и чињеница да су на примарним просторним односима метафоризацијом надограђени апстрактни односи, те се намењивање, поседовање неког предмета, знање о њему, сећање на њега пројектује као његово смештање у свој или саговорников простор, односно у простор који је од њих удаљен (КЛИКОВАЦ 2006).

Иако се обично само овакво просторно одређење сврстава у субјективни простор, а овај везује за говорну ситуацију (ПИПЕР и др. 2005: 721), формализација егоцентризма у српском језику није увек иста и није

² За хрватски језик дати систем приказује С. Кордић у раду о презентативима ево/ето/ено (KORDIĆ 2002: 94).

јединствена. Осим наведених показних речи, које су примарно егоцентрично устројене, постоје и друга морфосинтаксичка средства маркирана датим обележјем.

а) Понекад податак о положају говорника и није у фокусу пажње, али пажљивом слушаоцу не може промаћи чињеница да у изјави *Он долази на предавања* у односу на изјаву *Он оглази на предавања* говорник својом аутолокацијом у истим просторним оквирима у којима је лоциран и предмет разговора условљава адлативну оријентисаност трећег лица, односно процес његове локализације глаголом *гоћи*. Прагматска семантичка идентичност између правца кретања и просторне детерминације (он *оглази* *ог* куће и *долази на* предавања) на синтагматском плану не мора увек бити заступљена глаголом чији ће префикс са колокабилним предлогом адвербијала остваривати синонимичан однос. Подједнако су прихватљива решења: *Он оглази ог* куће и *Он долази у њаг* као и *Он оглази у њаг*. Као резултат семантичко-синтаксичке компресије, тј. изостављања комуникацијски редувантних елемената, у комбинацији с адлативним просторним детерминатором могу се наћи и адлативни и аблативни глагол (КОВАЧЕВИЋ 1986: 126). Међутим, у таквој ситуацији регулативну улогу, као што се може видети, добија положај говорника. Уколико је говорник лоциран у иницијалној позицији (у кући), из његове перспективе посматрања кретање посматраног објекта ка неком другом месту има аблативни карактер, док ће говорник смештен на месту које је крајња тачка нечијег кретања (у граду) том кретању, и интуитивно, приписати адлативно обележје.

У сфери самог референта завршава се (транс)локација различитих објеката, не само оних самоактивних већ и многих неживих појмова за које важи исти принцип просторног односа према посматрачу. Тако ће се у примеру: *Он је донео књигу у школу*, као и у претходним случајевима, индиректно открити да је и сам говорник, захваљујући присуству на да тој локацији, сведок ове (транс)локације, за разлику од реченице *Он је донео књигу у школу* у којој положај говорника – посматрача није маркиран.

б) Ако се крене од претпоставке да преплитање субјективног и објективног у рашчлањивању просторних односа има универзални карактер, може се претпоставити да ће положај говорника и у српском језику имати већи значај него што се то на први поглед чини. С обзиром на то да се објективни просторни односи, тј. веома упрошћене реалне физичке релације, морају прилагодити могућностима које сваки језик пружа, предлошке конструкције у српском, као и у другим словенским језицима, за разлику од, на пример, аглутинативних језика³, представљају она језичка средства која неизоставно треба поменути при реферисању

³ На пример, у мађарском језику је та улога поверена суфиксима.

о просторним релацијама и премештању у простору, па и приликом разматрања егоцентризма у тим односима. На избор граматичког облика из реда поменутих језичких средстава осим објекта локализације и локализатора, несумњиво, има утицаја и положај говорника – посматрача.

Иако је о српским предлошким конструкцијама просторног значења већ доста писано, а сагледаване су и појединачно и у систему с конструкцијама неког другог значења, чак је повремено у појединачним случајевима положај посматрача помињан као релевантан, принцип егоцентризма, колико је нама познато, није до сада представљао повезујућу нит.

Оно што је већ било предмет посматрања, пре свега из угла функционисања појединачних падежних облика, јесу опонентне акузативне конструкције с предлозима *уз* и *низ* (АРСЕНИЈЕВИЋ 2003: 183). Референтност положаја на којем се налази говорник – посматрач запажа се при њиховој неспецифичној употреби *уз* појмове – локализаторе без нагиба, односно оне чија оба краја леже у истој равни. Оваква употреба двају предлога је *уз* поједине локализаторе неуобичајена и, судећи према нашој лингвистичкој литератури која се бави датом проблематиком, у пракси не нарочито честа. У речнику (РСАНУ, VI, *уз*) се наводи пример из књижевног текста: *Шејтао [би] уз собу низ собу* (Светозар Ћоровић)⁴. У истој врсти алтернације су знатно чешћи неки други локализатори, па је, на пример, уобичајено: *ићи низ њоље/уз њоље; низ ливаду/уз ливаду*.

Принцип избора предлошког решења је при оваквом кретању, хоризонталном, очигледно, пресликан из ситуација у којима су предлози носиоци својих типичних обележја у просторним релацијама. У таквим случајевима маркирана је тачка на уздигнутом крају, а кретање при којем је она полазиште, обележава се предлогом *низ*, док је за супротно усмерење, тј. за кретање навише, специјализован предлог *уз*. Маркираним положајем код локализатора без нагиба може се сматрати положај говорника – посматрача. Отуда ће хоризонтално кретање при којем се нека особа удаљава од посматрача бити, такође, назначено предлогом *низ*, док ће сигнал њеног приближавања бити предлог *уз*. Исто тако нечије кретање *уз њоље/низ њоље*, могло би се упоредити и с кретањем објеката у односу на речни ток, а извор, према којем је оно *узводно* или *низводно*,

⁴ Д. Кликовац примећује да би обичније било *Шејтао би низ собу уз собу*, јер је типично да се ближи крај интерпретира као виши, а даљи као нижи (КЛИКОВАЦ 2008: 98), што је заиста тачно. Међутим, вероватно под утицајем већ устаљеног израза, који и ова ауторка сматра обичнијим, *шејтаћи горе-доле*, код писца преовлађују њихова типична обележја, *уз* за кретање „(на)горе“ и *низ* за кретање „(на)доле“, те их таквим редоследом и наводи. С друге стране, када је у питању овакво, рекли бисмо, „бесциљно“ кретање и када су у игри оба предлога као пар, онда је редослед њиховог помињања условљен највероватније логиком по којој се прво мора ићи „уз“ да би се уопште могло ићи „низ“ што потврђује и наведени израз, а у основи свега је свакако људска природа којој је примарнија „тежња ка вишем“ у односу на тренутни положај, него доспевање испод њега.

с положајем особе која дату ситуацију посматра и реферише о њој. Дакле, ако је место са којег се посматра нечије кретање – полазиште, његово усмерење је идентично низводном, ако је то место крајњи циљ, кретање се подудара с узводним.

в) Такође, алтернативна употреба предлога *у* и *на* уз просторне локализаторе заступљене географским појмовима необележеним специфичном конфигурацијом терена представља једну од језичких ситуација у којима се испољава разлика у визури посматрања, што је већ поменуто у раду који се бави неким значењима ових предлога (АРСЕНИЈЕВИЋ 2008). Том приликом је указано на то да моменат егоцентризма у великој мери утиче на интерпретацију виђенога тако што се дати локалитет оцењује према положају говорника-посматрача, при чему се не мисли само на његову физичку већ и емотивну и менталну повезаност с тим простором.

Као и у претходном случају, типична употреба двају предлога, односно појава предлошке бинарне опозиције при спецификавању разлике између садржаности у оквирима граница неке обично равне површине, на шта упућује предлог *у*, и локализације на узвишењу или празном, отвореном простору, што се обележава појавом предлога *на*, прилагођена је ситуацији у којој је релевантна сфера посматрача. Ако он центром сматра подручје на којем је и сам лоциран, онда ће оном што му је у физичком или неком другом смислу блиско приписати обележје централности, а на језичком плану испољити употребом синтагме с предлогом *у*. Синтагме с предлогом *на* одраз су његовог односа према оним локалитетима који су у таквим ситуацијама ван његове сфере, тј. ван његовог „видокруга“, а ако то схватимо у метафоричком смислу, и много ширег подручја од оног које је доступно његовој визуелној перцепцији.

Конкретни примери чак потврђују да је утицај егоцентризма доминантнији у односу на обележја према географској конфигурацији неког локалитета. На пример, људи који су на било који начин, егзистенцијално или емотивно везани за Нови Београд, овај део града доживљавају као центар (што он полако и по осталим својим карактеристикама и објективно почиње да бива) и језички то маркирају синтагмама с предлогом *у*, *живим у Новом Београду*. Језички образац код особа за које Нови Београд представља само један део града предодређен је његовим некадашњим изгледом ненасељеног, рубног дела великог градског центра, па је за њих осим синтагми с предлогом *на* све друго чудно и неуобичајено. Слично је и у новосадској средини где ће се у језику старих Новосађана чути да *живе у Салајци* (ПЕРВАЗ 1977), јер свом крају приписују обележје централности, што из њихове перспективе и јесте, док објективно ово подручје данас није центар града, и знатно се чешће као локалитет помиње у комбинацији с предлогом *на*: *оћићи на Салајку*.

Какав утицај има положај говорника – посматрача, тј. како принцип егоцентризма функционише у језику може се видети и из примера у којима се предлог у подједнако комбинује с локализаторима потпуно различитих географских обележја, те се може чути да неко *живи у ценџру*, али и у *ћредјраћу* јер је и оно за своје житеље својеврстан центар – центар задовољавања њихових, пре свега, егзистенцијалних потреба.

Као што се могло видети, своје присуство посматрач несвесно и обично индиректно обелодањује одређеном граматицизацијом просторних релација у којима учествује својим положајем у посматраном амбијенту. Тиме уобичајена спацијална детерминација бива прожета егоцентризмом, јер је репродукција објективне стварности сагледана из његове перспективе.

г) Неспецификовану у неком другом смислу, односно типичну просторну детерминацију представљају примери у којима се однос објекта локализације сагледава само према локализатору и његовим карактеристикама, о чему је већ више пута писано. Познато је, на пример, да ће предлогом у бити заступљена локализација у унутрашњости локализатора, као у примеру *деца се итрају у соби*, или локализација која се оставарује хоризонталним кретањем надоле, нпр. *лифћ иге у ћриземље*, док ће се предлогом *на* обележити локализација спољашњим делом локализатора, обично с горње стране, када је могуће разликовати стране, нпр. *кофер сћоји на орману*, или локализација која се остварује кретањем нагоре, нпр. *он иге на ћаван*.

Када се локализатори комбинују са глаголима који својим семантичким потенцијалом не укључују обавезно компоненту спацијалности, локализује се пре свега њихов актер (*деца се итрају у ћриземљу* ← *деца се налазе у ћриземљу* и *ћамо се итрају*), а онда и сама радња исказана предикатом (ВАТИСТИЋ 1972: 25–28; АРСЕНИЈЕВИЋ 2007: 132, 133). Истој просторној детерминацији подлежу процеси аудитивног значења, нпр.: *Разћовара с децом на дрвећу* (← *деца седе на дрвећу* и *разћоварају с неким*); *јавио се ћој у олтјару* (← *ћој се налази у олтјару* и *јавља се*).

Међутим, локализација аудитивног процеса може бити маркирана не само положајем његовог носиоца, говорника (*ћој ћовори у олтјару*), већ и положајем другог актера, посматрача – перципијента, из чије перспективе вербализација комуникативног саджаја добија аблативно обележје, а у језичком погледу одговарајуће сигнале овог значења (*ћој ћовори из олтјара* ← *ћој се налази у олтјару*, *ћовори* и *њећов ћлас до слушалаца доћире из олтјара*). Тако се алтернативно могу реализовати оба предлошка решења, зависно од тога да ли је рефентан положај говорника или перципијента, као у примерима:

Ѓовори један са вишиње (/на вишињи); на сав ћлас виче из ћодрума (/у ћодруму), заћомаже болесник из ћосћеље (/у ћосћељи).

Дакле, и ово се може сматрати једним видом вербализације егоцентризма, јер говорник – посматрач, у овом случају прималац аудитивног садржаја, свом положају даје предност у односу на положај особе која се оглашава. Другим речима, није више примарно обележје локативности, карактеристично за оглашивача, већ обележје аблативности спецификоване усмерењем звука, на пример, са просторно више тачке наниже, односно, из неког затвореног простора напоље, тј. ван његових граница, ка говорнику – перципијенту.

д) Познато је да се и поред теоријске разраде о референтности различитих оквира посматрања, па и оног који се односи на посматрача, у домаћој прагматици овом феномену приступало селективно, и у зависности од теме истраживања. Просторне релације у којима се запажа могућност овакве двојачке референције, у српском језику су заступљене, између осталог, конструкцијама с предлогом *исџред* (*џред*), које су посебно интересантне у оквиру анализе спроведене за потребе овог рада.

Функција маркирања положаја с предње стране локализатора, иако је типична за ово предлошко решење, није и једина. Реченица *Ауџомобил се заусџавио исџред куће/џред кућом* неће изазвати никакве недоумице, јер се ради о статичном локализатору с јасно дефинисаним странама, тако да је по својим физичким обележјима (prozори, врата) предња страна лако препознатљива. Међутим, исти предлог се комбинује и са локализаторима код којих нема оваквих диференцијалних обележја на основу којих се било која од страна разликује од осталих, као у примерима:

Исџред кофера сџоје још две џорбе; исџред џлаве лойџе сџоји црвена лойџа; исџред чиније с воћем сџоји ваза с цвећем

Једна од могућности је локализација посматраних објеката у низу, али с недоумицом у односу на почетак низа. Очигледно да је у таквим ситуацијама процена посматрача пресудна, па је положај објекта локализације спецификован предлогом *исџред/џред* у односу на ону страну локализатора коју он проглашава предњом страном. Велика је вероватноћа да то буде и она страна у коју је управљен његов поглед, тј. она која је наспрам њега. У том случају објекат локализације је интралокализован, налази се у простору између локализатора и посматрача-говорника.

Дискутабилно би, такође било одређење предње стране неког ваљкастог ентитета, као што је дрво, које ни својим положајем у односу на околинду не сугерише на који начин би се било која страна одредила, као у примеру: *Најло сам закочио, али сам се једва заусџавио исџред дрвџа*. Отуда се оријентиром може сматрати онај део дрвета који је у видном пољу возача, односно сваки индиректан положај објекта локализације у односу на такав локализатор.

Слично би било и лоцирање у односу на локализаторе чија предња страна није маркирана њиховим обликом, али јесте положајем у односу

на околину, као у примеру: *Лојџа је њала исџрег оџраге*. Овде су могућа два тумачења. Уобичајено је да се предњом страном ограда сматра она страна која је окренута према вањском простору, али уколико је говорник – посматрач лоциран унутар простора који ограда окружује, за њега положај „испред“ може бити и у односу на ону страну коју види, тј. унутрашњу страну ограда.

Дакле, до интерференције значења долази када су могућа два референтна оквира посматрања, онај у којем се релација остварује према локализатору, узимајући у обзир његова основна обележја, облик, функцију, значај, а могуће ју је истовремено остварити и према посматрачу.⁵

Ово се дешава и када је у питању локализатор недвосмислено различитих страна. Чини се да је ту ситуацију најлакше илустровати примерима: *на фоџоџраџији је Алонсо исџрег свој ауџомобила; овековечили су војничко дружење фоџоџраџишући се исџрег хаубице; на оџварању џруџе забележен је сусреџ двају џредседника исџрег „џире“*. Положајем „испред“ може се сматрати онај у односу на предњу страну возила, али исто тако и ону страну возила која је из визуре посматрача предња страна.

Да понекад превагу има управо положај посматрача, односно да он и несвесно открива и свој положај у датим просторним релацијама запажа се управо уз овакве локализаторе. И поред тога што они имају карактеристичну предњу страну, која се разликује од бочних или задње стране, говорник – посматрач ће, такође рећи да *Човек сџоји исџрег ауџомобила*, кад се налази између њега и посматраног возила, односно када је из визуре посматрача аутомобил смештен иза човека који је објекат локализације, што потврђују и резултати анкете спроведене међу студентима двеју филолошких група⁶ на Филозофском факултету у Новом Саду.

Овим радом обухваћене су само неке од ситуација у којима се испољава принцип егоцентризма у српском језику чиме је потврђена чињеница да се ради о језику у којем овај феномен испољавања одређеног „ментално стајалиште“ добија одговарајућу семантизацију и формалну, морфосинтаксичку идентификацију. Утврђено је да се принцип егоцентризма у српском језику испољава не само бирањем сопственог односа као оријентира према некој институцији у којој се завршава транслока-

⁵ Интересантно је да управо нека врста интерференције различитих релација ствара недоумицу коју могу имати читаоци објашњења уз пример *мува је на џлафону*, где се каже да локализатор не мора бити испод објекта локализације (Ашић, СТАНОЈЕВИЋ 2008: 130). Забуну уноси чињеница да плафон – локализатор у односу на положај муве, заправо, јесте с њене доње стране, иако су у односу на гравитациони оквир посматрања и објекат локализације и локализатор заротирани за 180 степени. Само у односу на говорника-посматрача плафон заиста није испод муве, али је у том случају питање која од поменутих перспектива посматрања овог односа има предност.

⁶ Анкетирани су изворни говорници српског језика, студенти групе за Енглески језик и књижевност и групе за Српски језик у контакту са мађарским/словачким језиком.

ција посматране особе већ да се иста перспективизација посматрања примењује и на разне неживе објекте. Такође, место на којем се налази говорник – посматрач појављује се као оријентационо полазиште и у другим ситуацијама просторне детерминације. Идентификацијом своје позиције с „узвишењем“, „центром“, „оријентиром“, што саговорнику сугерише одговарајућим граматичким средствима, говорник српског језика локализацију објекта у односу на себе као посматрача спроводи идентично ситуацијама с маркираним положајем у простору. То показује да човеково језичко представљање простора, које слушаоцу омогућава ментално учешће у њему, не зависи само од објективних односа већ и од релативних параметара, што укључује и егоцентризам, као обележје специфично за српски али, како је утврдила М. Ивић, и за многе друге језике (IVIĆ 2002: 12).

ЛИТЕРАТУРА

- АРСЕНИЈЕВИЋ, Нада. „Акузатив с предлогом у савременом српском језику“ (I и II). *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, XLVI/1 и XLVI/2. Нови Сад: Матица српска, 2003.
- АРСЕНИЈЕВИЋ, Нада. „Падежни неконгруентни атрибути у језику Стевана Сремца“. Синтаксичка истраживања (дијахроно-синхрони план). *Лингвистичке свеске*. б. Нови Сад: Филозофски факултет, 2007. 114–139.
- АРСЕНИЈЕВИЋ, Нада. „Прилог проучавању семантике конструкција с предлозима у и на“. Семантичка проучавања српског језика, књ. 2. Београд: САНУ, 2008. 151-161.
- АШИЋ, Тијана и СТАНОЈЕВИЋ, Веран. „О предлозима *исјред* и *ипред* у српском језику“. *Семантичка проучавања српског језика*. Београд: САНУ, 2008. 129 – 151.
- ВАТИСТИЋ, Tatjana. *Lokativ u savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku*. Biblioteka Južnoslovenskog filologa, n.s-, knj. 3. Београд: Institut za srpskohrvatski jezik, 1972. 212.
- БЕЛИЋ, Александар. *Општа лингвистика*. Изабрана дела Александра Белића. Први том. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1998.
- VIGOTSKI, Lav. *Mišljenje i govor*. Београд: Nolit, 1977, 51–92.
- IVIĆ, Milka. „О неким граматичким феноменима условљеним емпатијом“. *О зезаном коњу*. Нови лингвистички огледи. Београд: Библиотека XX век, 1995. 206–217.
- IVIĆ, Milka. „Актuelне општелингвистичке теме у 2001. години“. *Red reči*. Београд: Библиотека XX век, 2002. 7–18.
- KASIRER, Ernst. „Језик“. *Filozofija simboličkih oblika*. Први део. Нови Сад: Дневник – Књижевна заједница Новог Сада, 1985.
- KLAIĆ, Bratoljub. *Rječnik stranih riječi*. Загреб: Накладни завод, 1981.

- КЛАЈН, Ivan. *O funkciji i prirodi zamenica*. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik, 1985.
- КЛИКОВАЦ, Душка. „О употреби показних речи у српском језику“. *Кoи́нићив-ноли́нвистичка пpоучавања српско́г језика*. Београд: САНУ, 2006. 125–143.
- КЛИКОВАЦ, Душка. „О семантици и употреби предлога УЗ“. *Семантичка пpоучавања српско́г језика*. Београд: САНУ, 2008. 95–129.
- КОВАЧЕВИЋ, Милош. „Префиксација и њен утицај на форму и семантику синтагме“. *Научни саставак слависти́а у Вукове дане*. 16. Београд – Нови Сад – Тршић 10–14. IX 1986, 1986. 119–129.
- KORDIĆ, Snježana. „Prezentativi evo/eto/eno“. *Riječi na granici pinoznačnosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002. 227.
- LURIJA, Aleksandar. *Jezik i svest*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2000.
- ЛУРИЈА, Александар. „Внутрення речь и её мозговая организация“. *Язык и сознание*. Москва: Издательство Московского университета, 1979. 135–147.
- ОБУЋИНА, Предраг. „Czesław Lachur. Semantyka przestrzenna polskich przymków prefigowanych na tle rosyjskim, Uniwersytet Opolski, Opole 1999.“ *Зборник Матице српске за славистику*, бр. 58–59, Нови Сад: Матица српска, 2000, 236–240.
- ПЕРВАЗ, Драгиња. „Нови Сад и предлози – некад и сад“. *Језик данас*. 14. Нови Сад: Матица српска, 1997. 10–13.
- ПИПЕР, Предраг и др. *Синтакса савременој српској језика. Просја реченица*. У редакцији академика М. Ивић. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига. Нови Сад: Матица српска, 2005.
- RADMAN, Zdravko. *Simbol, stvarnost i stvaralaštvo*. Ogled o percepciji. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 1988.
- РАДОВАНОВИЋ, Милорад. *Увод у фази линвистику*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.
- SAPIR, Edvard. *Ogledi iz kulturne antropologije*. Beograd: BIGZ, 1974.
- ТОПОЛИЊСКА, Зузана. „Антропоцентричка теорија и српски падежни системи“. *Јужнословенски филол*, бр. LVIII. Београд: САНУ и Институт за српски језик САНУ, 2002. 1–13.

Нада Л. Арсениевич

О ПРИНЦИПЕ ЭГОЦЕНТРИЗМА В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В настоящей работе рассматриваются случаи семантизации пространственных отношений определенными языковыми средствами, которыми отмечается ментальное или физическое отношение между собеседниками – наблюдателя по отношению к собеседнику. Наряду с традиционно упоминаемыми словами, обладающими эгоцентрической коннотацией, какими являются указательные слова, местоимения, наречия и разговорные частицы, имеются и другие морфосинтаксические средства, обладающие данным признаком. Референтность положения говорящего-наблюдателя выявляется выбором собственного ориентировочного отношения к определенному учреждению, в котором заканчивается транслокация наблюдаемой личности (*он долази на предавања*) и при транслокации объекта: *он је донео књигу у школу*. В сербском языке положение говорящего имеется в виду и при определении значений некоторых предложных конструкций, которыми отмечаются пространственные отношения, напр. *он иде у поље/низ поље; живимо у Салајци/ на Салајци; вичу деца из собе/ у соби*, а также при идентификации положения ориентира из поля зрения наблюдателя в предложении *фотографисао се испред аутомобила*.

МАРТА Ж. БЈЕЛЕТИЋ*

Институт за српски језик САНУ
Београд

РЕЗУЛТАТИ И ПЕРСПЕКТИВЕ СРПСКЕ ЕТИМОЛОШКЕ ЛЕКСИКОГРАФИЈЕ**

У раду је приказано место српске етимолошке лексикографије у оквирима европских, пре свега словенских достигнућа на том плану. Представљен је њен развој од 1983. године (када је у нашој средини званично заснован пројекат етимолошког речника), конкретни резултати остварени у том периоду и актуелно стање. Посебна пажња посвећена је даљим перспективама етимолошке лексикографије у нас. Указано је на потребу развијања етимолошког кадра и на неопходност подршке друштвене и државне заједнице, што представља основни предуслов за успех научних лексикографских подухвата од фундаменталног значаја.

Кључне речи: српски језик, етимолошка лексикографија, Павле Ивић, Етимолошки речник српског језика.

1. Словенски контекст српске етимолошке лексикографије.

Да бисмо објективно сагледали резултате и перспективе српске етимолошке лексикографије, морамо је посматрати у контексту европских, пре свега словенских достигнућа на том пољу. Интензиван и континуиран рад на романској, германској и индоевропској етимологији започео је практично почетком 19. века (са Францом Бопом који је написао прву граматику индоевропских језика), тако да већина европских језика данас има етимолошке речнике, како обимне вишетомнике строго научног усмерења, тако и популарније профилисане једнотомнике.

* marta.bjeletic@isj.sanu.ac.rs

** Овај чланак је резултат рада на пројекту 178007 „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошког речника српског језика*“ који у целини финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Почетак модерне словенске етимолошке лексикографије везује се за име Франца Миклошича и његов „Етимолошки речник словенских језика“ (1886).¹ Већ две деценије након њега појавио се Бернекеров „Словенски етимолошки речник“² (стигавши само до средине абecedног низа), а онда су уследили и речници појединих словенских језика.

Није у свим срединама лексикографска пракса била подједнако развијена. Међу источним Словенима далеко предњаче Руси, код којих постоји неколико генерација речника, почев од речника Горјајева³ и Преображенског,⁴ преко Фасмеровог⁵ (првог савременог научног етимолошког речника руског језика), речника у редакцији Шанског,⁶ речника П. Черних,⁷ па све до недавно започетог Аникиновог тзв. „новог Фасмера“⁸ и једномника намењених широком кругу читалаца.⁹ У Москви, осим тога, од 1974. године редовно излази капитални етимолошки речник прасловенског језика,¹⁰ чији је циљ реконструкција псл. лексичког фонда који лежи у основи вокабулара свих живих и изумрлих словенских језика и дијалеката. Започињући рад на овом грандиозном пројекту, Руси су веровали да ће речник бити готов крајем 90-их година 20. века и да ће обухватати око 20 томова (пракса их је, међутим, демантовала: дошли су већ до 35. тома, а још нису завршили обраду речи на слово *O*).

Украјинци су рад на свом вишетомном речнику, који обухвата књижевну и дијалекатску лексику 19. и 20. века, започели 60-их година прошлог столећа. Од планираних 7 томова (6 томова речника и један том

¹ F. Miklosich. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien 1886.

² E. Berneker. *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, A – могь, Heidelberg 1908–1913.

³ Н. В. Горяев. *Сравнительный этимологический словарь русского языка*, Тифлис 1892.

⁴ А. Г. Преображенский. *Этимологический словарь русского языка I–II*, Москва 1910–1914.

⁵ Немачко издање: M. Vasmer. *Russisches etymologisches Wörterbuch I–III*, Heidelberg 1953–1958. Руско издање: М. Фасмер. *Этимологический словарь русского языка I–IV* (перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева), Москва 1964–1973.

⁶ *Этимологический словарь русского языка* (ред. Н. М. Шанский, А. Ф. Журавлев), 1–10–, Москва 1963–2007–.

⁷ П. Я. Черных. *Историко-этимологический словарь современного русского языка 1–2*, Москва 1993.

⁸ А. Е. Аникин. *Русский этимологический словарь*, Москва 2007–. Исте године у Канади су изашла два тома етимолошког речника руског језика, уп. V. Orel. *Russian Etymological Dictionary*, 1 (A–Й), 2 (K–O), Calgary 2007.

⁹ Г. П. Цыганенко. *Этимологический словарь русского языка*, Киев 1989²; Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская. *Краткий этимологический словарь русского языка*, Москва 1971².

¹⁰ *Этимологический словарь славянских языков*, под ред. О. Н. Трубачева, Москва 1974–.

предвиђен за регистар и евентуалне допуне претходних томова), до сада је изашло 5 томова (први 1982, а последњи 2006. године).¹¹

Сличну концепцију имају и Белоруси, с тим што они посебну пажњу посвећују архаизмима, иновацијама, позајмљеницама и експресивној лексици. Први том њиховог речника изашао је 1978, а дошли су до 12 тома (2008) и слова С.¹²

Међу западним Словенима најистакнутије место заузимају Пољаци. Први етимолошки речник пољског језика објавио је Брикнер,¹³ затим следи недовршени речник Славског, који је излазио 30 година а дошао само до слова Ł¹⁴ (и у току излажења од научно-популарног приручника прерастао у свеобухватан историјско-етимолошки речник пољског језика и његових дијалеката на широкој упоредној основи). Насталу празнину покушао је да попуни речник Бањковског,¹⁵ али и он је остао недовршен. Ту је и једнотомни Боришев речник,¹⁶ као и популарно писан речник К. Длугош-Курчабове.¹⁷ Пољаци су први у словенском свету издали етимолошки речник једног дијалекта – кашупског¹⁸ (који је, додуше, 2005. године добио статус регионалног језика). Објавили су и „Етимолошки речник полапских Древлана“¹⁹ који заправо није речник језика, већ речник остатака једног словенског дијалекта, сачуваног само фрагментарно у писаним текстовима. У исто време кад и Руси, и Пољаци су почели да објављују свој „Прасловенски речник“²⁰ с тим што су они планирали укупно око 10–12 томова. И њих је пракса демантовала, па су до сада објавили 8 томова (последњи 2001. године), а стигли тек до пред крај слова G.

Први етимолошки речник чешког језика, писан у традиционалном духу, саставили су Холуб и Копечни (1952).²¹ Само пет година касније

¹¹ *Етимологічний словник української мови*, Київ 1982–.

¹² *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1978–.

¹³ A. Brückner. *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1927.

¹⁴ F. Sławski. *Słownik etymologiczny języka polskiego I–V (a – lżywy)*, Kraków 1952–1982.

¹⁵ A. Bańkowski. *Etymologiczny słownik języka polskiego I–II–*, Warszawa 2000–.

¹⁶ W. Boryś. *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.

¹⁷ K. Długosz-Kurczabowa. *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.

¹⁸ W. Boryś, H. Popowska-Taborska. *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny I–V*, Warszawa 1994–2006.

¹⁹ K. Polański. *Słownik etymologiczny języka Drzewian połabskich 1–6*, Wrocław – Warszawa 1962–1994.

²⁰ *Słownik prastłowiański*, pod red. F. Sławskiego, Wrocław etc. 1974–.

²¹ J. Holub, F. Kopečný. *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1952.

Махек је објавио свој речник, у који је био укључен и словачки језик.²² У другом издању истог речника, објављеном десетак година доцније, нема самосталних словачких одредница.²³ Чеси се могу похвалити и једнотомницима, од најстаријег Холубовог из 1937,²⁴ преко два издања Холубовог и Лијеровог речника из 70-их година прошлог века,²⁵ па све до најновијег Рејзековог из 2001. године.²⁶ Чеси су објавили и речник граматичких речи и заменица у словенским језицима,²⁷ а ускоро приводе крају и етимолошки речник старословенског језика, који је почео да излази 1989. године у свескама (2008. изашла је 14. свеска са словом *S*).²⁸

Осим првог издања Махековог речника и Холубовог једнотомника, који су садржавали и словачке одреднице, Словаци још увек немају посебан етимолошки речник свог језика, али је увелико у току израда научно-популарног једнотомника.²⁹

Лужички Срби су одавно добили свој етимолошки речник.³⁰ То је једини речник који обухвата два лексичка система (горњо- и доњолужички) и једини који је завршен према плану. Он уједно представља својеврстан спој историјског и етимолошког речника.

Код јужних Словена ситуација је шаролика. Бугари су још 1941. године имали свој први етимолошки речник који је саставио Младенов.³¹ Тридесет година касније почели су да издају вишетомни „Бугарски етимолошки речник“,³² чији ће претпоследњи 7. том изаћи до краја 2010. године.

Међу народима са којима смо некада били у заједничкој држави најдаље су одмакли Словенци. Поред завршеног вишетомног етимолошког речника који је започео Безлај а након његове смрти га довршили њего-

²² V. Machek. *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957.

²³ V. Machek. *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968².

²⁴ J. Holub. *Stručný slovník etymologický jazyka československého*, Praha 1937.

²⁵ J. Holub, S. Lyer. *Stručný etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1978².

²⁶ J. Rejzek. *Český etymologický slovník*, Voznice 2001.

²⁷ F. Kopečný. *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena I–II*, Praha 1973–1980.

²⁸ *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, Praha 1989–.

²⁹ Аутор је Л. Кралик (L. Králik), а наслов речника ће бити: *Stručný etymologický slovník slovenčiny*.

³⁰ H. Schuster-Šewc. *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache I–IV*, Bautzen 1978–1989.

³¹ С. Младенов. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*, София 1941.

³² *Български етимологичен речник*, София 1971–.

ви сарадници М. Сној и М. Фурлан,³³ Словенци на располагању имају и два издања Снојевог једнотомног речника.³⁴

За Хрвате је и даље једини релевантан етимолошки приручник – *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* Петра Скока (Загреб 1971–1974), будући да једнотомни *Hrvatski etimološki rječnik* А. Глухака (Загреб 1993) представља само скраћену и популарну верзију Скоковог речника, ограничену на 1.800 одредница из основног лексичког фонда.

Од свих живих словенских језика (ако не рачунамо црногорски и бошњачки), само македонски још увек нема свој етимолошки речник. Ипак, и у македонској средини се радило на плану етимологије, што је као резултат дало три речника позајмљеница.³⁵

Као што из овог кратког прегледа видимо, етимолошка лексикографска продукција у словенским земљама веома је богата и разноврсна. Не улазећи овом приликом у њену квалитативну анализу, желели смо да покажемо да она у већини земаља има завидну традицију.

2. Актуелно стање српске етимолошке лексикографије.

Какво место у том миљеу заузима српски језик? Захваљујући Скоку, он спада у ред језика који имају своје етимолошке речнике. Са друге стране, Скоково дело – иако представља значајно достигнуће словенске етимолошке лексикографије – већ одавно је у многим погледу застарело па се, природно, осетила потреба за његовом темељном допуном и ревизијом. Ту потребу први је у нашој средини (а и шире) препознао, а затим и артикулисао, Павле Ивић.³⁶ Тако је 1983. године, у време када се у другим срединама већ увелико објављују свеске и томови последње генерације етимолошких речника, у Београду тек заснован пројекат етимолошког речника са циљем да се створи кадровска и материјална основа за његову израду. Београд је тада био један од ретких словенских лингвистичких центара без етимолошке традиције, а етимологија се ни данас не изучава ни на једној високошколској установи у земљи, ни у склопу основне наставе нити на постдипломским студијама.

Како се у то време српскохрватски језик сматрао једном целином, било је замишљено да се изради нови етимолошки речник *српскохрватско-*

³³ F. Bezljaj. *Etimološki slovar slovenskega jezika I–V*, Ljubljana 1977–2007.

³⁴ M. Snoj. *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana 1997; Друга, pregledana in dopolnjena izdaja, Ljubljana 2003.

³⁵ А. Таховски. *Грчки зборови во македонскиот народен говор. Прилој кон етимолошкиот речник на македонскиот јазик*, Скопје 1951; М. Аргировски. *Грцизмиите во македонскиот јазик*, Скопје 1998; О. Јашар-Настева. *Турскиите лексички елементи во македонскиот јазик*, Скопје 2001.

³⁶ Детаљније о томе в. Влашић-Поповић/Бјелетић 2009.

ској језика. Због тога су приликом прикупљања грађе за будући речник равноправно коришћени штокавски, кајкавски и чакавски извори, иако је тежиште и тада било на штокавском наречју будући да је оно најраспрострањеније и да представља основицу књижевног језика. Оваква првобитна концепција карактерише и *Оледну свеску* речника.³⁷ Одлука о промени назива пројекта донета је 1998. године када је, након фактичког распада српскохрватске језичке заједнице, постало јасно да наш речник треба да одговори пре свега потребама друштвене средине у којој се ствара. Већ прва свеска речника објављена је под насловом *Етимолошки речник српској језика*.³⁸

Одустало се, и то још много раније, од још једне првобитне идеје, а то је да наш речник буде само допуна Скоковог. ЕРСЈ је тако постао сасвим нов и темељан лексикографски подухват који – осим обимне лексичке грађе која Скоку није била доступна – узима у обзир и масу радова објављених у последњих пола века из пера наших и страних стручњака, који битно унапређују познавање историје и етимологије наше лексике у односу на ниво тих дисциплина одражен у Скоковом речнику.

Промена назива речника условила је ревидирање територијалног захвата ексцерпције, која се након 1998. још више усредсређује на штокавске говоре. Промењена је, такође, и концепција ексцерпције грађе: уместо селективних ексцерпција по критеријима који су се показали неодрживима, прешло се на тоталну ексцерпцију релевантних дијалекатских извора, како старих тако и оних који су се у међувремену појавили. Напомињемо да број нових дијалекатских извора из године у годину расте, што од ауторског колектива изискује све веће напоре у савладавању материјала који – у складу са тежњом ЕРСЈ ка обухватању свеукупног лексичког блага српског језика – мора бити узет у обзир. Последице тога су крајње очигледне: иако је првобитно било планирано да ЕРСЈ излази годишње у свескама приближног обима од око 100 страна, пракса израде речника наметнула је сасвим другачије узусе. Тако је прва свеска имала 257 страна, друга 289, а трећа 365! Ритам излагања, за који је у старту постало јасно да неће бити годишњи већ двогодишњи, за сада није битније нарушен, упркос неочекованом повећању обима свезака. Међутим, евидентно је да се нешто мора мењати будући да оптималан број страна којима се може манипулисати у процесу усаглашавања појединачних обрада, као и у процесу коректуре и припреме за штампу – не би требало да прелази 200.

Некоме са стране, ко није упућен у проблеме лексикографске праксе, може се учинити да је на досадашњих приближно 900 страна текста за

³⁷ *Оледна свеска*, Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ, Београд 1998 (Библиотека ЈФ н.с. 15).

³⁸ *Етимолошки речник српској језика*, св. 1 (А–Аш), Београд 2003. Друга свеска (БА–Бд) изашла је 2006, а трећа (БЕ–Бг) 2008. године.

време од 6–7 година (колико ЕРСЈ излази) обрађен релативно мали сегмент лексике (слово А и половина слова Б). Може се поставити и сасвим логично питање колико ће дуго речник излазити, тј. када ће бити завршен (подсетићу овде на потпуно погрешне прогнозе аутора два прасловенска речника, дате пре него што се приступило њиховој изради, који унапред нису могли знати да ће број њихових томова бити директно условљен приливом новог материјала). Дакле, ако се остане при усвојеној концепцији да ЕРСЈ треба да постане етимолошки тезаурус, одговор на постављено питање у овом тренутку не можемо дати, јер не знамо колики ће нам материјал (пре свега дијалекатски) бити на располагању. Број свезака диктира грађа, а она се константно повећава. Друга непознаница је број сарадника на речнику. Ако се има у виду чињеница да је приликом заснивања пројекта било предвиђено да на њему ради осам чланова, а да тај број ни до данас није достигнут, очигледно је да кадровска ситуација представља један од кључних и константних проблема. Осим тога, самим доласком на пројекат нови сарадници не постају аутоматски и аутори речника, будући да морају да прођу дуготрајан и комплексан процес обуке за тај посао.

Да резимирамо: иако се обим свезака и темпо излажења разликују од планираног, за сада ЕРСЈ не одступа од динамике остваривања сличних пројеката у словенском свету, упркос чињеници што се почетак његовог излажења поклопио са драматичним променама у друштвеном и државном третману научних институција, дугорочних пројеката и научника ангажованих на њима.

Друго је питање колико ће још времена овакво стање ствари моћи да се одржи. Ако желимо да наставимо израду речника у складу са усвојеном концепцијом, морају се предузети одређене техничке мере које ће ауторима олакшати ексерпцију грађе и оставити им више времена за онај суштински, стручни део посла – етимолошку обраду прикупљене грађе. Ту пре свега имам на уму дигитализацију постојећих лексикографских, пре свега дијалекатских извора, који представљају основу нашег речника. У време компјутеризације свих грана науке, па тако и наше, потпуно је превазиђено састављање картотека ручним исписивањем листића. Стварање дигиталне лексикографске базе потребно је свим пројектима Института за српски језик, па се надамо да ће Министарство науке обезбедити потребна материјална средства да се тај посао започне и у догледно време приведе крају.

3. Перспективе српске етимолошке лексикографије.

О даљим перспективама етимолошке лексикографије у нас можемо говорити угледајући се на средине које су одавно завршиле или макар да-

леко одмакле у изради фундаменталних етимолошких приручника. Ново време наметнуло је краће форме, па тако већина словенских језика данас увелико располаже једнотомним етимолошким речницима, у широком распону од оних крајње научних (нпр. Снојев) до оних крајње популарних.³⁹ На таласу тих нових тенденција најављен је и нови једнотомни речник хрватског језика који припрема Ранко Матасовић при Институту за хрватски језик и језикословље у Загребу, а у склопу научног пројекта „Ономастичка и етимолошка истраживања хрватскога језика“ који подупире хрватско Министарство знаности, просвјете и шпорта (детаљније на интернет страници <<http://www.ihjj.hr>>).

У нашој средини несумњиво постоји интересовање за етимолошке приручнике. Доказ за то су скоро распродата издања прве три свеске ЕРСЈ (штампане у тиражу од по 1000 примерака), што намеће потребу њиховог доштампавања. Осим тога, у више наврата је наглашавано да би било корисно, ако не и неопходно, израдити једнотомни етимолошки речник (на то су, између осталих, указивали академик Иван Клајн и проф. др Мато Пижурица, чланови Академијиног Одбора за Етимолошки речник, на редовним годишњим седницама Одбора, што је ушло и у званичне записнике са тих седница). У жељи да одговори актуелним потребама наше културне средине, колектив Етимолошког одсека планира да у догледно време приступи изради приручног једнотомног етимолошког речника српског језика, који би обухватио основни лексички фонд. У даљој перспективи, већ зависно од напретка темељних послова на стварању електронских лексикографских база (дијалекатске лексике, топонимије, старог језика...) могло би се размишљати и о специјализованим етимолошким речницима (топонима, грецизама, турцизама, родбинске терминологије итд.).⁴⁰

Поред оваквих тематских етимолошких речника, могућа је и израда етимолошких речника појединих макродијалеката. Најбољи пример за то је кашупски етимолошки речник који показује да су овакви пројекти перспективни из најмање два разлога: 1) глобална етимолошка обрада целокупне лексике једног језика јесте сложен и дуготрајан процес (нарочито у условима недовољних кадровских, а затим и материјалних ресурса), па многи речници остају незавршени; 2) такав речник може да акумулира и обради генетске карактеристике лексике датог дијалекта, да покаже његове специфичне везе са језиком чији је део, да пружи нов материјал за проучавање прасловенског језика итд.⁴¹

³⁹ Е. Л. Березович. *Этимологический словарь русского языка для школьников*, Екатеринбург 2000. Речник је доживео већ друго издање.

⁴⁰ О све већој заинтересованости етимолога за проучавање лексичко-семантичких група в. JANYŠKOVÁ 2008: 83.

⁴¹ О достигнућима на пољу дијалекатске етимолошке лексикографије в. JANYŠKOVÁ 2008: 82–83.

Осим тога, етимологија данас у свету има све већи значај у разним лексикографским и дијалектолошким пројектима, какви су описни речници појединих језика⁴² и лингвистички атласи. У том погледу могућа је сарадња ауторског колектива на изради нових речника српског језика, док је сарадња на изради наднационалних пројеката „Атлас европских језика“ (ALE) и „Општесловенски лингвистички атлас“ (ОЛА) већ успостављена.

Конечно, у ери развоја дигиталне хуманистике и електронске лексикографије, када инострани лексикографски пројекти масовно прелазе на електронску продукцију, свакако треба размишљати о електронској презентацији резултата рада на пројекту, чиме би се научној заједници и ширијој јавности пружиле корисне и поуздане информације из области етимологије.

4. Развијање етимолошког кадра.

Сасвим је јасно да дугорочан пројекат какав је етимолошки речник српског језика који ће, попут осталих сличних пројеката, излазити деценијама – мора перманентно, у правилним временским размацима, допуњавати и подмлађивати свој кадар. Младе, способне, а пре свега за дијакхронијску лексикографију заинтересоване сараднике данас је тешко наћи. Не само из разлога што су у данашње време престижна нека сасвим друга занимања (а и у оквиру саме лингвистике популарне су махом синхронијске дисциплине), већ пре свега зато што потенцијални кандидати нису ни у прилици да се са нашим послом упознају. Ништа се у српској средини није променило за ових тридесетак година од када је пројекат основан. Као ни тада, тако се ни данас ни на једном факултету не држе предавања из етимологије, али ситуација је сада ипак битно другачија. Ми данас имамо групу обучених стручњака који се баве етимолошким истраживањима српског и осталих словенских језика, али и историјом језика, српском и словенском дијалектологијом, балканском лингвистиком, класичном филологијом, оријенталистиком, индоевропеистиком, ономастиком, етнолингвистиком, митологијом итд., који би своја знања могли и морали пренети студентима. Колеге из Брна, на при-

⁴² Уп. *Толковый словарь русского языка с включением сведений о происхождении слов*, РАН. Институт русског језика им. В. В. Виноградова. Отв. ред. Н. Ю. Шведова, Москва 2008. То је нови тип речника, описно-етимолошки речник: осим што одражава стање савременог руског језика, он садржи и податке о пореклу речи и њиховим паралелама у другим језицима. Намењен је широком кругу читалаца, како филолозима, тако и не-филолозима. Садржи 82.000 речи и израза и око 15.000 историјских и етимолошких информација.

мер, поред рада на етимолошком речнику старословенског језика имају и обавезу да држе предавања на факултету, одакле и регрутују нове сараднике из редова најбољих студената.

Етимолошки одсек нема институционализовану сарадњу са универзитетима, али су сарадници у периоду од 1998. до данас на Филолошком факултету БУ одржали низ предавања посвећених етимологији. Први циклус успешно је одржан на Катедри за славистику, на иницијативу проф. др Предрага Пипера. Организовањем мастер и докторских студија отворен је простор за увођење курса који би се могао звати „Увод у словенску етимологију“, а који би омогућио ауторском колективу ЕРСЈ да са овом облашћу лингвистике упозна студенте и тако евентуално привуче нове сараднике.

5. Друштвени контекст српске етимолошке лексикографије.

Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ јесте једина институција у Републици Србији која се систематски и компетентно бави етимологијом, а *Етимолошки речник српског језика* једини је институционализовани пројекат такве врсте у нашој земљи (као и на ширем подручју српског језика).

Ту чињеницу, међутим, као да није препознало надлежно Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије, иако нас је у својој „Стратегији научног и технолошког развоја Србије“ ваљда сврстало у приоритете, под последњом тачком званом „афирмација националног идентитета“. Та прокламована „афирмација...“ у оштрој је колизији са захтевима који се постављају пред оне научнике који својим научним радом управо и афирмишу национални идентитет. Од њих се тражи да радове објављују у часописима са ISI и ERICH листе, по могућству на енглеском језику; њихове монографије објављене на матерњем језику и у Србији мање су вредноване; њихов рад на пројектима које само Министарство финансира до недавно уопште није био вреднован (читај: бодован), што нас све заједно доводи до границе апсурда и до логичног питања: да ли је наша друштвена и државна заједница уопште заинтересована за овај и сличне дугорочне пројекте од националног значаја?

Они који су задужени да брину о српској науци требало би да схвате да значај оваквих пројеката далеко превазилази оквире науке о језику. Такви пројекти, с једне стране, представљају битан елемент националне културе, а с друге – доприносе бољем позиционирању нашег језика и културе не само у регионалним границама, већ и на ширем европском плану.

Успех фундаменталних лексикографских подухвата, какав је *Етимолошки речник српског језика*, не може се заснивати на ентузијазму по-

јединаца, већ на озбиљној потпори и подршци читаве заједнице. Та заједница, нажалост, као да још увек није довољно зрела да увиди да је креирање промишљене, дугорочне, плански и доследно спровођене језичке политике први корак ка „афирмацији националног идентитета“, чији је она темељ и суштинска окосница.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Влалић-Поповић/БЈЕЛЕТИЋ 2009 – Влалић-Поповић, Јасна и БЈЕЛЕТИЋ, Марта. Павле Ивић као покретач савремених етимолошких истраживања српског језика, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* ЛП/1, Нови Сад 2009, 67–75.
- JANYŠKOVÁ 2008 – JANYŠKOVÁ, Ilona. K některým aktuálním otázkám slovanské etymologie, *Slavia* 77, Praha 2008, 77–84.

Марта Белетич

РЕЗУЛТАТЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ СЕРБСКОЙ ЭТИМОЛОГИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ

Резюме

Обзор этимологической лексикографической продукции в славянских странах показывает, что она в большинстве из них весьма богата и разнообразна. В данном контексте сербский язык занимает особое место. С одной стороны, благодаря Петру Скоку он входит в ряд тех языков, для которых существуют этимологические словари. С другой стороны, Белград до 80-ых годов прошлого века был одним из редких лингвистических центров без этимологической традиции. В 1983-ем году в Институте сербского языка формирован Этимологический отдел, с целью выработки нового этимологического словаря сербского языка. До сих пор, кроме пробного, опубликованы три выпуска: 1 (А – Аш), 2003; 2 (Ба – Бд), 2006; 3 (Бе – Бј) 2008. Дальнейшее развитие этимологической деятельности в нашей среде зависит от пополнения авторского коллектива новыми членами, но в первую очередь от общественной и государственной поддержки. В перспективе планируется работа над популярным этимологическим словарем, ориентированным на широкого читателя.

Ключевые слова: сербский язык, этимологическая лексикография, Этимологический словарь сербского языка.

ЖАРКО С. БОШЊАКОВИЋ*

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

ГРАМАТИЧКЕ И ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКЕ ОСОБИНЕ
МЕТАТЕКСТУАЛНОГ КОМЕНТАРА У ДИЈАЛЕКАТСКОМ
ТЕКСТУ**

У раду се на основу богате грађе из шумадијско-војвођанских, косовско-ресавских, смедеревско-вршачких и говора Срба из Румуније указује на запажања информатора: (а) о свом и суседним идиомима, (б) о билингвизму и познавању елемената других језика, (г) о смени имена насељених места, (г) о конфузији изазваној употребом погрешних термина, (д) о непознатим лексемама, које се најчешће објашњавају синонимима, релевантним семантичким компонентама и релативном клаузом. Такође, скреће се пажња и на различита графичка решења (мале заграде, две тачке, цртица, запета) којима су маркирани метатекстуални коментари везани за језик.

Кључне речи: српски језик, дијалекатски текст, метатекстуални коментар, метајезик, граматичка и лексичко-семантичка анализа.

Увод

1.1. Дијалекатски текст је најчешће резултат интеракције аутентичног говорног представника једне руралне средине и испитивача који обично долази из неког урбаног центра и углавном није носилац испитаниковог идиома. Традиционална српска дијалектологија у публикованим дијалекатским текстовима, који треба да представе верну слику једног идиолекта, углавном не приказује интерференцију информатора и испитивача, будући да њихов дијалог насилно претвара у монолог (СИКИМИЋ

* piros@panline.net

** Рад је настао у оквиру пројекта *Дијалектџолошка истраживања српској језичкој њросџора* који финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

2004: 850). Међутим, и у тим монолозима ипак се могу уочити елементи њихове интеракције. Наиме, информатор је свестан чињенице да испитивач не познаје говор села који испитује, те се труди да му објасни поједине речи или да му истакне разлику у односу на говор суседних места. За све врсте разговора о језику користимо термин *мейтајтекстуални коментар* (СИКИМИЋ 2004а: 39), нарочито ако се он води са информаторима који живе у дијаспори (СИКИМИЋ 2004: 854). Метатекстуални коментари најчешће су анализирани у етнодијалекатским текстовима (СИКИМИЋ 2004а:36–42, Илић 2007: 221–222 и др.), али и у наративно-уметничком тексту (ПОЛОВИНА 2000). У различитим дискурсима, нарочито у научно-лингвистичкој полемици и предавањима, честе су *реформулације смисла* (ПОЛОВИНА 1993 и POLOVINA 1999).

1.2. У овом раду анализираћемо граматичке и лексичко-семантичке особине метатекстуалних коментара у дијалекатском дискурсу. Као основни корпус послужиле су нам обимне објављене збирке дијалекатских текстова са подручја смедеревско-вршачког (РЕМЕТИЋ 1986, БОШЊАКОВИЋ 2008), косовско-ресавског (БОШЊАКОВИЋ 2005) и шумадијско-војвођанског дијалекта (СЕКУЛИЋ 1981, БОШЊАКОВИЋ и РАДОВАНОВИЋ 2009, БОШЊАКОВИЋ и ВАРЕНИКА 2009), али и сопствени транскрипти говора Срба из Румуније.

На основу богате грађе у наведеном корпусу најпре ћемо указати на запажања информатора: (а) о свом и суседним идиоима, (б) о билингвизму и познавању елемената других језика, (в) о смени имена насељених места, (г) о конфузији изазваној употребом погрешних термина, о непознатим лексемама, које се најчешће објашњавају синонима, релевантним семантичким компонентама и односним реченицама. Из радова који се цитирају углавном су преузета различита графичка решења (мале заграде, две тачке, цртица, запета) којима су маркирани метатекстуални коментари везани за језик.

Запажања информатора о свом и суседним идиоима

2.0. Вредновање језичких система може бити спољно и унутрашње. Тако у оквиру првог, „о језицима и њиховим дијалектима изричу се слободни и глобални вредносни судови који одражавају естетска опредељења или пак оцену народа који се служи датим језичким средствима...“ (BUGARSKI 1972: 188). Такви судови могу се назвати популарним (BUGARSKI 1983) и спадали би у народну лингвистику (BUGARSKI 1982: 159–169, 1996: 83–120) или у перцептивну дијалектологију (СИКИМИЋ 2004: 849). У оквиру другог требало би изнаћи „објективна, научна мерила за упоредно вредновање језика на основу њихових инхерентних квалитета“

(BUGARSKI 1972: 188). Јасно је да ће нас, с обзиром на тему, првенствено интересовати спољно вредновање.

2.1. Најпре ћемо анализирати запажања о носиоцима истог идиома, говора: На село је овако: Свака се реч пажљиво прати. Ако неко каже „*бáишиа*“, то је онда некако исмевање: Ју, ју, грађанка, како се погосподила! А што не каже „*бáишћа*“, кав што јесте, него „*бáишиа*“ (СЕКУЛИЋ 1981: 140).¹

С обзиром на чињеницу да је ова грађа забележена још 1952. и 1953. године од информаторке рођене 1894. не чуди чињеница да су стандардни облици у говору жена у Куману, селу на северу Баната, тада били стигматизовани и повод за исмевање. Дакле, можемо такође закључити да говорници у наведеном месту пажљиво анализирају свачији говор на свим језичким нивоима, пошто видимо да је уочена дистинкција на фонетском плану (*шӣи/шћ*). Јасно је да је овај турцизам инкорпориран у њихов идиом и не конкурише му ниједна друга лексема (уп. на западу *вр̄и*).

2.2. Фонетске разлике у изговору појединих речи информатори доводе у везу с периодом њихове употребе (на уже меће руковет – *ѿо сѿа-рим се руковед каже*). Наведени закључак је вероватно мотивисан и појавом сугласника *g* у глаголу *руководаѿи*.

2.3. У следећем примеру информатор из Лаћарка пореди говор Срема са говором Баната, одакле је испитивач: *Банаћани ѿворе обраѿи ѿрама нама Сремцима и ѿрама ѿисму, – не ѿише ѿамо ѿако*. Он не каже „*бијо сам коѿи куће*“ нег каже „*бијо сам кући*“. И кад сам бијо кући – каже – имо сам два добра коња и теро сам и у фијакер, и теро сам фијакер у *жуѿиу* кућу, ко гођ да је теро кро зид у кућу. Ми кажемо „*теро сам до оне куће жуте, до неке родбине, пријатељске*“ *кад ми ѿговоримо ѿо сремском, ѿо ѿройису, јасно*.

Шта значи то^а кад он каже „*сијо сам жиѿио у оѿанак*“? А зашто не каже „*сијо сам жиѿио у оѿанци*“! Валда ни га бацио у опанак – жито – него моро га по њиви бацити или по земљи, – није у опанак бацио!

Само *код вас кажу „лудаја“*. То значи ко гођ кад кажеш неком „*луда*“ – *Код нас кажу „бундева“* (СЕКУЛИЋ 1981: 282).

Дакле, информатор своја запажања везује за *Банаћане* : *Сремце, они* : *ми, код вас* (одакле је и испитивач) : *код нас*. Разлика се уочава и у односу на стандард. Банаћани не говоре *ѿрама ѿисму, не ѿише ѿамо ѿако*, а кад Сремци говоре по сремском, то је *ѿо ѿройису, јасно*. Овај информатор, који је рођен око 1884. године и који је као војник био у контакту са носиоцима разних дијалеката и језика, уочио је разлике на синтаксичком

¹ Сви текстови су акценатовани, али за нашу анализу акценат није увек релевантан, те ћемо га бележити само када је он тема разговора, као нпр. у исказу: Код нас у разреду један дечко каже *језик*, па му се сви смејемо. Текст потиче из Уљме, у којој је кановачки стигматизован код школске деце, али не и старо место акцента (*лоѿиѿа, бунáр, девóјка*).

(употреба падежа: *бијо сам коѿ куће* : *бијо сам кући*; Л=А *сијо сам жиѿо у оѿанак, ѿѿро сам и у фијакер*) и лексичком нивоу (*лудаја* : *бундева*). Из примера се види да он у свом идиолекту не примећује одступања од стандарда (*сијо, ко ѿођ, у оѿанци*, стари Лмн). Наведене особине су одлика и банатских говора, али их он не издваја, будући да их и сам употребљава.

2.4. Информатори уочавају разлике на свим језичким нивоима, али их невешто и често погрешно интерпретирају, те стога те црте треба узимати са разервом у дескрипцији одређеног говора. Почетком XX века у појединим селима су били стигматизовани стандардни облици, а правила се разлика између старијег и новијег стања, као и говора различитих средина.

Запажања информатора о билингвизму и познавању елемената других језика

3.1. Српкиња из једног села у Румунији прича о своме зету, Арапину из Сирије, који је студирао медицину у Београду: А он зна *ѿѿрфекѿѿ*, како каже онај, *добро, добро срѿски*, онако још каже на наше девојке: „Ви не знате добро српски као *ѿѿо се ѿовори у Беоѿраду*“. Он тако зна да дивани, *кад ѿод дође код нас*, он [*не ѿовори румунски, не ѿовори друкше, само срѿски*] *ѿѿако дивани и ѿѿамо кући*. Он је казо девојка (ћерка) *ѿрво да научи срѿски* да зна и ондак *румунски ће да научи у ѿрадиници, ће да научи кад иде са децама да се ѿѿра*. Тако он учи девојку српски (БОШЊАКОВИЋ и РАДОВАНОВИЋ 2009: 163).

Зетовљево знање српског језика информаторка вреднује језичким средствима типичним за окружење у којем живи. Најпре је употребила страну лексему *ѿѿрфекѿѿ*, од које се ограђује исказом *како каже онај*, а потом је редуплицирањем српске речи *добро* интензивирала своју оцену, што је типично за стање у балканским језицима. У односу на стање у Румунији, добар српски се говори у Београду. Информаторка је свесна чињенице да ће и добро знање језика избледети ако се он не користи, што није случај са њеним зетом који га употребљава у комуникацији са њом и мужем, али и у својој кући са супругом и ћерком (*кад ѿод дође код нас, он [не ѿовори румунски, не ѿовори друкше, само срѿски] ѿѿако дивани и ѿѿамо кући*). Посебно је истакнута важност редоследа усвајања језика. Да би се српски боље очувао у румунској средини, мора се први усвојити (*ѿрво да научи срѿски*). За учење језика најбољи је комуникативни, интерактивни метод (*румунски ће да научи у ѿрадиници, ће да научи кад иде са децама да се ѿѿра*).

3.2. Информатори из Војводине, који су били аустроугарски војници, испитивачу су преводили немачке и мађарске војне термине на следећи

начин: ... ја сам руково петнајсте петнајстог децембра као *фрсајер* (*ѿо швајски, ѿо нашем кажу – резервиста*) (СЕКУЛИЋ 1981: 280). Онда ме е лечио други *оберарц* (*арц – ѿо је доктѿор ѿо швајски*). ..и бијо сам ... као војник у седамдесетој *рејменѿи* (*ѿо срѿским се каже у ѿуку*) (СЕКУЛИЋ 1981: 281). И однекуда је дошао један *хонвед* (*војник – они зову хонведи, Маѿари*). Међутим, информатор из Баната (Јасенова), који је живео у истом периоду, прво користи српску реч, а затим истиче да су уместо ње употребљавали немачку: Смиљански Јанош бијо је мој *учѿиел* (*ми смо казѿи лер*).

Видимо да употребу страних речи, било на испитивачев подстицај или самоиницијативно, прати информаторова експликација на реченичном нивоу. У првом случају то су реченице са именским предикатом (*ѿо је* + значање), а у другом главни реченични члан је неки од глагола говорења (*ѿо срѿским се каже...*, *ми смо казали...* или *они зову...*). Њима се указује на значење речи, а предлошко падежним конструкцијама (*ѿо+лок.*) на њихово порекло. На синтаксичком плану имамо употребу пасива (*каже се*), редупликацију субјекта из семантичких разлога (*војник – они зову хонведи, Маѿари*). Дијалектолозима су предлошко падежне конструкције интересантне због чувања старих форми локатива (*ѿо швајски*) и због заменичко придевске деklinације (*ѿо срѿским / ѿо нашем*).

Стране лескеме су обично у измењеном фонетском (*фрсајер* < *Versager*) и морфолошком лику (*лер* < *Lehrer*), а и значење није увек прецизно одређено (*honvéd* = 'домобран', а преведено је војник; *Oberartz* = 'главни лекар', а преведено је само лекар; *Versager* = 'шепртља, губитник, неспособњаковић', а преведено је 'резервиста', што се може некако и оправдати, будући да су то били трећепозивци).

Запажања информатора о смени имена насељених места

4.1. Један информатор из Баната као млад човек (око тридесетак година) учествовао је у Првом светском рату и том приликом био у различитим градовима Аустроугарске. Након више од тридесет година, приликом казивања испитивачу, он указује на могућност промене њихових имена: Бијо сам у Фијуму, у Грацу, у Трсту, у Лајбаку (*јел се сад ѿако зову ѿе вароши јел су ѿрекришћене, ја не знам – јел нисам ѿуѿово*). Метатекстуални коментар дат је у виду сложене реченице, а графички је издвојен заградама. Наведени спонтани коментар посебно је захвалан за одређивање значења (упитно, раставно, узрочно) и функције (упитна конструкција, везник) *јел: је ли се сад тако зову те вароши или су прекршћене, ја не знам – јер нисам путово*.

4.2. У другом случају уз стари назив у загради је наведен нови: према Чебу (*Челарово*). Јасно је да је испитивач поставио питање које је то

место, те је следио одговор у номинативу. Због оваквих и сличних ситуација добро би било да је и испитивач заступљен својим текстом.

Конфузија изазвана употребом погрешних термина

5.1. У следећем примеру језичка конфузија је настала услед употребе стандардне лексеме *улица* уместо дијалекатске *сокак*: И онда су викали: „Баба, на улицу!“ И ја сам изишла и стала сам *на улицу* (*авлију*). Они још једаред вичу: „На улицу, баба!“ И ја сам онда рекла: „Ево сам изишла.“ Они вичу: *На сокак* (*валда био ко српски знао ња им казо*) (СЕКУЛИЋ 1981: 181).

У време бележења ове грађе (1952/53) у Павлишу (код Вршца) информаторка је имала осамдесет година, те не изненађује што за њу лексеме *сокак* и *улица*² нису синоними. Наиме, за њу је само прва лексема (*сокак*) српска, на шта је неко морао упозорити оне који су издавали наредбе на стандарду или идиому којим се она није користила. Њен коментар је посебно интересантан за синтаксичку анализу (употреба крњег перфекта, именичке заменице): *валда [je] био [неко] ко [je] српски знао ња им [je] казо*.

Метатекстуални коментари уз непознате лексеме

6.1. С обзиром на територијалну раслојеност народних говора, информатор у току разговора има потребу да свом образованом саговорнику / господину који долази из непознате или удаљене (градске) средине првенствено појасни неке денотате, реалеме. Тако информатори нису били сигурни да ли испитивач зна шта је *јарам*, *бисази*, *саоне*, *разбој* и да ли неке од тих реалема постоје у његовом крају, што су изражавали интерперсоналним фатичким глаголом *знайи* у 2. л. јд. и мн.:

а) у упитним или зависноупитним реченицама: И учимо те мале, тек стигле да метемо онај *јарам*. *Знаш шйа је јарам?* / *Саоне*. *Знайе шйа је саона?* / *Имо је разбој, не знам да ли ви знайе?*

б) у упитним реченицама са модификатором (*можда*): *Бисази* неке биле, а *можда* ви *шо* не *знайе шйа је*. *То је било* некад торба, две торбе, као две торбе кад се ставе једна напред, једна позади. / ... него тај *деда*, као ми смо му давали то, *шйо кажемо ми сељачки, совру*, сад ја не знам како то, *код вас можда шмамо и нема*. *Је л да нема код вас?*

² Очигледно да је у њеном говору ова лексема значила 'напоље', што одговара стању у запаљском говору Власотинца (по усменом саопштењу колеге мр Станислава Станковића, на чему му овом приликом срдачно захваљујем).

На синтаксичком плану интересантно је формирање упитних реченица са речцом *ли* или без ње (*Знајте ишја је саона? / Не знам да ли ви знајте? Је л(и тако) да нема код вас?*).

6.2. Поједине лексеме, за које информатор мисли да су непознате шире, прокоментарисане су фатичким глаголима говорења (*викајџи, звајџи, казајџи*) у презенту и перфекту, обично у множини, будући да су одраз колективне свести те средине, а неке су уз то и са објашњењем:

а) Оставу по један, *ишјо вичемо, аков слаткога вина / Некада било лети, она се сећа то, скупу се другарице, стану на, ми шјо зовемо раскрснице, станемо на раскрснице, скупи се омладина... / Прела су била, ишао сам на прела, девојке се скупљају, кувају, ми кажемо ѝржењаке. / ... него тај деда, као ми смо му давали то, ишјо кажемо ми сељачки, совру, ... / Они (Швабе) су правили још онда у, ишјо они кажу, у бирџузу, правили сватове. / После дође дреш и машина ѝарњача, како звали, и врши се. ... Скупи се доста света, доста комшилук и тако се скупимо код једног вршимо, па после пређе, вршача смо је звали, то је оно друго гумно, ѝумно смо звали. / Свиравка, шјако се звало шјо онда. / Неку џуџу метем на главу, шјако се викало;*

б) То ми зовемо кондуре, а шјо су оне ѝмене ојанке. / Па палимо ламбу, ма и џуџу, ишјо се викало, џуџа, мале оне ламбице, и на то смо радили. / Везла сам покрстице и реџаџ, шјо се виче реџаџ, са једним концом.

6.3. Код старијих информатора неке су лексеме већ део пасивног лексикона, док друге, обично новије, нису још ушле у активну употребу. Све ово се формализује упитним клаузама са прилогом *како* и глаголима *звајџи/викајџи* као и истицањем значења релативним клаузама или саме лексеме:

а) обично у окамењеном имперфекту: *Како се зваше шјо ишјо су убивали шјежину?* процеп, нож и процеп / не знам како се оно викаше ишјо се ѝовукује кај се клеча / Стављали ми онај, највише ми стављали, како се викаше, оно, ојџровне кајџи оне. Те су ми капи... како се зваше.

б) у презенту: И очни притисак, и оно, *скрелоза, како се виче*, не могу да потревим, па да. / Ди ћеш, црна жено, ти сад кад данас је онај, како се виче, ја одо да риљам. / там су све ови, како се вичу, *ови Бујари. / Ове дивље, како ли се вичу, црне, оне оће да лејџиду, нису шјо сељачке ѝловке.*

Дакле, у ова два параграфа за лексичко-семантичку, морфолошку и синтаксичку анализу посебно су интересантни фатички глаголи говорења (*викајџи, звајџи, казајџи*), релативне клаузе (*ишјо они кажу / ишјо се ѝовукује кај се клеча*) и компонентна анализа појединих лексема (*џуџе `мале ламбице`, реџаџ `вез са једним концом`, Ове дивље, ..., црне, оне оће да лејџиду, нису шјо сељачке ѝловке*), као и структура лексикона (пасивни : активни фонд).

6.4. Испитивачи су дефиниције непознатих речи у појединим дијалекатским текстовима наводили у заградама а формализовали их:

а) реченицама типа *ѿо је...* : него ми је купио једну малу *кабаницу* (*ѿо је оїрїач кишињи од сукна*). ... *їеїица* (*ѿо је їеї форинїи у злайу*)

б) релативним реченицама: Задруга има резоницу (стругару), *млин чекићар* (*шїо не меље на камен, има чекиће шїо разбијаду, сїїне, усїїњаваду зрна*), што меље кукурузе – сваку рану зрнату. ...и једну *служавку* (*шїо се вади из чиније с оїом служавком – сїїаш їасуљ*) ампре супе. ...метемо у *саћурице* (*кошарка шїо дођу лебови, коїарице – нема ушке*)

в) релевантним семантичким компонентама: И једног дана сам ја у башти *ашовио* (*коїо ашовом за сејаїи*). Оде је у но време био јаки шверц; *шверцовали* (*кријући їїрїовали – їїрїовина без їореза – финанси їо ваїали*) са сувом сланином, са сољом... – Па, сејемо: *кромпир, лука, баруї...* – Шта је барут? – *Баруї – семенце лука*, па она барут, *оно сїїно, црно їо је баруї, семенце сејемо*.

Употреба синонима

7.1. Да би информатор помогао испитивачу да схвати значење неке речи, он му нуди све синониме који су му познати и при томе:

а) не одлучује се ни за један од њих: Па има *їулуска, кужљика*, како кажу. Неки виче *кочањ*, неки *їулуска*, како куј. *Пловчићи, їаїкице*, како оћеш. Кадгод су, за време австринског царства, возили рану ту, на *лађе, шљеїове* (*ѿо је једно: лађа а шљеї*). У последњем примеру, на основу информаторове констатације (*їо је једно*), могли бисмо помислити да је реч о апсолутним синонимима, али се овде ипак ради о две различите реалеме. Други део констатације је интересантан због дисјунктивног везника *а*, ретког у говорима Војводине.

б) одлучује се за један експлицитно или имплицитно, при чему прва употребљена лексема припада активном а друге пасивном лексикону информатора: Ми кажемо *їулуска*, иначе *кочањ* кажу / А шта се у рерни пече, је л се рерна каже? – *Рерна, браїе, рерна*. Неки каже *їеїница*, *ад, рерна*, брате, *практична*. / Неки виче *чунци*, неки виче *сулундар*, неки виче *цеви*, како куј, *сулундари*. Прво и прво, имала ћерка своји куруза нешто као и у мојој *коїобањи* (*неко зове чардак*). И тако је мој отац ишо као толмач са господаром и његовим *орїаком* (*комїанијоном*). Мало у заветрину, у *снизу* (*у јарак, јендек*). ...*їїврговали* (*шїїедили, шїоровали*).

в) углавном одређује њихов статус на временској оси употребе и по пореклу: а жандари, *пре* се звали *жандари*, *сад милиција* / *Сад* ови зову *бундеве*. *Дулеци онда* су били. / *Онда* смо бежали од *Немаца*, онда, *онда*

смо звали *Швабе* / Може и *кочанка*, може и *ѿулуска* и тако то. Тулуска је пређашње. То мислим да је турска реч .

Видимо да се синоними одвајају запетама, заградама или су инкорпорирани у реченице типа *неки каже...*, *неки каже...* . Било би интересно утврдити њихово порекло. Наиме, да ли су они из стандарда, или из најближег дијалекатског окружења или су прихваћени посредством масовних медија и из удаљенијих дијалеката. За морфосинтаксичку анализу интересно је обратити пажњу на употребу именичких заменица (*неки /неко* виче *кочањ*, *неки/неко* тулуска, како *куј/ко*), као и ред речи у вези (*како куј /куј како*).

Реформулација

8. Такође, нису ретки ни примери реформулације, тј. варијације на исти предмет, садржину или значење (Половина 1993: 110). У нашем корпусу лексичко-синтаксичке варијације обележене су:

а) запетом: Ја стала на сред онај *друм*, *асваѿ*, / Пре су били *салаши*, *ѿе колибе*, *салаши* били, ту имало стока... Поред био ... *колиба била*, *салаши*, како би вам... / *Умире се*, *цркава се*. *Не умире се*, *неѿо се цркава*. Сад јесте, сутра га нема / Е, видиш како. Овди *ми смо бежали*, *били у бежанији*. /... *било ме је свуг*, *ѿо сви небели – свуг исѿод неба!*

б) модификаторима *односно* и *уѿраво*: ту су бикове чували *ѿоведари*, *односно* *кравари*. / ја сам имао сестру и имао сам брата, два брата, три брата *управо*, нас пет смо били.

в) партикулама: А кад сам ја питала, *овај*, ишла (у коло), *мислим*, кад сам била девојка, онда се питало, *мислим*, питаш момка. Он води коло, увату се три момка – први, други и трећи. Онда ти питаш: је л слободно.

г) заградама: кад *се ослободило* (у *ослобођењу*), на Батини је пао.

Закључак

9.1. Иако су метатекстуални коментари везани за све језичке нивое (*баѿиѿа* / *баѿиѿа*), они се ипак најчешће односе на семантику појединих речи, при чему се оне најчешће појашњавају (а) синонимима (*ѿулуска*, *кужљика*; *ѿловчиѿи*, *ѿаѿиѿице*), (б) односним реченицама (*кошарка ѿѿѿо дођу лебови*) или (в) прецизно одабраним семантичким компонентама (*шверцовали = кријуѿи ѿрѿовали – ѿрѿовина без ѿреза – финанси ѿѿо ваѿали*).

9.2. С обзиром на то да се нуде алтернативна решења, интересантни су и дисјунктивни и други везници (*ѿѿо је једно: лађа а ѿѿеѿ; јел се сад ѿѿако зову ѿѿе варѿиши јел су ѿрекриѿене, ја не знам – јел нисам ѿѿѿѿово*).

9.3. Посебно је интересантан лексички избор глагола говорења (*казати, викаати, зваати*) и њихових морфолошких форми (*презени, крњи перфекаи, имперфекаи*).

9.4. Метатекстуалним коментаром се истиче и различит идентитет испитивача и информатора, при чему овај други несвесно или наглашено истиче везу са друштвеним колективом којем припада (2.3; 3.2) или жигосе оно што је старо тој заједници (2.1).

ЛИТЕРАТУРА

- БОШЊАКОВИЋ, ЖАРКО. Дијалекатски текстови из Батовца (код Пожаревца). *Прилози проучавању језика* 36, Нови Сад: Одсек за српски језик и лингвистику Филозофског факултета у Новом Саду, 2005: 235–268.
- БОШЊАКОВИЋ, ЖАРКО. Фонетске особине говора источне Шумадије. *Српски дијалектолошки зборник LV*, Београд: САНУ и Институт за српски језик, 2008: 320 стр.
- БОШЊАКОВИЋ, ЖАРКО и Светлана Вареника. Дијалекатски текстови из поморшког села Сараволе у Румунији. *Прилози проучавању језика* 40, 2009: 143–159.
- БОШЊАКОВИЋ, ЖАРКО и Драгана Радовановић. Теренски записи из Малог Гаја. *Прилози проучавању језика* 40, 2009: 161–178.
- ИЛИЋ, МАРИЈА. Фолклорна анегдота: између индивидуалног и колективног. теренска истраживања Срба у Медини (Мађарска). *Гласник Етнографског института LV/1*, 2007: 217–232.
- ПОЛОВИНА, ВЕСНА. Реформулација смисла у дискурсу и језички нивои. *Научни саставак слависти у Вукове дане*, МСЦ, Београд, Нови Сад, Тршић, 10–15. 9. 1991. Београд, 1993: 110–117.
- ПОЛОВИНА, ВЕСНА. Метасемантика коментара у наративно-уметничком тексту. *Коментар и претоводање, Прилози јошвици претоводања у српској књижевности*, Београд, 2000: 191–228.
- РЕМЕТИЋ, СЛОБОДАН. Дијалекатски текстови из Жабара код Тополе. *Српски дијалектолошки зборник XXXII*, 1986: 501–549.
- САВИЋ, СВЕНКА. Проблеми прагматичке синонимичности у дискурсу, *Научни саставак слависти у Вукове дане* 12/1, Београд, 1983: 31–35.
- СЕКУЛИЋ, НЕВЕНКА. Збирка дијалекатских текстова из Војводине. *Српски дијалектолошки зборник XXVII*, Београд: САНУ и Институт за српски језик, 1981: 107–306 + карта.
- СИКИМИЋ, БИЈАНА. Актуелна теренска истраживања дијаспоре: Срби у Мађарској. *Теме*, год. XXVIII, бр. 2, Ниш, 2004: 847–858 (в. осталу литературу).
- СИКИМИЋ, БИЈАНА. Тај тешко да гу има по књиге. *Избелничко Косово, Лицеум* 8, Крагујевац, 2004а: 31–69.

* * *

- BUGARSKI, Ranko. Vrednovanje jezičkih sistema, u knj. *Jezik i lingvistika*. Beograd: Nolit, 1972: 187–209.
- BUGARSKI, Ranko. Sociolingvističke teme. O pojmu narodne lingvistike. *Treći program*, br. 55, 1982: 159–169.
- BUGARSKI, Ranko. Popularni sudovi o jeziku, u knj. *Lingvistika o čoveku. Drugo, dopunjeno izdanje*. Beograd: Prosveta, 1983: 200–209.
- BUGARSKI, Ranko. Narodna lingvistika, u knj. *Jezik u društvu*. Sabrana dela, knj. 4, Beograd: Čigoja i XX vek, 1996: 83–120.
- POLOVINA, Vesna. Relatorski iskazi za reformulaciju smisla u diskursu, u knj. *Semantika i tekstlingvistika*. Beograd, 1999: 177–187.

Žarko S. Bošnjaković

**GRAMMATICAL AND LEXICAL-SEMANTIC FEATURES
OF METATEXSTUAL COMMENT IN DIALECT TEXT**

Summary

On the basis of rich material from Shumadia-Vojvodian, Kosovo-Resavian, Smederevo-Vrshacian vernaculars and vernaculars of the Serbs from Romania, the autor first points to the remarks of the respondents: (a) about his and neighbouring idioms, (b) about bilingualism and familiarity with the elements of other languages, (c) about the change of names of populated places, (d) about confusion caused by the use of wrong terms, and then emphasizes the function of metalanguage in (e) underlining different lexical items and (f) explication of its meaning by use of synonyms, relevant semantic components and relative sentences. The author also points to different graphical solutions (brackets, colon, hyphen, comma) which make metatextual comments linked to language.

VERA M. VASIĆ

Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
Odsek za srpski jezik i lingvistiku

DISKURSNA I METATEKSTUALNA KONDICIONALNA KLAUZA U SRPSKOM JEZIKU*

Diskursne i metatekstualne kondicionalne klauze su kondicionalne klauze sa nekonzekutivnom apodozom. Diskursne kondicionalne klauze imaju funkciju modifikatora ilokucione snage iskaza, a metatekstualne propozicionalnog sadržaja klauze na poziciji apodoze. Status ovih klauza utvrđuje se na osnovu veznika kao markera kondicionalnosti, temporalno-modalne paradigme i poretka klauza.

Ključne reči: kondicionalne klauze, nekonzekutivne kondicionalne klauze, pragmatika, sintaksa, srpski jezik

Tri se pitanja postavljaju u vezi sa kondicionalnim klauzama, određenim kao *diskursna* kondicionalna klauza i *metatekstualna* kondicionalna klauza, a to su: pitanje njihove funkcije, i s tim u vezi identifikacija uslova pod kojima se one ostvaruju; pitanje njihovog statusa, a s njim u vezi i pitanje tipologije kondicionalnih klauza; te, kao treće, da li se odgovorima na ova dva pitanja dobijaju podaci relevantni za pitanje o suodnosu gramatike i leksike.

Diskursne kondicionalne klauze ili kondicionalne klauze govornog čina i metatekstualne kondicionalne klauze pripadaju šire shvaćenom modelu kondicionalnih klauza sa nekonzekutivnim apodozom, iako se formalno pun protazno-apodozni obrazac može uspostaviti, što je karakteristično i za druge tipove sa logički nekonzekutivnom apodozom. Između njih i klauze na poziciji apodoze ne uspostavlja se odnos potrebnog i logički očekivanog uslovljavanja *ako p, onda q*, a pogotovo ne odnos nužnog uslovljavanja *ako i samo ako*

* Ovaj rad je deo istraživanja organizovanog u okviru projekta Standardni srpski jezik: sintaksička, semantička i pragmatička istraživanja (148010) Ministarstva nauka i zaštite životne sredine Republike Srbije.

p, onda q. Razlikovanje diskursnih i metatekstualnih kondicionalnih klauza je uslovno, izvedeno na osnovu domena na koji klauza deluje, budući da i jedna i druga imaju u prvom redu funkciju modifikatora – diskursna ilokucione snage iskaza, a metatekstualna propozicionalnog sadržaja, pri čemu ni u tom pogledu granice među njima nisu oštre, pošto između tipa ilokucione snage iskaza i propozicionalnog sadržaja postoji međusobna uslovljenost.

Barbara Dancigijer (DANCYGIER 2004: 105–106) takođe ističe da među ovim klauzama postoji visok stepen sličnosti, u prvom redu stoga što oba tipa izražavaju uslove prikladnosti, i što se između antecedenta i konsekventa ne uspostavlja odnos logičke zavisnosti, što kao specifično obeležje kondicionalnih klauza govornog čina izdvaja i Hanu Tomola (TOMMOLA 2005: 382). Razlika između kondicionalnih klauza govornog čina i metatekstualnih kondicionalnih klauza pokazuje se, prema njoj, u tome što prve specificuju dati govorni čin ili rečenični tip, a često i eksplicitno upućuju na njegove predušlove, dok su druge usmerene na deo teksta, bez obzira na govorni čin i rečenični tip. Činjenica da se ove klauze mogu javiti u istom iskazu potvrđuje, kako navodi, razliku među njima.¹

Potvrda za vezivanje diskursne kondicionalne klauze za govorni čin pitanja i deklarativni govorni čin daje sledeći primer, koji je tretiran kao paradigmatički primer ovih klauza:

Primer (1)²

PRESEDNIK (udarivši čvrgu podpredsedniku): Zbog čega nisi, zameniče?

PODPRESEDNIK: Nisam stigao, gospodine predsedniče. Imam mnogo posla, gospodine predsedniče. Preopterećen sam, AKO SMEM TAKO DA KAŽEM (1), gospodine predsedniče...

PODPRESEDNIK (čita): Lenjin, Marks, Engels, Moša Pijade, ... Gavrilo Princip... (Prekida sa čitanjem. Zbunjeno.) Zašto Gavrilo Princip, AKO SMEM DA PITAM (2), gospodine predsedniče?

PRESEDNIK: Zato što je terorista.

PODPRESEDNIK: (zbunjen): Koliko sam ja obavestjen Gavrilo Princip je naš nacionalni junak, gospodine predsedniče.

PRESEDNIK: On je naš Osama bin Laden.

PODPRESEDNIK (promenjenim glasom): On je gospodine predsedniče, AKO SMEM DA PRIMETIM (3), borac za oslobođenje Bosne i srpskog naroda od austrougarske okupacije.

PRESEDNIK: Ma kakav borac, običan terorista.

¹ Ovu tvrdnju potvrđuje sledećim primerom: "If I haven't already asked, when did you last see my husband – if I can still call him that." (str. 106) [Ako nisam već pitala, kada ste poslednji put videli mog muža – ako ga ja još uvek mogu tako zvati.]

² Primer je naveden bez ikakvih izmena i ispravki; posmatrane klauze su u svim primerima date u verzalu.

PODPRESEDNIK: AKO SMEM DA PRIMETIM (4), istorija za njega kaže da je bio atentator, gospodine predsedniče. (Zoran Spasojevića *Istorijska epizoda*, časopis za satiru Etna iz 2005. godine (www.aforizmi.org/etna/etna45/etna1-6.htm))

Na osnovu ovog primera i drugih primera iz korpusa razgovornog jezika, uključujući u njega i korpus primera iz internetskih foruma, kao i iz beletristike, moguće je utvrditi da se diskursne kondicionalne klauze koriste za modifikaciju ostvarenog tipa ilokucione snage dela iskaza na poziciji apodoze u govornom činu tvrdnje i govornom činu pitanja, na što ukazuju i glagoli u funkciji predikata kondicionalne klauze (pored prototipičnih *kazati*, *reći*, *pitati*, uglavnom još samo *primetiti*). U govornom činu tvrdnje iskaz sa diskursnom kondicionalnom klauzom obično je replika na prethodni iskaz sagovornika, a sama diskursna klauza se iskorištava u cilju relativizacije tvrdnje u apodozi (up. prim. 1. klauze 1. i 3); To nije dobro, AKO SMEM DA PRIMETIM, AKO SMEM/MOGU I JA NEŠTO DA KAŽEM), na što upućuje i mogući kontekstualno prihvatljiv ekvivalent (*po mom mišljenju*, *po meni* i sl.); negiranja iskaza sagovornika (X nije agronom, AKO (BAŠ) HOĆEŠ DA ZNAŠ); ironiziranja tvrdnje u apodozi (Eto to/ takav je taj hrabri X, AKO SMEM DA PRIMETIM). Uvođenjem diskursne kondicionalne klauze može se učtivo formulisati tvrdnja suprotna tvrdnji sagovornika (up. prim. 1. klauza 4). Govorni čin tvrdnje koristi se i kao indirektni govorni čin prekora (Ta tvoja odluka nije baš pametna, AKO SMEM DA KAŽEM).

Modifikatorska funkcija diskursne kondicionalne klauze u govornom činu pitanja pokazuje se u tome što se odgovor očekuje samo na deo iskaza na poziciji apodoze (Gde si juče bila, AKO SMEM DA PITAM?); u određenim diskursnim uslovima moguće je da se, najčešće u cilju izbegavanja odgovara na postavljeno pitanje, odgovor daje upravo u vezi sa sadržajem kondicionalne klauze (SMEŠ DA PITAIŠ / ZAŠTO NE BI SMELA DA PITAIŠ). Diskursna kondicionalna klauza koristi se i za ublažavanje pitanja ili menjanja njegove ilokucione snage – retorsko pitanje namesto pitanje kojim se traži nova informacija, čime se ukida pretpostavljeni odgovor na njega (up. prim. 1. klauza 2). Govorni čin pitanje može se ostvariti kao indirektni govorni čin tvrdnje, čija se implikacija relativizira (A otkud njima tolika kuća, AKO SMEM DA PITAM?).

Metatekstualna kondicionalna klauza ima funkciju modifikatora propozicionalnog sadržaja, odnosno fokalizovane jedinice propozicije ili implikature koja se na osnovu rečenog može izvesti (up. DANCYGIER 2004: 91). Indikator, ili tzv. okidač, za fokalizaciju, a time i za pojavu metatekstualne kondicionalne klauze, može biti u domenu forme, npr. u situaciji kada govornik čiji se iskaz preuzima nešto pogrešno izgovori ili pogrešno imenuje, i to obično onda kada je odstupanje od očekivanog na nivou omaške, te se intervencija

drugog govornika ne smatra nepristojnom ili neprikladnom, ili u situaciji svojevrsne korekcije iskaza sagovornika. Indikator može biti i u domenu činjenica, enciklopedijskog znanja (A: Da li smo mi sada u Boliviji. B: AKO JE BRAZILIJA GLAVNI GRAD BOLIVIJE, onda smo u Boliviji (primer iz: COMRIE (1986: 90)), ili u domenu značenja. Ako je indikator u domenu značenja, fokalizovana jedinica se, po pravilu, odlikuje sledećim semantičkim parametrima: apstraktnost /+/ ili nekonkretnost /+/, difuznost /+/, gradualnost /+/, te je stoga i podložna subjektivnoj oceni. U kondicionalnoj klauzi fokalizovana jedinica se ponavlja, ali formalno, morfoleksičko slaganje nije obavezno, npr.

(2) – A *živimo*, AKO SE TO MOŽE ŽIVOTOM NAZVATI, kao niko. Čim se sastanemo, između nas počinje uvek ista igra: ja lepu reč – on psovku; ja milovanje – on udarac. (Andrić – Kuća na osami, str. 111)³

(3) Međutim, onaj demon koji se zvao “potreba za vitezom” i koji je gonio Anu Mariju da traži mlade, darovite i snažne ljude, a koji je isto tako odbijao od njih čim bi njen vitez, kao čovek od krvi i mesa, pokazao ljudske želje i prohteve, taj demon se umešao i ovde i *olakšao stvar* i Davilu i fon Mitereru, AKO SE KOD FON MITERERA UOPŠTE MOŽE GOVORITI O NEKOM OLAKŠANJU. (Andrić – Travnička hronika, str. 260)

(4) Tačnije, posetioci ove zanimljive i originalne izložbe mogu da vide *realistično* prikazane zmajeve (UKOLIKO TO UOPŠTE MOŽE DA SE NAZOVE REALISTIČNIM s obzirom na njihovo mitološko poreklo), koji, u kasnijem stvaralaštvu Miletićeve, teže ka beskonačnosti i poprimaju apstraktnije oblike. (Pančevac 27.06.2008)

(5) Znam da se to u narodu zove “Solunac”, raste visoko, može da ode i do 2m, sa čvrstom stabljikom, ima *veeeliki roze cvet*, AKO SE TO MOŽE ZVATI CVETOM. (internetski forum)

Metatekstualna kondicionalna klauza javlja se obično u postpoziciji u odnosu na formalnu apodozu. Interpolacija u apodozu, a time i antepozicija u odnosu na fokalizovanu jedinicu, najčešće je izazvana rekcijom fokalizovane jedinice ili internom fokalizacijom premodifikatora njenog upravnog člana, npr.

(6) ali čak i tamo gde su grupisani u gušće formacije, pojedinci su, AKO SE TAKO MOŽE REČI, *zarobljeni* u još odveć istaknutom reljefu svog nedavnog nagomilavanja. (Elektronski korpus srpskog jezika, 26938930)

³ Andrić, Ivo (1976). *Sabrana dela Ive Andrića*. Beograd : Prosveta.

(7) Savršeno čiste čaše svetlucale su, a otmeni oblici posrebnog pribora za jelo zahtevali su da se njime služe samo – AKO SE TAKO MOŽE REĆI – *visoko obrazovane ruke*. (Elektronski korpus srpskog jezika, 5684237)

Metatekstualna kondicionalna klauza može se supstituisati funkcionalno ekvivalentnom kondenzovanom strukturom, glagolskim prilogom ili pridevom, obično sa adverbom *pravo* ili *tačnije* i sl. kojim se nadomeštava informacija koju u nju unosi modalni glagol ili potencijal (*ako se tako može reći, ako bi se tako moglo reći*) (On, PRAVO GOVOREĆI, nije nikad ništa drugo ni radio. (Andrić – Omer-paša Latas, 105)).

Status diskursnih i metatekstualnih kondicionalnih klauza, i najsazetije sagledan, može se odrediti tek u preseku pragmatike, semantike i gramatike, što su referentni domeni za ceo kompleks kondicionalnosti. Viktor Hrakovskij, redaktor značajnog zbornika *Typology of Conditional Constructions*, i autor obimne uvodne studije, ističe da je univerzalnu tiplošku klasifikaciju kondicionalnih konstrukcija moguće postaviti ako se identifikuju nužni i dovoljni semantički parametri za konstruisanje jednog univerzalnog i pragmatički relevantnog kalkulusa, na osnovu kojeg će se, uz identifikaciju formalnih markera, moći utvrditi njihova semantička, pragmatička i komunikativna svojstva (HRAKOVSKIJ 2005: 5–6).

Kondicionalnost kao univerzalni kognitivni koncept ne obuhvata, naimе, samo, logičke relacije tipa *ako je temperatura ispod nule, voda će se zalediti*, nego i relacije za koje je osim poznavanja enciklopedijskih podataka o *p* i *q*, nužno i poznavanje situacionog konteksta u kojem su kondicionalne klauze upotrebljene. Iako u poznatom Ostinovom primeru, koji navodi i Barbara Dancigijer (DANCYGIER 2004: 103) – *ako si gladan, keks je na polici* prvi deo iskaza, konstituisan kao kondicionalna klauza, ni na koji način ne uslovljava drugi, formulisan kao tvrdnja, njihovo povezivanje ima smisla budući da drugi deo iskaza implicira kako se može rešiti problem o kojem je reč – *biti gladan*, te je stoga uz datu protazu prihvatljiva samo apodoza – *keks je na polici*, kao što se i u primeru koji navodi Džonson-Lerd (JOHNSON-LAIRD 1986: 61), a koji je parafraza Grajsovog (GRICE 1989: 32), *ako si ostao bez benzina* očekuje apodoza *pumpa je iza ugla*.

Koncept kondicionalnosti dovoljno je prostran da može obuhvatiti i relacije između situacije u *p* i *q* i samo na osnovu jednog semantičkog odnosno pragmatičkog parametra. Na primer, u ekvativnim kondicionalnim klauzama, kao jednom od modela kondicionalnih klauza sa nekonsekutivnom apodozom, ne jednače se sadržaji *p* i *q*, već mogućnost njihove istinitosti: *ako on zna kineski, onda sam ja predsednik akademije*, posebno istinitost propozicionalnog sadržaja same protaze (VASIĆ 2000). Van der Auverov stav (VAN DER AUWER 1986: 199) da kondicionalna klauza može biti uvedena u iskaz i samo zato da bi omogućila govorni čin o sadržaju apodoze može se, na osnovu

primera sa diskursnom kondicionalnom klauzom, proširiti time da ona obezbeđuje uslove za procenjivanje ilokucione snage dela iskaza u apodozi, te da se upravo na osnovu njenog uključivanja u iskaz može izvesti da ilokuciona snaga apodoze ne odgovara gramatičkoj i semantičkoj informaciji. Metatekstualnom kondicionalnom klauzom vrednuje se fokalizovana jedinica u apodozi s obzirom na slaganje ostvarenog i pretpostavljenog značenja, a na osnovu njih i implikatura koje se iz rečenog izvodi.

Na osnovu gramatičkih, semantičkih i pragmatičkih parametara, uglavnom onih koje u svojim tipologijama izdvajaju Komri (COMRIE 1986) i Hrakovskij (HRAKOVSKIJ 2005) može se utvrditi status diskursnih i metatekstualnih kondicionalnih klauza. Veznici su vrlo izrazit marker kondicionalnosti ovih klauza. Javljaju se samo veznici *ako* i *ukoliko*, što je karakteristično i za druge tipove kondicionalnih klauza sa nekonsekutivnom apodozom; izostajanje drugih veznika potvrđuje da je leksički i gramatički tipičan obrazac istovremeno funkcionlano najrazuđeniji. Temporalno-modalna paradigma diskursnih i metatekstualnih kondicionalnih klauza odražava njihovu funkciju u odnosu na situaciju u formalnoj apodozi, njihovi predikati vremenski određuju sam čin izricanja suda ili stava, te se pored prezentske paradigme može javiti još narativni perfekat; ograničenja u odnosu na futur su dvojaka: predikat u formalnoj apodozi takođe mora biti u futuru (futur 1 ili futur 2), a stav, odnosno sud o nekoj budućoj situaciji mora se graditi na osnovu postojeće ili prošle situacije, koja buduću najčešće onemogućava (npr. Pa valjda ćemo se i mi nekada vratiti kući, AKO TO JOŠ UOPŠTE I BUDE NAŠA KUĆA; Pa živećemo već nekako, AKO ĆE SE TO IKADA VIŠE MOĆI ZVATI ŽIVOT). Poredak diskursne i metatekstualne kondicionalne klauze razlikuju se od tipičnih po tome što su one najčešće u postpoziciji u odnosu na formalnu apodozu; diskursne kondicionalne klauze u antepoziciji mogu se tretirati kao forme učtivosti kojima se reguliše ilokuciona snaga informativno važnijeg dela iskaza; metatekstualne kondicionalne klauze usmerene na formu ili informativnu vrednost iskaza prvog govornika mogu formalno biti u antepoziciji u odnosu na apodozu, a zapravo su u interpoziciji između iskaza prvog govornika i iskaza drugog govornika koji preuzima iskaz prvog; metatekstualne kondicionalne klauze usmerene na značenje gotovo se nikad ne javljaju u antepoziciji.⁴

Što se tiče relacije između propozicije u protazi i apodozi na osnovu predočenih primera može se izvesti da u semantičkom i logičkom smislu one ne identifikuju nužan i dovoljan uslov za situaciju u protazi, što se može obja-

⁴ Natalia A. Kozintseva (2005: 193) ističe: „Constructions with the conjunction *et* 'e' 'if' in preposition or interposition may function as parenthetic clauses expressing the speaker's attitude to the message, or, if used in postposition they may provide additional information to assess the MC's veracity.“ [Konstrukcije sa veznikom *et* 'e' 'ako' u prepoziciji ili interpoziciji mogu funkcionisati kao parentetičke klauze koje izražavaju govornikov stav prema poruci, a dodatnu informaciju o istinitosti glavne rečenice ako se upotrebljavaju u postpoziciji.]

sniti njihovom pragmatičkom funkcijom da omoguće ‘kooperativnu konverzaciju i socijalnu interakciju’ te su stoga bliski idiomatizovanim izrazima (DANCYGIER 2004: 91); u logičkom i sintaksičkom smislu strukture sa diskursnim i metatekstualnim kondicionalnim klauzama su tro- a ne dvopredikatske, što je odlika i drugih tipova kondicionalnih klauza sa nekonsekutivnom apodozom. Ishodišnu logičko-sintaksičku strukturu diskursne kondicionalne klauze čine: protaza (AKO MOGU TAKO DA KAŽEM) – logička apodoza (onda kažem) – komplementna klauza (on je jedan običan hvalisavac), a ostvarenu: formalna apodoza (on je jedan običan hvalisavac) – protaza (AKO MOGU TAKO DA KAŽEM), a metatekstualne: formalna apodoza (živimo dobro) – protaza (AKO SE TO MOŽE ZVATI DOBRIM) sa interpoliranom komplementnom klauzom (kako mi živimo) – logička apodoza (mi živimo dobro), iz koje se izvodi formalna apodoza (živimo dobro) – protaza (AKO SE TO MOŽE ZVATI DOBRIM).

Status diskursnih i metatekstualnih kondicionalnih klauza, njihova pragmatička, semantička i sintaksička obeležja, omogućuju da se osnovnom tipološkom karakteristikom kondicionalnih klauza smatra upravo to što se pomoću njih može izraziti relacija između dveju situacija; najčešća je to relacija uslova i posledice – logička (AKO JE TEMPRETURA ISPOD NULE, voda će se zalediti) ili pragmatička (AKO BUDE PADALA KIŠA, ostaćemo kod kuće); razlika u odnosu na kauzalnu i koncesivnu klauzu pokazuje se u tome što ove mogu biti uključene u iskaz na osnovu značenja glagola, odnosno njegove valentnosti, a adverbijalne cirkumstancijalne klauze i na osnovu rekcijских obrazaca glagola u funkciji predikata. Irealne kondicionalne klauze potvrđuju koliko velik može biti odklon od tipičnog obrasca: situacija u protazi ne uslovljava situaciju u apodozi, pomoću nje se samo identifikuju uslovi uporedivih hipotetičnih situacija. Diskursne i metatekstualne kondicionalne klauze kao klauze sa logički nekonsekutivnom apodozom pokazuju da se kondicionalna relacija među dvema klauzama može uspostaviti i ako se dve propozicije mogu povezivati samo na osnovu toga što se jednom determinira ilokuciona snaga ili propozicionalni sadržaj druge. Da je ovaj tip kondicionalnih klauza pragmatički uslovljen, potvrđuje kako to što se javlja u mnogim jezicima, tako i njegova stabilnost.⁵

Positivan odgovor na pitanje o tome da li se i na osnovu svojstava i statusa diskursnih i metatekstualnih kondicionalnih klauza mogu dobiti podaci relevantni za pitanje o suodnosu gramatike i leksike može se obrazložiti sledećim: diskursnim kondicionalnim klauzama modifikuje se ilokuciona snaga

⁵ Up. neke od primera u RjA koje je Daničić uključio u grupu 3.d. „glavne nema: a) povezana stoji cijela, a što bi bilo u glavnoj, razumije se iz ostaloga govora ili iz onoga što biva kad se govori, ili se može misliti“: AKO SE MOŽE RIJET, ustani groba van. M. Veranic 1, 56 (*razumije se: velim*); I mi smo od tijela, AKO BI T’ SMJET RIJETI. N. Nalješković 1, 246 (*razumije se: velim*).

dela iskaza na poziciji apodoze najčešće upravo zbog neslaganja između ostvarenog i podrazumevanog značenja (u prvom primeru formalna apodoza se modifikuje zato što značenje i dati oblik glagola (pasivni particip) upućuju na to da je stanje u kojem se nalazi subjekat pacijens prouzrokovao agens koji mu je u socijalnom smislu nadređen); u metatekstualnim kondicionalnim klauzama usmerenim na značenje fokalizovana jedinica je na osnovu leksičkog značenja, odnosno kognitivnog koncepta koji izražava takva da je podložna subjektivnom vrednovanju, a ukoliko on to nije, funkciju markera fokalizacije preuzimaju leksički modifikatori i intonacija (prim. 5).

LITERATURA

- COMRIE, Bernard. Conditionals: a typology. In *On Conditionals*. (eds. E. C. Traugott et al.). Cambridge: Cambridge University Press. (1986): pp. 77–99.
- DANCYGIER, Barbara. *Conditionals and Prediction. Time, Knowledge, and Causation in Conditional Constructions*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- GRICE, Paul. *Studies in the Way of Words*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press
- JOHNSON-LAIRD, P. N. Conditional and mental models. In *On Conditionals*. (eds. E. C. Traugott et al.). Cambridge: Cambridge University Press. (1986): pp. 55–75.
- KOZINTSEVA, A. Natalia. Conditional constructions in Armenian. In *Typology of Conditional Constructions*. (ed. V. S. Hrakovskij). E. C. Lincom. (2005): pp. 168–194.
- TOMMOLA, Hannu. Conditional constructions in Finnish. In *Typology of Conditional Constructions*. (ed. V. S. Hrakovskij). E. C. Lincom. (2005): pp. 357–389.
- VAN DER AUWERA, Johan. Constraints on the form and meaning of the protasis. In *On Conditionals*. (eds. E. C. Traugott et al.). Cambridge: Cambridge University Press. (1986): 215–227.
- VASIĆ, Vera. „Kondicionalne klauze sa nekonektivnom apodozom.“ *Južnoslovenski filolog* 56/1–2 (2000): 177–185.
- HRAKOVSKIJ, S. Victor. (ed.) *Typology of Conditional Constructions*. E. C. Lincom, 2005.
- HRAKOVSKIJ, S. Victor. Conditional constructions: a theoretical description (meaning, calculus, typology). In *Typology of Conditional Constructions*. (ed. V. S. Hrakovskij). E. C. Lincom (2005): 3–95.

Vera Vasić

**DISCOURSE CONDITIONAL CLAUSES AND METATEXTUAL
CONDITIONAL CLAUSES IN SERBIAN LANGUAGE**

Summary

Discourse conditional clauses or speech act conditionals and metatextual conditional clauses are the clauses with nonconsecutive apodoses. In locigal and syntactic sense there are three, not two predicate clauses. On underlying structure the first clause consist of protasis (IF I CAN SAY) – logical apodosis (than I say) – complement clause (X is a bad man), on surface structure there are formal apodosis (he is a bad man) and protasis (IF I CAN SAY SO); the metatextual conditional clauses consist of apodosis (We live well) – protasis (IF WE CAN CALL IT THAT WAY) with complement clause (as we live) and logical apodosis (we live well) on uderlying structure, and of formal apodosis (We live well) and protasis (IF WE CAN CALL IT THAT WAY). The discours conditional clauses modify the ilocution point of an utterance, and the metatextual propositional content of apodosis. The markers of conditionality are conjunctions, temporal modal paradigmes and the order of the clauses.

ЈАСНА ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ*

Институт за српски језик САНУ, Београд

СРПСКА ЕТИМОЛОГИЈА ИЗМЕЂУ ДИЈАХРОНИЈЕ И ДИЈАЛЕКТОЛОГИЈЕ**

У раду се аспект етимолошких истраживања који подразумева употребу дијалектологије као алтернативе дијакхронији – тако што се дијалекатским материјалом надомешћује недостатак историјских потврда неопходних за комплетирање етимолошких тумачења – илуструје примерима етимологисања српских речи из сопствене праксе. У поређењу са решењима у Скоковом речнику, разматране етимологије на које пресудно утиче дијалекатска лексика, класификују се као оне које се решавају, допуњавају, комплетирају, у којима се препознају хомоними или нуде алтернативе Скоковим тумачењима.

Кључне речи: српски језик, етимологија, дијакхронија, дијалектологија, дијалекатска лексика.

0. Међу дисциплинама дијакхроних проучавања језика, српског као и сваког другог, етимолошка истраживања заузимају посебно место. Специфичност етимологије лежи у томе што, и поред употребе свих стандардних лингвистичких алата,¹ она није увек у стању да одговори на задатак да порекло речи објасни тако што ће открити њену првобитну структуру, затим мотивацију њеног значења и најзад старину њеног настанка (VEŠERKA ET AL. 186).

0.1. Главнину тешкоћа у доношењу валидног етимолошког суда у српском језику – за разлику од неких других који су лексикографски бо-

* jasn.vlajic@isj.sanu.ac.rs

** Овај чланак је резултат рада на пројекту бр. 178007: „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошкој речника српској језика*“ који у целини финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

¹ Имамо у виду све гране историјског проучавања језика: историјску фонетику, морфо(но)логију, акцентологију, семантику, па чак и синтаксу – једном речју, комплетну историјску граматiku датог језика, упоредну граматiku уже или шире породице језика. За ванлингвистичке факторе у етимологисању, в. нпр. БЕЛЕТИЋ/ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2008.

ље покривени – представља последњи елемент тог задатка. Недостатак речника из најранијих епоха развоја српског језика, као и недовољност модерних историјских речника у којима би била обрађена лексика из постојећих писаних споменика, несавладиве су препреке на путу датирања многих речи које нису посведочене у релативно ограниченом корпусу лексикографски већ обрађених извора српске писмености. На тај начин етимологија остаје лишена дијахроне аргументације.

0.2. Једини излаз из те ситуације етимолог може наћи залазећи у атар дијалектологије, где му се пружа својеврсна надокнада за мањак историјских података. Овај метод компензације дијахроне документације препознали су још словенски дијалектолози с почетка прошлог века (Шахматов и др.), на српско-хрватском материјалу га је илустровао П. Скок (Скок 1957: 17–19), а затим језгровито формулисао Н. И. Толстој: „Савремени словенски дијалекатски пејсаж је ... дијахронија развијена у простору“ (Толстој 1968/1997: 15). Дубоки смисао ове дефиниције, као и примену поступка који је њоме промовише, овде приказујемо на примерима неких етимолошких решења из сопствене праксе.

1.0. Да би се илустровали конкретни путеви и суштински смисао значаја дијалекатских података, пре свега лексичких дијалектизама, мора се имати репер, референтно дело. Све док српски језик не буде адекватно „покривен“ етимолошким речницима (израда тезауруса је у току, прегледном једнотомнику се надамо ускоро),² једини релевантан лексикографски приручник за целокупан корпус остаје Скоков *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. А он је, због специфичног насловљавања лема и њихове претежно гнездовне структуре,³ чак и за стручњака – само ако је мање искусан – доста непрегледно штиво.

1.1. Једна важна чињеница у обиљу података у Скоковом речнику остаје „скривена“ – бројност речи које, иако обрађене, заправо немају потпуну, коначну, задовољавајућу етимологију (в. VEČERKA ET AL. 186). Без обзира на узроке таквом стању,⁴ као и на степен мањкавости појединих решења у Скоковом речнику, дијалекатски подаци увек су драгоцени и често пресудни за постизање напретка у етимологисању – било да је реч код Скока сасвим изостала, било да је само регистрована у празној одредници; било да је етимолошки лоцирана и наизглед решена али заправо

² Осим самих ОС и ЕРСЈ, за методолошки оквир в. њихове уводе и БЈЛЕТИЋ/ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2003, БЈЛЕТИЋ/ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2008, ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ/ ПЕТРОВИЋ 2004, као и БЈЛЕТИЋ 2011; за избор из продукције Етимолошког одсека ИСЈ САНУ, в. БЈЛЕТИЋ 2007.

³ За опозицију гнездовни vs. лексемни принцип, в. ОС XI–XII.

⁴ Осим објективног недостатка података – јер Скоков корпус је заокружен пре више од пола века – до несавршености етимологија у његовом речнику долази када се једна реч само наводи у оквиру веће одреднице коју носи нека друга реч (нпр. *новац*, *јорез*), или када Скок, без изношења сопствене аргументације, само инвентарише већ постојећа решења (нпр. *јумаши*). Посебан случај су етимолошки „празне“ одреднице (в. нап. 6).

непротумачена у неким својим битним аспектима, било да нису препознати хомоними, било да се постојеће решење може довести у питање и за њега предложити друго. Битно је нагласити да се у овој скупини не(довољно)обрађених речи не налазе само ређе, дијалекатске речи већ и низ њих из стандардног, чак књижевног језика.

2.0. Примери конкретних речи у чијем је етимологисању, коначном или парцијалном, дијалекатска грађа била од пресудног значаја, могу се класификовати према типу непотпуности решења код Скока, а затим градирати према степену одсуства етимологије.

2.1. Речи које су сасвим изостале из Скоковог речника захваљујући дијалекатској грађи етимолошки се **решавају**, по први пут:

2.1.1. Именицу *сѝраѝ* ‘етаж; слој, ниво’ Скок уопште не региструје. Нема је ни Вук, мада је писмено посведочена од 1815. године. Ми је изводимо од глагола *сѝраѝиѝи* рф. ‘спремити, склонити, сагнати’.⁵ Осим потенцијала саме вербалне семантике, богато посведочене диљем српског дијалекатског простора, веродостојност тој етимологији пружа с једне стране хапаксни дијалектизам из Куча *сѝраѝѝак* ‘део пртљага или смока што се сноси са планине’ (као *nomem resultativum* в. претходну нап.), а са друге, чињеница да синтагма *кућа на сѝраѝ* (од које је *сѝраѝ* могао настати осамостаљивањем и преосмишљавањем последњег дела) има паралеле у дијалектизмима из ји. Србије *кућа на ћелицу*, *кућа на ѝондила*, *кућа на клед*, али и даље у словенским језицима (где је познат номинационални модел по коме се горњи ниво куће зове према ономе на чему се – или изнад чега – он налази). Иако су мотиви за стварање и увођење термина *сѝраѝ* у књижевни српски језик очито били пуристички (требало је заменити турцизме *бој* и *каѝ*), тачно време и место тј. средина у којој је до тога дошло остају непознати (Влалит-Поповић 2010а: 170–171, 172–173).

2.2. Скокове празне одреднице,⁶ често и саме дијалектизми, дијал. грађом се **допуњавају** и етимологишу, коначно или бар делимично.

2.2.1. Скок у посебној одредници само преноси Вуково неубицирано *лиѝаћур* ‘дроњци што висе на раздртом одијелу’ (Скок 2: 305). Међутим, у новије време се појавило неколико невезаних дијалектизама који у потпуности осветљавају порекло ове усамљене речи. Ми овом облику прво укидамо статус хапакса нашавши му још једну потврду *лиѝаћур* ‘рита, дроњак, крпа’ у Љештанском, а затим га смештамо у низ са облицима *лаѝаћур* ‘крај кошуљице што вири малом детету из панталоница’ из Славоније и *леѝећур* ‘нешто што је одваљено, поцепано, па виси, клати

⁵ Формално-семантички низ реконструише се као *nomem actionis* ‘спремање, склањање’ → *nomem resultativum* ‘оно што се склања’ → *nomem loci* ‘место где се нешто склања’.

⁶ Таквих нема мало јер их је Скок формирао поштујући (сопствени) принцип да је свака Вукова реч – чак и кад он о њој нема шта да каже – вредна пажње.

се' из Горњих Цапарди. Формалном и фонетском анализом ова именичка тројка се, препознавањем пејоративног суфикса *-ур*, доводи у везу са *лейџи*, поствербалом од глагола *лейџаиши*, *лейџем* 'махати, клатити се', а затим смешта у његову лексичко-семантичку породицу (в. Влалић-Поповић 1998: 58–61).

2.2.2. Скок у посебној одредници само преноси Вуков ихтионим *коравица* 'squalius Turški Heckel' из Сиња, чијој дефиницији додаје и ознаку 'Phoxinus laevis [укљ(ев)а]' (Скок 2: 152). Даљи помени ове речи у етимолошкој литератури старијој од појаве одговарајућег, другог тома Скоковог речника (1972), због ограничености на фонетски лик овог назива, неоправдано у њему препознају грецизам⁷ (при том пренебрегавајући да се ради о слатководној риби, за коју је крајње необично да се именује према некој морској животињи – в. претходну напомену). Захваљујући потврдама овог ихтионима из новијих речника (РСАНУ), сазнаје се да је он (још средином XIX века) посведочен у ширем региону реке Цетине, где поред укљеве означава и рибу *клен*, те постаје јасно да је у Вуковој дефиницији реч о коравој површини рибе (која је значајна због своје економске вредности). Тако се ихтионим лако тумачи на домаћем терену као резултат универбизације *риба са кором* → *корава риба* → *коравица* (Влалић-Поповић 1995: 201).⁸

2.2.3. Именицу *кошља* 'део рала (као што је у плугу цимер), дрво провучено кроз ралицу горе кроз гредел', као и *кошља* 'исто', коју је Вук забележио у Горњем приморју и у Хрватској, Скок преноси у посебној одредници, без решења (Скок 2: 171). Међутим, дијалектизам *кошва* 'део на плугу' и 'врста палице, полуге над воденичним каменом у млину [уденута кроз водено коло више свода]' отвара могућност да се *кошља/кошља* извуче из изолације тако што би се, ако јој се нађу словенске паралеле, и она (преко ***кошљити* или **kot-ьl*) сместила у етимолошко гнездо глагола **kotiti* (в. Влалић-Поповић 2009: 286, нап. 24).

2.3. Уз помоћ дијал. грађе код Скока већ постојећа решења **комплетирају** се тако што им се додаје неки битан аспект етимолошког тумачења: датирање, мотивација, генетске везе, потенцијална контаминација итд.

2.3.1. Скок именицу *новац* смешта у одредницу придева *нов*, али остаје неодређен према тумачењима својих претходника који је виде као резултат универбизације од **нови њенез* или **нови динар*, при том хро-

⁷ У студији о грецизмима у српско-хрватском језику Фасмер бележи да *коравица* подсећа на гр. *καραβος*, *караβис* 'морски рак, јастог', и напомиње да је значење побркано. Не доводећи ову идеју у сумњу, Виња се (очито заведен латинским преводом, *squalius* 'храпав' схваћеним као *squalus* 'ајкула') надовезује на Фасмера коментаром да „у народном језику никада није постојао такав назив за ајкулу“. Са друге стране, сам је Виња писао о принципу да се морске реалије називају према копненима (*terrestria* → *marina*), а не обрнуто (*marina* → *terrestria*), в. Влалић-Поповић 1995: 201 за библиографске податке.

⁸ Са истим или другим суфиксима оваква творба је честа у зоонимији и фитонимији (в. РСАНУ).

полошки и географски недефинисане (СКОК 2: 525–526). Ни избор (неочекиваног и ретког) суфикса *-ьс* Скок не коментарише (као што превиђа и историјску нереалност Франковог извођења од топонима Ново Брдо). Ми се ослањамо на један нов историјски налаз и на дијалекатску паралелу. С једне стране, као вероватни предложак поименичењу придева (у смислу семантичког позајмљивања у условима билингвалности) предлажемо синтагму лат. *novi denarii* (Nom. pl.) са аргументом да се она у судским записницима града Загреб са почетка XV века среће паралелно са поименичењем *novos* (Acc. pl.). Са друге стране, у Пироту и Црној Реци налазимо готово синонимну и творбено аналогну именицу (са фемининумом према *ѧара*) *новица* f. ‘турски новац од 20 грама’, ‘лажан дукат’, као драгоцену унутарјезичку паралелу деадвербијалној творби, у којој се јавља стандардни суфиксални пар *-ьс* m. : *-ица* f. (ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2010b: 162–163, 173–175, 170–172).

2.3.2. Скок именицу *ѧорез(а)*, као и њену основну лексичку породицу, само помиње приликом низања поствербала глагола *резати* (СКОК 3: 134, чак не цитирајући Вука). Иако *ѧорез* није ни прасловенска ни општесловенска – чак ни комплетно јужнословенска реч, дијалекатске потврде указују да она несумњиво јесте народног карактера – стога се мора тумачити у оквирима, и помоћу средстава, искључиво српско-хрватског језика. Кључ лежи у идентификовању потврда оних глаголских значења која су могла довести до именичког значења. Богата дијалекатска и етнографска грађа у картотеци РСАНУ садржи потврде значења глагола *ѧорезати* (*се*) ‘дати свој прилог, учествовати у трошку’,⁹ које ни Вук није јасно¹⁰ забележио. На њему базирану именичку конструкцију налазимо у опису свадбе у Срему из 1845: чим се седне за трпезу ... кум ... прави порез на сваког свата. Даље се у тој грађи открива да је у народним говорима *ѧорез* заправо ‘ревена, добровољни прилог за заједнички трошак’ (Кучи, Далматинска Загора, Сарајлија – тако и у најстаријој потврди из 1508. код Дубровчанина Николе Рањине, в. RJAZU), чију конкретизацију показује и *ѧорезаница* ‘комад од славског колача који се попу даје’, хапакс из околине Зајечара, такође крајњег девербалног порекла. Дакле, народна реч специфичне семантике у доба пуризма је „уздигнута“ до стручног економског термина и тако заменила дотад актуелне туђице (ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2006а: 441–449).

⁹ Нпр. порезу се између себе ... колико им је нужно да преживу (Богишић), чак ће се порезати, мушки и слошки, покупиће ту нешто жита (Г. Божовић), Барајевци се порезу и даду му 12 динарчића ондашњих те се ожени (М. Ђ. Милићевић) – слично и код В. Врчевића, С. М. Љубише, С. Ћоровића итд. Исто значење региструју и најновији дијал. речници из Пиве, Рожаја, Васојевића.

¹⁰ Ово значење нема рефлексивни глагол, већ само транзитив *ѧорезати* ‘*vectigal impositum inter se distribuere (quantum quisque det ex proportione)*’. Питање је како се десило да Вук ни за *ѧорез* не региструје значење ‘ревена’.

2.3.3. Скок именицу *самѿас* помиње у оквиру одреднице *сам*, преносећи једино Вукове примере у значењу ‘*pastio sine pastoribus* [напасање без пастира]’ из ЦГ и Приморја, без словенских паралела (Скок 3: 1976).¹¹ Међутим, дијалекатске потврде шире ареал ове речи на читав штокавски терен, густо га покривајући (Далмација, Херцеговина, ЦГ, зап. Србија, Шумадија, ист. Србија, Срем, Славонија). На основу контекста у којима су забележене, оне дозвољавају да се *самѿас* различито граматички квалификује, не само као именица (осим апстрактума, како га је дефинисао Вук, још и *nomem loci* ‘амбис, провалија’ Левач, ‘глиб, блато’ Ријечка нахија, микротопоним у Поморављу), већ и као придев, а нарочито као прилог, у чијој се семантици ‘дивље, бесно, осино’ (према понашању таквих животиња, најчешће коња, које се метафорички преноси и на људе) отвара пут ка значењима глагола *усамѿасиѿи се* ‘побеснети, распомамити се’ изразито честог у ји. Србији. Управо ову семантику имају западнословенске континуанте сродног придева псл. **satorasъnъ(jъ)*. Осим ове и неких даљих паралела (за чије су фиксирање потребна шира истраживања одговарајућих словенских дијалеката), овако солидно посведочено с.-х. *самѿас* ‘самонапасање’, заједно са чеш. *satoras* ‘исто’ и укр. *самонѿас* ‘домаћин који одвојено напаса своју стоку’ (в. нап. 11), омогућава да се успостави још једна чврста општесловенска изолекса (Влалић-Поповић 2006b: 83).

2.3.4. Скок без посебног коментра изводи придев *уљудан* ‘пристојан, углађен, учтив’ од именице *људи* помоћу суфикса *-ѿн* (слично и помоћу *-ски* и *-ован* блискозначни *људски* ‘ваљан’, *људован* ‘поштен’), заснован на представи „примитивног менталитета да је оно што припада народу ‘ваљано, исправно’...“ (Скок 2: 339б, без Вукових потврда). Осим што нема дијалекатску потврду *уљуђахан* ‘*venustulus, lepidulus*’ (Херцеговина / Далмација, грађа РСАНУ), Скоку пресудно недостаје дијалекатски глагол, богато посведочен у источној Србији и Војводини, *људиѿи* ‘сређивати, чистити, дотеривати, доводити у исправно стање’ (често са префиксима *о-* и *у-*) < псл. **xl’uditi* ‘исто’, са којим се придев итекако могао семантички укрстити, на шта интензивно указују његова старија значења ‘уређен, складан; угодан, пријатан; љубак, мио’ (ОС 52–53, 75).¹²

¹¹ Треба нагласити да ни други словенски етимолошки речници немају нашу реч јер је она – будући непрепознатљива због редукције правилног **satorasъ* у срп. *самѿас* – остала скривена за иностране лексикографе (Влалић-Поповић 2006 b, нап. 20, стр. 83, 85). Облик без *-о-* се за *самѿас* у српском језику апсолутно генерализовао, за разлику од других сличних сложеница које се чувају у обе варијанте (*самовѿила* / *самѿвила*, *самодруѿа* / *самдруѿа*, *самѿеѿи* / *самѿеѿи*) и за разлику од искључиво нередукованих варијанти у нпр. чеш. *satoras* ‘самонапасање’ и укр. *самонѿас* ‘домаћин који одвојено напаса своју стоку’.

¹² У прилог томе треба нагласити да Вук у првом издању *Срѿскоѿ рјечника* из 1818. има само глагол *уљудиѿи* ‘*schön machen; facio pulcre, ingenue, ut hominem decet*’, док тек у другом доноси и *уљудан* ‘*leutselig; humanus, comis*’.

2.4. Захваљујући дијал. грађи, међу речима већ решеним код Скока препознају се **хомоними**, па се или растављају постојећи или додају нови.

2.4.1. Скок не раздваја, већ са великим напором покушава да помири, чак пет различитих значења глагола *йайиийи* (Скок 2: 621). Ни Вук није раздвајао ‘leiden, patior’ и ‘edusco, alo; augeo’, међутим, ту се несумњиво крију два глагола. Иза Вуковог првог значења стоји неспорни балканизам,¹³ док друго ‘гајити, хранити; размножавати, расти’ представља хомониман, домаћи глагол, који ми тумачимо као досад непрепознату континуанту псл. **рѣтати* (према шире распрострањеном **рѣтати* ‘тражити’ > срп. *йиййайи*). Ова веза се открива захваљујући једном другом глаголу, заст. хапаксу *йййайи* који је очуван у дијалекатским потврдама као *найййайи* ‘њушећи наћи, нањушити’, *ойййайи* ‘исто; учити’, а нарочито *йройййайи* ‘проњушити, дознати, разабрати’. Ове префигиране облике бележи још Вук, без убикације, а савремени дијал. речници их региструју на доста широком терену ист. Херцеговине, Косова, Шумадије, Тимочке крајине, Војводине. Допринос дијалекатског материјала успостављању ове етимологије не лежи у појединачној потврди (мада и таква постоји, в. следећу нап.), већ на једном вишем нивоу, у оцртавању читавог савременог ареала облика *на-/о-/иро-йййайи* који се у великој мери поклапа са дистрибуцијом глагола *за-/на-йййийи* ‘(почети) гајити’ – а истовремено доста разликује од распрострањености хомонима *йайиийи* ‘страдати’ и његових деривата – и то на терену читавог словенског југа. Та ареална подударност је полазиште за даља морфонолошка разматрања која омогућавају да се савремено *йайиийи* објасни као деноминал изведен, најкасније у XV веку, од именице **йаѿа* (< стсрп. **йѿѿа*, поствербала од **йѿѿйййи* < псл. **рѣтати*).¹⁴ У домену семантичке реконструкције, дијалекатски материјал је драгоцен јер се у пар потврда глагола *зайййийи* срећу дефиниције ‘набавити, па онда гајити (о ситнијој стоци)’ Дурмитор, ‘набавити па имати, умножити (о биљкама)’ Банат, што доприноси успостављању семантичког низа ‘питати’ → ‘тражити’ → ‘наћи (тј. набавити)’ → ‘стећи’ (уп. Вуково ‘kommen zu etwas [доћи до нечега]’ → ‘имати’, што је битан елемент веродостојности предложеног етимологисања срп. *йа-йййийи* као континуанте псл. **рѣтати* (Влалић-Поповић 2004: 28–31).

2.4.2. Скок именицу *коѿѿѿа* ‘сидро’ помиње у оквиру одреднице *ко-йййийи* (се), са напоменом да то није наша народна реч већ новија позајмљеница из чешког или руског језика (Скок 2: 170). Пошто је то тачно, за српску етимологију је свако даље разматрање сувишно. Међутим, како се испоставило да се управо у српским дијалекатским изворима налазе

¹³ За дилему око његовог извођења од лат. *patior* или гр. *πάσχω*, која овде није битна, в. ВЛАЛИЋ-ПОПОВИЋ 2003.

¹⁴ Она је вероватно и у основи досад непознатог дијалекатског придева *йѿѿан* ‘плодан’ Крагујевац – уколико и он није девербалног порекла (Влалић-Поповић 2004: 30–31).

потврде ове речи које утичу на ревизију њене етимологије у ширим словенским размерама, дискусија се ипак не завршава на Скоковој констатацији. Наиме, најшире заступљено извођење псл. **koty*, *-ъve* f. ‘сидро’ од псл. **kotъ* m. ‘(домаћа) мачка’ (а то од ствнем. *Katte* ‘исто’, уп. нем. *Katze*), већ смо довели у питање различитим аргументима, и показали га мање вероватним него тумачење по коме је, с обзиром на технику пловидбе коју су стари Словени практиковали, *koйѡва* била ‘оно што се баца’ односно ‘брвно’, ‘мотка’ и сл. (ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2009: 379–380). Тако се бокељске потврде за *koйѡва* ‘врста палице, полуке над воденичним каменом у млину [уденута кроз водено коло више свода]’ и ‘део на плугу’,¹⁵ захваљујући којима се реконструише још један псл. хомоним **kotъ* (поред четири већ постојећа у московском речнику, в. ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2007: 72–73), испостављају као драгоцене и за словенску етимологију, а не само за српску (ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2009).

2.5. Захваљујући дијал. грађи предлажу се **алтернативе** Скоковим решењима – било да се једно идиоглотско замењује другим, такође домаћим, било да се за Скоков алоглотско решење предлаже ново, домаће.

2.5.1.1. Скок се у набрајању разних тумачења глагола *јумати* ‘јести халапљиво; гомилати (новац)’ опредељује за његово извођење од **glъtъnъ* ‘прождрљив’ (СКОК 1: 632, у посебној одредници). Међутим, као знатно реалније предложили смо извођење овог глагола од псл. **gumati* ‘притискати, гњечити; јести’ чију реконструкцију из домаћих средстава¹⁶ формално и/ли семантички додатно подупире неколико дијалекатских речи српског језика: ускачко *зјумати* ‘појести’ (са даљим слов. паралелама у рус. *сгуметить* ‘исто’, каш. *gumlęc, gumžac* ‘полако жвакати’), затим личко *најумати се / најувати се* ‘згрнути, награбити’ (према каш. *zgumas* ‘згртати, гомилати’), поствербал *јума* ‘алатка за штављење коже (притискањем)’ у Пироту (према рус. *пригумить* ‘притиснути’). Успостављањем читавог низа експресивно варираних облика, са проширењима *-уљ-*, *-иј-* или *-и/њ-*,¹⁷ учвршћује се позиција глагола *јумати* (и још неких његових изведеница) у српском језику, а истовремено се, као

¹⁵ Оне имају добре словенске пандане у деминутивном укр. *кітвиця* pl. ‘дрвени цилиндар који се подмеће под полуку ради подизања воденичног жрвња’ и ‘котурићи у предњем делу плуга (који садржи точак)’, док на домаћем плану уз њих потенцијално стоји и *koйѡла* (в. § 2.2.3.).

¹⁶ У њему не видимо германизам (како га тумачи О. Н. Трубачов у ЭССЯ 7: 173), већ реализацију основе са секундарним аблаутом према **gom-*, које је у апофонском низу са **gъt-* и **gum-*, као непалаталним панданима шире посведоченог псл. **žeti *žьto* ‘притискати, сажимати, сопримеги’ (како га, врло уверљиво, тумачи Ж. Ж. Варбот у чланку који ревидира етимологију псл. **gumъno*), за детаље в. ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2000: 214–215.

¹⁷ То су дијалектизми широког ареала: *јумуљати* ‘халапљиво јести’ Никшић; књиж. *јунѡјати* (< **јум-иј-аиѡи*), *зјунѡјати* ‘сабити, стегнути’, ‘скупити се’ Лесковац, књиж. *зјунѡјорѡјати (се)* ‘скупити се, склупчати се’; *најумњати се* ‘најести се, прејести се’ Кошерић (ead. 222–223)

члан његовог етимолошког гнезда, објашњава и досад изолован и нетумачен глагол *(на)јуниџаџи* ‘(на)гомилати; превише облачити’ (ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2000: 212–215, 222–223).

2.5.1.2. Скок именицу *џраџеж* f. ‘товар, пртљаг; јело; својина, покућство; рухо, постељина’ изводи од глагола *џриџиџи* (у чијој одредници је и помиње) са домишљањем да је ‘рухо’ настало укрштањем са *џраџи* ‘waschen’ (СКОК 3: 24–25). Међутим, потврда усамљене дијалекатске именице *сџраџак* ‘део пртљага или смока што се сноси са планине’ (в. § 2.1.1.) отвара реалну могућност да се *џраџеж* изведе директно од *џраџиџи* чију семантику именица добро одражава у свим својим значењима – која су само различите конкретизације општег ‘оно што се прати (тј. шаље, спрема, смешта)’ (ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2010а: 167).

2.5.2.1. Скок без задршке подржава извођење именице *врџи* од лат. *hortus*, а њеног парњака *врџал* од лат. деминутива *hortulus* (СКОК 3: 630–631, где изричито одбацује алтернативно извођење од гот. *aurtigards*). Међутим, неколико независних дијалекатских потврда својим обликом и/или значењем пружају аргументе за идиоглотско порекло ових речи: то су *врџи* ‘тор у пољу или на њиви’, *врџача* ‘од појединца ограђени део шуме’, *врџина* и *врџлина* ‘врт’ (Херцеговина, Грбаљ, Лика БиХ). Осим тога, дијалекатски а не ареално дефинисана дистрибуција (наводног деминутива) *врџал* такође указује на домаћи развој тог облика (као девербала на *-џљ*, *-џло*, *-џла*), па се он, као и само *врџи* (схваћено као стари пасивни партицип) изводи од застарелог глагола *вр(и)џиџи*, *врем* (< псл. **verti*, **vьrъ* ‘claudere’) са низом ономасиолошких паралела – где је најбитнија она која је истовремено и етимолошка, домаћа *обор* (< псл. **ob-vorъ*, поствербал од **ob-verti*) (ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2002: 496, 498–500).

2.5.2.2. Именицу *буџи* ‘стегно [животињско, ређе људско]’ Скок безрезервно третира као балкански турцизам,¹⁸ а међу њеним деминутивима помиње не само *буџак* (и *буџка*) ‘батак’ са Косова, већ и неубицирани фемининум *буџица* ‘макова глава’ (СКОК 1: 245), не коментаришући то апартно ботаничко значење (и превиђајући да такав деминутив формално потиче од *буџа*, а не *буџи*). Међутим, неколико потврда са различитих тачака српског дијалекатског простора омогућавају да се овај соматоним и његова лексичко-семантичка породица протумаче као домаће речи које имају своје место у ширем словенском контексту, као поствербали глагола **butati*.¹⁹ С једне стране, у дијалектицима се открива хомонимија

¹⁸ Тако још Даничић у RЈAZU, такође Шкаљић и Клаић. Да ово стоји не само за друге балк. језике него и за нашу ветеринарску терминологију, могла би указивати чињеница да Вук у првом издању *Српској рјечника* из 1818. *буџи* дефинише као ‘Schinken; rena’ – дакле део животињског тела, а у другом ‘der Oberschenkel; femur’ – дакле неспецифично ‘бедро, стегно’.

¹⁹ Он је пак део истог низа са **batati* и **botati*, чији девербали показују исту или врло сличну семантику, и у српском и у осталим словенским језицима.

*буѿ*¹ ‘стегно’ и *буѿ*² ‘бусен’ (индиректно и ‘стабљика, грана, прорашљика’, оба у Ускоцима, в. Влалѿ-Поповић 2005: 86), а са друге стране стране, за *буѿ*¹ је посведочено и дијал. значење ‘задњи део гњата, лист’²⁰ (код С. М. Љубише и у Пољицама) чиме се открива формално-семантички склад у пару соматонима *буѿ* ‘гњат’ : *буѿина* ‘бедро’ (уместо досад постојећег раскорака у пару претпостављених турцизама *буѿ* ‘стегно’ : *буѿина* ‘исто’), као и смисао деминуције у називима за ‘птичије стегно’, дијал. *буѿак* = књиж. *баѿак*. Дакле, оба термина се, врло систематично, црпу из истог етимолошког гнезда, али се при формирању стандардне таксономије евентуална двосмисленост избегава везивањем појединих соматонима за одређени вокализам и конкретан суфикс. Потпомогнути још неким начелним аргументима, наведени дијалектизми јасно оповргавају досадашње тумачење именице *буѿ* (са дериватима *буѿина*, *буѿак*) као турцизма (в. Влалѿ-Поповић 2005: 80–81, 86–90).

2.5.2.3. Именицу *буѿура* ‘бреме’ Скок наводи у одредници *буѿорица* ‘малено бреме дрва’, коју (као и слн. и укр. пандане) изводи од мађ. *butor* ‘бреме, пртљаг’ [али и ‘намештај’, данас скоро искључиво] (СКОК 1: 245). Примери којима се даље бави овде нас не занимају, пре свега зато што је већ идеја о хунгаризму проблематична. Штавише, читав овај проблем не би требало да нас се тиче, пошто увид у новије дијалекатске речнике открива да је *буѿура* чакавски архаизам, а *буѿорица* члан веће лексичке породице (*буѿура*, *боѿура*, *буѿора* итд. – и то увек у контексту дрва), ограничене на кајкавски дијалекат, где је посведочена од XVII века. Због изразитог одсуства ове речи у славонским и војвођанским говорима штокавског дијалекта, на првој линији контакта са мађарским језиком – што границе њеног ареала одређује као дијалекатски дефинисане а не условљене позајмљивањем при контакту – као додатни аргумент против мађарског порекла²¹ у игру се укључује и фактор ареалне дистрибуције (Влалѿ-Поповић 2006с: 416). Оваквим налазом не само да се преиспитује однос тих чакавизама и кајкавизама према одговарајућим облицима у осталим словенским језицима²², већ се отвара могућност да

²⁰ Осим пандана у рус. дијал. *бутó* ‘голенница’, *бутылка* ‘исто; стабло лободе’ (чак и несловенског, енгл. *butt* ‘бутина, гуз’ и ‘стабљика са све кореном’!), оно има и семантичку паралелу нпр. у блр. *пучок* ‘лист ноге’ и ‘сноп стабљика (коноплје, лана)’, в. Влалѿ-Поповић 2005: 82, нап. 33; 88.

²¹ Остали су: први помен у мађарском тек крајем XVIII века, одсуство из Хадровићевог речника хунгаризама у српско-хрватском, семантичко неподударање итд. (в. Влалѿ-Поповић 2006с: 417).

²² Они су такође традиционално сматрани хунгаризмима, чак и позајмљеницама из неког непознатог језика, међутим интегралним сагледавањем свих дијалекатских облика и значења, реалном се указује реконструкција псл. дијал. **butarь* /**buturь* /**butyrь*, као **-arь* /**-urь* /**-yrь* деривата од **butь*, поствербала од **butati*, који пак алтернира са **batati* и **botati* (в. Влалѿ-Поповић 2006с: 421–422).

се у исто етимолошко гнездо смести и читав низ наших дијалектизама: срп. дијал. *буџорка* ‘окресано дрво које није за грађу’ Неготин, ‘стабљика кукуруза, сунцокрета’ Лесковац, *буџурика* ‘исто’ Врање, *буџурка* ‘бик црног лука’ Ниш, даље и *боџур* ‘дебљи крај мотке или дрвета; пањ; рогоз’, слично и *боџорке* рl. Тупижница, *боџурина* Призрен; такође *баџур* ‘кочањ; омак кукуруза’, *баџурак* ‘клип’ итд.²³ Путем повратне везе, ови дијалектизми (и још много њих идентификованих у српско-хрватском и другим слов. језицима) подупиру читав низ прасловенских реконструкција.

2.5.2.4. Скок именицу *бегак* ‘луда, будала, глупак’ разматра у посебној одредници, где се у мору различитих тумачења приклања Штреклељевом извођењу од ит. дијал. *bedano* ‘луд’ (Скок 1: 130–131) – што је мало вероватно (као и остала алоглотска тумачења).²⁴ За друго значење исте речи, ‘сиромашак’, за које је чак постојала дилема да није по среди хомоним,²⁵ нема сумње да је домаћег порекла, од *bega* (в. и ЕРСЈ 3: 29–30). Оно што показују новије дијал. потврде за *бегак* ‘глупак’ из Војводине (индиректно и ји. Србије, можда и из Васојевића), поред тамо већ регистрованог ‘сиромашак’, јесте реалност претпоставке да иза оба значења стоји исти етимон, псл. **bēdakъ < *bēditi* (осим семантичких паралела, то подупиру и аргументи прозодије, фонологије, творбе, в. Влалић-Поповић 2008: 413–414). Још једна нова дијал. потврда, кајк. *бегак* ‘којега се лако може наговорити, наиван човек’ својом исцрпном дефиницијом чак дозвољава алтернативно извођење, директно од глагола *бегити* у његовом изворном значењу ‘приморавати (некога на нешто), наговарати, убеђивати’ (ead. 415, в. и ЕРСЈ 3: 34–36). Наведени дијалектизми, као и посведоченост речи *бегак* ‘глупак’ код Доситеја (крајем XVIII века) и у преводима из средине XIX века, додатно потврђују њен статус архаизма у српском језику.²⁶

3.0. Из наведених примера јасно је да нове дијал. потврде не чине чуда, али ипак значајно померају границе у етимологисању: **датирању** не доприносе директно, већ евентуално само посредно (нпр. *џаџиџиџи*), мада најчешће на њега утичу тако што, у случајевима када доприносе

²³ Овај семантички синкретизам даље се развија, преко ‘рогоз (за плетење); пруће и сл.’ до ‘корпа од тог материјала’, нпр. у срп. дијал. *баџар* ‘врша’, *баџара* ‘корпа од прућа’: слн. дијал. *butarnik* ‘велика корпа која се носи на леђима’ итд. (в. ead. 420–421, 414).

²⁴ Још је Скок оповргао Даничићево извођење од једног турског етимона, а затим Шкаљић предлаже други турски, а Клаић немачки (в. Влалић-Поповић 2008: 409–410).

²⁵ Тако ишчитавамо Скоков коментар „али је разлика у значењу између сјеверних славенских изведеница [пољ. *biedak*, чеш. *bidák* уз које Славски смешта с.-х. *begak*] и наших ријечи“ (Скок 1: 131).

²⁶ Што региструје још RЈAZU, затим и РСАНУ али се ипак ту, као и у осталим савременим српским речницима, ова реч упорно етикетира као западна (тј. као кroatизам у књижевном српско-хрватском, в. Влалић-Поповић 2008: 405–406; ЕРСЈ 3: 29–30).

интеграцији појединих речи у домаћи фонд, фактички елиминишу потребу за фиксирањем њихове прве потврде (нпр. *коїла*, *їумайи*, *буїи*). Драгоцене су за формирање **изолекси**, било да су оне само унутарјезичке (нпр. *лијаћур*) или међусловенске (нпр. *самїас*) – што је од већег значаја за фиксирање речи него што би то била чак и лексикографска документованост, ма како раног (по правилу „тек“ средњовековног) датума она била. И најзад, (ре)дефинисање **ареала** помоћу нових дијал. потврда пружа аргумент географске дистрибуције који доприноси успостављању или корекцији етимолошких решења (нпр. *врїи*, *буїур*, *їайиїиїи*).

ЛИТЕРАТУРА

- БЈЕЛЕТИЋ 2007 – М. Бјелетић: Пројекат „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошкој речника српској језика*“, *Шездесетї година Инститїиїиїа за српски језик САНУ. Зборник радова I*, Београд, 151–170.
- БЈЕЛЕТИЋ 2011 – М. Бјелетић: Резултати и перспективе српске етимолошке лексикографије ... (стр. 289–299 овог зборника).
- БЈЕЛЕТИЋ/ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2003 – М. Бјелетић / Ј. Влајић-Поповић: Имплицитна и експлицитна семантичка објашњења у етимолошком речнику (на примеру *Етимолошкој речника српској језика*), *Зборник Маїиїце српске за слависїиїку* 63, Нови Сад, 29–43.
- БЈЕЛЕТИЋ/ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2008 – М. Бјелетић / Ј. Влајић-Поповић: Екстралингвистички фактори у етимолошким истраживањима (на примеру *Етимолошкој речника српској језика*), *Зборник Маїиїце српске за слависїиїку* 73, Нови Сад, 57–70.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 1995 – Ј. Влајић-Поповић: О неким псеудогрецизмима у српскохрватском, *Јужнословенски филолої* LI, Београд, 197–202.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 1998 – Ј. Влајић-Поповић: Од сумњиве потврде до прихватљиве етимологије, *Српски језик* III/1-2, Београд, 57–63.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2000 – Ј. Влајић-Поповић: Алоглотија или идиоглотија – још једном о с.-х. *їумайи* ‘јести, ждерати’, *Јужнословенски филолої* LVI, Београд, 211–226.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2002 – Ј. Влајић-Поповић: Да ли је јсл. **vberty* ‘hortus’ (ипак) домаћа реч? *Dzieje Słowian w świetle leksyki*, Kraków, 493–501.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2004 – Ј. Влајић-Поповић: Не(пре)позната континуанта псл. **pytati* (**pytati*) на словенском југу, *Rocznik Slawistyczny* LIV, Warszawa, 23–35.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ/ПЕТРОВИЋ 2004 – Ј. Влајић-Поповић / С. Петровић: Неки методолшки проблеми у изради прве свеске Етимолошког речника српског језика. *Живойи и дело Павла Ивића*, Суботица / Нови Сад / Београд, 141–148.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2005 – Ј. Влајић-Поповић: Лексичка породица *байїайиїи* / *боїїайиїи* / *буїїайиїи* ‘ударати и сл.’ – деривација, семантика, етимологија, *Јужнословенски филолої* LXI, Београд, 57–93.

- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2006a – Ј. Влајић-Поповић: С.-х. *йорез* ‘*vectigal, tributum*’ – етимолошко-семантичка анализа, *Научни скуп славистија у Вукове дане* 35/1, Београд, 441–449.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2006b – Ј. Влајић-Поповић: С.-х. *самѿас* ‘*pastio sine pastoribus*’ у штокавском и словенском контексту, *Годишњак Филозофској факултете-ија у Нишу* 8, Ниш, 75–87.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2006c – Ј. Влајић-Поповић: Да ли се иза наводног хунгаризма крије псл. **butarъ* /**buturъ* /**butyrъ*?, *Studia etymologica Brunensia* 3, Praha, 413–426.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2007 – Ј. Влајић-Поповић: Псл. **kotiti* /**katati* и **kotъ* /*(*)*katъ* – трагови *-a-* вокализма на словенском југу, *Словенска етимологија данас*, Београд, 67–82.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2008 – Ј. Влајић-Поповић: Срп. *бедак* – једна реч између више значења и неколико тумачења, *Научни сасијанак славистија у Вукове дане* 37/1, Београд, 405–418.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2009 – Ј. Влајић-Поповић: Да ли је *коѿва* књижевна и(ли) народна реч? *Научни сасијанак славистија у Вукове дане* 38/1, Београд, 277–286.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2010a – Ј. Влајић-Поповић: Шта се може *сѿраѿиѿиѿи* на *сѿраѿиѿ*, *Српски језик* XV/1–2, 157–176.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2010b – Ј. Влајић-Поповић: Порекло *новца*, *Јужнословенски филолој* LXVI, 159–181.
- ЕРСЈ – *Етимолошки речник српској језика*, 1–, Београд 2003–.
- ЭССЯ – *Этимологический словарь славянских языков* 1–, Москва 1974–.
- ОС – Етимолошки одсек Института за српски језик, *Оједна свеска*, Библиотека Јужнословенског филолога, н.с. књ. 15, Београд 1998 (М. Бјелетић, Ј. Влајић-Поповић, П. Ивић, А. Лома, Б. Сикимић, С. Петровић), L + 99.
- РСАНУ – *Речник српскохрватској књижевној и народној језика*, Београд, 1959–
- Толстой 1968/1997 – Н.И. Толстой: Некоторие проблемы сравнительной славянской семасиологии, *Избранные труды I. Славянская лексикология и семасиология*, Москва 1997, 12–43.

* * *

- RJAZU – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb 1880–1973.
- СКОК – Р. Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb 1971–1974.
- СКОК 1957 – Р. Skok: О етимолошком рјечнику хрватскога или српскога језика, *Filologija* 1, 7–21, Zagreb.
- VEČERKA ET AL. – R. Večerka a kolektiv [A. Erhart, E. Havlová, I. Janyšková, H. Karlíková]: *K pramenům slov. Uvedení do etymologie*, Praha 2006, 356.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2003 – Ј. Влајић-Поповић: The ways of suffering in the Balkans: *patior* and *πάσχω* intertwined, *Balkanica* XXXIV, Beograd, 119–142.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2009 – Ј. Влајић-Поповић: Proto-Slavic **koty*, *-ъve* ‘anchor’, ‘cat’ or something else?, *Studia etymologica Brunensia* 6, Praha, 377–388.

Jasna Vlajić-Popović

**SERBIAN ETYMOLOGY BETWEEN DIACHRONY
AND DIALECTOLOGY**

Summary

The paper treats the aspect of dialectology as an auxiliary to etymological studies when it is employed as a compensation for the lack of diachronic data i.e. historical attestations of lexemes necessary for reaching satisfactory and complete etymological solutions. The author uses material from her own opus to illustrate how (new) dialectal words can ameliorate etymologies provided by Skok's dictionary, be they absent from it (*sprat*), present only in „empty“ lemmata (*lipaćur*, *koravica*, *kotla*), incomplete (*novac*, *porez*, *sampas*, *uljudan*), failing to recognize homonyms (*patiti*; *kotva*), or proposing disputable etymologies that can be altered by dialectal lexicon (*gumati*, *pratež*; *vrt*, *but*, *butura*, *bedak*).

ДОЈЧИЛ П. ВОЈВОДИЋ*

Универзитет у Новом Саду**
Филозофски факултет
Одсек за славистику

О КАТЕГОРИЈАЛНОЈ СЕМАНТИЦИ КАУЗАЛНО УСЛОВЉЕНИХ РЕЧЕНИЧНИХ СТРУКТУРА¹

У раду се (на материјалу савременог српског језика) разматрају зависносложене реченице са „затвореном“ (асиметричном, обавезном бистуативном) условљеном структуром, састављеном од узајамно смираоно повезаних (на принципу субординације) антецедента и консеквента, помоћу којих се општа каузална језичка детерминисаност – услед специфичних имплицативних односа међу њима – може реализовати у оквиру клауза са разноврсном, категоријално-диференцијалном семантиком (узрочном, посљедичном, циљном, условном и допусном).

Кључне ријечи: зависносложене реченице, каузално условљена структура, имплицативни односи, категоријална семантика узрока, посљедице, циља, услова и уступка, српски језик

Општепознато је да се каузална језичка детерминисаност (која се заснива на јединственој предикативној семантичко-синтаксичкој цјелини са „затвореном“ асиметричном, обавезном бистуативном структуром,

* E-mail: dojcilv@mail.ru

** Рад представља дио истраживања у оквиру научног пројекта (финансираног од стране Министарства просвете и науке Републике Србије) „Опис и стандардизација савременог српског језика“ (№ 178021), односно потпројекта „Синтакса савременог српског језика II: Сложена реченица“.

¹ У нашим ранијим, прелиминарним испитивањима (вид., поред осталог: Войводић 2009а; Војводић 2009б) размотрене су полазне теоријско-методолошке основе дате проблематике, које ћемо овдје покушати да поткрепимо како додатним, конкретним језичким материјалом тако и прецизнијом семантичко-синтаксичком анализом зависносложених реченица са условљеном структуром. Уједно – ради опште прегледности – настојаћемо да главне поставке изложимо у што сажетијој форми, тј. кроз призму имплицативних односа клаузе и главне реченице.

тј. структуром која се састоји од *антицегенџа* и *консеквенџа* /„условљавајуће“ и „условљене“ микроситуације/, међусобно повезаних смисаоно, односно на основу семантичке координације) на синтаксичком плану може реализовати на више начина. Другим ријечима, захваљујући парадигматској синонимичности (изоморфизму) синтаксичких структура (експлицитних хипотаксичких и паратаксичких, имплицитних паратаксичких, експлицитних адвербијално-детерминативних) за једно те исто каузално (условљено) значење могу да се употребљавају различити типови реченица: (а) **просте**, гдје посебну улогу имају адвербијални односи изражени предлошко-падежним (именичким) и инфинитивним конструкцијама, као и појединим прилозима, нпр.: *Посџидео се збоџ очевоџ љрекора, оџанака и љуња* (Д. Ћосић. Корени); *Зар ља није школовао збоџ суџеџе и амбиџије?* (Д. Ћосић. Корени); (б) **независносложене** и (в) **асиндетске**, гдје основну улогу у одређивању протазе и аподозе, односно у „читању“ имплицитних хипотаксичких (узрочно-последичних и изведених из њих) значења има паратаксички поредак њихових предикативних дијелова и интонација, а понекад и шири контекст, нпр. (**независносложене**) *Црвено око љеџи љасне и љлех сиџно цвокоџе* (последично значење: „око пеџи гасне, због чега плех цвокоџе“ (Д. Ћосић. Корени); *Хоџу куџу да куџим и у своџој куџи да живим* (значење намјере: ‘хоџу куџу да купим да би у њој живео’) (Д. Ћосић. Корени); (**асиндетске узрочно-последичне реченице**) *А џада било је касно: он је веџ био у одреџу* (‘било је касно, јер је он веџ био у одреду’) (Д. Ћосић. Далеко је сунце); *Софра се искрену, свеџа се изџужи до џаванице и букну* (‘софра се искрену, због чега се свеџа изџужи...’) (Д. Ћосић. Корени).

Међутим, без обзира на то што се наведени адвербијални односи могу реализовати на више начина, тј. у оквиру различитих реченичних структура, ипак „опште“ каузално значење, односно категорија условљености може да се веже (и формално и суштински) првенствено за **зависносложене** реченице са „условљеном“ структуром, а најужи центар те категорије – за узрочне зависносложене реченице, јер оне увијек, на оптималан начин, реализују генерички детреминисане односе двију ситуација, и то тако да једна ситуација (узрок) као нужан и темпорално антериорни (пред)услов ствара (изазива) другу ситуацију (последичу), усљед чега се помоћу (узрочних) везника или везничких израза (као што су: *јер, заџо шџо, будуџи да, збоџ џоџа шџо, усљед џоџа шџо, као резулџаџи џоџа шџо, с обзиром на џо да, из разлоџа шџо, џим више шџо* и др.) образује јединствена предикативна синтаксичко-семантичка цјелина са асиметричном, биситуативном структуром.²

² Каузални (условљени) односи проучавани су у више наврата са различитих аспеката, о чему свједочи низ објављених истраживања из дате проблематике (вид., следеће –

Зависносложене реченице са оваквом, генерички условљеном структуром заузимају посебно мјесто у оквиру сложених реченица са адвербијално-детерминативном предикацијом. Помоћу датих реченица општекаузални односи као дио објективне стварности налазе свој пуни израз, представљајући при том „нуклеус“ функционално-семантичке категорије, у чијој основи је „надкатегоријално“ значење условљености засновано на специфичном каузалном синтаксичко-семантичком саодносу клаузе и главне реченице.³ Наиме, у овом типу зависнослужених реченица двије предикативне ситуације међусобно повезане односом субординације могу да створе оптималне услове за изражавање и диференцијацију специфичних, каузално детерминисаних (условљених) односа – узрочних, погодбених, допусних, циљних, посљедичних, као и читавог низа њихових синкретичких (узрочно-посљедичних, узрочно-погодбених, узрочно-допусних, узрочно-циљних, погодбено-допусних, погодбено-посљедичних и сл.) варијанти.

Тај саоднос може се представити општом формулом: $P \Leftarrow / \Rightarrow Q$, гдје P означава узрок или радњу–ситуацију у клаузи или главној реченици, Q – радњу–ситуацију или узрок у главној реченици или клаузи, а знакови \Leftarrow и \Rightarrow – импликацију (диференцијалну реализацију) саодноса између P и Q .

Овакву категоријалну семантику – семантику условљености могу да реализују следеће врсте биситуативно-асиметричних реченица:

(1) **каузалне** – гдје се однос клаузе и главне реченице може представити на следећи начин: $P \Rightarrow Q$, из чега се интерпретацијом закључује

сасвим селективно издвојене – радове: MUsIĆ 1898; ИВИЋ 1954; ГОРТАН-ПРЕМК 1964; ХОЛОДОВИЧ 1969; RADOVANOVIC 1978: 65–128; BÉLIČOVÁ-KRÍŽKOVÁ 1979; Ivić 1983; МИЛОШЕВИЋ 1985; КАТИЋИĆ 1985; КРАВАР 1985; ТЕРЕМОВА 1985; ВЕНДЛЕР 1986; ПОЛОВИНА 1986; КОВАЋЕВИЋ 1988; VOJVODIĆ 1988–1989; ШИРЯЕВ 1991; ПОДЛЕССКАЯ 1995; ЕВТЮХИН 1996; ХРАКОВСКИЙ 1996; 1998; 2004; ГУСМАН ТИРАДО 1998; ПИПЕР 1998; BUGARSKI 1999; ХААГ 2004; ПИПЕР, АНТОНИЋ и др. 2005: 786–829; СТЕПАНОВ 2005; АПРЕСЯН 2006; МИЛИНКОВИЋ 2007; ВАСИЋ 2008; ВСЕВОЛОДОВА, ЯШЧЕНКО 2008; VUKOJEVIĆ 2008; АЛЕКСАНОВА 2009); шири преглед литературе о овом и сличним питањима вид., поред осталог, у: ВОЈВОДИЋ 2007в; 2009б; 2010б; 2011.

³ Синтаксичка истраживања детерминисаних односа показују да и реченице са другом врстом адвербијалне (нарочито временске) семантике функционишу на сличан начин као и реченице са условљеном структуром. Та сличност испољава се и у томе што дате реченице, без обзира на своју различиту онтолошку (узрочну, узрочно-условну и сл. vs. временску) вриједност која се формално изражава помоћу различитих (сопствених) лексичко-синтаксичких средстава са адвербијалном семантиком, могу да буду међусобно еквивалентне (уп., нпр.: МИЛОШЕВИЋ 1984–1985; ANTONIĆ 2001; ВОЈВОДИЋ 2007в; 2009б). Разлог наведене могућности међусобне еквивалентности узрочних (као и осталих условљених) и временских односа треба вјероватно тражити у чињеници да се узрочни односи могу изводити из временских (али не и обрнуто, јер узрочни односи по природи ствари садрже временску компоненту, тј. временски интервал између узрока и посљедице који чине нераздвојно – узрочно-посљедично – јединство).

да се ‘објективна ситуација (Q) реализује усљед ситуације–узрока (P), односно да је ситуација (Q) условљена ситуацијом–узроком (P)’, тј. ‘ситуација (P) изазива ситуацију (Q)’; нпр.: *Немци ја сїррељали чеїрес їрве као їаоца (Q), заїто шїто му је унок оїшїао у їарїїзане (P) (Д. Ћосїћ. Далеко је сунце). Категоријална семантика каузалне или узрочне реченице јесте, дакле, ‘упућивање у зависној реченици (клаузи) на узрок, повод или логичку заснованост (без обиљежја хипотетичности) вршења радње у главној реченици’;*

(2) **консекутивне** – гдје се однос клаузе и главне реченице може представити као $P \Leftarrow Q$ или $Q \Rightarrow P$, што се интерпретира на сљедећи начин: ‘ситуација (Q) служи као узрок или повод за реализацију објективне ситуације (P), тј. ситуација–узрок (Q) генерише ситуацију–посљедицу (P)’; нпр.: *Исїањи се и їоцеїа једно месїо на їанким їаїучама или неком комаду рубља (Q), їако га цела сївар није више ни за шїто, ни за ношење ни за бацање (P) (И. Андрић. Проклета авлија). Категоријална семантика консекутивне или посљедичне реченице јесте, дакле, ‘упућивање у клаузи на објективну или објективно претпостављену (без обиљежја хипотетичности) радњу (посљедицу, резултат, закључак) изазвану узроком у главној реченици’;*

(3) **финалне** – гдје се однос клаузе и главне реченице може формално представити као и код консекутивних реченица, тј. $P \Leftarrow Q$ или $Q \Rightarrow P$, што се у датом случају интерпретира на сљедећи начин: ‘ситуација (Q) служи као основа за реализацију хипотетичке ситуације (P)’, тј. ‘ситуација–узрок (Q) ствара повољне услове за реализацију претпостављене ситуације–циља (P)’; нпр.: *Да би се колико–їолико зашїїїїо од їуча, сваїа и ружних ноћних їризора (P), фра Пеїар је изабрао један забачен куї їросїране ћелије (Q) (И. Андрић. Проклета авлија). Категоријална семантика финалне или намјерне реченице јесте, дакле, ‘упућивање у клаузи на хипотетичку намјеру или циљ, односно сврху ради које се врши радња у главној реченици’;⁴*

⁴ Уз намјерне реченице (које се у српском језику обично уводе везницима *га, да би, не би ли, како, нека, ради*) можемо додати и (једну) кратку напомену о слабој дифференцираности везника *ради*, који се у српским (српскохрватским) граматикама најчешће дефинише као намјерни везник у простим реченицама (вид., нпр.: ВРАБЕС, НРАСТЕ i др. 1965: 209–210; СТЕВАНОВИЋ 1979: 845; ПИПЕР, АНТОНИЋ и др. 2005: 803–806; више о томе вид. СТЕВАНОВИЋ 1939, гдје се овај везник пореди са везником *збої*). У другим словенским језицима овај везник може да има друго значење, као, на примјер, у руском, гдје се он више осјећа као узрочни везник (чиме се одликује и разговорни српски језик), што налази свој одраз и у граматицама, гдје се дефинише као узрочни како у простим тако и у зависносложеним, а понекад и као узрочни везник с пропратним циљним значењем у сложеним реченицама (ШВЕДОВА 1980: 584–585); уп.: *По обичају и ради севаїа їоклонише ми асуру на којој су лежали (И. Андрић. Проклета авлија) // Согласно обычаю и желая сделать доброе дело, они подарили мне циновку, на которой лежали (И. Андрич. Проклятый двор); Свраїїо је у нашу радњу ради неких даровница школама и библиотекама*

(4) **кондиционалне** – гдје се однос клаузе и главне реченице може представити као узајамни однос: $P \Leftrightarrow Q$, што се интерпретира на сљедећи начин: ‘ситуација (Q) се реализује / не реализује само у случају да се реализује / не реализује хипотетичка ситуација–услов (P), односно ситуација (Q) је условљена ситуацијом (P) и обрнуто’; нпр.: *Опасно је (Q) само ако залућимо у неки дрући крај (P)* (М. Лалић. Лелејска гора); *Ако налете на нас (P), ћуцамо (Q)* (Д. Ћосић. Далеко је сунце); уп. имплицитну (супротну, тј. негативно оријентисану) семантику датог услова (погодбе): ‘ако не залутамо, није опасно’ и ‘ако не налете на нас, не пуцамо’. Категоријална семантика кондиционалне или условне (погодбене) реченице јесте, дакле, ‘упућивање у клаузи на хипотетички услов–узрок (реалну, евентуалну, иреалну и потенцијалну погодбу) од којег зависи реализација садржаја у главној реченици’;⁵

(5) **концесивне** – гдје се општа „двокомпонентна“ импликација $P \Leftarrow / \Rightarrow Q$ усљед „двојаке оријентације“ „дваја“, тако да се може представити као својеврсни конверзивни однос: $P \Rightarrow Q' \Delta P' \Rightarrow Q$, што се интерпретира на сљедећи начин: ‘пошто је полазна експлицитна ситуација–узрок (P) нерелевантна за реализацију очекиване (имплицитно представљене) ситуације–резултата (Q’), имплицитна ситуација–узрок (P’), захваљујући конверзивној асиметрији (Δ), постаје релевантна за реализацију неочекиване експлицитне ситуације–резултата (Q)’ (вид. Волводић 2010б); овим типом реченица реализује се „обрнута“ условљеност, односно принцип „изневјереног очекивања“ као специфичан саоднос експлицитних компоненти P и Q, што значи да су ситуације P и Q’ само „назначене“, а ситуације P’ и Q – „остварене“ (уп. Войводић 2010а); нпр.: *Иван је завршио посао (Q), иако није имао услове за њо (P)* [‘Иван није имао услове да заврши посао (P), па је, према томе, постојала оправдана основа (очекивање) да га неће завршити (Q’), али га је он ипак завршио (Q), захваљујући узроку (P’)’]; *Иван није завршио посао (Q), иако је имао услове за њо (P)* [‘Иван је имао услове да заврши посао (P), па је, према

(М. Селимовић. Тврђава) // *Он зашел в нашу писарскую, чтоб сделать дарственные записки в пользу школ и библиотек* (М. Селимович. Крепость); *Као да нема ни свећа збој кој вреди гледати, ходати и дисати* (И. Андрић. Проклета авлија) // *Будто не остало и людеј, ради которых стоит смотреть, ходить, дышать* (И. Андрић. Проклятый двор).

⁵ Додајмо да контрастивно-аналитичка испитивања употребе глаголских облика помоћу којих се реализују наведени типови хипотетичке модалности (условљености) омогућују да се проведе и типолошка диференцијација међу словенским језицима, која се огледа у томе што сјевернословенски (источни и западни) језици, за разлику од јужнословенских, не разликују реалну од евентуалне условљености, јер немају формална (граматичка) средства за разграничење датих типова хипотетичке модалности. Треба истаћи да је и инвентар средстава за изражавање наведених типова модалних хипотетичких односа у јужнословенским језицима далеко богатији него у сјевернословенским језицима (вид., поред осталог: Войводић 2007а; 2007б).

томе, постојала оправдана основа (очекивање) да ће га и завршити (Q'), али га он ипак није завршио (Q), захваљујући узроку (P')²]; уп. такође илустрацију из оригиналних извора: *Иако је лампу ујасила* (P), *назире се њејова лава* (Q) (Д. Тосић. Корени); *Биће како Бајо хоће* (Q), *иако се јо мени не свиђа* (P) (М. Лалић. Лелејска гора). Категоријална семантика концесивне или допусне реченице јесте, дакле, 'упућивање у клаузи на хипотетички услов–узрок који није довољан да спречи (из)вршење радње у главној реченици, односно упућивање на реални услов–узрок (из)вршења радње у главној реченици, који је довољан да допусти (из)вршење радње у главној реченици'.

Наведени имплицативни односи представљају, заправо, семантичке инваријанте „условљених“ зависнослужених реченица, чију структуру, грађење и функционисање одређује узајамна повезаност граматике и лексике, базиране на општекаузалној адвербијалној семантици. Главни дио датих каузално-условљених детерминативних реченица, као и свих реченица са рашчлањивом синтаксичком структуром, може да се употреби самостално, док се клауза (зависни дио) одликује унилатералном (једносмјерном) облигаторном везом са главном реченицом. Другим ријечима, синтаксичка веза између клаузе и главне реченице, која је заснована на међусобном односу субординације између двије предикативне ситуације, реализује се помоћу тзв. семантичких везника; они у овом случају једини имају организациону улогу, на основу које се одређује и детерминативно (адвербијално) значење читаве реченице.

На крају, умјесто закључка, осврнућемо се врло кратко на класификацију размотрених реченица у српским граматикама. Условљене зависнослужене реченице се у србистици (за разлику, на примјер, од русистике или бохемистике), по правилу, не издвајају као посебан реченични комплекс са општом каузалном, генеричком семантиком (уп., поред осталог: ВЕЉИЧОВА-КРЏКОВА 1979; ШВЕДОВА 1980: 562–602; БЕЛОШАПКОВА 1989: 754; ЕВТЮХИН 1996; ШИРЯЕВ 1991: 172–178 и др.). Ако се у појединим српским (српскохрватским) граматикама овај тип реченица и издваја у неке групе или моделе, онда се то чини тако да се оне класификују прије свега с обзиром на њихову синтаксичку функцију, која корелира са функцијом дијелова (чланова) прости реченице, па, у складу с тиме, обично се говори о субјекатским, предикатским, атрибутским, објекатским и адвербијалним зависнослуженим реченицама. Управо се у овој посљедњој групи (у адвербијалним реченицама, које обухватају и временске, мјесне /просторне/, начинске и поредебене реченице) у тим граматикама могу понекад наћи и све врсте условљених реченица, али не и као посебна, издвојена подгрупа која се одликује специфичним адвербијалним, каузално детерминисаним односима. Другим ријечима, при класификацији се уопште не узима у обзир критеријум каузалне (условљене)

структурисаности датих реченица, већ као критеријум служи само ужа семантика везничких ријечи сваке од тих реченица; уп., нпр.: ВРАВЕС, НРАСТЕ i др. 1965: 203–213; КАПЋИЋ 1986: 172–380; КЛАЈН 2006: 258–259; уп. посебно СТЕВАНОВИЋ 1979: 845, гдје се намјерне (циљне, финалне) реченице, за разлику од већине српских/српскохрватских граматика, не посматрају чак ни као адвербијалне, већ као допуне управног глагола, тј. као објекатске реченице, којима припадају и изричне реченице. Овом недовољном разграничењу намјерних и изричних реченица у српском језику посебно доприноси функционално-семантичка недиференцираност везника *ga*, који је у широкој употреби како у структурно нерашчлањивим изричним реченицама (гдје се он чврсто веже за једну упоришну /управну/ ријеч у главној клаузи) тако и у структурно рашчлањивим намјерним реченицама (гдје се веже за читаву главну клаузу). Више свјетла на синтаксичко-семантичку улогу овога везника може да баци њено сагледавање кроз призму функционисања везничких еквивалената у другим словенским језицима, посебно у онима у којима је разграничење изричних и намјерних реченица извршено помоћу формалнојезичких средстава – различитих везника и везничких израза. Таква диференцијација изричних и намјерних реченица (са аспекта употребе глаголских времена у зависној клаузи сложених реченица) била је својевремено проведена на материјалу српског и руског језика (Станковић 1985). У србистици је на овај проблем посебно скренула пажњу акад. Милка Ивић још почетком 70-их година претходнога вијека (Ивић 1970. и Ивич 1971). Наравно, тема (а посебно њени поједини сегменти) актуелизована је и у каснијим лингвистичким испитивањима (вид., поред осталог: ТАНАСИЋ 1990; ВОЈВОДИЋ 2005; 2008: 361–367). У вези с тиме треба такође истаћи да и Владислава Ружић у својој недавно објављеној монографији, гдје су детаљно разрађене и описане допунске реченице у српском језику, подвлачи како и објекатска допунска клауза нерашчлањиве сложене реченице може да у посебним контекстуалним околностима реализује одређену каузално детерминисану семантику – циљ, узрок и сл. (Ружић 2008: 60–62). Додајмо да и савремена, прије свега функционално-граматичка истраживања показују да је управо наведеним реченицама заједничко обиљежје – „условљеност“, која се може дефинисати као „семантичко помјерање“ (рус. *семантический сдвиг*) у односу на неку (условну) тачку „мировања“ или „равнотеже“ (Евтюхин 1996: 145). Све то указује на потребу да се изврши додатна диференцијација адвербијалних реченица, а у оквиру њих – посебно група реченица са каузално-условљеном структуром.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АЛЕКСАНОВА, С. А. *Обстоятельственные детерминанты в системе членов предложения*. Славянск-на-Кубани: Славянский-на-Кубани государственный педагогический институт, 2009.
- АПРЕСЯН, В. Ю. „Уступительность как системообразующий смысл.“ *Вопросы языкознания* № 2 (2006): 85–110.
- БЕЛОШАПКОВА, В. А. (ред.). *Современный русский язык*. – 2-е изд., испр. и доп. Москва: Высшая школа, 1989.
- ВАСИЋ, Вера. „Грамматика у дискурсу: каузална клауза као аподоза.“ *Семантичка проучавања српског језика* / Уред. М. Радовановић, П. Пипер. Београд: САНУ, 2008: 193–200.
- ВЕНДЛЕР, З. „Причинные отношения.“ / Перевод с англ. Я. Я. Перцовой. *Новое в зарубежной лингвистике* вып. 18: *Логический анализ естественного языка*. Москва: Прогресс, 1986: 264–276.
- ВОЙВОДИЧ, Дойчил. „О темпоральном характере пропозиции перформативных высказываний.“ *Вопросы русского языкознания* вып. XII: *Традиции и тенденции в современной грамматической науке* / Под общ. ред. Г. А. Золотовой. Москва: МГУ, 2005: 100–109.
- ВОЙВОДИЧ, Д. П. „Некоторые замечания о типологической дифференциации условных предложений в славянских языках.“ *Русская словесность в контексте современных интеграционных процессов* / Материалы Второй Междунар. науч. конф. (Волгоград, 24–26 апр. 2007 г.): в 2 т. Т.1. Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2007а: 109–115.
- ВОЙВОДИЧ, Д. П. „Об одной разновидности условных предложений (гипотаксис презенса СВ и его аналогов).“ *Русский язык: исторические судьбы и современность* / III Международный конгресс исследователей русского языка (Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, филологический факультет, 20–23 марта 2007 г.): Труды и материалы / Составители М. Л. Ремнева, А. А. Поликарпов. Москва: МАКС Пресс, 2007б: 193–194.
- ВОЈВОДИЋ, Дојчил. „О аспектуално-темпоралној корелативности у сложеним (условним) реченицама.“ *Славистика* књ. XI (2007в): 206–222.
- ВОЈВОДИЋ, Дојчил. „Корелативна радња у сложеним реченицама (на примјери-ма употребе футура у српском и другим словенским језицима).“ *Славистика* књ. XII (2008): 358–370.
- ВОЙВОДИЧ, Д. П. „О каузальных отношениях в сложных предложениях в сербском и русском языках.“ *Славянские языки и культуры в современном мире* / Международный научный симпозиум (Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, филологический факультет, 24–26 марта 2009 г.): Труды и материалы / Составители О. В. Дедова, Л. М. Захаров; под общим руководством М. Л. Ремневой. Москва: МАКС Пресс, 2009а: 58–59.
- ВОЈВОДИЋ, Дојчил. „О зависносложеним реченицама са условљеном структуром (опште карактеристике, статус и класификација).“ *Славистика* књ. XI-II (2009б): 121–136.
- ВОЙВОДИЧ, Д. П. „О принципе ‘обманутого ожидания’ в concessивных предложениях (на материале русского и сербского языков).“ *Русский язык: исто-*

- рические судьбы и современность* / IV Международный конгресс исследователей русского языка (Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, филологический факультет, 20–23 марта 2010 г.): Труды и материалы / Составители М. Л. Ремнева, А. А. Поликарпов. Москва: МГУ, 2010а: 415–416.
- ВОЈВОДИЋ, Дојчил. „О конверзивној асиметрији, имплицитној евиденцијалности и епистемичкој модалности у концесивним реченицама.“ *Зборник Майице српске за славистику* књ. 78 (2010б): 135–149.
- ВОЈВОДИЋ, Дојчил. „О каузално-имплицативној оријентацији хипотаксе у ново-завјетним текстовима.“ *Српска теологија данас* књ. 2 / Зборник радова другог годишњег симпозиона (Београд, Православни богословски факултет, 28–29. маја 2010) / Уред. Богољуб Шијаковић. Београд: Институт за теологију истраживања ПБФ, 2011: 537–547.
- ВСЕВОЛОДОВА, М. В. и Т. А. Яценко. *Причинно-следственные отношения в современном русском языке*. – 2-е изд. Москва: Изд-во ЛКИ, 2008.
- ГОРТАН-ПРЕМК, Даринка. „Падежне и предлошко-падежне узрочне конструкције код Вука.“ *Јужнословенски филолој* књ. XXVI/1–2 (1964): 437–458.
- ГРИЦКАТ, Ирена. „Разлика између предлога *збој* и *услед*.“ *Наш језик* / Нова серија књ. VIII/7–10 (1957): 236–241.
- ГУСМАН ТИРАДО, Р. *Генеративные сложноподчиненные предложения в русском языке* / Под ред. А. М. Ломова. Воронеж: Воронежский гос. ун-т, 1998.
- ЕВТЮХИН, В. Б. „Группировка полей обусловленности: причина, условие, цель, следствие, уступка.“ *Теория функциональной грамматики. Локативность. Бытийность. Поссесивность. Обусловленность* / Отв. ред. А. В. Бондарко. Санкт-Петербург: Наука, 1996: 138–174.
- ИВИЋ, Милка. „Узрочне конструкције с предлозима *збој*, *од*, *из* у савременом књижевном језику.“ *Наш језик* / Нова серија књ. V/5–6 (1954): 186–194.
- ИВИЋ, Милка. „О употреби глаголских времена у зависној реченици: презент у реченици с везником *да*.“ *Зборник за филологију и лингвистику* књ. XIII/1 (1970): 43–54.
- ИВИЧ, М. „О маркированности предиката придаточных предложений по признаку мобильности.“ *Исследования по славянскому языкознанию: сборник в честь шестидесятилетия профессора С. Б. Бернштейна* / Отв. ред. Е. В. Чешко. Москва: Наука, 1971: 158–161.
- КЛАЈН, Иван. *Грамајика српској језика за сѣранце*. Београд: Завод за уџбенике, 2006.
- КРАВАР, Мирослав. „Модална типологија хипотетичкога периода у хрватско-српском језику.“ *Научни састѣанак славистиа у Вукове дане* књ. 14/2 (1985): 11–20.
- МИЛИНКОВИЋ, Љубо. „Изражавање узрочно-последичних односа у научном стилу руског и српског језика.“ *Славистику* књ. XI (2007): 223–231.
- МИЛОШЕВИЋ, Ксенија. „Каузална функција зависне реченице која се уводи везником *кад* у српскохрватском језику.“ *Зборник Майице српске за филологију и лингвистику* књ. XXVII–XXVIII (1984–1985): 461–469.
- МИЛОШЕВИЋ, Ксенија. „Аспектуално-темпоралне конфигурације у систему сложених реченица са каузалном клаузом у српскохрватском језику.“ *Научни састѣанак славистиа у Вукове дане* књ. 14/2 (1985): 21–35.

- ПИПЕР, Пипер. „О кондиционалности у простој реченици.“ *Јужнословенски филолоџ* књ. LIV (1998): 41–58.
- ПИПЕР, Предраг и Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић. *Синџакса савременога српског језика: Простја реченица* / У ред. акад. Милке Ивић. Београд: Институт за српски језик САНУ: Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 2005.
- ПОДЛЕССКАЯ, В. И. „Имплицативные конструкции: некоторые проблемы типологической классификации.“ *Вопросы языкознания* № 6 (1995): 77–84.
- ПОЛОВИНА, Весна. „Зависне узрочне реченице у разговорном српскохрватском језику.“ *Научни састјанак слависта у Вукове дане* књ. 15/1 (1986): 85–93.
- РУЖИЋ, Владислава. *Дојунске реченице у савременом српском језику* / Посебан отисак из Зборника Матице српске за филологију и лингвистику књ. XLIX/1 (2006): 123–216; књ. XLIX/2 (2006): 105–266. Нови Сад: Матица српска, 2008.
- СТАНКОВИЋ, Богољуб. „Глаголски облици у српскохрватским и руским декларативним и финалним реченицама.“ *Научни састјанак слависта у Вукове дане* књ. 14/2 (1985): 129–137.
- СТЕВАНОВИЋ, Михаило. „Употреба и значење предлога *збој* и *ради*.“ *Наш језик* књ. VI/5–6 (1939): 139–150.
- СТЕВАНОВИЋ, Михаило. *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнोजезичка норма)*. Књ. II: *Синџакса*. Београд: Научна књига, 1979 (1969, 1974).
- СТЕПАНОВ, Страхиња. „Падежне и предлошко-падежне конструкције са значењем узрока у делу Проте М. Ненадовића и Лазе Лазаревића.“ *Прилози проучавању језика* књ. 36 (2005): 77–102.
- ТАНАСИЋ, Срето. „Декомпоновање предиката и зависносложена реченица.“ *Призма* бр. 1 (1990): 47–55.
- ТЕРЕМОВА, Р. М. *Опыт функционального описания причинных конструкций* / Учебное пособие к спецкурсу. Ленинград: Наука, 1985.
- ХААГ, Эрика-Оксана. *Функциональная типология и средства выражения причинно-следственных отношений в современном русском языке* / Дис. на соиск. учен. степ. д-ра филос. по рус. яз. Тарту: Тартуский университет, 2004 (http://www.murmix.narod.ru/uch/rus/Typology_i_vyrazhenie_prichinno_sledstvennyh_otnoshenii_v_RYA.pdf).
- ХОЛОДОВИЧ, А. А. (отв. ред.). *Типология каузативных конструкций: Морфологический каузатив*. Ленинград: Наука, 1969.
- ХРАКОВСКИЙ, В. С. „Условные конструкции (опыт исчисления).“ *Теория функциональной грамматики: Локативность. Бытийность. Поссесивность. Обусловленность* / Отв. ред. А. В. Бондарко. Санкт-Петербург: Наука, 1996: 175–213.
- ХРАКОВСКИЙ, В. С. (отв. ред.). *Типология условных конструкций*. Санкт-Петербург: Наука, 1998.
- ХРАКОВСКИЙ, В. С. (отв. ред.). *Типология уступительных конструкций*. Санкт-Петербург: Наука, 2004.

- ШВЕДОВА, Н. Ю. (гл. ред.). *Русская грамматика*, т. II: *Синтаксис*. Москва: Наука (= Институт русского языка АН СССР), 1980.
- ШИРЯЕВ, Е. Н. „Отношения логической обусловленности: способы выражения и их распределение по сферам языка.“ *Грамматические исследования: Функционально-семантический аспект. Морфология. Словообразование. Синтаксис* / Отв. ред. Д. Н. Шмелев. Москва: Наука, 1991: 165–238.

* * *

- ANTONIĆ, Ivana. *Vremenska rečenica*. Sremski Karlovci / Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2001.
- BĚLIČOVÁ-KŘÍŽKOVÁ, Helena. „Systém mezivětných příčinných vztahů v ruštině a v češtině.“ *Slavica slovacca* roč. 14, čís. 3 (1979): 217–240.
- BRABEC, Ivan i Mate Hraste, Sreten Živković. *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*. – 6. izd. Zagreb: Školska knjiga, 1965.
- BUGARSKI, Nataša. „Uzročna klauza u jeziku Danila Kiša.“ *Zbornik Matije srpske za filologiju i lingvistiku* књ. XLII (1999): 189–217.
- IVIĆ, Milka. „O srpskohrvatskim pogodbenim rečenicama.“ *Lingvistički ogledi*. Beograd: Biblioteka XX vek (61), 1983: 145–153.
- KATIĆIĆ, Radoslav. „Vrste pogodbenih rečenica u standardnom jeziku srpskom ili hrvatskome.“ *Zbornik Matije srpske za filologiju i lingvistiku* књ. XXVII–XXVIII (1985): 339–342.
- KATIĆIĆ, Radoslav. *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika: Nacrt za gramatiku*. Zagreb: JAZU : Globus, 1986.
- KOVAČEVIĆ, Miloš. *Uzročno semantičko polje*. Sarajevo: Svjetlost, 1988.
- MUSIĆ, August. „Rečenice sa konjunkcijama ‘ako’, ‘neka’, ‘li’ u hrvatskom jeziku.“ *Rad JAZU* knj. CXXXIV (1898): 1–79.
- RADOVANOVIĆ, Milorad. *Imenica u funkciji kondenzatora* / Посебан отисак из Зборника за филологију и лингвистику књ. XX/1 (1977): 65–144; књ. XX/2 (1977): 81–160. Novi Sad: Matica srpska, 1978.
- VOJVODIĆ, Dojčil. „Modalna upotreba ruskog i hrvatskosrpskog perfektivnog prezenta u uvjetnim rečenicama.“ *Suvremena lingvistika* sv. 15, br. 27–28 (1988–1989): 57–64.
- VUKOJEVIĆ, Luka. *Izražavanje posljedičnih odnosa u hrvatskome standardnom jeziku*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2008.

Дойчил П. Войводић

**О КАТЕГОРИАЛЬНОЙ СЕМАНТИКЕ
КАУЗАЛЬНО ОБУСЛОВЛЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНЧЕСКИХ СТРУКТУР**

Резюме

В работе (на материале сербского языка) рассматриваются сложноподчиненные предложения с „закрытой“ (асимметричной, обязательной биситуативной) обусловленной структурой, состоящей из взаимосвязанных по смыслу (на основании принципа субординации) антецедента и консеквента, с помощью которых общая каузальная языковая детерминированность – вследствие специфических имплицативных отношений между ними – может реализовываться в рамках придаточных предложений с разнообразной, категориально-дифференциальной семантикой (причины, следствия, цели, условия, уступки). Отмечается, что данные имплицативные отношения ($P \Rightarrow Q$, $P \Leftarrow Q/Q \Rightarrow P$, $P \Leftrightarrow Q$, $P \Rightarrow Q' \Delta P' \Rightarrow Q$) в действительности представляют собой семантические инварианты „обусловленных“ сложноподчиненных предложений, структуру, оформление и функционирование которых всегда определяет взаимосвязь грамматики (в первую очередь, синтаксиса) и лексики, базирующейся на общекаузальном адвербиальном значении, так как в данном случае исключительно т. н. семантическим союзам, обладающим указанным значением, принадлежит организационная роль, на основании которой определяется и детерминативная (адвербиальная, обстоятельственная) семантика предложения в целом.

ДУШАНКА С. ВУЛОВИЋ

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Одсек за српски језик и лингвистику

СЕМАНТИЧКА И ДЕРИВАЦИОНА ОБЕЛЕЖЈА ГЛАГОЛА ОТЕЖАНОГ КРЕТАЊА

У раду се анализирају семантичке особине и деривациони потенцијал групе глагола кретања којима се обележава отежано и несинхронизовано, вољно кретање човека. То су глаголи: *ћојати*, *шејати*, *банјати*, *храмати*, *шанјати*, *шаврљати*, *бајријати се*, *јејати (се)*, *јавељати*, *кланцајати*, *ћљати*, *кљисати*, *љумати*, *климати*, *шејурати (се)*, *ломјати се*, *вући се*, *јацајати*, *либајати*. Поделили смо их према узроку тешког и неравномерног кретања на оне који означавају отежано кретање због неког физичког недостатка у вези са ногама (краће ноге, трајне или тренутне, нове или старе повреде ноге, или неке болести ноге) и оне чије је кретање отежано због неравног, лошег пута са пуно препрека, због воде или снега на путу, због последица неког оптерећења, прекомерне килаже, терета, лошег физичког или лошег психичког стања (пијанства, лудила, несреће, туге). Глаголи из ове лексичко-семантичке групе су продуктивни у творби неколико семантичких типова. Даљом творбом граде углавном перфективне глаголе кретања, аблативног или адлативног значења, а ређе деминутивног или благо пејоративног значења, ингресивне и сативне глаголе, а плодни су и у творби именица типа *nomina attributiva*.

Кључне речи: глаголи кретања, отежано кретање, семантички садржај, диференцијална сема, деривација

1. Појам кретања је веома широк и разноврстан а лексикализује се помоћу великог броја лексема. Кретање је пратеће обележје готово свих глагола којима се означава вршење неке радње, а главно је семантичко обележје глагола кретања. У природи постоји много врста кретања и велик је број глагола којима се оно именује. У овоме раду реч је само о једном семантичком типу глагола који примарно означавају несинхронизовано, односно тешко и ометано, вољно кретање човека.

Приликом вољног кретања човек заузима одређени положај тела типичан за одређену врсту кретања. Кретање по чврстој подлози се обично одвија ритмично, равномерном изменом ослонца тела, односно, равномерном променом ноге на коју се ослањамо приликом кретања. Такво кретање је типично, необележено, прототипско човеково кретање. Кретање које одскаче од те равномерности је обележено, нетипично кретање, оно има неправилан ритам, одвија се с напором и споро. Оно је специфично и језички се исказује на два начина: помоћу немаркираног глагола кретања са допуном у виду адверба начинског типа, нпр. *ићи тешко*; *ходати вукући ноге*; *поићешко*, *несигурно ићи*; *ходати неравномерно ...* или лексикализацијом преко сема типа 'тешко' и 'неравномерно' које су уграђене у семантички садржај лексеме, као нпр. код глагола *храмати* који у свом значењу има те елементе. *Храмати* значи 'тешко, неравномерно ходати'.

1.1. Из РМС смо ексцерпирали глаголе који у свом основном семантичком садржају реферишу о несинхронизованом, отежаном кретању. То су глаголи *хојати* 'храмати, шепати', *шејати* 'ићи вукући ноге, храмати, шантати, ћопати', *банјати* 'потешко и неспретно ићи, храмати, шепати', *храмати* 'ићи као хром, тешко, неравномерно ходати због болесне ноге', *шанјати* 'храмати, ћопати', *шаврљати* 'ходати (дуго, напорно), обијати, тумарати; тетурати (се), гегати се', *бајрати се* 'несигурно и тешко ходати, поводити се у ходу, тетурати', *јејати (се)* 'клатити се у ходу; вући се, ићи лењо; ићи тешко, с муком', *јављати* 'тешко ићи, вући се, посртати', *кланцати* 'ходати с напором, клипсати', *љвати* 'ићи тешко, вући се', *клијсати* 'тешко ићи, једва се вући', *љумати* 'вући се, ићи тешко, гегати се', *климати* 'незграпно, тешко ходати њишући се, клатећи', *шејурати (се)* 'ићи несигурно, једва одржавајући равнотежу, заводити се, посртати', *ломјати се* 'ићи, кретати се с напором, с муком, обично по рђавом, неравном, каменитом и сл. путу, по лошем времену и сл.', *вући се* 'кретати се тешко, с муком', *газати* 'газити, (обично напорно), по води, блату, снегу и сл.', *љбати* 'ићи, газити по глибу; једва ићи, вући се'.

1.2. Глаголи из ове лексичко-семантичке групе су имперфективни, а у погледу творбене структуре могу бити и основни и изведени. Изведени су типични глаголи отежаног кретања *банјати*, *храмати*, *шанјати*, *ломјати се* и *љбати*. Глаголи *банјати*, *храмати* и *шанјати* су изведени од придевских основа придева *банјав*, *хром*, *шанјав*. Они, као и многи други глаголи изведени од придевских основа, означавају радњу која се одвија у складу са особиним исказаном у придеву. *Банјати* 'ходати као бангав', *храмати* 'ходати као хром', *шанјати* 'ходати као шантав'. Глагол *ломјати се*, изведен је од глагола *ломити се* који, примарно, није глагол кретања, а *љбати* је изведено од именице *љб*. Глагол

вући се је рефлексиван облик глагола *вући* који, такође, у свом основном значењу, не спада у семантичку категорију глагола кретања. Примарно значење глагола *вући се* у РМС је ‘чупати или потезати себе, део властитог тела’, али уврштен је у анализу зато што се са значењем отежаног кретања појављује веома често, чини се, чак, чешће него у примарном значењу и зато што су њиме описани многи глаголи из ове лексичко-семантичке групе.

1.3. Основна семантичка обележја ових глагола су отежано кретање те његова несинхронизованост, односно неравномерност. Кретање које означавају глаголи типа *храма̄ӣи*, *ћо̄ӣа̄ӣи* је уочљиво несинхронизовано и неравномерно, а за кретање које означавају глаголи типа *ше̄ӣура̄ӣи* (*се*), *лома̄ӣа̄ӣи се* је уочљивија карактеристика да се одвија отежано и са великим напором.

1.3.1. Узроци отежаног кретања могу бити различити. Глаголи *ћо̄ӣа̄ӣи*, *ше̄ӣа̄ӣи*, *бан̄а̄ӣи*, *храма̄ӣи* и *шанӣа̄ӣи*, означавају неравномерно кретање узроковано искључиво неким физичким недостатком у вези са ногама, као што је краћа нога, трајна или тренутна повреда ноге (нова или стара), или нека болест ноге. Приликом анализе контекста у којима се појављује овај тип глагола, примећује се да се природа недостатка, обично, спомиње негде у ужем или ширем контексту.

Један је јако храмао и њоред веома дебелио̄ ћона на краћој нози ... (КССЈ)

Сџао је јуче на чавао, ња је данас ше̄ао. (РМС)

... из дворишџа су излазила џири младића, а једном од њих лева но̄а била је у завоју, и он је видно ћо̄ао. (Интернет)¹

Глаголи *ћо̄ӣа̄ӣи*, *ше̄ӣа̄ӣи*, *бан̄а̄ӣи*, *храма̄ӣи*, *шанӣа̄ӣи* су између себе синонимни. То се види у њиховим речничким дефиницијама. Они су, углавном, описани једни другима. У РМС је скоро сваки глагол из ове групе, описан комбинацијом описне и синонимске дефиниције, и скоро у свакој дефиницији се, као синоними, спомињу и остали глаголи из групе. Једино глагол *храма̄ӣи* није описан помоћу синонимске дефиниције, већ чистом описном дефиницијом. Он се налази и у дефиницијама осталих глагола из ове групе као синоним сваког од њих, што га, на неки начин, ставља у центар ове групе глагола као типичан глагол. Показало се, такође, да су глаголи из ове групе, у истом контексту међузамењиви, без већих последица по значење. У реченици: *Десџо̄ӣ је боловао дуже време од но̄е, храмао је, није мо̄ао да хода ...* (Интернет) глагол

¹ Примери употребе су преузимани са Интернета, из Речника српскохрватског књижевног језика Матице српске, Речника српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности и из електронског Корпуса савременог српског језика са Математичког факултета у Београду.

храмајти можемо да заменимо глаголима *шејајти*, *шанијајти*, *ћојајти* или *банијајти*, практично, без икаквих последица по њено значење.

1.3.2. Глаголи *бајџрајти се*, *јејајти се*, *јавељајти*, *иљајти*, *кланцајти*, *клијсајти*, *климајти*², *љумајти*, *шаврљајти*, *шејурајти (се)*³, *ломајти се*, *вући се*, *јацајти*, *либајти*, такође реферишу о кретању које се одвија неравномерно, тешко и с напором али не обавезно због неког физичког недостатка или повреде ноге. Такво, ометено кретање, може бити и због неравног, лошег пута са пуно препрека, због воде или снега на путу, или може бити последица стања у којем се читаво тело налази, последица неког оптерећења, прекомерне килаже, терета, лошег физичког или лошег психичког стања, рецимо пијанства, лудила, несреће, туге и сл. Човек је опремљен центром за равнотежу који обезбеђује да се нормално кретање обично изводи равномерно, праволинијски и без тешкоћа у одржавању равнотеже тела. Глаголи из ове групе, углавном, означавају кретање приликом ког се губи равнотежа тела и приликом ког се, због тога, скреће са праве линије путање кретања. Узроци ометаног кретања које обележавају глаголи из ове групе могу бити ‘унутрашње’ и ‘спољашње’ природе. Све оно што се тиче самог човека, његово психичко или физичко стање, спада у унутрашње узроке, а све оно што се тиче терена по коме се он креће, спада у спољашње узроке ометаног кретања. Спољашњи узроци могу бити нераван терен, невреме са јаким ветром, кишом или снегом, вода снег или друге препреке по путу. Без обзира на узроке, кретање које обележавају ови глаголи одвија се с напором и тешко. Глаголи из ове групе најчешће су описивани изразима ‘тешко ићи’ и ‘једва се вући’. Због тога је ‘тешко кретање’ њихова диференцијална сема. И код њих се често из контекста види узрок таквог тешког, ометаног, кретања. Нпр.: ... *шејурао се јод шерејом јушке*. (КССЈ) *Рањеници јејају шешко и боси јо јланинама*. (РМС) *Начелник Хамо се јејао шешким кораџима...* *Вајао је јо Андријиној слободној јроцени око сјочейргесеј кила ...* (Интернет) *Ненад се шејурао за Сјојаном јојјуно у бунилу*. (КССЈ) *Марко се шејура јијан ...* (КССЈ)

Поред израза типа ‘тешко ићи’, ‘једва се вући’, ‘напорно ходати’, у дефиницијама су ови глаголи врло често описивани једни другима. Због тога и они између себе, углавном, могу да ступају у синонимски однос.

² У корпус за овај рад, по правилу, нису ушли глаголи који у свјим секундарним значењима означавају човеково кретање. Али, глагол *климајти*, који у свом примарном значењу означава покрет телом, а у секундарном значењу означава човеково кретање, ипак је ушао у корпус, због својих деривата. Његови префиксали *ојкклимајти*, *доклимајти*, као и другостепени префиксал *ојкклимајтајти*, означавају, у свом основном значењу, човеково кретање. *Ојкклимајти* значи ‘отићи климајући’, *доклимајти* ‘ климајући доћи’, *ојкклимајтајти* ‘отићи климатајући (се)’. Деривати глагола *климајти*, попут осталих глагола из ове групе, уклапају се у општу слику творбе својим аблативним и адлативним значењем.

³ П. Скок доводи у везу овај глагол са глаголом *јурајти (се)* (Скок 1973: 525). У савременом језику је та веза избледела.

Граница између претходне и ове групе, наравно, није сасвим оштра. Због тога, овим глаголима може да се означи и кретање ометано физичким недостатком и обратно, глаголима из претходне групе може да се означи кретање које је ометано нпр. неравним тереном, великим теретом или пијанством: *Било је на улици мноћо рањеника који су тећали на шћићкама.* (РСАНУ)

Кретање које означавају ови глаголи такође је несинхронизовано, неравномерно кретање, али у њиховом значењу је, ипак, судећи по дефиницијама, доминантан елеменат ‘тешко кретање’, ‘кретање с напором’. Такво кретање је необично, нетипично, али најчешће не због повреде, већ због неке врсте физичког или психичког оптерећења или, условно речено, неке врсте ненормалности. Због тога, глаголи који га обележавају, а често и њихови деривати, имају негативну, пејоративну конотацију или конотацију са дозом хумора. На пример, глаголом *тећати се* означава се и неспретно, климаво кретање пернатих животиња. Кретање особе која се гега може да изазива смех јер подсећа на кретање типично за патке, гуске, пингвине: *Мећу колоном јусака која се тећала сћазом ка језеру, на сћић начин тећао се сћарији човек са наочарима, који је ћовремено кривио враћи и ћочињао да ћаче...* (Интернет) *Велика сам к’о морж а тећам се ко ћинћвин.* (Интернет) Слично је и са деривираним именицама којима се денотира човек, нпр. *тећало, шећавац, ћоћавац.*

Глаголи *ћлибаћи* и *ћацаћи* у свом семантичком садржају, поред доминантне семе ‘ометано кретање’ имају још једну диференцијалну сему којом се семантизује узрок отежаног кретања, тачније подлога по којој се кретање одвија. За глаголе *ћлибаћи* и *ћацаћи* подразумева се да се кретање које они означавају одвија по специфичној подлози. Кретање означено глаголом *ћлибаћи*, одвија се по глибу, блату, а кретање које је означено глаголом *ћацаћи* одвија се по блату, води и снегу.

1.3.3. Кретање које се означава глаголима из ове групе, баш зато што је ометано, не може да се одвија нормалном брзином, већ, брзином смањеном у односу на просечну брзину човековог типичног, нормалног кретања. Обично је то кретање врло споро. Иако је смањена брзина карактеристика заједничка свим глаголима из ове групе, она, за њих, није доминантна особина. Доминантно обележје ових глагола је ометан начин кретања а брзина кретања је њихова обавезна пратећа особина. Она је заједничка сема глаголима из ове групе и неким глаголима кретања из других семантичких група, нпр. глаголима кретања без утврђеног циља типа *лућати, лућати, скићати, шћумарати, ћлавићати.*

2. Глаголи отежаног кретања су продуктивни у творби глагола, именица и придева. Рећи ћемо нешто више о деривираним глаголима и о једном типу деривираних именица.

2.1. Деривирани глаголи са адлативним значењем су перфективни префиксали, грађени помоћу префикса *до-*. За разлику од глагола из дру-

гих група, где се адлативност постиже помоћу више различитих префикса, глаголи из ове лексичко-семантичке групе адлативну концепцију кретања остварују само помоћу префикса *go-*. Сви адлативни глаголи из ове групе су описани, без изузетка, формулом 'доћи на начин исказан основним глаголом', односно, помоћу глагола *doћи*, који је типичан глагол за исказивање адлативног усмерења, и глаголског прилога добијеног од глагола из основе или неког од његових синонима. То су: *doшејајти* 'храмљући, шепажући доћи', *doхрамајти* 'храмајући доћи', *doшанјајти* 'шантајући, храмљући доћи', *dobајријати* 'једва доћи несигурним корацима', *doјејајти се* 'доћи гегајући се', *doиљајти* 'доћи гиљајући', *dokлијсајти* 'клипшући доћи', *dokлимајти* 'климајући доћи', *doшејурајти се* 'тетурајући доћи, стићи', *doјацајти* 'доћи гацајући'.

2.2. Деривирани глаголи са аблативним значењем су перфективни префиксали грађени помоћу префикса *og-* (*oји-*) и *из-*. Деривати са префиксом *og-* (*oји-*) су описани типичним аблативним глаголом *oјићи* и глаголским прилогом добијеним од глагола из основе. То су глаголи: *oјихрамајти* 'отићи храмајући', *oјишејајти* 'отићи шепажући', *oјишанјајти* 'отићи шантајући, отхрамати', *ogбaјријати (се)* 'отићи, удаљити се батргајући', *ogјејајти се* 'отићи гегајући се, клатећи се', *ogиљајти* 'отићи гиљајући, с муком се одвући', *oиклијсајти* 'отићи клипшући', *oиклимајти* 'отићи климатајући (се)', *ogљумајти* 'љумајући отићи', *oишејурајти се* 'отићи, поћи тетурајући' *oишејуравајти (се)* 'несврш. и уч. према отетурати (се)', *ogјацајти* 'удаљити се несигурним ходом, као гацајући по води', *ogвући се* 'отићи једва се крећући'.

Помоћу префикса *из-* такође се граде глаголи којима се обележава аблативна концепција кретања. Глаголи творени префиксом *из-* означавају излазак из унутрашњости неког затвореног или обележеног простора на начин исказан у основи глагола: *изјејајти* 'изићи гегајући се', *изјејурајти (се)* 'изићи тетурајући, клатећи се, несигурним кораком', *ишејесајти* 'шепесајући изаћи, проћи'.

2.3. Глаголски деривати ингресивног значења грађени су помоћу префикса *раз-* и *за-*. Сви су описани помоћу типичног ингресивног глагола *јочейти* и глагола из основе. Поред ингресивности, префиксима *раз-* и *за-* постиже се перфективност глагола: *разјејајти се* 'почети се гегати, кренути гегајући се', *забaјријати* 'почети батргати се', *зађојајти* 'почети ћопати, зашепати, захрамати', *зајацајти* 'почети гацати, загазити у воду, блато и сл', *захрамајти* 'почети храмати'.

Глагол *забaјријати* учествује у даљој у деривацији. Помоћу суфикса *-авајти* гради имперфективни другостепени дериват *забaјријавајти (се)* 'несврш. и уч. према забатргати (се)'.

2.4. Сативно значење имају глаголи грађени помоћу префикса *на-*: *најацајти се* 'провести доста времена у гацању, заморити се многим, сталним гацањем', *наклијсајти се* 'много, дуго клипсати'.

2.5. Деминутивно значење имају глаголи: *шанӣуца̄ӣи*, *ше̄ӣуца̄ӣи*, *храмуца̄ӣи*, *храмуца̄ка̄ӣи*, *іе̄ӣуца̄ӣи се*, *іе̄ӣуца̄ка̄ӣи се*, *іа̄ца̄ка̄ӣи*. Деминутивност ових глагола постигнута је помоћу суфикса *-уца̄ӣи*, *-уца̄ка̄ӣи*. Оба суфикса се често јављају паралелно, са истом основом и као синонимима. Нпр. *храмуца̄ӣи* и *храмуца̄ка̄ӣи*, *іе̄ӣуца̄ӣи се* и *іе̄ӣуца̄ка̄ӣи се*. Иако су у речничкој дефиницији описани потпуно исто: *храмуца̄ӣи* ‘дем. према храмату’, *храмуца̄ка̄ӣи* ‘дем. према храмату’, *іе̄ӣуца̄ӣи се* ‘дем. према гегати се’, *іе̄ӣуца̄ка̄ӣи се* ‘дем. према гегати се’, између њих постоји једна нијанса разлике у значењу. Глаголи са суфиксом *-уца̄ка̄ӣи* имају значење веће деминутивности. Када упоредимо реченице: *Марко још храмуца* и *Марко још храмуцака*, чини се да глагол *храмуцака̄ӣи* значи да храма мање него кад *храмуца*, односно да је глагол *храмуцака̄ӣи* глагол већег степена деминутивности. О томе пише и И. Грицкат „Глаголи који имају *-цк-* каткад показују већу деминутивност у поређењу са глаголима који имају *-ц-*, што је и природно због двоструког знака деминуције. У глаголима са *-ц-* деминутивност је некад само у томе што је радња представљена као неважна и повремена, не много честа.“ (Грицкат 1955–1956: 66). Из многобројних примера које наводи И. Грицкат и које налазимо код И. Клајна (Клајн 2003: 335), види се да је, данас, суфикс *-уца̄ка̄ӣи*, као деминутиван суфикс, продуктивнији од суфикса *-уца̄ӣи*.

2.5.1. Деминутивно-аблативног значења су глаголи *одшанӣуца̄ӣи* и *одіе̄ӣуца̄ӣи*. Њихова творба није сасвим прозирна. Глаголи из основе ових твореница *шанӣа̄ӣи* и *іе̄іа̄ӣи се* граде и префиксалне творенице *одшанӣа̄ӣи*, *одіе̄іа̄ӣи се* и суфиксалне творенице *шанӣуца̄ӣи*, *іе̄ӣуца̄ӣи*. Да ли је у основи деминутивно-аблативних изведеница префиксал или суфиксална изведеница, није јасно. Могло би да буде и једно и друго. Судећи по лексикографској дефиницији која каже да је *одшанӣуца̄ӣи* ‘дем. од одшантати’ и *одіе̄ӣуца̄ӣи* ‘дем. према одгегати се’ грађени су од аблативних префиксала *одшанӣа̄ӣи* и *одіе̄іа̄ӣи се*. Међутим, није правило да лексикографске дефиниције осликавају увек и творбени поступак. Поготово што већ у следећем примеру деминутивно-адлативног значења глагола *доіе̄ӣуца̄ӣи* дефиниција мало збуњује јер каже да је *доіе̄ӣуца̄ӣи* ‘дем. према догегати се, доћи гегуцајући’. Има разлике у томе да ли је *доіе̄ӣуца̄ӣи* ‘дем. према догегати’ или ‘доћи гегуцајући’. У првом случају је другостепени дериват добијен суфиксацијом: *доіе̄і-уца̄ӣи*, а у другом случају је такође другостепени дериват, добијен префиксацијом: *до-іе̄іуца̄ӣи*. Проблеме овог типа, овом приликом, остављамо отворене, јер захтевају једно опширније истраживање о томе да ли би у лексикографској дефиницији увек могао или требао јасно да се види и поступак творбе једне лексеме.

2.5.2. Деминутивно-адлативно значење имају глаголи *дошанӣуца̄ӣи* и *доіе̄ӣуца̄ӣи*. Они су грађени суфиксалном творбом помоћу суфикса

-уцајџи додатог на глаголску основу адлативних глагола *дошанџајџи* и *дојејајџи се*. Дефиниција глагола *дошанџуцајџи* је ‘дем. од дошантати’ а *дојејуцајџи* ‘дем. према догегати, доћи гегуцајући се’.

2.6. Изведенице *шејељџи* и *шејесајџи* помоћу суфикса *-ељџи*, *-есајџи* добијају благо пејоративно значење. Суфикс *-ељџи* је, како сматра И. Клајн, „јединачни” суфикс, заступљен само у глаголу *шејељџи* и он је, заправо, синониман са глаголом *шејесајџи* (Клајн 2003: 326, 332). У РМС је једини извор за овај глагол Вуков Српски рјечник, а ни у осталој нашој грађи нема других потврда за глаголе са суфиксом *-ељџи*⁴, тако да га сматрамо окازیоналним. Глагол *шејељџи* значи ‘ходати повијајући се, нагињући се лево-десно, гегати (се), клатити се у ходу’ а *шејесајџи* ‘шепелити; мало шепати’. „Група *-ељ-* може представљати глаголски суфикс, али једва да уноси деминутивна значења у нове глаголе као што су *бекељџи се*, *бркељџи*, *џужвељџи*, *шејељџи* ... са овим суфиксом може се упоредити именички суфикс *-ељ-* који налазимо у *сџаркеља*, *џакеља*, које представља аугментатив.“ (Грицкат 1955–1956:75) Глагол *шејесајџи* има и свој аблативни и адлативни дериват. То су глаголи *огшејесајџи* и *дошејесајџи*. У грађи постоји и глагол *дошејељџи* у адлативном значењу. Он би могао бити варијанта глагола *дошејељџи*, или префиксални дериват потенцијалног глагола *шејељџи* који у грађи нисмо пронашли. Елеменат *-ељџи* се у нашем корпусу јавља још у глаголу *џавељџи* али не као творбени елеменат већ као завршетак основе.

2.7. Глагол *вуђи се* заслужује посебну пажњу јер његово основно значење није значење кретања. Његов нереклексивни облик *вуђи* има много префиксалних деривата чије рефлексивне форме, као и *вуђи се*, означавају кретање. То су деривати: *довуђи се* ‘стићи једва се крећући’, *увуђи се* ‘провлачећи се, завлачећи се уђи, сместити се у унутрашњост чега’, *џривуђи се* ‘вукући се приближити се чему’, *џодвуђи се* ‘иђи, увуђи се под што’, *огвуђи се* ‘отићи једва се крећући’, *извуђи се* ‘изаћи вукући се’, *џовуђи се* ‘поћи натраг, повратити се’, *џровуђи се* ‘проћи, пробити се кроз какав уски пролаз, отвор, пукотину; вукући се полагано проћи преко чега, између чега’.

Префиксима *до-*, *џри-*, *џод-*, *у-*, постиже се означавање адлативног усмерења глагола *довуђи се*, *џривуђи се*, *џодвуђи се*, *увуђи се*. Глаголи *довуђи се*, *џривуђи се* означавају долазак до неке тачке у простору, у њену непосредну близину, *џодвуђи се* долазак испод неке тачке у простору, а *увуђи се* улазак у затворен, ограђен простор, и све то на начин исказан сновним глаголом.

⁴ У РМС налазимо глагол *бекељџи се* и *кревељџи се* али њих сматрамо основним те стога не можемо издвојити суфикс *-ељџи*.

Префиксима *ог-*, *из-* и *ѿо-* постиже се аблативност глагола *огвући се*, *извући се* и *ѿовући се*. Глаголом *огвући се* обележава се типично аблативно кретање, удаљавање од почетне тачке кретања, а глаголом *извући се* обележава се излазак из обележеног, ограђеног или затвореног простора на начин исказан основним глаголом. Специфичност значења префиксала *ѿовући се*, грађеног помоћу префикса *ѿо-* огледа се у томе што се кретање које он обележава одвија уназад од почетне тачке кретања. И кретање уназад спада у аблативну концепцију кретања јер се њиме представља удаљавање од почетне тачке кретања.

Перлативно значење добијено је помоћу префикса *ѿро-* у глаголу *ѿровући се*. Њиме се означава пролазак кроз неки затворен, узан простор с једног његовог краја на други.

Имперфективне облике ови глаголи граде од суплетивног облика *влачиѿи*: *довлачиѿи се*, *ѿривлачиѿи се*, *ѿодвлачиѿи се*, *увлачиѿи се*, *огвлачиѿи се*, *извлачиѿи се*, *ѿовлачиѿи се*, *ѿровлачиѿи се*. Глагол *влачиѿи се* у савременом језику појављује само као везана лексичка основа која служи за грађење имперфективних глаголских облика.

2.8. У групи осталих деривата најбројније су именице у категорији *nomina attributiva*. Оне су настале на два начина: суфиксацијом директно од глагола, што је ређе, или другостепеном деривацијом преко придева. Суфиксацијом глагола деривирани су именице: *ѿеѿало* ‘особа која се гега, љуља кад иде’, *кланцало* ‘онај који кланца, тешко, с напором, незграпно иде’, *љумало* ‘онај који се креће, хода тромо, неспретно, гегаво’, *баѿрѿало* ‘онај који се батрга’, *шеѿеѿало*, ‘неспретна особа, шепртља’.

2.9. Суфиксацијом придева добијени су првостепени деривати: *банѿавица* ‘она која је бангава’, *банѿавуша* ‘в. бангавица’, *банѿавче* ‘бангаво дете’, *банѿавац* ‘онај који је бангав’, *хромац* ‘хром човек’, *хромица* ‘она која је хрома’, *хромо* ‘хром човек, хромац’, *шанѿавац* ‘шантав човек’, *шанѿавица* ‘шантава жена’, *шанѿавко* ‘в. шантавац’. Они не спадају у деривате добијене од глагола, због чега им и није место овде, али ипак, чине заједно са глаголима, једно творбено гнездо због чега су се, ипак, нашли на списку међу осталим дериватима. Суфиксацијом придева деривираних од глагола, добијени су и другостепени деривати: *ѿоѿавац*, ‘онај који ѿопа, шепавец’, *ѿоѿавица*, ‘ѿопава жена’, *шеѿавац* ‘шепав мушкарац, хромац, ѿопавац’, *шеѿавица* ‘шепава женска особа, ѿопавица’, *ѿеѿавац* ‘онај који се гега, љуља при ходу’, *ѿеѿавица* ‘в. гегалица’, *ѿеѿавка* ‘в. гегалица’, *ѿеѿавко* ‘в. гегавец’, *ѿеѿавчаг* ‘зб. им. од гегавче’, *ѿеѿавче* ‘дете које се гега при ходу, гегаво дете’, *ѿеѿалица* ‘она која се гега, љуља при ходу’.

3. Глаголи из ове лексичко-семантичке групе су продуктивни у творби неколико семантичких типова. Даљом творбом граде углавном перфективне глаголе кретања, аблативног или адлативног значења, а ређе

деминутивног или благо пејоративног значења, ингресивне и сативне глаголе. Неки од њих уопште немају даљих деривата. Већина глагола кретања, обично у деривацији формира и перлативне деривате. Међутим, глаголи из ове групе, изузев глагола вући се, не творе деривате који означавају перлативно кретање. Елеменат перлативности ових глагола постиже се преко рекције у форми предлошко падежне конструкције која означава простор по коме се одвија перлативно усмерено кретање, нпр. *шейаџи преко дворшиџа*.

Глаголи отежаног кретања су продуктивни и у творби именица помина атрибутивна, нпр. глаголи отежаног кретања *ћоџаџи* и *шейаџи* другостепеном деривацијом преко придева, граде именице *ћоџавац*, *шейавац* или хипокористике *шеџа*, *ћоџа*. Необележени глаголи кретања типа *ићи*, *ходаџи* не творе именице тог типа. Не постоје именице типа *удагач*, *ходгач*, осим ако није спецификовано као нпр. *ходгач њо жици*. То је због тога што језик тежи да обележи оно што је специфично, нетипично, а оно што је подразумевана особина у језику се не маркира.

ЛИТЕРАТУРА

- GERLING, Martin; Orthen, Norbert. *Deutsche Zustands- und Bewegungsverben*. Tübingen: Narr, 1979.
- ГРИЦКАТ, Ирена. Деминутивни глаголи у српскохрватском језику. *Јужнословенски филолоџ*. XIX /1–4, (1955–1956): стр. 45–96.
- DIERSCH, Helga. *Verben der Fortbewegung in der deutschen Sprache der Gegenwart: Eine Untersuchung zu syntagmatischen und paradigmatischen Beziehungen des Wortinhalts*. Berlin: Akademie Verlag, 1972.
- КЛАЈН, Иван. *Творба речи у савременом српском језику. Први гео. Слајање и њрефиксација*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства и Институт за српски језик САНУ – Матица српска, 2002.
- КЛАЈН, Иван. *Творба речи у савременом српском језику. Други гео. Суфиксација и конверзија*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства и Институт за српски језик САНУ – Матица српска, 2003.
- PIPER, Predrag. *Jezik i prostor*. Beograd: Biblioteka XX vek. 1997.
- ФЕРМ, Людмила *Выражение направленија при приставочных глаголах перемещения в современном русском языке*. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1990.

РЕЧНИЦИ И ИЗВОРИ

- СКОК, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I-IV. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti. 1971–1973.
- РСАНУ: *Речник српскохрватској књижевној и народној језика*. Књ. 1–16. Београд: САНУ – Институт за српски језик. 1959–

РМС: *Речник српскохрватској књижевној језика*. књ. 1–3, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, књ. 4–6, Нови Сад: Матица српска. 1967.
КССЈ: Витас, Душко; Крстев, Цветана. *Корпус савременој српској језика на Математичком факултету Универзитета у Београду (електронски)*.

Душанка Вујовић

СЕМАНТИЧКА И ДЕРИВАЦИОНА ОБЕЛЕЖЈА ГЛАГОЛА ОТЕЖАНОГ КРЕТАЊА

Резиме

У раду се анализира једна група глагола којима се обележава отежано кретање човека. То су глаголи *храмајти*, *ћојајти*, *шейајти*, *банјајти*, *бајријајти се*, *јејајти се*, *јавелајти*, *јлајти*, *кланцајти*, *клијсајти*, *климајти*, *љумајти*, *шаврљајти*, *шејтурајти (се)*, *ломајјајти се*, *вући се*, *јацајти*, *јлибајти*. Њихова семантичка обележја се представљају на основу њиховог примарног значења које се налази у речницима српског језика.

Типичан глагол за групу глагола отежаног кретања је глагол *храмајти*. Глаголи из ове лексичко-семантичке групе су продуктивни у творби неколико семантичких типова. Даљом творбом граде углавном перфективне глаголе кретања, аблативног или адлативног значења, а ређе деминутивног или благо пејоративног значења, ингресивне и сативне глаголе.

Глаголи отежаног кретања су плодни и у творби именица *nomina attributiva* за разлику од необележених глагола кретања типа *ићи*, *ходајти* који не творе именице тог типа. То је због тога што језик тежи да обележи оно што је специфично, нетипично, а оно што је подразумевана особина не маркира се. Тако нпр. не постоје именице типа *идач*, *ходач*, осим ако није спецификовано као *ходач по жици*, али именице *nomina attributiva* се граде од већег броја глагола којима се обележава нетипично кретање. Нпр. глаголи отежаног кретања *ћојајти* и *шейајти* другостепеном деривацијом преко придева, граде именице *ћојавац*, *шейавац* или хипокористике *шеја*, *ћоја*.

ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР*

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

РАЗВОЈ ПРЕДИКАТИВНЕ ПОСЕСИЈЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ**

У раду се анализира развој предикативне посесије у старосрпском. Од најстаријих споменика реализују се три конструкције: *mihi est* структура, *habeo* структура и егзистенцијална структура са у + генитив. Основни конкурентски однос постојао је између прве две, док је локациона предикација била периферно средство. Примарно медијална *habeo* конструкција распростирала се контекстуалном екстензијом са периферије концептуалног домена посесије према центру, при чему је њен субјекат ширио опсег семантичких улога, све до посесора-реципијента у XV веку, што указује на граматикализацију субјекатско-објекатских односа. *Mihi est* структура је била подвргнута контекстуалној рестрикцији, од касног прасловенског повлачила се ка периферији домена посесије, све док није у XV столећу потпуно истиснута реанализом у датив реципијента или посесивни датив. Ова промена рефлекс је типолошког кретања ка номинативном типу језика, односно развоја синтаксичке транзитивности, а унутрашњи језички процес убрзан је и усмерен у условима језичких контаката на Балкану.

Кључне речи: дијахронијска лингвистика, типолошка лингвистика, когнитивна лингвистика, предикативна посесија, старосрпски.

1. Увод

Категорија посесије универзални је језички концепт и припада типу апстрактних појмова које је тешко експлицитно дефинисати (HEINE

* jgrkovicns@sbb.rs

** Овај рад настао је у оквиру пројекта *Историја српског језика*, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије, број пројекта 178001.

1997: 1; STASSEN 2009: 10). Иако се лингвисти слажу у погледу параметара прототипичне посесије (власништво), значењска дисперзија посесивних језичких структура, све до апстрактне посесије, било да је реч о атрибутивном или предикативном типу, сведочи о томе да је реч о изразито фази категорији (РАДОВАНОВИЋ 2009: 55). П. Пипер тако истиче да је „у великом броју посесивних конструкција тешко, ако не и немогућно, идентификовати чисто посесивно значење без значења особине, дела / целине, порекла, или неког другог значења као пратећег или чак као главног значења у таквој конструкцији“ (ПИПЕР и др. 2005: 681). Говорећи о седам појмова из ове категорије, Б. Хајне додаје следеће: „The main reason for treating them all as possessive notions is that in many languages they are expressed in the same way as prototypical instances of possession” (HEINE 1997: 36). Како год груписали подтипове посесије, чињеница да се сви они моделују истом синтаксичком структуром указује на то да морају имати заједничко концептуално језгро.

Најширу дефиницију овог концептуалног домена дао је Х. Зајлер, који га је дефинисао као специфичну *релацију* два ентитета („linguistic possession consists of the relationship between a substance and another substance” (SEILER 1983: 90), а схватање посесије као релационог односа налазимо потом и код низа других аутора (уп. BAUER 2000: 155; HERSLUND – BARON 2001: 2; BALDI – CUZZOLIN 2001: 203; MCGREGOR 2009: 1). Њено језичко енкодирање има различите видове, а сви они изведени су из конкретних, базичних физичких искустава, који се могу представити основним схемама: *акциона схема*, *локациона схема*, *еџистенцијална схема* и *схема њрашње* (HEINE 1997: 45).

Предмет истраживања у овом раду јесте развој средстава за предикативну формализацију посесије у историји српског језика. У том циљу, полази се од наслеђених праиндоевропских и прасловенских структура, а затим се прати њихова судбина у старосрпском језику, с увидом у могућу територијалну раслојеност, унутрашње језичке процесе и језичке контакте који су могли допринети фаворизовању једног од наслеђених модела.¹

2. Индоевропско наслеђе

Канонско средство за предикацију посесије у праиндоевропском била је егзистенцијална *mihī est* конструкција, у складу с његовим претпоста-

¹ Основни корпус чине старосрпске повеље и писма из периода XII–XV века (СПП). Уз то су прегледане и три највеће сачуване манастирске даровнице, *Бањска хрисовуља* (БХ), *Дечанска хрисовуља* (ДХ), *Свештоарханђеловска хрисовуља* (СХ), два законика, *Душанов законик* (ДЗ) и *Закон о рудницима* (ЗР). Изостављен је велики број манастирских даровница мањег обима, у којима је често тешко разлучити удео српских и српкословенских елемената.

3. Прасловенско наслеђе

О ситуацији у прасловенском може се судити тек посредно, на основу грађе најстаријих, пре свега вернакуларних словенских споменика.³ *Mihi est* структура је потврђена, иако у ограниченом обиму, у раним споменицима са целе словенске територије (Правдин 1956: 81; Грковић-Мелџор 2007: 98–117; McANALLEN 2010). У касном прасловенском још увек се користила и за прототипичну посесију, о чему сведочи стсл. аште бждеть етероу члѣвоу ѣр овецъ Мар. Мт 18:12.

Међутим, предикација с глаголом ‘имати’ није била развијена у свим дијалектима касног прасловенског. У староруском се *имѣти* јавља само у књишким споменицима, а у документима на брезовој кори га нема осим у монашком писму № 503, фрагменту № 886 и два пута у писму № 752: а въ сю недѣлю цѣтъ до мѣнь зѣла нмѣши; а азъ та есмѣла [*есмь имѣла*] акы братъ соѣѣ (ЗАЛИЗНЯК 2004: 249).

У наведеним потврдама се огледа изворна медијална функција прасл. **jǫmĕti* (прасл. **jǫmĕti* < праие. **em-* ‘држати’, ЭССЯ 8: 226–227). То је по пореклу стативни глагол, на шта указује формант *ĕ < ē* (*eH₁*), који се у ‘имати’ јавља и у другим индоевропским језицима (ESJS 4: 242). Будући да су глаголи овог типа образовања наследници инактивне серије праиндоевропских глаголских форми медијалне семантике (ИВАНОВ 1981: 176), **jǫmĕti* је првобитно, у систему апсолутних глагола, означавало стање првог актанта.

О статусу овог глагола крајем прасловенске епохе релевантно сведочанство пружа и старословенски, у којем он има двојаку функцију:⁴

а) уз апстрактне појмове то је глагол медијалне семантике, уз који се адвербијалним акузативом експлицира стање актанта, нпр.: *мнѣ нмѣнѣ междоу собоѣ Зогр. Мр 9:50*.⁵ Отуда и многе синтагме, које се у каснијем развоју словенских језика губе и замењују глаголима стања: *болѣзни нмѣти* ‘боловати’, *вѣрѣ нмѣти* ‘веровати’, *завнѣст нмѣти* ‘завидети’, *печаль нмѣти* ‘туговати’, *скѣдѣст нмѣти* ‘оскудевати’. Поређење са грчким текстуалним корелатима открива да су ово изворно словенске конструкције. Пажње је вредно то што се оне јављају као превод не само актива (*вѣрѣ нмѣти* – грч. *πιστεύειν* ‘веровати’), већ и медија (*болѣзни нмѣти* – грч. *ἀλύνησθαι* ‘боловати’), придева (*скѣдѣст нмѣла* [партицип] – грч. *ἐνδεής* ‘оскудан’), чак и конструкције с глаголом ‘бити’ (*печаль нмѣти* –

³ Уз то, поређење с индоевропским језицима, посебно балтским, који веома дуго чувају *mihi est* конструкцију (SCHMALSTIEG 1988: 229–230), указује на то да ју је и прасловенски дуго имао.

⁴ Сви старословенски примери су наведени према СС.

⁵ У СС (260) функција *нмѣти* у оваквим случајевима дефинише се на следећи начин: „сущ., обозначающим действие, состояние или свойство, в качестве неполнозначного глагола“.

грч. περίλυτον εἶναι ‘бити веома тужан’) итд. Превод показује да је семантика глагола *идѣти* била блиска глаголу ‘бити, постојати’.⁶

б) уз конкретне појмове он исказује предикативну посесију: *лнн ѣзвинны идѣтъ Мар. Лк 9:58*.

Старословенска грађа говори о почетку превирања у погледу синтаксичко-семантичког статуса глагола *идѣти*. Ово је директна последица развоја синтаксичке транзитивности, на шта упућује укупна старословенска грађа (ГРКОВИЋ–МЕЛДОР 2007: 77–97). Глаголи стања са формантом *ѣ* у овом процесу су по правилу уклањани, постајали су рефлексивни (*воати са*), њихово место су заузимали новостворени рефлексивни каузативи (*ниѣлѣти – ниѣланти са*), или су они сами реанализом постајали синтаксички транзитивни (*хотѣти*). Но глагол *идѣти* (през. *идамъ*) у старословенском још увек добро чува разлику према *идати* (през. *идамъ*).⁷

Трећа могућност посесивне предикације на коју указују најстарији словенски споменици јесте *локациона схема*. У њој је посесум у номинативу а посесор је исказан конструкцијом *у + ѣниийив*:

(2)	Nom (possesum) + <i>*jestь</i>	+	и + Gen (possessor)	
	X		постоји (од >) код Y	→ ‘Y има X’

Предлог **и* праиндоевропског је порекла (< **ai*) и примарно значење му је аблативно (КОРЕЋЊ 1973: 257–262), што значи да је локациона схема изведена из *схеме извора*, одакле и секундарна семантика „бављење једног појма у сфери другог” (ИВИЋ 1957–58: 145). Посесивна конструкција је потврђена у старословенским споменицима: *оу тече естѣ дрѣжава Евх. 64а7*. Међутим, *оу* + генитив је полифункционално, а конкретно значење индукује се у зависности од типа предиката и лексичке семантике именица у конструкцији, нпр.: аблативно: *аште тесо просите оу оца Зогр. Јв 16:23 (Мар. отъ оца)*, агентивно: *аще оуслышано вѣдетъ оу нѣдона Мт 28:14*;⁸ локационо: *оу чрътога сѣднши Супр. 335,18*.

Са посесивним значењем јавља се и у старосрпском (ПАВЛОВИЋ 2005: 68–69), старочешком (ГЕБАУЕР 2007: 495), као и у најстаријим староруским споменицима (в. ЗАЛИЗНЯК 2004: 286, 295, 321 итд.).

⁶ Дате случајеве, наравно, не треба мешати са номинализационим процесима и декомпоновањем предиката у савременим језицима, који су друге природе (RADOVANOVIĆ 1990: 53–73).

⁷ Други глагол, изведен такође од **em-*, значи ‘ухватити’, нпр. *емше же дѣлателе рабѣ ео Мар Мт. 21:35*, а у објекатској позицији јављају се конкретни појмови, изузев формулаичног типа *вѣдѣ ѣти*.

⁸ Овај пример се у ГЕРОДЕС 1963 (354) тумачи као случај на граници аблативности и адлативности. Међутим, његов превод гласи „И ако то чује судија”. Управо овакви случајеви рефлектују изворни индоевропски генитив агенса, потврђен најчешће уз пасивне партиципе на **-t* **-n*- и стативне глаголе (SCHMALSTIEG 1995), и упућују на генезу локационог *у* + генитив у словенским језицима.

3. Предикативна посесија у старосрпском

Старосрпски документи пружају сведочанство о све три наведене конструкције, при чему од најранијих времена доминира *habeo* структура.

У најстаријем периоду, у документима XII и XIII века уз глагол 'имати' по правилу се јавља апстрактни појам: вѣра, гнѣвъ, любѣвъ, днрѣ, обѣтъ, печаль, потрѣба, (по)чьсть, правда, прнательство, снаа:

(3) мы 8 томѣ нѣмамо гнѣва СПП 32.4–5

Примери одговарају старословенским синтаagmaма са глаголом нѣти, а у извесном броју случајева ради се о идентичним обртима: стсл. вѣрж нѣти – стсрп. нѣти вѣроу, стсл. днрѣ нѣти – стсрп. нѣти днрѣ, стсл. печаль нѣти – стсрп. нѣти печаль. У њима 'имати' чува медијалну семантику, као у: до колѣ правдоу ндоутъ нѣти кр|л|вѣт|ст|воу дн СПП 34.4–5 'док се буду држали у стању правде према мом краљевству'.

Ретко је у позицији посесума конкретан појам:

(4) и все твоє лѣдн коє ндашь нан коє 8чьнешь ндати СПП 26.9–10

Системско потискивање медијалних глагола са формантом *ѣ*, олакшано аналогijом ндмѣ : ндати, довело је до морфолошког стапања два, од истог корена изведена прасловенска глагола: нѣти 'држати се, бити (у неком стању)' и ндати 'хватати'.⁹ Ово је укључивало и семантичко спајање *медијалне* и *акционе схеме*, што је дало импулс за транзитивизацију *habeo* конструкције.¹⁰

Mihi est се јавља ређе, а у позицији посесума су такође апстрактне именице: снаа, нсѣма, рокѣ, неправѣда, оусланиѣ, десѣтъкъ, законѣ, злѣдѣ, днлостѣ:

(5) и да ндѣ не бѣде ѿ донѣ чьстѣннкоѣ силе СПП 3.8–9

Међутим, лексеме у позицији посесума разликују се од оних у *habeo* конструкцији: док су у конструкцији са 'имати' именице које означавају субјективна стања актанта ('жалост', 'вера' 'љубав' итд.) у егзистенцијалној конструкцији су то појмови чији је посесор реципијент или пацијенс ('насиље', 'узимање', 'повреда' итд.). У само једном случају иста именица се јавља у обе структуре, али је њихово значење различито: за разлику од *mihi est* (пример 5), у конструкцији са 'имати' субјекат је представљен као „поседник“ силе: гдѣ ндмѣ силѣ ндети СПП 27.33–34. Ово показује да се процес потискивања *mihi est* конструкције одвијао

⁹ У овом периоду још увек постоје морфолошки дублети нѣти и ндати (уп. нѣти СПП 34.4–5, ндати СПП 26.9–10).

¹⁰ У прилог томе да је ово био само додатни импулс за унутрашњи развој говори и старословенска ситуација, у којој се развија посесивна предикација са нѣти иако се разлика између нѣти и ндати добро чува.

тако да се најпре опсег лексема у њој ограничавао на оне уз које се датив може реанализирати као датив реципијента. Паралелно с тим, ‘имати’ почиње да излази ван оквира првобитне ‘центрипеталне семантике’, на шта указује пример с именицом *људи* (релационог значења, ‘потчиње-ни људи’).

Треба скренути пажњу на још један фактор: *mihi est* се јавља у императивним исказима у чак 9 од 10 примера, што значи да су на њену реализацију у пословноправној писмености утицали и прагматички чиниоци: онај који издаје повељу тиме истиче бенефактивну/малефактивну позицију посесора. С друге стране, *habeo* конструкција јавља се у императивним структурама само у једној трећини примера.

Локациона схема посведочена је једанпут:

- (6) ере љн сте пнсалн за соль за калџгеробџ за ннконовџ : како е џ клнлџ нџрке
вџ рџцџ СПП 23.2–3

Тешко је поуздано закључити да ли се овде ради о локацији или је метафоризацијом дошло до преласка у сферу посесивости. На посесивну интерпретацију упућује додатна локализација вџ рџцџ, као једна од универзално доступних стратегија за локациону схему (HEINE 1997: 51).

У XIV веку проценат *habeo*-конструкција расте. Повећава се број именица које означавају конкретне појмове, нпр. *земља*, *коуџа*, *лнстџ*, *повџла*, *покладџ*, *со*, што указује на то да се глагол шири у прототипичне ситуације посесије:

- (7) нџмамо дџка|т|џ џ џпкннџ СПП 132.20–21

Процент *mihi est* конструкција је знатно мањи, по правилу се јављају у императивној структури (чешће негираној), обично с апстрактним појмом у посесуму (*дарџ*, *законџ*, *млнлстџ*, *царнна*):

- (8) н да нџ вашн|м| трџговцџ|м| поснлнога дара СПП 114.23

За разлику од претходног века, где су именице у посесуму у две конструкције биле у комплементарној дистрибуцији (осим именице *снла*, *в. горе*), сада се *законџ* реализује у обе, без икаквих семантичких разлика, што показује даље ширење *habeo* модела у дотадашњи домен *mihi est*, будући да је његов субјекат сада и реципијент:

- (9) а. како що сџ нџмалн зако|н|џ . џ прџке г|с|п|д|џ срџп|с|кџ СПП 127.13–14
б. како нлџ е бнлџ законџ прџге за тон СПП 140.29–30

У + генитив се јавља у малом броју случајева:

- (10) двнџ ста повџлџџ џ г|д|на бана стефана СПП 46.53

У XV веку односи су слични као у претходном. Доминира *habeo* конструкција, а у позицији посесума су обично конкретни појмови (*лнстџ*,

дрѣво, записъ, коуѣа, мансторъ, олово, печатъ, соль), уз неколико примера са релационим именицама (принатель, соусѣдь):

- (11) а вѣмо да г|д|нъ краль владиславъ нма много дрѣвъ по |с|кѣтѣ безъ чнсла
СПП 292.17–18

Новина је да су у посесуму и апстрактни појмови чији је посесор не само реципијент (милость) већ и пацијенс (оуснлость, штета), што показује даљу експанзију транзитивне структуре:

- (12) ако ен кою годн уснлость ѿ кзда годн двѣровникъ нмаѿ СПП 713.44–45

Mihi est образац је у укупној грађи бројчано и процентуално занемарљив, у номинативу су и даље најчешће апстрактни појмови (законъ, невола, оправка ‘judicium, satisfactio, absolutio’, в. РКСС 2: 224, рокъ, слава, слоботыщнна, чьсть), а у 7 од 10 примера реализује се у императивној структури:

- (13) тъзн законъ да н|д| к|ст| н съда СПП 635.130–131

Иновација је да су сада први пут у посесуму посведочени конкретни појмови (доукать, село) и релационе именице (сыновъць, [юран] сынъ). Структура примера показује да је у њима датив реанализиран у датив намене или посесивни:

- (14) а. ‘брисање’ посесума:
н ѿвази тѣр села рѣтна да сѿ [Ø] нндѣ н нндѣ послдндндѣ ва внкн
СПП 513. 71–72
б. ред речи (> Possessum+Dat):
а сада никога ннога нне блнжнега снновца [Ø] кнезѣ бранлѣ него юрата снна
брата бранлова богнше СПП 748.25–26.

У + генитив се тек спорадично јавља, а потврђен је и у примерима неоугуђиве посесије (сынъ, кѣн), у документима са запада:

- (15) а 8 бранлѣ енста два снна радонѣ н радосавъ н двне кѣрѣѣ елата н
владислава СПП 748.17–18

Следеће табеле показују однос конструкција по вековима и областима.

Табела 1. Однос по вековима на целој штокавској територији

век	<i>habeo</i>	<i>mihi est</i>	<i>y + ѿен.</i>
XII–XIII	73%	24%	3%
XIV	85%	10%	5%
XV	90%	6%	4%

Табела 2. Однос по областима, XII–XIII век

	<i>habeo</i>	<i>mihi est</i>	<i>y + ĩen.</i>
Дубр.	75%	25%	–
Запад	71%	29%	–
Исток	72%	22%	6%

Табела 3. Однос по областима, XIV век

	<i>habeo</i>	<i>mihi est</i>	<i>y + ĩen.</i>
Дубр.	98%	–	2%
Запад	94%	–	6%
Исток	73%	21%	6%

Табела 4. Однос по областима, XV век

	<i>habeo</i>	<i>mihi est</i>	<i>y + ĩen.</i>
Дубр.	94%	2%	4%
Запад	88%	7%	5%
Исток	77%	15%	8%

С обзиром на мали број рашких докумената у испитиваном корпусу, додатно је испитано је неколико рашких докумената из XIV века: *Бањска хрисовуља* (БХ), *Дечанска хрисовуља* (ДХ), *Светиоарханђеловска хрисовуља* (СХ) и *Душанов законик* (ДЗ), текстови који представљају, сваки за себе, заокружену целину. Иако је број примера невелик, показало се да је однос *mihi est* и *habeo* модела приближно исти као у основном корпусу: БХ *habeo* 69%, *esse* 31%; ДХ *habeo* 71%, *esse* 29%; СХ *habeo* 65%, *esse* 35%; ДЗ *habeo* 65%; *esse* – 35%.

Два обрасца нису прости конкуренти. Илустративна је ситуација у БХ, најстаријем од наведених текстова. У *mihi est* се јављају махом апстрактни појмови (властѣ, глоба, десетѣкъ, доходѣкъ, поменѣ): *а се законѣ влахома . да нма нѣ десетѣка велнига 36/7*, док су уз ‘имати’ у посесуму конкретни појмови (работѣнникѣ, земла, мланѣ, мѣсто) и релационе именице (братѣ, синѣ): *и кон не нмаю сѣа нан брата нан работѣнника 25/8–9*. Још један фактор игра улогу у њиховој дистрибуцији: егзистенцијална структура се јавља само у императивним реченицама (и потврдним и негираним), док је транзи-

тивна од 9 примера само у 2 императивна. Конкуренција је врло ретка, с тим што се у транзитивној структури јавља нматн сн:

- (16) да соу нмь н нхъ дѣтн по ннхъ оу баштиноу в'сегда ... н догдѣ ꙗ вѣр'нь
црѣкви да си ꙗ нмаа н дѣт'ца ꙗгова 23/15–19

У нешто млађој ДХ ситуација је слична. Уз 'имати' посесум је конкретан (плогъ, сено): н коѧ села сѣно нмаю да га такози н косе III 2807–8, док се у *mihī est* реализују апстрактни појмови (отъгесе, старина, сьгонь): н гдѣ любо се обрѣта латинянинъ да моу нѣ старне III 2896–7. *Mihī est* је потврђено само у негираним императивним реченицама, а негација је вероватно условила њену појаву и следећој потврди, са привидном конкуренцијом два модела:

- (17) згона да нмь нѣ . бѣдбоу да нмаю III 2796–2797

У СХ се егзистенцијална конструкција такође јавља само у негираним императивним реченицама, а појмови у посесуму су махом апстрактни (поданаѣ, приплата, работа) и једном поутѣ: а нне работѣ да нмь нѣсть 277 (29). 'Имати' се јавља 4 пута у императивној структури (од тога само једна негирана), док је 7 потврда ван ње; појмови у посесуму су землица, мѣѧа, прогонь: н пакн повѣдѣ цр|с|твоу|ди како землицѣ мало нмаю 276 (28).

Слична је ситуација и у ДЗ: у *mihī est* су апстрактни појмови оправданнѣ, снаа, оузданнѣ, али сада и порота, приселница: силѣ да несть никомоу ни за што 108/3. *Habeo* је само 3 пута у императивној формули, у 6 ван ње: а кто не нма винограда 107/23–24. У позицији посесума су конкретни појмови и релационе именице: баштина, винограда, мноастьннкъ, пристаѣ, соудѣ, и једанпут оумьсѣ, које се може тумачити као апстрактна именица.

С обзиром на то да се у СПП *mihī est* у рашким документима XV века јавља искључиво у формулама (в. пример 13), додатно је за овај век испитан *Закон о рудницима* (ЗР). У њему су потврђене само *habeo* конструкције, нпр.: н повѣдах' да се нандоут' ꙗд' чловѣке добрѣ ꙗ дроуздѣхъ мѣстѣхъ коѧ роудѣ нмаю 37/25–27. Сигурних потврда за *mihī est* нема, јављају се само структуре у којима је датив реинтерпретиран у датив намене или посесивни, нпр.:

- (18) а. н да моу ꙗ баштина слободна [спецификација]¹¹ 46 (34)
б. шонѣ [живо /-л] ꙗ законь 50 (49)

У једној повељи из истог века, која није ушла у основни корпус, посесија се регуларно формализује *habeo* структуром, док појава акузатива уместо номинатива у *mihī est* показује несигурност у грађењу конструкције, која као посесивна очигледно више није била жива.

¹¹ Пример илуструје један од основних механизма рађања атрибутивне посесије из предикативне: номинални конституент [баштина] проширује се другим конституентом [слободна], који га спецификује (HEINE 1997: 186).

- (19) н дѣлове што нмадъ оу роудникоу н коло што смъ съградилъ оу млодъ селоу оу каменнице н одъ дѣловъ н одъ кола половинноу да нмаа светын мнастиръ кастадонитскын доходн а половинноу [Ак] да љ мнастироу светата велноклоу'ченика христова георгиа на браќекштнцн ЗС: 549

Грађа сведочи о томе да је развој *habeo* предикације на западу завршен у XIV веку, те да је био најбржи у документима из Дубровачке канцеларије (рани XIV век). Процес је био спорији на истоку штокавске територије, одвијао се и током XIV века, да би у XV веку био приведен крају.

Територијална раслојеност у старосрпским текстовима може се уочити у случају конструкције *у* + генитив. Док се у Рашкој од најстаријих времена јавља само у сфери мање типичне, привремене посесије, на граници са локационим значењем, у документима из Босне она је посведочена и у домену неутуђиве посесије (пример 15).¹²

4. Механизми развоја *habeo* конструкције

Основни конкурентски однос у старосрпском постојао је између *habeo* и *mihi est* модела. Локациона предикација била је доступно али периферно средство, које опстаје на западу штокавске територије.

Начин ширења *habeo* конструкције указује на типичан пут граматикализације. Један од централних параметара у рађању нових образаца јесте *контекстуална екстензија* (чешћа употреба и употреба у новим контекстима), а екстензија је предуслов за десемантизацију (HEINE – KUTEVA 2006: 58), те граматикализацију. Процес је прошао кроз неколико фаза: у најранијем периоду глагол *имѣти* је медијалне семантике, потом се, након стапања са *имати*, јавља у ситуацијама прототипичне посесије (власништво), да би његов субјекат постао и реципијент а у последњој фази – и пацијенс (*имати оусыласть, имати штетоу*).¹³

Насупрот томе, *mihi est* образац је био подвргнут *контекстуалној рескрипцији*. До тога је дошло још пре најстаријих српских споменика,

¹² Конструкција се и данас јавља у дијалектима на западу штокавске територије, најчешће са генитивом личних заменица (ПЕТРОВИЋ 1973: 133) или је реанализирана у средство атрибутивне посесије (РЕМЕТИЋ 2008). О томе да је структура била жива сведоче и примери из народне књижевности: *У Момчила сесѣра Јевросима; У Момчила девет миле браће; У Момчила сабља са очима* (Женидба краља Вукашина, СНП: 84) итд.; *У нас јарац чудан јарац, у њеја су рози чудни рози; У наше бабе кожне очи; У нас коза јакача* итд. (СНЗ: 375). У стандардном српском језику она „представља синтаксички архаизам или регионализам” (ПИПЕР и др. 2005: 694). За прецизније закључке о њеној дијалекатској дистрибуцији у литератури нема одговарајућих података. Ово питање ваљало би детаљније осветлити.

¹³ На исти начин на потпуну граматикализацију субјекатско-објекатских односа указује развијен пасив, где субјекат има улогу пацијенса.

што потврђује поређење са старословенским, где се *mihī est* реализовало и у ситуацијама прототипичне посесије. Контекстуална рестрикција прошла је такође кроз неколико фаза: ограничавање посесума на апстрактни појам¹⁴ (центрифугално конципирано стање или процес), затим ограничавање на императивне, потом на негиране императивне структуре, што је отворило пут реанализи датива. У XV веку у посесуму су и конкретни и релациони појмови, а структуре показују да је дошло до реанализе датива у датив реципијента или средство атрибутивне посесије. *Mihī est* се, дакле, од касног прасловенског повлачило од центра когнитивног домена посесије (власништво) ка периферији, све док није реанализом потпуно истиснуто.

5. Узроци развоја *habeo* конструкције

Формализација предикативне посесије егзистенцијалном *mihī est* или транзитивном *habeo* структуром рефлекс је типолошког устројства језика. Кретање праиндоевропског и индоевропских, те и словенских језика од активног ка номинативном типу, односно од типа оријентисаног ка *īemi* према типу оријентисаном ка *aīensu* (Грковић-Мелџор 2010: 58), чија је централна одлика синтаксичка транзитивност, изазвало је и промене и у енкодирању предикативне посесије. Замена *mihī est* конструкције, где је референцијана тачка посесум, транзитивном конструкцијом, у којој је референцијална тачка посесор, део је овог дуготрајног процеса.

Зашто је егзистенцијална структура смењена предикацијом с глаголом ‘имати’? Историјска синтакса показује да се синтаксичка промена може разумети само у светлу прототипа: ново језичко средство мора бити из истог концептуалног домена као старо, будући да оба исказују исту дубинску семантику (Грковић-Мелџор 2007: 71). Ваља се подсетити једног запажања Е. Бенвениста. На примеру француског *avoir* он објашњава да глагол има транзитивну конструкцију, али да „*avoir* ‘имати’ није ништа друго него *être-à* инвертиран” (BENVENIST 1975: 153).¹⁵ На сличан

¹⁴ Апстрактна посесија сматра се потпуно периферним типом посесије, и за њу се у многим језицима користе друге стратегије (STASSEN 2009: 21). Паралелу старосрпској ситуацији налазимо у староруској писмености, где се већ у раном периоду датив јавља по изузетку ако је посесум конкретни појам, док наставља да се употребљава ако је посесум апстрактни појам (Правдин 1956: 73, 81), уп. *а бояромъ вини нѣиѣ* (БОРКОВСКИЙ 1968: 114). Исти процес запажен је нпр. и у историји латинског: у периоду од раног до класичног и позног латинског именице у *mihī est* конструкцији ограничавају се на апстрактне (BAUER 2000: 181).

¹⁵ Како истиче А. Вјезбицка, у случају реченица са ‘имати’ не ради се о транзитивности у правом смислу: оне не само да се не могу пасивизирати, већ се ни предикација која се тиче објекта не може концептуално одвојити од предикације која се тиче субјекта (WIERZBIŃSKA 1988: 345).

начин пише и А. В. Исаченко: ‘бити’ је ‘имати’ минус транзитивност (ISAČENKO 1974: 60). О концептуалној блискости два глагола сведочи и укрштање њихових семантичких мапа и данас у словенским језицима (CLANCY 2001: 12). Отуда је ‘имати’ носило потенцијал да губећи медијалну семантику у условима развоја синтаксичке транзитивности замени *mihi est* структуру.

Грамматикализацији нове конструкције доприносили су језички контакти на Балкану, усмеравајући словенски развој у условима језичког превирања, када је типолошко кретање тежило истискивању *mihi est* структуре. Унутрашњи језички процес убрзан је тако језичким контактом.¹⁶ Није стога случајно што је развој нове структуре био најбржи у документима из Дубровачке канцеларије, што се може приписати снажнијем романском утицају, који се одвијао и на нову тзв. *смењивања кода* (*code switching*).

6. Ка семантици предикативне посесије

Дијахрони развој и однос *mihi est* и *habeo* конструкције показује оправданим схватање посесије као *релације* два појма. Оно што посесивну предикацију разликује од стања по себи и других типова релације јесте то што се посесум *приписује* субјекту. Стога у *habeo* конструкцији, као ни у старијој егзистенцијаној, посесум никада неће бити инхерентни део посесора без додатне детерминације, јер би, како примећује М. Радовановић, са информацијског становишта „било редунадно људском бићу као целини *приписивајући* [истакла ЈГМ] било који његов и иначе, неотуђив, инхерентни део” (RADOVANOVIĆ 1990: 108). За природу предикативне посесије кључно је што је дистинкција између инхерентне и неинхерентне релације универзално релевантна и среће се у генетски и ареално неповезаним језицима (HEINE 1997: 20). *Релација приписивања* могла би, даље, бити и заједничка когнитивна основа предикативне и атрибутивне посесије, које су везане не само концептуално већ у одређеним случајевима и генетски, као што, рецимо, показује развој посесивног датива из раније *mihi est* конструкције.

¹⁶ Слична ситуација види се, на пример, и у развоју хипотактичког *ga* (Грковић-Мелџор 2007: 225–226).

ИЗВОРИ

- БХ: В. Јагић. *Свештоштефански хрисовуљ краља Стефана Уроша II Милутићина*. Беч: Земаљска влада за Босну и Херцеговину, 1890.
- ДЗ: Мехмед Беговић (ур.). *Законик цара Стефана Душана. Свршеници и Ајонски рукопис*, I. Београд: Српска академија наука и уметности, 1975.
- ДХ: Павле Ивић, Милица Грковић. *Дечанске хрисовуље*. Нови Сад: Институт за лингвистику у Новом Саду, 1976.
- ЗР: Никола Радојичић. *Закон о рудницима десјоџа Стефана Лазаревића*. Београд: Научно дело, 1962.
- ЗС: Стојан Новаковић. *Законски споменници српских држава средњег века*. Београд: Лирика, 2005 (репринт).
- СНЗ: Вук Стеф. Карацић. *Српске народне иријовијетке, зајонетке и пословице*. Биоград: Штампарија Краљевине Србије, 1897.
- СНП: Вук Стеф. Карацић. *Српске народне ијесме*, II. Београд: Просвета – Нолит, 1985.
- СПП: Љуб. Стојановић, *Српске јовеле и јисма*, I/1–2 (Зборник за историју, језик и књижевност српског народа XIX), Београд 1929, 1934.
- СС: *Старославјанский словарь, по рукописям X–XI веков* (ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова). Москва: Русский язык, 1994.
- СХ: Јанко Шафарикъ. „Хрисовоула цара Стефана Душана, којомъ оснива монастирь Св. Архангела Михаила и Гавријла у Призрену године 1348?“. *Гласник Друштва српске словесности XV* (1862): 264–310.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БОРКОВСКИЙ, В. И. *Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Типы простого предложения*. Москва: Наука, 1968.
- ГАМКРЕЛИДЗЕ, Т. В., Вяч. Вс. ИВАНОВ. *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, I–II. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1984.
- ГЕРОДЕС, Станислав. „Старославянские предлоги.“ *Исследования по синтаксису старославянского языка*. Прага: Издательство Чехословацкой академии наук, 1963, 313–368.
- ГРКОВИЋ-МЕЉДОР, Јасмина. *Сјиси из историјске лингвистике*. Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића, 2007.
- ГРКОВИЋ-МЕЉДОР, Јасмина. „Когнитивни аспекти развоја транзитивности.“ Грковић-Мејдор, Јасмина, Милорад Радовановић (ур.). *Теорија дијахронијске лингвистике и истраживање словенских језика*. Београд: Српска академија наука и уметности, 2010, 43–62.
- ЗАЛИЗНЯК А. А. *Древненогородский диалект*, Москва: Языки русской культуры, 1995.
- ИВАНОВ, Вяч. Вс. *Славянский, балтийский и раннебалканский глагол. Индоевропейские истоки*. Москва: Наука, 1981.

- ИВИЋ, Милка. „Систем предлошких конструкција у српскохрватском језику.” *Јужнословенски филолоџ XXII* (1957–58): 141–166.
- КЛИМОВ, Г. А. *Принципы конъюнктивной ипипологии*. Москва: Наука, 1963.
- ПАВЛОВИЋ, Слободан. „Генитив с предлогом оу и његови синтаксички конкуренти у старосрпским повељама и писмима.“ *Зборник Мајице српске за славистику* 67 (2005): 65–76.
- ПЕТРОВИЋ, Драгољуб. *О јовору Змијања*. Нови Сад: Матица српска, 1973.
- ПИПЕР, Предраг и др. *Синтакса савременој српској језика. Простра реченица* (ред. Милка Ивић). Београд: Институт за српски језик – Београдска књига – Матица српска, 2005.
- ПРАВДИН, А. Б. „Дательный приглагольный в старославянском и древнерусском языках.“ *Ученые записки Института славяноведения XIII* (1956): 3–120.
- РАДОВАНОВИЋ, Милорад. *Увод у фази лингвистику*. Нови Сад: Издавачка књи-
жарница Зорана Стојановића, 2009.
- РЕМЕТИЋ, Слободан. „О посесивној конструкцији у + генитив личне заменице на источнобосанском терену.“ *Јужнословенски филолоџ LXIV* (2008): 391–400.
- РККС: Ђура Даничић. *Рјечник из књижевних сјајина српских*, 1-3. Београд: Вук Караџић, 1863–64 (репринт).
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков* (ред. О. Н. Трубачев). Москва: Наука, 1974–.

* * *

- BALDI, Philip. „Some Observations on Inalienable Possession in Hittite and Indo-European.“ Sawicki, Lea, Donna Shalev (eds.). *Donum grammaticum (Studies in Latin and Celtic Linguistics in Honour of Hannah Rosén)*. Leuven: Peeters, 2002, 29–37.
- BALDI, Philip, Pierluigi CUZZOLIN. „Towards a New Historical Syntax of Latin.“ Mo-
ussy, Claude (ed.). *De lingua latina novae questionaes*. Leuven: Peeters, 2001, 201–226.
- BAUER, Brigitte. *Archaic Syntax in Indo-European. The Spread of Transitivity in Latin and French*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2000.
- BENVENIST, Emil. *Problemi опште лингвистике*. Београд: Nolit, 1975.
- BUCK, Carl Darling. *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1949.
- CLANCY, Steven J. „Semantic Maps for BE and HAVE in Slavic.” *Glossos* 1 (2001): 1–14.
- ERNOUT, A., A. MEILLET. *Dictionnaire etymologique de la langue latine. Histoire des mots*. Paris: Librairie C. Klincksieck, 1951.
- ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (ред. Eva Havlová). Praha: Academia, 1989–.
- FILLMORE, Charles J. „The Case for Case.” Bach, Emmon, Robert T. Harms (eds.). *Universals in Linguistic Theory*. New York – Chicago – San Francisco – Atlanta – Dallas – Montreal – Totonto – London: Holt, Reinhart and Winston, Inc, 1968, 1–88.
- GEBAUER, Jan. *Historická mluvnicka jazyka českého, IV: Skladba*. Praha: Academia, 2007.

- HEINE, Bernd. *Possession. Cognitive Sources, Forces and Grammaticalization*. Cambridge: University Press, 1997.
- HEINE, Bernd, Tania KUTEVA 2006. *The Changing Languages of Europe*. Oxford: University Press, 2006.
- HERSLUND, Michael, Irène BARON. „Introduction: Dimensions of Possession.” Herslund, Michael, Irène Baron (eds.). *Dimensions of Possession*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 2001, 1–25.
- ISAČENKO, Alexander V. „On ‘Have’ and ‘Be’ Languages (A Typological Sketch).” Flier, Michael S. (ed.). *Slavic Forum. Essays in Linguistics and Literature*. The Hague – Paris: Mouton, 1974, 43–77.
- KOPEČNÝ, František. *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatičká a zájmena*, sv. 2: *Předložky. Koncové partikulé*. Praha: Academia, 1973.
- LICHTENBERK, Frantisek. „The Possessive-Benefactive Connection.” *Oceanic Linguistics* 41/2 (2002): 439–474.
- MCANALLEN, Julia. „Developments in Predicative Possession in the History of Slavic.” Hansen, Björn, Jasmina Grković-Major (eds.). *Diachronic Slavonic Syntax. Gradual Changes in Focus*. Wiener Slawistischer Almanach (Sonderband 74). München – Berlin – Wien, 2010, 131–142.
- MCGREGOR, William B. „Introduction.” McGregor, William B. (ed.). *The Expression of Possession*. The Hague: Mouton de Gruyter, 2009, 1–12.
- PINKER, Steven. *The Stuff of Thought. Language as a Window into Human Nature*. New York: Penguin, 2007.
- RADOVANOVIĆ, Milorad. *Spisi iz sintakse i semantike*. Novi Sad – Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića – Dobra vest, 1990.
- SEILER, Hansjakob. „Possessivity, Subject and Object.” *Studies in Language* 7/1 (1983): 90–117.
- SCHMALSTIEG, William R. *A Lithuanian Historical Syntax*. Columbus: Slavica, 1988.
- SCHMALSTIEG, William R. *A Student Guide to the Genitive of Agent in the Indo-European Languages*. Journal of Indo-European Studies, Monograph Number Fourteen, 1995.
- STASSEN, Leon. *Predicative Possession*. Oxford: University Press, 2009.
- WIERZBICKA, Anna. *The Semantics of Grammar*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1988.

Jasmina Grković-Major

THE DEVELOPMENT OF PREDICATIVE POSSESSION IN SERBIAN

Summary

This paper deals with the development of predicative possession in Serbian. In the documents from the 12th to the 15th centuries three constructions are attested: *mihi est*, *habeo* and the existential construction with *u* + Genitive, as a peripheral one. Proto-Slavic **jьměti* was a stative verb (formed with a suffix $\bar{e} < eH_1$), a centripetal verb, originally expressing the state of the actant. With the loss of stative verbs and the development of syntactic transitivity, the *habeo* structure was gradually spreading from the periphery of the conceptual domain of possession (abstract possession) to its center (ownership). It went further through contextual extension, up to the point when its subject obtained the semantic roles of an experiencer and then a patient as well, which meant the full grammaticalization of *have* possessive predication (14–15th centuries). On the other hand, from late Common Slavic *mihi est* was retreating from the center to the periphery of the domain of possession, until its dative became reanalyzed as the recipient or as the means of attributive possession (14–15th centuries). This change is a reflex of the typological drift toward a nominative language type, attested in other Indo-European languages as well. However, the internal language process was accelerated and probably directed by the language contacts in the Balkans.

РАЈНА ДРАГИЋЕВИЋ

Филолошки факултет, Београд

О НАЧИНСКИМ ПРИЛОЗИМА СУБЈЕКАТСКЕ КВАЛИФИКАЦИЈЕ

У раду се говори о начинским прилозима који у реченици обављају службу глаголске одредбе за начин, али, у семантичком смислу, поред глагола, квалификују и именску реч у служби субјекта, тј. квалификују радњу и вршиоца радње. Закључује се да степен квалификовања вршиоца радње зависи од семантичких својстава начинских прилога, од семантике именица у служби субјекта, од граматичких и семантичких особина глагола и од семантичке компатибилности начинског прилога и именичке речи у служби субјекта, с једне стране, и прилога и глагола, с друге стране.

Кључне речи: начински прилог, субјекат, квалификовање, семантика, српски језик.

1. УВОД. Ово истраживање је посвећено начинским прилозима који у реченици врше службу глаголске одредбе за начин, али, у семантичком смислу, поред глагола, у мањој или у већој мери, квалификују и именичку реч у служби субјекта, тј. одређују радњу и вршиоца радње.¹ Анализа је спроведена на реченицама типа: *Марко нервозно вози (ауџо)*, тј. на реченицама које се састоје из субјекта, глаголског предиката, начинског прилога у служби одредбе за начин и, необавезно, објекта. Дакле, на синтаксичком плану анализа оваквих реченица врло је једноставна, а у овом раду представиће се њихово семантичко и прагматичко испитивање.

Милка Ивић је више пута скретала пажњу на то да се неким прилозима за начин квалификује субјекат или објекат реченице, али је у фокусу њене пажње био начин на који се таква одредба односи према предикату

¹ Када се анализа односи на синтаксички план, употребљавамо термине субјекат и предикат, а када мислимо на семантички план реченице, говоримо о вршиоцу радње и радњи. О одређивању и одредбеној улози начинских прилога говоримо у семантичком, а не у синтаксичком смислу. Ипак, да би се нагласила семантичка природа одређивања, знатно чешће ће се користити термин *квалификовање*.

или реченици у целини. Позивајући се на радове Милке Ивић, у контексту својих истраживања, овом појавом су се бавиле и Ирена Грицкат, Стана Ристић, Владислава Петровић. Бројне опсервације наведене у радовима наведених лингвисткиња значајно су утицале на коначну форму овог истраживања. Једина граматика српског језика у којој се износе различите семантичко-синтаксичке могућности начинских прилога у реченици јесте *Синтакса савременој српској језика* групе аутора (Пипер и др. 2005). У овој граматици се систематизују досадашњи закључци (пре свега Милке Ивић), па се у поглављу о *начинским прилозима посредне квалификације* (Пипер и др. 2005: 841–842) говори о начинским прилозима: 1) *субјекатске квалификације*²; 2) *објекатске квалификације*; 3) *оцене*; 4) *унутрашњеј поређења*; затим о 5) *узрочно-начинским прилозима*; 6) *циљно-начинским прилозима*; 7) *начинским прилозима праише околности*.³

Проблематика која се испитује у овом раду привлачи нашу пажњу још од времена када смо анализирали значењске и творбене проблеме у вези са придевима који означавају људске особине (Драгићевић 2001). Још тада је уочено да већина прилога који су настали попреложавањем придева са значењем људских особина, иако у реченици врше службу глаголске одредбе за начин, у семантичком смислу, поред радње, квалификују и вршиоца радње. Тако, на пример, из реченице *Ана чило спрема стан*, сазнајемо и да је Ана чила и да је ту особину испољила спремајући стан. Грађу за овај рад чиниће прилози прикупљени за потребе нашег истраживања придева са значењем људских особина (Драгићевић 2001), као и прилози за начин које је прикупила Стана Ристић за потребе свог доктората (Ристић 1990).

2. КВАЛИФИКОВАЊЕ ВРШИОЦА РАДЊЕ НАЧИНСКИМ ПРИЛОЗИМА. Да ли ће начински прилог одређивати и вршиоца радње, као и тип тог одређивања, зависи од његових семантичких карактеристика, од граматичких и семантичких особина глагола у служби предиката, семантичких особина именске речи у служби субјекта и значењске компатибилности између прилога и именичке речи, с једне стране, и прилога и глагола, с друге стране.

2.1. УТИЦАЈ НАЧИНСКОГ ПРИЛОГА НА КВАЛИФИКОВАЊЕ ВРШИОЦА РАДЊЕ. Анализирајући придеве са значењем људских особина и прилоге

² Иако је већина примера и њихова интерпретација у овој граматици преузета из радова Милке Ивић, терминологија је, изгледа, оригинална. М. Ивић је у радовима о прилозима констатовала да се у страниј литератури овакви прилози називају *subject-oriented adverbs*, (исп. нпр. Ивић 1978: 3 или 2000: 87), али није уводила сопствени термин за овај тип прилога. С. Ристић (1990) овакве прилоге назива *прилозима са функцијом двојструке усмерености*.

³ Сви ови типови начинских прилога биће у раду детаљније представљени и илустровани примерима.

постале од њих (Драгићевић 2001), прегледајући класификацију прилога С. Ристић (1990) и тестирајући наведене прилоге у реченицама у којима би они вршили службу одредбе за начин, може се закључити да способност истовременог одређивања и вршиоца радње и саме радње имају они прилози који су постали од лексема чија је семантика у вези са својствима вршиоца радње, пре свега, у вези са човеком. То су, пре свега, прилози са значењем својства учесника радње (*йамейно, лукаво, йордо, домшља-йю*), осећања (*жалосно, радосно, усхићено, љуийийю, нервозно*), стања (*дремљиво, ладно, йијано, мамурно, майоро*), као и поредбени прилози (*рођачки, људски, крвнички, манйуйски*). Може се запазити да има много примера за прилоге из других група које наводи С. Ристић, који такође могу одређивати и вршиоца радње, обично у секундарним значењима. То се, рецимо, односи на неке прилоге са значењем оцене (*бедно, йамейно, озбиљно, усйешно, храбро*) и степена, интензитета (*жесйоко, крвнички, краљевски*). Што је мотивна реч прилога више у домену човекових својстава (па, можда, и својстава живих бића уопште), то прилог има јачу способност квалификовања вршиоца радње. Овим запажањем се надозвујемо на размишљање И. Грицакат о могућим и немогућим спојевима прилога и глагола. Она констатује: „Што год прилог више значи квалитативни опис начина на који се радња врши (*ййихо, марљиво, енерйично*) а мање стање које се приписује самом субјекту (*ййужно, весело*), то су могућности за стављање прилога веће.“ (Грицкат 1961: 73) Наш додаток овој реченици би могао овако гласити: јер што прилог у већој мери означава стање које се приписује самом субјекту, све више одређује субјекат, а све мање предикат.

Резултати наших досадашњих истраживања начинских прилога насталих поприложњавањем придева са значењем људских особина (Драгићевић 2001) указују на следеће. Придеви са значењем људских особина регуларно подлежу поприложњавању средњег рода једнине. Очекивало би се да за ову јединствену лексичку групу важе иста или слична правила семантичког утицаја на речи у служби субјекта и предиката, међутим испоставило се да она зависе од бројних семантичких својстава мотивних придева. Неочекивано је много чинилаца који утичу на степен утицаја прилога на вршиоца радње, с једне стране, и саме радње, с друге стране.

Прво. Ако прилог потиче од придева који означава духовну људску особину, њиме се истовремено квалификује и вршилац радње и сама радња. На пример: *Урадио је йю йлуйо, йордо, лудо, лукаво* итд. Вршилац радње испољава особину вршећи радњу, па је, према томе, окарактерисан и он и радња коју врши. Особина може бити трајна или привремена, али је употребом ових прилога свака особина сведена на привремену, јер се њено манифестовање поклапа са трајањем радње. Запажање о истовременом деловању прилога на вршиоца радње и саму радњу могло

би се демантовати примером који наводи И. Грицкат (1961: 73): *Корача весело (иако је он сáм, можда, и невесео)*. Чини се да невесео човек корача весело само ако жели да остави утисак веселости на оне који га гледају док корача. То су периферни случајеви, јер најчешће тужан човек не корача весело.⁴

Друго. Ако прилог потиче од придева са значењем физичке људске особине, онда се он, скоро по правилу, може користити само у секундарном значењу и тада се углавном односи на радњу, а ређе и на њеног вршиоца, јер често означава максималан или минималан степен, а не квалификацију. Можемо, на пример, рећи: *Слејо му је веровала*, што значи да му је веровала потпуно, апсолутно, али не и да је она била слепа у време вршења радње (у примарном или овде употребљеном значењу). У Речнику МС читамо пример: *Сви су љуво и заборављено живели и нечујно боловали*. Прилог *љуво* значи *нечујно, њихо; у њишини*. Прилог *јоло* у истом речнику дефинише се као: *без њрикривања, ојворено*, а ево и примера: *Она му је и даље шайџала уснама и очима њако ојворено и јоло да више није о њоме мислио*. *Бледо* значи: *слабо, неизразиџо: У даљини, бледо и све блеђе чуле су се њушке*. И на овом нивоу могуће су даље семантичке могућности. Прилог *лејо* постао од придева *леј* у служби одредбе за начин такође одређује само предикат у реченици: *Мој сáј лејо ради*. Међутим, у реченици: *Ана је лејо најисала домаћи загаџак* прилог одређује радњу, али и предмет радње.⁵

Одговор на питање одакле овим прилозима изразит метафорички потенцијал треба тражити у двама чињеницама: (1) ове лексеме потичу од придева са конкретним значењем, а познато је да су лексеме које означавају чулима обухватљиве појаве обично вишезначне и (2) ове лексеме су у вези са човеком, а такве речи у већини језика имају највише значења.

⁴ Размишљајући о примеру И. Грицкат: *Корача весело (иако је невесео)*, запитали смо се зашто су и када су контраимпликације као ова коју И. Грицкат наводи у загради некада могуће у већој, а некада у мањој мери. Закључили смо да је контраимпликација примерена ако она означава трајно својство или стање вршиоца радње, па се ситуација исказана реченицом доживљава као експресна, нпр. *Она се ружно смеје (али је леја)* или *Одржао је љујо ѡредавање (али је ѡамејан)*. Међутим, чак и када су импликације логички примерене, као у наведеним примерима, ипак се прилогом квалификује вршилац радње у време њеног вршења. Проблем са примером: *Корача весело (иако је невесео)* лежи у томе што ова интерпретација подразумева да се прилогом не квалификује вршилац радње, већ само радња, а то овакве конструкције и прилог настао од придева са значењем емоције, логички не допуштају. Случајеви у којима је контраимпликација могућа изван су наше пажње, јер је за нас важно само то што је, у сваком случају, у реченицама које анализирамо, у време вршења радње исказане глаголом, и вршилац радње обавезно квалификован оним што значи прилог.

⁵ Добрица Ћосић оригинално и оравдано само са становишта слободе уметничке прозе каже: „Зрело и истовремено младо њишући се у бедрима, Симка донесе каву.“ Пример је преузет из рада М. Ивић (1995: 267).

Занимљиво је и то што иако примарно означавају физичке особине, често метафорички развијају значење степена, па *слеио* или *јоло* означава максималну, апсолутну израженост нечега, док *бледо* или *мршаво* значе минимални степен изражености.

Треће. Постоје духовне особине (и многе емоције) које се могу у одређеном смислу физички манифестовати и оне које не могу. Тако се, рецимо, нежност може манифестовати кроз физички испољене покрете и поступке, а злоба то може знатно теже. Језичка манифестација ове појаве огледа се у деловању начинских прилога на лексеме у служби реченичних конституената, па кад кажемо: *Нежно је ухваћио Анину руку* запажамо израженије прилошко дејство одредбе него у реченици *Злобно је ухваћио Анину руку*. У оба случаја, прилог се односи на радњу и на вршиоца радње, али се у првом случају запажа јаче прилошко дејство, тј. дејство на глагол у служби предиката (јер је могуће замислити нежан додир), а у другом случају јаче атрибутско дејство, тј. дејство на субјекат (јер је тешко замислити злобан додир). Закључујемо и да прилози из друге групе обично спадају у начинске прилоге пратеће околности, јер их, обично, треба тумачити као: *ухваћио је Ану за руку*, а *јри ѿом је осећао злобу*. Што је квалификација исказана прилогом више у сфери емоција, особина, стања које се тешко физички манифестују, прилог у већој мери спада у начинске прилоге пратеће околности.

Четврто. Пошто у групу прилога који одређују вршиоца радње спадају и поредбени прилози (*комишијски*, *обешењачки*, *манјујски*, *јријајшељски*), задржаћемо се накратко и на њиховој семантичкој улози у реченици. Постоје три наизглед семантички сродна начина да се формулише поредбена прилошка одредба за начин. Можемо рећи: *Петар се насмешио јријајшељски*, *Петар се насмешио као јријајшељ* и *Петар се насмешио као да је јријајшељ*. Прилог *јријајшељски*, конструкција *као + јријајшељ* и поредбена реченица *као да је јријајшељ* врше службу одредбе за начин и све се оне приписују истовремено и Петру и начину на који се насмешио. Према нашој оцени, разликује се значење ових конструкција. Из прве реченице: *Петар се насмешио јријајшељски* може се закључити да говорник верује да је Петар пријатељ (па је ту особину и показао кроз поступак), он га у највећој мери идентификује као пријатеља. У другој реченици: *Петар се насмешио као јријајшељ* говорник пореди Петра са пријатељом, а трећа реченица: *Петар се насмешио као да је јријајшељ* може се довршити: *а није (Петар се насмешио као да је јријајшељ, а, у ствари, није јријајшељ)*. Дакле, у ове три реченице агенс се пореди са лицем исказаним у прилошкој одредби, али запажамо три степена приписивања особине агенсу – у првом случају интензивно, а у трећем најмање. Како расте значење поредбености у конструкцији (тј. у овом случају говорникове сумње да је Петар пријатељ), смањује се приписивање особине агенсу.

2.2. ГЛАГОЛ У СЛУЖБИ ПРЕДИКАТА И НАЧИНСКИ ПРИЛОГ СУБЈЕКАТСКЕ КВАЛИФИКАЦИЈЕ. У којој ће се мери прилогом квалификовати вршилац радње не зависи само од прилога, већ и од глагола у служби предиката. Инспирацију да размишљамо у том смеру даје нам И. Грицкат (1961: 73). Она запажа да је у руском језику углавном недопустива употреба прилога којим се одређује субјекат уз пунозначне глаголе (нпр. **Он сидел грустно* = *Седео је тужно*), а да у српском језику, у том смислу, треба посебно издвојити конструкције са прилозима који означавају стање уз медијалне глаголе, нпр. *Ова врба стоји тужно над рибањском* или *Тужно спава природа под снегом*. Медијални глагол је, сматра И. Грицкат, могуће схватити тако да он значи и утисак који оставља субјекат. У овој прилошко-глаголској вези развија се *значење утиска на око*.⁶

Усвајајући ову констатацију, развијамо је даље. Наиме, начин на који прилог у оваквим конструкцијама одређује вршиоца радње није исти ако је вршилац радње човек или ако није. У примерима И. Грицкат, именица у субјекту (*врба*, *природа*) не означава људско биће, па због тога заиста посматрач може имати само утисак да је врба тужна док стоји над језером и да је природа тужна док спава под снегом. Неком другом посматрачу могло би се учинити да је природа спокојна или задовољна док спава под снегом. Међутим, није иста меродавност оцене која се прилогом даје о вршиоцу радње ако је он човек (а можда и животиња). Није исто: *Врба тужно стоји* и *Петар тужно стоји*. У другој реченици, обично не можемо говорити само о утиску на око јер она значи да Петар стоји, а при том је тужан. Мало је вероватно да он тужно стоји, а весело је.⁷ Чак и ако је тако, то не мења чињеницу да је семантичка релација прилог – агенс другачија него у претходном случају, јер човек заиста може осећати тугу, а врба не може. Дакле, када се у оваквим конструкцијама са медијалним глаголима говори о човеку, квалификовање прилогом је меродавније, истинитије, објективније, мање ствар субјективног утиска и експресивног (чак фигуративног) изражавања него када је у улози субјекта именица која не означава човека (а посебно ако не означава биће).

Неочекиване су семантичке могућности оствариве употребом пасивних глагола у служби предиката. Тако је, на пример, прилогом *ошмено*

⁶ Милка Ивић, заинтересована овим запажањем Ирене Грицкат о необичности сабирања медијалног глагола и прилога са значењем стања у савременом српском језику, истражила је (Ивић 1995: 275–282) овај проблем из дијахронијског угла и закључила да су у српском језику у претходним вековима биле сасвим прихватљиве конструкције *весело се породити* или *радосно видети*.

⁷ Непотребно је напомињати колико је далеко отишла когнитивистика у испитивању универзалних физичких манифестација за различите емоције које се потом манифестују у језику кроз појмовне метафоре и метонимије. Говорници било ког језика, живећи са другим људима, готово непогрешиво читају емоције и стања других људи на основу положаја тела, гестикулације и општег физичког изгледа. Ово важи бар за базичне емоције.

у реченици: *Кућа је оџмено намешџена* квалификован субјекат који у семантичком смислу представља трпиоца радње. Међутим, из ове реченице се подразумева и квалификовање стварног вршиоца радње као отменог, тј. отменост поседује онај ко је отмено уредио кућу, па је зато кућа отмена. Прилогом *бездушно* у реченици: *Књига је бездушно исцејана* ни у најмањој мери се не одређује субјекат реченице, већ неименовани вршилац радње, јер није књига бездушна, већ онај ко ју је исцепао. У првој реченици, прилог своју одредбену способност на семантичком плану реченице распоређује на агенса, предмет радње и саму радњу, а у другој на предмет радње и саму радњу. Осветлимо још неке могућности. Ако се реченица: *Ана је оџмено очешљана* тумачи као: *Ана је оџмено очешљала своју косу*, онда се прилог односи на субјекат (који је истовремено и агенс) и на неискazани предмет радње (а то је *коса*). Агенс је квалификован прилогом углавном због тога што је предмет радње у домену агенса (тј. коса припада Ани, па пошто Анина коса изгледа отмено, онда и Ана изгледа отмено). Ако, пак, реченицу *Ана је оџмено очешљана* треба тумачити као *Петар је оџмено очешљао Ану*, онда Ана јесте субјекат, али није агенс, већ предмет радње, па се прилогом одређује: радња, предмет радње (у ужем смислу – *коса*), предмет радње у ширем смислу (*Ана*), а, можда, и сам неискazани, а подразумевани агенс (*Петар*), јер се производ његовог рада оцењује као отмен. Важно је рећи и то да је у овој реченици, како год да се схвати, најмање квалификован предикат јер Петар није отмен зато што је испољавао отменост чешљајући, већ зато што је отмен производ његовог рада, тј. Анина фризура.

Осим глаголског стања, и глаголски вид може имати утицај на одредбени однос прилога према именичкој речи у субјекту. Реченица *Весело је ишао* значи: *Ишао је љоказујући веселост* или: *Док је ишао, био је весело*. Дакле, квалификује се вршилац радње, али и сама радња јер се у начину на који се она извршава манифестује веселост. Реченица *Весело је дошао* значи: *Био је весело када је дошао*. У овој реченици извештава се о вршиоцу радње, а занемарује се начин вршења радње.

И семантика самог глагола утиче на употребу прилога и на његов однос према вршиоцу радње. В. Петровић (1986: 27) констатује да постоје глаголи који захтевају начински прилог (глаголи са експлицитним начинским детерминатором), они који допуштају такву могућност и трећи, који у својој значењској структури садрже имплицитни начински детерминатор. У прву групу спадају, рецимо, глаголи који означавају тип понашања: *владајџи се, љонашајџи се, љосџујџи се, оџходџи се*. Ови глаголи се у реченици реализују у служби предиката уз обавезну употребу одредбе за начин: *Петар се чудно љонашао*. На другом крају су глаголи *срицајџи, муцајџи, кинђуријџи се* у којима се, кроз глаголску лексему, исказује и начин вршења радње. Дакле, од семантике самих глагола понекад

зависи да ли је начински прилог обавезан, факултативан или редундантан у реченици, али у свакој од тих могућности прилог може квалификовати и вршиоца радње.⁸

На претежни утицај начинског прилога на вршиоца радње у доброј мери утиче и семантичка инкомпатибилност између прилога и именичке речи у служби субјекта или између прилога и глагола у служби предиката. Постоје стереотипи у мишљењу и језику о особинама које квалификују нека лица или животиње. Тако се, рецимо, верује да је мајка брижна, трговац лукав и шкрт, пас веран итд. Због тих стереотипа уобичајене су и синтагме: *брижна мајка, лукави трговац, верни пас*, па и фразеологизми типа: *Веран као пас*. Имајући то у виду, прималац поруке би са неверицом примио поруку следећег садржаја: *Пас неверно тражи његовог господара, Мајка се безбрижно поздравља са сином (који заувек одлази) или Трговац великодушно распродаје своју робу*. Тежиште информације у овим реченицама је на особинама вршиоца радње – на безбрижној мајци, великодушном трговцу и неверном псу, јер су те особине неочекиване, готово шокантне, док је информација о радњи и начину њеног вршења готово ирелевантна. Да је однос између прилога и вршиоца радње очекиван, тежиште информације би било на радњи и на начину њеног вршења (нпр. *Пас верно тражи његовог господара*).

До сличних ефеката доводи и семантичка некомпатибилност између прилога и глагола. Тако се, на пример, очекује (иако то није обавезно) да су људи весели док плещу, тужни када плачу, узрујани када вичу. Због тога су парадоксална прилошка одређења у реченицама: *Она тужно плеще, Милан весело плаче* или *Ана сигналожено вришти*. До примаоца информације у овим случајевима пре свега долази неочекивана особина вршиоца радње и он се пита како је могуће да тужна особа плеще, да весела особа плаче и да сталожена особа вришти. У свим овим примерима запажамо колико ванјезички контекст може утицати на интерпретацију одредбене улоге прилога у реченици.⁹

Иако је у свим наведеним примерима тежиште информације на квалификовању вршиоца радње, одређује се, наравно, и радња. Рекли бисмо да прилог у односу на глагол у овим случајевима има улогу модификатора. Модификатор не схватамо као јединицу која одређује, допуњује и интензификује другу језичку јединицу (Бошњакковић у Ристић 2009: 10), већ као јединицу која другој јединици мења значење. Интензификацију, па и детерминацију не схватамо као модификацију, већ као објављивање неке семантичке карактеристике која већ постоји у семантичком садржају

⁸ В. Петровић (1986) о томе говори на више места у свом раду.

⁹ Ово примећује и И. Грицкат (1989: 9), која анализира пример: *Деће се тужно вичу*, и с правом каже да се овим сабирањем несагласних појмова „појачава утисак о изгледу, и то о тужном изгледу детета које се, упркос томе, ипак игра.“

одређиване речи (исп. Белић 1998: 93; Грицкат 1961:76). Тако, на пример, глагол *ӣпра̄ӣи се* садржи неке семантичке компоненте начина – *весело, безбрижно*, па ако кажемо да се дете весело игра, осветљавамо и наглашавамо оно што глагол већ садржи у свом семантичком садржају. Ако кажемо да се дете тужно игра (иако је примарно одређен утисак о томе како дете изгледа), одређена је и радња у том смислу што се стање у којем се налази вршилац радње манифестује кроз радњу, а пошто се радња врши на неуобичајен начин, онда је и она сама нетипична. Тако прилог постаје модификатор, а не детерминатор глагола.

2.3. ИМЕНИЧКА РЕЧ У СЛУЖБИ СУБЈЕКТА И НАЧИНСКИ ПРИЛОГ СУБЈЕКАТСКЕ КВАЛИФИКАЦИЈЕ. На способност начинског прилога да квалификује субјекат утиче и значење именске речи у служби субјекта. Запазили смо већ, анализирајући утицај прилога и глагола, колико је значајно да ли лексема у служби субјекта означава човека (и биће) или не. Спој именске речи у служби субјекта која означава човека, начинског прилога (који означава стање, осећање, расположење, особину) и глагола готово ће сигурно резултирати способношћу прилога да истовремено квалификује и вршиоца радње и саму радњу.

3. ЗНАЧЕЊА НАЧИНСКИХ ПРИЛОГА СУБЈЕКАТСКЕ КВАЛИФИКАЦИЈЕ. Начински прилози субјекатске квалификације на различите начине квалификују вршиоца радње и саму радњу. У тој квалификацији може се уочити и узрок, циљ, пратеће околности итд. То је очекивано зато што се одредба за начин, без обзира на то која језичка јединица обавља ту функцију (прилог, предлошко-падешка конструкција, реченица), често удружује са одредбама времена, циља, узрока и тешко се разликује од њих. У *Синџаку* П. Пипера и др (2005) разликују се у том смислу *начински прилози оцене* (*Увредљиво се изражава* – изражава се на увредљив начин или увредљиво је то како се изражава); *начински прилози унуӣпраш̄е̄ӣ ѿорех̄е̄ња* (*Бра̄ӣски му је ѿмо̄ѿао* – помогао му је као што то треба да чини брат); *узрочно-начински прилози* (*Љӯӣӣӣо им је ѿодвикнуо* – подвикнуо им је зато што је био љутит); *циљно-начински прилози* (*Изазивачки им је ѿодвикнуо* – подвикнуо им је да би их изазвао); *начински прилози пра̄ӣе̄е̄ околнос̄ӣи* (*Узбуђено неш̄ӣо пра̄жи* – нешто тражи и при том је узбуђен). Тешко је овако прецизно разврстати значења због тога што узрочне, циљне и друге значењске нијансе могу бити препознате обично само у контексту ширем од реченице. Тако се, рецимо, реченица: *Љӯӣӣӣо им је ѿодвикнуо* може тумачити на више начина: 1) *Подвикнуо им је за̄ӣо ш̄ӣо је био љӯӣ* (узрок); 2) *Подвикнуо им је, а док је ѿо радио био је љӯӣ* (пратећа околност); 3) *Подвикнуо им је с намером да ѿокаже да је љӯӣ* (циљ).

4. ОДРЕДБЕ ЗА НАЧИН И СРОДНИ РЕЧЕНИЧНИ КОНСТИТУЕНТИ. Значење које се постиже употребом начинског прилога субјекатске квалифика-

ције могло би се постићи и употребом апозитива (*Марко је, љуџиџиџи, чистио сџан*) или актуелног квалификатива (*Марко је чистио сџан љуџиџиџи*). Поставља се, онда, питање одакле потреба за трансформацијом придева у прилог када прилози који значе стање, особину, расположење, емоцију у великој мери задржавају придевску семантику и управо због тога недвосмислено квалификују и вршиоца радње. Одговор лежи у томе што се овако добијеним начинским прилогом никада не квалификује само вршилац радње, већ обавезно и сама радња. Чини се да је овакав начин изражавања убедљивији. Када кажемо да је Марко љутито спремао стан, наглашавамо да се његова емоција манифестовала кроз радњу и на тај начин пружамо неку врсту доказа да је Марко заиста осећао љутњу.¹⁰ Употребом апозитива или, рецимо, атрибута емоција се приписује Марку у виду некакве апстракције за коју не постоји доказ. Прилогом се постиже уверљивост, динамичност, па чак и експресивност.

5. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. 5.1. НЕПОКЛАПАЊЕ СИНТАКСИЧКЕ И СЕМАНТИЧКЕ АНАЛИЗЕ РЕЧЕНИЦЕ. Формални граматички приступ сувише механички прилази реченици и њеним конституентима. Нема много реченица које је могуће прецизно представити реченичним дрветом или неком другом формалном методом. Семантички и прагматички план отежавају прецизну формалну анализу реченице. У примерима који су предмет овог рада, не подударају се синтаксичка и семантичка анализа реченице. Одредба за начин у семантичком смислу не квалификује само глагол у служби предиката, већ и именску реч у служби субјекта. А шта тек рећи о реченицама типа: *Пеџар је оџмено очешљао Ану* у чије се правилно разумевање уплиће и прагматички план, па се својство исказано начинским прилогом односи и на неке неизречене делове реченице. Наиме, као што је у раду већ речено, својство се односи на неизречени предмет радње у ужем смислу (Анину фризуру), предмет радње у ширем смислу (Ану), на вршиоца радње (који је исказао отменост умећем прављења отмених фризура) и на саму радњу. Строгом формалном синтаксичком анализом не би било могуће исказати све ове податке исказане реченицом, а све њих, несумњиво, прималац поруке региструје у комуникативном акту.

5.2. РАЗЛИВАЊЕ СЕМАНТИКЕ ПРИЛОГА. У случајевима који су предмет анализе овог рада пажњу у великој мери привлачи и способност прилога да разлива квалификативну семантику на више реченичних чланова. Што се особина више приписује вршиоцу радње, мање се приписује самој

¹⁰ И З. Дероси (1971–1972: 28) констатује нешто слично. У примеру: *Палунко њевно зайовједи жени* подразумева се да се у његовом гласу осећао гнев, док је то само могуће, али није обавезно у реченици: *Палунко њевно зайовједи жени*. Опширније о истраживачима и радовима у којима се говори о конкуренцији придева и прилога у оваквим конструкцијама исп. М. Ивић (1995: 270 и даље).

радњи и обрнуто. Као да одредба за начин има одређену количину одребених својстава којима може обасипати један реченични члан на штету другог.

Посебно је необично то што се не квалификују реченични чланови које врше јединице исте врсте (нпр. именица у служби субјекта и, такође, именица у служби објекта), већ прилог квалификује именску реч у служби субјекта и глагол у служби предиката. То нас доводи до сложеног питања одређивања у језику. Белић (1998: 83) о томе каже: „Може се као опште правило за све случајеве у језику поставити: речи којима се ма на који начин која друга реч ближе одређује (каква допуна или каква одредба) – везује се, у ствари, са унутрашњим, скривеним значењем које се, каткада поред других многобројних значења, садржи у појму одређиване речи.“ И. Грицкат (1989: 3) сматра да се „специфична природа прилошке семантике којој нема паралеле код придева читује у овоме: значење придева мора бити на било који начин инхерентно значењском садржају именице уз коју он стоји (макар и метафорично; макар сам придев утицао на значењско померање у именици) док прилог може да стоји – уз глагол – као екстравербална одредба, тј. као одредба усмерена на неки други члан или друге чланове у реченици.“

Ако се узме у обзир да је квалификовање прилогом и придевом, као и квалификовање глагола и именице толико различито, како је онда могуће да се начинским прилогом, у семантичком смислу, одређују и именица (у служби субјекта) и глагол (у служби предиката)? Према нашој оцени, у примерима којима се бавимо, прилогом је, из синтаксичке перспективе, одређен глагол, а семантички посматрано, именица је значајно прецизније квалификована него глагол. Начин вршења радње је у овом случају ствар интерпретације примаоца поруке. Јер ако кажемо да је Марко весело возио, сазнајемо да је он весео, а шта, у ствари, сазнајемо о начину његове вожње? Ништа одређено, тј. веселу вожњу би било могуће објаснити на најразличитије начине. Дакле, у примерима којима се бавимо, глагол остаје донекле ускраћен за прецизну одредбу. И. Грицкат (1989) на више места понавља да значење адверба за начин иде према процени, одмеравању, вредновању и наглашава (Грицкат 1989: 25) да је „та врста речи оспособљена за дејствовање даље од свога управног ослонца, тј. од глагола, дуж већих реченичних одсека.“ Управо због те широке семантике уопштеног вредновања прилози и имају могућност да понекад истовремено одређују вршиоца радње, саму радњу, као и целокупну ситуацију исказану реченицом.¹¹

¹¹ На то неодређено квалификовање глагола указује и М. Ивић (1995: 262) интерпретирајући (са савим другим циљем) реченицу: *Смешно јесџикулира* → гестиккулира на Х начин, што је смешно.

5.3. СТЕПЕН КВАЛИФИКОВАЊА. Имајући у виду да прималац поруке добија низ информација интерпретирајући оно што она носи у синтаксичком, семантичком, прагматичком, ванјезичком смислу, запажамо да у примерима којима се бавимо постоји степеновање дејства начинског прилога на различите исказане и неисказане реченичне чланове, и, шире, учеснике у ситуацији исказаној реченицом. Из реченице: *Кућа је ошме-но уређена*, многи ће се „овајдити“ о отменост, али у различитој мери. Својство отмености се приписује субјекту реченице (који је, у ствари, предмет радње), тј. кући, самој радњи, вршиоцу радње, тј. ономе ко је кућу уредио (вероватно неком архитекти), па чак и ономе коме она припада. Међутим, степен одређивања је различит. Најјаче је одређена *кућа*, затим глагол *уредити*, на трећем месту је онај ко ју је уредио, а на четвртом (ако можемо ићи тако далеко у језичкој анализи; можемо у ванјезичкој стварности, али, можда не и у језику) власник куће.

Анализирајмо и пример који наводи М. Ивић (1978: 2–3) објашњавајући појам реченичног прилога: „Српскохрватска реченица *он је њамејно избегао да се изјасни* може у принципу имати било који од следећа два смисла: (1) „он је на паметан начин избегао да се изјасни“ и (2) „он је избегао да се изјасни, што је било паметно (с његове стране)“; у (1) *њамејно* служи као предикатска одредба за начин, у (2) као реченични прилог.“ У наставку, М. Ивић објашњава да се у наведеној реченици са значењем (2) квалификација исказана прилогом односи на субјекат реченице. То је, свакако, тачно, али се, према нашем мишљењу, субјекат квалификује у тој реченици и у значењу (1), јер ако је он на паметан начин избегао да се изјасни, он је у датој ситуацији испољио памет, па је посредно оквалификован као паметан. Међутим, у овако схваћеној реченици, тежиште квалификације је на глаголу, а квалификовање вршиоца радње је у другом плану. Према интерпретацији број 2, „он је“, како каже М. Ивић, „био паметан, па је избегао да се изјасни.“ Овога пута субјекат је изразитије квалификован. Дакле, у овом случају, један исти начински прилог у већој мери квалификује вршиоца радње ако врши службу реченичног прилога, у мањој мери, ако врши службу прилошке одредбе за начин, а у оба случаја, квалификација је посредна.

Само повезивање синтаксичке анализе са семантичком и прагматичком открива које све информације прималац открива док интерпретира реченицу.

БИБЛИОГРАФИЈА

БЕЛИЋ 1998: Александар Белић, *О језичкој природи и језичком развоју*“, приредила Милка Ивић, Београд: Завод за уџбенике.

- ГРИЦКАТ 1961: Ирена Грицкат: „Прилози и њихов однос према придевима и придевским значењима“, *Наш језик*, н.с. књ. 11, св. 3–4, 69–89.
- ГРИЦКАТ 1983: Ирена Грицкат: „О прилозима у српскохрватској лингвистичкој науци“, *Јужнословенски филолоџ* 39, 1–41.
- ГРИЦКАТ 1989: Ирена Грицкат: „Прилошке речи посматране кроз феномен антонимије“, *Јужнословенски филолоџ* 45, 1–26.
- ДЕРОСИ 1971–1972: Злата Дероси: „Предикатни атрибут“, *Језик* 19/1.
- ДРАГИЋЕВИЋ 2001: Рајна Драгићевић, *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику*, Библиотека Јужнословенског филолога, н. с, књ. 18, уредник Милка Ивић, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- ИВИЋ 1978: Милка Ивић: „О српскохрватским реченичним прилозима“, *Јужнословенски филолоџ* 34, 1–16.
- ИВИЋ 1995: Милка Ивић: „О прилозима ‘за начин’“, *О зеленом коњу*, нови лингвистички огледи; Београд: XX век, 254–283.
- ИВИЋ 2000: Милка Ивић: „О прилошкој детерминацији глаголског предиката“, *Лингвистички огледи, џири*, Београд: XX век, 87–94.
- ПЕТРОВИЋ 1986: Владислава Петровић: „О глаголима са експлицитним начинским детерминаторима“, *СОЛ* 1, 25–32.
- ПИПЕР и др. 2005: Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић и Бранко Тошовић, *Синџакса савременога српског језика*, проста реченица, у редакцији Милке Ивић, Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска.
- РИСТИЋ 1990: Стана Ристић, *Начински џрилози у савременом српскохрватском књижевном језику*, лексичко-граматички приступ, Библиотека Јужнословенског филолога, н. с, књ. 9, уредник Милка Ивић, Београд: Институт за српски језик.
- РИСТИЋ 2009: Стана Ристић, *Модификација значења и лексички модификаџиори у српском језику*, монографије 10, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Райна Драгичевич

**О НАРЕЧИЯХ ОБРАЗА ДЕЙСТВИЯ
С СУБЪЕКТИВНОЙ КВАЛИФИКАЦИЕЙ**

Резюме

В настоящей работе речь идет о наречиях образа действия, выполняющих в предложении функцию глагольного обстоятельства образа действия, однако, в семантическом отношении они, наряду с глаголами, квалифицируют также именное слово в функции субъекта, т.е. они квалифицируют и действие и производителя действия. Автор делает вывод, что степень квалифицирования производителя действия зависит от семантических свойств наречий образа действия, от семантических особенностей глагола и от семантической согласованности наречия образа действия и именного слова в функции субъекта, с одной, и наречия и глагола, с другой стороны.

ЈАСМИНА Н. ДРАЖИЋ*

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

СЕМАНТИЧКА И ГРАМАТИЧКА ОБЕЛЕЖЈА РЕЧИ У ЛЕКСИЧКИМ КОЛОКАЦИЈАМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ**

Синтагматске везе остварују се према семантичким својствима и граматичким правилима лексема које у њима учествују. Циљ рада јесте да се на неколико примера лексичко-семантичког поља 'болест' установи постоје ли одређене правилности, чији би семантички потенцијал и граматичке реализације одсликавале концептуалну стабилност. Формално и садржински постојанији лексички спојеви називаће се колокацијама. При анализи ових спојева узео се у обзир семантичке компоненте појединих лексема хиперонимског карактера и посматраће се њихова граматичка реализација, при чему се очекује да ће њихова семантика условљавати релативно затворену мрежу граматичких средстава.

Кључне речи: колокација, синтагма, семантика, синтакса, граматица, српски језик

Уводна разматрања. Линеарно удруживање лексичких јединица представља посебну врсту односа у структури лексичког система. Карактер оваквих веза с обзиром на могућност остваривости као и на степен постојаности предмет су бројних истраживања у домену семантике, лексикологије, лексикографије, корпусне и примењене лингвистике. Посебно поље истраживања тиче се оне врсте веза које се налазе између слободних комбинација речи и устаљених израза или идиома. Природу ових веза карактерише пре свега уобичајена употреба и учесталост јављања,

* jasmina@ff.uns.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта *Савремени српски језик: синтаксичка, семантичка и прајмајичка исцртавања* (бр. 148010), који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

обично двочланих, просторно блиских или удаљених структура. Најопштије говорећи, овај процес спајања и његов резултат означен је у лингвистичкој литератури, између осталих, термином колокација, при чему су дефиниције овога појма и терминолошка апаратура у вези с њим доста разуђене. Различити су аспекти истраживања овог феномена и најкраће се могу свести на следеће: уплив и улога значења речи у остваривости лексичке везе, тј. значења као услова или последице реализованог лексичког споја; условљеност спојивости целокупним значењем или компонентама значења речи; ограниченост међулексичке спојивости; улога и место граматике у реализацији лексичке везе; веза између колокација и семантичких трансформација; фреквенцијски фактор као потврда постојања колокација и сл.

Истраживање колокација схваћених као укрштање парадигматског нивоа (система) и синтагматског нивоа (структуре), теоријски често разграничених, практично нераздвојивих, према неким ауторима води до утврђивања значења једне речи, ако се оно схвати као „шема афинитета и неафинитета према свим другим речима у језику с којима је она у стању да контрастира значењске односе у граматичким контекстима.“ (Круз 1986, према ХЛЕБЕЦ 2008: 66).

О граматичкој и семантичкој разини слагања говори Ј. Апресјан (1995) и разликује морфосинтаксичко слагање (*морфо-синтаксическая сочетаемость*) и лексичко слагање (*лексическая сочетаемость*).

Ново светло на приступ проучавању колокација даје М. Всеволодова (2007) у свом раду *Синџајма у оквиру функционално-комуникајивној линџовидакџичкој модела језика*, у којем проширује традиционално виђење синтагматских спојева (синтагми) убрајајући у њих и декомпоноване предикате (*оказатъ помощъ → помочъ, совершатъ вращения → вращатъся* и сл.).

Појам и дефиниције колокације. Различити су приступи овој проблематици и у оквиру њих дефиниције појма колокација: приступ заснован на одређивању учесталости веза, приступ заснован на семантичком критеријуму, чисто граматички приступ, као и прагматички приступ. На значај њиховог истраживања, разграничавајући или обједињујући морфосинтаксички, лексички и семантички план указивали су разни аутори.¹

¹ Почев од Ферта, Халидеја, Каца, Постала, Лича, Картера, Синклера, до Зипмана, Луса и других. У оквиру својих лексиколошких и семантичких истраживања у руској литератури издвајају се радови Апресјана, Кузњецове, Шмељова. У домаћој литератури колокацијама су се, теоријски или контрастивно, бавили Нејгебауер, Хлебџ, Готштајн, Микеш, Перваз, Прџић, Гортан-Премк, Драгићевић, Ристић и др. Издваја се значајан речник глаголских допуна (Петровић, Дудић 1989).

О неопходности али и комплексности оваког истраживања, те смерницама у раду, сведочи закључак А. Нејгебауера у чланку о одликама колокација у енглеском језику, да

Сумирајући највећи број новијих истраживања, Д. Зипман (D. SIERMANN 2005) критикује једностраност поједних истраживања и констатује да је фреквенцијски приступ празан, да нуди много материјала, али не говори о томе како овај материјал може бити структуриран; семантички приступ је фрагментаран и не предвиђа све могуће случајеве. Покушај овог аутора да помири наведене приступе види се у дефиницији коју даје: „Колокација је било која целовита лексичка, лексичко-граматичка или семантичка целина, сачињена од две или више речи које показују минимално понављање у оквиру дискурсне заједнице.“ (SIERMANN 2005: 438).

Важна карактеристика колокација јесте и то да овај процес и резултат спајања лексема не подразумева било који, слободан спој двеју речи, с једне стране, нити чврсту, непрозирну везу која се везује за појам идиома.² Степен везаности лексема унутар колокација може бити градиран на скали од отворених, ограничених до везаних спојева (КАУИ, КАРТЕР, ПЕРВАЗ према РЋИЋ 2008), при чему једна лексема, с обзиром на општост свога смисла, може имати већи или мањи колокациони опсег. Колокабилност или могућност уланчавања лексема везује се пре свега за њихову семантику, при чему, граматички и прагматички фактори употпуњују остваривост колокација. У англосаксонској литератури формална својства колокација издвајају се као посебан сегмент проучавања, те се од (лексичких) колокација и терминолошки разликују граматичке и називају се колигацијама.

Грамматичким колокацијама сматраће се они стилски немаркирани, учесталији спојеви двеју или више лексема, сачињени од именске или глаголске речи као главног (управног)³ члана (колоката) и зависног члана (секундарног колоката), устројени према морфолошко-синтаксичким законитостима српског језика. Термин колокација у домаћој литератури везује се више за лексиколошки и лексикографски аспект проучавања и презентовања оваквих веза. Њихова формална својства, када су у питању именске речи и прилози, дефинисана су, класификована и описана у

би у овом „великом и неиспитаном подручју односа између семантичке садржине и синтаксичких форми и функција [...] први корак [...] било састављање једне полазне класификације енглеских колокација у ужем смислу у њиховим синтаксичким појавним облицима.“ (НЕЛГЕБАУЕР 1982).

² „[...] спојеви речи апсолутно недељиви, неразложиви, код којих је значење сасвим независно од њиховог лексичког састава, од значења њихових компонената и као такво је условно и произвољно, као значење немотивисане речи-знака.“ (ВИНОГРАДОВ 1972: 74 у ПРОКОПОВИЧ 1972)

³ Постоје различити термини којима се означава хијерархија функције и значења удружених лексема. Тако се главни члан везе назива примарни колокат, управни члан синтагме или центар синтагме, база (base), главна реч (headword), а онај подређени, секундарни колокат, зависни члан синтагме.

оквиру синтагме, јединице хијерархијски ниже од реченице, а више од речи.

У граматицама за српски и хрватски језик (Станолчић, Поповић 2005; Silić, Pranjković 2005) у одељку о функционалним својствима синтагми, аутори, термилошки донекле различито,⁴ као релевантне граматичке категорије издвајају конгруенцију и рекцију (у хрватској граматици спомиње се и феномен придруживања)⁵. С обзиром на управну реч, разликују се именичке, придевске и прилошке синтагме.⁶

Пажње вредан приступ синтагматским везама у овој *Gramatici hrvatskoga jezika* јесте граматичка синонимија на нивоу синтагмема, где се конгруенција и рекција смењују с обзиром на структуру синтагме (*hrastov list : list hrasta*)⁷. Посебно је важно што се аутори дотичу ограничења када је у питању синонимија, те констатују да се не може од сваке именице формирати придев и то у случајевима следећих спојева: када је у питању вишечлана синтагма (*pesme Tina Ujevića*), када је зависни члан синтагме у плуралу (*sućut prijatelja*) или је то глаголска именица (*pisanje izveštaja*). Аутори даље дају преглед значења спојева речи према њиховим формалним својствима (нпр. именица у номинативу у споју с именицом у генитиву: *dom umirovljenika* (присвојно); *poglavlje romana* (деоно); *simbol pobeде* (експликативно) и сл.).

⁴ Аутори хрватске граматике разликују *синџајме* и *синџајме* с обзиром на то да ли се ради о основном облику речи у оквиру њих или употреби у реченици у неком падежном облику. Тако је „sintagmem [...] izvanrečenična jedinica, a sintagma unutarrečenična jedinica [...]“. Уп. нпр. *mirno more* и *ploviti mirnim morem*. У граматици за српски језик разликују се центар синтагме и њен зависни члан, док се у хрватској граматици разликују главни, надређени и подређени, зависни тагмем.

⁵ Придруживање: зависни тагмем нема облик, а главном се придружује по функцији и значењу (*govoriti glasno, odlučiti doći*).

⁶ Према *Граматици српског језика*, структурно се разликују синтагме које испред центра имају специфичне одредбе, а иза њега одредбе или допуне. Зависни члан синтагме, када је именица њен центар, најчешће је атрибут који може бити конгруентни (придевске речи: *сиви џемпер*), падежни (с придевским, рекцијским и прилошким значењем: *сџрах од некоја*), те атрибутив (*јиси луџалице*). Што се тиче структуре придевских и прилошких синтагми, значењски се издвајају одредбе за меру и поредбене конструкције (*изузетно брз*; *брз као муља*). У оквиру предлошко-падежних конструкција разликују се оне чији је зависни члан у функцији какве одредбе (*ојасан јо живој*) и оне које су у функцији рекцијске допуне (*госпојан нечеја*). Као посебна врста издвајају се партитивне и паукалне синтагме (*јарче хлеба, чејџири гечака*). У *Gramatici hrvatskoga jezika* додаје се да конгруенција (срочност) може бити потпуна и делимична (*наш колеја, гобар слуја*), а што се тиче рекције (управљање), чији је главни члан глагол или девербативна именица, придев или прилог, разликују се јака и слаба рекција (*прагџи куђу, сџиџи на циљ*). Што се тиче функционалних својстава речи, с обзиром на службу зависног члана синтагме, разликују се поред одредбених и допунских још и околносни спојеви (*јовориџи гласно, бежаџи од куђе*).

⁷ Примери преузети из *Gramatike hrvatskoga jezika* (str. 266–267).

Предмет и циљ рада. Семантички и граматички услови за остваривост колокација представиће се у раду на примеру једне лексичко-семантичке групе. Будући да се лексички систем према сродности смисла може разврстати у одређене семантичке скупине,⁸ потребно је испитати, између осталог, постоје ли и која су то доминантна граматичка средства и семантички услови за остваривост лексичких веза унутар њега.

С обзиром на разгранатост семантичких скупина, те на широк спектар граматичких и лексичких средстава којима се оне формализују, за потребе овога рада ограничићемо се на једну лексичку скупину и то ону којом се именују појаве и појмови везани за људско здравље, односно његово одсуство.⁹ Анализираће се најпре семантичка својства прототипичних лексема из лексичког поља ‘болест’, деривационо повезаних, најчешће хиперонимског карактера (*разболеји се, болейи, болест, болесџан, бол, болесник*), да би се на крају дао преглед најчешћих колокација са овим лексемама или неком од њихових хипонимских реализација и граматички услови за њихову остваривост. Примери су ексцерпирани из електронског *Нееџикейираној корџуса срџској језика* и *Речника срџској језика Маџице срџске*.

У анализу и презентацију ових лексема свакако би требало уврстити и деривациони аспект с обзиром на заједнички семантички потенцијал који носе посматране лексеме. *Семанџичо-деривациони речник* (2006) полази од именице *бол*¹⁰ као мотивне реч и уједно као прве творбене основе (ТО₁ бол-) у оквиру овог деривационог гнезда. Примери у раду биће презентовани ипак од глагола, дакле од стања према именицама којима се означава манифестација или носилац тога стања.

Лексичко-семантичке и граматичке карактеристике колокација са значењем ‘болест’. Почетно стање одсуства здравља, „постати болестан, добити неку болест, бити захваћен болешћу“ (РЕЧНИК СРПСКОГА ЈЕЗИКА 2007: 1109) означено је глаголом *разболеји се*. Овај глагол „спада у видски комплексно информативне, тзв. инхоативне глаголе зато што носи у себи две неистоврсне видске информације: и податак о обављеном догађају преласка из (првобитног) стања ‘бити здрав’ у стање ‘бити болестан’, и обавештење о томе да та новонастала ситуација и даље траје.“ (ИВИЋ 2000: 149). Трајност овога стања исказује се глаголом *боловаџи* или перифразом *биџи болесџан*. Релевантна информација која се може

⁸ Овај се појам термилошки различито одређује: лексичка поља, семантичка поља, семантички домен итд.

⁹ Контрастивном проучавању назива болести у енглеском и српском језику посвећена је монографија Софије Миџић *Називи болесџи и џоремеђаја у енглеском и српском језику*. Београд: Београдска књига, 2004. Иста ауторка објавила је и књигу *Сџудџије о језику медицине у енглеском и српском*. Београд: Београдска књига, 2009.

¹⁰ 0 бол; 1₂ < 0 болети; ПР 1₁₃ < 1₂ разболети се; 2₁ < 1₂; болест; 4₁ < 3₁ болесник.

експлицирати јесте узрок овога стања и она је формализована обликом генитива с предлогом *od* (нпр. *разболео се // болесѝан је // болује од љуберкулозе*).

Централну позицију у овој лексичко-семантичкој групи заузима глагол *болеѝти*, а глаголи који имају у свом семантичком садржају компоненту са овим значењем, могу бити: *мучиѝти*, *ѝаѝиѝти*, *сѝезаѝти* (*се*), *ѝрчиѝти* (*се*) и сл. Синтаксички ће се сви они понашати слично (осим глагола *ѝаѝиѝти*): у позицији граматичког субјекта наћи ће се лексема којом се денотира одређено болно место, орган или сама болест, док ће носилац стања бити исказан у форми акузатива или датива у функцији логичког субјекта: *Боли ме сѝомак. // Мучи ме ѝава. Мучи ме ѝавобоља. // Сѝеже ме ѝрло* (у *ѝрлу*). // *Грчи ми се ноѝа.*, у чијој се интерпретацији носилац стања исказује номинативом у функцији граматичког субјекта (Ја осећам / имам бол, стезање, грч...). Слично је и са конструкцијама *Мука ми је. // Зло ми је*.

Именица уопштене семантике *болесѝ* хипероним је за низ лексема којима се именује одређено стање одсуства здравља (од једнолексемских: *ѝрехлага*, *ѝриѝ*, *кијавица*, *рак*, *сида* и сл. до фразних лексема:¹¹ *уѝала ѝлућа*, *ѝрла* и сл.). Изузимајући именице као што су *ѝрехлага*, *кијавица*, *кашаљ*, за које постоје глаголске лексеме *ѝрехлагѝти се*, *кијѝти*, *кашљаѝти*, већина осталих нема могућност деривације те стварања одговарајућих глагола, тако да оне долазе у везу с глаголима *добѝиѝти* или *имаѝти*,¹² готово десемантизованих, али видски разграничених, а носилац значења ових конструкција јесу управо именице са значењем болести. С друге стране, ова се именица може квалификовати: а) придевом са значењем, обично, интензитета: *ѝешка*, *неизлечива*, *реѝка*, *оѝака*, *хронична*, *заразна* или порекла: *шећерна*, *ѝолна* и сл. и б) обликом генитива: *усѝа* и *зуба*; *уха*, *ѝрла*, *носа*; *нервноѝ сѝѝема* итд.

Када се именица болест квалификује значењем њеног порекла, било придевом, било обликом беспредлошког генитива (*зубна болесѝ* : *болесѝ зуба*), она заједно са својим детерминатором постаје хипероним за

¹¹ „Frazne lekseme predstavljaju hibridne leksičke jedinice – formalno (tj. grafološki, fonološki i morfosintaksički) realizovane kao sintagme, koje se, pri tome, u pogledu funkcije, sadržine i upotrebe ponašaju kao lekseme.“ (PRČIĆ 2008: 162). За разлику од колокација, фразне лексеме су постојаније, с мањом могућношћу заменљивости компоненти које су у њиховом саставу.

¹² М. Ивић у свом раду *О називима болесѝти*, позивајући се на Лејкофа и Џонсона, наглашава да је „наш уобичајени концептуални систем по природи својој у основи метафоричан“ илуструјући то синтаксичком позицијом лексеме са значењем болести – најчешће је то функција објекта (поседовати нешто), с разликовањем „чињенице да се у језицима посебним лексичко-граматичким решењима указује на значење ‘постати жртвом такве и такве болести’ [...] као и о томе да једно од тих коришћених решења служи алудирању на допринос болеснога сопственој невољи.“ (Ивић 2000: 152).

хипонимски лексички низ, најчешће термилошког карактера. С обзиром на ову чињеницу, прецизније би било наводити овај спој у облику плурала (посебно кад се говори о лексикографском аспекту оваквих веза). У *Речнику српскога језика Мајнице српске* (2007) овакви спојеви готово доследно навођени су у једнини: *бубрежна* ~, *очна* ~; *душевна* ~, *нервна* ~, *венерична* ~, *шећерна* ~. Какво ће хијерархијско устројство бити с обзиром на број хипонимијских редова, зависи од тога да ли се ради о општем или термилошком фонду. „У општем фонду обично постоји само једноредни однос [...]. У термилошком фонду хипонимијски однос је по правилу вишередни...“ (ШТАСНИ 2002: 254), што ауторка објашњава чињеницом да термини теже ка једнозначности и прецизности илуструјући ово примером гранања колокације *џлућне болести* (која је у кохипонимијском низу са *срчаним*, *сџомачним*, *нервним* и *бубрежним* болестима, подређеном хиперониму *болести*, на нижи ред: *асџма*, *бронхиџис*, *џуберкулоза*, а *бронхиџис* на *акуџни*, *асџмаџични* и *хронични*).

Претрагом постојећег електронског корпуса српског језика установљено је да колокација *џлућна болести* није регистрована ни у једном сингуларском падежном облику, док су плуралски облици забележени у неколико десетина примера, најчешће као квалификатори одређене институције (институт, центар и сл.).

Слична је ситуација кад је у питању детерминисање именице *болесник*: или се говори о степену присутне болести (обично високом): *хронични*, *џежак* болесник или се придевом износи информација о пореклу: *бубрежни*, *срчани*, *душевени* болесник. Може се направити дистинкција између квалификовања придевом који је у деривационој вези или с именицом којом се денотира неки орган (*срце*, *џлућа*, *бубреџ*) или с оном којом се именују одређене болести: *асџмаџични*, *шећерни* болесник. Ова друга категорија, у неким случајевима, може се исказати формом *од* + *џениџив* (*болесник од асџме*) или лексикализованом формом: *асџмаџичар*. Семантика секундарних колоката, било придева, било именица у форми генитива, указује на то да се именицом *болесник* означава особа која је дуже или трајно оболела (*болесник од леукемије*, *од рака*, *од дијабетеса* и сл., а никад **од џрехлаге*, **од кијавице* и сл.). Квалификација оболеле особе формализује се, ређе, и конструкцијом *са* + *инсџрументџал* (*болесник са џроширеним венама*, *са високим џриџиском*, *са срчаним ариџмијама* и сл.), где је готово увек у структури секундарног колоката именица одређена обавезним детерминатором. Кад су глаголи у питању, болесник се (као и болест) може *лечиџи*, а с обзиром на сему [+живо], долазе глаголи: *неџоваџи*, *џосећиваџи*, *оџерисаџи*, *џомаџаџи*, *умреџи*.

Ако се ова именица схвати као именица из класе *nomen attributiva*, онај који је *болесџан*, онда је и очекивано да се формалне допуне или секундарни колокати овога придева подударају са именичким (болестан

од леукемије, рака, асџме, дијабетеса). Овом формом исказан је узрок тога стања, а интензитет, опет наглашен, формализован је придевом (*ишешко, озбиљно, неизлечиво, јако*).

Именица *бол* долази најчешће уз глаголе *имаџи, осеџиџи*, при чему, квалификован као *ошџар, јак, снажан, севајуџи*, *бол* може бити лоциран у неком делу тела, што је формализовано обликом локатива с предлогом *у* (*у сџомаку, у леџима, у џрудима, у џлави* и сл.). Ова именица, као и оне које се остварују као њени хипоними, може бити маркирана с обзиром на фазу у процесу (*џочеџи, џроџи, џресџаџи*).

Лексеме из општег фонда којима се именују чести видови обољења, као што су *џрехлага, назеб, кијавица, алерџија, рак* и сл., синтаксички заузимају најчешће позицију објекта, а семантички се могу разврстати и према критеријуму инфективност / неинфективност, тј. према томе колики је удео болеснога за стање у којем се налази (Ивић 2000: 152–154). Семантика глагола који колоцира са именицом носи информацију о томе: 1) да ли се ради о заразној болести, као и о томе 2) колико је та болест озбиљна, трајна, излечива. Тако се неке болести могу *навуџи* или *зарадиџи*, а неке *закачиџи*, нешто се може, а нешто никако не може *џрележаџи* и сл.

У споју с одређеним глаголима, лексеме које се подводе под хиперониме *бол* (*болесџ*) могу се одредити с обзиром на следеће параметре: а) фаза стања (*џочеџи, џрајаџи, најредоваџи, џресџаџи, џроџи; џреболеџи, џрележаџи*), б) обухватност (*џириџи се, обухваџиџи, обузеџи, најредоваџи*), в) узрок (*џоџицаџи, џренеџи*), г) третирање (*лечиџи, чистиџи, исџираџи, санираџи*).

Закључак. Анализа лексичке спојивости у оквиру ограниченог броја лексема хиперонимског карактера у лексичко-семантичкој групи ‘болест’, што се семантике тиче, показала је да је релевантно најпре лоцирати *бол*, одредити му интензитет и трајање, те порекло, тј. узрок. Ова се значења могу формализовати лексички – придевским или глаголским лексемама, или граматички – употребом одређеног падежног облика, те, у неким случајевима, глаголима, и то њиховом видском категоријом. Ограничен број граматичких форми условљен је такође ограниченим бројем значења. Тако се именице са значењем ‘део тела’ могу појавити у форми локатива с предлогом *у* (*у џлави, у ноџама, у бубреџу* и сл.) са именицом *бол*. Уз именицу *болесџ* долазе допуне у форми беспредлошког генитива са значењем ‘орган’. Облик генитива са прелогом *од* имају именице којима се именују болести и долазе уз лексеме *боловаџи, болесџан, болесник*. Последња именица се може квалификовати и конструкцијом *са + инсџруменџал*.

У оквиру ове лексичко-семантичке групе на примеру само неколико лексема, када је у питању лексичка и граматичка спојивост, показало

се као важно да „нездро̀во ста̀ње орга̀низма изазвано поремећа̀јем њего̀вих живо̀тних фу̀нкција; обо̀љење” (Речник СРПКОГА ЈЕЗИКА) може бити исказано а) као конкретно: лексиком општег фонда са глаголима *има̀ти*, *добити* (*има̀м кѝја̀вицу*) или термином као хипонимом групе болести (*бро̀нхийис*), или б) као опште, неспецификовано ста̀ње, исказано де-терминисаним хиперонимом (*ѝлу̀ћне бо̀лести*).

Важан фактор у избору лексичких и граматичких средстава свакако је прагматички оквир којем припада исказ. У том смислу треба испитати употребу ових лексема из регистра оболелога и из перспективе онога који лечи. Од пацијентовог *има̀м кѝја̀вицу* или *сѝално кѝјам* до стручне констатације, нпр. *има̀ше алерѝјски ринѝис, заѝла̀ење слу̀зоко̀же нос̀а узро̀ковано разлѝчиѝм суй̀сѝанца̀ма....* (пример преузет са интернета) постоји скала од општег ка врло уском дефинисању ста̀ња, одређена пре свега ситуацијским контекстом и актерима који учествују у комуникацији, те критеријима субјективно/објективно, тј. нестручно/стручно.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- ВСЕВОЛОДОВА Владимирова, Майя. „Словосочетание в рамках функционально-коммуникативной лингводидактической модели языка.“ *Линџивистичке свеске б. Синџиаксичка исџираживаања (диџахроно-синхро̀ни ѝлан)*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2007: стр. 19–31.
- Ивиџ, Милка. „О називима болести.“ *Линџивистички оѝлеги, ѝри*. Београд: Библиотека ХХ век, 2000: стр. 149–163.
- ПЕТРОВИџ, Владислава и Коста Дудиџ. *Речник ѝла̀ола са гра̀маџичким и лексичким доѝуна̀ма*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Завод за издавање уџбеника, 1989.
- ПРОКОПОВИЧ, Н. Н., Л. А. Дерибас, Е. Н. Прокопович. *Именное и ѝла̀ољное уѝравление в современном русском языке*. Москва: Русский язык, 1981.
- СТАНОЛЧИџ, Живојин и Љубомир Поповиџ. *Гра̀маџика срџскої језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005.
- ХЛЕБЕЦ, Борис. „Колокацијска метода семантичке анализе на примеру именице па̀жња.“ *Семанџичка ѝроучавања срџскої језика*. Београд: САНУ, 2008: стр. 65–81.
- ШТАСНИ, Гордана. „Хиперонимијски и хипонимијски односи у медицинској терминологији са лексиколошког и лексикографског становишта.“ *Дескриџивна лексикоѝрафѝја сџанга̀рної језика и њене ѝеорѝјске основе*. Београд – Нови Сад: Српска академија наука и уметности – Матица српска – Институт са српски језик САНУ, 2002: стр. 243–251.

NEJGEBAUER, Aleksandar. „Odlike kolokacija u engleskom jeziku.“ *Zbornik radova Instituta za strane jezike i književnosti*. Sveska 4, 1982: стр. 339–347.

- PRČIĆ, Tvrtko. *Semantika i pragmatika reči*. Novi Sad: Zmaj, 2008.
- SIEPMANN, Dirk. „Collocation, Colligation and Encoding Dictionaries. Part II: Lexicographical Aspects.“ *International Journal of Lexicography* 19, 2006: p. 1–39.
- SILIĆ, Josip i Ivo Pranjković. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga, 2005.

РЕЧНИЦИ И ИЗВОРИ

- Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.
- Семантичко-деривациони речник. Свеска 2: Човек – унутрашњи органи и њихова психофизиолошка стања и радње, психофизичке особине, сродство*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2006. [Редакторке: Даринка Гортан-Премк, Вера Васић, Рајна Драгићевић]
- Корпус савремене српског језика на Математичком факултету Универзитета у Београду*: <http://korpus.matf.bg.ac.rs/prezentacija/korpus.html>

Jasmina Dražić

SEMANTIC AND GRAMMATICAL PROPERTIES OF WORDS IN LEXICAL COLLOCATIONS IN SERBIAN

Summary

Syntagmatic combinations take place in accordance with semantic properties and grammatical rules of the lexemes thus combined. Using selected examples from the lexical/semantic field ‘bolest’ (i.e. illness, disease) in Serbian, the aims of this paper have been to establish the existence of certain regularities, whose semantic potential and grammatical realizations would reflect conceptual stability. Formally and semantically more stable lexical combinations are called collocations here. In the analysis of these combinations, semantic components of individual hypernymic lexemes have been taken into account as well as their grammatical realization with a view to their semantics conditioning a relatively closed network of grammatical devices.

Key words: collocation, phrase, semantics, syntax, grammar, Serbian

РАДМИЛА ЖУГИЋ

Институт за српски језик САНУ, Београд

ЛЕКСИКОГРАФСКИ ПОСТУПЦИ ТУМАЧЕЊА СЕМАНТИКЕ ИЗВЕДЕНИЦА НА ОСНОВУ ОДНОСА ТВОРБЕНЕ ОСНОВЕ И ТВОРБЕНОГ ФОРМАНТА

У раду ће бити разматрани лексикографски поступци у тумачењу семантике именичких изведеница у дијалекатским речницима јужне Србије. На конкретним примерима биће скренута пажња на адекватност примењене лексикографске дефиниције у интерпретацији семантичког садржаја конкретних изведеница. Такође, биће предложен одговарајући тип дефиниције који би у потпуности одражавао семантички садржај изведеница који је непосредно зависан од односа творбене основе и творбених суфикса.

Кључне речи: лексикографска дефиниција, творбено значење, творбена структура, првостепени дериват, другостепени дериват, творбена основа, творбени суфикс, семантичко-творбена анализа.

Извор грађе за овај рад представљају три јужносрбијанска дијалекатска речника која наводимо по хронолошком редоследу њиховог објављивања: Речник лесковачког говора Бране Митровића (1984), Речник говора јужне Србије Момчила Златановића (1998) и Речник села Каменице код Ниша Властимира Јовановића (2004). Четврти, Речник говора јабланичког краја Радмиле Жугић (2005) користићемо као контролни речник.

Отворени систем деривата као знатно богатији део свеукупног лексичког фонда у односу на основни, затворени систем, одликује и остале народне говоре као и српски књижевни језик (ДРАГИЋЕВИЋ 2007: 188). Дијалекатску лексику призренско-тимочких говора карактерише нешто богатија деривација у сфери експресивне лексике (придевски деминутиви¹, глаголски деминутиви², а нарочито именички деривати демину-

¹ О обради придевских деминутива у српским дијалекатским речницима в. Жугић 2007: 343–354.

² О лексикографској интерпретацији глаголских деминутива у српским дијалекатским речницима в. Жугић 2008, 175–189.

тивног, аугментативног, хипокористичког и пејоративног значења). Анализа лексикографске обраде именичких деривата као позамашног сегмента дијалекатске лексике у наведеним речницима, требало би да укаже на нека друга, могућа решења при интерпретацији њихове семантике чија би примена у будућим дијалекатским речницима значајно допринела њиховом квалитету.

Будући да је семантички садржај изведеница непосредно условљен њиховом творбеном структуром, с тим у вези, његова прецизна идентификација захтева од лексикографа, између осталог, озбиљну и поуздану анализу односа творбених конституената деривата који се дефинише.

Увидом у начин обраде именичких изведеница у наведеним дијалекатским речницима, може се констатовати примена свих типова дефиниција, али и спојивост различитих типова дефиниција која редоследом одступа од лексикографске норме, или јој је чак потпуно непримерена. Тако на пример у Речнику лесковачког говора имамо комбинацију описне и упућивачке дефиниције (**љу́ска** остатак истрошеног сапуна, **љу́шче** остатак потрошеног сапуна, в. љуска), комбинацију синонимске и упућивачке дефиниције (**дѝлберче** драганчић в. дилбер) као и комбинацију граматичке и упућивачке дефиниције (**солчѝк** хип. со в. сол) (Митровић 1984). Неретко се лексема од које настаје дериват (мотивна реч) и лексема која настаје од ње у процесу деривације, дериват (или више деривата), односно мотивисана реч, дефинишу потпуно истом дефиницијом при чему се још мотивна реч упућује на мотивисану реч или дериват, а мотивисана реч на мотивну, односно оне се доводе у однос апсолутне синонимије који оповргава њихова различита творбена структура (**по̀дљут** подљућена, инфичирана рана, в. подљутотина / **по̀дљутѝтина** заљућена, инфичирана рана, в. подљут) (Исто). Попут семантичког изједначавања првостепених деривата и мотивних речи, запажа се и појава семантичке еквиваленције између првостепених и другостепених деривата као последица занемаривања њихових различитих творбених структура (**ла̀ставичка** ластавичица, мала ластва, в. ластавиченце / **ла̀ставиченце** ластавичица, мала ластва, в. ластавичка; **ложѝче** кашичица, в. ложичка / **ложѝчка** кашичица, в. ложиче). С тим у вези није редак случај дефинисања другостепеног деривата мотивном речју (**водѝчка** дем. вода) (Митровић 1984). Уочена је и честа појава апсолутног семантичког изједначавања првостепених деривата образованих различитим творбеним формантима (Исто). Оваква лексикографска решења нису мимоишла ни друга два речника новијег датума, што ће бити показано у даљој анализи. Најновији дијалекатски речник с овог подручја (ЖУГИЋ 2005), у овом сегменту, коректно је израђен.

Да би овакви пропусти били избегнути или сведени на најмању могућу меру, пред лексикографом је врло озбиљан задатак који се састоји

у што подробнијој анализи семантике и структуре деривата. Структура деривата подразумева јединство творбене основе и творбеног форманта (ДРАГИЊЕВИЋ 2007: 189), док творбено значење проистиче из међусобног односа творбене основе и творбеног форманта (МАТИЈАШЕВИЋ 1987: 112). О томе да се творбено значење генерише из јединства значења „творбених саставница твореница“ говори и САМАРЦИЈА 1998: 82. Лексикографску праксу начина дефинисања деривата дефиницијама којима се творбено значење сагледава из везе деривата са мотивном речју, теоријски потврђује и истраживање ЋОРИЋА (1992) на основу анализе разлика у дефиницијама простих речи и деривата у српским речницима.

Анализом дефиниција значења именичких деривата у дијалекатским речницима јужне Србије, дошли смо до успостављања систематизације примењених лексикографских поступака у њиховој интерпретацији, те ћемо стога најпре на примерима експлицирати системска лексикографска одступања, омашке или погрешке, да бисмо потом синтезом чињеничног стања предложили одговарајућа решења.

У сва три речника, додуше неравномерно, у дефинисању именичких деривата забележена је примена синонимске дефиниције од једног синонима који је уствари основна, мотивна лексема од које је изведеница настала. Након наведених примера, прокоментарисаћемо примењени лексикографски поступак и предложити одговарајуће решење које је у складу с лексиколошком нормом и лексикографском праксом. Највише таквих примера је у Речнику лесковачког говора: **бебѐнце** беба, **белилце** белило, **болешћина / болешчћина** болест, **брашњце** брашно, **вирјште** извор, вир, **војничѐ** војник, **господјнчѐ** господин, **грађанчѐ** грађанин, **другарјчкѐ** другарица, **јунакоња** јунак, **каспарјина** пеј. каспар, **ладовјнка** хладовина, **лебац** леб, **маглица** магла, **мазък** маз, **мамка** мајка, **марамјна** марама, **месѐнце** месо, **млекцѐ** млеко, **солчък** со, **трговчина** трговац, **ујчѐ** ујак, **устетјина** уста (МИТРОВИЋ 1984); **бабѐтка** баба, **јарчѐ** јаре, **пропастјја** пропаст, **путјнка** путања (ЗЛАТАНОВИЋ 1998); **бѐпчѐ** беба, **гусѐнка** гусеница, **корјца** кора (о хлебу), **ладовјнка** хладовина, **тјчѐ** птица (ЈОВАНОВИЋ 2004).

Оваквом дефиницијом која би се само у техничком смислу могла назвати синонимском, погрешно је идентификована семантичка структура одредничке, мотивисане речи, односно деривата. Очигледно је да су наводни синоними основне, мотивне лексеме, те да је на тај начин нарушен суштински принцип семантичке једнакости између одредница, именичких деривата, и наведених наводних синонима. У лексикологији се начин тумачења одредница синонимима поставља као постојање семантичког реципроцитета између одреднице и наведених синонима, тако да синоними, у статусу хипонима према одредничкој лексеми, могу у датом примеру да замене одредницу без битног семантичког померања (ЗГУСТА 1991: 247).

Овакав лексикографски поступак семантичког изједначавања деривата и мотивне лексеме, може се објаснити двојако: 1) случајном омашком, превидом и 2) занемаривањем, непрепознавањем творбеног значења које проистиче из синтезе значења творбених делова, односно творбене структуре деривата. Наиме, сви наведени деривати су дводелне изведенице са управним делом у творбеној основи и зависним делом који се налази у творбеном форманту којим се прецизира информација из творбене основе (ГОРТАН-ПРЕМК 2004: 127). Мотивне речи су просте речи које чине творбену основу из њих изведених деривата. Творбени суфикс модификује значење основне лексеме. Семантичке једнакости између изведеница и лексема којима су оне дефинисане, нема. Суфикси *-енце*, *-це*, *-иштина*, *-анце*, *-ишице*, *-ина*, *-че*, *-ичка*, *-оња*, *-инка*, *-ац*, *-ица*, *-ак*, *-ешина*, *-ејка*, *-ија*, *-чина*, *-ошина*, *-ка*, сасвим довољно упућују на деминутивно, аугментативно, хипокористичко и пејоративно значење изведеница, односно на околност да је реч о именичким изведеницама експресивне стилске обојености, односно о новонасталим именицама субјективне оцене. За значења ових, као и осталих суфикса који се у овом раду помињу као други творбени део деривата, в. КЛАЛН 2003 и СТЕВАНОВИЋ 1975.

Када се све ово има у виду, коректан лексикографски поступак води се на дефиницију деривата у којој се манифестује његово творбено значење. Сматрамо да одговарајућа синонимска дефиниција од само једног синонима, под условом да се за сваки дериват пронађе одговарајући деминутивни, аугментативни, хипокористички или пејоративни синоним стандардног српског језика, не би била сасвим адекватно решење. Она би могла доћи као допуна граматичке дефиниције којом се експлицира однос деривата према мотивној речи. С друге стране била би избегнута немогућност проналажења адекватног семантичког еквивалента за дијалекатске деривате попут **мазџк**, **солџџк**. Стога сматрамо да би добро решење била граматичка дефиниција, сама, или допуњена синонимском дефиницијом: **солџџк** *гем. и хий. од сол; устетина* *ауџм. и њеј. од усџа*.

Осим синонимском дефиницијом, примере изједначавања деривата и основне лексеме налазимо и код првостепених деривата који су дефинисани упућивачком дефиницијом: **вутарџна** в. вутарка, **фајдица** корист, в. фајда (МИТРОВИЋ 1984); **ајмануша** в. ајмана, **арниџка** в. арница, **влајџнка** в. влајина, **лубениџка** в. лубеница, **редениџка** в. реденица, **росуљка** в. росуља, **совџина** в. сов, **сечџина** в. сеча (ЗЛАТАНОВИЋ 1998). Јасно је да су лексеме на које су деривати упућени и самим тим семантички изједначени са њима, у творбеној структури деривата творбене основе као управни делови деривата којима се даје основна информација о дериватима, док се творбеним суфиксима таква информација додатно прецизира, те да деривати јединственом творбеном структуром представљају деминутивно-хипокористичка или аугментативно-пејоративна

образовања. Наведене деривате ваља дефинисати лексикографским дефиницијама у којима се даје њихово творбено значење, тј. дефиницијама у којима се огледа веза деривата с мотивном речју, нпр.: **сечџтина** *аугм. и њеј. од сеча*, или, **арњџчка** *дем. и хџџ. од арница*.

У лексикографској интерпретацији првостепених деривата запажа се појава семантичке еквиваленције деривата образованих од исте творбене основе али различитим творбеним суфиксима: **беснџца** обесна жена, в. беснуља / **беснуља** жена која бесни, в. бесница; **буљан** буљавко в. буљча / **буљча** човек буљавог погледа, в. буљан; **гоља** сиромах в. гољча / **гољча** сиромах (МИТРОВИЋ 1984); **буљко** буљавко / **буљча** в. буљко; **долџнка** долинаца / **долџнче** долинаца; **кучкарка** пеј. она која воли, која гаји псе / **кучкаруша** пеј. в. кучкарка; **лијарка** овца која се издваја из стада, овца штеточина / **лијаруша** в. лијарка; **мурган** ован мургасте (тамномаслинасте) боје / **мургоња** в. мурган; **пагравко** човек који храмље / **пагроња** пеј. човек који храмље; **прчла** пеј. жена која се прави важна / **прчџла** в. прчла; **шишко** дебелко / **шишкоња** в. шишко; **штрбан** крџзуб човек / **штрбоња** в. штрбан (ЗЛАТАНОВИЋ 1998); **загуљенко** незгодна, замлаћена особа / **загуљџтина** в. загуљенко; **носан** пеј. човек с великим носом / **носоња** в. носан; **носџна** *аугм. и пеј. од нос* / **носуриња** *аугм. и пеј. в. носина*; **скрчља** шкртица, тврдица / **скрчџтина** тврдица; **тупан** глуп, ограничен човек **тупаџџја** / **тупча** в. тупан; **чељко** пеј. напрасита, шкрта особа лоше нарави / **чељџтина** в. чељко (ЈОВАНОВИЋ 2004).

Огромна већина наведених примера представља парове првостепених деривата аугментативно-пејоративног значења изведених од исте творбене основе различитим суфиксима који се семантички бар донекле разликују, те је стога дефинисање једног од њих упућивањем на онај други, недовољно прецизно одређење творбене семантике деривата. Овде је реч о дериватима експресивног стилског обележја, пре свега о пејоративима за људска бића. Они се образују од исте творбене основе, негативне конотације, суфиксима који су такође пејоративног значења, али и формантима који су примарно неутрални а пејоративно обележје најпре добијају тек у вези са пејоративном творбеном основном, а потом аналогичном и у вези са неутралном творбеном основном. На ову појаву први је скренуо пажњу ЋОРИЋ (1995), а експресивном вредношћу примарно неутралних суфикса -ак, -њак, -љак, -џија, -ић, -аћ, -аш, -тека, -скоп, бавио се и БУГАРСКИ (2003: 17–69). До сличних резултата, на примерима пејоратива за лица у јабланичком говору, дошла је и ЖУГИЋ у својим радовима (ЖУГИЋ 2009: 81–106, ЖУГИЋ 2010 (у штампи)).

Имајући све ово у виду, дефиниције деривата наведене у проучаваним дијалекатским речницима, нису најпримереније. Показаћемо то на примеру два пара пејоративних деривата. **Беснџца** и **беснуља** јесу пејоративи настали од исте творбене основе, придева *бесан*, и то прва суфиксом

-ица чије пејоративно значење није примарно, и друга суфиксом *-уља* са примарним пејоративним значењем, везаним за пејоративну творбену основу. Стога се бесница и беснуља не могу тумачити као потпуни синоними, будући да је у деривату беснуља садржано кумулативно значење пејоративне основе и пејоративног суфикса. Стога би, по нашем мишљењу, дериват **беснуља** требало дефинисати дефиницијом: *у њојачаном значењу: бесница*.

Посебну пажњу скрећемо на неадекватно тумачење семантике другостепених деривата. Они нису настали директно од простих речи већ од првостепених деривата у вишем рангу деривације (ДРАГИЋЕВИЋ 2007: 190), те се самим тим семантички разликују од првостепених деривата. Примењена граматичка или граматичко/стилска дефиниција у Златановићевом и Јовановићевом речнику (код Митровића је овај тип дефиниције готово занемарљиве искоришћености) сасвим је на месту. Проблем се јавља у изједначавању семантике другостепених и првостепених деривата, о чему сведочи потпуно иста дефиниција оба деривата (описна, граматичка, упућивачка) што је резултат занемаривања разлика у њиховој творбеној структури. Ово потврђују следећи примери: **брадица** / **брадичка** мала брада; **брчкољ** неукусно направљено јело / **брчкољак** неукусно, на брзину спремљено јело; **водица** дем. вода / **водичка** вода в. водица; **врчкољ** / **врчкољак** гужва, неред; **девојченце** девојче, девојчица в. девојчулак; **зупче** зубић / **зупченце** зубић в. зупче; **колаченце** колачић; **котленце** / **котле** котлић; **листе** / **листенце** листић; **ложиче** / **ложичка** кашичица; **њивче** њивица в. њивичка / **њивичка** њивица в. њивче; **петленце** петлић, в. петле / **петле** петлић в. петличе, петленце; **сестричка** сестрица; **снопак** снопић в. снопче (нема одреднице снопче) / **снопченце** снопић; **тестиченце** сасвим мала тестијица (нема одреднице тестиче); **залчък** залагајчић, в. залак, залче / **залче** залагајчић, в. залчък, залак (Митровић 1984); **белуша** бела овца / **белушица** в. белуша; **мешко** пеј. човек великог трбуха / **мешкоња** пеј. в. мешко; **мешчинка** в. мешчина; **мркуша** овца мрке боје / **мркушка** в. мркуша; **колара** врста футе са шарамом у виду кругова / **коларка** в. колара; **раник** јагње које се рано ојагњило / **раниче** в. раник; **столичка** столичица / **столиче** в. столичка; **трошчица** в. трошче / **трошче** дем. од трошка; **шишкоња** в. **шишко** (Златановић 1998); **бапка** дем. и хип. од баба / **бапчица** дем. и хип. од баба; **бабичка** дем. и хип. од баба; **бабускѐрина** пеј. од баба; **детка** дем. и хип. од деда / **деткица** дем. и хип. од деда; **брадичка** дем. и хип. од брада; **ведерчък** дем. од ведер / **ведерче** дем. од ведер; **груменчък** дем. од грумен (није унета одредница груменче); **каменчък** дем. од камен (није унета одредница каменче); **компирчък** дем. од компир (није унета одредница компирче); **пампурчък** дем. од пампур / **пампурче** дем. од пампур; **прстенчък** дем. од прстен / **прстенче** дем. од прстен; **пенцерчък** дем. од пенцер / **пенцерче** дем. од пенцер; **рукавчък** дем. од рукав / **рукавче** дем.

од рукав; **самунџк** дем. од самун / **самунче** дем. од самун; **сапунџк** дем. од сапун / **сапунче** дем. од сапун (суфукс чџк: крвџк, крајџк, ошавџк, ренџк, солџк); **душџчка** дем. и хип. од душа; **њивџчка** дем. и хип. од њива; **пруџенце** дем. од прут / **пруџе** дем. од прут; **пупџче** дем. и хип. од пупа, стомачић / **пупџенце** дем. и хип. од пупа, стомачић / **пупџкица** дем. и хип. од пупа / **пупџка** дем. и хип. од пупа; **унуџченце** дем. и хип. од унук – унука (одредница унуче није унета); **слубџичка** в. слубица / **слубџица** дем. од слуба, лествица (ЈОВАНОВИЋ 2004). Овде ћемо оставити по страни доста неспретна методолошка решења дефиниција, а задржаћемо се на показаној семантици деривата која је у раскораку са односом њихових творбених елемената. Наиме, бабџичка, брадџичка, водџичка, њивџичка, сестрџичка су другостепени деривати настали од брадџица, водџица, њивџица, сестрџица суфиксом *-ка* који нијансом хипокористичког обележја модификује новонастале деривате, те би у складу с тим они морали бити дефинисани граматичко-стилском дефиницијом која одражава њихов однос према првостепеном деривату, нпр.: **брадџичка** дем. и хип. од *брадџица*. Исто је стање и код другостепених деривата девојџченце, колаџенце, листџенце, пручџенце, пупџенце, снопџенце, тестџиченце; пупџкица; каменџк, самунџк, сапунџк у којима суфикси *-енце*, *-ица*, *-џк* одражавају већи степен деминуције са нијансом хипокористичности. Њихове дефиниције би морале бити конципиране тако да одражавају различитост творбене структуре према првостепеним дериватима од којих су изведени, одражавајући на тај начин и извесну модификацију значења, нпр.: **девојџченце** дем. и хип. од *девојче*; **пупџкица** дем. и хип. од *пупџка*; **сапунџк** дем. и хип. од *сапунче*.

Сваки дијалекатски речник је трајно добро вишеструких вредности у коме је похрањена материјална и духовна култура народа чији је говор у њему представљен. Сходно томе, ово истраживање ни у ком смислу није исказивање вредносне оцене речника, већ само настојање да се будућим састављачима дијалекатских речника, бар у обради именичких изведеница помогне, да конкретне проблеме решавају на лексикографски прихватљив начин. Дијалекатска лексикографија мора ићи узлазном путањом када је реч о њеним квалитативним својствима. Она мора тежити бољим решењима примењујући, кад год је то могуће, њој прилагођене одређене сегменте из система лексикологије и лексикографије српског књижевног језика, и подвргавати се квалитетној редакцији дијалектолога, односно обучених лексикографа.

Закључна разматрања

Закључак о лексикографској интерпретацији именичких деривата у јужносрбијанским дијалекатским речницима могао би се свести на не-

колико напомена: дефиниције именичких деривата морале би да презентују њихова творбена значења која проистичу из јединства значења творбених основа и творбених суфикса.

Дефиниције морају бити конципиране тако да се из њих може сагледати семантичка веза деривата са мотивном речју: првостепени деривати се доводе у везу са простим речима, док се другостепени деривати доводе у везу са првостепеним дериватима.

У том смислу, најподеснија је граматичка дефиниција која може бити допуњена синонимском дефиницијом.

За дефинисање именичких изведеница мотивисаних неким, најчешће пејоративним својством људи, примеренија је опасна дефиниција, по могућству допуњена синонимском дефиницијом. Различит степен исказане пејоративности деривата од исте, пејоративне творбене основе, претежно условљен природом суфикса (примарно неутрални суфикс – примарно пејоративни суфикс), не дозвољава примену упућивачких дефиниција, већ ће се дериват са појачаном пејоративношћу тако и дефинисати: **прчџла** у *појачаном значењу: ѿрчла*.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БУГАРСКИ 2003: Бугарски, Ранко. *Жарѿон: Линѿивисѿичка сѿѿудија*. Београд: Библиотека XX век, 2003.
- БЪЛГАРСКО ЛЕКСИКОГРАФСКО ДРУЖЕСТВО, СЕКЦИЈА ЗА БЪЛГАРСКА ЛЕКСИКОЛОГИЈА И ЛЕКСИКОГРАФИЈА ПРИ ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК «ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЈЧИН» БАН, ВЕЛИКО ТЪРНОВО, 2007, 343–354.
- ГОРТАН-ПРЕМК 2004: Гортан-Премк, Даринка. *Полисѿемија и орѿанизација лексичкоѿ сисѿѿема у срѿскомѿ језику*. 2. изд. Београд: Завод за уѿбенике и наставна средства, 2004.
- ДРАГИЋЕВИЋ 2007: Драгићевић, Рајна. *Лексиколоѿија срѿскоѿ језика*. Београд: Завод за уѿбенике, 2007.
- ЖУГИЋ 2005: Жугић, Радмила. *Речник ѿвора јабланичкоѿ краја*. Српски дијалектолошки зборник ЛП. Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 2005.
- ЖУГИЋ 2007: Жугић, Радмила. „Обрада придевских деминутива у српским дијалекатским речницима“. *Лексикографијата и лексикологијата в сѿвремения свят*. Материали от IV национална конференция с меѓународно участие на Българското лексикографско дружество в част на проф. Кристалина Чолакова, Софија, 21–22 октомври 2006 г. –
- ЖУГИЋ 2008: Жугић, Радмила. „Лексикографска интерпретација глаголских деминутива у речницима признеско-тимочке дијалекатске зоне (семантичко-творбени аспект)“. *Зборник Маѿице срѿске за филолоѿију и линѿивисѿику*. Књ. Л1/1–2, Нови Сад, 2008, стр. 175–189.

- ЖУГИЋ 2009: Жугић, Радмила. „Пејоративи за мушка лица у јабланичком говору образовани суфиксима -ко, -ља, -оња и -ча“ (у штампи).
- ЖУГИЋ 2010: Жугић, Радмила. „Пејоративи за мушка лица у јабланичком говору од нископродуктивних суфикса и њихов семантичко-творбени однос према пејоративима са продуктивним суфиксима -ко, -ља, -оња, -ча“ (у штампи).
- ЖУГИЋ 2009: Жугић, Радмила. „Семантичко-творбена анализа пејоратива за женска лица у јабланичком говору (југозападно од Лесковца)“. *Зборник Матице српске за филолоџију и лингвистику*. Књ. ЛП/2, Нови сад, 2009, 81–106.
- ЗГУСТА 1991: Зуста, Ладислав. *Приручник лексикографије*, превод и предговор Д. Шипка. Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- КЛАЈН 2003: Клајн, Иван. *Творба речи у савременом српском језику: суфиксација и конверзија*. Књ. 2. Београд – Нови Сад: Институт за српски језик САНУ, Матица српска, 2003.
- МАТИЈАШЕВИЋ 1987: Матијашевић, Јелка. „Око неких питања у творби речи“. *Научни сасиџанак слависти у Вукове дане*. Књ. 16/1, Београд, 1987, стр. 109–119.
- САМАРЦИЈА 1998: Самарција, Марко. *Хрвајски језик 4*, уџбеник за 4. разред гимназије. Загреб: Школска књига, 1998.
- СТЕВАНОВИЋ 1975: Стевановић, Михаило. *Савремени српскохрвајски језик*. Књ. I. 3. изд. Београд: Научна књига, 1975.
- ЋОРИЋ 1992: Ћорић, Божо. „Творбено и лексичко значење (наша лексикографска пракса)“. *Научни сасиџанак слависти у Вукове дане*. Књ. 22/2, Београд, 1992, стр. 257–262.
- ЋОРИЋ 1995: Ћорић, Божо. „О неким специфичностима суфиксалне деривације именица у српском разговорном језику“. *Књижевности и језик* бр. XLII / 1–2, Београд, 1995, стр. 35–41.

Радмила Жугич

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ ПРИ ТОЛКОВАНИИ СЕМАНТИКИ ПРОИЗВОДНЫХ СЛОВ НА ОСНОВАНИИ ОТНОШЕНИЯ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ОСНОВЫ И СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ФОРМАНТА

Резюме

В настоящей работе на примерах, взятых из трех жюносербиянских диалектных словарей, применены лексикографические приемы при интерпретации производных имен существительных.

Автор обратил внимание на некоторые неадекватные и не очень удачные методологические решения. Им предложены новые, более адекватные решения, согласованные с лексикографической практикой и лексикографической нормой.

Дефиниция деривата должна полностью отражать его словообразовательное значение, базирующееся на связи значения словообразовательной основы и словообразовательного форманта.

Самой подходящей грамматической дефиницией является дефиниция, согласно которой дериваты осуществляют связь с мотивирующим словом, определяемым в зависимости от ранга деривата.

При определении пейоратива для лиц следует пользоваться дескриптивной дефиницией, если в лексическом фонде сербского литературного языка можно отыскать соответствующий семантический эквивалент.

Данная работа могла бы представлять небольшой вклад в диалектную лексикологию, так как в не предлагаются некоторые новые направления, которые могут быть использованы при лексикографической обработке одной богатой лексико-семантической группы.

ГОРДАНА М. ЈОВАНОВИЋ

Београд

ЈОШ ПОНЕШТО О ЈЕЗИКУ ХИЛАНДАРСКОГ ТИПИКА

О *Хиландарском ѿиѿику* написано је много студија, расправа, чланака из пера најугледнијих слависта, почевши од Ватрослава Јагића, па преко Јана Шафарика, архиепископа Димитрија, Петра Ђорђевића, Александра Белића, Павла Ивића и многих других. Међутим, питања везана за ово изузетно значајно дело старе српске писмености толико су многобројна да захтевају и даља проучавања. У овоме раду речено је неколико опаски које се тичу језика.

Кључне речи: *Хиландарски ѿиѿик*, Свети Сава, Ватрослав Јагић, архиепископ Димитрије.

Личност Светога Саве и његов огроман рад и труд обележили су на најбољи могући начин немањићку државу, почевши од првих година XIII века. То је време кад се јављају први књижевници – Срби, а то је и време кад се, сигурно уз учешће Светога Саве, постављају темељи новијег рашког правописа, кад се нормира рашка школа старословенског језика, која ће претрајати читаве векове. Она ће увек бити узор српским писцима и преписивачима, чак и онда кад је тзв. ресавски правопис требало да преузме ту улогу. Рад, дакле, на уобличавању и даљој разради српске редакције, која је за подлогу имала штокавски дијалекат, био је један од изузетно важних видова делатности Светога Саве.

Други и ништа мање важан посао да колико год може ојача снагу и углед српске државе и српске цркве, која је стекла аутокефалност, Свети Сава је обавио изванредно, уз велики и умешан дипломатски и државнички напор, који је донео добар плод. Српска држава и српска црква, захваљујући Савином раду и заузимању, добија *Номоканон* или *Крмчију*, која је била чврст правни темељ осамостаљене цркве и политички стабилизоване државе. Била је то Савина самостална компилација и кодификација византијског права (Богдановић 1986: 12).

Први српски архиепископ посвећује велику пажњу манастирском и испосничком животу. Тако су настали *Карејски* и *Хиландарски ѿиѿик*.

Први представља превод „са некога стандардног грчког пустињачког, скитског типика“ (БОГДАНОВИЋ 1986: 14), а други, *Хиландарски*, који је настао 1199. године, кад и *Карејски*, представља превод и адаптацију уводног дела, пролога, грчког *Евергејидској ѿиѿиѿика* из Цариграда. Допуњену и прерађену верзију *Евергејидској ѿиѿиѿика*, која је настала средином XII века, користио је Свети Сава приликом редиговања *Хиландарској ѿиѿиѿика* (БОГДАНОВИЋ 1986: 16). Он је превео само уводни део, како сматра Д. Богдановић, и то „пролог“, а не и „синаксар“, који доноси првила богослужења за читаву годину.

На ову важну чињеницу скренуо је пажњу још В. Јагић пишући о *Хиландарском ѿиѿиѿику* и његовом грчком узору. Нарочито је истакао да то није потпуни типик, али он садржи „оно што се тиче историје манастира, његових оснивача и дисциплине његових становника – калуђера“ (ЈАГИЋ 1898: 1). Јагић сматра да је превод читавог типика на словенски језик могао настати већ у XI или почетком XII века, и то у неком светогорском манастиру, као и да је Свети Сава већ имао тај готов словенски превод, па није било потребе да га други пут преводи, него је превео само „пролог“ са већ поменутиим садржајем (ЈАГИЋ 1898: 3).

Грчки текст који је послужио као предложак *Хиландарском ѿиѿиѿику* има 43 главе, а толико их има и српски типик (ЈАГИЋ 1898: 3). Кад је реч о аутору, односно о преводиоцу (састављачу) *Хиландарској ѿиѿиѿика*, В. Јагић сматра да то није био Свети Сава, него да је то урадио неко од његових калуђера „вјештих колико толико грчкому језику“ (ЈАГИЋ 1898: 3) и да су га они дотерали према *Евергејидском ѿиѿиѿику*.¹ Међутим, В. Јагић скреће пажњу на то да се већ у првој глави налази један уметак кога нема у грчком предлошку, а садржи опомене и поуке које Свети Сава упућује калуђерима. Јагић не зна чији је то додатак, односно уметак – да ли га је Свети Сава лично саставио или само пренео текст који се већ налазио у неком панегирику (ЈАГИЋ 1898: 4).²

Овај уметак садржи цитате из јеванђеља и апостола који су несумњиво преузети из словенског превода³, који је Свети Сава сигурно добро знао (ЈАГИЋ 1898: 7). Налазећи велику сагласност између три упоређивана

¹ В. Јагић нарочито истиче значај књиге руског научника Алексеја Дмитријевског која се бави типцима, патријарашким и манастирским; у њој се налази „грчки образац, грчко огледало хиландарског типика“ ([в:] ЈАГИЋ 1898:1). На стр. 615–656 ове књиге налази се предговор, односно пролог типичу; пролог садржи кратку историју Евергетидског манастира, податке о његовим оснивачима, приложницима, упутства како треба чинити помен ктитору, о томе како треба да живе и да се понашају калуђери у манастиру итд. Овај пролог је скоро од речи до речи преведен у *Хиландарском ѿиѿиѿику*.

² Ипак изгледа да је В. Јагић сматрао, што би се могло закључити из даљег текста, да је тај уметак дело Савиних руку.

³ В. Јагић упоређује текст уметка са *Мирослављевим јеванђељем* и *Шиниѿовачким аѿосѿолом*.

текста (в. нап. 3), В. Јагић сматра да су морали бити унесени из словенског превода и да је то доказ да је Сава аутор тога уметка (ЈАГИЋ 1898: 9). Укратко речено, В. Јагић сматра да је синаксар Свети Сава већ имао у словенском преводу, па није било потребе да се поново преводи; пролог о настанку манастира Хиландара, о организацији калуђерског живота у њему урадио је неко од калуђера који је знао основе грчког језика и дотерао га је према *Еверџийском ѿиѿику*, а опширан уметак у првој глави и у још неким главама биће дело лично Светога Саве. Тако, на пример, у другој глави налази се цитат из јеванђеља кога нема у грчком предлошку, а архиепископ српски је веома волео, према Јагићевим речима, да цитира јеванђеље (ЈАГИЋ 1898: 10). Кад је реч о преводиоцу овога типика, В. Јагић изричито каже да „преводиоца није био јаки у правилима словенске граматике“ (ЈАГИЋ 1898: 59) и да често меша црквене са народним облицима; примећује истовремено да словенски текст није чисто српски, него да у њему има и бугарских или македонских наноса. Њих види у облицима: нга (ум. ѿгда), сѿга, сега, кѿгн – тѿгн итд., али наводи и очите србизме, као што је 1. л. мн. -мо: волнмо, вѿкоушамо, нзднмо; € ум. стсл. ѿ: прѿдѿне годнне, прѿве неѿѿле, обѿгнне молтѿе итд. По свој прилици су србизми, према Јагићевом мишљењу, и облици за 3. л. јд. и мн. без -тъ: да оставн, разѿѿн, мнн мн се, нѿѿ хоѿе, нѿѿ дрѿѿе (ЈАГИЋ 1898: 60); за сигурније србизме сматра облике: оукоушати, оупрашаѿѿ, оузнати, вѿ оуторннкы, вѿроуо оу бога итд.; србизми су и ере (ум. ѿѿе), ннѿторѿ, ннѿѿѿре, ннко моуѿе итд. (ЈАГИЋ 1898: 60). Најзад, закључује да је писац *Хиландарскої ѿиѿика* ипак „познавао главне црте српског језика“, али ипак „није био човјек родом из чистих српских крајева“ и на овакав закључак га наводе не толико бугаризми или македонизми него „... цијели утисак, којему се читајући тај замршени, несклапни пријевод, никако не могу отети“ (ЈАГИЋ 1898: 60). Толико са Јагићеве стране кад је реч о аутору превода (састављачу) *Хиландарскої ѿиѿика*.

Лазар Мирковић, други важан истраживач овога дела, каже: „Нама се чини, тврдити не можемо, да је Св. Сава сам радио на овом типичу, а да разнородности језичне потичу можда од каснијих преписивача овога типика...“ (Мирковић 1935: 2) и наставља: „Уплетеност и утканост превода са допунама у хиландарском типичу је таква, да упућује на рад једнога лица“ (Мирковић 1935: 3).

Следећи истраживач који је овоме делу посветио пажњу био је Александар Белић, и то пре свега са правописне и фонетске тачке гледишта, али је коментарисао и друге језичке особености (неке од њих би могле упућивати и на руски утицај, као што је писање ѿ иза сугласника, док, што се тиче облика, „ту ће бити сасвим мало утицаја руских текстова“ (Белић 1999: 390). Дајући опширну историјску подлогу на којој је могао настати *Хиландарски ѿиѿик*, он нарочито истиче значај Свете

Горе и узајамна руско-бугарско-српска прожимања која су тамо настајала захваљујући значајним манастирима Зографу, Пантелејмону, Хиландару. Руски, бугарски и српски писци и преписивачи потпадали су, свесно или несвесно, под утицај друге редакције, а то се види и у *Хиландарском ѿиѿику* (Белић 1999: 362). Сагласно свом термину „зетско-хумска редакција“, А. Белић наводи ортографске особине те редакције, а то су: њ (= њ, њ), љ (= љ, љ), љ (= љ, љ), љ (= љ, љ), љ (= љ, љ), љ (= љ, љ), љ (= љ, љ), љ (= љ, љ)... (Белић 1999: 365). Са премештањем државног центра у Рашку, у Немањино време, та је ортографија понешто измењена, што се види и у Немањиној повељи из 1199. године, у којој налазимо и изразито рашку иновацију која се огледа у употреби к, г ум. љ (у значењу љ, љ). Ову је ортографију, према Белићевом мишљењу, Свети Сава понео у Хиландар и тамо је, током времена, прерађује – уводи, између осталог, прејотоване вокале љ, љ (Белић 1999: 366–367). За њега је најинтересантнији *Хиландарски ѿиѿику* и на основу његове ортографије закључује да га је писало једно лице, али „то није могао бити св. Сава, јер се у извесном правцу његова ортографија разликује од ортографије овог споменика“ (Белић 1999: 369), мада допушта да је Свети Сава могао давати неке сугестије, али их је писар уносио на свој начин. Следи прилично опширно разлагање које се односи на писање љ-љ, љ-љ-а, љ-љ.

Анализирајући ортографију и неке граматичке одлике овога споменика, А. Белић је покушао да дијалекатски лоцира преводиоца (састављача) *Хиландарског ѿиѿику*. За ту убикацију послужиле су му црте нашег народног језика које налази у овом делу (Белић 1999: 391–394). Поред више народних црта које наводи, а које су типичне „за све средњештокавске и новоштокавске говоре“ (Белић 1999: 393), А. Белић нарочито истиче наставак *-смо* у 1. л. мн. аориста типа *ѡставнѡмо, нздѡмо, приложнѡмо* и закључује да преводилац није могао припадати средњоштокавском говору, јер је у њему *-хмо* дало *-мо*, као што је случај и у косовско-ресавским говорима, што значи да је припадао говорима јужног типа и, по Белићевом мишљењу, сва је прилика да је у питању Зета. За припадност зетском говору А. Белић наводи и друге доказе, као што је, на пример, мешање локатива и генитива мн. (Белић 1999: 393)⁴.

Петар Ђорђевић је изнео нека занимљива запажања која се тичу језика *Хиландарског ѿиѿику*. Најпре је у своме раду дао податке о рукописима који су досад познати у науци (Ђорђевић 1935: 189–190), а онда, анализи-

⁴ Његов закључак је следећи: „... да је писац Хиландарског типика, који није владао у потпуности грчким језиком, и није био вичан превођењу са тог језика на црквено-словенски језик српске редакције, – био по пореклу, вероватно, из Зете. Дошавши у Свету Гору и примивши ортографију св. Саве, он је тамо где му та ортографија није давала потребних знакова, остајао при ортографији сличној оној која се налази у Мирослављевој јеванђељу, само без јусова (ѡ и ѡ). Што је ипак ѡ употребљавао, то је чинио по угледу на руску ортографију тога времена, желећи придати своме делу што више црквени, архаични карактер“ (Белић 1999: 394).

рајући поједине језичке и правописне одлике овога дела, закључује да „... целокупна слика која се добива када се проуче језичке особине Хиландарског типика одлучује за његово српско порекло“ (Ђорђевић 1935: 194). Говорећи о *Евергејинском ѿиѿику*, наравно, у вези са *Хиландарским*, П. Ђорђевић истиче да је овај типик превео калуђер који је био добро упознат са манастирским животом на Светој гори. Потврду за ово види и у скоро доследној употреби грчких техничких назива, као што су: *трапеза*, *днокланѿо*, *анафора*, *красовољ*, *протъ*, *типникъ* итд.; све то доказује да је лице које их је употребљавало живело дуго у грчкој средини, „а то би се у првом реду односило на св. Саву више него на ма којег од његових тадашњих сународника“ (Ђорђевић 1935: 198). Поредиши језик *Хиландарској ѿиѿика* са језиком *Посланице св. Сѿириѿону*, за коју се сматра да је Савино дело, П. Ђорђевић и у стилу којим је писан типик види Савину руку (изворне допуне и измене у њему) (Ђорђевић 1935: 198–199). Нарочито скреће пажњу на употребу деминутива као елемента личне Савине осећајности, о чему ће касније бити више речи, као и на употребу етичког датива (Ђорђевић 1935: 199).

Питањем језика *Хиландарској ѿиѿика* бавио се и Павле Ивић. Он нарочито истиче да од Светога Саве почиње *диѿосија* у српској писмености, односно да се од тада употребљавају два различита језичка кода у истој средини, али са диференцираном функцијом (Ивић 1979: 169). Каже даље да је количина народних елемената у *Хиландарском ѿиѿику* изузетно велика и да „... он даје проучаваоцу највише обавештења о живом језику Срба у средњем веку“ (Ивић 1979: 170). Корисне су напомене које говоре о вокализму и консонантизму, о деклинационим иновацијама (Ивић 1979: 170), али је изузетно значајна она која се односи на одступања од српскословенске нормe, што омогућава да се стекне јасна слика о гласовном и морфолошком систему говорног језика Срба у то време (Ивић 1979: 171). Говорећи о дијалектизмима у овом споменику, П. Ивић наводи, између осталог, временске прилоге типа *нга* (= кад), *сѿга*, *сѿга* (= сад), односно *кѿгн*, *тѿгн* (= кад, тад). Из ових су се облика развиле дијалекатске форме типа *сѿѿ*, *ѿѿѿ* карактеристичне за данашњу призренско-тимочку зону (Ивић 1979: 171), а то опет наводи на закључак о томе да састављач *Хиландарској ѿиѿика* потиче из југоисточних српских крајева и да уопште није вероватно да је Свети Сава имао те особине у свом говору; неке особине као што је „деклинирање“ партикуле *жѿ* у лицу *нѿж* у номинативу јд. и *нѿн* у номинативу мн. говориле би у прилог томе да Сава није чак извршио ни подробнију редакцију текста (Ивић 1979: 171).

Погледајмо мало поближе ове облике. Облици *нѿж*, *нѿн* као односна заменица јављају се заиста у номинативу јд. и мн. м. р. У рукопису *Хиландарској ѿиѿика* таха Марка, изузетно писменог српског средњове-

ковног писца и преписивача, увек се замењују са нѣ, као што је то случај и са осталим дијалектизмима типа кѣн (= када), који се замењује са кѣда, когда; ево неколико примера: нѣъ боудѣтъ знакъмѣ (Хил 12v, 22/27); а на вѣтерѡу жѣ нѣъ хоцѣ вѣтерѣтти (Хил 9v, 8/22); да нѣи жѣ въ рѣченѡмъ вѣпадоше (Хил 16r, 31/12); нѣи дрѣжѣ (Хил 30v, 12/41); нѣи соутѣ (Хил 12v, 4/27); нѣи нѣоутѣ (Хил 29r, 31/38) итд. Прилично је тривијално истицати да су односне заменице настале од анафорске заменице додавањем речце жѣ (*јѣже > нѣжѣ). А тако су настали и облици ѣкъ- ѣкѣжѣ; ѣковъ- ѣковѣжѣ (Ђорђевић 1975: 106, 108). Облик нѣъ у номинативу јд. м. р. јавља се и у *Зографском јеванђељу*, старословенском споменику с краја X и почетка XI века, који је настао на македонском терену (Ђорђевић 1971: 42). Забележено је 16 таквих примера (Николић 1978: 147). Још у једном, али несумњиво српском споменику – зборнику – под називом *Поученија Теодора Сѣудуиѣа* из друге четвртине XIII века, забележени су облици нѣъ и нѣи (Јовановић-Стипчевић 1979: 87). Ови, дакле, облици јављају се и у канонском старословенском споменику и у *Хиландарском ѿиѣиѣу*, који П. Ивић лоцира на југоисточни српски терен, близу македонске границе и у *Сѣису о убијениимъ Буѣарима*, који је несумњиво штокавске провенијенције, као и *Хиландарски ѿиѣиѣик*, али има неке елементе македонско-бугарске вокализације полугласа у *о*, ређе у *е*. У *Рјечнику из књижевних сѣтарина срѣскихъ* Ђ. Даничића (1863: 392–393) не бележе се облици нѣъ, нѣи, него само регуларни нѣжѣ, нѣжѣ, нѣмѣжѣ, ѣжѣ итд. Код И. И. Срезњевског (СРЕЗНЕВСКИЙ 1893: 1027) бележе се облици нѣжѣ = нѣъ, ѣжѣ, ѣжѣ. И најзад – сигурно би се нашло још старосрпских споменика са наведеним ликовима односне заменице. Задатак је српске историјске дијалектологије и историје српског језика да их истражи и објасни.

Коментаришући Ђорђевићево инсистирање на употреби деминутива и етичког датива као доказима за Савино ауторство, П. Ивић сматра да је то нека врста манира „у изражавању који је тада владао у одређеној средини (хиландарској?)“ (Ивић 1979: 171). Кад је реч о тзв. македонизмима, П. Ивић сматра да су то све књишке речи које су постојале и у другим српскословенским споменицима, јер је рукописна трансмисија често ишла преко Македоније; све то што се карактерише као „македонизам“ своди се на замену тврдог, односно меког јера са *о*, односно *е*: ту су и чести генитиви мн. на -ѣи. У *Хиландарском ѿиѣиѣу* нема других особина које би указивале на македонски утицај, као што би била замена назала, губитак епентетског *л* (Ивић 1979: 171–172). Једино заменички облик *ѿѡј* (номинатив јд. м. р.), који се јавља неколико пута, није обичан у српскословенској писмености, али тај један пример није довољан за нека далекосежнија закључивања о пореклу писца (састављача) *Хиландарској ѿиѣиѣика*. На основу свега овога, П. Ивић закључује да он потиче „из југоисточних српских крајева, као што сведоче и дијалектизми у његовом језику, и то из неког предела сасвим близу границе македонске језичке

области, тако да су поједини македонизми били продрли и у његов заичајни говор“ (Ивић 1979: 172).

У наведеним радовима налази се још много занимљивих и важних запажања о *Хиландарском ѿиѿику* и о његовом језику и сваки истраживач ће их помно проучавати и изводити одређене закључке. Мој прилог овоме питању су неколика запажања која се тичу језика овог изузетно значајног споменика наше писмености.⁵

О многим фонетско-фонолошким карактеристикама говорили су најподробније А. Белић и П. Ивић, о чему је већ било речи. Са своје стране скренула бих пажњу на једну појаву која је свакако важна, а реч је о гласу *јаѿи*. Генерално се може рећи да преписивач (состављач) овога типика сасвим добро контролише употребу *јаѿи* и таквих је примера безброј: вѿнѿа (Хил 9г, 19/21); тѿло (Хил 13г, 29/18); мѿсто (Хил 14г, 20/20); дѿло (Хил 14г, 17/20); гнѿвѿ (Хил 27в, 33/36) итд. Међутим, ситуација потпуно другачије изгледа у лексемама које означавају дане у седмици: неѿла и понеѿлннкѿ. Ове две лексеме јављају се у већем броју у десетој глави (прва 9 пута, а друга 4 пута; Хил 8г–10в, 22/25) увек у лику без *јаѿи*: неѿла, неѿле, неѿлѿ, неѿлоу (XXIII)⁶ итд.; понеѿлннкѿ (XXIV), по(о)неѿлннкѿ (XXVII). Обе ове речи дате су у лику скраћеница, на пример: не^ѿла, не^ѿлоу; поне^ѿлннкѿ, пне^ѿлннкѿ⁷ итд. Свакако да је реч о фонему *јаѿи* и њеној реализацији у кратким и дугим слоговима; ако се при томе узме у обзир и ортографско-графичка реализација $\text{ѿ}=\epsilon$, онда то значи да је ϵ алофон фонеме ѿ . А наведени ликови скраћенице потврђују да се исти вокал понавља у два узастопна слога...⁸ У прилог оваквом тумачењу је и лексема *тѿло*, која се јавља у оваквом односу: *тѿло*, (Хил 13г, 30/18), *тѿла* (Хил 36г, 8/48), о *тѿлѿ* (Хил 20в, 32/18) према: *талеса* (Хил 37г, 12/49), *талесно* (Хил 19г, 18/16), *телеснѿн* (Хил 12в, 26/27), *талесно* (Хил 25в, 32/33).

У оквиру свега овога треба обратити пажњу и на графему *ѿ*. У Хил она је полифункционална: $\text{ѿ} = \text{ѿ}$: *хѿѿѿтнѿ* (Хил 1в, 26/3), *подвнѿтн са*

⁵ Основу мога рада чини *Хиландарски ѿиѿику*, односно рукопис Chil AS 156, објављен у Београду 1995. године (у тексту Хил). У *Кѿѿалоју ћирилских рукописна манасѿира Хиландара* Д. Богдановић (1978: 53) каже: „Хиландарски типик AS 156, почетак XIII века. Пергамент... Устав почетка или првих деценија XIII в., српска редакција, старији рашки правопис са доста елемената зетско-хумске ортографије...“ У раду сам се служила и другим издањима, које наводим у Изворима. Пагинацију наводимо према издању рукописа Chil AS 156. Наводе се стране *recto*, *verso*, број реда и страна у издању на којој се налази цитирани пример

⁶ Римским цифрама обележене су стране у фототипском додатку.

⁷ Лексема *ѿѿла* увек је са *јаѿиом*; и скраћеница је *ѿѿ^ѿ*, што је у складу са очуваним јатовским позицијама у овом рукопису.

⁸ Овакво скраћивање речи *неѿла* и њено разрешавање у лику *неѿ(ѿ)ло* бележи се и у другим српским споменицима и у њиховима издањима, [в.]: Јовановић-Стипчевић 1979: 89; [в.] Ђорђевић 1975: 106, 108.

(Хил 21г, 12/28), масопуста (Хил 22v,9/30), чада (Хил 22v, 13/30), паматъ (Хил 32v, 22/43) (у овом случају свакако је у питању само графичка, а не изговорна вредност); њ = њ (ово ортографско решење је изузетно често и несумњиво потврђује изговорну вредност њ у српском језику): брата мон (Хил 9г, 29/21), доволни боудѣта (Хил 19г, 11/24), ѡбанѣталоу (Хил 26г, 4/35), зрнта (Хил 31v, 8/42), всагда (Хил 31v, 17/42), ревьнѣталне (Хил 31v, 18/42), вашаць (Хил 35г, 33/46) итд.; њ = ѣ, о чему је већ било речи у вези са лексемом тѣло.

Од глаголских облика требало би, поред осталих, споменути и облике: плачѣм се, алчѣм и жеждѣм у исказу плачѣм се здѣ да тамо оутѣшѣм се. алчѣм и жеждѣм здѣ да тамо насытѣм се. („... плачимо овде да се тамо утешимо, гладујмо и будимо жедни овде, да се тамо наситимо“) (Хил 56). Очигледно је да су глаголи четврте Лескинове врсте оутѣшѣти сѣ, насытѣти сѣ утицали на остале, па имамо облике које не очекујемо; бележе се и облици: алчѣм, жаждѣм (ЛЕОНИДА 173), али се остали рукописи слажу са Хил (ДИМИТРИЈЕ/МАРКО 26; ШАФАРИК 161). Могуће је да су на настанак ових облика утицали и неки ванјезички моменти, на пример, сазвучје истих наставака који се понављају у низу, један за другим, а који су читању могли дати одређену ритмичност.

Неколико речи о деминутивима у овом споменику. Деминутиви представљају несумњиво активан слој српског лексичког фонда, а посебно су карактеристични за разговорни језик. Тако је било и у историјској перспективи. Нема сумње да су у том смислу играле и играју улогу разни чиниоци, као што су личне намере говорника, његова мотивисаност да делује на сабеседника, неке специфичне околности у којима се одвија комуникација итд.; тај деминутивни елеменат има за циљ да модификује основну именицу, не само творбеним поступком, односно низом специфичних творбених суфикса, него и да на нивоу синтагматских конструкција појача или подупре деминуцију.

Инвентар деминутива у *Хиландарском ѿиѣику* своди се на неколико лексема. Деминуција, дакле, нема тенденцију неког обухватнијег, ширег захвата.

Бележи се и лексема клепаць; тако у шестој глави читамо вѣдѣрѣм же тогда вѣ клепаць (Хил 17г, 6/14). Овако је и код Димитрија (10а–10б) и код Леониде (183), док је код Марка (10а–10б)⁹ вѣ млоу клепаць. Код Шафарика вреди поменути ову потврду, иако је Шафариков текст веома русифициран¹⁰, вѣсклепаць оу млоу вѣльце (ШАФАРИК 172). Неки ред ниже

⁹ Примере из Марка дајем заједно са примерима из Димитрија; посебно се не означава пагинација, јер се налазе у напоменама у издању епископа Димитрија.

¹⁰ За овај препис Ј. Шафарик каже следеће: „Ми овде предајемо јавности цео тај типик..., али на жалост по препису, који није, као што би требало, сасвим верно написан према старом подлинику, ни што се тиче језика ни правописа... Онај што је ово препи-

Ово би, у ствари, био инвентар деминутива у *Хиландарском ѿиѿику*. Они, по свој прилици, припадају језику преписивача (састављача) типика, а не редакторском поступку лично Светога Саве. Поготову што је П. Ивић већ убедљивим доказима одредио дијалекатску припадност састављача (Ивић 1979: 172). Наведени деминутиви су сасвим спорадичног карактера, своде се на неколико лексема и поступак деминуције није ни у њима спроведен систематски, него се поред деминутива увек јавља и мотивна реч, и то много чешће (усп. само лексему *келни*). Њихова употреба оставља утисак стилске обојености, односно тежње састављача (преписивача) да се једна поред друге, у истој реченици или у истом пасусу, не нађе више пута поновљена лексема у истом облику. Наводим и још један пример где је преписивач могао употребити деминутив, а он то ипак није учинио, него је саставио синтагму ...*да не подасть другг друггѿ ђдениа никого или питниа ни до малы капле сьмѣснѿ сь виномѿ* (Хил 14v, 31/20), („... не треба један другоме да дајете какву храну или пиће, ни мале капље да помеша са вином“) (Хил 68). Могао је сачинити деминутив од лексеме *капла*, али то ипак није учинио (овако је у свим рукописима). У типичу би се још могло наћи оваквих примера.

Хиландарски ѿиѿику још није у потпуности језички проучен. Несумњиво је да је неопходна темељна језичка студија која би отклонила недоумице и дала поузданије одговоре на многа важна питања која се тичу језика. Моји скромни прилози овоме питању, које сам у раду представила, допринеће, надам се, неким решењима одређених језичких недоумица или бар отворити расправу о њима, што сматрам веома корисним и пожељним.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Белић, Александар. *Историја српског језика, студије, расправе, криѿице*. Издана дела Александра Белића. Књ. 7. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999.
- БОГДАНОВИЋ, Димитрије (прир.). Свети Сава. *Сабрани списи*. Стара српска књижевност у 24 књиге. Књига друга. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 1986.
- БОГДАНОВИЋ, Димитрије. *Кайалоѿ ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Београд: Српска академија наука и уметности, Народна библиотека СР Србије, 1978.
- БОШКОВИЋ, Радосав. *Одабрани чланци и расправе*. Титоград: ЦАНУ, 1978.
- Даничић, Ђура. *Рјечник из књижевних старина српских*. Дио први. Београд, 1863.
- ЂОРЂИЋ, Петар. „Прилози проучавању језика у списима Св. Саве.“ *Бојословље* X, св. 2–3. Београд, 1935: 188–199.

- ЂОРЂИЋ, Петар. *Српословенски језик*. Нови Сад: Матица српска, 1975.
- ЂОРЂИЋ, Петар. *Историја српске ћирилице*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1971.
- ИВИЋ, Павле. „О језику у списима Светога Саве.“ *Међународни научни скупи Сава Немањић – Свети Сава (историја и предање)*. Научни скупови, Књига VII, Председништво, Књига 1. Београд: Српска академија наука и уметности, 1979: 168–175.
- ЈАГИЋ, Ватрослав. „Типик Хиландарски и његов грчки извор (додатак к издању епископа Димитрија).“ *Споменик Српске краљевске академије XXXIV*, Други разред, 31. Београд, 1898: 1–66.
- ЈОВАНОВИЋ–СТИПЧЕВИЋ, Биљана. „Спис о убијеним Бугарима Теодора Студита (Препис из српског рукописа XIII века).“ *Археографски прилози* 1. Београд: Народна библиотека Србије, 1979.
- МИРКОВИЋ, Лазар (прев.). *Хиландарски типик Св. Саве*. Београд 1935: 170–218.
- НИКОЛИЋ, Светозар. *Српословенски језик*. Књ. I. Београд: Научна књига, 1978.
- СРЕЗНЕВСКИЙ, Измаил Иванович. *Материалы для Словаря древнерусского языка*. Књ. I. Санктпетербургъ, 1893.

ИЗВОРИ

- ДИМИТРИЈЕ/МАРКО – „Типик Хиландарски.“ Преписао Епископ Димитрије. *Споменик Српске краљевске академије XXXI*, Други разред, 29. Београд, 1898: 37–69.
- ЛЕОНИДА – „Типик или устав царске српске лавре Хиландара у Св. Гори који је написао њезин основалац Св. Сава.“ Прилог архимандрита Леонида. *Гласник Српској ученој друштва VII*, св. XXIV (старога реда). Београд, 1868: 171–224.
- ХИЛ – *Хиландарски типик*. Рукопис ChlAS 156. Приредио Димитрије Богдановић. Београд: Народна библиотека Србије, 1995, стр. 136 + факсимил.
- ШАФАРИК – „Типик Светога Саве првог архиепископа и просветитеља српског, за манастир Хиландар, у Светој гори атонској.“ Приредио Јан Шафарик. *Гласник српској ученој друштва III*, св. XX (старога реда). Београд, 1866: 157–213.

Gordana Jovanović

**SOMETHING MORE ON THE LANGUAGE
OF THE TYPICON OF HILANDAR**

Summary

Many studies and discussions on the Typicon of Hilandar were written by the most eminent Slavists, starting from Vatroslav Jagić. However, there are many questions related to this very important work of our medieval literacy that require further studies. In this paper some language observations have been introduced.

ИВАНА В. ЛАЗИЋ-КОЊИК*

Институт за српски језик САНУ, Београд

ПАРАМЕТРИ ЗА СЕМАНТИЧКУ КЛАСИФИКАЦИЈУ ГЛАГОЛА СА ЗНАЧЕЊЕМ ЧОВЕКОВОГ ПОСТОЈАЊА**

У раду се семантички анализира једна лексичко-семантичка глаголска (под)група – глаголи са значењем човековог постојања. Полази се од чињенице да у семантичкој структури ових глагола постоје сличне семантичке компоненте (семе) на основу којих се могу обједињавати у групе и подгрупе. Циљ је да се такве семантичке компоненте уоче и критеријално искористе у класификацији. Полази се од параметра фазе као основног, будући да је фазно значење веома изражено у семантичкој структури егзистенцијалних глагола, те се целокупан лексички материјал може рашчланити према временским фазама.

Кључне речи: глаголи постојања/егзистенције, семантичка анализа, семантичка класификација

1.0. Глагол представља централну и уједно најсложенију јединицу лексичког система језика. Сложеност његова у вези је са бројним факторима – морфолошким, творбеним, фразеолошким, синтаксичким, стилистичким, прагматичким и нарочито лексичко-семантичким. Глаголи су, по правилу, вишезначне речи са изузетно сложеном семантичком структуром; значења су, с једне стране, међусобно тесно повезана, уз обиље тзв. значењских нијанси и прелаза; с друге стране, нису ретка ни изолована, појединачна значења и употребе које се не могу лако довести у везу са основним значењем. То је, дакако, утицало на чињеницу да су о глаголима написани бројни радови у којима им се приступало са различитих методолошких позиција и различитих теоријских аспеката. Нарочита

* ivana.konjik@gmail.com

** Рад је настао као резултат рада на пројекту *Лингвистичка исцртавања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (бр. 148005) који у целини финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

пажња поклањана је покушајима да се тако обиман и разноврстан лексички материјал на одређени начин класификује, до сада углавном парцијално, према принципима и параметрима задатим предметом и циљевима конкретних научних радова, те се још увек не може говорити о постојању једне свеобухватне, општеприхваћене, универзалне (семантичке) класификације глагола; таквих настојања ипак има (уп. Тошовић 1998; Московљевић-Поповић 2008). У сваком случају, будућа универзална семантичка класификација глагола мора се ослањати на мање, парцијалне класификације, засноване на темељним формално-граматичким и лексичко-семантичким анализама (уп. Тошовић 1998).

2.0. Као основни принципи за класификацију глаголске лексике са семантичког аспекта до сада су издвојени следећи: денотативни, парадигматски и синтагматски. Денотативни принцип обухвата екстралингвистички ниво, тј. заснива се на ономе што постоји у стварности, а одражава се у структури језика. Парадигматски се заснива на „асоцијативној вези глагола по идентичности или сличности семантичких обиљежја“ (И.: 118), тј. узимају се у обзир и категоријалне компоненте у значењу лексема. Синтагматски принцип „базира се на спојивости глагола, односно на њиховој лексичко-граматичкој дистрибуцији“ (И.: 119). Тек обједињавањем сва три принципа, применом тзв. формално-семантичког метода, могу се свестрано описати језичке јединице лексичког система.

3.0. Свака семантичка класификација глагола мора поћи од семског састава, тј. од категоријално-лексичке и диференцијалних сема. У овом раду је за предмет истраживања узета једна лексичко-семантичка глаголска (под)група – глаголи са значењем човековог постојања,¹ – која за архисему има сему постојања *бијџи, њостџојџи*, а за прву диференцијалну сему *човек /+/,* која је за чланове дате (под)групе општа, обједињујућа. Полази се од чињенице да у семантичкој структури свих ових глагола постоје сличне семантичке компоненте (семе) на основу којих се они могу даље обједињавати и разврставати у подгрупе. Циљ рада је да се такве семантичке компоненте уоче и критеријално искористе у класификацији, тј. да се издвоје неки од параметара за њихову будућу семантичку класификацију, који уједно могу послужити и за класификацију глагола постојања у савременом српском језику уопште.

3.1. Предузета семантичка анализа полази од семантичке класификације глагола постојања коју је за руски језик предложила Н. Ј. Шведова (1989); појмовно-методолошки апарат и теоријски приступ прилагођен је грађи и предмету истраживања у овом раду.

4.0. У семантичкој структури свих глагола са значењем постојања, независно од субјекта постојања, фазно значење је веома изражено, уткано

¹ Глаголи са значењем човековог постојања подгрупа су ЛСГ глагола постојања у српском језику.

у основно глаголско значење и схвата се као одређено стање (процес, радња) исказано глаголом, које се доводи у везу са ванјезичком стварности, тј. разбијањем на апстрактне интервале временског тока. Зато се као основни параметар за класификацију може узети параметар временских фаза. За разлику од фазних глагола, међутим, којима се временски ток представља на вишем степену апстракције, егзистенцијални глаголи се разврставају на мноштво фаза и потфаза које одговарају не само апстрактним временским одсецима, већ и природи самог субјекта, његовом постојању, које се развија и мења, прелази пут од зачињања и настанка до нестанка, тј. престанка постојања (ШВЕДОВА 1989, 1998).

4.1. Параметар фазе одвијања радње подразумева појмовне категорије као што су *почетак*, *интрајтерминалност* (*трајање*) и *крај*, којима се, у новијим аспектолошким проучавањима, придружује фаза *проспекције*, као потфаза почетка остваривања радње (стања, процеса).² Према основним фазама могу се издвојити три главне групе глагола човековог постојања (тако и глагола постојања уопште), које у антропоцентрично постављеној схеми одговарају фазама човековог живота (рођење, живот, смрт): 1. глаголи са значењем почетка постојања, 2. глаголи са значењем (типичног) постојања (фаза трајања) и 3. глаголи са значењем краја постојања.³ Параметар фазе применљив је и на даљу поткатегоризацију, нпр. издвајање глагола са значењем претпостојања у оквиру прве групе. Осим параметра фазе значајну улогу за семантичку класификацију имају карактеристике субјекта и особености његовог постојања.

4.2. Човек као субјекат утиче на изглед и бројност фаза и потфаза у класификацији. Поједине фазе које су карактеристичне за постојање уопште, изостаће у случају човека као субјекта (нпр. фаза прекида и поновног успостављања постојања, будући да човек не може да престане да постоји (умре) и поново почне да постоји (поново се роди)).⁴ Слично је и са фазом претпостојања, која је у случају човека као субјекта, представљена веома малим бројем глагола (*Долазе неки нови клинци, Има*

² На присуство проспективног аспектуалног значења у семантичкој структури глагола постојања указала је и Шведова (1989) називајући ову фазу постојања *прејийостјојање* (рус. „предбытие“). О проспективној аспектуалности глагола постојања у српском језику в. Лазич-Коњик (*Српски језик*).

³ У класификацији Н. Ј Шведове (1989) издвојено је 10 група на основу параметра фазе: 1. *предбытие*, 2. *возникновение*, 3. *становение*, 4. *осуществление*, 5. *собственно существование*, 6. *приостановка*, *затухание*, *склонение к концу*, 7. *перерыв в течении бытия*, *остановка*, 8. *миновенность бытия* (*нераспоржимость возникновения и исчезновения*), 9. *достижение предела бытия*, 10. *исчезновение*, *конец*. Издвојене фазе могу се свести на три основне: фазу почетка, фазу трајања и фазу краја постојања.

⁴ Изузев у ретким случајевима нереалних семантичких простора мита, бајке, фантазије, религије и сл., али и тада са веома малим бројем глагола, нпр. *васкрснути*, *оживети*.

сајбова у двадесет и четири сајба, у којима се зачињу мушка бића, а има их за женска [РСАНУ], Још и сад сеје клејву на клејву / из које ојет шја ће ницајти / Убице саме, родокрвници [РМС]).

5.0. Параметар физиолошког постојања може се применити на све глаголе из групе. Глаголи са семом *физиолошко постојање* /+/-/ односе се на постојање као живот, живљење (нпр. *живејти, родити се, умрејти*); глаголи који немају ову сему на постојање као присуствовање у времену и простору (нпр. *постојати, присуствовати, налазити се*).

6.0. За опис временског одвијања процеса постојања релевантан је параметар протока у времену, који обухвата појмовне категорије као што су *моменталност* и *дуративност* и категорију понављања радње – *учесталост*. Реализованост овог параметра у семантичкој структури глагола може да утиче на фазу, тј. потфазу којој глагол припада.

6.1. Моменталност радње, коју карактеришу реализованост унутрашње границе, целовитост и завршеност радње, тј. видска свршеност, доводи се у везу са почетном фазом постојања (*Тада однекуд искрсну и Вучко [РСАНУ], Ту се створи и командант дивизиона [РМС]*), ређе завршном (*Осећала је да неће моћи издржати, да ће пући [РМС]*), али не и са фазом трајања постојања, претпостојања, нити приближавања краја постојања, будући да су за њих везани искључиво глаголи имперфективног вида. Моменталним глаголима могу се, такође, удружено означити почетак и крај човековог постојања, што је по правилу контекстуално условљено и односи се на присуствовање у времену и простору, не на физиолошко постојање, – ван контекста може бити тешко одредити да ли глагол преноси и информацију о крајњој фази: *Искрснула је прега мном* може значити ‘појавила се и сада је ту’ или ‘појавила се за моменат (нпр. у мислима) и нестала’.

6.2. Процес постојања може бити реализован и као континуирано одвијање: *На површину искаче човек који ће за неколико година имати видну улоју у Хојову [РМС]; „Бонвиван“, г-р Грудит, дојрајава ... већ јодину дана од шумора [РМС]*. У функцији изражавања овог значење редовно се користе глаголи несвршевног вида, што имплицира фазу трајања постојања, претпостојања или приближавања краја постојања. Код неких глагола несвршеног вида, који имају своје свршене парњаке, значење одвијања процеса може бити представљено у виду континуираног трајања које такође има своје фазе, тако да последњу фазу у одвијању процеса означава глаголски парњак свршеног вида: *Троје деце ... се са звездама ... једно за другим тасили ... задављени јушобољом [РМС]; Ујасише се у једном бурном моменту отац и син [РМС]* (уп. за руски језик ДЕЕВА 2003).

6.3. Учесталост тј. значење понављања процеса (радње) може се довести у везу једино са фазом поновног појављивања: *васкрсавати, ускр-*

саватӣи, оживљава̄ии, која није карактеристична за човеково постојање,⁵ евентуалано са фазом трајања, нпр. *За месѝо боравишӣа ускоро [је, Паја Јовановић] изабрао Париз, а недӯо ѝошом Беч. У њему ће у ѝодинама које следе најчешће и најдуже бива̄ии и сѝвара̄ии* [ЕКССЈ].

7.0. Семантички параметар квалификације човековог постојања (параметар диференцијалних сема) исто тако значајно утиче на класификацију ових глагола. Квалификација постојања може бити веома разноврсна. Уз основну сему ‘бити, постојати’ могу се јавити разне друге диференцијалне семе које указују на природу и особености самог постојања, интензитет, квантитет, квалитет, место и време, оцену и др. Семантичка сложеност глагола постојања произлази из саме природе језика и постојања уопште – постојање се не може одвојити од своје форме, тј. начина на који се испољава, нити од природе субјекта и његових карактеристика (ШВЕДОВА 1998).

7.1. Значење постојања човека може бити маркирано у погледу степена интензитета процеса (радње): као појачан, у смислу силовитог, наглог, обилатог остварења (*наживе̄ии се, навекова̄ии се, ѝресѝава̄ии, ѝоумира̄ии*), и смањен (*живо̄иарӣии*). Затим у погледу квантитета – према броју субјеката (један човек / више људи), према дужини трајања и према узрасном добу. Информација о броју субјеката може бити садржана у значењу глагола, нпр. глаголи *самова̄ии, самоѝова̄ии, сирѝова̄ии*⁶ = ‘живети сам’, *ѝоумира̄ии* ‘редом сви или многи умрети’,⁷ а не мора – тада се исказује посредством граматичког броја *Живели су срећно и дӯо, Живео је срећно и дӯо, Таворили су како су знали и умели*, и описно уз помоћ допуна *Воде заједнички живо̄ӣ, Живе у браку, Живи са мајком, оцем и сесѝром*. Информација о дужини трајања реализована је у семама ‘(довољно) дуго’: *наживе̄ии се, намомкова̄ии се*, ‘у потпуности, до краја’: *гоѝраја̄ии, ѝроживе̄ии*, или ‘дуже од некога/нечега’: *надживе̄ии, надживљава̄ии, [Жена је] за двије ѝодине ѝреживјела ѝлеменӣио̄а дрӯа* [РМС]. Информација о узрасном добу: *бабова̄ии, девојкова̄ии, момкова̄ии, младова̄ии*. Даље, у погледу квалитета, према особини, својству, каквоћи, вредности, начину и сл.: *живо̄иарӣии, ѝраља̄ии, чемерай̄ии*, као (не)угодно: *ѝосѝодова̄ии, доброва̄ии, ѝашова̄ии, царева̄ии / живинчӣии, живо̄иарӣии, крѝарӣии, наѝеза̄ии, ѝаворӣии* (информација о квалитету, међутим, не мора бити садржана у семантичкој структури глагола, већ се може експлицирати у контексту *Живели су веома*

⁵ Углавном се односи на именице које означавају какву природну појаву која се периодично (или циклично) понавља, тј. настаје и нестаје: *У ѝролеће ѝрприода се буди; Сваке ноћи излазе звезде*.

⁶ У РМС редослед значења је следећи: **1.** *живе̄ии сам, као сироче*. **2.** *ѝроводӣии живо̄ӣ као сирѝӣња, у оскудици живе̄ии*.

⁷ Дефиниције значења су преузете из РМС и даване под знацима навода.

лоше). Сема квалитета испољава се још и као дуготрајно постојање уз напор, напрезање, муке, тешкоће: *деверати*, *дураји*, *криарији*, *кубурији*, *намицаји*, *напезаји*, *пелџаји*, *паворији*, *пешураји*, *проураји*; као дуготрајно постојање које протиче у оскудици, сиромаштву: *сиројоваји*, *слетарији*, *живошарији*, *палаји*; као дуготрајно истрајавање упркос тешкоћама: *Није му лако, али се он некако држи* [РМС], *издржавати*, *истрајавати*, *ојстајати*; као дуготрајно постојање које протиче угодно: *наживети се*, *проживети*, *иживети*, *навековати се*; као дуготрајно постојање које протиче лепо, безбрижно, у изобиљу: *јосјодовати*, *рајевати*, *уживати*; као дуготрајно постојање које протиче безлично, једнолично, учмало: *паворији*, *вештираји*, *живошарији*. Уз сему квалитета може бити реализована и сема оцене: позитивна (*пашовати*, *царевати*) или негативна (*крејати*, *поцркаји*). Један број глагола има у својој семантичкој структури и сему начина постојања (*паразитираји*, *јошованисаји*), која може бити удружена са семом квалитета и семом оцене, обично пејоративном: *скијаји се*, *попуцаји се*.

7.2. Време и простор имају значајну улогу у конституисању егзистенцијалног значења, будући да је основна карактеристика постојања, као процеса израженог глаголом, да све што постоји постоји у неком времену и простору.

Просторна сема може бити садржана у глаголском значењу (*сјановати*, *пребивати*, *боравити*), или се може реализовати у виду допуне (*живети* (*негде*), *налазити се* (*негде*)).

Временска информација може се односити на нелимитативност, постојаност, сталност дешавања (*Дођоше ипаше где живим, јесам ли одакле родом* [РМС], *Оно [дијете] данило у дједа, поћивало у мене* [РМС]), или лимитативност, непостојаност, несталност дешавања (*Ту је комисија боравила од 7 до 15 априла* [РСАНУ], *Дан данише њак и заноше* [РМС]). Постоје и такви глаголи код којих је временско трајање процеса прецизирано, одмерено према конкретним величинама – трајању дана, ноћи, године: *данији*, *дановати* (‘бити, боравити преко дана’), *јодиновати* (‘оста(ј)ти, провести, проводити негде годину или године’), *лејовати*, *јесеновати* (по правилу је имплицирана и информација месног типа). Временска сема може бити реализована и као постепено, споро дешавање (*јасији се*, *умираји*, *несјајати*) или као нагло (*бануји*, *изникнуји*, *искрснуји*, *пресвиснуји*, *прецркнуји*).

Просторна и временска сема могу бити сједињене у истом глаголском значењу *пробавити* (‘провести неко време, проборавити, задржати се негде’), *проборавити* (‘провести неко време живећи негде’), *провести* (‘проборавити неко време негде или на какав начин’).

8.0. У семантичкој структури глагола са значењем постојања човека поред информације о субјекту (предмету) постојања (S₁), може бити

– често јесте – садржана и информација о субјекту који перцепира постојање субјекта S_1 , субјекту (S_2). Онај који перцепира постојање некога или нечега (S_2) не може бити активан агенс, већ само учесник у датој ситуацији (као перцепијент), па се у реченици увек јавља као секундаран, јер не постоји без субјекта постојања S_1 : *Замакао је за брећ* (S_1 = човек који је замакао; S_2 = онај који чулом вида перцепира нестанак субјекта S_1). Овде се ради заправо о семантичком параметру двосубјектности – лексичким значењем глагола се поред постојања субјекта S_1 имплицира и постојање субјекта S_2 који егзистенцијалну ситуацију S_1 опажа, перцепира (уп. ШВЕДОВА 1989: 15–16).

9.0. Значајну улогу за увршћивање глагола у одређену семантичку групу могу да имају видске карактеристике глагола. Увођење параметра вида глагола одражава својство глагола у словенским језицима да лексичким и деривационим средствима изразе концепт трајања радње /+, -, на основу ког се перфективним глаголима означава завршена целовита радња са реализованом унутрашњом границом и резултативним значењем (*родили се, умреши, створили се* и др.), а имперфективним глаголима незавршена радња која нема реализовану унутрашњу границу, као ни значење резултативности (*били, постојали, налазили се*). У зависности од глаголског вида исти глагол може припадати различитим семантичким групама или подгрупама. На пример, глагол *рађају се* (имперф. вид) има значење појављивања са темпоралном карактеристиком трајања, а његов видски парњак *родили се* (перф. вид) значење остваривања са указивањем на фазу која следи ('родио се и сада постоји'). Глаголи имперфективног вида по правилу се односе на радње, процесе или стања која се одвијају, трају (настајање, појављивање, трајање, нестајање и сл.), а њихови свршени парњаци на моменат завршетка тако означене фазе и прелазак у нову (*нашли, постојали, нешли* и сл.).

Глаголски вид се не може посматрати независно од лексичке семантике глагола, премда је у већини случајева видско значење у српском језику граматикализовано у виду афиксалних морфема, префикса и суфикса. О повезаности граматичке категорије вида и лексике сведоче и речници у којима се податак о глаголском виду наводи као обавезан за граматичко-семантичку идентификацију глаголских лексема, али се ова повезаност не задржава само на лексичком нивоу, већ је знатно дубља.⁸

10.0. На комплексност граматичке категорије аспектуалности нарочито је указивано у новијој словенској аспектолошкој литератури, у којој се осим категорији глаголског вида, која има статус централног језичког средства изражавања аспекатских односа, значајно место придаје појму

⁸ За детаљнија обавештења о проучавањима глаголског вида у српској лингвистичкој традицији, са указивањем на најважније референце из славистичке и англистичке литературе в. Антонић 2006.

лимитативности (границе), категорији акционалности (aktionsart) и аспекатским карактеристикама у лексичком значењу глагола (значењима радње, стања или процеса), што је довело до реинтерпретације ове категорије у односу на традиционално поимање као морфолошке (МАСЛОВ 1962: 16–19; БОНДАРКО, Буланин 1967; Виноградов 1972; БОНДАРКО 1987; Иванички 1988, 1991; Каролак (ред.) 1995, 1997, 1998).

10.1. На појму границе темљи се дефиниција глаголског вида као односа радње према унутрашњој граници, па су глаголи са реализованом граничношћу сви свршени глаголи.⁹ Граница се схвата као временска граница радње, коначна тачка у њеној реализацији. Лимитативност, међутим, није својствена глаголима имперфективног вида, премда се и овим глаголима она може изразити (тзв. потенцијална или имплицитна лимитативности, која се не изражава специјалним језичким средствима, већ проистиче из лексичког значења глагола актуализованог у реченици).

Глаголи типа *бӣӣи*, *живе̄ӣи*, *йос̄ӣја̄ӣи*, *векова̄ӣи*, који су у основу нелимитативни имперфективни глаголи, поседују тзв. имплицитну, лексичку лимитираност, која се огледа у идеји о ограничениости одвијања радње периодом трајања субјекта – они формално изражавају процес (радњу, стање), тј. егзистенцију која временски није ограничена, али постоји само дотле док је субјект у животу (када субјект има обележје живо /+/-), односно док траје (када субјект има обележје живо /-/-). Глаголи типа *ра̄ја̄ӣи се*, *умира̄ӣи*, *насӣја̄ӣи*, *инӯӣи* реализују потенцијалну лимитираност, будући да представљају започет процес (радњу, стање), усмерену ка постизању одређеног резултата (завршетку), који се изражава одговарајућим перфективним корелатом на завршетку процеса.

10.2. Однос радње према граници у вези је и са фазним карактеристикама радње и са временским (термитативност, комплетивност: *доумре̄ӣи*, *иживе̄ӣи*, *до̄ира̄ја̄ӣи*, дистрибутивност, мултипликативност, итеративност: *намножӣӣи се*, *йоумира̄ӣи*, *изумре̄ӣи*, *искрсава̄ӣи*) и са квантитативним (степен интензитета радње: *наживе̄ӣи се*, *изумре̄ӣи*, *йре̄цркнуй̄ӣи*, *банӯӣи*). Отуда аспекатске карактеристике глагола (вид и лимитативност) имају значајну улогу за утврђивање семантичког потенцијала глагола постојања. Оне доприносе тачнијем откривању значења саме лексеме, прецизирању њеног места на егзистенцијалној скали, као и откривању и уочавању системских односа који постоје међу глаголима унутар групе. Превладавање видског или лексичког значења може имати важну улогу при одређивању места конкретног глагола у класификационој семантичкој мрежи, будући да глаголи који сачињавају видски

⁹ На релативност појма границе радње, процеса или стања указала је Ј. Поповић, образлажући да она зависи од перспективе и координатног система у којем се посматра. Када се, међутим, посматра у једном засебно узетом координатном систему, граница јесте параметар који одређује карактер одвијања радње (2008:167).

пар могу припадати различитим семантичким групама или подгрупама (*рађају се – родјују се*).

11.0. Да закључимо. Семантичкој класификацији глагола са значењем човековог постојања мора претходити семантичка анализа која, поред семантичких чинилаца, мора узети у обзир и граматичке чиниоце лексичког значења, јер се једино тако може открити потпуна слика о лексичком потенцијалу. У раду су издвојени следећи семантички параметри релевантни за класификацију: параметар фазе, параметар протока у времену, параметар физиолошког постојања, параметар диференцијалних сема, параметар семантичке двосубјектности, параметар глаголског вида и параметар границе и представљени у свом основном виду. Дате су главне смернице за будућу детаљну семантичку анализу и класификацију не само глагола са значењем човековог постојања, већ и глагола постојања уопште, будући да глаголи постојања представљају веома сложен и разгранат систем, који одражава сам процес постојања у свим његовим разноврсним појавним облицима.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АНТОНИЋ, И. „О књизи и поводом књиге: Predrag Novakov: Glagolski vid i tip glagolske situacije u engleskom i srpskom jeziku: Futura publikacije, Novi Sad, 2005“. *Јужнословенски филолоџ* LXII (2006): стр. 376–390.
- БОНДАРКО, А. В., Буланин, Л. Л. *Рускиј глагол*. Л.: Просвещение, 1967.
- БОНДАРКО, А. В. (ред.). *Теорија функционалне грамматики: Введение. Аспектуалност. Временна локализованост. Таксис*. Ленинград: Наука, 1987.
- ВИНОГРАДОВ, В. В. *Рускиј јазик: Граматическо учење о слоуе*. Москва: Высшая школа, 1972.
- ДЕЕВА, Н. В. *Функционално-семантички аспект глаголов бытия*. Необјављена докторска дисертација. Кемерово, 2003.
- ИВАНИЦКИЈ, В. В. *Вопросы сопоставительной аспектологии*. Кемерово: Изд-во КемГУ, 1988.
- ИВАНИЦКИЈ В. В. *Основы общей и контрастивной аспектологии*. Кемерово: Филиал изд-ва Томского университета при КемГУ, 1991.
- КАРОЛАК, С. (ред.). *Семантика и структура славјанског вида*, I. Krakow: Wyd. Naukowe WSP, 1995.
- КАРОЛАК, С. (ред.). *Семантика и структура славјанског вида*, II. Krakow: Wyd. Naukowe WSP, 1997.
- КАРОЛАК, С., Спасов, Љ. (ред.). *Семантика и структура на словенској вид*, 3. Скопје: Филолошки факултет „Блажо Конески“, Катерда за македонскиот јазик и јужнословенски јазици, 1998.
- ЛАЗИЋ-КОЊИК, И. „Проспективна аспектуалност у семантичкој структури глагола постојања у српском језику“. *Српски језик* 16 (2011): стр. 671–681.

- МАСЛОВ, Ю. С. „Вопросы глагольного вида в современном зарубежном языкознании“. *Вопросы глагольного вида*. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1962: стр. 7–32.
- МОСКОВЛЕВИЋ-ПОПОВИЋ, Ј. *Ојлеги о глаголској јојшкатај ејоризацији*. Београд: Чигоја штампа, 2008.
- ПОПОВИЋ, Ј. *Језичка слика сјиварности*. Београд: Филолошки факултет, 2008.
- ТОШОВИЋ, Б. „Универзална семантичка класификација глагола“. *Научни састајнак славистија у Вукове дане 27/2* (1998): стр. 113–123.
- ШВЕДОВА, Н. Ю. „Русские бытийные глаголы и их субъекты“. *Слово и грамматические законы языка: Глагол* (ред. Н. Ю. Шведова и В. В. Лонатин). Москва: Наука, 1989: стр. 5–171.
- ШВЕДОВА, Н. Ю. Бытийные глаголы, а также глаголы, называющие существование самовывявляющееся и непосредственно воспринимаемое. *Русский семантический словарь* (под общей ред. Н. Ю. Шведовой). М: „Азбуковник“, 1998. < <http://slovari.ru/default.aspx?p=2818> > 08.09.2010.

ИЗВОРИ

- ЕКССЈ: Електронски корпус савременог српског језика. <<http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus/login.php>>
- РМС: *Речник срјскохрватској књижевној језика*. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска I–IV, Нови Сад: Матица српска V–VI, 1967–1976.
- РСАНУ: *Речник срјскохрватској књижевној и народној језика*, I–XVII. Београд: САНУ, 1959–2007.

Ивана Лазич-Коник

ПАРАМЕТРЫ ДЛЯ СЕМАНТИЧЕСКОЙ КЛАССИФИКАЦИИ ГЛАГОЛОВ СО ЗНАЧЕНИЕМ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО БЫТИЯ

Резюме

Исходя из семантического анализа глаголов со значением человеческого бытия, в настоящей работе выделяются и в основном виде представляются релевантные параметры для их подходящей семантической классификации. Автором выделены следующие параметры: параметр фазы, параметр протекания во времени, параметр физиологического существования, параметр дифференциальных сем, параметр семантической двусубъектности, параметр глагольного вида и параметр границы. Параметр фазы превышает остальные параметры, т.к. фазовое значение в структуре экзистенциальных глаголов выявлено в большей степени, и поэтому весь лексический материал можно расчленить по временным фазам – от начальной до финальной фазы, до конца бытия.

УДК: 811.163.41'367.622:811.161.1'367.622
811.163.41'367.332.7:811.161.1'367.332.7

БИЉАНА МАРИЋ
Универзитет у Београду
Филолошки факултет, Катедра за славистику

УПОТРЕБА ДЕВЕРБАТИВНИХ И ДЕАДЈЕКТИВНИХ ИМЕНИЦА
КАО ДОПУНА ОДРЕЂЕНИХ ТИПОВА ПРЕДИКАТА*
(у руском језику у поређењу са српским)

У раду се испитују и пореде употребе девербативних и деадјективних именица у руском и српском језику уз следеће типове предиката: глаголе говорења и мишљења, аудитивне и визуелне перцепције, оцене, фазне, каузативне и компликативне глаголе.

Кључне речи: девербативне и деадјективне именице, допуна, типови предиката, руски, српски

0. Бавећи се синтаксичком деривацијом у руском и српском као темом наше докторске дисертације били смо у прилици да обратимо пажњу и на оне синтаксичке деривате који су, мора се признати, досад највише обрађивани у лингвистичкој литератури – девербативима¹ и деадјективима. Испитивање главних и споредних синтаксичких функција ових група именица довело нас је до потребе да се позабавимо и оним што је тема рада: конструкције с девербативом или деадјективом у својству објекта. Осим у тзв. перифрастичним предикатима (који неће бити предмет нашег рада), у саставу којих се девербатив\деадјектив појављује формално у функцији објекта, уочили смо још неколико типова конструкција с различитим предикатима по значењу.

1. Предикати с обавезном употребом девербатива/деадјектива у објекту

Наша грађа показује да постоје предикати који намећу, захтевају употребу девербативне конструкције у функцији свог формалног објекта.

* Овај чланак је резултат рада на пројекту 178021 „Опис и стандардизација савременог српског језика“ који у целини финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ У овом раду, за разлику од неких других наших радова, не правимо терминолошку разлику између глаголских и девербативних именица.

То су у руском предикати који изражавају **логичке односе** (узрочно-последичне и односе условљености) између две радње, појаве, и који организују просте реченице полипредикативног значења (в. ЗОЛотова 2007: 167). Золотова их назива компликаторима елементарних реченичних модела.

Относительно стойкие последствия органического поражения головного мозга обуславливают возникновение у детей резидуально-органических расстройств.

Поводом глагола *обусловить* и сличних Арутјунова примећује да они указују на каузацију једног целовитог догађаја од стране другог, исто тако целовитог догађаја. Глаголи овог типа су двовалентни, али се свака њихова валентност «характеризуется семантической емкостью» (АруТЈУНОВА 1976: 173).

Методология построения онтологии предполагает рассмотрение следующих важных вопросов.

Вместе с тем технология доступа к данным, инициирование того или иного режима работы системы должны быть основаны на элементарных процедурах, что обеспечит использование ее результатов многими специалистами профильных подразделений (...)

У овом типу реченица најчешће је веома тешко, чак немогуће извршити замену девербативне конструкције неким другим средством, или би таква замена захтевала и замену предиката неким другим. Арутјунова објашњава овакву употребу логичких предиката тежњом да се интелектуална човекова делатност представи као независна, отуђена од човека (АруТЈУНОВА 1976: 152).

Примери: *сказаться на развитии, основываться на долготерпении; объясняться трудолюбием, определяться нерадивостью*

Примери за српски језик: *ућицаӣи, деловаӣи, оријенӣисаӣи се, о̄раничӣи се; глаголи који саопштавају однос према радњи (омо̄ӯӣи, онемо̄ӯӣи, омес̄ӣи, с̄иречӣи, условљаваӣи, избећи, осиӣураӣи, обезбедӣи; до̄принеӣи, одолеӣи)*

Премиӣер Србије Војӣслав Кошӣуница оценио је јуче у Књажевицу да ће нови уст̄ав ста̄билизоваӣи Србију, очуваӣи њену целовӣиосӣи и омо̄ӯӣи економски развој.

Кул̄турно-ис̄торијским момен̄има који условљавају развијање књижевностӣи даӣо је овде још више мес̄а но у школском издању.

Поред логичких (догађајних) предиката Арутјунова још издваја и **квалитативно-логичке** који у позицији субјекта могу имати како имена лица, тако и девербативне/деадјективне конструкције. У питању су глаголи психичког дејства и њихови перифрастички аналози: *раздражат̄, удивлять, тревожит̄, беспокоит̄, угнетать, влять, вдохновлять,*

приводить в уныние (трепет, отчаяние) итд. (в. шири списак глагола у АРУТЈУНОВА 1976: 153). Ови глаголи обједињују логичко значење каузације (о чему ће касније бити више речи) и значење психолошког (емоционалног, интелектуалног) стања лица које настаје под утицајем узрока наведеног у субјекту:

Его назойливость раздражает меня.

Наведена реченица се састоји од две предикације: *он назойлив, и это раздражает меня*. Можемо и експлицитније дати каузативни однос: *я раздражен, потому что он назойлив*.

Као и у случају логичког типа предиката у ужем смислу, и овде је могућа употреба имена лица уместо догађајног имена (девербативом или деадјективом израженог), јер «человек склонен искать источник своих эмоций (шире – психических состояний) не только и не столько в объективной ситуации, сколько в других людях» (АРУТЈУНОВА 1976: 154):

Его грубость рассердила меня.

Он рассердил меня.

Али могуће је у једној реченици изразити и име лица и име догађаја. Име лица је у таквој конструкцији онда непосредни кривац који је проузроковао емоционално стање (изражен субјектом), а узрок стања је догађај (изражен инструменталом у функцији каузатора):

Он рассердил меня своей грубостью.

Арутјунова је на становишту да је за овај тип предиката емотивног дејства примаран не конкретно-предметни субјекат, већ субјекат изражен догађајним именом. Као један од аргумената који говори у прилог томе она наводи чињеницу да емотивни предикати уз субјекат који означава лице не могу да носе значење намерне усмерености вршиоца радње на радњу. Па тако реченица *Петр порадовал (удивил, огорчил...) своих родителей* не говори ништа о специјалној намери Петровој да произведе наведени ефекат на своје родитеље (што је, по правилу, карактеристично за агентивне глаголе, тј. глаголе са субјектом-лицем). С друге стране, она указује на постојање придева семантички повезаних с глаголом истог корена који могу да стоје уз имена догађаја, али не и уз имена лица: *огорчительное, возмутительное, удивительное, волнующее, потрясающее происшествие*, али не и *возмутительная девушка, огорчительная домработница*.

2. Употреба номинализација у зависности од значења главног реченичног предиката

Посматраћемо девербативне конструкције и њихове кореспонден-те, а у зависности од значења предиката уз који девербатив\деадјектив

стоји као допуна. Притом ћемо се користити поделом на типове предиката коју дају Арутјунова (Арутюнова 1976) и Золотова (Золотова 2001; Золотова 2007) за руски, а Синтакса 2005 за српски језик.

Ауторизујући предикати. Термин користи Золотова, приступајући датим предикатима (а у питању су махом глаголи са значењем визуелне или аудитивне перцепције) са становишта њихове функције у конструкцији с пропозицијом израженом девербативом. Ради се о предикатима који приписују одређено саопштење о неком/нечему некаквом субјекту (вербалне или мисаоне радње). Другим речима, део стварности пропуштен је кроз призму речи, мишљења или доживљаја датог субјекта. У питању су, дакле, полисубјекатски и полипредикатски модели смештени у оквир просте реченице. Оваква економичност постиже се захваљујући употреби, између осталог, и девербатива у функцији објекта, ређе формалног субјекта.

Я слышу крик чаек = Я слышу, как кричат чайки; что кричат чайки.

Доносится гудение издали = Я слышу, как где-то гудит; что-то гудит.

Предикат је у оваквим реченицама, као што смо већ поменули, најчешће глагол са значењем аудитивне и визуелне перцепције или глагол мишљења.

Дакле, овде девербатив у функцији формалног објекта или формалног субјекта просте реченице кореспондира са зависном допунском реченицом с везником *как* или *что*. Ова два типа везничких зависних реченица разликују се по значењу. Она с везником *как* уопште не указује на начин (што би се формално гледано могло помислити), већ, као и било која друга допунска реченица, допуњује садржај главне, тј. предиката главне реченице. Везник *что* употребљава се са специфичнијим значењем: изношења чињенице, факта: *чайки кричайт*, док *как* говори о процесу радње.

Полазећи од Вендлерове поделе на потпуне и непотпуне номинализације, Арутјунова (Арутюнова 1976) наводи да се потпуне номинализације у руском језику уводе глаголима *видеть*, *смотреть*, *наблюдать*, *любить*, *чувствовать* и слично.

Мы наблюдали за полетом самолета.

Предикати овог типа, каже Арутјунова, уводе и конкретне објекте (*я вижу детей*) и пропозитивне (или догађајне, событийные, према њеној терминологији) (*я вижу прогулку детей*) подједнако, без штете по значење.

До занимљивих закључака је, проучавајући понашање девербатива у контексту глагола *видеть* и *слышать*, дошла Урысон 1996 и 2003. Укратко ћемо изложити њене наводе. Иако се у контексту глагола и са визуелним, и са аудитивним значењем може употребити пропозиција изражена зависном реченицом (*я видела (слышала), как они хихикали*), испоставља се да употреба девербатива у пропозицији разграничава ова два глагола према значењу. У контексту предиката *видеть* може се јавити

само девербатив који означава визуелну ситуацију: *видеть мерцание звезд (вращение колеса)*. А девербатив који означава аудитивну ситуацију може да се појави само у контексту предиката *слышайть: слышайть иуршание лисийев*. Дакле, није могуће **видеть пение (смех, йлач)*, већ *слышать пение (смех, йлач)*. Исто тако: **слышать мерцание звезд*.

Урисон из датог стања ствари изводи закључак о следећем доживљају стварности који се кроз језик манифестује: предмети се виде, а само звуци могу да се чују. Ситуације (изражене девербативом) које се доживљавају преко чула вида могу бити употребљене само у контексту глагола *видеть*, а оне које представљају имена звукова – искључиво у контексту глагола *слышать*.

Другим речима, а полазећи од значења предиката, можемо рећи да глагол *видеть* може захтевати предметни објекат (најчешће), али и пропозитивни (изражен зависном пропозицијом или девербативом/деадјективом). Глагол *слышать*, с друге стране, и када долази с предметним објектом означава звук (дакле, радњу, процес): *Мы слышали гармонию (звук гармони, гармонию играла)*. У неком смислу може се рећи да глагол *видеть* објекат изражен именицом (предметни, као и непредметни) представља као предмет. Док предметна или непредметна именица као објекат уз аудитивни глагол увек има процесуалну димензију. Визуелни глагол представља именице као статичне, док их аудитивни представља као динамичне. Звук и настаје захваљујући некаквом покрету: ударању, трењу, дувању.

Ова запажања Ј. Урисон драгоцене су нам јер указују на то како долази до стварања значења на нивоу пропозиције. Прво, колико од значења предиката зависи значење будуће пропозиције. Објаснићемо ово на претходно наведеном примеру *Мы слышали гармонию*. Ако ову реченицу упоредимо с реченицом *Мы видели гармонию (в первый раз)*, уочићемо да се значење речи *гармонию* разликује у овим двама реченицама у зависности од главног предиката. Прва може да значи следеће: *Мы слышали, как гармонию играет/играла* или *Нам известен звук гармони* (дати контекст није довољан да би се реченица једнозначно схватила). Друга реченица, с глаголом *видеть* у предикату има једноставно значење визуелног перцепирања конкретног материјалног предмета. Семантичка структура реченице с аудитивним глаголом је сложена, полипредикативна, обавезно уводи нову пропозицију: звук или звучање.

И друго, формално обликовање зависне пропозиције утиче и на могућност/немогућност употребе одређеног глагола у предикату. Па тако, видели смо да пропозитивни девербатив/деадјектив с аудитивним значењем блокира употребу визуелног предиката (**я вижу плач, пение, смех*). Тај исти предикат са зависном пропозицијом уведеном везником *что* или *как* (значење факта односно процеса) слободно се употребљава, као и аудитивни предикат (*я вижу (слышу), что (как) она плачет, поет, сме-*

ется). Урисон ово објашњава тиме да приликом синтаксичке деривације долази до упрошћавања класификације предиката, они постају или визуелни, или аудитивни. «...смена категориалној семантики предпоставља не само замену одних граматичких категорија другима, но и измене некеј “энциклопедической” карактеристике слова: мења се информација о типу воспријатија данној сушности човеком» (УРИСОН 2003: 154). До овог упрошћавања након синтаксичке деривације (преласка глагола у именицу) долази услед уклапања процесуалног значења у именички калуп. Иако, дакле, лексичко значење именице синтаксички деривирани од глагола није промењено, категоријално-семантичко – јесте.

Перцептивни глаголи у руском: *наблюдать за полетом птицы, следить за успехами науки; слышать скрип, чувствовать радость.*

Глаголи *видеть, слышать, чувствовать, помнить* имају и пропозитивну и предметну употребу (*видеть слона, видеть игру; слышать соловья, слышать пение; чувствовать руку, чувствовать прикосновение; помнить отца, помнить просьбу*). Још ћемо скренути пажњу на употребу глагола *слышать* и *помнить* с локативом с предлогом *о*.

Мопс издавал совершенно человеческие звуки, во всяком случае мне показалось, что я слышу сдавленное хихиканье. = *я слышу, кто-то сдавленно хихикает*

Алексей хочет устранить всех, кто хоть что-то слышал о богатстве. = *кто-то слышал о том, что (х) богат*

У првој реченици, у којој уз глагол *слышать* долази објекат у акузативу без предлога (*хихиканье*), предикат има значење: примати информацију чулом слуха. Исти предикат *слышать* у другој реченици, с објектом-делиберативом израженим локативом с предлогом *о*, има значење: поседовати информацију, знати нешто из некаквих извора (који нису директни).

Када је у питању глагол *помнить*, не ради се о овако великој разлици у значењу речи, већ пре о нијанси условљеној могућношћу употребе двеју рекцијских веза: директне, беспредложним акузативом изражене (*помнить детство*) и неправне прелазне, изражене локативом с предлогом *о* (*помнить о помощи*). Розентаљ у свом приручнику *Русский язык* (РОЗЕНТАЛЬ 2005) овако објашњава значења ових двеју могућих рекција. *Помнить кого-что – сохранять в памяти в полном объеме; помнить о ком-чем – в общем виде, без подробностей.*

Ако упоредимо значења глагола *слышать* и *помнить*, уочићемо да се може уопштити следеће. У случају употребе глагола с правим објектом очигледно је присуство значења потпуног обухватања објекта радњом. Употребљен с неправим објектом у локативу, глагол добија у значењу димензију непотпуности, индиректности.²

² Поводом правог (типичног) објекта аутори *Синтаксе савременога српског језика. Просја реченица*, рецимо, кажу: „То је, дакле, проста, неспецификована, непосредна,

Глаголи перцепције у српском језику: *слушајџи љевање, љосмајџрајџи мачевање, уочијџи нејравилнојџи, љримејџијџи неискреносјџи*.

Делиберативно значење. Глаголи говорења и мишљења.

Предикати са значењем говорења и мишљења: *предупредити о поставке, заявити об уходе*. У ретким случајевима када девербатив, тачније деадјектив у облику директног објекта долази уз глагол говорења, он има предметно значење: *говорити глупости, пошлости*... Када су глаголи ове групе употребљени с локативом девербатива/деадјектива и предлогом о, онда девербатив/деадјектив има значење теме говорења/мишљења и сл.

Только Кин мог собратъ пресс-конференцију, чтобы громогласно посоветовать Бэксу меньше думать о повышении зарплаты и рекламных контрактах, а больше о футболе.

Если говорить об использовании вод самого озера Байкал (...), то без ущерба для экосистемы озера можно использовать 0,26% всего объема вод озера.

Глаголи говорења и мишљења у српском језику: с локативом с предлогом о (*расјрављајџи о љријремама, обавесјџијџи о доласку*), с акузативом с предлогом за (*ојределијџи се за слободу, знајџи за долазак, дојоворјџи се за виђање, чујџи за одлазак, заложјџи се за ослобођење*), с акузативом с предлогом на (*љрисјџајџи на замену, љомишљајџи на љресељење, љрејџендовајџи на рад*).

Предикати са значењем оцене, попут предиката из претходне групе, могу такође да се нађу у конструкцији и са предметном, и са пропозитивном именицом. Нису строго подељени међусобно унутар групе. Арутјунова каже: «Нельзя, например, *осуждать* или *одобрять скатерть, цветы, портфель* и пр., но можно *осуждать* или *одобрять покупку скатерти* или *портфеля*, возможно также *осуждать* или *одобрять кого-либо за покупку скатерти* или *портфеля*» (АРУТЈУНОВА 1976: 138). С друге стране, *хвалити* или *славити*, *превозносити* углавном иду уз предметне именице (*хвалити сигареты, славити героя, перевозносити свой народ*).

Издвојени су још следећи предикати оцене: са значењем логичке оцене (*участвовати в выполнении, способствовать в решении, подражати в движениях; убеждаться в невиновности, разувериться в искренности, разочароваться в дружбе*); глаголи који изражавају однос еквиваленције или хијерархије међу појавама (*соответствовать назначению, сопутствовать болезни*).

У српском језику издвојени су такође одговарајући глаголи са значењем оцене, позитивног или негативног односа према другој радњи: с ло-

експлицитно или имплицитно контактна веза. “Неправи, нетипични објекат, према томе, има супротно од овог значење.

кативом и предлогом у (*уживајићи у раду, йомајићи у йисању, омејићи у размишљању*); с аблативним генитивом без предлога (*клонийи се разјовора, одрећи се лејовања, зајелеји се йујовања; лишији која наследсйва, лишији се задовољсйва*) и с генитивом с предлогом *од* (*бранији се од найада, осйураји се од йровале*).

Арутјунова издваја и групу тзв. **интерперсоналних глагола** који имају компоненту рационалне или емоционалне оцене. У питању су реченице типа *я уважаю его за его принципиальность – я уважаю его принципиальность*, када се у функцији објекта може наћи име лица (*ејо*) или пропозитивно име (*его принципиальность – то, что он принципиален*). У интерперсоналне глаголе она сврстава следеће: *шутить, глумиться, издеваться, высмеивать, позорить, осуждать, хвалить, перевозносить, критиковать, унижать, льстить* итд. (в. АРУТЈУНОВА 1976: 163). «Мишенью шуток, насмешек, издевок, подковырок и пр. бывают именно люди, а их свойства или поступки служат для этого лишь причиной (или поводом) (...)» (АРУТЈУНОВА 1976: 163).

У српском наилазимо на исту ситуацију:

Увек су исмевали њејову наивносй (йшо шйшо је наиван).

Пошйујем њену искреносй (йшо шйшо је искрена).

У анализи је примећено да се у предикату с девербативом/деадјективом као објектом веома често јављају **каузативни глаголи** с разним елементима других значења: значење учења (*учить рисованию, научить-ся терпению*); позитиван или негативан однос према радњи другог субјекта (*помочь с ремонтом; помочь выздоровлению, мешать анализу*); с инструменталом каузатора (*восхищать независимостью, забавлять шалостями*); са значењем поседовања с деадјективима (*отплатить добром, обделить стойкостью*); емоционални однос према појави (*восхищаться красотой, дорожить честью; радоваться отдыху, ужасаться безобразию*); волунтативни каузативни глаголи с девербативом или инфинитивом (*запрещать детям игры/играть со спичками*); фазно значење каузације особине с адјективом (*придать беглость пальцам; приобретать ясность, усиливать скорость*); модални каузативни глаголи (*стремиться к истине, привыкнуть к чистоте*).

Учили смо неколико могућих типова каузативних значења (сви садрже семантичку компоненту „субјект чини да...“):

– V(A) каузира V(B): радња првог субјекта каузира радњу другог субјекта (*учить фехтованию*). Девербатив кореспондира с инфинитивом: *я учу его фехтовать*. Радња изражена глаголом у личном глаголском облику може да каузира радњу истог субјекта: *учусь рисованию*.

– субјекат прве радње утиче на одвијање друге радње с другим субјектом: (*помочь с ремонтом*: *я помогаю ему делать ремонт, отремонтировать; помешать с публикацией*).

– каузативни радње, стања, особине с каузатором: *восхищать независимостью, забавлять шалостями, утешать болтовней*. Реченице овог типа могу бити трансформисане на следећи начин: *меня восхищает его независимость (то, что он независим)*. Дакле, каузатор стања субјекта (мислимо на субјекат предиката *восхищать*) представљен је формално као субјекат (*его независимость*).

– каузација емотивне реакције на радњу, стање, особину: *радоваться отдыху, удивляться терпению*. И овај тип реченица може бити трансформисан тако да каузатив заузима позицију формалног субјекта: *меня радует отдых (то, что он отдохнет, я отдохну), меня удивляет его терпение (то, что он терпелив)*.

Поред каузативних глагола типа *учи́иши, њодучава́иши*, оних с емоционално-психолошким значењем *чуди́иши се, радова́иши се, диви́иши се, њодсмева́иши се, нага́иши се*, за српски језик је карактеристичан тип реченица с каузатором у пасивним/псеудопасивним реченицама (*измучен љаговањем, изморен борбом, охрабрен усїехом, њреїлављен емоцијама, њѣрани муком*).

Раговали смо се доласку браїа из Енїлеске.

Зашио се њодсмеваи њеној наивности?

Последња група глагола с пропозиционалном валентношћу јесу **фазни глаголи**. Пошто смо посебан рад посветили овој теми (в. Вићентић 2008), овде ћемо само указати на то о каквим се глаголима ради. Међу њима су, дакле, фазни у ужем смислу (*начать рассказ, прекратить болтовню, приступить к строительству, перейти к делу*); фазни са каузативним значењем (*приобретать ясность, усиливать скорость*); фазни са значењем темпа радње (*медлить с отгрузкой, мешкать с отъездом*).

У српском се издвајају такође: чисти фазни глаголи с акузативом без предлога (*заврши́иши чи́їање, њрекину́иши њевање*), инструменталом с предлогом с (*њочейи с радом, насїави́иши с њреїсивањем*); с дативом без предлога уз глаголе *њрисїу́иши, њосвеїи́иши се (њрисїу́иши њисању књије, њосвеїи́иши се изучавању Средњеї века)*; фазни глаголи са значењем динамике којом се врши радња (*оклева́иши с њредајом рада, њожури́иши с издавањем књије*).

У поменутом раду о конструкцијама с девербативима и фазним глаголима указујемо и на групу глагола (у оба језика) која се искључиво употребљава с девербативима, тј. замена девербативне конструкције зависном клаузом није могућа. Појава је ипак доследнија и карактеристичнија за српски језик:

њредузе́иши (ак.) *њловидбу* – *њочео је да њлови; њодухва́иши се* (ген.) *њисања књије* – *њочиње да њише књију; њређи с* (ген.) *њисања на* (ак.) *куцање* – *њочео је да куца умесїо да њише; њрихва́иши се* (ген.) *учења* – *њочео је да учи; ла́иши се* (ген.) *коїања* – *њочео је да коїа; њрисїу́иши*

(дат.) *писању романа – почео је да пише роман – (?) почешти писање романа – *писишуйио да пише роман; посветиши се* (дат.) *јајењу сшоке – почео је да јаји сшоку;*

прекинути (ак.) *писање – прешаје да пише; наусити* (ак.) *рвање – прешао је да се рве; морају да заусављају* (ак.) *писање – да прешану да пишу – *да заусаве да пишу; ...остави ћеро, мане се* (ген.) *писања... – прешане да пише; одусти од* (ген.) *прешеса – прешали су да прешесају, нису хтели да прешесају.*

У руском смо уочили да се слично понашају глаголи *браться/взяться, заняться, затеять, приняться* и *приступить* (за последња три се у речницима среће податак да се употребљавају и с инфинитивом, али ретко).

3. Закључак

Највећи део пунозначних глагола може се употребити и са предметном, конкретном, «правом» именицом у допуни, с тим што се она схвата ситуативно, као нешто што асоцира на читаву ситуацију која се налази у пропозицији. Мали број предиката може бити употребљен искључиво с девербативима/деадјективима (сврстали смо их у компликативе: *уловљавати*). И са друге стране, највећи број девербатива/деадјектива може бити замењен зависном пропозицијом, и то с допунским значењем. Један мали број предиката се, ипак, не може употребити са допунском клаузом, већ искључиво с именичком допуном, предметном или ситуативном (*лишити независности; клонити се криминалаца, клонити се ћуча, лашити се писања/ћера, посветиши се деци/писању*).

На плану руско-српског поређења нисмо уочили веће разлике системске природе. Оне се тичу само одређених мањих група предиката или појединачних случајева.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АРУТЧОНОВА, Н. Д. *Предложение и его смысл*. Москва, 1976.
- БУГАРСКИ, Наташа. «Деадјективна именица као средство номинализације (у публицистичком стилу стандардног српског језика).» *Зборник Машице српске за филолојију и лингвистику* 47/1–2 (2004): стр. 297–404.
- ВИЋЕНТИЋ, Биљана. «Конструкције са фазним глаголима и девербативним именицама у руском и српском језику.» *Славистика* 12, (2008): стр. 250–257.
- ЗОЛотова, Г. А. *Синтаксический словарь. Рейертуар элементарных единиц русскою синтаксиса*. Москва: УРСС, 2001.
- ЗОЛотова, Г. А. *Коммуникативные аспекты русскою синтаксиса*. Москва: Наука, 2007.

- КЕРКЕЗ, Драгана. *Бес̄редлошки њерифрас̄тични њредикаџи са семикоџулаџивним џлаџолима у савременом руском језику у џоређењу са ср̄ским*. Магистарски рад, Београд, 1996: 198 с.
- ПЕТРОВИЋ, Владислава и Коста Дудић. *Речник џлаџола са гоџунама*. Београд – Нови Сад, 1989.
- РОЗЕНТАЛЬ, Д. Э. *Русский язык. Уџравление в русском языке. Практическая сџи-лис̄тика*. Москва, 2005.
- Синџакса савременоџа ср̄скоџа језика. Просџа реченица*. У ред. Милке Ивић. Београд, 2005.
- УРЫСОН, Е. В. «Отглагольные существительные со значением ситуации и “наивная энциклопедия“.» *ВЯ* 4 (1996): с. 25–38.
- УРЫСОН, Е. В. *Проблемы исследования языковой картинны мира. Аналоџа в семанџишке*. Москва, 2003: стр. 137–167.

* * *

- RADOVANOVIĆ, Milorad. „Imenica u funkciji kondenzatora (I).“ *Зборник МС за филолоџију и линџвисџику XX/1* (1977): стр. 63–144.
- RADOVANOVIĆ, Milorad. „Imenica u funkciji kondenzatora (II).“ *Зборник МС за филолоџију и линџвисџику XX/2* (1977): стр. 81–154.

ИЗВОРИ

www.ruscorpora.ru – за руски језик

www.korpus.matf.bg.ac.rs – за српски језик

Биљана Марич

УПОТРЕБЛЕНИЕ ДЕВЕРБАТИВНЫХ И ДЕАДЪЕКТИВНЫХ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ КАК ДОПОЛНЕНИЙ ПРИ ПРЕДИКАТАХ ОПРЕДЕЛЕННЫХ ТИПОВ

Резюме

В данной работе исследуется и сопоставляется употребление девербативных и деадъективных существительных в русском и сербском языках при следующих типах предикатов: говорения и мышления, аудитивного и визуального восприятия, оценки, фазовых, каузативных и компликативных.

Ключевые слова: девербативные и деадъективные имена существительные, дополнение, типы предикатов, русский язык, сербский язык

АЛИНА Ј. МАСЛОВА

ЈЕЗИЧКА РЕАЛИЗАЦИЈА ИЗВИЊЕЊА У РУСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ (У ПОРЕЂЕЊУ)

У раду се разматра лексичко изражавање извињења као говорног чина у руском и српском језику (у конфронтативном аспекту). Узимају се у обзир контекстуално окружење језичке форме, услови употребе, културно условљени интерактивни параметри. Резултати истраживања одражавају национално-културне особине комуникативног понашања руског и српског народа.

Кључне речи: извињење, говорни чин, прагматика, комуникација, учтивост.

Значајна компонента међуличне, а то значи и међукултурне комуникације, јесте учтивост која обезбеђује успешан комуникативни процес без конфликта. Потешкоће у међукултурном општењу могу да настану услед неспособности саговорника да изразе свој однос једно према другом у складу са нормама одређеног друштва и конкретним очекивањима партнера. То се објашњава различитим схватањем норми учтивости и способношћу да се прагматички адекватно користе језичка средства њеног изражавања.

У оквиру проучавања категорије учтивости као најважнијег регулатора људског понашања важно место припада језичким начинима и средствима изражавања извињења који пружају подршку у очувању хармоничних интерперсоналних односа међу учесницима комуникације и доприносе постизању ефикасног узајамног деловања у друштву.

Данас се вербална комуникација схвата не само као размена информација већ и као испољавање властитог односа према саговорнику. У вези с тим посебну пажњу привлаче могућности избора једне језичке јединице из низа могућих. Стога прагматички аспект постаје значајни саставни део граматичког описа (НОРМАН 2009). И није случајно што особине изражавања извињења у различитим језицима лингвисти посматрају у

оквиру истраживања извињења као говорног чина, пошто је коришћење етикецијских формула посебно карактеристично за прагматику. То значи да је неопходно узимати у обзир контекстуално окружење језичке форме, услове употребе, културно условљене интерактивне параметре, што у целини треба да омогући да се одреди реално комуникативно значење етикецијске формуле у природном процесу општења.

Познато је да је извињење говорни чин који се користи за успостављање друштвених односа и изражавање унутрашњег стања говорника.

Лексички показатељи извињења у руском и српском језику су пре свега лексеме-еквиваленти којима се именује (назначава) говорни чин и које функционишу у реплици говорног лица у императивном облику: *извини(те) / извини(џе)*; *прости(те) / оџросџи(џе)*, ређе *џросџи(џе)*.

Такви облици у ова два језика обично могу да се међусобно замењују у ситуацијама конвенционалног типа, на пример:

- *Zaspala sam. Izvini (Đurić).*
- *Izvinite, gospodine Aralica <...> da li je istina da imate devedeset četiri godine? (Kapor).*
- *Просџиџе џиџо вас џрекидам, али време је да заџварамо... (Пеџровић).*
- *Оџросџиџе, журиим... Имам важан џосао (Пеџровић).*
- *Извините... Скажите, пожалуйста, Вашу фамилию (Булгаков).*
- *Простите, вы были другом моего покойного Миши? (Булгаков).*

То су, по правилу, ситуације успостављања / паузе / прекида контакта у оквиру етикецијског општења, затим «рехабилитације» по извршењу радње невербалног карактера, која није нанела озбиљну штету адресату, као и метакомуникативна извињења. У српском језику, за разлику од руског, лексикографи запажају разговорни карактер облика *извини(џе)* (Речник 2007: 451), што, вероватно, истиче универзалност њеног функционисања. У руском језику, поред осталог и према истраживању Ренате Ратмајер, облику *извини(џе)* даје се предност у дистанцираном општењу, као на пример с колегама или непознатим људима, док *џросџи(џе)* више одговара незваничној комуникацији међу блиским особама (РАТМАЈЕР 2003: 87).

Наведени глаголи не користе се перформативно; као семантички перформативни еквивалент у оба језика употребљавају се етикецијске формуле с перформативом *прошу / молим*, које се разликују по синтаксичкој структури. Док у руском језику уз перформативни глагол активно функционишу и глаголи и глаголске именице без предлога које именују говорну радњу, у српском језику, према подацима из речника и приручника за конверзацију (НЕХАЈ 1999), предност се даје конструкцијама са именицама које захтевају употребу са предлозима:

*прошу (вас) меня извинить / – молим (вас) за извињење / за
простить ойрошијај*
прошу у вас извинения
прошу прощения

У руском језику у сличне семантичке перформативе спада формула (која више одговара званичним ситуацијама) са глаголом *приносить* у значењу «остваривати радњу која је названа именицом»: *приношу (свои) извинения*. У српском језику аналогон те формуле је перформатив *извињавам се*:

- *Извињавам се збој увредљивих речи.*
- *Извињавамо се збој ненамерне грешке.*

У руском језику допушта се такође и употреба перформатива *извиняюсь*. Међутим, док у српском језику формула *извињавам се* наглашава јачу илокутивну напетост и постоји како у усменом тако и у писменом говору (Синтакса 2005: 1054), експлицитни руски перформатив речници бележе као разговорни облик који одговара усменој комуникацији. Приликом конфронтативног поређења уочава се и еквивалентно коришћење језичких јединица и замена у српском језику, по правилу – императивом *извини(те)*. У руском језику дати облик користи се уз препозитивну заменицу. Упоредимо:

<p>– Я извиняюсь, – заговорил он подозрительно, – вы кто такой будете? <...></p> <p>– Фамилия моя, ну, скажем, Коровьев. Да не хотите ли закусить, Никанор Иванович? <...></p> <p>– Я извиняюсь, – уже негодую, заговорил Никанор Иванович, – какие тут закуски! (Булгаков)</p>	<p>– Извињавам се – йоче он сумњичаво – али ко сїе ви? <...></p> <p>– Моје ђрезиме је, рецимо, Коровјов. Хоћеїе ли нешїїо да ђреза лоїајиїе, Никаноре Ивановичу! <...></p> <p>– Извиниїе – ђроїовори Никанор Иванович неїодујуїи – какво вас је само мезе сада сїїоїало? (Буїаков)</p>
---	--

Облици извињења нису самостални системи. Они су променљиви, одражавају историјско време и друштвени статус употребе. Тако, у руском језику у значењу «молити некога», «бити милостив према некоме» некад су функционисале лексеме *помиловать* и (експресивнија) *помило-сердствовать* у императивном облику које су данас застареле (Словарь 1984, 3, 282). О томе да се оне схватају као формуле извињења сведочи адекватни превод, који, међутим, не одражава увек специфичност језичког портрета:

– **Помилуй**, Григорий Данилович, – не веря своим глазам, проговорил Варенуха, – по-моему, ты зря деньги посылаешь (Булгаков).

– Товарищ Бездомный, **помилуйте**, – ответило лицо, краснея, пятясь и уже раскаиваясь, что вязалось в это дело (Булгаков).

– **Ойросѣи**, Григорије Даниловичу – не верујући сојсѣвеним очима ѿроѣвори Варенуха, али ѿо мом мишѣењу бадава шаѣеи ѿај новац (Буѣаков).

– Друже Бездомни, **оѿросѣиѣ**... – ѿроѣвори лице ѿоцрвеневиши, ѿовлачећи се уназад и већ се кајући шѣо се уоѿишѣе уѣлишѣало у све ѿо (Буѣаков).

Дати облици функционишу у савременом језику у ситуацијама када је потребно да се изрази емоционално неслагање, неодобравање у значењу да што ты (вы) / как можно, и имају разговорни карактер. У преводу то се значење преноси помоћу етикецијске употребе перформатива молим са заменицом која експлицира саговорника:

– **Помилуйте**, королева <...> разве я позволил бы себе налить даме водки? (Булгаков).

– **Молим вас**, краљице <...> зар бих ја моѣо себи доѿусѣишѣи да једној дами сѣям воѣку? (Буѣаков).

Значење неслагања у српском језику најјасније се изражава уз употребу супротног везника али:

– Откуда Вы знаете, как меня зовут?

– **Помилуйте**, Иван Николаевич, **кто же** вас не знает? (Булгаков).

– **Помилуйте!** Уж кому-кому, но не вам это говорить (Булгаков).

– Одакле знаѣе како ми је име?

– **Али, молим вас**, Иване Николајевичу, ко вас не ѿознаје? (Буѣаков).

– **Али молим вас!** Ако ико ѿо и може да каже, ѿо ни у ком случају не би ѿребало да сѣе ви (Буѣаков).

Слична употреба није забележена у речнику и више одговара трећем значењу глагола молишѣи, чија перформативна употреба може да изражава дивљење праћено узвичном интонацијом, при чему се лексема десемантизује (Речник 2007 : 727).

Сложеност преношења адекватних експресивних значења објашњава могућност игнорисања сличних формула:

– **Помилуйте**, что вы делаете, Афраний, ведь печати-то, наконец, храмовые! (Булгаков).

– Шѣа ѿо радишѣе, Афраније, ѿа ѿечайѣи су сѣурно из храма! (Буѣаков).

или тежњу да се семантика исказа изрази буквално. Тако, на пример, *молим вас* може да се – с обзиром на прагматичке факторе – интерпретира као редукована молба да адресат промени свој став (тј. *прошу вас передумать / не думать так* и сл.) или као индиректни говорни чин, о чему такође сведоче различите могућности превода:

– *Теперь я понял все. – Ах, помилуйте, – ответил Азazel, – вас ли слышу? (Булгаков).* – *Сага сам све схвайшо. – Ах, немојте йако – одговори Азazel да ли йо вас чујем? (Булгаков).*

У преводу се запажа буквални пренос лексичке семантике. У таквом случају значење говорног чина се у одређеној мери трансформише: благо експресивно неслагање прелази у конвенционално извињење:

– *Помилуйте, куда же вы хотите идти? <...> Вы плохо чувствуете себя, останьтесь у нас! (Булгаков).* – *Извините, а куда сие се йо саг зайушили? <...> Лоше се осећайте, осиданийе код нас (Булгаков).*

Упоредимо следеће контексте:

– *Зарезать? Испуганно вскрикнула Маргарита, – помилуйте, мессир, это Николай Иванович, нижний жилец. <...> – Помилуйте, – сказал Воланд, – на кой черт и кто станет его резать? (Булгаков).* – *Да йа заколетье? – йрейлашено узвикну Марйарийа. – Извините, месире, али йо је Николай Иванович, он сйанује исйод нас. <...> – Али молим вас! – рече Воланд – а ко мисли, до врайа, да йа колетье? (Булгаков).*

У првом случају *помилуйте* претпоставља интерпретацију не само неодобравања него и буквалне молбе о помиловању, пошто даље следи мотивисање молбе. У другом случају је јасно изражено значење неслагања.

Употреба императива *помилосердствуйте* и у значењу неодобравања у руском језику има застарели карактер.

– *Прокуратор не любит Ершалаима? – добродушно спросил гость. – Помилосердствуйте, – улыбаясь, воскликнул прокуратор, – нет более безнадежного места на земле (Булгаков).* – *Прокурайтор не воли Јерушалајим? – доброћудно уийша йостй. – Молим вас – узвикну йрокурайтор смешкајући се – не йосйоји неси-йурније местйо на земљи (Булгаков).*

У руском језику лексема *виноват* у ситуацијама конвенционалног извињења излази из употребе, али се чува у ситуацијама када говорно лице признаје своју кривицу. Упоредимо: *Студент <...> толкнув его*

нечаянно локтем, сказал робко и вежливо: – *Виноват!* (Чехов) и *Прости меня, я страшно виноват* (Толстой). Занимљиво је да облик *виноват* функционише, по правилу, у мушком роду, експлицирајући адресанта извињења – мушкарца. То је вероватно условљено узајамним деловањем сфера функционисања етикецијских формула, јер је облик *виноват* једина формула војничке етикеције. На пример, *Рябов глазел на девушек, пока тощий майор не сделал ему замечание: – Здравоваться надо, ефрейтор! – Так точно. Виноват ... – ...товарищ майор. – Виноват, товарищ майор!* (Довлатов). У српском језику лексички еквивалент *крив* (*сам*) не функционише у етикецијском значењу. Руском облику одговара неутрална употреба *извини(ше) / ойросѝи(ше)* у конвенционалним извињењима или, пак, буквални превод у складу са интонацијом говорног чина:

– *Виноват*, как ваша фамилия? – осведомился конферансье (Булгаков).

Оплывая потом, официанты несли над головами запотевшие кружки с пивом, хрипло и с ненавистью кричали: «*Виноват, гражданин!*» (Булгаков).

– *Виноват, виноват*, скажите точнее, – послышался над ухом Ивана Николаевича тихий и вежливый голос (Булгаков).

– *Извинише*, како се ѝрезивалише? – уѝиша конферансье (Буліаков).

Обливени знојем, келнери су изнад љава носили замаљене криле ѝива и са мржњом у љасу узвиквали: «*Извинише, грађанине!*» (Буліаков).

– *Молим вас, молим вас* будише ѝачнији – зачу се изнад Иванове љаве ѝих и љубазан љас (Буліаков).

У оба језика као експлицитно извињење могу да се користе позајмице *ѝардон* и *сорри* које функционишу у разговорној сфери. Међутим, у руском језику *пардон* има разговорни шалљив тон, што бележе и речници, међу којима и *Речник сѝраних речи* у редакцији Крисина (Крысин 2007).

– *Пардон!* – отозвался Фатот, – *я извиняюсь*, здесь разоблачать нечего, все ясно (Булгаков).

– *Пардон!* – одговори Фаѝоѝ. Извињавам се, али овде нема ѝиша да се раскринкава, све је јасно (Буліаков).

У српском језику уочава се и неутрална употреба наведеног облика: *Не, не, иѝак се варала, није ѝа ѝознавала... <...> – Пардон. То је све?! Тај израз којим се исказује жаљење у ѝролазу, усѝаљена ѝрисѝојносѝ, одлика лейѝ васѝиѝања, сада једва неѝио речѝиѝа од слеѝања раменима. То је све?! (Пеѝровић).*

Onda, каже, да је његов деда био Solunac и прешао Albaniju пешке ... – Pardon ... Klagenfurt nije u Sloveniji ... (Žikić).

Да узгред само додамо да формула *Pardon* у савременој британској варијанти енглеског језика сужава сферу употребе и да се користи само као средство изражавања поновљеног питања и неодобравања. У исто време дата говорна формула је изразити језички показатељ припадности најнижем слоју средње класе британског друштва. За означавање тога слоја користи се и посебан термин – «Пардонија» (ПЛЕТНЕВА 2009).

Лексема *corri* је позајмица релативно новијега датума, која још није адаптирана у језицима, о чему сведочи одсуство њеног облика и тумачења у речницима. Али данас у комуникацији млађих генерација (нарочито на страницама Интернета) може често да се наиђе и на њену употребу:

- *Corри, что послал запрос два раза, была ошибка ...*
- *Corри, я понимаю, что это не самая важная проблема в мире.*
- *I izvinite na tom neznanju ko vam je taj Goran Petrović? Sorry!*

У руском језику лексема се адаптира графички, јер се може срести њено писање и латиницом (као у оригиналу), и ћирилицом, на пример, комад драматичара А. Гаљина зове се «...Соггу», а сајт има назив *Corри.ru* и *Sorry.ru*, тј. пише се на два начина.

Овај фрагмент истраживања лексичког изражавања извињења у руском и српском језику показује да, без обзира на универзалност функционисања етикецијских формула, језичке разлике постоје и у сродним словенским језицима. Та чињеница отвара широке перспективе конфронтативном проучавању наведене појаве – и са граматичког, и са комуникативно-прагматичког, па чак и са гендерног аспекта. Нема сумње да ће добијени резултати због специфичности грађе доприносити схватању национално-културних особина комуникативног понашања словенских народа, што је неопходно у условима ширења граница међународне сарадње, формирања нових захтева квалитета међукултурне вербалне комуникације и узајамног деловања људи.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА И РЕЧНИЦИ

- КРЫСИН, Л. П. *Толковый словарь иноязычных слов*. М.: Эксмо, 2007.
- НЕХАЙ, Л. В. *Русско-сербский разговорник*. М.: Филология, 1999.
- НОРМАН, Б. Ю. „Прагматический аспект грамматики славянских языков“. *Славянские языки и культуры в современном мире: Междунар. науч. симпозиум* (Москва, МГУ имени М. В. Ломоносова, филологический факультет, 24–26 марта 2009 г.): Труды и материалы. М.: МАКС Пресс, 2009. С. 80.
- ПЛЕТНЕВА, Е. А. *Комуникативно-прагматический диапазон формул извинения в британской языковой культуре*. Автореф дисс ... канд. филол. наук. Воронеж, 2009.
- РАТМАЙР, Р. *Прагматика извинения: Сравнительное исследование на материале русского языка и русской культуры*. М.: Языки славянской культуры, 2003.

Речник српскога језика (Ур. М. Николић). Нови Сад: Матица српска, 2007.

Синџакса савременога српскога језика : њросџа реченица / П. Пипер и др.; у ред. М. Ивић. Београд: Институт за српски језик САНУ: Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 2005.

Словарь русского языка: в 4 т. (под ред. А. П. Евгеньевой). 3-е изд. Т.3. М.: Русский язык, 1987.

Алина Маслова

**ЯЗЫКОВАЯ РЕАЛИЗАЦИЯ ИЗВИНЕНИЯ
В РУССКОМ И СЕРБСКОМ ЯЗЫКАХ**

(в сопоставительном аспекте)

Резюме

Речевой акт извинения является универсальным и частотным, занимающим важное место в социальной коммуникации. В данном исследовании предпринята попытка выявить особенности языковой реализации этого речевого акта в русском и сербском языках в сопоставительном аспекте. Полученные результаты анализа лексической репрезентации извинения в родственных славянских языках показали не только сходства, но и различия, открывающие перспективы для исследования феномена извинения и в грамматическом, и в коммуникативно-прагматическом, и в гендерном аспектах.

ДУШАНКА Н. МИРИЋ*

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за славистику

ИЗРАЖАВАЊЕ МОДАЛНОСТИ СУМЊЕ У СРПСКОМ И РУСКОМ ЈЕЗИКУ**

У раду се разматра семантичка природа сумње и њена језичка категоризација на материјалу српског и руског језика. Установљена су два типа категоризације сумње – као стање и као активни когнитивни однос. Сумња се семантички дефинише као значење које припада менталном модусу. Констатује се да постоје најмање два типа подзначања која се разликују пресупозитивном компонентом у смисаоној структури и синтаксичком реализацијом у српском језику, а лексичком у руском.

Кључне ријечи: сумња, сумњати, сомнение, сомневаться, категоризација сумње, емоција, ментални модус, модалност.

1. У језички осмишљеном искуству човјека налази се и значење сумње које је одраз доживљаја једне сложене емоције. Ова емоција је универзална, а настаје у социјалној интеракцији и заједно са својим опозитом – повјерењем, омогућује особи да се боље оријентише у свијету (Миливојевић 2008: 549). Универзалност емоције упућује да би и њен језички одраз морао бити присутан у свим језицима, па тако и у српском и руском чији ће материјал овдје бити поређен. Циљ рада је да се сумња као значење ближе одреди, да се установе њена обиљежја и опише начин изражавања у наведеним језицима.

Генетска сродност и типолошка подударност српског и руског језика и у овом случају се манифестују умногоме сличним инвентаром лекси-

* Адреса: miricdus@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру пројекта „Стандардни српски језик – синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања“, № ОН 148010, финансираног од стране Министарства за науку Србије.

чких и граматичких средстава, као и узајамном условљеношћу њиховог функционисања.

Сличност се може регистровати најприје на нивоу главних средстава номинације посматраног значења, јер се ради о именицама *сумња*, *йодозрење*, *сумњичавосћ*, *йодозривосћ* (у српском) и *сомнение*, *сомнительность*, *подозрение*, *подозрительность* (у руском), а у базичну лексику спадају глаголи *сумњайћи*, *сумњичийћи*, *йодозревајћи*, / *сомневаться*, *подозревать* са префиксалним облицима *йосумњайћи*, *осумњичийћи* / *усомниться*, *засомневаться*, *заподозрить*. У даљем кругу средстава изражавања сумње налазимо придјеве *сумњив*, *сумњичав*, *йодозрив* / *сомнительный*, *подозрительный*, прилоге (предикативе) *сумњиво*, *сумњичаво*, *йодозриво* / *сомнительно*, *подозрительно* и друге деривате. У семантичком погледу ова лексика, посматрана у својој укупности, мада очигледно исте етимологије у српском и руском, није идентична и у функционалном смислу не поклапа се у односу један према један. То упућује на извјесне разлике у концептуализацији посматране емоције у датим језицима. Ово запажање се односи и на глаголе *подозревать* и *йодозревајћи*, уз који у српским једнојезичким рјечницима (РМС, РСЈ) стоји ознака *русизам*, а који у српском језику нема други префиксални облик и свршени вид. У периферни круг предиката ‘сумње’ може се убројати низ синонима и квазисинонима, као што су нпр. *йиййайћи се*, *не вјеровайћи*, *невјерица*, *бијћи несийуран*, *несийурносћ*, *колебайћи се*, *колебање* у српском и *не доверять*, *недостворность*, *колебаться*, *не решаться*, *нерешительность*, *опасение* и др. у руском језику (према: Никольская 2009).

Сличност међу посматраним језицима може се установити и на синтаксичком плану, као и у начинима имплицитног изражавања датог значења. За ближе одређење ‘сумње’ значајан је узајамни однос лексичког значења и синтаксичких функција наведене лексике, па ће тежиште пажње бити усмјерено управо на овај аспект проблема.

2. Синтаксичке функције базичне лексике говоре о томе да се сумња у српском и руском језику категоризује двојако: као стање, али и као активан когнитивни однос субјекта према објекту, што није случај са свим емоционалним значењима. С обзиром на то да су емоције психолошке реакције на вањске стимулусе, а не радње или процеси, њихово сврставање у категорију стања чини се као најприроднији исход процеса осмишљавања. Чињеница да изражавање емоција може бити праћено мимиком, покретом и говором, не мијења њихову психолошку суштину. Стање се у посматраним језицима манифестује на начин који је карактеристичан за све словенске језике – конструкцијом предикатив + датив: *сумњиво (ми) је* и *(мне) сомнијельно*. Ове конструкције потчињавају зависну пропозицију, вршећи улогу пропозитивних предиката: *Сумњиво*

ми је шћо цели дан не одговара на ѿозиве. (разг) / Попаду в Москву – попытаюсь добраться до этой самой карты, хотя мне сомнительно, что она существует в природе через столько лет. (RC)¹

Модел стања у руском језику остварује и лексема *подозрительно*: *Мне подозрительно: „Почему перед отъездом ты такая радостная?“*, што се у српском језику не среће: **мени је ѿдозриво*. Синтаксичка функција лексеме *ѿдозриво* у српском језику је квалификативна а не предикативна, нпр. *ѿосмајрајћии / ѿољедатћии / одмеријћии ѿдозриво*. Наведени модел стања у српском језику не остварује ни прилог *сумњичаво*: неприхватљив је израз **сумњичаво ми је*, али је прихватљив *ѿољедатћии сумњичаво*. Због тога лексема *ѿдозриво* и *сумњичаво*, за разлику од руских еквивалената, не остварују ни функцију пропозитивног предиката.

Са друге стране, активна синтаксичка конструкција *Сумњам да (p) / Сомневаюсь, что (p)* представља емоцију сумње као радњу, тј. активан однос говорника према неком објекту и специфичну интерпретацију стварности. Повратни облик глагола у руском језику (*сомневаться*) наводи на мисао о могућем медијалном значењу, што би могло значити да је категоризација сумње у руском више у сфери стања.

Глаголи *сумњатћии* и *сомневаться* функционишу као непрелазни и прелазни, тј. пропозитивни предикати, потчињавајући зависну пропозицију.

– *Има ли ѿојле воде?* – *Сумњам. (Капор) / – Сомневаешиься?* – *прищурясь*, спросил он. – *И я сомневаюсь. Вот же положение, мать его растакую. (RC)*

Учо, ѿбоју, немој да сумњаиш у ѿо шћо сам ѿи рекла. (Ћосић) / Ты не сомневайся в том, что я тебе сказала, Уча.

Српске безбедносне службе ѿакође сумњају да су Шарић и њејови сарадници размењивали безбедносне ѿоруке (...). (Политика).

Я сильно сомневаюсь, что мой заместитель мог что-либо заявить по этому поводу. (RC).

Као пропозитивни предикати понашају се и глаголи *ѿдозревајћии* и *подозревать* (*Ошело воли сщрасно своју жену, а ѿдозрева да му је неверна (PMS) / В глубине души я подозреваю, что это начало какой-то ужасной болезни (RC)*), као и конструкције са одговарајућим именицама и придјевима попут: *обузела сумња (некоја), јавила се сумња, изазватћии сумњу, учинило се сумњиво, / возникло сомнение, вызвало сомнение, показалоь подозрительным* и сл.

Најопштије одређење сумње било би да је она однос према истинитости, тачније, неприхватање истинитости нечега (Миливојевић 2008: 551) Категоријална ситуација сумње подразумева постојање субјекта

¹ Ознака RC користи се уз руске примјере као скраћеница за електронски национални корпус руског језика на адреси www.ruscorgo.ru из кога су ексерпирани. Превод ових примјера извршила је ауторка.

сумње, објекта који је изазива и основ на коме се дато осјећање заснива. Психолошка дефиниција прецизира да је сумња у основи негација повјерења, а јавља се онда када субјекат установи да је објекат у свом понашању неконзистентан (Миливојевић, ор. cit). Том закључку претходи најчешће несвјесна когнитивна обрада сигнала које шаље објекат, а тичу се његове добронамјерности, способности или досљедности². Ови критеријуми чине когнитивну базу, а првенствено су оријентисани на човјека и његово понашање као објекат повјерења и потенцијални објекат сумње. Неповјерење, односно сумњу, може изазвати и другачији тип објекта, на што упућује и језичка реализација значења сумње. То може бити ситуација, предмет, особине објекта као што су квалитет, правилност, тачност, оправданост, моралност, исправност и сл., али и сам субјекат чије се понашање интерпретира (нпр. сумња у сопствене могућности). Неке типове објекта показују слиједећи примјери:

У исц̄равносц̄ своја сц̄ава није сумњао (Ћосић) / В правилности својей точкѣ зренија он не сомневался.

Девојка била замечателна красавица, и в этом не сомневались ни ја, ни те, кто вместе со мной смотрел на нее. (Чехов) / Девојка беше изванредна лепошчица, у што нисмо сумњали ни ја ни они који су је заједно са мном гледали.

Сумњиве су ми кочнице [аутомобила] (разг.) / У нее подозревают порок сердца. (р речъ)

Сумњам да бих могао йуцайци на човека (разг.) / Бываєт разве у тебѣ так, чтобы возникло сомнение в себе? (RC)

Предикати сумње, дакле, изражавају специфичан однос према објекту као елементу стварности, што омогућује да се дефинишу као модус или модални оквир у семантичкој структури исказа, док пропозиција или диктум означава објекат сумње.

Когнитивна база сумње и њена категоризација као активног односа према објекту, показују да у семантици сумње емоцију прати и једна рационална компонента, која се у литератури означава и као интелектуална оцјена (АПРЕСЈАН 1995: 370). У односу на друге врсте емоција, очигледно је да овај рационални елемент заузима важно мјесто у семантичкој структури датог значења. Језичка интуиција говорних представника српског језика указује на могућност парафразе израза *сумњам* изразом *не вјерујем*, прије него изразом *осјећам*, што би био семантички примитив за емоцију³. Предикат *не вјерујем* није семантички једноставнији од пре-

² З. Миливојевић (2008: 550) дефинише когнитивну тријаду повјерења коју чине наведени елементи, а нарушавање било ког од њих води појави емоције сумње.

³ Закључак је изведен на основу анкете о могућностима парафразе исказа који садрже предикат „сумњам“, у којој је учествовало 10 високообразованих говорних представника српског језика.

диката *сумњам*, а оба израза су сводива на примитив *мислим*, што говори да се ради о менталном стању и менталним предикатима. Та околност даје за право да се семантичка природа сумње прецизније одреди као ментални модус, како је својевремено на руском језичком материјалу утврдила Н. Д.Арутјунова (Арутјунова 1988 : 122).

У семантичке карактеристике модуса и диктума спада и њихова маркираност, позитивна или негативна. Пошто је сумња негација повјерења, тј. негативна интерпретација објекта, диктум исказа са значењем сумње увијек је обиљежен негативном оцјеном („–“, минус). Нпр. у примјеру *Сумња у њирейман особа са њосебним њојиребама* (Политика) објекат интерпретације је „третман“, а постоје индиције на основу којих се може закључити да је он лош, али то још није знање, већ претпоставка могућног. Таква интерпретација може се изразити као *мојућна нејайиивна маркираност њројозиције*. Смисаони елемент ‘могућно је’ има пресупозитивни карактер. Са своје стране, модус је представљен изразом ‘мислим да...’ и позитивно маркиран („+“). На тај начин прототипска семантичка структура сумње била би ‘мислим да је могућно (– р)’, нпр. *Сумњам у резулјайије њсесјирања* имплицира ‘*мислим да је могућно да нису њачни*’.

За потпуније одређење семантичке структуре сумње треба рећи и то, да маркираност модуса не мора бити обавезно позитивна. У неким случајевима имплицира се негативна маркираност, односно смисао ‘не мислим да је могућно (– р)’. Таква двосмисленост се јасно уочава на примјеру исказа са диктумом који означава потенцијалну ситуацију. Нпр. за исказ попут *Сумњам да би он њо урадио*, који се односи на способност или спремност објекта, могуће су парафразе ‘мислим да је способан да нешто лоше уради’ и ‘не мислим да је способан да нешто лоше уради’. У овом другом случају за српски језик од значаја може бити промјена интонације и пренос фокуса исказа на предикат сумње, односно на модус. Тако би смисаона структура исказа са фокусираним предикатом *Сумњам да би он њо урадио* могла бити представљена на слиједећи начин : ‘не мислим да је могућно (– р)’ > ‘мислим да могућно (+ р)’. Лексичка детерминација фокусираног предиката у таквом случају може бити додатно средство отклањања двосмислености: *чистио сумњам, нештио сумњам* и сл. у српском језику. Ситуација у руском језику је нешто другачија, јер је могућа само парафраза са позитивно маркираним модусом: *Сильно сомневаюсь, чтобы там были нежные чувства* > ‘там нет нежных чувств’ или ‘мислим да је могућно (– р)’.

2.1. При конкретној језичкој реализацији редослијед смисаоних компонента није обавезно модус + диктум, већ је могућан и инверзни распоред (*В том, что задача бессмертия будет решена, я не сомневаюсь* (Каверин) / *Да ће загајак бесмрјиносји бији решен, у њо не сумњам*).

Такође, у оба језика парентетичка позиција предиката сумње доводи до интерполирања модуса у структуру диктума: *Но сейчас, я подозре-*

ваю, в его голове происходит другое, он начинает оглядываться (RC) / Али сада, њочињем да сумњам, у њејовој глави се дешава нешто друго, он њосијаје обазрив.

Парентеза је релативно честа за негирани облик: *без (сваке) сумње, несумњиво / несомненно* који не припадају више предикатима сумње, него кругу средстава за изражавање модалног значења ‘персуазивности’.

Предикати сумње могу бити у различитој мјери објективирани, како показују и претходни примјери – поред граматичког субјекта уз лични облик глагола (*Лично ја сумњам у сврсисходности ове законодавне иницијативе / Лично я сомневаюсь в целесообразности этой законодательной инициативы (RC)*), који је максимално информативан и субјективан, региструје се и семантички субјекат у дативу са нижим степеном информативности о субјекту (*...мада ми је сумњиво да она још њосијоји / ...хотя мне сомнительно, что она существует в природе*). Најмањи степен субјективности имају безличне конструкције које говорнику као модалном субјекту дају могућност да се дистанцира од негативног значења сумње: *... и еще недавно спрашивала меня, где та худенькая барышня, у которой подозревали чахотку (Каверин) / ... баи ме је недавно њишала иде је она мршава њосиођица за коју се сумњало да има њуберкулозу.*

3. Диктумски дио исказа са семантиком сумње у оба посматрана језика може бити представљен и номиналном допуном предиката. При томе, рекцијске могућности подударују се само дјелимично. У српском језику глагол *сумњаиши* може имати рекцију *сумњаиши у + Асс., на + Асс. и о + Лос.:* *Зар у нас да сумњаиш? (Ћосић); Посумњала је на Косану (НИН); Почели су сумњаиши о њејовој њамеиши (РМС).* Срећу се и примјери за + Асс., *сумњаиши за која*, али у том случају обавезно слиједи додатна експликација објекта сумње у виду клаузе: *Ухаишене су две особе за које се сумња да су зајалиле засијаву (...)* (Политика). Код глагола *њодозреваиши* у српском језику забиљежена је рекција *на + Асс.:* *Газда-Таса њоіледа кришом и њодозрева на Мику њошћара (РМС).* Акузатив без приједлога уз овај глагол, по свему судећи, није уобичајен, нпр. мало је прихватљиво **њодозрева ѡревару*, али *њодозрева да ја жена вара.*

У руском језику се налази рекција *сомневаться в + Лос., насчѣт + Ген.:* *В девяностых годах я сильно начал сомневаться в человеческой разумности (RC); Отец оказался благороднее, хотя тоже сомневался насчет своего отцовства (...)* (RC). Други од посматраних предиката, *подозревать*, у руском језику има рекцију *о + Асс. и в + Лос.:* *И Минька ни в чем не виноват, зря я его подозреваю (RC); Его подозревают в умышленном доведении предприятия до банкротства (RC).*

Рекцијске разлике указују на полисемичност значења глагола, како говоре рјечници. Тумачење глагола *сумњаиши* у српском језику (РМС,

РСЈ) издваја два значења: (1) однос према истинитости и неповјерење према објекту (*сумњајџи у која, шџа*) и (2) претпостављати нечију кривицу (*сумњајџи на која, шџа*). Рекција и дефинисана значења условљени су природом објекта сумње, а то показују и могућности синтаксичке трансформације диктума одговарајућих исказа. Диктум исказа са рекцијом *сумњајџи* у дозвољава прономинализацију и трансформацију у зависну реченицу: *Сумњам у њену искреност* > *Сумњам у њо, да је она искрена*. Ако се при таквој рекцији као објекат сумње јавља лице, такође је могућа прономинализација, а трансформација подразумејева и експликацију додатне смисаоне компоненте која указује на моралну исправност објекта или повјерење у њега: *Ми не сумњамо у Вас* > *Ми не сумњамо у њо, да сџе ви исџравна особа*. У смисаоној структури исказа својство објекта се пресупонира, а овај тип сумње може се означити као сумња у доследност, исправност или способност.

Диктум са рекцијом *сумњајџи на* не дозвољава прономинализацију и развијање у клаузу: *Сумњам на њој малој* > **Сумњам на њо, да је он мали*. Разлика потиче од природе објекта: диктум денотира агенса подразумејеване ситуације чија се фактивност пресупонира – ‘*нешџо лоше је учињено*’, тако да се смисаона структура представља са ‘*нешџо лоше је учињено; мислим да је мојџћно да је њо њај мали учинио*’. Карактеристично је да се рекција *сумњајџи на* досљедно употребљава у медицинском контексту: *Лекари сумњају на висок џриџисак / на рак / на бубреје*, када диктум заправо денотира каузатора физиолошког стања. Пошто се ради о агенсу и каузатору негативних ситуација, овај тип сумње би одговарао сумњи у добронамјерност, како је дефинисано у (Миливолевић, 2008: 551).

Функционално-семантичка еквиваленција између српског и руског језика успоставља се између конструкција *сумњати* у и *сомневатся* в, док *подозреватъ* в за еквивалент у српском може имати глаголе *наслуђивајџи, џреџџосџављајџи, џојађајџи*: *Ј подозреваю в вас знатока / Наслуђујем, џреџџосџављам да сџе џознавалац*. Конструкција *сумњајџи на* за еквивалент у руском језику нема глагол *сомневатся*, већ *подозреватъ* + *Асс.*: *Вы подозревали меня виновным в смерти Иды Гольберг?* (RC). У медицинском контексту, руски језик не користи глагол *сомневатся*, већ *џодозревайџ* + *Асс.*: *Сегодня ей лучше. Подозревают опять повторной (третий!) инфаркт* (RC)⁴. Овај глагол се јавља и као еквивалент за српски *сумњичџи* (излагати кога (што) сумњи, РСЈ): *Его подозревают в умышленном доведении предприятия до банкротства* (RC) / *Сумњиче ја за намерно ујројаџивање џређузеђа*.

4. У оба посматрана језика диктум предиката сумње често има форму општег питања са партикулом *ли*. Ово је нарочито уочљиво у руском

⁴ Као синоним се у овом контексту користи руски глагол *предполагать*.

језику, јер се партикула *ли* јавља релативно често при изражавању сумње, док је доминантан облик општег питања у руском говору без партикуле *ли* (Мирић 1994: 52–55): *А вот нужна ли она кому-нибудь, право же, я в этом сомневаюсь. (RC) / А је ли она икоме ѿшребна, сїварно сумњам; Я засомневался, доверитъ ли ему такую сумму, но Антип сказал, что у нас нет другого выбора (RC) / Посумњао сам ѿреба ли њему ѿвјерїиїи ѿакву суму, али је Антиїиї рекао да немамо друїої избора.* Други облик пропозитивног садржаја које предикати сумње подређују је дисјунктивно питање у руском језику: *Дина долго сомневалась, ехатъ ей или не ехатъ* (Никольская 2009: 13). Српски језик у оваквим случајевима даје предност предикату *їиїїаїи се*, а не базичном *сумњайиї*: *Пїїїа-ла се да ли да иде или да не иде.*

У литератури о семантици питања у руском језику постоје мишљења да партикула *ли* као доминантну функцију има изражавање сумње, а мање функцију чисте упитности (Брызгунова 1977:155; BARNETOVA et al., 1979, II: 818). У српском језику присуство партикуле *ли* је несумњиво сигнал упитности, било да је употребљена као самосталан показатељ или у конструкцијама *да ли*, *је ли*, тако да њена појава у структури диктума не значи модификацију значења. Упитни исказ по себи, независно од постојања модуса, служи као средство импликације сумње, захваљујући томе што припада сфери проблематичног знања. Стављање неког пропозитивног садржаја под оператор упитности, што подразумејева и очување синтаксичке форме питања, већ сугерише његову проблематичност и имплицира супротно значење, чинећи га погодним за изражавање сумње. Релевантно комуникативно обиљежје таквих исказа је да они не морају бити усмјерени на адресата као чисто питање, већ могу бити дио унутрашњег монолога, колико и дијалога. Таква су питања често и лексички препознатљива, нпр. питање о узроку, сврси, неопходности, адекватности, оправданости, могућности, тачности и др.

Само кад је њима ѿолики зорїи у Русији, оїїкуда оволику војску навалише на нас, – сумњичаво добаци неко од ѿарїиїизана. (Ћосић) / Ну, а если у них такое положение в России, почему они посылают столько войск против нас? – усомнился кто-то из партизан.

Сїрељаїиї іа... ѿако одједном... Да ли мора? Можда не мора. (Ћосић) / Расстрелятъ его?... Так сразу?... Есть ли необходимость в этом?

Шїа ѿреба да учиним? Да ли сам у ѿраву? (Ћосић) / Что делать? Прав ли я?

Неке упитне конструкције са партикулом *ли* могу се сматрати и конвенционализованим средствима изражавања сумње и невјерице, нпр. питање о оправданости или истинитости: *Стоит ли...?, Правда ли?* у руском језику и питање о могућности у српском *Је ли моїуће...?*, које може изразити и емоционалну реакцију изненађења уз одговарајућу интонацију.

У руском језику за системско средство изражавања сумње може се сматрати и питање са реакцијском партикулом *разве* (БАРАНОВ 1986), чији је еквивалент српска партикула *зар* у једној од својих функција (МИРИЋ 1994): *Зар Уча, који је бољи војник од тебе, није увек имао право?* (Ћосић) / *Разве Уча, солдат более опытный, чем ты, не был всегда прав?*

Значење сумње у оба језика могу изражавати и друга средства, поред наведених партикула *зар* и *разве*. У српском језику се може наћи прилог *ишешко* у функцији предикатива: – *Обећао ми је да ће исплаћивати све. – Тешко [да хоће]* (разг.); *сйварно, озбиљно* као реплика у упитној форми (*Сйварно [је ишако]? Озбиљно [мислиш, говориш]?*). У руском језику срећу се и сложене конструкције у које улазе и партикуле *ли* и *бы*: *вряд ли, навряд ли, едва ли, маловероятно, вроде (бы,) как будто (бы), как бы* (НИКОЛЬСКАЯ 2009:15). Као њихов функционални еквивалент у српском језику не морају се јавити само партикуле, однос еквиваленције се успоставља и на релацији предикат сумње – партикула: *А он? Сомнительно. Навряд ли он может такую, как я, любить.* (RC) / *А он? Сумњам. Тешко да он може вољети неког као што сам ја; – Гм... Странно... Помню, она держала у себя что-то подобное... Но едва ли!* (Чехов) / – *Хм!... Чудно... Сећам се, она је имала нешто слично... Али сумњам.*

Комплексност значења сумње одражава и учешће паралингвистичких средстава која прате њену вербализацију, а то могу бити, на примјер, покрети главе (Ништа се не зна, ништа! – *вришео је Сима сумњиво лавом* (...)) (Ћосић), мимика лица (савијање крајева усана надоле, мрштење), слегање раменима, а прије свега неповјерљив поглед. Оваква средства нису обавезно универзална, мада се у блиским културама у знатној мјери могу подударати.

5. Анализа је показала да емоција сумње у језичком садржају може бити тумачена као модално значење. Она се као таква остварује у српском и руском језику, уз типолошку подударност средстава за изражавање. Базична лексика и синтаксичка форма њеног функционисања у оба језика откривају двоструку категоризацију сумње – као стања и као активног когнитивног (менталног) односа, чија је суштина интерпретација стварности као потенцијално негативне. На основу ових елемената сумња је у раду дефинисана као значење које припада менталном модусу. Установљено је да се значењска раслојеност сумње различито манифестује у посматраним језицима. Српски језик синтаксичким средствима маркира постојање двају типова сумње, који имају различите пресупозиције: сумња у доследност или способност и сумња у добронамјерност.⁵

⁵ Како се наводи у МИЛИВОЛЕВИЋ 2008: 551. различити типови сумње у енглеском језику су изражени именицама *suspicion* (сумња у добре намере) и *doubt* (сумња у способност, исправност или доследност).

Изражавање типова сумње у руском језику везано је за избор базичних предиката и остварено је лексички, а не синтаксички.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. АПРЕСЯН Ю. Д. *Интегральное описание языка и системная лексикография*. Избранные труды, т. 2. Москва, Школа «Языки русской культуры», 1995.
 2. АРУТЮНОВА Н. Д. *Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт*. Москва, «Наука», 1988.
 3. БАРАНОВ А. Н. 'Предположение' vs. 'факт': *неужели vs. разве*. *Zeitschrift für Slawistik*, Bd. 31, № 1, 1986 (119-131)
 4. БАРАНОВ А. Н., И. М. Кобозева. *Семантика общих вопросов в русском языке (категория установки)*. ИАН СССР, Серия литературы и языка, т. 42, 3, Москва, 1983.
 5. БРЫЗГУНОВА Е. А. *Звуки и интонация русской речи*, изд. 3-е, перераб. «Русский язык», Москва, 1977.
 6. ВОЛЬФ Е. М. «Субъективная модальность и семантика пропозиции» Логический анализ языка. Избранное 1988–1995. (ред. Арутюнова Н. Д.). Москва, Издательство «Индрик», 2003, (87–101).
 7. НИКОЛЬСКАЯ И. Г. *Семантика сомнения и способы ее выражения в русском языке*. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. На правах рукописи. Санкт–Петербург, Санкт–Петербургский госуд. унив., 2009.
- * * *
8. BARNETOVA, V. et al. *Русская грамматика 1–2*. Praha, »Academia«, nakladatelstvi Československe akademie věd, 1979.
 9. BENVENIST, E. *Problemi opšte lingvistike*. Prevod i pogovor Sreten Marić. Beograd, „Nolit“, 1975.
 10. MILIVOJEVIĆ, Zoran. *Emocije. Psihoterapija i razumevanje emocija*. Novi Sad, „Psihopolis institut“, 2008.
 11. MIRIĆ V. D. *Upitni iskaz u ruskom i srpskom jeziku*. Rukopis doktorske disertacije. Novi Sad, Biblioteka Filozofskog fakulteta, 1994.

Душанка Мирич

**ВЫРАЖЕНИЕ МОДАЛЬНОСТИ СОМНЕНИЯ
В СЕРБСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ**

Резюме

В работе рассматривается природа значения сомнения и его категоризация в сербском и русском языке. Отправляясь от дефиниции сомнения как универсальной эмоции, автор приходит к заключению о двойной категоризации сомнения в анализируемых языках - как состояния и как активного когнитивного отношения. Лексико-синтаксическая реализация сомнения позволяет определить его как эксплицитный модус. В качестве семантических признаков модуса и диктума рассматриваются их положительная / отрицательная маркированность и объективация диктума. В рамках данного значения усматривается дальнейшее расслоение, указывающее на различные типы сомнения, отличающиеся пресуппозитивным компонентом в смысловой структуре. В сербском языке это проявляется как полисемия, маркированная синтаксическими средствами, а в русском как синонимия лексических средств.

МАРИНА М. НИКОЛИЋ*

Институт за српски језик САНУ
Београд

НЕТИПИЧНА СРЕДСТВА ЗА ИЗРАЖАВАЊЕ КАТЕГОРИЈЕ СТЕПЕНА У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ**

Предмет рада била би семантичка категорија степена изражена сложеним реченицама савременог српског језика. Постоји више различитих типова таквих реченица, међутим тежиште рада базирано је на реченице које нису у центру поменуте категорије већ припадају њеној периферији. Циљ рада је да покажемо у којој је мери у систему сложених реченица заступљено степеновање као секундарна семантичка категорија, којим се средствима и на који начин она манифестује.

Кључне речи: семантичке категорије, категорија степена, сложена реченица, српски језик

Семантичка категорија степена представља апстрактно локализовање извесног обележја неког ентитета на вертикално схваћеној скали могуће изражености тог обележја. Референтна тачка може бити норма изражености тог обележја (узуално степеновање), или његова израженост у неком ентитету – или у другом ентитету, или у истом ентитету али у другим околностима (ситуативно степеновање).

Највећи број семантичких категорија, па међу њима и категорија степена, изражава се формално различитим врстама сложених реченица.¹ Циљ овог рада јесте да покаже разноврсност сложених реченица са значењем степена, али оних у којима то значење није примарно, већ секундарно и пратеће уз неко друго категоријално значење.

* marina.nikolic@isj.sanu.ac.rs

** Овај чланак је резултат рада на пројекту 178021 „Опис и стандардизација савременог српског језика“ који у целини финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ Идеја за ово истраживање подстакнута је радом П. Пипера (Пипер 2009).

Приступ проблему је ономасиолошки, а он подразумева анализу која полази од одређене семантичке категорије (у овом случају категорије степена), с циљем да се истраже и опишу средства њене манифестације.

У раду неће бити описивана средства која су најјаче граматикализована и која су у центру категорије степена, него ће фокус бити на периферији категорије степена. Са граматичког становишта у средишту семантичке категорије степена налазе се они облици те категорије који су најјаче граматикализовани и та средства су типична. Међутим, не треба занемарити и периферију категорије степена која заслужује посебно проучавање. Језичка средства која се налазе на периферији неке семантичке категорије представљају нетипична средства њеног изражавања. Степеновање као пратеће категоријално значење у семантичким структурама сложених реченица може бити, у статусу секундарног значења, јаче или слабије испољено.

Истраживање испољавања категорије степена као секундарног значења креће од система независнослжених реченица савременог српског језика. Међу независнослженим реченицама, на основу присуства степеновања као семантичке категорије, издвајају се **саставне реченице**.² Саставни или, друкчије речено, копулативни однос јавља се међу реченицама чија је садржина истосмерна, односно ситуација означена другом реченицом смисаоно је паралелна са ситуацијом прве реченице или се наставља на њу (Станојчић–Поповић 2008: 357).³ То настављање, како ће бити показано кроз примере из корпуса, може бити у форми градације, тј. са значењем степена.

Само нагомилавање предикација, односно набрајања која су у саставним реченицама честа, јесу један вид степеновања јер је проширивање броја предикација које су повезане неким заједничким реченичним чланом – субјектом, објектом или адвербијалом, облик степенованог истицања његовог функционалног потенцијала.

Иако саставним реченицама значење степеновања није примарно значење (најчешће га оне уопште ни немају), у неким типовима ових реченица такво значење постоји, чак може бити и врло експлицитно изражено. Као у следећем примеру:

² Овде се мисли на оне реченице које се налазе на периферији овог семантичког поља. Иначе, од независнослжених реченица, главна средства за испољавање поменуте категорије јесу градационе реченице. Њих Стевановић (Стевановић 1991: 724) посматра као саставне, да би касније истраживачи (Ковачевић 1986, 1987, Худечек–Вуколевић 2006) показали да је њих боље сврстати у засебну подврсту назависнослжених реченица – у тзв. градационе реченице.

³ Степеновање као појава у саставним реченицама назначено је и у граматички Ж. Станојчића и Љ. Поповића где се и у дефиницији саставних реченица провлачи степеновање као позадинска категорија. (Станојчић–Поповић 357–359)

1. Он ће бити упознат са тим *и* омогућиће му се да се изјасни о томе. (К: *Полиџика* 2009)
2. После неке буне, Турци ми ухватише оца *и* натакоше га на багремов колац. (АСК: Добрица Ћосић, *Корени*),

где се види да се друга предикација наставља на прву, с тим да је предикација друге реченице на вишој тачки у односу на ону у првој реченици, односно да је она за степен виша него прва.

И поред тога што се може наћи и у двочланим сложеним реченичним структурама, значење степена чешће се може наћи, односно карактеристичније је за реченице отворене структуре, реченице које могу бити уобличене као виšekратно сложене реченице, тако да су у њима честа набрајања. То су реченице повезане везником *и*, *нији* или асиндетске реченице којих у низу може бити више од две.

3. Она вози бицикл *и* трчи *и* плива.
4. *Нији* сам ти сина на крст разапео, *нији* сам ти манастире рушио, *нији* сам стоци изворе мутно. (АСК: Добрица Ћосић, *Корени*)
5. Она плаче, моли, преклиње ме да јој се вратим.

Што се везника тиче, везник *и* и *нији* имају већи потенцијал и могу везивати више реченица док везници *иа* и *ије* везују обично две реченице. Отворену структуру, као што је речено, имају и асиндетске саставне реченице, као на пример следеће реченице.

6. Све је у најбољем реду, човек му може само позавидети: смирио се, радује се, живи, пише. (К: *Нин* 2002)

Овај пример се у наставку текста развија, добија везнике, наравно оне који омогућавају отворену структуру.

7. Он *и* живи, *и* радује се, *и* пише *и* нама саопштава да живи добро *и* да пише изузетно лепо. (К: *Нин* 2002)
8. *И* дошао је *и* отишао без поздрава.⁴

Примећује се да везник *и* може да се употреби и између два иста елемента да би се појачало значење онога што један елемент изражава.

9. Он чека *и* чека, а нико не долази.
10. Власт је уништавала *и* уништила све што се могло уништити...⁵ (К: *Полиџика* 2001)

⁴ У примеру 7. и 8. подвучена је речца *и* која представља средство за посебно истицање. Функција те партикуле је посебно истицање речи испред које стоји (MRAZOVIĆ 2009: 479; потицајна честица *и* уп. у SILIĆ–PRANJKOVIĆ 2007: 253).

⁵ Глаголи у примеру разликују се по виду, те не представљају исте већ сличне елементе, и та видска различитост доприноси интензификацији, односно степеновању у да тој реченици.

Слично претходном везнику, али са јачом спецификацијом односа упоредности и усмерености јавља се сложени везник (*и*)...*као и*. Нпр. *И ми као и* они верујемо свима.⁶

У наредном примеру имамо комбинацију асиндетских и синдетских структура,

11. Гран при (награда „Ибис“ и 10.000 долара) за најбољи филм домаћег такмичарског програма „Национална класа“ припало је делу „Обични људи“ Владимира Перишића, за „филм који дира, дотиче, помера *и* подстиче на размишљање“. (*Полиџика* 2009)

где се укључивањем везника *и* у асиндетски низ добија ефекат посебног истицања.

Овакви низови саставних реченица су отворени, што значи да се могу низати више реченица истог смера, са паралелним ситуацијама или са надовезивањем на претходну реченицу.

Везници (*ни*)...*ни*/*нији*)...*нији* су у ствари негирани облик везника (*и*)...*и*. Могућа је комбинација ова два везника,⁷

12. Он не изгледа *ни* као песник *нији* као глумац.
13. *Нији* смо стекли навику да разврставамо по кесама, *нији* имамо специјализоване контејнере за разне врсте отпада, *нији* постројења за спаљивање (инсинераторе), *нији* рециклажне центре, а немамо чак ни – депоније.⁸ (К: *Полиџикин маџазин* 2001)

У претходном примеру појављује се посебна речца за истицање, тзв. градуативна партикула која служи за истицање високог степена нечега што је изражено потоњим елементом (МРАЗОВИЋ 2009: 478).

Када је реч о набрајању у сложеној реченици, степеновање (поред тога што се манифестује самим нагомилавањем предикација) може се исказати и лексичким саставом реченичне структуре. Тако, степеновање можемо одредити као узлазно:

14. О, да ми је ту једину, прљаву рупу да затворим, сакријем, зазидам! (К: Саша Божовић, *Теби, моја Долорес*),

или силазно:

⁶ У овом примеру (који представља сложену реченицу на дубинском, а не на површинском нивоу) поред саставног постоји и поредбено значење које је само у себи садржи степеновање као значењску категорију.

⁷ П. Мразовић наводи да у случају комбинације ова два везника везник *нији* „увек обележава јаче одрицање“ (Истакла М. Н.) (МРАЗОВИЋ 2009: 421). Међутим, то не мора бити увек тако. Управо наредни пример показује супротно; везник *ни* је испред последње реченице а градирање, као раст степена, истакнуто је градуативном партикулом *чак* (која искључује везник *нији*).

⁸ Градуативна партикула *чак ни* служи за посебно истицање интензитета, обележава највећи степен нечег супротног (МРАЗОВИЋ 2009: 479; в. и напомену 4).

15. То је толико неуставно *и* толико нелегитимно *и* непотребно, када већ имамо правила о вредновању рада судија, која би за неколико година рашчистила ко је добар, а ко не. (К: *Полиџика*, 2009)

За истицање степеновања (чешће у тексту, него у реченици) користе се и посебна средства, текстуални конектори – метатекстуалне речи у деловима вишекратно сложене речнице, пасуса или већих текстуалних структура (ПИПЕР 1988). То су тзв. ампликативни конектори који имају функцију градационих конектора (КАТНИЋ–БАКАРШИЋ 1996: 107–110).

16. Стога се и отвара акција да јој се због њене: *прво*, архитектонско-урбанистичке вредности, *друго*, културно-историјског значаја, *треће*, ауторске архитектуре, *четврто*, због њеног сведочанства и меморије, одмах и без одлагања одреди статус културног добра од великог значаја за Републику Србију. (К: *Полиџика* 2000)

У овој улози првенствено су нумерички квантификатори – прилози, пре свега редни, али се уместо таквих експлицитних ампликативних конектора у тексту често могу наћи неки други контекстуално синонимски конектори као у наредном примеру:

17. *Прво* ћу те позвати, ти ћеш ме обавестити о чему је проблем, *затим* ћемо то разрешити, *и* ти ћеш *на крају* бити задовољан.
18. *Прво* купио плаво јорганче, *та* му се није допало, *та* онда чак из Пеште црвено наручио. (АСК: Добрица Ћосић: *Корени*)

У последњем примеру везник *та* је удвојен, што није чест случај. Управо је та специфичност у примеру у функцији истицања.

Следе примери у којима имамо комбинацију асиндетских и синдетских независних копулативних реченица (које су развијене или номинализоване, међу њима неке од њих су и парцелисане) а које сачињавају градациони низ у коме се види пораст степена.

19. Кренула су *и* брда. За брдима куће. За кућама окућнице. За окућницама укућани. За укућанима покућство. *И* гора *и* вода. *И* дрвље *и* камење. *Све* је летело. (К: *Полиџикини културни годаци* 2001)
20. Усмеравање ка продуктивности комплексна је операција угађања *и* задовољавања *и* изазивања *и* изнуђивања *и* удварања *и* храњења, а понекад *и* задавања смртог ударца. (К: *Мосићи*, бр. 110. Часопис за преводну књижевност)
21. Разумем *и* то, људима хронично недостаје поштовање *та* мењају *и* земље *и* жанрове *и* супружнике *и* све што треба. (К: *Полиџикини културни годаци* 2002)

Међу саставним реченицама постоје још *и* реченице са везником, односно прилошком речју, *иакође*, односно с везничким прилошким изразом *истио иако*, односно *иако истио*.⁹ Позиционо се ове реченице на-

⁹ СТЕВАНОВИЋ 1991: 793. У овим реченицама присутно је *и* квалитативно значење.

лазе на другом, односно на последњем месту као посебне реченице саставног односа у напоредној реченици, као у примеру:

22. Овде ме разједа осама, тамо [ме разједа] *ѡакође*. (АСК: Доброило Ненадић, *Дорѡеј*)
23. Ако грађанка Марковић по закону има право на пензију покојног супруга, ред је да се закон примени; *истио ѡако* је ред да се примене и сви други по којима има одређена права и одређену одговорност. (К: *Данас*, 2001)
24. Све што Бог чини, чини на добро човеку, *ѡако истио* и човек све што чини у садејству са Богом буде добро. (К: *Православље*, бр. 741)

Ове реченице су прави пример за еквативно значење (значење једнакости) у оквиру обимног значења степена.

Што се тиче постојећих граматики српског (некад српскохрватског) језика у њима се не говори експлицитно о степеновању у саставним реченицама. Питање нејасности граница¹⁰ и јасног разграничења у значењима, тј. постојање прелазних случајева или случајева у којима долази до преклапања различитих семантичких категорија отворено је разматрањем низа фази случајева сложених реченица које су саставне али у себи садрже узрочно-последично значење.¹¹

Значење степеновања појављује се, осим уз саставно, као пратеће и уз нека друга категоријална значења у систему сложених реченица српског језика. Оно се може наћи и код **временских реченица**. Временске реченице су адвербијалне зависне реченице које се односе на радњу управне реченице и њу непосредно временски одређују. У систему значења и облика временских реченица постоји посебан тип реченица са значењем временске б л и з и н е догађаја који је уследио.¹² То су временске реченице уведене везницима *чим*, *ѡек иѡио*, *само иѡио*, *ѡаман иѡио* и *како*. У овим реченицама, поред основног – временског значења, изражава се и степеновање и то степеновање према временском растојању.

Зависне временске реченице с везником *чим* означавају време које непосредно претходи времену вршења или извршења радње управне реченице. Карактеристика везника *чим* јесте да се њиме изражава непосредно претхођење, за разлику од везника *ѡошѡио* који такође указује на претхођење, али без ове непосредности везане за радњу надређене реченице (МРАЗОВИЋ 2009: 435–441, СТЕВАНОВИЋ 1991: 877–878).

1. Румица пуши цигару за цигаром. Испред ње сребрно чанче пуно котрабана и папир. *Чим* заврши једну цигару, прсти већ хватају нову. (К: Саша Божовић, *Теби, моја Долорес*)

¹⁰ О фази граматици в. ПИПЕР 2008, РАДОВАНОВИЋ 2009.

¹¹ СТЕВАНОВИЋ (1991: 782) и СТАНОЧИЋ–ПОПОВИЋ (2008: 359) бележе појаву граничних (прелазних) случајева између саставних и реченица са узрочно-последичним значењем.

¹² Непосредна постериорност / имедијатност (АНТОНИЋ 2001, 135–141).

2. Белка ме моли да је пустим, да оде доле код мајке у село. Хоће да спреми Душану нешто за пут. *Чим* смо средили рањенике, пустим је. (К: Саша Божовић, *Теби, моја Долорес*)
3. *Чим* се састанак завршио, Роса поче да се спрема. (К: Саша Божовић, *Теби, моја Долорес*)
4. Иако је доста далеко од мене, *чим* дан сване, Тања ми зазрачи бојама и лепотом. (К: Саша Божовић, *Теби, моја Долорес*)
5. *Чим* изађе из блокираног града, нека се повезује са оцем и браћом. (К: Саша Божовић, *Теби, моја Долорес*)

Постоји и везник који је синониман везнику *чим*. То је везник *како* у временском значењу.

6. Једино ми буразер није дао очи да отворим: лешио ме *како* стигне и *како* ме дохвати. (К: Драгослав Михаиловић, *Каг су цвешале њикве*)
7. *Како* ме угледа, он ми приђе. (Јанко Веселиновић, пример из Стевановићеве граматике)

Везник *само шћо* уводи временске реченице које означавају неку радњу која се десила непосредно пре радње надређене реченице. Такође, везник *ћек шћо* и (врло ретко, карактеристичан за разговорни језик) везник *ћаман шћо* уводе временске реченице у којима се радња дешава непосредно пре радње надређене реченице.

8. *Само шћо* пређох преко трга, из побочне улице излете момак на тркачком бициклу; (К: Антоније Исаковић, *Трен 2: Казивања Чејерку*)
9. И *само шћо* се уживела у улогу модискиње и трговца, а већ грми Први светски рат. Пуца се на све стране. (К: *Полићика* 2001)
10. Одјекују већ и експлозије. „ћорци“, рече неко. *Тек шћо* изговори „ћорци“ кад се Београд затресе и затутња. Поче тле под ногама да подрхтава. (К: Саша Божиловић, *Теби, моја Долорес*)
11. Осетих мирис паљевине. У комшилуку никог. Избегли сви према периферији. *Тек шћо* сам ушла, а ево девера Милана. (К: Саша Божовић, *Теби, моја Долорес*)
12. Оде у своју јединицу. *Тек шћо* Вукосав оде, а стиже нови пацијент. Несвакидашњи. (К: Саша Божовић, *Теби, моја Долорес*)
13. Али *ћек шћо* је замакао иза брда и зашао у планину, сколила га је туга, издале ноге... (К: Вук Драшковић, *Молићва друја*)
14. *Таман шћо* су прошли новогодишњи, пред нама су сада и божићни празници. (К: *Полићика* 2001)
15. *Таман шћо* би једној страног фирми потписао концесије за експлоатацију неког рудника, Кабила би мењао мишљење. (К: *Полићика* 2001)

Та непосредна постериорност изражена је и позиционо; овај тип временских реченица, како је корпус показао, чешће се налази у препозицији.

Међу зависним реченицама, поред поменутих постоје још неки типови реченица у којим се препознаје значење степена. На пример, код **последичних реченица**. Из елиптичних последичних реченица настали су фразеологизми с другим или трећим лицем једнине у уопштеноличном значењу који изражавају јако осећање, типа *да умреш, да њолудиш, да њи њамеџ сџане, да не (њо)верујеш (својим очима), да њукнеш/цркнеш од смеха, да искочиш из коже, да њи се (живоџ) смучи* и сл.¹³ У реченицама с таквим фразеологизмима обично је присутно и значење степена оцене онога о чему обавештава главни део сложене реченице и такво степеновање назива се и експресивно степеновање, као емоционални однос говорног лица према сопственом исказу (ПИПЕР 2009: 85)

1. Ово је *да не њоверујеш*, исти овакав разговор управо сам водио са Свинијем. (К: Мосџови, бр. 110. Часопис за преводну књижевност)
2. Шта све расте у овом граду, *да не њоверујеш*... (К: Мирјана Ђурђевић, *Трећи секџор или сама жена у њранзицији*)
3. Била је јако уредна. *Да не њоверујеш* према њеном спољашњем изгледу... (К: Мирјана Ђурђевић, *Трећи секџор или сама жена у њранзицији*)
4. Драга мама се јављала телефоном, пре пола сата. *Да не њоверујеш*, сећа се да постојим. (К: Мирјана Ђурђевић, *Трећи секџор или сама жена у њранзицији*)
5. Како да не, *да њукнеш од смеха!* (К: Мирјана Ђурђевић, *Убисџиво у Академији наука*)

Такви примери чешће се јављају у разговорном функционалном стилу у односу на остале стилове стандардног српског језика.

И значење циља може бити праћено степеновањем као секундарним значењем. **Намерне реченице** по својој дефиницији исказују циљ ради којег се врши радња главне реченице (СТЕВАНОВИЋ 1991: 764). Посебан тип намерних (финалних) реченица јесу реченице са степенованим циљем. У зависним клаузама таквих реченица је везнички израз у чијем су саставу речце за појачавање циља (*само, уџраво*) или ослабљивање циља (*џек*) који се износи намерном реченицом.

1. Телевизија зато тежи да се технолошки интегрише са телефонијом и Интернетом, *уџраво да* би остварила лакоћу и флексибилност, вишеканалност и двосмерност дистрибуције... (К: *Полиџика* 2001)
2. А много година пре тог тренутка написао сам цео један роман, L' Algarabie, *уџраво да* бих могао да говорим о том ходнику, о тој соби, о том убиственом сећању. (К: Мосџови, бр. 110. Часопис за преводну књижевност)

¹³ Чешћи су примери с другим лицем, мада има и оних са трећим лицем једнине, попут *да се мува чује* 'врло тихо, мирно' или фразеологизми са лексемом човек – *да човек њолуди* 'веома тешко, неподношљиво, неидрживо', *да човек искочи из коже* истог значења као и претходни пример итд. (више примера в. МАТЕШИЋ 1982).

3. Донео сам одлуку да све заборавим, *управо да* бих оживео. Или преживео.
4. *Управо да* бих анулирао сваку такву врсту тумачења ја нећу бити управник 1. априла. (К: *Нин* 2002)

Значење јаког циља у таквим клаузама може бити ексцептивни циљ, када се искључују сви други циљеви. Везнички изрази с речцом *само* (*само да*) уводе клаузе са значењем јаког циља:

5. Ја сам живео *само да* овај дан дочекам [с јединим циљем]. (АСК: Добрица Ћосић, *Корени*)
6. У шуму – у шуму, у смрт – у смрт, *само да* увек буду заједно. (К: Саша Божловић, *Теби, моја Долорес*)
7. Почињем молитве, све које знам: Богородице Ђево, Оченаш, Вјерују... Понављам их, *само да* не заспим. (К: Саша Божовић, *Теби, моја Долорес*)
8. Низ сличних питања сручише се на мене ужурбано, *само да* би што пре сазнао о јединој сестри коју толико воли. Одговарам. (К: Саша Божовић, *Теби, моја Долорес*)
9. Други пут му дарује чарапе, па рукавице. Све то *само да* га сачува. И Вуле има својих слабости. (К: Саша Божовић, *Теби, моја Долорес*)

Намерним реченицима с везницима *управо да* и *само да*, могуће је изразити и алтернативни циљ, када се искључује неки други циљ:

10. Много је у јеванђељима забележено чуда исцељења слепих *управо да* би се нагласио значај човечјег „вида“ [а не с неким другим циљем]: да не будемо само у себе и своје проблеме загледани. (К: *Полиџика* 2001)
11. Категорија толеранције настала је *управо да* би се савладали проблеми који су произлазили из судара јаких идентитета и јаких погледа на свет [а не с неким другим циљем]. (К: *Мосићови*, бр. 110. Часопис за преводну књижевност)
12. Задржавања нема, али он ће скренути мало, отрчати *само да* је види, преда опанчиће и подсети на обећање [а не с неким другим циљем]. (К: Саша Божовић, *Теби, моја Долорес*)

Клаузама са значењем слабог циља означава се циљна ситуација минималне обавезности. Најчешће су то реченице уведене везником *и тек да*, али има и оних које су уведене везником *само да* у зависности од контекста у којем су такви везнички изрази употребљени.¹⁴

13. Радио је *и тек да* преживи.
14. Дође пред село, седне под дрво, једе лука, *и тек да* замирише, онда подметне торбицу под главу, одмара се и спава човек! (К: Бранимир Ћосић, *Кроз књије и књижевности*)

¹⁴ В. МРАЗОВИЋ 2009: 613: „*Veznik samo da* uvodi namerne rečenice. U njima se izražava neki manje važan cilj ili namera radnje izražene u nadređenoj rečenici. Npr. Govorila je bez veze *samo da* priča. U ovakvoj upotrebi *samo* je zamenljivo sa *tek*.“

15. То и јесте разлог због којег се изазивају вештачке кризе и ништа мање вештачки ратови. *Тек га* би се нешто догађало. (К: *Полиџика* 2001)
16. Некада сам размишљао и желео да ми сликање и израда различитих предмета од глине буду хоби, *џек га* попуним време. (К: *Полиџика* 2001)
17. Власт је уништавала и уништила све што се могло уништити, мало суровије, *џек га* се не заборави да смо ми, ипак, Балкан. (К: *Полиџика* 2001)

У овим примерима везник *џек га* могуће је заменити везником *само га*.

У примеру 14. налази се отворени низ независних саставних реченица, у који је уметнута једна зависна – намерна реченица. У примеру 15. интересантно је парцелисање намерне реченице, док је у 16. примеру намерна реченица додата и представља коментар надређене реченице. Занимљива је и намерна реченица у 17. примеру: та структура може имати у себи (и има!) више значења; које преовладава, није јасно утврдити чак ни помоћу контекста. У овој зависној клаузи, осим финалног, присутно је и квалификативно, али и консекутивно значење.

Честе су, посебно у књижевном језику, за исказивање раста (некад и смањивања) степена, комбинације различитих врста реченица. Тако је и у претходним и у неколико наредних примера:

18. И то мало ваздуха дала бих *само га* не гледам лица која се кезе, смеју, добацују час ово, час оно. (К: Саша Божовић, *Теби, моја Долорес*)

где је комбинација зависних (намерне, изричне) и независних (саставних) реченица или у наредном примеру

19. Излетех из појате, потрчах *само га* је се ослободим. Оставих и њу и млеко. (К: Саша Божовић, *Теби, моја Долорес*)

где су комбиноване саставне реченице и намерна реченица.

Уопште, реченице у којима се степен испољава као секундарна значењска категорија пре свега су карактеристичне за књижевноуметнички функционални стил, мада их има и у публицистичком стилу, али пре свега у његовим књижевно-публицистичким жанровима, зато што је сврха таквих реченица остваривање експресивности и појачавања афективне компоненте текста те тако оне постају ефектна стилистичка средства.

Степеновање као пратеће категоријално значење у семантичким структурама сложених реченица, поред ових, има и других појавних облика, али они ће остати за нека будућа истраживања.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- КОВАЧЕВИЋ, Милош. „Градационе реченице за нереализовану супротност у српскохрватском језику.“ *Научни сасијанак славистија у Вукове дане* (Београд). – 1986, год. 15, бр. 1, стр. 103–114.
- ПИПЕР, Предраг. „О редним прилозима у српскохрватском језику.“ *Folia Linguistica Polono-Jugoslavica* (Katowice), 1, 1988, 23–41.
- ПИПЕР, Предраг. „Грамматика границе“, *Јужнословенски филолої. У част академика Милке Ивић*, 2008, књ. 64, стр. 307–322.
- ПИПЕР, Предраг. „О семантичкој категорији степена у српској сложеној реченици.“ *Јужнословенски филолої. Књ. 65* (2009), стр. 65–88.
- РАДОВАНОВИЋ, Милорад. *Увод у фази лингвистичку*. Нови Сад: Издавачка књижевна Зорана Стојановића, 2009.
- СТАНОЈЧИЋ, Живојин и Љубомир Поповић. *Грамматика српског језика*. Уџбеник за средње школе, Завод за издавање уџбеника, Београд, 2008.
- СТЕВАНОВИЋ, Михајло (1991) Стевановић 1991: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (Грамматички системи и књижевнојезичка норма) 2*, Шесто издање, Научна књига, Београд, 1991.

- ANTONIĆ, Ivana. *Vremenska rečenica*. – Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2001.
- HUDEČEK, Lana i Luka Vukojević. „Ne samo... nego/već (i) ustrojstva.“ *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*. 32 (2006), 127–158.
- KATNIĆ-BAKARŠIĆ, Marina. *Gradacija (Od figure do jezičke kategorije)*. Међународни центар за мир. Сарајево, 1996.
- KOVAČEVIĆ, Miloš. „Gradacione konstrukcije u Vukovom i današnjem jeziku“, *Zbornik radova o Vuku Stefanoviću Karadžiću* (Sarajevo). 1987, str. 225–236.
- MATEŠIĆ, Josip. *Frazeološki rečnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Školska knjiga, Zagreb, 1982.
- MRAZOVIĆ, Pavica (u saradnji sa Zorom Vukadinović). *Gramatika srpskog jezika za strance*. drugo, prerađeno i dopunjeno izdanje. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2009.
- SILIĆ, Josip i Ivo Pranjković. *Gramatika hrvatskoga jezika*. Školska knjiga, Zagreb, 2007.

ИЗВОРИ

- Корпус српског језика www.korpus.matf.bg.ac.rs (К: ...)
- НЕНАДИЋ, Добрило. *Дорџеј*. www.ask.rs (АСК: ... = *Анџолоџија српске књижевности*)
- ВЕЛМАР-ЈАНКОВИЋ, Светлана. *Дорџол*. www.ask.rs (АСК: ... = *Анџолоџија српске књижевности*)
- ЋОСИЋ, Добрица. *Корени*. www.ask.rs (АСК: ... = *Анџолоџија српске књижевности*)

Марина Николич

НЕСТАНДАРТНЫЕ СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ КАТЕГОРИИ СТЕПЕНИ В СОВРЕМЕННОМ СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Наибольшее количество семантических категорий, между которыми находится и категория степени, формально выражается различными типами сложных предложений. Целью данной статьи является показать различие сложных предложений, которые могут быть связаны благодаря категориальному значению степени, но это значение для них не является первичным, а вторичным и сосуществующим с другими категориальными значениями.

Подход к проблеме ономаσιологический, и он предполагает анализ, исходя из определенной семантической категории (в данном случае категории степени), с целью изучить и описать способы ее проявления.

В работе не будут описаны средства высоко грамматикализованные, находящиеся в центре семантической категории степени, а в центре внимания будет периферия категории степени. Некоторыми из этих средств, не имеющими значения степени, как первичного значения (тут ограничиваемся на сложные предложения сербского языка), а которые будут исследованы в настоящей статье, являются соединительные сложносочиненные предложения, которыми перечисляется, сложноподчиненные предложения с придаточным времени, эллиптические сложноподчиненные предложения следствия, сложноподчиненные предложения с придаточным цели и т. п.

Категория степени как сопутствующее категориальное значение в семантических структурах сложных предложений, помимо представленных имеет и другие формы выражения.

ЂОРЂЕ ОТАШЕВИЋ

Институт за српски језик САНУ, Београд

АНТИПОСЛОВИЦЕ И ЊИХОВА ЛЕКСИКОГРАФСКА ОБРАДА*

У раду се предлажу начини сакупљања, одабира и лексикографске обраде српских антипословица.

Кључне речи: антипословице, језичка игра, језичко стваралаштво, афоризми, лексикографија

Термин *антипословица* (*Antispruchwort*) у језичку науку је увео Волфганг Мидер (Wolfgang Mieder), а касније су га користили многи други лингвисти (ЛИТОВКИНА 2006). На ширење овог термина у славистици највише су утицали радови В. М. Мокијенка (Мокиенко), Харија Валтера (Harri Walter) и Ане Т. Литовкине (Anna Tóthné Litovkina).

Циљ овога рада је указивање на потпуно неистражено поље језичке игре и с њом повезаног језичког стваралаштва. Предлажу се начини прикупљања, одабира и лексикографске обраде српских антипословица.

Антипословице су експресивни изрази настали као резултат врло различитих структурно-семантичких трансформација не само пословица, већ и изрека, крилатица, афоризама, познатих политичких парола, фраза, изјава и еуфемизама. Обично се користе за сатирично, иронично или хумористичко коментарисање одређене ситуације, догађаја, личности и слично. У српским антипословицама доминантна је политичка и социјална компонента, мада има и чисто хумористичког поигравања језиком. За разумевање већине антипословица неопходно је познавање социјалног и језичког контекста у којем су настале¹.

За разлику од руских, америчких и енглеских антипословица код којих се у објављеним зборницима аутор најчешће не наводи и које се сма-

* Рад је настап у оквиру пројекта 178021 „Опис и стандардизација савременог српског језика који у целини финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ А. М. Мелерович сматра да су многе антипословице интертекстеме настале према општепознатим пословицама, изрекама, крилатицама (Мелерович 2005: 571).

трају делом народног стваралаштва (LITOVKINA 2006), аутори српских антипословица обично су познати, истина, само у одређеним круговима².

Важнији извори српских антипословица су:

1) антологије, енциклопедије, прегледи, зборници и ауторске књиге афоризама;

2) збирке „графита“³, које је сакупио и приредио Дарко Коцјан, као и необјављени „графити“ које су стотине и стотине сарадника током петнаестак година слале за његову културну емисију „Облак у бермудама“⁴;

3) сатиричне и хумористичке рубрике у бројним листовима и часописима;

4) Интернет.

Број различитих трансформација полазних пословица (крилатица итд.) врло је велики. Овде ће бити поменути само неки од њих.

Измена једног слова⁵.

Гледај мајку – жени ћурку. (Душко Влајковић) [Гледај мајку, жени ћерку]
 На Мици се познају јунаци! [На муци се познају јунаци]
 Желите ли да ДОСтанете милионер?! (Душан Влајковић) [Желите ли да постанете милионер]

Српски афоризам: кратко и – касно! (Раде Јовановић) [Кратко и јасно]

И после Тита – Мито. (Живко Кулић) [И после Тита – Тито]

СИВ гладном не верује. (Милован Вржина) [Сит гладном не верује]

Измена два слова.

Отпораши парољу САМО ВАС ГЛЕДАМО променили у САМО ВАМ ГЛАДИМО. (Душан Влајковић) [Само вас гледамо]

Сви смо ми једнаки пред заходом. [Сви смо једнаки пред законом]

Измена неколико слова.

Плене моје док сном мртвијем спавам. (Душан Влајковић) [Племе моје сном мртвијем спава]

Замена једног слова двама словима.

² Неке од антипословица овде нису потписане јер су преузете из збирки Дарка Коцјана (КОСЈАН 1998; КОСЈАН 2004) где део материјала, преузет из других књига, није потписан.

³ Термин *графити* Д. Коцјан користи у ширем и другачијем значењу него што је то у лингвистици уобичајено. За њега је графит свака кратка мисао, најчешће афоризам, без обзира да ли је написана на зиду, објављена у књизи или само изговорена.

⁴ У објављеним збиркама налази се само делић емитованог материјала.

⁵ Уп. с техникама коришћеним у енигматици, првенствено у стиховним загонеткама (CARNEVALE i ROSSI 1980, ПЕШИЋ 2003, ЈОВАНОВИЋ-ШАРИЋ 2002).

Гесло патриотских снага: У се и у своје Русе! (Александар Чотрић) [У се и у своје кљусе]

Браћо Срби, криви били па видели. (Анђелко Ердџанин) [Живи били, па видели]

И ми коња за збрку имамо. (Бошко Маринковић) [И ми коња за трку имамо]

Замена два слова једним словом.

Нико не сме да вас БИА. (Миодраг Стошић) [Нико не сме да вас бије]

Додавање једног слова.

Евро с онога свијета. (Митар Ђерић) [Еро с онога свијета]

Поклони се... и почини! (Митар Митровић) [Поклони се и почни]

Мирко, пази – иметак! (Миодраг Стошић) [Мирко, пази – метак]

Додавање два слова.

In medijis stres. (Миодраг Стошић) [In medias res]

Знање је немоћ. (Александар Чотрић) [Знање је моћ]

Подигнимо увис начела! (Раде Петковић) [Подигнимо увис чела]

Додавање неколико слова.

Неко је Наполеон, неко Толстој као ја. Свако се простира према своме Губервцу. (Милан Бештић) [Свако се простира према своме губеру]

Суновратиће се роде. (Миодраг Стошић) [Вратиће се роде]

Изостављање једног слова.

Помоз Бог, јунци! (Душан Влајковић) [Помоз Бог, јунаци]

Замена једне речи другом.

Ко рано рани, два контејнера граби. (Раде Ђерговић) [Ко рано рани, две среће граби]

Чизма главу чува, чарапа је квари. (Александар Баљак) [Чизма главу чува, шубара је квари/краси]

Што пијан говори, то трезан бележи. (Дејан Тофчевић) [Што пијан говори, то трезан мисли]

Сви за једног. Један за себе. (Александар Чотрић) [Сви за једног, један за све]

Евро, најскупља српска реч! (Милан Бештић) [Косово, најскупља српска реч]

Замена две речи или две синтагме.

Имаш бебу, врати кондом! [Имаш кућу, врати стан]

Хоће ли Европа умети да пева као што су Срби певали о њој? (Живко Кулић) [Хоће ли слобода умети да пева као што су сужњи певали о њој?]

Што пропусте Сједињене Државе, то дочека Европска унија. (Анђелко Ердељанин) [Што пропусти дијете Грујица, то дочека Старица Новаче]

Замена једне речи синтагмом.

Ово је мали корак за човека, али велики за минско поље. (Дејан Тофчевић)
[Ово је мали корак за човека, али велики за човечанство]
На почетку беше велико слово. [На почетку беше реч]
И ми коња за труле кобиле имамо! (Драган Миљковић) [И ми коња за трку имамо]

Замена синтагме синтагмом.

Посрнули политичар увек пада на намазану страну. (Александар Баљак)
[Хлеб с путером увек пада на намазану страну]
Кратка сукња и гвоздена врата отвара. (Сузана Гајић) [Лепа реч и гвоздена врата отвара]

Додавање речи.

Не померио се са руководећег места ако лажем! (Миодраг Стошић) [Не померио се с места ако лажем]
Србија улази у Партнерство за рат и мир. (Горан Докна) [Партнерство за мир]
Кроз прозор ноћас мора пасти! (Душан Влајковић) [Прозор ноћас мора пасти]
Валтер брани за ФК Сарајево! [Валтер брани Сарајево]
Прешли су нас са речи на дела. (Миодраг Стошић) [Прешли су са речи на дела]
Ко хоће боље, широко му минско поље! (Раша Папеш) [Ко хоће боље, широко му поље]

Сужавање опсега полазне пословице (крилатице итд.).

Народ који има овакву омладину не треба да брине за њену будућност. У иностранству. (Александар Чотрић) [Народ који има овакву омладину не треба да брине за своју будућност]
Пас који лаје, не уједа – док лаје. (Сузана Гајић) [Пас који лаје, не уједа]
Неста пара, неста пријатеља суда! (Радмило Мићковић) [Неста пара, неста пријатеља]

Промена другог дела пословице (крилатице итд.).

Ко високо лети – наоружаће и космос. (Душан Влајковић) [Ко високо лети, ниско пада]
Вук длаку мења, а вучица њега. (Митар Ђерић) [Вук длаку мења, али ћуд никада]
Говори српски да ти цео Западни Балкан присвоји језик. (Анђелко Ердељанин) [Говори српски да те цео свет разуме]

Додавање реченице након пословице (крилатице итд.).

Устајте презрени на свету! Закаснићете на посао. (Александар Баљак)
 Срећа прати храбре. Али на пристојном одстојању. (Александар Баљак)
 Чаша жучи иште чашу меда. А ми немамо ни за хлеб. (Александар Баљак)
 Има дана када не знам шта да радим. Никакве ми инструкције не долазе из Вашингтона и Брисела. (Александар Баљак)
 Једна ласта не чини пролеће. А ни пристојан оброк – додаје пензионер. (Срђан Динчић)

Додавање реченице испред пословице (крилатице итд.).

Он није чекао да му други пресуде, сам је дигао руку на себе. Туђа рука свраб не чеше. (Александар Баљак)
 Погинуо је на кућном прагу. Своја кућица, своја слободица! (Драган Шушић)
 У Скупштини се народни посланици једни другима представљају, јер ко их не зна, скупо би их платио. (Милан Бештић)
 Нема велике разлике међу тестисима. Личе као јаје, јајету. (Мијо Мирановић)

Комбиновање две пословице (крилатице итд.).

Ко први девојци, сам у њу упада.
 Ко другоме јаму копа, најслађе се смеје.⁶
 Празан цак не стоји усправно. Зато смо купили мачку у цаку. (Александар Баљак)
 Завади па владај! Србија се умирит` не може! (Драган Миљковић)
 Прво скочи, па реци попу поп. (Анђелко Ердџанин) [Прво скочи па реци хоп; Реци попу – поп, а бобу – боб!]
 Попу поп, бобу боб. Народу: куд који мили моји! (Александар Новаковић)
 [Реци попу – поп, а бобу – боб; Куд који, мили моји]

Само звучна сличност.

Остала биста, бејби. (Душан Влајковић) [Hasta la vista, baby]
 Астал да блиста, бејби! [Hasta la vista, baby]

Коришћење хомофона у бесмисленим реченицама.

Не дирај лава ДОК ХОЛИДЕЈ. [Не дирај лава док спава]
 Куд који, МИЛИ ВАНИЛИ! [Куд који, мили моји]
 Ко другоме јаму копа сам у ЊУ ОРЛЕАНС.
 New York City и овце на броју. [И вуци сити и овце на броју]

Антипословице засноване на вишезначности обично су везане за секс.

Све је добро кад се добро сврши. Поготово ако је истовремено. [Све је добро кад се добро сврши]

⁶ На ова два примера комбиновања антипословица указао ми је Предраг Пипер.

Риба од главе смрди. Нарочито ако има кварне зубе. (Сузана Гајић) [Риба од главе смрди]

Понекад се у антипословицама користе властита имена.

Нада умире последња. Прво умире онај ко је на њој.

Терали ћирилицу, истерали Вука. (Анђелко Ердељанин) [Терали лисицу, истерали вука]

У двојезичним пословицама мешају се речи двају језика.

All we need is love!⁷ [All we need is love]

Veni, vidi – viči! [Veni, vidi, vici]

Лексикографска обрада српских антипословица биће знатно једноставнија и бржа уколико јој буде претходила израда релационе базе података, у којој ће свако поље имати барем шест-седам слогова – антипословица, њене варијанте (уколико их има), изворна пословица (крилатица и др.), њене варијанте (уколико их има), кључне речи и синтагме, врста трансформације, ванјезички подаци о изворној пословици (крилатици итд.). Сви ови подаци могу наћи место у окури речничког чланка. Кључне речи и синтагме су одреднице. Велики значај има упућивање на друге одреднице, антипословице и изворне пословице (крилатице и др.). Овако створена мрежа пружа обиље и језичких и ванјезичких информација.

Изучавање антипословица, наравно, није само себи сврха. Оне омогућавају увид у начине на који се ствара хумористички, сатирични и иронични ефекат, односно како се структурно-семантичким трансформацијама изворних пословица, крилатица и др. изражавају нови садржаји. Сакупљање и изучавање традиционалних пословица пружало је и пружа драгоцену сазнања о традиционалној народној култури и „духу народа“. Сакупљање и изучавање њихових разноликих трансформација пружа увид у промене до којих је у „духу народа“ дошло.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

ЈОВАНОВИЋ-ШАРИЋ, Гордана. *Ира речи*. Београд: Енигматски савез Србије – Удружење енигмата „Вук Караџић“, 2002.

МЕЛЕРОВИЧ А. М. О способах репрезентации фрагментов национальной языковой картины мира в словаре Х. Вальтера и В. М. Мокиенко „Антипословицы русского народа“. *Слово в словаре и дискурсе : Сборник научных статей к 50-летию Харри Бальтера*. Москва: Элпис, 2006, стр. 570–576.

⁷ Мада се стих познате песме и његова антипословишна трансформација разликују само у једном слову, због разлике у акценту (лѡва) звучна сличност је мала.

- ПЕШИЋ, Никола. *Ениџморимићи : ѝпракѝикум*. Ниш: Машинац принт, 2003.
- CARNEVALE Mario, ROSSI Giuseppe Aldo: *Che cos'è l'animistica: guida alla conoscenza, alla composizione e alla risoluzione dei giochi enimistici*. Firenze: Sansoni, 1980.
- ЛИТОВКИНА, Т Анна. „’На net и суда нет’: Punning in Anglo-American and Russian Anti-Proverbs“. *Слово в словаре и дискурсе : Сборник научных статей к 50-летию Харри Бальтера*. Москва: Элпис, 2006, стр. 556–570.

ИЗВОРИ

- БАЉАК, Александар. *Сумњиво окуљњање речи*. Београд: Гутенбергова галаксија, 2000.
- БАЉАК, Александар. *Афоризми : избор*. Београд: Алма, 2007.
- БЕШТИЋ, Милан. *Сабрани афоризми*. Београд: Алма, 2006.
- КОСЈАН, Darko (прир.). *Kad ja tamo a ono међутим : beogradski grafiti*. Beograd: Beografiti, 1998.
- КОСЈАН, Darko (прир.). *A onda je Nojevu barku presrela atomska podmornica : beogradski grafiti 2*. Beograd : Beografiti – Mono&Мађана, 2004.
- КУЛИЋ, Мирко. *У канџама демократије*. Београд: Алма, 2010.
- ОТАШЕВИЋ, Ђорђе (прир.). *Афоризми и афористичари 1–15*. Београд: Алма, 2003–2011.
- ОТАШЕВИЋ, Ђорђе (прир.). *Енциклопедија афоризама 3*. Београд: Алма, 2005.
- ОТАШЕВИЋ, Ђорђе (прир.). *Дриблинџ духа*. Београд: Алма, 2007.
- ОТАШЕВИЋ, Ђорђе (прир.). *Анѝолоѝија срѝске саѝице : 1997–2007*. Београд: Алма, 2008.
- ТЕОФИЛОВИЋ, Витомир. *Враѝ и шала : Пола сѝолећа срѝскоѝ афоризма*. Београд: Гутенбергова галаксија, 2000².
- ТОЛЕВСКИ, Васил (прир.). *Анѝолоѝија балканскоѝ афоризма 1*. Београд: Алма, 2009.
- ТОЛЕВСКИ, Васил (прир.). *Анѝолоѝија балканскоѝ афоризма 2*. Београд: Алма, 2009.
- ТОЛЕВСКИ, Васил (прир.). *Бисери балканскоѝ афоризма 1*. Београд: Алма, 2010.
- ТОЛЕВСКИ, Васил (прир.). *Бисери балканскоѝ афоризма 2*. Београд: Алма, 2011.
- ЧОТРИЋ, Александар. *Краѝици резови*. Београд: Српска реч, 2004.
- ШУШИЋ, Драган. *Познавање ѝприоде друшѝтва*. Београд: Алма, 2010.

Ђорђе Оташевић

АНТИПОСЛОВИЦЫ И ИХ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКАЯ ОБРАБОТКА

Резюме

Термин *антипословицы* (*Antispruchwort*) в языкознание вёл Волфганг Мидер, а позже его употребляли многие другие лингвисты. В работе предлагаются способы собирания, выбора и лексикографической обработки сербских антипословиц.

СЛОБОДАН Ј. ПАВЛОВИЋ*

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

ИКОНИЧНОСТ У СИНТАКСИЧКОЈ СТРУКТУРИ СТАРОСРПСКИХ ПАДЕЖНИХ СИСТЕМА**

У раду се разматра капацитет дијаграмске иконичности у структурирању старосрпских падежних система од краја XII до средине XV века, када је писана употреба старосрпског језика била ограничена на реторичку сферу јавне језичке комуникације. Иконички принципи квантитета и проксималности, тј. дистантности доводе се у везу са синтаксичком структуром одговарајућих падежних конструкција у сфери комплементизације, спацијалности, квалификативности и каузалности, како би се сучелиле формално једноставније падежне конструкције, које су по правилу израз конгнитивно простијих садржаја, формално комплекснијим падежним конструкцијама, које су у начелу израз конгнитивно сложенијих садржаја. Овакво диференцирање потврђује да је икониčnost – као израз рефлексивне искуствених структура на језичке структуре – један од механизма устројавања падежне парадигматике.

Кључне речи: икониčnost, принцип квантитета, принцип проксималности, старосрпски језик, падежни системи.

1. КОНСТИТУИСАЊЕ ЛИНГВИСТИЧКЕ ИКОНИЧНОСТИ. Реагујући на готово догматски прихваћено Сосирово (1989: 84) виђење језика као система знакова у коме је однос ознаке и означеног произвољан, Р. Јакобсон – мада један од водећих ауторитета лингвистичког структурализма – 1965. године објављује *поштрају за суштинском језика* (*Quest for the Essence of Language*) артикулишући, с једне стране, сазрелу потребу за допуњавањем

* *slobodanpavlovic@sbb.rs*

** Рад је настао у оквиру пројекта *Историја српског језика* (148008), који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

структурално оријентисане лингвистике кроз тражење веза између језика и стварности, односно језика и когнитивног концепта света и ревитализујући, с друге стране, читав низ скрајнутих примедби (JESPERSEN 1922: 408, BENVENIST 1939/1975: 57–58, BOLINGER 1949: 52–62) на Сосирово наглашавање конвенционалности језичког знака. Била је то у суштини актуализација Платонове кратиловско-хермогеновске дилеме о типу везе између језичке форме и језичког садржаја, али и велики искорак у односу на структуралну загладаност у језички систем. Мада Јакобсон није заступник Кратиловог става по коме језик везује форму за садржај по природи, односно суштини (*physei*), заузимањем компромисне позиције којој је био склон Сократ, па разуме се и Платон, значило је практично рушење Сосировске догме артикулисане још мишљењем Платоновог Хермогена да је веза језичке форме и садржаја споразумна, односно конвенционална (*thesei*) (уп. PLATON 427d–429e, MARICKI-GAĐANSKI 1999: 135).

Јакобсон полази од данас добро познате Персове тријаде *икон – индекс – симбол*, засноване на односу знака с одговарајућим динамичким објектима.¹ Икон, при том, подразумева извесну сличност ознаке и означеног, као што је то случај с ономатопејама у језику, на пример. Индекс реферише о означеном на бази реалне, метонимијске везе, те би у том смислу, на пример, дим био индексна ознака ватре, док је симбол интерпетативни знак конвенционално дефинисан. Овакава подела знакова имплицира поимање икона и симбола као два пола знаковног континуума, при чему би перцептивна зависност знака од свог реалног или когнитивног аналога опадала у смеру од икона ка симболу, а расла у смеру од симбола ка икону (уп. ROBERTSON 1983; WURZEL 1989: 11; GIVÓN 1985: 215), што би могла бити још једна потврда фази лингвистике (уп. РАДОВАНОВИЋ 2009).

Континуално поимање иконичко-симболичне релације нужно је довело до идеје о дифузности самог икона, односно иконичног дела континуума. Наиме, према степену и(ли) врсти иконичне репрезентативности, икон се може разложити на тријадни низ *ограз – гујајрам – метафора*, при чему (а) одразни икон представља рефлексију простих својстава означеног у ознаци, (б) дијаграмски икон испољава односе међу сегментима реалног, односно когнитивног аналога, док би (в) метафорички икон рефлектовао елементе неког другог знака (PEIRCE 1932: 277). Интензитет иконичности опада у смеру од одраза ка метафори, а расте у смеру

¹ То је, практично, и прва у низу Персових систематизација знакова објављена под насловом *On a New List of Categories*, давне 1867. године, где се каже: “there are three kinds of representations. 1st. Those whose relation to their objects is a more community in some quality, and these representations may be termed *Likenesses*. 2d. Those whose relation to their objects consists in a correspondence in fact, and these may be termed *Indices* or *Signs*. 3d. Those the ground of whose relation to their objects is on imputed character, which are the same as *general signs*, and these may be termed *Symbols*” (1867: 294).

од метафоре ка одразу. Одроз има фактографски карактер, што га је у лингвистичким истраживањима врло рано маргинализовало везивањем за сферу гласовног симболизма, односно фоносематике (уп. BOLINGER 1949: 59), док дијаграм – будући да као индикатор референтског динамизма рефлектује саму суштину језика као динамичког система знакова – стиче велики значај у лингвистичким истраживањима, пре свега морфолошког и синтаксичког нивоа граматичке структуре. Метафора као тип икона обично је заобилажена у иконички усмереним истраживањима језика (уп. СИГАЛ 1997: 103), мада би се бројна истраживања језичких метафоризација – па и сама теорија семантичких локализација (уп. ПИПЕР 2006) као један од когнитивно дефинисаних праваца језичких истраживања – могла уклопити управо у концепт Персовог метафорског икона без обзира на то да ли су та истраживања инспирисана Персом или не. У томе, изгледа, и лежи епохалност Персове семиотике, како би рекао Р. Јакобсон (1965: 23).

2. ПРИНЦИПИ И КРИТЕРИЈУМИ ДИЈАГРАМСКЕ ИКОНИЧНОСТИ. На основу наталожених знања о језичкој иконичности, по којој, дакле, „структура језика рефлектује на неки начин структуру искуства“ (СРОФТ 2003: 102), Т. Гивон (1990) у својој функционално-типолошкој оријентисаној систематизацији синтаксе формулише принципе иконичног кодирања синтаксичких структура, и то (1) *принцип квантитетности*, (2) *принцип проксималности* и (3) *принцип секвентивности*, који у когнитивно усмереним синтаксичким истраживањима постају подразумеваним сегментом “иконичког метајезика” (уп., на пример, RADDEN – DIRVEN 2007: 52–57). Принцип квантитета (GIVÓN 1990: 969–970) подразумева да се већа количина кодног материјала додељује (а) већој количини садржаја, (б) мање предвидљивим садржајима, те (в) комуникативно важнијим садржајима. Принцип проксималности (GIVÓN 1990: 970–971), односно дистантности, како га третира Џ. Хејман (1983), подразумева да се кодни еквиваленти функционално, концептуално или когнитивно повезаних јединица распоређују у кодној структури према степену изванкодне интегрисаности – јаче повезане концептуалне јединице фаворизују наглашенији контакт својих кодних аналога. Принцип секвентивности (GIVÓN 1990: 971–973) подразумева да је позиционираност елемената у кодним структурама условљена изванкодним редоследом њихових концептуалних аналога.

Принцип секвентивности долази до изражаја првенствено у линеарним, реченичним и текстуалним структурама, док се принцип квантитета и принцип проксималности може применити и у разматрању парадигматских релација које се успостављају међу елементима падежних комплекса, па и међу јединицама сртаросрпских падежних система, који су овом приликом у фокусу пажње.²

² Наиме, падежна конструкција, с једне стране, конкретно значење остварује у синтагматском контакту с одговарајућим управним, најчешће предикатским чланом, што се

Проблем дијаграмске иконичности у језику најпотпуније је сагледан у оквиру тзв. *јриродне морфологије* (уп. МАУЕРТНАЛЕР 1981; WURZEL 1989) и *јриродне синџаксе* (уп. НАИМАН 1985) где се степен иконичности, језичког знака посматра из перспективе семантичке маркираности, коју у лингвистику уводе још структуралисти прашке лингвистичке школе. А суштина целог проблема лежи у поставци да су језички маркиране категорије, како тврди Џ. Хејман (1980: 528), маркиране и семантички. Степен семантичке *маркираносџи* одређене категорије у обрнутој је сразмери са степеном *јриродносџи*, будући да семантички мање маркиране категорије, како примећује В. Вурцел (1989: 9–10), рефлектују прототипичне адресантске позиције, које у начелу имају биолошко-психолошку и социјално-прагматичку базу. Што је дата семантичка категорија „природнија“ количина језичких средстава неопходних за њену формализацију је мања, и обрнуто, што је категорија „мање природна“ колична језичких средстава неопходних за њену формализацију је већа.³

Степен маркираности, односно природности језичког знака, у овом случају падежне конструкције, може се – према предлогу Т. Гивона (1995) – утврдити применом три критеријума, и то: 1) *криџеријума сџрукџурне сложеносџи*, по коме су маркиране структуре формално сложеније од немаркираних, 2) *криџеријума учесџалосџи*, по коме маркиране структуре имају нижу фреквенцију од немаркираних, и 3) *криџеријума коџниџивне сложеносџи*, по коме су маркиране структуре когнитивно сложеније од немаркираних (уп. СИГАЛ 1997: 114). Сваки од ових критеријума мора се посматрати у односу према остала два, што у начелу значи да су простије структуре – будући „природније“ – учесталије, те когнитивно једноставније и обрнуто.

Поменути принципи и критеријуми овде ће се размотрити из перспективе падежно исказаних синтаксичко-семантичких категорија комплементизације, спацијалности, квалификативности, те каузалности у старосрпском језику у периоду од XII до XV века.⁴

може посматрати из перспективе иконичког принципа проксималности, да би, с друге стране, та иста падежна конструкција на бази значења стеченог у синтагматском низу ушла у парадигматску релацију према семантички сродним падежним конструкцијама, које се према степену сложености могу разматрати из перспективе иконичког принципа квантитета.

³ Све је то врло блиско принципу “*more of form is more of content*” који Џ. Лејкоф и М. Џонсон (1980: 127) свде на метафору, не везујући га за иконичност: уп. *She ran and ran and ran; He is bi-i-i-i-ig!*.

⁴ У анализи је коришћена грађа из књига *Дејтерминаџивни џадежи у сџаросрпској џословнојравној џисменосџи* (Павловић 2006) и *Сџаросрпска зависна реченица од XII до XV века* (Павловић 2009). У складу с филолошким захтевима истраживања старог текста уз сваки пример, дат у раду, наводи се (1) ознака канцеларије (*Бали*. Балшићи, *Бранк*. Бранковићи, *Драј*. Драгаши, *Дубр*. Дубровник, *Кос*. Косаче, *Којр*. Котроманићи,

2.1. ИКОНИЧНОСТ У СФЕРИ КОМПЛЕМЕНТИЗАЦИЈЕ. Развијена транзитивност подразумева стабилизовање глаголске рекције, па и опозиције између директног објекта, као актанта у потпуности обухваћеног радњом управног предиката (1–3), и индиректног објекта, као актанта делимично обухваћеног предикатском радњом (4–7):

- (1) ако та чѣю нѣкоѣ зло (жупан Радослав 1254, № 26.21);
- (2) саншавъше по|д|обне мольбе коѣ ви порѣчасте (Котр. 1397, № 251.4);
- (3) гледаше ѿнон кватерно (Дријевске судије 1419, № 516.12);
- (4) къдн чѣсдо за не пр|ѣ|сталиньѣ (Дубр. 1423, № 566.17);
- (5) радн смо саншати ѿ вашемъ з|д|равню (Котр. 1388, № 206.2);
- (6) како гледа оу море (Нем. 1306, № 53.18);
- (7) не глє|д|ає к богѣ ни к правдн (Кос. 1451, № 656.6).

Независно од тога да ли се старосрпске предлошко-падежне конструкције у својству предикатског комплемента (4–7) третирају као израз процеса стабилизације транзитивности уз ослонац на одговарајуће примарно адвербијалне конструкције (уп. КРЫСКО 1997: 28–46; ГРКОВИЋ-МЕЛЏОР 2007: 78–80) или пак као већ стабилизовани формализатори индиректног објекта, сасвим је јасно да је слободни акузатив иконички индикатор концептуално јаке везе глагола и његовог комплемента, док су предлошке падежне конструкције иконички индикатори лабавијих веза глагола и његових комплемената. Наиме, структурно сложеније старосрпске предлошке падежне конструкција у сфери комплементизације имају нижу фреквенцију и одражавају когнитивно сложеније садржаје, те су оне из аспекта дијаграмске иконичности и маркиране. Ситуација у старосрпском језику уклапа се у Хејманову констатацију (1983: 792) да језички израз директног објекта формално не може бити комплекснији од израза индиректног објекта.⁵ То практично значи да на индиректни објекат, према принципу квантитетата, по правилу отпада виша количина кодног материјала будући да се ради о мање предвидљивом садржају, те да је он према принципу проксималности, односно дистантности, по правилу формално удаљенији од свог управног члана, тј. предиката него директни објекат као његов опонент, што је иконички израз веће концептуалне дистанце глагола према индиректном него према директном објекту.⁶

Лаз. Лазаревићи, Нем. Немањићи, Павл. Павловићи, Санк. Санковићи) или адресанта, (2) година настанка акта, (3) број акта, према регистрима у поменутих монографијама, те (4) ознака реда у којем пример почиње и то, сем ретких изузетака, према фотографском снимку акта.

⁵ Овакве односе Ц. Хејман (1983: 792) третира универзалним управо зато што “in no language will the phonological expression of a direct case be bulkier than that of the corresponding indirect case.”

⁶ Концептуална дистанца језичку димензију добија кроз језичку дистанцу, коју је – по Ц. Хејману (1983: 781–782) – лако дефинисати: “In fact, if an utterance were nothing mo-

Наиме, при немаркираном распореду синтаксичких чланова у језицима SVO-типа, какав је и старосрпски, између предиката и ознаке индиректног објекта исказаног предлошко-падежном конструкцијом наћи ће се предлог, кога у спојевима с директним објектом нема.

2.2. ИКОНИЧНОСТ У СФЕРИ СПАЦИЈАЛНОСТИ. Семантичка опозиција *директивности* ~ *индирективности* у сфери синтаксичке комплементизације може се применити и на семантичку категорију спацијалности. Наиме, локализатор, као позиција објекта локализације, може бити директно идентификован, или индиректно у односу на одређени оријентир. На основу тога разликује се локациона и оријентациона концепција спацијалности. Директна, односно локациона (ИВИЋ 1957: 151) концепција подразумева да су локализатор и оријентир у контактном односу инклузивног, тј. унутрашњег (8) или ексклузивног, тј. површинског типа (9) (уп. ПИПЕР 1977–1978: 10):

- (8) а що є законъ тръжьнникомъ : ѿ моеи земли (Нем. око 1215, № 4.9);
 (9) ѡзидала се к цркви на једномъ мѣстѣ на леденца|х| (Дубр. 1399, № 289.10).

Према индиректној, односно оријентационој концепцији објекат локализације је према оријентиру у дистантном односу сублокационог (10–11), супралокационог (12–14), антелокационог (15–16) или неког другог типа (ПАВЛОВИЋ 2006: 19):

- (10) н да|х| врѣт| леоуновъ по|д| монастире|д| (Нем. 1300, № 45.93);
 (11) даде кра|д|б мн ... селнице именовано доубравнице ниже тавора (Нем. 1300, № 45.303);
 (12) село новоселанин надъ монастиремъ (Нем. око 1348, № 103.39);
 (13) н стасмо на пѣтѣ ... вше локъве (поротни суд 1454, № 668.11);
 (14) н с помошню бж|с|твнью оверхъ того пррга створи|х| цркъв (Нем. 1313–1316, № 55.25);
 (15) н веће лѣдн бнеше прнедъ кѣкомъ радьннномъ (Дубр. 1442, № 628.7);
 (16) нива протнвѣ с|ѣ|дор|ѣ|коу коуплена ѿ сав|д|ника (Хтетовски практик око 1346, № 94.24);
 (17) н оу горьннен брънашети стапъ за коукати (Нем. око 1348, № 103.23).

У структури предлошко-падежних конструкција којима се ови семантички типови формализују може се уочити деловање иконичног принципа квантитета, и донекле принципа проксималности, односно дистантности. Унутрашња контактност објекта локализације и локализатора у старосрпском језику исказује се (у зависности од директивности

re than a string of sounds, the linguistic distance between two expressions could be defined simply as the number of syllables (or even the number of seconds) between them.' But since language is hierarchically structured, the linguistic distance between two expressions depends on the nature and the number of the non-segmental boundaries between them, even where they are physically contiguous".

глагола у позицији предиката) локативом или акузативом блокираним монофонемским предлогом *ѣ*, површинска контактност исказује се локативом или акузативом блокираним бифонемским предлогом *на*, док се индиректни типови спацијалне локализације исказују падежним конструкцијама блокираним, по правилу, формално комплекснијим предлозима – *подѣ* + *инсѣир*(/ак), *ниже* + *ѣен*, *надѣ* + *инсѣир*(/ак), *више* + *ѣен*, *обрѣхѣ* + *ѣен*, *прѣдѣ* + *инсѣир*(/ак), *противѣ* + *гаѣи* и сл.⁷ То практично значи да језички израз директно идентификоване спацијалности, по правилу, није формално комплекснији од израза индиректно идентификоване спацијалности, те у том смислу ни језички индикатор локализатора по правилу није синтаксички удаљенији од објекта локализације него језички индикатор оријентира. Осим тога фреквенција старосрпских индиректних падежних конструкција у сфери спацијалности вишеструко је нижа од фреквенције директних падежних конструкција. Структурно сложеније старосрпске предлошко-падежне конструкције у сфери спацијалности имају, дакле, нижу фреквенцију и одражавају когнитивно сложеније садржаје, те су оне из аспекта дијаграмске иконичности и „мање природне“.

2.3. Иконичност у сфери квалитативности. Једна од кључних опозиција у сфери адвербијалне квалитативности у старосрпском језику јесте опозиција између средства, тј. инструмента и посредника, тј. медијатора. Ове две семантичке категорије сучељене су према обележју самоактивности [САМОАКТ] (уп. Ивић 1954а: 31), при чему средство има обележје [– САМОАКТ] и као такво је под потпуном контролом агенса детерминисане радње (18–19), док посредник има обележје [+ САМОАКТ] и као такав је само делимично под контролом агенса детерминисане радње (20–21):

(18) по|д|пнсѣхъ роукоу кралевѣства мн (Нем. 1234, № 5.34);

(19) кто копа ганноу грѣнце|м| (Нем. 1300, № 45.124);

(20) пото|м| ваша м|с|тъ потврѣди по нашѣхъ властеле|х| (Дубр. 1397, № 248.7);

(21) како мн сте пор|ѣ|талн по логофетѣ цр|с|ва мн (Нем. 1362, № 148.9).

У структури продуктивних падежних конструкција којима се исказују ови семантички типови такође се може уочити деловање иконичног принципа квантитета, те принципа проксималности, односно дистантности. Средство се као категорија под потупном контролом агенса по правилу исказује слободним инструменталом, док се посредник као самоактивна категорија по правилу исказује дативско-локативном изоформом блокираном предлогом *по*. Структурно сложенија предлошко-падежна кон-

⁷ Инструментал, односно акузатив с бифонемским предлогом *за* као формализатор постлокационе дистантности објекта локализације и оријентира представља у том смислу изузетак, будући да се формалним опсегом поклапа с “контактним” предлогом *на*: *н оу горѣниен брѣнашѣн стапѣъ за коукади* (Нем. око 1348, № 103.23).

надилазе и слободни инструментал, али и остале продуктивне предлошке падежне конструкције регистроване у сфери директног узрока. То практично значи да се и у структури доминантних каузалних падежних конструкција може уочити деловање иконичног принципа квантитета, те у зависности од дистрибуције реченичних чланова и принципа проксималности, односно дистантности. Наиме, структурно сложеније предлошко-падежне конструкције *ien* + *цѣка* и *ien* + *рдн* као доминанти формализатори индиректног узрока одражавају когнитивно комплекснију везу узрока и последице, док структурно простија падежна конструкција \emptyset + *инсѣр* као доминантан формализатор директног узрока одражава когнитивно једноставнију везу у којој последица произилази из узрока. Аналогна релација могла би се тражити и у савременом српском језику између генитива блокираног предлозима *ог* и *из* као израза директног узрока, с једне стране, и генитива блокираног предлогом *збој* као израза индиректног узрока, с друге стране (уп. Ивић 19546).

3. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА. Мада постоји уверење да језички систем, односно парадигматика и употреба језичког система, тј. дискурс, односно синтагматика имају различиту семиолошку оријентацију утолико што је систем доминантно симболичан, а дискурс доминантно иконичан (уп. Виноградов 1992: 243; Сигал 1997: 118–119), јасно је да иконичност функционише као један од могућих механизма устројавања синтаксичке парадигматике, чији елементи, уосталом, свој парадигматски потенцијал и црпе управо из синтагматског окружења. За примере језичке рефлексije искуствених структура увек се може наћи мањи или већи број контрапримера, што је сасвим очекивано с обзиром на то да на устројство природног људског језика делује читав низ когнитивних механизма, од којих је иконичност само један, те да природни људски језик није ни апсолутно иконичан ни апсолутно симболичан већ дифузна фаза структура развучена по иконично-симболичном континууму.

Дијахроно гледано, стиче се утисак да се механизам иконичности периодично реактивира афирмишући или разграђујући резултате гласовних промена, аналогија и граматикализација, што је природан процес будући да је људска активност, па и језичка активност константан процес смењивања имитација и креација (уп. НАЙМАН 2008: 45).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Виноградов, В. А. „Иерархия категорий в грамматической типологии,“ Werner Bahner, Joachim Schildt, Dieter Viehweger (eds.). *Proceedings of the Fourteenth International Congress of Linguists*. Berlin: Akademie Verlag, 1991: 238–247.
- Грковић-Мелдор, Јасмина. *Сјиси из историјске лингвистике*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007.

- Ивић, Милка. *Значења српскохрватској инструментала и њихов развој. Синтаксичко-семантичка студија*. Београд: САНУ, 1954 (а).
- Ивић, Милка. „Узрочне конструкције с предлозима *збој, од, из* у савременом књижевном језику.“ *Наш језик* V/5–6 (1954б): 186–194.
- Ивић, Милка. „Једно поглавље из граматике нашег савременог језика – систем месних падежа.“ *Годишњак Филозофској факултета у Новом Саду* III (1957): 139–149.
- Крыско, В. Б. *Исторический синтаксис русского языка. Объект и переходность*. Москва: Индрик, 1997.
- Милошевић, Ксенија. „Синтаксички поступци за исказивање концесивних релација у сложеној реченици у српскохрватском језику и семантичка структура која се при том остварује.“ *Научни састај слависти у Вукове дане* 15/1 (1985): 33–44.
- Павловић, Слободан. *Детерминативни падежи у старосрпској њословнојравној њисмености*. Нови Сад: Матица српска, 2006.
- Павловић, Слободан. *Старосрпска зависна реченица од XII до XV века*. Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.
- ПИПЕР, Предраг. „Обележавање просторних односа предлошко-падежним конструкцијама у савременом руском и савременом српскохрватском језику.“ *Прилози њроучавању језика* 13–14 (1977–1978): 1–48.
- ПИПЕР, Предраг. „О когнитивнолингвистичким и сродно усмереним проучавањима српског језика“. Предраг Пипер (ур.), *Когнитивнолингвистичка њроучавања српској језика*. Београд: САНУ, 2006: 9–46.
- РАДОВАНОВИЋ, Милорад. *Увод у фази лингвистику*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.
- СИГАЛ, К. Ј. „Проблема иконичности в языке.“ *Вопросы языкознания* 6 (1997): 100–120.

- BENVENIST, Emil. *Problemi opšte lingvistike*. Beograd: Nolit, 1975.
- BOLINGER, Dwight. „The Sign is Not Arbitrary.“ *Bolet'n del Instituto Caro y Cuervo* 5 (1949): 52–62.
- CROFT, William. *Typology and Universals*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- GIVÓN, Talmy. „Iconicity, Isomorphism, and Non-Arbitrary Coding in Syntax.“ John Haiman (ed.), *Iconicity in Syntax*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1985, 187–220.
- GIVÓN, Talmy. *Syntax: A Functional-Typological Introduction. Vol. II*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1990.
- GIVÓN, Talmy. „Markedness as meta-iconicity: Distributional and cognitive correlates of syntactic structure.“ Talmy Givón (ed.), *Functionalism and grammar*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1995.
- HAIMAN, John. „The Iconicity of Grammar: Isomorphism and Motivation.“ *Language* 56 (1980): 515–540.

- HAIMAN, John. „Iconic and Economic Motivation.“ *Language* 59 (1983): 781–819.
- HAIMAN, John. *Natural syntax: iconicity and erosion*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- HAIMAN, John. „In defence of iconicity“. *Cognitive Linguistics* 19-1 (2008): 35–48.
- JAKOBSON, Roman. „Quest for the Essence of Language.“ *Diogenes* 13[51] (1965): 21–37.
- JESPERSEN, Otto. *Language. Its Nature, Development and Origin*. London: George Allen & Unwin Ltd., 1922.
- LAKOFF, George, Mark Johnson. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
- MARICKI-GADANSKI, Ksenija. „O Platonovoj glotologiji.“ *Platon. O jeziku i saznanju*. Beograd: Rad, 1999, 133–140.
- MAYERHALER, Willi. *Morphologische Natürlichkeit*. Wiesbaden: Athenaion, 1981.
- PLATON. *O jeziku i saznanju*. Izbor i pogovor Ksenija Maricki-Gadžanski, prevod Ksenija Maricki-Gadžanski i Ivan Gađanski. Beograd: Rad, 1999.
- PEIRCE, C[harles] S[anders]. „On a New List of Categories.“ *Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences* VII (1867): 287–298.
- PEIRCE, Charles Sanders Peirce. *Collected Papers. Vol. II. Elements of logic* [ed. by Charles Hartshorne and Paul Weiss]. Cambridge: Harvard University Press, 1932.
- PIPER, Predrag. *Zamenički prilozi. Gramatički status i semantički tipovi*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 1983.
- RADDEN, Günter, René Dirven. *Cognitive English Grammar (Cognitive Linguistics in Practice 2)*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2007.
- RADOVANOVIĆ, Milorad. *Imenica u funkciji kondenzatora*. [poseban otisak iz Zbornika za filologiju i lingvistiku, XX/1–2, 1977, 63–144; 81–160], Novi Sad: Matica srpska, 1978.
- ROBERTSON, John. „From Symbol to Icon: The Evolution of the Pronominal System from Common Mayan to Modern Yucatecan.“ *Language* 59/3 (1983): 529–540.
- SOSIR, Ferdinand. *Opšta lingvistika*. Beograd: Nolit, 1989.
- WURZEL, Wolfgang Ullrich. *Inflectional Morphology and Naturalness*. Dordrecht: Kluwer, 1989.

Слободан Павлович

**ИКОНИЧНОСТЬ В СИНТАКСИСЕ ПАДЕЖЕЙ
СТАРΟΣЕРБСКОГО ЯЗЫКА**

Резюме

В настоящей работе рассматривается релевантность диаграмматического иконизма в синтаксисе падежей старосербского языка от конца XII-го до половины XV-го века. Понятие иконичности (которое за последние несколько десятилетий стало очень популярным среди когнитивных лингвистов) относится к неарбитрарной связи между знаком и его референтом, между формой и содержанием, между структурой языка и структурой концепта реальности. Согласно этой теоретической модели, в статье анализируется воздействие иконических принципов *количества* и *близости* на структуру старосербских предложно-падежных конструкций в синтаксической сфере объекта, пространственности, качества и причинности. Примечательно то, что когнитивно более сложной (маркированной) информации дается структурно более сложная (маркированная) конструкция и наоборот. Эти связи подтверждают, что иконичность – один из механизмов создания падежной парадигматики.

ЈОВАНКА Ј. РАДИЋ

Институт за српски језик САНУ, Београд*

НАЦРТ КАТЕГОРИЈАЛНО-ЕЛЕМЕНТАРНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ЗАМЕНИЧКОГ СИСТЕМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

(систем категорија и елемента)

Заменицама приступамо као мисаоно-језичким јединицама које су у темељу људске мисли, свести, говора и језика, што су истовремено и речи које увек изнова усмеравају језички развитак у онтогенези. На врху стоје категоријални изрази који произилазе из категоријалних принципа што подразумевају (1) примарну бинарну категоризацију (раздеобу) издвојених (по себи јединичних) или издвојивих ентитета у свету (*КО – ШТА*), (2) категоризацију појавног света као континуума (*КУДА – ГДЕ*), и (3) категоризацију односа мислећег субјекта према субјектима у појавном свету (*КАК(В)О – КОЛИКО*). Изнад тих двочланих структура стоје са њима повезане, а на њихове међусобне разлике неутралне категорије *КОЈИ*, *КАД* и *ЧИЈИ*. Све примарне категорије на синтагматском плану прате њима одговарајуће категоријално-елементарне структуре типа *ово / оно – што*.

Кључне речи: заменички систем, принципи, категорије, елементи, трочлане структуре, (не)обележеност, неутралност, језик, говор, Аристотел.

1.0. Јединице заменичког система¹ посматрамо као изразе менталних (онтолошких) категорија које се у говору остварују као глобални изрази

* *jovanka.radic@gmail.com*. Прилог је рађен у оквиру научноистраживачког пројекта 178030, кога финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Овај прилог представља скицу нашег свеобухватаног истраживања заменица као јединица које своје примарне улоге остварују изван говора као граматички организованог низа. Учени системски односи се проверавају на говорним узорцима савременог српског језика (писани текстови и транскрипти говора), на примерима онтогенезе, и на старим писаним изворима. Висок степен истраживач-

наше запитаности или наших елементарних „одговора“ везаних за одређене чиниоце говорне ситуације: (1) говорни субјекат и саговорник (*ко?* – *ја, ти*); (2) предмети говора, њихови међусобни односи, односи према говорним лицима, њихова својства и сл. (*ко? шта? који? чији? какав? колики?* – *он, ово, овај, мој, овакав, оволики...*), и (3) околности у којима егзистирају говорни субјекти и предмети говора (*куда? где? кад/а/? како? колико?* – *овуда, овде, овамо, сад, овако, оволико...*). Напоредо са тим што у говору изражавају запитаност, категоријалне заменице служе и као основа јединица којима се изражавају други видови (облици) усмерености људске мисли према категорисаном свету: непознавање (*неко, нешта, нешто, нечији...*), одрицање (*нико, ништа, ничији...*), као и различити видови уопштеног или неодређеног одговора као израза „облика и начина мисли“ (*свак(о), било ко, њонеко, како ко*, и сл.).²

1.1. Приступ заменицама као категоријалним и категоријално-елементарним јединицама омогућава да се потпуно одмакнемо од њихове примене у говорном току (у вербалном контексту) и да их посматрамо само као вербално-менталне јединице усмерене према ванговорним ентитетима. То истовремено омогућава и да се занемари постојање „имена“ као речи које подразумевају конвенционална одређења „предмета“ (*дрво, величина, четворка, њиш, ливада, јесен* и сл.), као и свих других конвенционалних речи којима се изражавају односи, својства или процеси (*Пейров, њлав, висок, брз, брзо њрчи, иде*, и сл.) – те да се тиме потпуно искључи могућност тумачења заменице као „замене имена“ или било које друге пунозначне речи. Термин *заменица* употребљавамо, дакле, условно, тј. следимо оне који сматрају да такав назив не може бити истинито одређење посматраних језичких ентитета.

Заменички систем се, дакле, представља као оперативни (метафизички) механизам који организује мисао о свету (и управља развојем свести), што је истовремено и механизам који се у вербализованој или граматикализовананој форми претвара у категоријално-елементарни систем који организује говор (и управља развојем језика).

ке сигурности омогућиле су нам студије о заменицама два српска аутора, Предрага Пипера (PIPER 1983) и Ивана Клајна (KLAJN 1985), где су донесени широки увиди у истраживања ове проблематике у свету. У својим истраживањима Пипер доследно инсистира на категоријалним вредностима заменичких речи, при чему посебну пажњу посвећује прилошким заменицама и категорији простора (в. PIPER 2001).

² Граматичари PORT-ROYAL-а (87) су све речи делили на оне „које означавају *predmete misli*“ и оне „које означавају облик и начин наших мисли“. Термин „облик и начин“ подразумева и разлике измеђи упитности, потврдности, одричности и сл., што је један од смислова који ти изрази имају и у савременој граматографији (о томе у Радич 2009¹: 214–215).

2. Систем примарних категорија и елемената

(Заменички систем у српском језику)

ПРИНЦИПИ И КАТЕГОРИЈЕ	ДИСКОНТИНУИРАНО (ЈЕДИНИЧНО)			НЕУТРАЛНО (ОДНОС)				КОНТИНУИРАНО (ПРОТЕЖНО)		
	ЈУДСКО	НЕ-ЈУДСКО	НЕУТРАЛНО	КВАНТИТЕТ	КВАЛИТЕТ	ПОСЕБИВ.	ЛИНЕАРНО	ПРОСТОРНО	НЕУТРАЛНО	
ЕЛЕМЕНТИ	КО	ШТА	КОИ...	КОЛИКО КОЛИКИ...	КАКО КАКАВ...	ЧИИ...	КУД(А)	ГДЕ	КАД(А)	
	ЈА		ОВАЈ ОНАЈ... - ТАЈ...							
	ОНА ОН - ОНО	ОВО ОНО - ТО		ОВОЛИКО ОНОЛИКО - ТОЛИКО						
СВЈЕТКИ	ТИ			ОВОЛИКИ... ОНОЛИКИ... - ТОЛИКИ...	ОВАКАВ... ОНАКАВ... - ТАКАВ...	МОЈ... ТВОЈ... - ЊЕГОВ...				
	СВИ...	⇐ СВЕ	⇒ СВИ...	СВЕ, САВ...		⇐ СВОЈ...				
	НЕУТРАЛНО									
ОКОЛНОСТИ	СТЕПЕН, НАЧИН, ПРАВАЦ (ПУТ).			ОВОЛИКО ОНОЛИКО - ТОЛИКО	ОВАКО ОНАКО - ТАКО		ОВУДА ОТУДА - ТУДА			
	ЦИЉНА ТАЧКА, МЕСТО.						ОВАМО (ОНАМО) - ТАМО	ОВДЕ ОНДЕ - ТУ		
	ВРЕМЕ								САД ОВДА - ТАДА САД - ПОСЛЕ ПРЕ	

3. Вертикална (категоријална, парадигматска) перспектива

3.1. *Катјеорије*. Кључни појам, а истовремено и највећа потешкоћа у објашњењу овог табеларног прегледа је управо термин *катјеорија*, који је одавно, у свим језицима и свим областима у којима се користи, задобио врло широк и врло неодређен смисао.³ Потешкоће око именовања, а тиме и разумљивог преношења вредности оног што се означава термином *катјеорија* свакако су имали и сви они који су се у старој Грчкој бавили категоризацијом. Да је то тако, тј. да категоризација мисли и појмова мора бити тешко доступна људској мисли,⁴ говори и сам класични термин *катјор’а*, са конвенционалним значењима „*ono što se prebacuje, krivnja; prebacivanje, osvada, prijekor, optužba*“ (GORSKI, MAJNARIĆ 1976: *катјор’а*), која указује на потпуну условност овог термина у логици.⁵ Те тешкоће се показују и у томе што се у преводима Аристотелових списа на европске, а вероватно и ваневропске језике, грчко *катјор’а* или не преводи, или се при превођењу нужно преосмисли, неретко и термилошки раз-

³ *Катјеорије* се у филозофији обично разумевају као „*najviši rodni pojmovi*“ (PETROVIĆ 2007: 34), што би изворном смислу категоризације појмова („*бића*“ свести) могло одговарати само ако би се говорило о „*родовима бића као бића*“ (в. *Кат.* н.10 – стр. 11), тј. у смислу у коме и род именица речи подразумева само род (природу) речи, а не и различит род „*ствари*“ (нпр. *дух* м. р., *душа*, ж. р.). Бележе се и уверења да су Аристотелове „*катјорје одabrane lingvistički i mehanički*“ (Б. ШЕШИЋ, у *ORG.*: XIII, исп. слично у OGDEN, RICHARDS 2001: 38); то схватање вероватно потиче од Кантовог разумевања Аристотелових категорија појмова (о томе у РАДИЋ 2007: 719). Поједини лингвисти су тврдили да категорије почивају на „*појмовној логици*“ и да су „*изван језика као средства којим се служе људи*“ (БЕЛИЋ 1959: 536–537), док су их други тумачили као појмове „*који имају lingvističku osnovu*“ и одговарају „*структури класа једног одређеног језика*“ (BENVENIST 1975: 76). Термин *катјеорија* се у лингвистици користи синонимно са *врста* (*катјеорије речи* ’врсте речи’, БЕЛИЋ 1959: 536), говори се о *прамањичким* категоријама, *семантичким* категоријама, док се у когнитивној психологији и лингвистици *катјеоријом* назива родни појам, тј. хипероним (нпр. *ишшица*, *воће*) и његов „*прототип*“ (в. КЛИКОВАС 2004: 29–32).

⁴ У уводном делу прве књиге *Метафизике*, где се износе опште напомене о истраживању које следи, стоји и запажање да се „*možda s pravom moglo smatrati*“ како је спознаја првих начела и „*узрока*“ људске мисли (а „*Dobro, i ono ’poradi čega’, jedno je od uzroka*“) „*izvan ljudske moći*“ (*Мет.* 1: 982b 10–15, 25–30).

⁵ О филозофским тумачењима логичког смисла термина *катјорја* преузетог из „*обичног језика и њравне праксе*“ (*Кат.*: н. 10 – стр. 10) в. напомене преводиоца у *Исто*: 60–74. Према нашем разумевању категорија, аналогија са *катјор’а* ’оптужба’ могла се темељити на *ојшужби* као акту који у основи има својеврсни „*списак*“ категоријалних речи (*ко? ишша? / која? иде? каг? како? чим? колико?, зашшо?* и сл.). По томе се израз *катјеорије из судске праксе* аналошки лако дао пренети на спознате *катјеорије мисли* и *катјеорије појмова*.

ложи (исп. нем. *die Kategorie*; лат. *praedicamentum*,⁶ енгл. *predicate*, фран. *predicat*; рус. *џризнак, катџеџорџа*, у хрватском преводу *prirok, predikat, pridjev, kategorija* /*Мет.1: prirokl*, у српском *катџеџориџа, џригавање* /*Мет.2: kategorija*). Чињеница да џудска мисао не мисли и не говори о начинима свога рада (не поима их и вербално не изражава) условљава да ниједан језик не располаже појмовима из тога домена, – са чим морају бити повезани и сви остали проблеми који се на пољу терминологије појављују у лингвистичким, филозофским или психолошким истраживањима.

Верујући да смо ухватили примарни смисао логичко-граматичког термина *катџорџа*, под тим **катџеџориџа** подразумевамо: (1) примарне категорије као ментално-вербални „алат“ који организује џудску мисао о себи и свету, где се у српском систему издваја девет основних категорија мисли (којима у српском језику одговара исти број категоријалних израза, в. Табелу) – што је смисао који се термину *катџеџориџа* придаје у овоме раду; и (2) секундарне категорије као категорије (или родови) појмова (исп. „*ničini bića*“, „*rodovi bića kao bića*“ *Кат.1: I. r. катџорџа*; н.10 – стр. 11), тј. родови ентитета свести који се развијају „радом“ примарних категорија.⁷

3.2. Принципи. Категоризацији претходи постављање на још титије разлике у свету (универзуму), где на једној страни стоји (1а) стварносни континуум, а на другој (1б) јединични ентитети издојиви (или по себи издвојени) из тога континуума. Између тих опозитних принципа, који подразумевају најједноставнију бинарну раздеобу свега у универзуму, стоји (2) према њима неутралан принцип који би се могао формулисати као *човеков активни однос према свету*. Категорије и елементи груписани у та три категоријална принципа (дисконтинуи-

⁶ Латинско *praedicamentum*, у чијој је основи је *prae-dico* „објавити, огласити, обзнанити“ (Ђорђевић 1886: *prae-dico*) је свакако дошло калкирањем према гр. *кат-џорџео*, коме исти смисао стоји тек у другом слоју: „2) *uopće javiti, prijaviti, obznaniti, pokazati*“ (GORSKI, MAJNARIĆ 1976: *кат-џорџео*), исп. *кат-џорџеџв* „*izricati, priricati*“ (*Мет.1: 399*). Потешкоће у разумевању Аристотелових логичких списа (о томе у Радић 2007), који су у темељу европске логичке и граматичке мисли, морају бити повезене са оваквим латинским превођењем (простим калкирањем) кључних термина.

⁷ Намеће се утисак да су категорије појмова (*суџстџанције, квантџиџеџи, релџиџиви и квалџиџеџи*, в. Радић 2007) тесно повезане са фазама когнитивног развоја детета које издваја Ж. Пијаже (PIAGET 1988: 23): (1) „*identitet šeme postojanog objekta*“ претходи појмовима супстанција, (2) „*kvalitativni identitet*“ – квалитетима, (3) „*kvantifikabilne operacije*“ – квантитетима, и, напослетку, (4) „*relacije reda*“ – релативима. На класична знања да у сазнању света и развоју појмова пресудну улогу имају неутралне категорије (принцип *односа*) указује и то што се у Метафизици често говори о само три категорије: *прџс ти* (‘према чему’), *поџвн* (‘какво’) и *роџвн* (‘колико’).

раност – однос – континуираност)⁸ откривају модел на основу кога су у језику (у граматици и у граматографији) издвојене све класе пунозначних речи: 1) именице (општа и властита имена), 2) прилози, придеви и бројеви, 3) прилози и глаголи. Ту истовремено морају бити и основни принципи (услови, „узроци“) људског сазнања, где посебно важну оперативну улогу имају неутрални принципи, категорије и елементи (в. н. 7). Кад кажемо *принципи*, мислимо, дакле, на оно што је изнад категорија и што је основа категоризације.

3.3. Опозиција *КО* – *ШТА*. У граматографији се категоријална опозиција *КО* – *ШТА* уобичајено тумачи као разлика ’живо – неживо’, а не као разлика ’људско – не-људско’. Разлика *живо* – *неживо* се још од антике постављала као највиша предметна разлика, што је највероватније повезано с тиме што су Аристотеловим метафизичким истраживањима претходила истраживања „физике“ (природњачка истраживања), где се као највиша разлика међу проучаваним објектима морала показати разлика *ζῶον* „ono što živi, živ stvor, os. životinja“ – *ἀψυχος* „neživ, bez duše“, GORSKI, MAJNARIĆ 1976 (исп. рус. „одушевленно – неодушевленно“, ГРЈ: 537). Превидело се тада, а превиђа се и до данас, ’то да разлика живо – неживо’ произилази из приступа предметима као објектима (*КОГА* ’активно’ – *њеџа* → ☺ / коња / зеца || *ШТА* ’инактивно’ – *ово* → ♠ / камен), а да у људској свести предмети не живе као објекти, већ као „субјекти“ (субјекат у логичком смислу). Највиша разлика међу субјектима свести (где је и самосвесно *ЈА*) мора бити разлика ’људско – не-људско’ (*КО* – *ШТА*), јер је то једина прецизна, људском (само)знању непосредно доступна разлика.⁹

3.3.1. Ово неразликовање може бити последица непрепознавања суштинске разлике између именица и заменица, пре свега разлике у начину на који означавају именице и заменице. Наиме, именица као реч-појам подразумева посредовање (репрезентацију), а тиме и чињеницу да кад год означава одређени („овај“ или „онај“) стварносни предмет, она у неком смислу подразумева два „субјекта“: један стварносни [S¹], онај који се репрезентује и коме у говору одговара „граматички субјекат“, и један

⁸ У антици су у оквиру ова три принципа пронађени примарни „узроци“ људског сазнања (в. *МЕТ.* 983a25–983b5), којих је, према Аристотеловим увидима, укупно четири. Иако су по усмерењу далеко од наше теме, ти су нам увиди били драгоцене смерница за утврђивање разлика између елементарних структура, као и за утврђивање места појединих структура и елемената у систему.

⁹ На томе да „ukupnim jezikom“ из основа владају „zamenica i prostorni odnosi“ као „najprostiji pojmovi“, а међу њима на првом месту „osoba“, тј. *ЈА* у коме је „samo od sebe dato i т“ – нарочито је инсистирао В. Хумболт (HUMBOLT 1988: 146, 157). Његовој пажњи је, међутим, измицала улога категоријалних израза типа *КО* – *ШТА*, који разлику ’човек – не-човек’ постављају на најопштијем (парадигматском) плану.

ментални, онај који репрезентује [S²]. Оно што је у реченици граматички субјекат [S¹], за „моју“ свест (мој *λοῖος*) је, у ствари, објекат: кад кажем *Лист је њојшито*, – *ЛИСТ* је предмет мога говора (граматички субјекат), а том граматичком (и стварносном) субјекту [*лист* → ♣, S¹] у „мојој“ свести одговара ментални „предмет“ [‘♣’ – S²].¹⁰ Тај се ментални предмет може схватити као субјекат израза (*л-и-с-џ*) и мисли (значења) повезане са тим изразом.¹¹ Иако се тај субјекат [S²] у говору, тј. у процесу његовог повезивања са раличитим стварносним субјектима [S¹] и са другим менталним субјектима у неком смислу повлачи (или „пада“),¹² он никад не нестаје, тј. никада се не престаје њоградувати.

3.3.2. Стање са именичким заменицама је битно друкчије: изузев заменице *ЈА*, ниједна од тих речи нема свој ментални („овај“ или „онај“) субјекат, већ су њихови субјекти увек стварносни: (1) *ово* → ♣, *ово* → ♣ (све што се остензивно издвоји као „једно“) или (2) *он* → ☉, *џи* → ☉ (предмети из категоријалне области *КО* ’људско’). Заменичке форме које категоришу („номинатив“ *КО*) или „означавају“ предмете-субјекте

¹⁰ Привид је да разлика између S¹ и S² одговара разлици између Аристотелове *џрве* и *грује сусџанџије* (*бивџива*). У његовим се списима на многим местима показује да „друга супстанџија“ (реч-појам као конвенционално одређење предмета одређеног рода или врсте) обухвата и S¹ (*овај човек* → ☉) и S² (‘човек’), а да је права супстанџија само оно „бивство“ („овај“ или „онај“ јединични предмет) означено са *ОВО* (*ово* → ☉). Ова подела је, свакако, почивала на класичним знањима да појмови супстанџије или „бивства“ не подразумевају истинита одређења именованих ентитета, те да се мора правити разлика између природе стварносног ентитета (бивство¹) и природе коју имплиџира конвенционално одређење (бивство²) – које као одређење истовремено мора бити и „квалитет“. Да се ово имало у виду, латински преводни еквивалент гр. *οὐσία* (*substantia* – супстанџија, бивство) не би могао послужити као основа за термин *substantivus* (именица).

¹¹ Према Аристотеловом схватању, *џојам* је ментални ентитет („биће“ свести) који подразумева један утврђен „израз“ повезан са мишљу о одређеном предмету (значење), при чему је однос мисли („мњења“) и предмета битно зависан од категоријалне припадности појма (в. *КАТ.4а30–4б*). Сам предмет се схвата као ментални ентитет (субјекат израза и мисли) који не подразумева никакву слику, па ни ону „прототипичну“ о којој се говорило у Платоновом учењу о идејама (тзв. „трећи човек“, в. *МЕТ. 990b15–20*).

¹² Поред говорних облика именица, Аристотел је термин „падеж“ везивао и за глаголске облике (*О IZR.*: 16b1–17; о томе у Радиф 2010¹: 9). Чини се да је *џагеж* (гр. *πίπτω*, од *ρίπτω* – падам, в. *КАТ.2008*: 1a10–15, н. 4) првобитно подразумевао „падање“ појма, тј. слабљење примарне вредности речи-појма као „бића“ свести, које може ићи до губљења (исп. *рука*, али *наруку* – прил.; *врх*, али *врх сџола* – предл., и сл.). Однос глагола и придева према са њима повезаним појмовним речима (тип *добар, -а, -о* : *добро, добродџа, добриџа*) у Категоријама је означавањан као однос пароним : појам (в. Радиф 2010¹).

(„номинатив“ *ЈА, ТИ, ОН...*) битно су различите од форми које се тичу предмета-објекта (*КОГА, МЕНЕ, ТЕБЕ, ЊЕГА...*), предмета-циља, предмета-средства, друштва, узрока и сл. То само собом говори да оно што је „падеж“ код именица (в. н. 12), није у истом смислу падеж код именичких заменица, посебно не код категоријалних опозита *КО – ШТА*. Њихови „падежи“ су, у ствари, посебне мисаоне (синтаксичке) категорије, које подразумевају нове категоријалне односе између опозита, често уз употребу других средстава (предлози) за обележавање категоријалних дистинкција: исп. *КОГА* ‘самоактивни (живи) објекат’ – *ШТА* ‘инактивни (неживи) објекат’; *СКИМ* ‘предмет-друштво’ – *ЧИМ* ‘предмет-средство’; *ЗА КОГА* ‘намена’ – *ЗА ШТА* ‘намена, сврха’, (*ЗА*)*ШТО* ‘узрок, циљ, сврха’, и сл.¹³

Свакако се ове разлике тицало давно запажање да су Аристотелове категорије „proste, izvorne semantičke jedinice govora čije značenje predstavljaju 'same stvari', a ne 'sama bića označena tim rečima“ (Порфирије, римски филозоф из III века, према С. Благојевић, д. н. у *КАТ*: 60), које је у филозофији замагљено у потоњем „сукобу око универзалија“ (в. *ИСТО*: 57–61). Није се, дакле, уочавало да смисао ове добро „ишчитане“ разлике у „значењу“ речи (в. *КАТ*: 1a20–1b10) у потпуности одговара разлици у начину на који означавају заменице и именице.

3.3.3. Ако се зна за ову разлику, и ако се разлика ‘људско – не-људско’ схвати као антропоцентризам, – показаће се да „pukotina između svesti i materije“ (КЛЈАКИЋ 1996: 47) не постоји, и да антропоцентризам не мора бити „ограничавajući faktor“ било ког истраживања, па ни „savremenog istraživanja svesti“ (ИСТО). Иако разлика човек – не-човек у центру има ‘људски род’, то не мора имплицирати „ekskluzivnu posebnost ljudske svesti, unikatnost njene pojave i, odmah zatim, njenu neposrednu vezu sa Tvorcem“ (ИСТО) – како се уобичајено схвата антропоцентризам. Таква разлика мора бити идеал хуманизма, и она не може подразумевати свест о „ekskluzivnoj posebnosti ljudske svesti“, већ свест о своме (људском) роду (свест о у основи истој природи свих јединки тога рода). Сама по себи, та опозиција не негира већ имплицира могућност постојања других свести које би почивале на истом типу разлике (‘делфин – не-делфин’, ‘коњ – не-коњ’, ‘мачка – не-мачка’ или сл.). Према налазима *Toitsudo Ryu Aikidou* учења, које у људској свести разликује 17 слојева (први слој је свесно, а остало су слојеви несвесног), међу слојевима несвесног је и онај који је одговоран за „povezivanje sa drugim predstavnicima istog tipa inteligencije“ (DELIĆ, ŠETRAJČIĆ 1996: 131). Овај слој свести (14. у низу) спада у оне који су заједнички свим „živim i inteligentnim bićima“ (ИСТО) – тј. заједнички је човеку и осталим живим створовима.

¹³ Категоријалним разликама између заменица *ШТА* и *ШТО* бавимо се у раду „Заменице *шїа* и *шїо* у српском језику“, *Меша Селимовић и Скендер Куленовић у српском језику и књижевности*, АНУРС – Филозофски факултет Источно Сарајево – Филолошки факултет Бања Лука (у штампи).

4. Хоризонтална (елементарна, синтагматска) перспектива

4.1. Елементи. Насупрот заменицама које у себи не садрже ништа друго сем категоријалне вредности, и које као такве немају способност да издвоје и означе било који детаљ из категорисане области (*КО*, *ШТА...*), – стоје јединице које категоријалну припадност носе као латентну (једину *йог*разумевану) вредност, док у себи садрже по један експлицитан „семантички“ податак из кога проиходи њихова знаковна вредност.¹⁴ Будући да такви подаци не могу бити семантички у пуном смислу речи, називамо их е л е м е н т а р н и м зато што је увек реч о само једној семи, и што та сема увек почива на међусобном односу елемената (заменичких јединица) организованих у одређене, у српском језику трочлане структуре. Два елемента тих структура су увек упарена као опозити, док је трећи неутралан на њихову међусобну разлику: ^{КО}ЈА | ОН – ти (или ^{КО}ЈА – ти | ОН, ^{КО}ЈА | ТИ – он), ^{КО}ОНА | ОН – оно, ^{ШТА}ОВО | ОНО – то, ^{КАД}САД | ОНДА – тада (или ^{КАД}САД – ПОСЛЕ | ПРЕ), и сл.¹⁵ Дакле, говоримо о заменичким структурама (и представљамо заменице у структурама) јер желимо подвући чињеницу да све заменице које одређено означавају живе као е л е м е н т и структуре: у српском језику као елементи трочланих структура.¹⁶

4.2. Субјектџи и околности. Као највиша се показује разлика између (1) српска структура чији елементи означавају и издвајају субјекте (субјекат у логичком смислу), њихове односе и својства, и (2) структура чији елементи указују на околности. Кад кажемо *околности*, мислимо на све што је у неком смислу „около“ издвојених субјеката, те околности подразумевају како путању – *ОВУДА*, циљну тачку – *ОВАМО*, место – *ОВДЕ*, време – *САД*, тако и начин – *ОВАКО*, степен и меру „кретања“ – *ОВОЛИКО*, и сл.

Између та два блока стоји на њихову међусобну разлику неутралан елемент *СВЕ*, који као „универзално *СВЕ*“ подразумева како неутралност на све разлике међу јединичним ентитетима, тако и неутралност на разлику ‘континуирано – дисконтинуирано’, и који стога није (и не може бити) део структуре, већ је јединица која стоји сама у систему. По тој издвојености и категоријалној неутралности *СВЕ* је унеколико слично ре-

¹⁴ Другачији погледи на односе између *категоријалној* и *елементарној* у заменичким речима наговештавају се у PIPER 1983 (в. нпр. § 208).

¹⁵ Назнаке односа између елемената који потпадају под категорију *КО* садржане су у Радић 2009²: 111–114, док је скица односа између елемената у структурама са *ов-*, *он-*, *йи-* дата у Радић 2010²: 612. Ипак, приступ издвојеним категоријама и елементима није омогућавао да се до краја разуме њихова природа и место у систему.

¹⁶ У многим језицима заменичке структуре садрже само опозитне елементе (в. Клајн 1985: 102–123): непознат им је трећи, тј. „средњи“ или неутрални члан.

флексивној заменици *себе* (именичка реч без сопствене предметности, в. Радић 2009¹) која живи само у говору – као претежно или чисто граматичка реч.¹⁷

4.3. Начини означавања. Друго вертикално поље садржи одређења која се, у основи, тичу начина означавања, односно начина усмерења према стварносном ентитету – где у центру може бити сам предмет-субјекат (*ЈА*, *ОВО*), предмет-субјекат као функција (*ТИ*), предмет-субјекат као посесор предмета-објекта (^а*МОЈ*^{Оx}), предмет-субјекат у поредбеном односу са предметом-објектом (тип ^{ово}*ОВАКАВ*^{Оx}), и сл. (блок „субјекти“).¹⁸ Свесни смо чињенице да део тих одређења на плану израза делује помало архаично (или превише „филозофски“), али им нисмо успели изнаћи одговарајућу замену.¹⁹ Окосница смисла тих „термина“ могла би се представити на следећи начин:

4.3.1. Једно њо себи и(ли) њојму. Као реч-појам, *ЈА* је у самосвесном бићу као субјекту (по себи „један“ и јединствен субјекат), и то биће *ЈА* изриче о себи као субјекту. „Једно по појму“ се тиче елемената изведене структуре ^{који...ОВАЈ...|ОНАЈ... – ТАЈ...}, јединица које подразумевају усмереност на предмет одређеног рода или врсте посредством појма као менталне јединице: ^{који лисџ} (именован предмет, nP) *овај* → ♠ (исп. „*deixis am Phantasma*“, Клапн 1983: 41; о томе у Радић 2010²: 615–620). Смисао тог „једно по појму“ подразумева, дакле, чињеницу да се многи различити „предмети“ заједничким именом своде на „једно“ (речи-појмови типа *биљка, животиња, њесма, време, њевање* или сл.).

4.3.2. Једно њо „твари“. *Мера и број.* (1) Јединице општепредметне структуре ^{шта}*ОВО* | *ОНО* – то у себи не садрже никаква ограничења повезана са природом субјеката према којима се усмеравају, те могу бити реакција на сваку опажањем (или менталном радњом) издвојену „ствар“ и „твар“ (*ово* → ♣, *ово* → ☼, *ово* → ☾). (2) У сличном смислу, и употреба

¹⁷ Привид је да нешто нижи степен издвојености карактерише тзв. присвојену заменицу *СВОЈ*, која исказује чист однос између субјекта и „објекта“ (^{sx}*СВОЈ*^{Оx}) као оног што му припада (*својство* субјекта, део целине S, оно чему је S посесор, и сл.). Она у себи не носи никакав спецификован елементарни податак, са чим је повезана њена неспособност да „значи“ као издвојена јединица (*Чији?* – **Свој*), по чему је унеколико слична заменици *себе* (в. Радић 2009¹). У ранијим верзијама табеларног прегледа *СВОЈ* смо постављали у вертикалну раван (као *себе*), али то ствара проблеме повезане с тиме што категорије квантитет и квалитет не категоришу само разлике својства.

¹⁸ Структурама у блоку „околности“ одговарају у граматици већ уобичајени термини, те се на њима овом приликом нећемо задржавати.

¹⁹ Нама се чини да у оваквом приступу језичким јединицама Аристотелови термини и даље остају незамењиви: о смислу „једног“, где је и „једно по себи“, „једно по твари“, „једно по појму“, „једно по аналогији“ и сл. в. *МЕТ.*: V1015b16–1017a.

заменица ^{ко}ОН → ☺, она → ☺, оно → ☺ / ☺ подразумева реакцију на предмет-драж који се по „твари“ (или по „месу и костима“, в. *МЕТ*. 1058b: 5–10) препозна као ‘мушко’ / ‘женско’ – ‘дете’. (3) Унутрашња природа заменице ^{колико}ОВОЛИКО подразумева меру и број: ^{ово}ОВОЛИКО ⇒ ♣♣♣ [твар-субјекат показан као број или „мера“]. Дакле, ОВО и ОН подразумевају оно што јесте или се узима као једно (или јединствено) по „твари“, док заменица ОВОЛИКО упућују на оно што је једно (или једнако) по броју и „мери“.

4.3.3. Једно њо односу. Однос (и својство). (1) Одређење „једно по односу“ тиче се по себи функционалног елемента ^{ко}ТИ који се појављује као реакција на јединку са којом смо у односу говорно лице – саговорник (*ја* ⇒ *џи*): *ти* је, дакле, „субјекат“ у функцији објекта.²⁰ (2) Одређење однос одговара (а) елементима који подразумевају посесивни однос између субјекта [Sp – субјекат посесор] и објекта [O], тј. унутрашњу структуру типа *џитвој*^{Ох}: [*џи* – Sp] ← ^{чија}*џивоја* ← ☺ [O ‘мама’ – оно што се присваја] и (б) елементима који подразумевају поредбени однос по својству, тј. упоређивање субјекта својства [Ss] и објекта, типа *ово ОВАКАВ*^{Ох}: *каква оваква* ⇒ ☺ [показани Ss] → *жена* [O – оно о чему се говори], односно, ^{колики}*оволики* ⇒ ♠ [показани Ss] → *лист* [O – оно о чему се говори].

* * *

Показује се да у обе димензије система (категоријална или парадигматска, и елементарна или синтагматска) доминирају трочлани односи и структуре које смо представљали као *ОБЕЛЕЖЕНА* | *НЕОБЕЛЕЖЕНА* – НЕУТРАЛНА вредност. Вероватно је неспорно да се са овим структурама и односима морају повезати класични увиди да су, по природи људског сазнања, примарни закључци „sastavljeni od tri člana a polaze od jednog srednjeg [спац. Ј. Р.]“ (*МЕТ*. 1: 101461–5), тј. полазе од једног неутралног на разлику која образује бинарне опозите.

Ипак, чињеница да истраживачи језика, односно истраживачи говора и граматике не уочавају односе представљене у приложеном табеларном прегледу, говори да ти односи живе доста далеко од наше свести (в. т. 3.3.3). На губљење језичког осећаја за те структуре и односе њихових елемената указује, поред осталог, и то што се личне заменице по правилу наводе у низу, као *ја*, *џи*, *он*, а не као структура *ЈА* | *ОН* – *ТИ*, која се указује у нашем табеларном прегледу, или као структура *ЈА* | *ТИ* – *ОН*, која би одражавала однос говорних функција. Колико далеко од

²⁰ Вероватно је са овим повезана чињеница да је у српском језику (и не само у српском) „номинатив“ те заменице једнак њеној дативској енклитици (*ТИ*, Кажем *џи*).

наше свести живе односи на категоријалној равни понајбоље показује то што се разлика *КО – ШТА* скоро доследно везује за разлику „живо – неживо“ (којој одговара опозит *КОГА – ШТА*), и што се вековима не препознаје да опозити *КО – ШТА* примарно (и трајно) почивају на разлици ’људско – не-људско’. Ако се примарни антропоцентризам (’човек – не-човек’) који се открива у нашем нацрту заменичког система схвати као хуманизам, и ако се примарни односи међу елементима централне заменичке структуре (*ЈА | ОН – ТИ*) протумаче као одраз одсуства егоизма, указује се апсолутно уравнотежено људско биће коме су као идеалу Добра тежили стари Грци.

ЛИТЕРАТУРА

- БЕЛИЋ, Александар. *О језичкој њприроди и језичком развијџку*, књ. II (1959), у: Изабрана дела Александра Белића, том I, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1998, 423–582.
- BENVENIST, Emil (E. Benveniste). *Problemi opšte lingvistike*, Nolit, Beograd 1975 (Paris 1966).
- GORSKI, Oton и MAJNARIĆ, Niko. *Grčko-hrvatsko ili srpski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb 1976.
- ГРЈ. *Русская грамматика, том I*, Академия наук СССР – Институт русскогo языка, Москва 1980.
- DELIĆ, Nenad V., ŠETRAJČIĆ, Jovan P., UTJEŠANOVIĆ, Aleksandar S., ZORIĆ, Vojkan M. „Svest u Toitsido Ryu Aikidou“, *Svest – naučni izazov 21. veka*, Zbornik radova sa ECPD seminara, ECPD Univerziteta za mir Ujedinjenih nacija, Beograd 1996, 129–134.
- ЂОРЂЕВИЋ, Јован. *Латинско-српски речник*, Београд 1886 (репринт: Београд 2004).
- КАТ.: ARISTOTEL. *Analitika I–II, Kategorije, O izrazu* (превод, коментари и напомене Благојевић У. Слободан), Paideia, Beograd 2008, 5–74.
- КЛАЈН, Ivan. *O funkciji i prirodi zamenica*, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd 1985.
- КЛИКОВАС, Duška. *Metafore u mišljenju i jeziku*, Biblioteka XX vek, Beograd 2004.
- КЛЈАКИЋ, Ljubomir. „Samosvest Univerzuma: argumeniti za jednu kosmologiju sve-sti“, *Svest – naučni izazov 21. veka*, Zbornik radova sa ECPD seminara, ECPD Univerziteta za mir Ujedinjenih nacija, Beograd 1996, 47–56.
- МЕТ.1: ARISTOTEL. *Matafizika* (предговор Анте Пажанин, превод Томислав Ладан), Globus, Zagreb 1988.
- МЕТ.2: ARISTOTEL. *Matafizika* (превод, коментари и напомене Благојевић У. Слободан), Paideia, Beograd 2007.
- О IZR.: ARISTOTEL. *O izrazu* (у: КАТ. 77–120).

- OGDEN, Č. K., RIČARDS. A. A. *Značenje značenja*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad 2001.
- ORG.: ARISTOTEL, *Organon* (предговор Богдан Шеших, превод Ксенија Атанасјевић), Kultura, Beograd 1970.
- PETROVIĆ, Gajo. *Logika, Dnevnik – Novine i časopisi*, Novi Sad 2007 (30. издање).
- PIAGET, Jean. „Pijaževo gledište“, у: *Kognitivni razvoj deteta* (zbornik radova), Savez društava psihologa SR Srbije, Beograd 1988, 11–25 (Jean Piaget, Le point de vue de Piaget, International Journal of Psychology, vol. 3, No. 4, 281–299).
- PIPER, Predrag. *Zamenički prilozi (gramatički status i semantički tipovi)*, Novi Sad 1983.
- PIPER, Predrag. *Jezik i prostor*, Biblioteka XX vek, Beograd 2001.
- PORT-ROYAL. *Opća i obrazložena gramatika*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb 2000.
- РАДИЋ, Јованка. „Аристотелово учење о појму, речи и категоријама“, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* L, Нови Сад 2007, 715–731.
- РАДИЋ, Јованка. „Заменички систем и заменица себе, се“, *Српски језик у ујо-џреби*, књ. I, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, Крагујевац 2009¹, 213–226.
- РАДИЋ, Јованка. „Логичко-граматички приступ заменичком систему – Структуре ја/џи – он и он/она – оно“, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* LII/2, Нови Сад 2009², 107–121.
- РАДИЋ, Јованка. „Пароним као логичко-граматички термин“, *Исследования по славјанским језикам* 15/1, Корейская асоцијација славистов, Сеул 2010¹, 1–16.
- РАДИЋ, Јованка. „Који, неки... овај... – придевске или именичке заменице?“, *Српски језик* XV, Филолошки факултет, Београд 2010², 609–627.
- HUMBOLT, Vilhelm. *Uvod u delo o kavi jeziku (i drugi ogledi)*, Književna zajednica Novog Sada – Dnevnik, Novi Sad 1988 (Wilhelm von Humboldt, *Schriften zur Sprachphilosophie*, Darmstadt 1963). (Wilhelm von Humboldt)

Jovanka Radić

A DRAFT OF THE CATEGORIAL-ELEMENTARY ORGANISATION OF THE SERBIAN PRONOMINAL SYSTEM

(The System of Categories and Elements)

Summary

The central segment of the paper consists of a tabular outline of the Serbian pronominal system. It distinguishes between (1) the pure categorial terms (the so-called interrogative pronouns) whose categorial value is drawn from the relation *categorial term – categorised field* or *approach*, and (2) categorial-elementary units denoting the

definite (*on* → ☉, *ovoliko* → ♣♣♣; *he* → ☉, *this many/much* → ♣♣♣), and are organised in trinomial structures (*OVO* / *ONO* – *TO*; *THIS* / *THAT* – *IT*). It is demonstrated that those units denoting directly (*ovoliko* → ♣♣♣; *this many/much* → ♣♣♣) are not representatives (which is a feature of lexical words), but appear primarily as a sort of reaction to stimuli. Therefore, their primary function is the organisation of man's perception of the world within and around him, while their secondary appearance occurs in the equally important function of organisation of speech.

All system levels in Serbian are dominated by trinomial structures and relations represented as **MARKED** | **UNMARKED** – NEUTRAL value (see Table). These structures and relations are associated with the classical assertions that, following the nature of human understanding, primary conclusions are „made up of three terms, and they start from the medium one“ (*MET.*: 1014b1–5), i. e. from a neutral one towards a binary opposition. The categorial system is therefore presented as a verbal expression of the operative mechanism that organises the thought (and directs consciousness development), whereas pronouns as categorial linguistic and categorial-elementary parts of speech demonstrate the constructive basis of the grammar of the given language, i. e. the system which organises speech (and directs language development).

The Table is followed by the Key, i. e. by the explanation of the meaning of the terms which denote the distinctions on the vertical or paradigmatic axis (*principles* and *categories*) and on the horizontal or syntagmatic axis (*elements* and *modes of denotation*). The sense (and origin) of the terms used by and large derives ultimately from Aristotle's *Metaphysics*. The tabular outline of the pronominal system shows that the clear-cut boundaries between the opposites on all levels, including the level of principles and categories, are crossed by means of the unmarked and neutral values.

МИЛОРАД РАДОВАНОВИЋ* и НАТАША КИШ

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

СРПСКИ ЈЕЗИК И ФАЗИ ЛОГИКА**

(у неколико примера)

Фази логику дефинишемо као сазнајни алат супротстављен аристотеловској логици, као „меку“ логику насупрот „тврдој“ логици, као логику нијансирања према логици пресуђивања. Као логику неискључивања трећег према логици искључивања трећег, тровредносну, вишевредносну (тровалентну, поливалентну) логику према двовредносној (двовалентној) логици, као логику која поштује начело непротивуречности ($p \wedge \neg p$) према логици која следи начело противуречности ($p \vee \neg p$). Као логику скала и конјункције ($x \leq 1 \dots x \geq 0$; $T \wedge \perp$; $1 \wedge 0$; $1 \dots 0$) према бинарној логици опозиција и дисјункције ($T \vee \perp$; $1 \vee 0$). Фази логика, следствено томе и фази лингвистика, фази граматика, рачунају с појмовима границе, маргине, сиве зоне, односно периферије и центра, а когнитивна лингвистика с појмовима непрототипичности и прототипичности у манифестацији језичких појава (рецимо: у разграничавању правилног од неправилног у језику, граматичких категорија и класа речи, семантичких поља у таксономијама разних врста). Са становишта фази логике, многе наше уобичајене класификације (у лингвистици и у другим областима знања) другачије изгледају, на пример оне којима се типолошки разврставају језици, систематизације по којима се супротставља балкански према европском језичком савезу, разврставање међу језицима у дијалекатским континуумима, разграничење филологије према лингвистици. Другачије осмотрено, фазични су и однос међу класама појава (интеркатегоријална градираност, скалираност; рецимо – модалност ... немодалност ... евиденцијалност,

* milard@eunet.rs

** Овај прилог представља део рада у оквиру пројекта Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања (148010) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

фазична граница међу врстама речи), и однос међу члановима у оквиру дате класе (интракатогеоријална градираност, скалираност; на пример фазичност остварења међу појавним облицима у оквирима дате врсте речи, рецимо, именице по Александру Белићу јесу „праве“ и „неправе“, затим фазичност појавних облика придева, глагола, фазичност у самом подручју модалности, те центар и периферија у том смислу). Томе свему у прилог дају се неки од српских језичких примера.

Кључне речи: фази логика, фази границе, фазичност, неодређеност, нејасност, прелазност („мешане“) категорије, транскатегоризација, градираност, скалираност, класе и класификације, центар и периферија, прототипи и прототипичност, семантика и когнитивна лингвистика, интеркатогеоријална и интракатогеоријална скалираност.

У овом излагању покушаћемо да укратко представимо и прокоментаришемо неке случајеве што чине типичан, премда мали део инвентара српских језичких тема подложних испитивању са становишта фази логике у лингвистици, дакле у фази лингвистици (односно фази граматици). За почетак, нудимо увид у одговарајући теоријски апарат и његов појмовник, у облику у којем је он мање-више стандардно био образлаган у неколико сродних повода (подробно у: Радовановић 2009):

Фази логика јесте сазнајни алат који стоји насупрот *арисџошеловској* логици. Замишљамо је као *меку* („разливену“, „расплинуту“, „лабаву“) логику насупрот *џврдој* логици. Као логику *нијансирања* према логици *џресуђивања* (*одлучивања*). Логичку *неискључивања* *џређеј* према логици *искључивања* *џређеј*. Као *џровредносну*, *вишевредносну* (*џроваленџнну*, *џоливаленџнну*) логоку према *двовредносној* (*двоваленџној*) логици. Као логику која следи *начело неџроџивуречности* ($p \wedge \neg p$) према логици која поштује *начело џроџивуречности* ($p \vee \neg p$). Напокон, као логику *скала* и *конјункције* ($x \leq 1 \dots x \geq 0$; $\top \wedge \perp$; $1 \wedge 0$; $1 \dots 0$) према (бинарној) логици *оџозиција* и *дисјункције* ($\top \vee \perp$; $1 \vee 0$). За ово се могу навести многи језички примери. Чак се узима да је домен природних људских језика већ по дефиницији ствари управо област испољавања фазичности (мишљења и света?). Па је стога управо на српском језику и могућно саопштити семантичке садржаје попут оних добро знаних: *Чардак ни на небу ни на земљи, Међу јавом и мед сном!* Разуме се да ту стоји и општа напомена да са становишта фази логике многе наше класификације (у лингвистици, али и у другим областима знања) другачије изгледају; на пример оне којима се типолошки разврставају језици света (а они су пре прелази него чисти типови), систематизације по којима се модални искази и средства супротстављају онима немодалнима (а граница међу њима је најчешће нејасна, флуидна, порозна), или, рецимо, постављање балканског према европском језичком савезу (а они се управо прожимају), или инвентар балканизма према попису европеизама уопште

(а реалност је у том погледу управо дифузна), феномен међујезичких „граница“ у дијалекатским континуумима (јужнословенском, севернословенском, германском, западнороманском, на пример), разграничавање филологије према лингвистици (хронолошки, рецимо, деветнаестим према двадесетом веку, а ради се о процесима неовисним о нашим арбитрарно постављеним хронолошким границама, методолошки – преферирањем метафора односно модела, а и једног и другог има и ту и тамо), разврставање граматичног од неграматичног у језику (са нијансирањима типа: !!!, !!, !, ?, ??, ???, *, **, ***, !!!, ?!, ?!?, ???, *?*, **?, ***, !!, !, ?!, ?, ??, *?, *, **, РАДОВАНОВИЋ 2009: §§ 33–34). Или, узмимо већ на лексичком плану видљиву фазичност на делу (за коју се не мора бити ни лингвиста ни логичар да би се опазила, особито у сфери такозване „антонимије“): *висок ... низак, гуї ... країїак, дубок ... їлиїїак, їежак ... лак, далек ... близак, їун ... їразан, їоїао ... хладан, їих ... їласан, їврг ... мек, брз ... сїор, раван ... нераван, свеїао ... їшаман, сїар ... млад, лей ... ружан, добар ... лош, їамешан ... їлуї, срећан ... несрећан, здрав ... болевсїан, боїаїї ... сиромашан, їраведан ... неїраведан, црно ... бело, да ... не, їачно ... неїачно, исїїинїїо ... лажно, їрїїада ... не їрїїада, сви ... ниїедан, увек ... никад, свуїде ... нуїде, нужно ... немоїуће* (РАДОВАНОВИЋ 2009: §§ 12–13, РАДОВАНОВИЋ 2009а, 2010).

Фази лоїика (следствено томе и *фази линївисїїика* односно *фази їрамаїїика*) рачуна с појмовима *їранице, марїїне, сиве зоне, неїасносїїи, неогрећеносїїи*, односно *їериферије* према *ценїиру*, а когнитивна лингвистика с појмовима *неїроїшїїїичносїїи* према *їроїшїїїичносїїи* односно *їроїшїїїиу* у испољавању језичког феномена (рецимо, управо у поменутом разграничавању правилног од неправилног у језику, затим у разврставању граматичких категорија и класа речи, семантичких поља у таксономијама народним и академским, рецимо када су у питању термини за боје, квантитативне и квалитативне евалуације, и друго). (Подробно представљање фази лингвистике налази се у књизи: РАДОВАНОВИЋ 2009; добар преглед развоја идеје, и мноштво примера налазимо у: AARTS et al. 2004, AARTS 2007; граматичарску елаборацију ових и сродних питања имамо у: VASNEK 1966, BONDARKO 1991, ПИПЕР 2008, RADOVANOVIĆ 2009b и 2010a, РАДОВАНОВИЋ 2009а, 2010). Овакав приступ језичком феномену хронолошки и идејно коинцидира с филозофским расправама о појму *неїасносїїи* ('fuzziness', 'vagueness'; за увид у еволуцију оваквог начина мишљења видети синтезе: WILLIAMSON 1994; AARTS et al. 2004; AARTS 2007; KEEFE and SMITH 1999; KEEFE 2000; РАДОВАНОВИЋ 2009 и 2009а).

У помињаној књизи (РАДОВАНОВИЋ 2009), у § 44 дат је преглед избора општег инвентара екстерних и интерних језичких појединости које изразито и недвосмислено подлежу примени фази логике у лингви-

стици. Овде се сада прилази систематизацији случајева, са по неколико карактеристичних српских језичких примера. Конкретније речено, а у духу до сада образлаганог приступа, фазични јесу, с једне стране гледано – **(перспектива А)** однос *међу класама појава* – то је *интеркатегоријална, интерсективна* градираност, скалираност, и с друге стране посматрано – **(перспектива Б)** однос *међу члановима у оквиру датје класе* – то је *интракатегоријална, сујсективна* (= „интрасективна“) градираност, скалираност. Поента таквога приступа питању разврставања међу класама појава и у оквирима, у „границама“ сваке класе посебно (који овде преузимамо од Баса Артса) јесте, дакле, у виђењу две темељне врсте његове: прва представља ИНТЕРКАТЕГОРИЈАЛНИ (интерсективни) феномен и битно је карактерисана (барем) двома конвергирајућим класама појава, док друга има ИНТРАКАТЕГОРИЈАЛНУ (супсективну) природу и рачуна са прототипима, центром и периферијом (маргином, сивом зоном), допуштајући члановима класе да њена својства испољавају у различитим степенима (AARTS 2007: 5, 79, 241–242, §§ 5–6, РАДОВАНОВИЋ 2009: §§ 35, 37–38 и 44).

Реченом у прилог могу се дати читави низови српских језичких примера, од којих по неколико карактеристичних овде доносимо, као илустрацију, у избору:

(А) ИНТЕРКАТЕГОРИЈАЛНА градираност, скалираност.

(Аа) *Фазичан је однос међу арбитрарно дефинисаним класама речи.* Узмимо неке новије расправе у прилог томе: Роберт Малуф (MALOUF 2007) у типолошкој студији-књизи о *герунду* и сродним појавама у језицима (са ослонцем на герунду у енглеском, а са примерима и из низа других језика) износи тезу да је у питању својеврсна „мешана“ категорија, са селекционим обележјима глагола, а дистрибуционим обележјима именице (слично глаголској именици у српском језику) – и то са становишта стереотипа да глаголи прототипично означавају процесе, а именице објекте; те са аспекта теме номинализација то јест девербализација у језицима, и у уверењу да су границе међу традиционално поиманим граматичким категоријама у многим случајевима фазичне (особито на релацији: глагол – прилог – придев – именица; у примерима цикличног низања типа – *чишаћи ... чишам ... чишајући ... чишан ... чишаносић ... чишалац ... чишање ... чишаћи*). Тако посматрано, ово значи да се неке од тих категорија „преклапају“.¹ У српском би се појаве ове врсте могле представити анализом понашања девербатива у разним синтаксичко-семантичким улогама у одговарајућим номинализованим исказима (РАДО-

¹ Типични за ту анализу, тамо се дају примери минималног разликовања употребе енглеског герунда као глагола и као именице, с обзиром на допуштање прилошке или придевске модификације (*Pat disapproved of (me/my) *quiet/quietly leaving before anyone noticed – Pat disapproved of my quiet/*quietly departure*).

ВАНОВИЋ 2007). Слично томе, Бас Артс (AARTS 2007) студијом о синтаксичком *традирању* посебно фокусира „прелазе“ међу традиционално схваћеним лингвистичким категоријама какве су, на пример: глаголи, придеви, прилози и именице; везници, предлози, партикуле и прилози; директни и индиректни објекат; императив, прохибитив и тврдња; актив и пасив; релација: именица – номинална фраза – глагол – клауза; типови клауза; семантичке категорије живог и неживог; типови посесије; координација и субординација; граматика и лексикон; и тако даље. Аутор је ту инспириран првенствено радовима „пражанина“ Јиржија Неуступног (разликовање центар / периферија, те маргине и границе међу њима; VASNEK 1966: 39–51) и Џона Роберта Роса (ROSS 1973).² Такав се поглед на градуелан карактер граматичких категорија, са њиховим „преклапањем“, „пресецањем“, „мешањем“, „прелажењем“, једне у другу, управо најочигледније приказује алатом теорије скупова: $\alpha \cap \beta$, а са идејом да постоје појединости што поседују обележја и α и β класе (уз одговарајући графички приказ), саопштено линеарним представљањем: $\alpha // // // // // \beta$. И ту се онда показује како је с нашом темом у вези у овом смислу и појава такозване *џранскајџеоризације* (JEŽEK–RAMAT 2009), позната и синхронијски и дијахронијски посматрано, и када су граматичке категорије и када су класе речи у питању. Транскатегоризација спада у појмовник фази лингвистике, понајвише стога што се тиче збивања на граници међу класама. То је појава специфичније именована као „прекатегоризација“, „декатегоризација“, „категоријална конверзија“, „категоријална полисемија“, или слично. У избору, у питању су ови типови случајева: нека лексичка јединица у различитим синтаксичким, семантичким и прагматичким окружењима може да преузме различите улоге, а да јој фонолошко-морфолошка структура остане неизмењена. Рецимо, у случају „поименичавања“: *Плави су њобедили, Говори српски да ње цео свет њ разуме, Сви су били за*; или речено на начин Александра Белића кад овај говори о „самосталној“ употреби „несамосталних“ речи, и обрнуто, као у примерика типа *Јер је везник, Грешијџи је људски, Он је камен, сџена*, Ко је овде *џлава*; Белић 1941: 19–36.); затим у случају већ помињаних „мешаних / прелазних категорија“ попут енглескога герунда („са селекционим одликама глагола, а дистрибуционим одликама именице“; MALOUF 2000), као и у случају већ добро знаних српских именичких девербатива (РАДОВАНОВИЋ 2007); и уопште код *оџворених класа*, рецимо, на релација-

² У поменутом случају, везаном за енглески језик даје се пример: глагол > партицип презента > партицип перфекта / пасива > придев > препозиција [енгл. *near* је као „хибридна форма“ негде између придева, прилога и препозиције, у низу попут: *proud > opposite > near > like > in*] > деадјективна именица > именица. Има, разуме се, и много других језички специфичних примера. Но наш је задатак овде да се позабавимо општим појавама и српским језичким материјалом.

ма клауза – глагол – прилог / придев – именица (/желим/ да учим – учим – учећи / учен – учење – учење /у смислу доктрине/). (О појму „транскатегоријалности“ видети и у: РАДОВАНОВИЋ 2009: §§ 37–38, РАДОВАНОВИЋ 2010.) (Да не улазимо сада подробније у то да арбитрарност класичних систематизација класа речи показују већ и сами критеријуми за њихово издвајање: фонолошки, графолошки, морфолошки, лексички, семантички, концептуални, и синтаксички /РАДОВАНОВИЋ 2009: § 37/). Ово се, разуме се, може разматрати и у дијахронијској равни, кад се проучавају узроци и процеси језичког развоја – и у лексици и у граматици (видети сада у том правцу мишљења: HANSEN and GRKOVIĆ-MAJOR 2010). Тако, рецимо, (ГРКОВИЋ-МЕЛДОР 2007: 71) индоевропски оптатив у прасловенском постаје императив, а ово је прекатегорисање омогућила припадност та два језичка средства истом концептуалном домену (постериорност + модалност). У том смислу није случајно ни то „што је, рецимо, управо [примарно оптативно] *ga* + презент у делу словенских језика могло да замени допунски инфинитив (окамењени Д или Л јд.) или добије функцију 3. л. императива“ (ГРКОВИЋ-МЕЛДОР 2007: 71). Иначе, о односу глагол – именица начелно, и у језицима света, постоји озбиљна лингвистичка и филозофска дискусија (РАДОВАНОВИЋ 2009: § 38), рецимо, како у погледу њихове учесталости, по језичким слојевима, тако и у погледу когнитивистичког тумачења семантике именица и глагола, између осталог, и опсервацијама да је разликовање између општих и градивних именица аналогно разликовању аспекатских вредности перфективности и имперфективности код глагола, те да се слична аналогија може поставити и када је у питању однос између глагола и из њих изведених апстрактних именица (*lake / water, jump / jumping; jezero, voda / скочићи, скакање*). (Да и не помињемо добро познато опажање како девербативи у словенским језицима, на овај или онај начин, иманентно носе и информацију о аспекту; уп.: DISKEY 1995.) У неким се разматрањима те врсте пажња скреће и на податке о корелацији између фреквенције именичких и заменичких речи у језицима и њиховим функционалним стиловима, на равнотежу у њиховоме фреквенцијском збиру према осталим, па и глаголским речима (у том смислу, једна имплицативна универзалија у овом погледу, ако се руководимо тим налазом, могла би бити овако изведена: уколико је у неком језичком варијетету мање глагола а више именица, онда ту последично и број заменичких речи опада; РАДОВАНОВИЋ 2009: § 38). И уопште, има пуно сазнања која у новије време као да неутралишу, барем релативизују, или чак доводе у питање строгост неких класичних, па и традиционалних индоевропеистичких граматичких дистинкција када је номинално / вербално разграничење у питању. Уз то иде и добро познато опажање да се у језицима света могу образовати паралелне парадигме синтаксичко-семантичке: глаголске (=реченичне) према девербативним

и деадјективним (=нереченичним, номинализованим) (РАДОВАНОВИЋ 2007), као и да има језика који строго формално и не разликују именице од глагола, те да неки језици (или поједини функционални стилови у њима) фаворизују, преферирају глаголе, неки пак именице (РАДОВАНОВИЋ 2009: § 38). Следећи когнитивисте наилазимо при том и на налазе (рецимо код Милке Ивић, према РАДОВАНОВИЋ 2009: § 38; али и према РАДОВАНОВИЋ 2007) да се и у језицима који начелно дају предност глаголу – понекад фаворизују именице, у случају тзв. *реификације*: када се глаголски предикат *декомјонује* (уместо *јомоћи* имамо тада *јружиии јомоћ*, *јогржиии / гиии јогржику*, и слично), или у случајевима глагола извођених од именица (типа *бомбардоваиии*, *каменоваиии*, *солииии*, *комагаиии* и сличнима; АРСЕНИЈЕВИЋ 2008). Управо зато се у когнитивистичким и њима сродним семантичким истраживањима разматрају и тумаче питања типично глаголских семантичких и граматичких сигнала (време, аспект, транзитивност, и др.), који се у неким језицима инкорпоришу у речи типично именичке. Тако је уочено да и језици који иначе дају предност глаголу а не именици (=‘action-dominant languages’ / ‘object-dominant languages’), могу у неким тако прагматички мотивисаним ситуацијама и именицама приписивати типичне глаголске семантичке и граматичке сигнале. Зато Милка Ивић (Ivić 2006: 9–26), руковођена савременим когнитивистима, пише о „транзитивним именицама“ (типа *нејријайиел*, *сусед*, *рођак*, *браји*, *сестира*, *мајка*, *ојтац*, *син*, *кћи*, *родиииел*, *дејте*, *ишеча*, *аујор*, *јрофесор*, *ђак*, *учиииел*, *ученик*, *јисац*, *јледалац*, *обожавайиел*, *јродавац*, *убица*, *јљачкаш*, и сличнима; нарочито из класе одговарајућих девербатива ове или оне врсте, а посебно оних изведених из транзитивних глагола), те о „овремењавању назива људи“ (као у примерима типа: *бивши муж*, *бивша свасиика*, *екс-шеф*, *екс-сујруја*, *уговица*, *убица*, *[дезертиер*, *расиушиеница*, *уседелица*, *јовраииник*], и тако даље). Овим поводом вреди скренути пажњу и на традиционалне расправе о односу придева и прилога као граматичких и семантичких категорија, у новије време оживљене у радовима аутора семантичара и когнитивиста, попут Милке Ивић, на пример, која у најновијем издању њених *Линјисииичких ојлега* (Ivić 2008: 9–12, 89–94) расправу о односу између придева и прилога као врста речи закључује тврдњом: „... da su pridevske i priloške reči, u stvari, samo dva neidentična jezička odslikavanja istovetne kategorije odredbenosti“ (рецимо у: *Он је добар / Он је добро*); док расправљајући у истој књизи о врстама речи уопште, говори о овде већ помињаној „декатегоризацији“ речи и „категоријалној полисемији“, и то не само у оном смислу да речи могу мењати своју категоријалну припадност, већ и да могу, попут придева и прилога, заузимати, у ствари, „средње место“ између главних и споредних (major / minor) категорија (=именице и глаголи према осталима).

(Аб) *Фазилинџисџички џрџисџуџ џоџоган је аналиџички алаџи када су џридеви као арџиџрарно дефинисана класа речи у џиџању. Ова класа „пунозначних“ речи у много чему измиче чврстим одређењима и прецизним (семантичким и синтаксичким) дефиницијама. Тако се уочава могући проблем категоријалног одређивања појединих придева у зависности од језичког нивоа на коме се придев посматра.³ У реченицама *Уређај на коме је џо радио био је џрилично **неуџоган** за руковање; На свеџу сада џосџоји врло једносџаван џесџи, **лак** за кориџење, са џоџово 99 одџо џачносџи*, гледано са нивоа синтаксе, назначени придеви налазе се у једној од својих могућих функција – функцији именског дела копулативног предиката. Сематички, пак, ови придеви на прилошки начин детерминишу радњу исказану комплементном (деноминализованом) констукцијом: → **неуџогно** је руковаџи уређајем; → *џесџи се лако корисџи* (Ватиџић 1972: 197). О прилошкој евалуацији помоћу придева *добар* говори и Милка Ивић у својој књизи *О речима* (Гвић 2005: 9–20), уочавајући овакву употребу придева када уз себе добија као допумену конструкцију датива са предлогом *џрема* (*биџи **добар** џрема некоме* → *џонашаџи се **добро** [=у складу са моралним нормама]*). Није занемарљив број придева (или из њих изведених деадјектива) који на ове, али и другачије начине – у основи на прилошки начин детерминишу предикацију: *Будиџи **обзирни** џрема комиџјама када роџиџаџе у свом дворџиџи* [*џонашаџи се **обзирно***]; *Хџео сам да кажем ово: ви сџе човек ... **џежак** на ходу* [*ви **џеико** ходаџи*]; *Исџо џако је **усџешна** код бронхиџиса, заџаљења ждрела и сл.* [*усџешно лечи бронхиџис, заџаљење ждрела и сл.*]; *Кажу да је једна од одредница цивилизације **усџешносџи** зауздавања наџонској у човеку* [*колико **усџешно** зауздава наџонско у човеку*]. С друге стране гледано, већ помињана категорија транзитивности (која се традиционално везује за глаголе), по Милки Ивић (која ту следи неке савремене когнитивисте), поред тога што упућује на потребу да се укаже и на постојање овде већ помињаних „транзитивних именица“ типа *неџриџаџељ, сусед, браџи, џедалац, џисац, убица* и други (Гвић 2006: 9–26; видети овде одељак /Аа/), уочава се као феномен и код неких придева којима се исказује осећање и расположење, те уз себе везују објекат упућивања: *Немања је избеџао раџи, џреџоварао је са царем, одведен је у Цариџрад, али се враџио као визанџиџски вазал и осџао је **лоџалан** цару Маноџлу до џеџове смрџи 1180. џодине; На џеџа сам, џричали ми сџари, **заџрижен** за спорт; У малој џосџељи боље се заџрејем неџо у џросџраној, јер ја сам **суреџњив** на своју сиротињу; Николић, међуџим, не сџори да је закон **корекџан** у односу на приватну својину; Буди џубазан**

³ Коауторка, Наташа Киш, ради на докторској дисертацији: *Доџуне џридева и деадјекџивних именица* и примери у одељцима (Аб) и (Бб) овде су махом преузимани из тога извора.

са људима док се њењеш, јер ћеш све ојетѝ да их срејтнеиш када будеш силазио.

(Ав) Фазична је іраница између семантичке катіеторіје модалностіи и немодалностіи, затіим она између катіеторіје модалностіи и катіеторіје евиденцијалностіи (о појму евиденцијалности видети у: РАДОВАНОВИЋ 2009: § 28, АІКНЕНВАЛД 2004, HANSEN–KARLÍK 2005). Наиме, евиденцијалност се може посматрати и као врста „логички вредноване модалности“ („језички кодиране епистемологије“, „епистемичке модалности“), која и сама јесте фазичном појавом *par excellence*. Појам евиденцијалности у основи се односи на језичко третирање говорниковог односа према извору информације, степену његове (не)посредности, кроз исказивање мере (не)сигурности у речено (тврдњом), због чега видове њенога исказивања каткад и зову „епистемичким модалима“. Ови се кодирају на два основна начина: (1) лексички и (2) граматички. Као на пример у исказима: *Чујем да ..., Људи іоворе да ..., Прича се да..., Јављају (на вестіима) да ..., Новине іишу да ..., Чіішао сам да ..., Мислим да ..., Сва је ірилика да ..., Нема разлоіа да не верујемо да ..., Чини (ми) се да ..., Као да ..., Посііоје индиције да ..., Верујем да ..., Знам да ..., Видим да ..., Закључујем да ..., Прейіосііављам да ..., Убеђен сам да ..., У науци се узима да ..., Учили су ме да ...; Можда је ..., Веровајно је ..., Мало је веровајно ..., Сііурно је ..., Изілега да је ..., Сва је ірилика да је ...,* и другачије. (Наравно да се ова тематика може повезати и са лингвистички познатим питањима типологије говорних чинова, са језичким сигнаlima њихових перформативних улога, рецимо са перформативним глагоlima, затим са расправама о „реченичним прилозима“, „додатном коментару“, „кон/текстуалним конекторима“ и сличним.) При том су у питању искази који подразумевају различите изворе сазнања, а свакако би спадали у истраживачко подручје етносинтаксе, етнопрагматике, или етнограматике. Извори информација, пак, могу бити посредовани чулима, визуелни и невизуелни (наше убичајено: *Док ја ііо не видим својим очима... [не верујем]!*), а с обзиром на (не)постојање таквог чулног посредника, извори информација могу бити из прве руке то јест директни, односно из друге руке то јест индиректни, па се затим разликују по томе да ли су плод закључивања, претпостављања, цитирања прочитаног, гласина, оговарања, општег знања, образовања, индоктринације, пропаганде, предрасуда, заблуда, норми понашања, преовлађујућег културног обрасца, веровања, искуства, и тако даље. Рецимо, на први поглед изразито модална тврдња *Он мора да је код куће*, као сигнал неке врсте евиденцијалности управо, може бити израз претпоставке изведене из претходног искуства и закључка донесеног на основу опажања да је власников бицикл или аутомобил пред кућом, да је упаљено светло у радној соби, да је косилица на травњаку, да је капија широм отворена, да кроз прозор допире музика,

и слично. Ова се тематика, дакле, укључује и у сложена питања да ли је евиденцијалност врста модалности, а повезује се и са (у лингвистичкој семантици одраније познатим) питањима (анти)фактивности, и сродних евалуативних концепата; као у примерима: *Била је збуњена / Изгледала је збуњено / Као да је била збуњена / Била је, као (кобајаји, наводно), збуњена*, и сличнима. (TALMY 2003: II, 163).

(Б) ИНТРАКАТЕГОРИЈАЛНА градираност, скалираност.

(Ба) У оквирима *арбитрарно дефинисаних класа речи фазичан је однос међу њиховим јојавним видовима (барем на семантичком и синтаксичком плану јосмајрања)*. У неким класичним делима лингвистике из друге половине двадесетого века (на пример: BOLINGER 1978: 244–245) оживљава се стара тема у расправи поводом делова говора односно класа речи (рецимо, на релацији: глагол – придев – именица, што је овде тема одељка /Aa/), а говори се и о категоријама по себи, које нису увек компактне – са примером како има именица које су више то ('nounier') и оних које су мање то, па се у том смислу може говорити и о степенима припадања одређеној класи, односно о степенима „именичности“ ('noun/i/ness') и о степенима „глаголности“ ('verb/i/ness') (ROSS 1973, BOLINGER 1978: 285, AARTS 2007: 41, 54–55, SASSE et al. 2001), и сличним појавама (те би у том смислу и прелаз између глагола, прилога /придева, те именица, заправо, био у нашем смислу речи – континуум; што је овде тема одељка /Aa/; видети тамо помињани циклични низ). У когнитивистички утемељеним расправама говори се у том смислу и генерално о прототипичним граматичким, синтаксичким и семантичким категоријама (РАДОВАНОВИЋ 2009: § 35): *субјектју* и *објектју* (на пример, прототипични субјекат семантички је агенс а прагматички тема, што у језичкој стварности, дакако, често не мора бити или чак није случај), *имеми* и *фокусу*, *јредикатју*, *јасиву*, *активу*, *реченици*, *имперсоналној реченици*, *јврдњи*, *јишању*, *молби*, *императиву*, *јрохибијиву*, *јкузативу* (или каквом другом падежу), *јрезентју*, а нарочито (како смо већ видели) о прототипичној *именици* или *јлајолу* – на пример. Све то се лепо може доводити у везу, рецимо, и са познатим учењем Александра Белића о „правим“ и „неправим“ именицама (IVIĆ 2001: §§ 203 и 607, ИВИЋ 1998) – управо слéђењем ове теме, а са опаскама о томе да оне прве, означајући бића и предмете (као скуп особина њихових, као, на пример: *кућа*, *дрво*, *рука*, *жена*, *јас*), јесу ближе типичним репрезентантима класе односно прототипичној вредности именице, док оне друге, означајући својства или радње (излучујући једну особину у први план, рецимо, *деадјективи* и *девербативи* типа *нежност*, *чистиње*, *јгледалац*), чине то мање репрезентативно за класу именице односно за прототипичну вредност њену. Нешто слично би се могло видети и код глагола, на релацији: *пунозначни* (*јева*, *сјава*), *модални* (*може*, *мора*), *фазни* (*јочине*, *јавришава*),

семикопулативни (*врши, чини*), копулативни (*јесће, бива*), и тако даље. Ваља оваквим поводима упозорити и на неке класичне огледне примере расправе о арбитрарности традиционалних критеријума за систематизовање лексичких појединости класама речи, те у оквиру њих: у том би смислу лична имена, на пример, по многим својим особинама (рецимо и по оној да немају уобичајену именичку меру семантичке општости) била „гранична“, непрототипична класа именичких речи, што је у основи, доиста и лингвистичко и филозофско питање (JESPERSEN 1924: IV „Parts of speech“, 58–71).

(Бб) *Најбоље одређење семантике придева јесће да је она ујраво изразито фазична.* Лексикографска, а нарочито лексиколошка обрада и анализа придева као класе речи условљене су чињеницом да је значење придева умногоме условљено њиховом употребом у конкретном контексту, из чега проистичу проблеми са разврставањем придева у њихове семантичке (пот)класе. Да ли, на пример, придев *зобан* одредити као придев са значењем особине или са значењем осећања, будући да то зависи управо од контекста: *Пазити, ја нисам неки зобан човек / Ипак се ипшам зашто ми то раде, зашто су људи зобни према мени.* Како категоризовати придев којим се истовремено исказује и интелектуална особеност, али и модално значење блиско значењу глагола *морати*: *Тањевић је добро ујућен у збивања у нашој кошарци; Банке су одобравале кредити на поверење, а сада су ујућене да и саме израже помоћ од владе?* Како одредити значење придева ако се њиме не исказује неко својство именице, већ се њиме именски појам доводи у одређену релацију са неким другим појмом: *унуирашњи крај преба да буде симетричан са унуирашњим улом ока; демократија није сјојива с књижевношћу; дрући уао је сулменшан првом добијном улу.*

(Бв) *Фазично су и само одручје модалности у језику (као и његов прејман у линвиситици и лојци).* Дакле, ма како ми подручје модалности дефинисали или разврстали, оно по природи ствари спада у фази појаве *par excellence* (а да се и не помиње фазичност већ и саме границе модалног и немодалног у језику – уколико тако шта уопште и постоји; што јесте темом одељка /Ав/). Стога у овај наш мали инвентар спада и разматрање односа центар / периферија када је значење модалности у питању (погледати, на пример, српски континуум у том смислу када је скалирано значење императивности у питању: *Наређујем ти да то урадиш ... Да си урадио то ... Да урадиш то ... Уради то ... Уради ти то ... Урадићеш то ... Било би добро (за тебе) да то урадиш ... Прејоручујем ти да то урадиш ... Саветујем ти да то урадиш ... Урадио бих то (да сам) на твојем месту ... То се мора уради ти*). А слично бива и са значењима прохибитивности, оптативности, и другима. И даље у том правцу – у овај инвентар спадају и континууми међу типовима и средствима за изража-

вање модалности (од парајезичких средстава разних врста укључујући и гестове, модалних речи и израза, етикета за обраћање, ословљавање, евоцирање и титулисање, учтивих фраза и опцености, преко модалних глаголских облика, творбених модела и реченичних образаца, све до перформативних глагола, варијације говорних чинова, реченичне интонације и прозодијске варијације уопште, стилских формација, и других средстава; РАДОВАНОВИЋ 2009: § 44). У том смислу, фазичан карактер семантичке категорије оптативности „у склопу категоријалног комплекса модалности“ представио је Предраг Пипер (ПИПЕР 2007), а фазични карактер илокуционе моћи „у прескриптивним говорним чиновима“ Дојчил Војводић (ВОЈВОДИЋ 2002). Немачки слависта Бјорн Хансен (HANSEN 2001, 2004) у том погледу дисперзију модалности третира кроз концептуални оквир *ценар / периферија*, са освртањем на фазичност периферије модалности, на природу модалности која је таква да јој је средиште малено, а периферија знатна и нејасна (барем када је њена граматиализација у питању), те на питање граница у том погледу.

Закључне напомене

Да закључимо: Са становишта фази логике, фази лингвистике односно фази граматике, фазични јесу, с једне стране гледано – (перспектива А) однос *међу класама њојава* – то је *интеркайтијоријална, интисективна* градираност, скалираност, и с друге стране посматрано – (перспектива Б) однос *међу члановима у оквиру даије класе* – то је *интракайтијоријална, суисективна* (= „интрасективна“) градираност, скалираност. Овде изложени примери за класу (А) јесу: однос *међу традиционално (арбитрарно) дефинисаним класама речи (и њиховим њојкласама)*; граница *између семантичке кайтијорије модалности и немодалности*, али и она *између кайтијорије модалности и кайтијорије евиденцијалности*. Изложени примери за класу (Б) јесу: однос *међу њојавним видовима у оквирима традиционално (арбитрарно) дефинисаних класа речи (и њихових њојкласа; именице, њридеви, њлајоли)*; и *само њодручје модалности у језику* (те његов третман у лингвистици и логици).

ЛИТЕРАТУРА

- АРСЕНИЈЕВИЋ, Нада. „Један тип реификације у српском језику.“ *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* 51/1–2. Нови Сад: Матица српска, 2008. 67–74.
- БЕЛИЋ, Александар. *О језичкој њприроди и језичком развијку. Лингвистичка исџиивања*. Београд: Српска краљевска академија, 1941 (глава I: „Самосталне и несамосталне речи“, 19–36).

- ВОЈВОДИЋ, Дојчил. „О принципу ‘градуелне квантификације’ илокутивне моћи у прескриптивним говорним чиновима.“ *Зборник Матице српске за славистику* 62. Нови Сад: Матица српска, 2002. 149–157.
- ГРКОВИЋ-МЕЉОР, Јасмина. *Сјиси из историјске лингвистике*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007 (Библиотека Theoria, 71).
- ИВИЋ, Милка. „Предговор приређивача овог издања.“ *Изабрана дела Александра Белића. Први том. Ојшћа лингвистика. О језичкој природи и језичком развоју. Књига I и II*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1998. 5–12.
- ПИПЕР, Предраг. „О оптативности у српском језику.“ *Глас САНУ CDVIII* (Одељење језика и књижевности, 23). Београд: САНУ, 2007. 73–107.
- ПИПЕР, Предраг. „Граматика границе.“ *Јужнословенски филолој* 64. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2008. 307–322.
- РАДОВАНОВИЋ, Милорад. *Сјари и нови сјиси: Оледи о језику и уму*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007 (Библиотека Theoria, 70).
- РАДОВАНОВИЋ, Милорад. *Увод у фази лингвистике*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009 (Библиотека Елементи, 82).
- РАДОВАНОВИЋ, Милорад. „О ‘нејасним’ категоријама и сродним појавама.“ *Глас CDXIII* (Одељење језика и књижевности, 25). Београд: САНУ, 2009а. 91–105.
- РАДОВАНОВИЋ, Милорад. „О појмовнику и терминологији фази логике у лингвистици.“ *Јужнословенски филолој* 66. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2010, 407–417.

* * *

- AIKHENVALD, Alexandra Y. *Evidentiality*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- AARTS, Bas, David DENISON, Evelien KEIZER and Gergana POPOVA (eds.). *Fuzzy Grammar: A Reader*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- AARTS, Bas *Syntactic Gradience. The Nature of Grammatical Indeterminacy*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- BATISTIĆ, Tatjana. *Lokativ u savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku*. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik, 1972 (Biblioteka Južnoslovenskog filologa, 3).
- BOLINGER, Dwight. *Aspects of Language. Second Edition*. New York: Harcourt Brace Jovanovic, 1975 (1968).
- BONDARKO, Alexander V. *Functional Grammar. A Field Approach*. Transl. by I. S. Chulaki. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 1991.
- DICKEY, Stephen M. „Aspect and verbal nouns in Slavic.“ *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 38/2. Нови Сад: Матица српска, 1995. 19–41.
- HANSEN, Björn. *Das slavische Modalauxiliar. Semantik und Grammatikalisierung im Russischen, Polnischen, Serbischen / Kroatischen und Altkirchenslavischen*. München: Verlag Otto Sagner, 2001.

- HANSEN, Björn. „Modals and the boundaries of grammaticalization: The case of Russian and Serbian-Croatian.“ *What Makes Grammaticalization? A Look from Its Fringes and Its Components*. Eds. Walter Bisang, Nikolaus P. Himmelmann, Björn Wiemer. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2004. 245–270.
- HANSEN, Björn and Petr KARLÍK (eds.). *Modality in Slavonic Languages. New Perspectives*. München: Verlag Otto Sagner, 2005.
- HANSEN, Björn and Jasmina GRKOVIĆ-MAJOR (eds.). *Diachronic Slavonic Syntax. Gradual Changes in Focus*. Wiener Slawistischer Almanach (Sonderband 74). München – Berlin – Wien, 2010.
- IVIĆ, Milka. *Pravci u lingvistici. Deveto izdanje*. Beograd: XX vek, 2001.
- IVIĆ, Milka. *O rečima. Kognitivni, gramatički i kulturološki aspekti srpske leksike. Lingvistički ogledi, pet*. Beograd: XX vek, 2005.
- IVIĆ, Milka. *Jezik o nama. Lingvistički ogledi, šest*. Beograd: XX vek, 2006.
- IVIĆ, Milka. *Lingvistički ogledi. Treće, dopunjeno izdanje*. Beograd: XX vek, 2008 (поглавља: „O odnosima između prideva i priloga“, 89–94; „Aktuelni uvidi u ‘vrste reči’“, 9–12).
- JESPERSEN, Otto. *The Philosophy of Grammar*. London: George Allen & Unwin, 1924 (поглавље IV: „Parts of speech“, 58–71).
- JEŽEK, Elisabetta and Paolo RAMAT. „On parts-of-speech transcategorization.“ *Folia Linguistica* 43/2. Berlin: Mouton de Gruyter, 2009. 391–416.
- KEEFE, Rosanna and Peter SMITH (eds.). *Vagueness: A Reader*. Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1999.
- KEEFE, Rosanna. *Theories of Vagueness*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- MALOUF, Robert P. *Mixed Categories in the Hierarchical Lexicon*. Stanford, CA: CSLI Publications, 2007.
- RADOVANOVIĆ, Milorad. „Metafora ‘granice’ iz ugla fazi logike.“ *Višejezični svet Melanije Mikeš*. Ur. Plemenka Vlahović, Ranko Bugarski i Vera Vasić. Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu – Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije, 20096. 151–158.
- RADOVANOVIĆ, Milorad. „Fazi logika i lingvistika.“ *Svetovi Dubravka Škiljana*. Zagreb: Filozofski fakultet, 2010a. U štampi.
- ROSS, John Robert. „Nouniness“. *Three Dimensions of Linguistic Research*. Ed. Osamu Fujimura. Tokyo: TEC Company, 1973. 137–257. (AARTS et al. /eds./ 2004, 351–422).
- SASSE, Hans Jürgen. „38. Scales between nouniness and verbiness.“ *Language Typology and Language Universals. An International Handbook*, Vol. 1. Eds. Martin Haspelmath, Ekkehard Köning, Wulf Oesterreicher and Wolfgang Raible. Berlin: de Gruyter, 2001. 495–509.
- TALMY, Leonard. *Toward a Cognitive Semantics. Volume I. Concept Structuring Systems. Volume II. Typology and Process in Concept Structuring*. Cambridge, Mass. – London: The MIT Press, 2003.
- VACHEK, Josef (red.). *Les problèmes du centre et de la périphérie du système de la langue (=Travaux linguistiques de Prague 2)*. Prague: Académie Tchecoslovaque des Sciences, 1966.
- WILLIAMSON, Timothy. *Vagueness*. London – New York: Routledge, 1994.

Milorad Radovanović

SERBIAN LANGUAGE IN THE LIGHT OF FUZZY LOGIC

(several examples)

Summary

The essay discusses the notion of *fuzziness* (scalarity, discreteness, continuity, progressiveness, gradability, gradation, imprecision, vagueness) in the expression and interpretation of language phenomenon, in order to compile an inventory of essential issues related to it. In that sense the paper reviews basic concepts and earlier contributions to these concepts in philosophy, logic, mathematics and science in general, but mostly in linguistics ('fuzzy linguistics', 'fuzzy grammar'). Theoretical framework for such considerations is represented by the opposed 'hard' Aristotelian and 'soft', *fuzzy* logic of recent time (to which the author gives prevalence in these considerations). A list of characteristic linguistic research topics has been presented. In this respect, two main classes of Serbian examples are classified as (A) Intersective and (B) Subjective scalarity (gradience): on the borders or in the framework of word classes, modality, evidentiality, and some other arbitrary constituted linguistic notions.

СТАНА РИСТИЋ и НЕНАД ИВАНОВИЋ

Институт за српски језик САНУ, Београд

ПРЕДЛОГ ЗА МОДЕРНИЗАЦИЈУ РАДА НА РЕЧНИКУ САНУ*

У раду се са лингвистичког и лексикографског становишта разматрају питања у вези са дигитализацијом постојећих лексикографских ресурса Речника САНУ ради унапређења рада на овом речнику. На примеру обраде једне одреднице (глагола *видети*) представљен је нацрт могуће дигитализације у њеним најзначајнијим фазама: фази уношења грађе у базу података, фази анотације грађе у бази и фази ревизије обрађене лексикографске одреднице на основу нових података, добијених из базе.

Кључне речи: модернизација и унапређење лексикографског рада, дигитализација лексикографских ресурса, израда базе података, анотација, Речник САНУ.

1. Увод

1.0. У раду су размотрена питања у вези са дигитализацијом постојећих лексикографских ресурса, пре свега ради унапређења рада на *Речнику српскохрватској књижевној и народној језика САНУ* (Речник САНУ)¹, а затим и ради напреднијег коришћења дигиталних корпуса за различите истраживачке и друге потребе корисника. Продор рачунарских техноло-

* Рад је настао у оквиру пројекта *Лингвистичка истраживања савремене српској књижевној језика и израда Речника српскохрватској књижевној и народној језика САНУ* (бр. 148005) Института за српски језик САНУ, који у целини финансира Министарство науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Речник САНУ представља најзначајније дело српске лингвистике и српске културе. Израђује се у Институту за српски језик. До сада је објављено 18 томова овога Речника, у којима је обрађена лексика закључно са словом **О**, а ради се на редиговању 19. тома којим почиње обрада лексике слова **П**. Завршен је 20. том у фази основне обраде, а започета је и израда 21. тома у истој фази, при чему сва три поменута тома обрађују лексику наведеног слова. Уређивање књиге Речника обављају чланови Уређивачког одбора. Речник се публикује искључиво на папиру.

гија у лингвистичка истраживања и њихову методологију, нарочито у области лексикографије, нуди нове, напредне могућности – и то како у изради, тако и у употреби описних речника, што се и имало у виду при припреми предлога за овакво осавремењивање и модернизацију рада на Речнику САНУ.

1.1. Досадашња израда Речника, заснована на традиционалним методама и папирним ресурсима, није примерена времену брзог информатичког развоја, као ни новим захтевима корисника за доступнијим и бржим начином располагања информацијама. Ручно и ограничено располагање речничким корпусом успорава динамику израде Речника и знатно отежава лексикографски рад, пре свега због великог броја неуређених података. Аутоматским сређивањем и обрадом ових података, лексикографу би се омогућило бављење оним лингвистичким информацијама и питањима која нису подложна таквој обради, као што су: идентификовање семантичких, прагматичко-кутуролошких и др. реализација лексеме, структурирање речничког чланка, препознавање класа лексема и њихова системска обрада, итд.

Могућности аутоматског сређивања и обраде великог броја података унапредили би лексикографски рад и тиме што би се обезбедила неопходна тачност, поузданост и валидност лингвистичких информација, које се не би више заснивале на субјективној процени и интуицији лексикографа.² Оваква рационализација стручног рада знатно би допринела уједначавању лексикографске методологије, што је веома битно за успешнију тимску и дугорочну израду Речника САНУ.

2. Опште карактеристике корпуса Речника САНУ

2.0. Тезаурусни Речник САНУ обухвата целокупну лексику српског књижевног и народног језика у периоду од два века,³ и својим централним делом репрезентује стабилно стање савременог српског језика у његовим

² Важно је истаћи да и у време рачунарске лексикографије у раду са корпусом интуиција остаје као један од неопходних алата. „Разуме се да, у једној фази процеса који води од сирових података до готове речничке одреднице, лексикографова интроспекција, лингвистичка интуиција и искуство почињу да превладавају над аутоматским уређивањем информација. Могли бисмо чак рећи да употреба компјутеризованог корпуса само омогућава лексикографу да одложи тренутак у обради када почне да долази до изражаја његов интуитивни суд, и то не зато што нешто није у реду са самом интуицијом, већ стога што велика количина аутоматски уређених података помаже интуицији да делује на основу више информација и мање предрасуда“ – пише В. Мајс (Мелс 1996: 101–102).

³ О збиркама народних речи у грађи за Речник САНУ које су претходиле *Позиву и Ујушсјиву* из 1899 год. (исп. ИВАНИЋ–ЂОРЂЕВИЋ 1899), као и о другим збиркама речи, види: Белић 1959: XIV–XVI; Јошић 2008: 437–447.

најбитнијим језичким доменима: у домену лексике књижевног и народног језика, у домену функционално-стилске раслојености, и у домену његове тематске обухватности (исп.: Белић 1959: VII–IX, XIII–XIV и ФЕ-КЕТЕ 1993: 21–49).⁴

2.1. Постојећа грађа за израду Речника САНУ, сама по себи, представља национално и културно благо. Ова колекција од 500.000 одредничких речи, са картотеком од преко шест милиона листића и другим пратећим материјалима, садржи податке о значењу, употреби, грамагичко-нормативним, термилошким, стилским, прагматичким, културолошким и другим особинама лексике. Садржи и богату фразеологију, народне пословице и загонетке. Чува се и користи у папирном виду.

2.2. Корпус Речника САНУ данас обухвата 4.369 извора.⁵ Својом хронолошком и територијалном обухватношћу, овај корпус представља значајно сведочанство историјског развоја српског језика, српског друштва и српске културе.

3. Дефинисање потреба дигитализације грађе

Складиштење наведених ресурса у дигиталном облику, у виду одговарајуће базе података, подухват је који захтева релативно мало улагања у односу на очекивану корист – не само за истраживачку заједницу која се бави проучавањем и стандардизацијом српског језика, већ и за друштво у целини. Грађа, томови Речника, библиотечки извори, који тренутно постоје искључиво у папирном облику, доступни су само релативно уском кругу стручњака. Дobar део грађе је већ доста стар и склон оштећењу приликом руковања. Дигитализација грађе би омогућила, с једне стране, њену ефикаснију експлоатацију, а с друге стране, њену физичку заштиту и очување.

4. Дигитализација као начин модернизације лексикографског рада

4.0. Имајући у виду значај грађе за Речник САНУ, као и сам национални значај овог тезаурусног речника, у Институту за српски језик САНУ је припремљен, а од надлежних тела Академије и Института и прихва-

⁴ О репрезентативности Речника САНУ према критеријуму функционално-стилске раслојености лексике в. Ристић 2006: 79–98; а о историјском развоју идеје о његовом формирању и организацији в. Ивановић 2007.

⁵ Податке о хронолошкој, територијалној и функционално-стилској заступљености извора у Речнику САНУ в. у: Ристић 2008: 423–424.

ћен предлог за увођење информатичке технологије, са основним циљем да се унапреди и убрза рад на Речнику и да се широј стручној и другој јавности омогући прегледнији и удобнији начин коришћења наведених лексикографских ресурса.⁶ У предлогу се наводе следеће предности електронских формата над традиционалним форматима:

- заштита културног наслеђа (од механичког оштећења);
- повећање доступности вредне грађе;
- омогућавање размене културних садржаја;
- олакшавање презентације културне баштине;
- обезбеђивање дугорочне искористивости и одрживости грађе.

Из ових разлога, дигитализацијом би били обухваћени сви расположиви речнички ресурси: корпус Речника САНУ, његови публиковани томови и библиотечки извори.

4.1. Најважнији резултати оваквог унапређења рада на Речнику САНУ могу се представити у следећим тачкама:

4.1.1. Повећана интеракција Речника са корисником. Дигитална верзија текста Речника САНУ (било да се поставља на интернет-портал, издаје на преносном медију попут ЦД-а или ДВД-а, или да постоје различите верзије речничког текста за различите типове рачунарских уређаја) омогућила би да Речник САНУ постане доступан најширем кругу корисника. Поред лингвиста, ту убрајамо и оне који уче српски као матерњи или страни језик (средњошколце, којима је једнојезични речник потребан за богаћење лексичког фонда, пре свега кроз тумачење непознатих речи; или студенте филолошких и других хуманистичких наука, којима речници служе као обавезан приручник при раду), затим наставнике, лекторе, књижевнике и друге.

4.1.2. Повећана интеракција лексикографа са речничким корпусом. Предности повећане интеракције лексикографа са дигитализованим речничким корпусом, који је израђен према важећим стандардима, огледају се у систему лексикографске примене података из тог корпуса. Поменути систем, према В. Мајсу (MEIS 1996: 102–103), обухвата следеће области могућег побољшања рада на описном једнојезичном речнику:

а. ширу заступљеност и употребу примера из говорног језика, доследно пренетих или прилагођених лексикографовим потребама, у интервенцијама на допуни и осавремењивању значења речи;

⁶ У радној групи, поред руководиоца пројекта и уредника Речника САНУ др Стане Ристић, учествовали су: истраживачи-сарадници Института за српски језик запослени на пројекту израде Речника САНУ: мр Ненад Ивановић, мр Александра Марковић, мр Миlena Јакић и мр Владан Јовановић; затим, мр Тања Самарцић, асистент на Филолошком факултету у Београду; проф. др Александар Костић са Филозофског факултета у Београду (који је доставио конструктивне предлоге у вези са организацијом посла, ангажовањем спољних сарадника, прорачунима о потребном времену и сл.). Око стручних питања у вези са формирањем базе података консултован је проф. др Душко Витас са Математичког факултета у Београду.

б. могућност сагледавања речничке грађе у облику конкорданци, са ужим или ширим контекстом (од реченице, преко пасуса, до стране), чиме се потврђује или одбацује претпоставка о значењу одреднице у датом примеру и, сагласно потреби, предлаже ново значење;

в. ефикасније сагледавање статистичких информација о граматичким, семантичким и стилским обрасцима у којима се нека реч специфично јавља (типова граматичких конструкција, семантичких категорија и поткатегија, функционалних стилова), што може помоћи лексикографима да у обради прикажу граматичко понашање речи, односно специфичности употребе речи у одређеним типовима текстова, или у одређеним говорним ситуацијама;

г. коришћење информација о фреквенцији употребе: речи у лексичком фонду, појединих значења речи, или појединих флективних наставака речи, које помажу лексикографима да утврде редослед значења у речничком чланку, као и да сигурније разлуче хомонимију од полисемије;

д. могућност сталног освежавања корпуса новим речима, њиховим новим значењима и колокацијама, што лексикографима омогућава да ефикасније прате и проучавају процесе деривације, лексичког слагања, семантичког развоја речи, као и процес формирања нових идиома у лексичком систему.

4.1.3. Повећана интеракција лексикографа са речничким текстом. Могућности нелинеарног претраживања готовог речничког текста, које нуди рачунарска технологија, омогућиле би ауторском тиму Речника САНУ постављање нелинеарних лексикографских упита, тј. унапређење лингвистичких истраживања на основу већ обрађене грађе (нпр. начина обраде једног типа лексике или класе лексема у целокупном Речнику). Овакав приступ омогућио би ширење знања о језичком систему у целини, као и о структури и функцијама појединих његових делова. У резултату ових истраживања, могли би да се израђују разни типови речника, прилагођени различитим (научним, стручним) корисничким потребама.

Дигитална верзија текста Речника САНУ омогућила би побољшавање квалитета лексикографског рада – како у текућој изради речника, тако и у ревизији већ завршених томова. Поменуте ревизије могле би да проистекну на основу нових резултата у претраживању речничког корпуса, односно из примене нових метода у анализи и обради лексике; али и на основу специфичних корисничких захтева, нпр. за додавањем посебних типова информација у лему или у одређене делове дефиниције, односно на основу потребе да се поправе неадекватне или непрецизне дефиниције (нпр. да се осавремене дефиниције термилошке, стручне и сл. лексике).

Имајући у виду да је језик медијум који се непрестано мења, а да се лексикографске методе непрестано усавшавају, могућност ревизије реч-

ничког чланка поставља се као веома битна предност у планираној модернизацији израде Речника САНУ.

4.1.4. Рационалнија организација посла унутар лексикографског тима. При садашњој организацији, лексикографски текст се израђује у више фаза: фази обраде, помоћне редакције, редакције, суредакције и техничке редакције, при чему се имало у виду да се, због сложености посла, свака фаза надовезује на претходну са новим типовима информација. Замишљено је било да тежиште рада са корпусом лежи на фази основне обраде, а да се у фазама редакције израђени текст поправља, системски дорађује и методолошки уједначава. Другим речима, требало је да се речнички текст израђује на тај начин да сваки учесник у овом процесу уноси одређене, нове типове лингвистичких и других информација у речничку обраду.

Међутим, у пракси, због ручне обраде корпуса и великог броја информација, нису се, у пуној мери, могли остварити позитивни ефекти фазне израде лексикографског текста. Прави разлози за ово откривени су на основу задатка упућеног одређеном броју сарадника, основних обрађивача и уредника: да опишу све лексикографске поступке у обради речничке грађе и изради Речника. Попис лексикографских поступака у фази обраде и редакције показао је да се, у пракси, многи лексикографски поступци из фазе обраде понављају и у фази редакције речничког текста (в. прилоге 1 и 2), чиме се доводи у питање сврха и рационалност фазне организације рада. Испоставило се да сарадници у свим фазама велики део свог радног учинка умањују провером тачности унетих информација, да би задовољили прописану акрибичност, што је тешко остварити без аутоматске обраде великог броја података. Са досадашњим начином рада, као што је показано, научни и стручни потенцијал сарадника на пројекту није у довољној мери искоришћен.

Стога би се значајна предност дигитализације постојећих лексикографских ресурса остваривала пре свега у домену организације лексикографских послова, увођењем аутоматске обраде података и провере тачности. Њена примена била би нарочито видљива у следећим поступцима:

- узбучавање одредница;
- провера тачности и валидности наведених примера и извора;
- провера ваљаности акценатских, графијских, граматичких, семантичких и др. информација;
- провера тачности осталих типских поступака у обради.

На овај начин поступак „провере“, који узима доста времена у свим фазама рада, био би елиминисан. Такође, овакав начин модернизације омогућио би и сталан увид у све фазе израде и редакције речничког текста, као и редовну контролу квалитета и динамике рада. Једноставније речено, од планиране дигитализације се очекује унапређење организације рада и израде лексикографског текста.

4.2. Уз дигитализацију постојећих ресурса, у циљу унапређења рада на Речнику САНУ планирани су и други задаци:

- формирање електронског корпуса и његово стално допуњавање новим изворима и постојећим дигиталним корпусима;
- формирање базе података од дигиталних ресурса;
- израда методологије коришћења дигиталних ресурса.

5. Фазе модернизације рада на Речнику САНУ

Рад на модернизацији израде Речника САНУ одвијао би се кроз следеће фазе:

5.1. Фаза уношења грађе у базу података. У овој фази, речничка картотека (листићи, збирке речи и други референтни извори) превела би се у дигитални облик и сместила у базу података. Ради бржег и квалитетнијег проверавања унетих података, планирана је и напоредна дигитализација библиотечких извора.

База би се, у основи, састојала од поља за унос примера, као и од унапред дефинисаних поља у која би дактилограф уносио додатне информације са листића: извор, тип извора, годину издања и сл. Аналогно са постојећом речничком картотеком, база података била би организована према одредницама (лемама), што значи да би се, у оквиру сваке одреднице, засебно обрађивао одређен број примера. Тиме би се искључила потреба за накнадном лематизацијом, као и за поновном селекцијом грађе у корпусу.⁷

Сагласно једном од основних начела организације рада на Речнику САНУ: да се на систематски начин обради и представи лексичка грађа која, својом репрезентативношћу, супституише језичку целину (ИВАНОВИЋ 2007: 75–76) – у базу би била унета и нова грађа, која на хронолошком, дијалекатском, територијалном, функционалностилском, тематском и семантичком плану допуњава постојећу. Избор извора за нову грађу био би поверен посебном редакционом одбору, док би избор самих примера према лингвистичким критеријумима обављао за то одређен тим лексикографа.

У овој фази рада, предвиђена је и прелиминарна машинска обрада текста у бази података, како би се из њега издвојиле језичке информације релевантне за даљи лексикографски рад (нпр. анализа речи у грађи према морфемским елементима).

⁷ Овакав начин организације базе података има своје оправдање у чињеници да су, током бројних експерција грађе за Речник САНУ, примери сваки пут пажљиво одабирани за сваку одредницу понаособ. То значи да је, у речничкој картотеци, у више наврата већ вршена селекција примера према граматичким, семантичким, синтаксичким, стилистичким и другим критеријумима.

5.2. Фаза анотације грађе у бази. Основни задатак лексикографа у фази припреме корпуса за лексикографски рад јесте његова анотација. Анотација је процес при коме се лексичкој грађи у корпусу, машински (аутоматски), ручно, или комбинованом методом (аутоматска анотација уз проверу) додају различити типови лингвистичких и других информација, релевантних за њену обраду и представљање у речничком чланку.⁸ Анализом, односно синтезом и рачунарским претраживањем анотираних информација у корпусу долази се до увида у релевантне лингвистичке појаве, значајне за систематску обраду лексике, као и за одређивање типова информација (нпр. за типско дефинисање значења, или за организацију типова информација у речничком чланку).

У овој фази модернизације, планирана је и провера искористивости података употребљених за анотацију појединих типова лексике у бази при писању, односно ревизији лексикографског чланка. Поменута фаза би подразумевала обиман лингвистички рад, који би обухватио анализу различитих лексичких и граматичких класа.

5.3. Фаза израде / ревизије речничког чланка. У овој фази рада, радило би се на утврђивању стандарда лексикографске обраде за различите типове и класе лексема, према информацијама које су добијене анализом анотиране базе података. Стандардизацијом лексикографске обраде у значајној мери би се унификовала израда речничког чланка са унапред одређеним пољима за сваки лексикографски тип понаособ. Овако утврђени стандарди омогућили би не само бржу и квалитетнију обраду лексике, већ и бржи преглед, као и квалитетнију ревизију завршене обраде.

5.4. Фаза редакције чланка и припреме Речника за штампу. Комплетна редакција обрада обављала би се у оквиру записа у лексикографској бази података. Систем би у сваком тренутку био у стању да прикаже она поља која редактор захтева, као и све друге податке који су били доступни обрађивачу. Редактор би био у могућности да прати не само квалитет и поузданост унетих података, већ и ток њихове лексикографске обраде. Такође би био у могућности да, на одговарајући начин, обележи све уносе који су преконтролисани и оцењени као добри (комплетни), као и оне који треба да се дораде. Систем би био осмишљен тако да спречи сваки даљи покушај редиговања уноса који су означени као комплетни.

У циљу ефикасније организације рада и контроле квалитета обраде, било би могуће аутоматски обележити идентитет обрађивача и редактора за сваку одредницу, као и време последње измене речничког чланка. Као што је већ споменуто у претходном одељку, свака одредница би могла да садржи и податке о роковима за завршетак основне обраде, редакције и сл.

⁸ Сагласно лексикографовим потребама, лексичка грађа у бази података може се аотирати: граматичким подацима, подацима о синтаксичким функцијама речи у тексту, подацима о значењу речи (и референцама ка другим речима или лексичким групама), информацијама о фразеолошким конструкцијама, подацима о фреквенцији употребе и др.

Припрема за штампу и слагање текста речника, полазећи од комплетираних података у лексикографској бази, били би крајње аутоматизовани. Редослед података, тип слога и формат текста били би одређени аутоматски, помоћу програма за конверзију формата текста, где би сваком пољу у бази био придружен и одговарајући формат.

У зависности од потреба текућег издања, уредник би се бавио одабиром одредница за штампу, као и количином и типом у њима обрађених информација.

6. Нацрт модернизације рада на Речнику САНУ (на примеру обраде глагола *видети*)

6.0. На основу предлога дигитализације, као и описаних фаза овог процеса, изведена је огледна обрада једне лексикографске одреднице у Речнику САНУ према изложеним принципима. За пример је одабран глагол *видети*.

Поред тога што се ради о прототипичном глаголу визуелне перцепције (реализује се у великом броју семантичких и синтаксичких парадигми), за овај глагол смо се одлучили и стога што је његова лексикографска обрада штампана у другом тому Речника САНУ, 1962. године. На основу поређења урађеног лексикографског чланка овог глагола са грађом из симулиране базе података, утврђено је да је у обради лексеме *видети* потребна ревизија. У том циљу, урађена је њена даља обрада према изнетим фазама.

6.1. Фаза уношења грађе у базу података

6.1.0. Из речничке картотеке је прекуцано 487 листића на којима је забележен глагол *видети*. Примери су смештени у базу података, коју сачињавају поља за унос примера (организована као конкорданце); поља за ознаку извора, годину издања и тип извора (односно регистра у коме се реализује извор); као и поља за додатне информације са листића (в. прилог 3).

6.1.1. У виду додатне информације на листићу јављају се подаци које су записивачи примера сматрали релевантним за даљи лексикографски рад: информације о значењу и употреби речи, о месту речи у граматичком и лексичком систему и сл. Тако се, у овим пољима, могу јавити: *граматичке информације* (подаци о припадности речи одређеној граматичкој класи, в. прилог 3, пример 1); *информације о фразеолошкој употреби лексеме* (од колокација преко идиома до израза, в. пр. 2 и 3); *информације о терминолошкој употреби лексеме* (в. пр. 4); *информације о нестандардној употреби лексеме* (дијал. облици, в. пр. 5; односно лексеме као дела

пословице или загонетке, в. пр. 6); *информације о значењу лексеме у одређеном контексту* (појединачна значења, в. пр. 7–9), и др.

6.1.2. На основу унете грађе, урађена је статистика њених извора према години издања и тематским пољима (в. прилоге 4 и 5). На основу ове статистике, запажено је да база података оскудева у примерима употребе глагола *видети* у језику савремене српске књижевности, као и у говорном језику, односно у жанровима који фиксирају говорни језик (нпр. језик интервјуа у новинско-публицистичком функционалном стилу).

6.1.3. Стога је, као додатни извор нове грађе, за ову прилику узет *Корпус савременог српског језика* Душка Витаса, који бележи тражене случајеве употребе глагола. Из корпуса је ексцерпирано још око 70 примера који на хронолошком и жанровском плану допуњавају постојећу грађу.

6.2. Фаза аотације грађе у бази

6.2.0. На основу лексикографског искуства у обради глагола у Речнику САНУ, као и анализе дефиниција глагола визуелне перцепције, дошло се до закључка да би овај тип лексике у Речнику САНУ примарно требало обрађивати на основу анализе глаголске валенце, односно на основу синтаксичких конструкција у којима се глаголи налазе. На овај начин, грађи груписаној према типовима конструкција у лексикографској обради додају се семантичке информације, и тако се формира речнички чланак.

На основу овог сазнања, примери употребе глагола *видети* у бази података аотирани су синтаксичким и семантичким информацијама (в. прилог 6), које су унете у следећа поља:

6.2.1. Дефинисање конструкција. У ово поље, на основу опште класификације, унете су конструкције у којима се реализује глагол *видети* у грађи. Конструкције су класификоване према типовима, који су дали општи оквир за даљу анализу самог глагола, а навођене су метајезиком који се користи у лексикографској обради.

6.2.2. Одређивање типова конструкција. У овом пољу, најпре су означене граматичке карактеристике глагола *видети* (род, валенца, рекција), затим конституентски елементи конструкција, као и однос између њих. Уношени су сви конституентски елементи анализираних конструкција који су имали утицаја на издвајање засебних семантичких парадигми глагола. На основу тога, одређивани су конституенти карактеристични за одређени тип конструкције, нпр. за конструкције са логичким субјектом, копулативне, безличне, пасивне конструкције и сл.

6.2.3. Опис рекцијских допуна глагола. У овом пољу, дефинисане су синтаксичке функције рекцијских допуна глагола *видети*, као и њихови конституентски облици. Конституентски облици рекцијских допуна

глагола *видеџи* дали су добру основу за даљу семантичку анотацију грађе, посебно у случајевима када су се налазили у зависним падежима који су упућивали на одређене значењске парадигме. Тако је, на пример, рекцијска допуна глагола *видеџи* у конституентском облику „у/на + Лок.“ упутила на просторно, односно ситуационо значење самог глагола: нпр. *видеџи се у/на невољи/ојасносџи*.

6.2.4. Семантичка анотација грађе. Примерима у бази података додавана је, на основу свих унетих података, и информација о значењу глагола у одређеном контексту.

Анотирани примери су груписани према свим унетим подацима, тако да су добијене парадигме синтаксичко-семантичке употребе глагола *видеџи* у бази података.

6.3. Фаза ревизије речничког чланка: Анализом лексикографске обраде глагола *видеџи*, као и њеним сравњивањем са анотираним грађом из базе података, утврђене су три могућности ревизије постојећег речничког чланка:

а. додавање нових значења у оквиру појединих, хијерархијски надређених значења;

б. додавање нових значења, реализованих у хронолошки новијој грађи, у оквиру засебних тачака;

в. нова организација значења у речничком чланку.

Као што је показано, поступци ревизије речничког чланка засновани су на прецизнијој семантичко-синтаксичкој анализи самог урађеног чланка, утврђивањем валидних аргумената за његову промену и предлагањем нацрта за ревидирани речнички чланак.

6.3.1. Додавање нових значења постојећим синтаксичко-семантичким парадигмама у речничком чланку. Нова значења у речничкој обради појављују се као резултат детаљније анализе грађе, односно увођења нових синтаксичко-семантичких критеријума за лексикографску обраду глагола и осавремењивање грађе новим изворима.

Тако је, на пример, примарно значење глагола *видеџи*, у коме се он реализује као непрелазан глагол, у Речнику САНУ идентификовано и дефинисано само једном семемом:

видети ијек. **видјети** ... **І. 1.** *доби(ва)џи, ѝримџи, ѝримџи чулом вида свејлосне уџиске, слике ѝредмеџа;* исп. виђати. – Нит’ бијаше зв’језде ни мјесеца; | Али Мутап и по мраку види (НП Вук 4, 300). Не знам како ћу [писмо] моћи довршити, јер једва на очи видим (Гар. И. 2, 32). Ја на очи не видим од муке (Весел. 6, 261). Коњи много боље виде него људи (Вуков. А. 1, 44). Слепац не види (Ред.). фиг. Бранковић само себе гледаше, од народа се одвајаше и не виђаше далеко (Дан. Ђ. 7, 111). На људе ... који виде једва до по пласта није притисак ни потребан (Отаџб. 1913, 12/3).

Увидом у анотирану грађу у бази података, запажено је да се, у оквиру примарног непрелазног значења, могу издвојити следеће неевидентирани семантичке реализације:

а. *биџи ироницљив; иредвидетџи, иредвиђаџи*, и то у споју глагола са обавезним одредбама места, времена и начина, пр. типа: *видетџи у будућностџ, видетџи у срце човека, видетџи црно/ружичастџо*;

б. синестезијски мотивисано значење глагола, чија се обавезна валентност попуњава актантом средства у форми беспредлошког инструмента, пр. типа: *видетџи ушима, видетџи рукама*, који упућују на синестезијску компензацију чула вида чулом слуха, односно додира;

в. метафорична значења глагола: *иросудџиџи, иросуђиваџи, ироценџиџи, ироценџиваџи; заџазџиџи, заџажаџиџи*.

Дефинисањем набројаних реализација у лексикографском чланку, добија се следећа ревидирана обрада непрелазног значења глагола *видетџи*:

видети ијек. **видјети ... I.** непрел. **1. а.** *доби(ва)џи, иримџи, иримаџи чулом вида светљосне уџиске, слике иредмеџа; исџ. виђаџи.* (следе већ наведени пр.). **б.** (уз обавезне одредбе начина, времена или места) *биџи ироницљив; иредвидетџи, иредвиђаџи*. – Бранковић само себе гледаше, од народа се одвајаше и не виђаше далеко (Дан. Ђ. 7). Богъ самъ види у срце човека (Суб. Ј. 1). Године дакле 1856 ... настат' ће време, у комъ ће се доказати, да ли е умирајући патриархъ уистину видио у будућност (Поз. 1849). Гарашанин види црно, [и] кука да код нас све иде наопако (Јов. С. 1). **в.** *иримаџи, иримџи чулне уџиске неким друџим чулом (нџр. чулом додира или слуха) (о слеџој особи)*. – Ђорђе је видео ушима (Лаз. Л. 1). Ти знаш да он само рукама види, а ти си његово око (Вукић. И. 1).

2. фиг. *иросуђиваџи, ироценџиџи, ироценџиваџи; налазџиџи, смаџиџи; увиђаџи*. – А да коме ћу дати бригадијерство? ... Коме ти видиш (Пав. 3). [Историја трговине] е, као што самъ видишъ, много доцнџе на светъ изышла (Ис. 1). Кад ове новце примите, пођите у Будим и дајте слова салити, како ви сами видите (Њег. 10). Ја и домаџин видимо за право да буде барјактар Станко (Деб. 1, СЕЗБ 7). Не волим џинђуве, не волим украсе, ништа не носим на себи, не фарбам се као што видите (Нова грађа).

6.3.2. Додавање нових синтаксичко-семантичких парадигми речничком чланку. Анализа анотиране базе показала је да се обради глагола *видетџи* могу додати нова значења, која су мотивисана новим видовима његове синтаксичко-семантичке реализације.

Тако се, у хронолошки новијој грађи, издвајају случајеви када се глагол *видетџи* јавља у дворекцијским конструкцијама са правим (директним) објектом у форми беспредлошког акузатива и неправим (индиректним) објектом у форми поредбене конструкције, што је у бази података

дефинисано на следећи начин: „видети некога/нешто као некога/нешто“ (в. прил. 6, пр. 5).

Оваква употреба глагола *видети* указује на два нова значења, зависно од обележја објекта: једно са објектом „+ аниматно“, а друго са објектом „– аниматно“, која се могу представити на следећи начин:

видети ијек. **видјети ... 3.** (са објектом у акузативу и поредбеном конструкцијом са речцом „као“) **а.** *бићи уверен, сматраћи да неко има ону особину која се исказује одредбеном конструкцијом.* – Они који га признају као замену за нарушену очинску моћ, као и они који га виде као потајно ишчекиваног младог вођу ... у дубини своје душе доживљавају јунака спаситеља можда понајвише као спасење за себе саме (Нова грађа); Жанеа виде као „површног козера и типичног малограђанина“ (Нова грађа); Не значи ли то да ме они виде као финог, млитавог и такорећи болесног господина? (Нова грађа). *фиг.* Укратко, прогнозе виде Европу као још старију (пораст становништва до 2025. само за четири милиона), још уморнију, још неспремнију на дубље реформе и иницијативе (Нова грађа). **б.** *бићи уверен, сматраћи да нешто има она својства која се исказују одредбеном конструкцијом.* – И честе технолошке промене фрустрирају кориснике. Они виде мобилни Интернет као скуп доступних услуга, а не најновијих технолошких решења (Нова грађа); Други пак узрок подвајања полова ... многи виде као недостатак саме институције брака, тачније у њеној неприлагођености садашњем развоју свести (Нова грађа).

6.3.3. Нова организација значења у речничком чланку према синтаксичко-семантичким парадигмама. Нова организација значења у речничком чланку глагола *видети* заснива се на другачијој концепцији у обради глагола, која је базирана на семантички релевантним валенцијским, односно синтаксичким реализацијама његове употребе. Тако су издвојене конструкције у којима се глагол *видети* реализује као семикопулативни глагол са одређеним падежним допунама, које су у бази дефинисане као „видети себе/се неким/некаквим“ (в. прил. 6, пр. 11а–11г), а у Речнику САНУ су представљене као два раздвојена и удаљена значења:

видети ијек. **видјети ...**

II. ~ се 1. б. *фиг. замислити, замисљаћи самој себе.* – Заузео је и он израз дипломате, и готово се видео амбасадором (Калеп 1, 28).

5. *заст. чинићи се, изгледаћи.* — Ти се видиш јунак од мејдана (НП Вук 2, 423). Ви сте као окречени гробови, који се споља виде лијепи а унутра су пуни костију мртвачкијех (Вук 11, 24). Милан ми се види мудар и озбиљан (Шапч. 7, 202). Бегу се то види дивније од свих чудеса (Мил. М, Ђ, 18, 88). Кроз мокра стакла трамвајских кола још се јаднијом видјела лица предграђа (Нех. 1, 5). Како ми се види, не ће најљепше сунце гријати у будућности твоју Софију (Ковачић 1, 46).

Судећи према подацима из базе, поменута два значења могла би се, уз измештање последњег примера (и додавање нових), објединити на основу исте синтаксичке функције глагола и облика његових допуна на следећи начин:

видети ијек. **видјети** ...

II. ~ се

2. (неким, некаквим) **а.** (у правом повратном значењу) *замислиџи, замишљаџи самој себе (као носиоца некој својсџива, особине и сл.).* – Заузео је и он израз дипломате, и готово се видио амбасадором (Калев 1). У овом тренутку, видела се још старија него што је (Ник. А. 1). **б.** (у неправом повратном значењу, често са логичким субјектом у дативу) *осџављаџи некакав уџисак, изџледаџи некаквим, чиниџи се, џричињаваџи се.* — Ти се видиш јунак од мејдана (НП Вук 2). Ви сте као окречени гробови, који се споља виде лијеви а унутра су пуни костију мртвачкијех (Вук 11). Милан ми се види мудар и озбиљан (Шапч. 7). Бегу се то види дивније од свих чудеса (Мил. М, Ђ, 18). Кроз мокра стакла трамвајских кола још се јаднијом видјела улица предграђа (Нех. 1). Она се [реч] Французу ружна и рапава видила (Ис. 1). Марија, ово је важна новина. – Мени се види смешна (Стер. 13). Зар се теби твоја кожа никад не види сува и рапава? (Џвијан. 1).

7. Закључак

На основу резултата, изложених у раду, сагледане су даље перспективе на модернизацији Речника САНУ и анотацији базе података. Оне се најопштије могу представити на следећи начин:

1) издвајање и повезивање лексема у класе и лексикографске типове, и њихова системска обрада на основу додатних (нових) синтаксичко-семантичких критеријума;

2) формирање базе података са пољима која ће омогућити повезивање лексике у синтаксичко-семантичке мапе;

3) израда различитих типова општих и специјалних речника и успостављање нивоа презентованих информација за различите кориснике;

4) даље усавршавање методологије лексикографског рада и лексикографског метајезика, и то на основама нових сазнања из области рачунарске лексикографије и коришћења електронских корпуса, са циљем израде методолошког приручника који би објединио достигнућа традиционалне Београдске лингвистичке школе и савремене системске лексикографије.

5) Крајњи циљ свих напора био би усмерен на осавремењивање српске лексикографије и израду дескриптивних и других речника активног типа на бази интегралног лингвистичког описа.

Прилози

Прилог 1: Послови основних обрађивача у току израде Речника САНУ

Сређивање грађе
Узбучавање грађе
Провера комплетности грађе: укључивање нове грађе, Матичиних листића и ономастике
Дистрибуција грађе: Уколико се у задуженој кутији пронађе грађа из неке друге секције, она се предаје техничком уреднику који је задужен за дистрибуцију
Сравњивање секције и њено допуњавање новим речничким изворима (из лексикона, енциклопедија и других речника)
Обрада изабраних картица/фиша: идентификовање извора према Скраћеницама, уношење сигнатуре, године издања, места издања/места или говорног подручја за збирке речи (уз коришћење Приручника за обраду речничке грађе)
Израда речничког чланка
Успостављање одредница
Упознавање са начином обраде сличних, већ обрађених одредница или оних чија је обрада у току
Морфолошка обрада одредница
Акценатска обрада одредница
Утврђивање етимологије (за речи страног порекла)
Одређивање квалификатора (нормативне, функционално-стилске и др. употребе)
Семантичка обрада , издвајање и дефинисање сваког појединачног значења лексеме (уз навођење одговарајућих примера по постојећим правилима)
Идвајање израза и пословица , одређивање и дефинисање њиховог значења
Одабир модела дефиниције који највише одговара класи дефинисане речи
Хијерархијско структурирање речничког чланка полисемних речи
Културолошка анализа примера (историјска, етнолошка, религијска, социолошка и сл.) ради успостављања засебних тачака у речничком чланку
Синтаксичка обрада речи , кроз навођење рекције и других видова синтаксичке условљености значења (напомене о ограничењима лексичке и семантичке спојивости)
Идентификовање везаних спојева речи и израза/идиома, издвајање у посебни део речничког чланка и дефинисање значења
Коришћење Упутстава за израду Речника САНУ и друге релевантне литературе ради израђивања што квалитетнијег и потпунијег текста обраде

Прилог 2: Послови редактора у току израде Речника САНУ

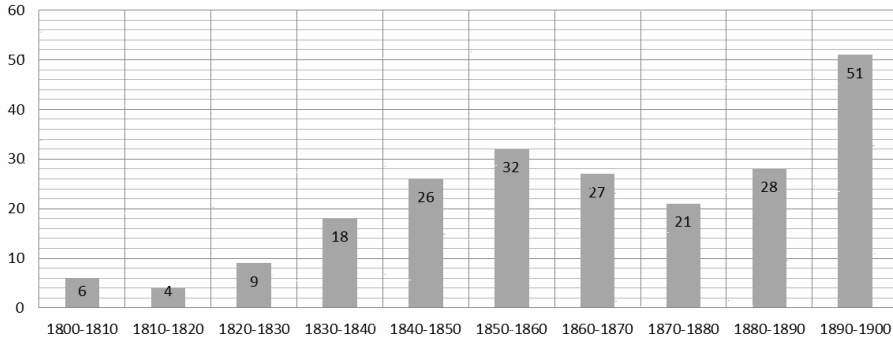
Провера обрађених података
Провера искористивости грађе и допунских извора
Провера тачности и акрибичности наведених података: провера сумњивих примера према изворима и њихова евентуална допуна или скраћивање
Дорада основне обраде
Допуњавање новим примерима или замена неадекватног примера бољим
Провера тачности у идентификацији одреднице и њене морфолошке обраде
Провера тачности акцентовања облика према правилима стандардне акцентуације; утврђивање акценатских варијанти и могућих одступања од нормe
Провера коректности и исцрпности граматичко-синтаксичке обраде речи
Провера тачности одређивања етимологије
Провера коректности примене типизираних и других лексикографских поступака прописаних Упутствима за израду Речника
Тачност, правилност и прецизност у формулисању дефиниција
Дорада речничког чланка
Уочавања битних семантичких јединица и позиција и разврставање примера по утврђеним правилима
Дорада или промена модела дефиниције
Повезивање одредница и значења испоређивањем, навођењем варијантних облика, синонима, антонимима и сл.
Успостављање других системских односа типским дефинисањем, критеријалним маркирањем квалификаторима нормативне и функционално-стилске вредности
Системска обрада термина по одређеним областима
Поправљање хијерархијске уређености речничког чланка полисемних речи

Прилог 3: Пример уноса грађе за глагол *виђеџи* у базу података

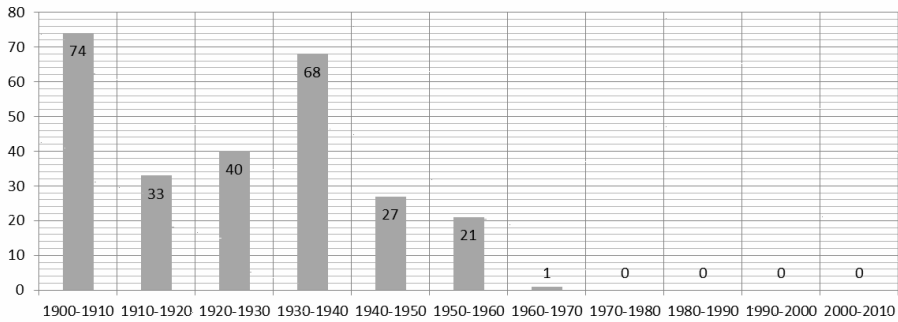
	Леви контекст	Лексема	Десни контекст	Извор	Год.	Тип извора	Додатна информација на листићу
1	За посланике бирани су и одређивани обично	виђени (1)	и искусни људи ... који су ... били добро виђени (2) код страних владара	Герш. 1	1898.	уџбеник (право)	<i>виђен (1)</i> : прид. <i>виђен (2)</i> : трп. прид.
2	Поред све уображене мудрости ипак није могла да	види	даље од свог сопственог носа	Сек. 6	1950.	роман	<i>изр.</i> : (не) видети даље од носа
3	Сад га	видиш,	сад га не видиш	Р–К 2	1936.	речник	<i>изр.</i> : сад га видиш сад га не видиш
4	Ако којој по несрећи падне да се баш тог дана	види	нека кошуљу не пере до светог Матеја	Радић Д. 5	1937.	роман	<i>мег. нар.</i> : добити менструацију
5	У императиву се могу чути и стари облици:	виђ,	јеђ, поред виђи и јеђи	Вуш., СДЗб 3	1927.	лингвистика	<i>дијал. облик</i>
6	Што не	виђох,	то дигох, а што виђох, то не хћедох	НЗаг., Арс.	1900.	НЗаг.	<i>НЗај., огі.</i> : љешник и орах
7	Све што се доноси на гроб	„види“	се, како народ вјерује, пред мртвима	Петр. А. 1	1907.	етнографија	<i>у значењу</i> : показати се, показивати се
8	Јер је цео друм ...	виђен	и тучен са положаја	Павл. Ж. 1	1924.	војна терм.	<i>у значењу</i> : осматрати
9	И једна и друга страна	виделе	су уистину само у пола	Нен. М. 3	1893.	аутобиогр.	<i>у значењу</i> : схватати, поимати

Прилог 4: Статистика извора за глагол *videjiti* у грађи за Речник САНУ према години издања (вертикална оса: број примера у речничкој карто-теци; хоризонтална оса: година објављивања извора)

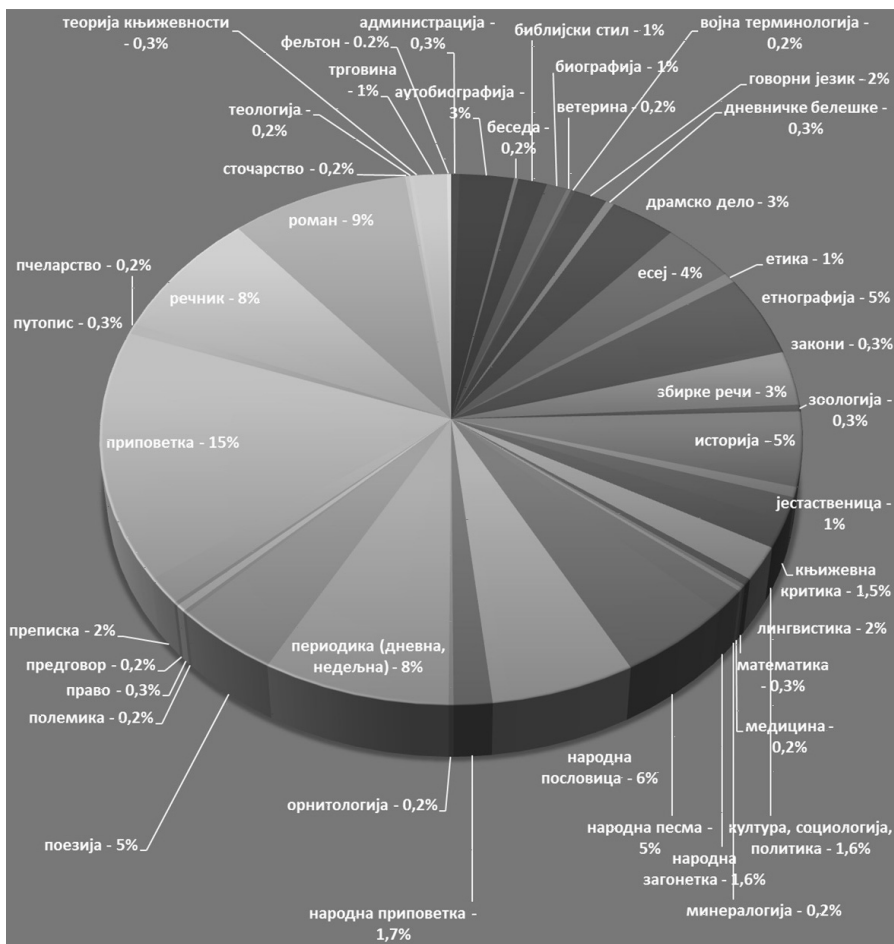
1800-1900:

1900-2010:

Прилог 5: Статистика извора за глагол *видети* у грађи за Речник САНУ према тематским пољима

Прилог 6: Пример представљања синтаксичко-семантичких реализација глагола *видети* у бази података

	Конструкција	Тип констр.	Пример	Рец. доп. 1: функција	Рец. доп. 1: конст. облик	Рец. доп. 2: функција	Рец. доп. 2: конст. облик
<i>видети</i> као непрелазан глагол:							
1.а.	<i>видети</i> (–)	непрел. гл.	Могу да видим без наочара				
1.б.	<i>видети</i> (негде/на неки начин)	непрел. гл. + обавезна одредба за место/начин	Патријарх је видео у будућност; Гарашанин види црно				
<i>видети</i> као прелазан глагол:							
2.а.	<i>видети</i> некога/нешто	двовалентан прел. гл. + прави обј.	Ја нисам видео мог читаоца	прави обј.	Ак.		
2.б.	<i>не видети</i> нешто	двовалентан прел. гл. + прави обј. + негирана речен.	Овога дрвета ја нијесам видео	прави обј.	Ген. (партиг.)		
2.в.	<i>видети</i> нешто	двовалентан прел. гл. + прави обј. (зависна речен.)	Скоро је кречено, видиш да је чисто	(изрични) прави обј.	везн. <i>ga</i> + зависна изрич. речен.		
2.г.	<i>видети</i> некога/нешто у нечему (у некој ситуацији, стању и сл.)	тровоалентни прел. гл. + прави обј. + одр. места као лока- лизатор (у + Лок.)	Видели смо Мило- ша у унутрашњој политици; Наука види све у еволуцији	прави обј.	Ак.		

	Конструкција	Тип констр.	Пример	Рекц. доп. 1: функција	Рекц. доп. 1: конст. облик	Рекц. доп. 2: функција	Рекц. доп. 2: конст. облик
2. д.	<i>видеџи</i> некоме нешто	тривалентни прел. гл. + лог. субј. у дат. + прави обј. (зависна речен.)	Видиш му да лаже	(изрични) прави обј.	везн. <i>ga</i> + зависна изрич. речен.		
3. а.	<i>видеџи</i> нешто од некога	дворекцијски прел. гл. + прави обј. + неправи (индирект- ни) обј.	Нећу од њега видети никакву корист	прави обј.	Ак.	неправи обј. (као доп. поти- цања, порекла)	од + Ген.
3. б.	<i>не видеџи</i> нешто од некога	дворекцијски прел. гл. + прави обј. + неправи (индирект- ни) обј. + негирана речен.	Нисам од њега видео никаква одговора	прави обј.	Ген. (партиг.)	неправи обј. (као доп. по- рекла)	од + Ген.
3. в.	<i>видеџи</i> нешто у некога	дворекцијски прел. гл. + прави обј. + неправи (индирект- ни) обј.	Које чудо снаге и лакоте / У њих данас овђе видијесмо!	прави обј.	Ак.	неправи обј. (као доп. при- падања)	у + Ген.
4.	<i>видеџи</i> нешто у некоме	дворекцијски прел. гл. + прави обј. + неправи (индирект- ни) обј.	Модерна критика не види у њему наставак те књижевне линије	прави обј.	Ак.	неправи обј. (као доп. порекла)	у + Лок.
5.	<i>видеџи</i> некога/нешто као нешто	дворекцијски прел. гл. + прави обј. + неправи (индиректни) обј.	Прогнозери виде Европу као још старију; Корисници виде мобилни Интер- нет као скуп доступних услуга	прави обј.	Ак.	неправи обј. (као доп. објекту)	као + Ак.

	Конструкција	Тип констр.	Пример	Рекц. доп. 1: функција	Рекц. доп. 1: конст. облик	Рекц. доп. 2: функција	Рекц. доп. 2: конст. облик
6.	<i>видејии</i> за некога	двовалентни прел. гл. + непр. обј.	Да видимо за Петра, ђе смо га оставили	неправи обј. (у значењу користи)	за + Ак.		
7.	<i>видејии</i> на нешто	двовалентни прел. гл. + непр. обј.	На сат је могла лепо видети с прозора	неправи обј.	на + Лок.		
8.а.	<i>видејии се</i> нешто (од стране некога)	пасивна констр. + прави обј.	Не види се прст пред оком!	прави обј.	Ак.		
8.б.	<i>видејии се</i> некоме нешто	безл. констр. + лог. субј. + прави обј. (зависна речен.)	Види му се да је странац	(изрични) прави обј.	везн. <i>ga</i> + зависна изрич. речен.		
9.а.	<i>видејии</i> себе негде	тروвалентан прави повр. + одр. места као локализатор (у + Лок.)	Видео се у огледалу	прави обј.	Ак.		
9.б.	<i>видејии</i> себе у нечему (у некој ситуацији, стању и сл.)	тروвалентан прави повр. + прел. гл. + прави обј. + одр. места као локализатор (у/на + Лок.)	Животиња, кад се види у опасности, брани се Царев зет се види на невољи	прави обј.	Ак.		
10.	<i>видејии се</i> с неким	узајамно повр. + непр. обј.	Имао сам срећу с вама се видети и познати	неправи обј.	с + Инстр.		
11.а.	<i>видејии</i> себе неким	повратни семикопулативни гл.	Заузео је и он израз дипломате, и готово се видео амбасадором	допунски предикатив	именица/им. синт. у инстр.		

	Конструкција	Тип констр.	Пример	Рекц. доп. 1:		Рекц. доп. 2:		Рекц. доп. 2:	
				функција	конст. облик	функција	конст. облик		
11.б.	<i>виде̄тии</i> себе некаквим	повратни семикоупу- лативни гл.	У овом тренутку, видела се још старија него што је	допунски предикатив	придев у компаративу				
11.в.	<i>виде̄тии</i> се некоме неким	семикоупулативни гл. + лог. субј.	Ако ти се видим крадљивцем, глад ме чини таквим	допунски предикатив	именица/им. синт. у инстр.				
11.г.	<i>виде̄тии</i> се не- коме некаквим	семикоупулативни гл. + лог. субј.	Бегу се то види дивније од свих чудеса	допунски предикатив	придев у компаративу				
12.	<i>види се</i> (–)	нултовалентни безл. повр.	Како је то било? – Видјело се, љубило се						
13.	<i>виде̄тии</i> се (од стране некога)	повр. у безл. конструкцији	Нису дошли да виде, него да се виде						
	Конструкција	Тип констр.	Пример	РД 1: ф.	РД 1: к. о.	РД 2: ф.	РД 2: к. о.	РД 3: ф.	РД 3: к. о.
14.	<i>виде̄тии</i> је некога, некако, негде	безл. + прави обј. + допуна места + допуна начина	У гори га је често видјети	прави обј.	Ак.	допуна места	у + Лок.	доп. за начин	прил. <i>често</i>

ЛИТЕРАТУРА

- APRESJAN, Juri (2000). *Systematic Lexicography*. Oxford: Oxford University Press.
- БЕЛИЋ, Александар (1959). „Увод“, *Речник српскохрватској књижевној и народној језика САНУ*, књ. I. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српскохрватски језик САНУ. VII–XXVI.
- BIBER *et al.* (1998). Douglas Biber, Susan Conrad, Randi Rappen, *Corpus linguistics – Investigating language structure and use*, Cambridge: Cambridge University Press.
- ИВАНИЋ, Момчило – Ђорђевић, Пера (1899). *Позив и ујујисџиво за куљење речи љо народу за Речник Српске Краљевске Академије, љосебан ојшисак из Српских новина*. Београд: Штампарија Краљевине Србије.
- ИВАНОВИЋ, Ненад (2007). „Принципи формирања и организације корпуса Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ (у периоду од 1853. до 1953. године)“, *Шездесеј љодина Инсџијујџа за српски језик САНУ, зборник радова*, књ. II. Београд: Институт за српски језик САНУ. 53–78.
- ЈОШИЋ, Неђо (2008). „Корпус Речника САНУ: ријечи из народних говора и њихова регионална заступљеност“, *Српски језик у (кон)џексџу, зборник радова*, књ. I, Крагујевац: ФИЛУМ. 437–447.
- МЕЈС, Willem (1996). “Linguistic Corpora and Lexicography”, *Annual Review of Applied Linguistics*, vol. XVI, Cambridge: Cambridge University Press. 99–114.
- РЕЧНИК САНУ (1959–2010, I–XVIII). *Речник српскохрватској књижевној и народној језика САНУ (слова: А–О)*, Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српскохрватски/српски језик САНУ.
- РИСТИЋ, Стана (2006). *Раслојеност љексике српској језика и љексичка норма*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- РИСТИЋ, Стана (2007). „Прва лексикографска школа у Институту за српски језик САНУ“, *Шездесеј љодина Инсџијујџа за српски језик САНУ, зборник радова*, књ. I. Београд: Институт за српски језик САНУ. 131–149.
- РИСТИЋ, Стана (2008). „Корпус Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ са становишта репрезентативности савременог српског језика“, *Српски језик у (кон)џексџу, зборник радова*, књ. I, Крагујевац: ФИЛУМ. 407–427.
- SAINT-DIZIER, Patrick (ed.) – Viegas, Evelyne (ed.) (2005). *Computational lexical semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SCHRYVER, Gilles–Maurice de (2003). “Lexicographers’ Dreams in the Electronic–Dictionary Age”, *International Journal of Lexicography*, vol. XVI/2, Oxford: Oxford University Press. 143–199.
- УПУТСТВА (1959–2010). *Ујујисџива за израду Речника САНУ, инџерни сџис*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- ФЕКЕТЕ, Егон (1993). „О Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ“, *Сџо љодина љексикојрафској рада у САНУ, зборник радова*, Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ. 21–49.

FELLBAUM, Christiane (ed.) (2009). *Idioms and Collocations – Corpus-based Linguistic and Lexicographic Studies*, London: Continuum.

WEINER, Edmund (2009). „The Electronic OED: The Computerization of a Historical Dictionary“, in: A. P. Cowie (ed.), *The Oxford History of English Lexicography*, vol. I, Oxford: Oxford University Press. 378–409.

Stana Ristić
Nenad Ivanović

**A PROPOSAL FOR THE MODERNIZATION OF WORK ON THE SANU
DICTIONARY OF THE SERBO-CROATIAN LITERARY
AND VERNACULAR LANGUAGE**

Summary

This article is intended to show that, in the modern age, marked by the incorporation of computer technology into linguistic research, the digitization of lexicographic resources is the only valid method of modernizing and improving the lexicographic work – the compilation of The SANU Dictionary in particular, and other Serbian lexicographic projects, as well. We have pointed out the necessity and urgency of transcribing the hard copy of the Dictionary along with its corpus into the digital form, one of the reasons being the preservation of these linguistic resources, which are of great value for the Serbian language and culture.

From a linguistic and lexicographic standpoint, in the first part of the article we elaborated on certain issues to do with methods of digitizing the Dictionary in the current working environment and also considered the possibility of parallel revision of compiled entries. The proposed procedures have been verified in the latter part of the article, in the analysis of a sample word from the Dictionary, the Serbian verb *viđeti* (“to see”), which serves as an illustration of our plan of modernization in its critical stages: language data collection and the building of a database, followed by a syntactic and semantic annotation of collected data, as well as a revision of compiled entries based on new information derived from the annotated database.

ВЛАДИСЛАВА РУЖИЋ

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Нови Сад

УСЛОВЉЕНОСТ ГРАМАТИЧКО-СЕМАНТИЧКИХ ОБЕЛЕЖЈА ФРАЗЕМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА*

У жижи овога рада су унутарјезички семантичко-граматички односи међу фраземама из ширег тематског поља за покривање каузираних ситуација у којима се може наћи пацијенс, односно онај који је непосредно обухваћен каквом радњом или је њен доживљавач. Фраземе датог поља успостављају различите семантичке односе условљене граматичком структуром, лексичким саставом, рекцијским окружењем итд. А у зависности од уклапања у контекст, као и од комуникативних интенција, долази до модификовања значења или лексичког састава фразема, стварања нових израза или пак разградње канонских облика фразема, посебно у језику масмедија.

Кључне речи: стандардни српски језик, фразеологизми, лексичка семантика, граматичка структура фразема.

1. Одређивање предмета и циља истраживања

1.1. Фразеологија чији су предмет испитивања фраземе (фразеолошке јединице), има високи степен аутономности у оквиру лексикологије (Д. ШИПКА 1998: 102), па се могу уочити као и код лексема различити парадигматски односи у које ступају фразеолошке јединице. Уколико ове вишечлане лексичке јединице имају више релевантних обележја, утолико су ближе прототипу (ЗГУСТА 1991). Но несумњиво да је тешко учинити прецизна разграничења међу устаљеним језичким јединицама које се у англистичкој литератури уврштавају у идиоме у ширем смислу.¹

* Рад је настао у оквиру пројекта *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прајамичка истраживања* (2005–2010), који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ На основу те литературе Т. Прћић (1997: 114–131) одређује и класификује идиоме. Узмимо и нпр. двојезични *Српско-енглески речник идиома*, где се наводе различити устаљени изрази.

Оно што фраземе одваја од других, устаљених и везаних комбинација речи јесте пре свега чврста семантичка монолитност, непрозирност, идиоматичност а њиховим главним, дистинктивним обележјем сматра се *експресивност* (Жуков: 1978).²

Фраземе или фразеолошке јединице дефинишемо (према руским проучаваоцима фразеологије) као устаљене експресивне³ скупове речи са јединственим значењем, чије су лексичке компоненте изгубиле основна значења и повезале се на конотативном семантичком плану у нову јединствену значењску целину која се као таква репродукује у говору (нпр. *пошла су им кола низбрдо, ујала му секира у мед, ѿрн у оку, дајти крила коме, црна овца, подићи рамиу, завадио би два ока у глави*).

Фраземе као структурно сложене јединице, имају синтагматску а ређе, реченичну структуру, чија се формално-граматичка обележја мењају уклапањем у контекст, мање или више му се прилагођавају,⁴ док је њихово реакцијско окружење углавном стабилно и као такво може бити носилац другачије семантике (уп.: *зајварати очи* коме и пред чим ...; *дићи лас* коме, на кога, за кога или против кога ...).⁵

Према тумачењу А. Менац (2007: 69–70), иако на фразеолошком плану имамо синонимију, као и на лексичком, ипак су ту сложенији односи, па је нужно разликовати варијантне форме фразема као нпр. *показати зубе (канце), ухватити (шчејати)* кога за *враћ (гушу), навесити на ѿанак (клизав) лед* од синонимичних фразема као што су: *подавати коме рој за свећу, подавати мајлу, босијанцији красјаваце подавати* итд., којима се преноси опште значење „преварити, обмањивати“ кога. О хомонимији фразема говори се у случајевима када фраземска јединица истог компонентног састава има другачије значење (добро *ојворити очи* и *ојворити очи* коме на што), али те различитости условљене су лексичко-семантичким окружењем и реакцијом (МЕНАЦ 2007: 101).

1.2. Циљ рада јесте пре свега да се издвајањем и систематизацијом фразема за означавање радњи усмерених ка другом човеку, као и за резултате радњи чињених над другим, истакну њихова карактеристична лексичкосемантичка и граматичка обележја на основу којих се оне могу супротстављати не само у једном језику већ и на међујезичком плану.

² Жуков (1978: 14) је утврдио да фразеологизми имају специфично, целовито значење и да што су удаљенији од значења својих лексичких компонената, то је њихова семантичка структура мање прозирна и мотивисана.

³ Тако Мршевић Радовић (1978: 15–20) одређује фразеолошке јединице, одвајајући их од осталих устаљених спојева речи и разматрајући различите могућности фразеологизације.

⁴ Различитим могућностима трансформисања и иновирања фразема у језику новина бавила сам се и у својој књизи: В. Петровић, *Новинска фразеологија*: 117–128.

⁵ Уп. (*по*)*дизати лас* коме („створити коме углед“) и (*по*)*дићи, дизати лас* на кога.

Такве анализе имају типолошки значај, али и дидактички, јер солидно овладавање фразеологијом једног језика доприноси обogaћивању језичког изражавања аутохтоних говорника, развоју језичке културе и мишљења, а важно је за учење и усвајање фразеолошког блага једног језика од оних којима то није матерњи језик.

Стога је истраживање делом и прагматички усмерено. Иако се о нормативном статусу фразема тешко може говорити, будући да многе имају варијабилне компоненте, ипак сматрам да би и том аспекту требало посветити пажњу. Давно је запажена, а данас све израженија појава мање или више прихватљивог модификовања познатих изворних и интернационалних фразема у језику наших масмедија, чиме се настоји искористити њихов прагматички потенцијал, али се понекад тако разграђује и значењска, и формална структура фразема. Управо нарушавање канонског облика фраземе, мењањем њених граматичких обележја или лексичког састава, или пак уклапањем у неодговарајући контекст⁶ – понекад изазива сасвим супротан ефекат од онога који се желео постићи. Тако у новинском тексту бележим следеће примере⁷: *Рафаел Нагал иде ка њејој круни на њариској шљаци, али са једним њрном у сјојалу. Њејово име је Новак Ђоковић!* (Блиц, 27. 5. 2009); *Суша зајлела врзино коло* (Вечерње новости, 29. 1. 2004); *Алајбејов закуј* (Грађански лист, 18. 1. 2004, а реч је о кривичном делу злоупотребе службеног положаја); *Љојџа је набачена* (Вечерње новости, 23.11.2003).⁸

1.3. Фраземе ексцерпирание из Матешихевог Фразеолошког речника обједињене су у овом истраживању ширим тематско-семантичким пољем за сликање односа међу агенсом каузатором и пацијенсом (у ширем смислу), а затим су формирани фраземски парови на основу семантичких парадигматских веза. Концепт *вршења радњи над киме* или *умеравања радњи ка коме* који укључује активног агенса као контролора, каузатора и другог учесника (у улози реципијента или пацијенса) изражава се, дакле, у српском језику и експресивним језичким јединицама као што су: *дајџи коме лекцију, дајџи коме одрешене руке, ударџи кога њо ѡ ѡрсџима, бацџи кога у зајећак, дајџи коме корџу* итд. А фраземе којима је осликана каузирана ситуација често стоје у дијатетичкој конверзији, уп. са: *добџи лекцију од кога, имаџи, добџи одрешене руке, добџи ѡ ѡрсџима, биџи у зајећку, добџи корџу* од кога.

⁶ Руски фразеолози који су извршили типологију фразема са нормативног аспекта, сматрају да варирања фразема у контексту не представљају одступања од норме (Ицкович, Шварцкопф: 1983: 184–5).

⁷ Примере за ово истраживање ексцерпирала сам и из наших новина.

⁸ Тема овог новинског текста везана је за формирање пливачког и ватерполо клуба „Дубочица“ у Лесковцу. Узмимо и пример: *Исџини осџале везане руке* (ВН, 29. 1. 2004), где је реч о важном догађају у историји бивше Југославије који никада неће бити осветљен.

Ове групе фразема могу илустровати управо она битна граматичка и значењска обележја фразема на основу којих их можемо супротстављати и посматрати на парадигматском плану.

2. Фразеолошки парови

2.1. Носиоци антонимијског односа међу фраземама могу бити различите глаголске и(ли) придевске компоненте.⁹ У тим паровима агенс је каузатор радње са позитивним или, пак супротним, негативним дејством на примаоца:

1. *освейлаџи образ* коме („подићи углед коме“) – *оцрниџи, укаљаџи образ* коме („осрамотити кога“)¹⁰
2. *(за)везаџи* коме *језик* („не дати коме говорити“), *скраџиџи* *језик* коме – *развезаџи (одвезаџи)* коме *језик* („навести кога на причу“)
3. *показаџи ројове* (или *показаџи зубе*) – *увуџи ројове (савиџи ројове* пред ким)
4. *одрешџи* коме *руке* – *везаџи* коме *руке* или *даџи слободне/одрешене руке* коме – *везаџи* коме *руке*.

У антонимијском односу стоје фраземе с предлошким конструкцијама аблативног и адлативног типа уз исту или различиту глаголску компоненту, с општим значењем: „чинити што у чију, односно своју корист или на штету“: нпр. *вуџи у блаџо* кога („кварити морално“) – *вуџи из блаџа* кога („спасавати кога од срамоте“); *скинуџи беду са враџа* („ослободити се невоље“) и *навуџи беду на враџи* („упасти у невољу“). Предлози унутар фразема с истим глаголско-именичким саставом често су носиоци семантичке различитости:

5. *иџи* коме *низ глаку* („ласкати, угађати коме, не протуријечити“) – *иџи уз глаку* коме („пркосити, ..., поступити супротно чијој вољи, жељи“)¹¹
6. *баџиџи* кога *на леђа* („савладати, победити кога“) – *баџиџи* кога *за леђа* („одбацити кога“)
7. *сџавиџи, меџнуџи* кога *на ноје* („оспособити кога за самосталан живот“) – *сџавиџи* кога *џод ноје* („покорити кога“).

Има примера фразема, међутим, где предлошко-падежна компонента није семантички дистинктивна: нпр. *биџи џод* чијим *оком* („бити предмет нечије пажње, бити посматран“) и *биџи на оку* коме („бити предмет нечије пажње“). Уп. и примере из Фразеолошког речника: *гр-жаџи у рукама (у руџи)* кога и *џод руком* кога („владати ким“).

⁹ Носиоци семантичких различитости у фраземама могу бити префикси као у примерима: *искојаџи // закојаџи раџну сеџу*.

¹⁰ Семантички записи су углавном преузимани из Матешиневог Фразеолошког речника.

¹¹ Занимљиво је да у синонимном односу с датом фраземом може бити фразема уз *нос*, док за супротно значење немамо фразему с именском компонентом *нос*.

Именичке компоненте могу стајати у односу конверзивне супротности (А. МЕНАЦ 2007: 78) у одређеним предлошким конструкцијама фразема:

8. *рећи (казати /скресати) у лице* коме („казати /рећи отворено /непосредно /без увијања“) – *рећи (говорити/смејати се/ радити) иза чијих леђа / за чијим леђима!* („говорити, радити против кога – без чијег знања, потајно, подмукло, кришом“).

2.2. Различито рекцијско окружење израза постаје семантички дистинктивно у фраземама попут:

9. *йодићи глас за кога – против кога*
 10. *дићи руку на кога*¹² – *дићи руке од кога*
 11. *йружиии руку коме* („понудити помоћ или помирење“) – *йружиии руку за чим* („насилно присвојити што“)¹³
 12. *бациии коси коме* („задовољити кога нечим ситним“) – *бациии коси између кога* („завадити кога с ким“)
 13. *зайвориии очи пред чим* („правити се невешт“) или *зайвориии очи коме* („сахранити кога“).

У семантичкој структури фразема с именицом *колена* (као средишњим делом тела који симболизује снагу) активну улогу има актер који доводи кога или самог себе у понижавајући положај, што је граматикализовано прелазним и правим повратним глаголом, као и рекцијским окружењем фразема: *бациии кога на колена (йод ноје)* („покорити, понизити“) и *бациии се на колена* пред кога. Каузативно-рефлексивни однос налазимо и код фразема: *дозваии кога к йамеии* („уразумити кога“) – *дозваии се /к/ йамеии* („опаментити се“).

У примеру:

14. *йролиии /своју/ крв* за кога („жртвовати се за кога“) – *йролиии чију крв* („убити кога“)

дато рекцијско окружење *за кога* упућује на то да је позитивно конотирана активност намењена коме, а у другој фраземи неопходно је детерминисати компоненту *крв* посесором који упућује на припадност другом лицу да би било пренето другачије значење. Фразема *йрекрсиииии* коме *руке* има другачије значење од фраземе с истом глаголском компонентом а без дативске рекцијске допуне *йрекрсиииии (скрсиииии) руке* („ништа не радити“).

Како видимо, рекцијско окружење фразема могу имати реперкусије на семантичком плану, тако да је нужно познавати изворне облике фра-

¹² Ако је рекцијски облик лексикализован рефлексивном заменицом *себе*, тада фраза значи: покушати извршити самоубиство.

¹³ Фраземом с именском компонентом *рука* и глаголом (*йо*)*нудиии* конотирана је понуда склапања брака, а према њој у семантичкој конверзији стоје фраземе *гаиии* коме *руку* и *йоклониии коме руку*.

зема, како се не би произвољно мењала њихова формална структура и рекција. Али, рекцијски облици могу бити и семантички недистинктивни и варијабилни, што такође треба имати у виду.

2.3. Према обележју активност /пасивност носилаца радњи означених фразеолошким јединицама, могу бити формирани фраземски парови који стоје у семантичкој конверзији. Тако на једној страни имамо оне експресивне изразе за означавање радњи (обично с негативним последицама) које чини, каузира агенс над пацијенсом, док се на другој страни фраземом означава узрокована ситуација у коју доспева пасивни учесник, тзв. субагенс. Нпр.

15. *осїавиїи на цедилу кога – осїаїи на цедилу*
16. *гаїи їо їрсїиїма коме („укорити кога“) – добїиї їо їрсїиїма („бити кажњен“) или добїиї їо носу („бити изгрђен; бити премлаћен“)*
17. *делїиї, гаїи лекције коме – добїиї лекцију од кога*
18. *донейїи (гаїи) коме што на їањїру – добїиї на їањїру*
19. *їродгаїи коме рої за свећу – куїиїи рої за свећу*
20. *срозгаїи (оборїиї) кога у блаїо – їасїи (їоїоноуїи) у блаїо*
21. *ухваїиїи кога у клоїку, їосїавиїи клоїку коме – уїасїи у клоїку*
22. *сїавиїи коїа, шїо на їаїейї („критиковати кога, шта“) – гоћи на їаїейї („наћи се на удару“).*

Улогу каузатора или примаоца исте активности преносе и фразеолошки парови, са различитим глаголским компонентама: *їовариїи (сїавиїи, свалиїи)* што на *чија леђа* („пребацити бригу одговорност на кога“) и *їримїиї* што на */своја/ леђа* („преузети бригу на себе“), с тим што овде (као и у фразеолошком пару под бр. 20) субјекат може бити сам одговоран за означену ситуацију.

Уз фразему истоветног лексичког састава, ако узмемо пример *їо-клоїиїи коме нос* („понизити кога“) према *їо-клоїиїи нос* („осетити се пониженим“) обавезном дативском рекцијом изражена је агентивно-објекатска релација.

2.4. О хомонимичним паровима устаљених скупова речи у српском језику може се говорити, како смо већ рекли, уколико фраземе истог лексичког састава имају другачија значења, као нпр. *скидаїи звезде с неба* коме („чинити немогуће ствари за кога“), *скидаїи /све/ звезде (боїове //свеце) /с неба/* коме („псовати кога“), с тим што у другом случају имамо и две испустиве компоненте, као и једну варијабилну. Исто тако ако фразеологизацијом слободног споја речи настане везани фразеолошки скуп (тзв. глобални),¹⁴ онда би се та два скупа могла сматрати синтагматским хомонимима (уп. *їоказгаїи зубе* зубару и *їоказгаїи зубе* – „супротставити се коме“), како тврде неки проучаваоци фразеологије.

¹⁴ Подела на глобалне и компоненте фраземе извршена је у студији Д. Мршевић (1987).

Иначе, према мишљењу већине фразеолога, ретко-кад фразеолошка јединица може бити вишезначна, као нпр.: *їураїи* коме *шїо їог нос* („наметати што“ и „пребацити коме што“); *диїи* кога *на ноїе* („излечити кога“; „оспособити за живот“; „учинити кога борбеним“). Тако би пример из новинског наслова *Школсїво смо диїи на ноїе* (1. 3. 2004) могао бити на више начина тумачен, а реч је тврдњи бившег министра просвете.

3. Синонимични низови фразема

Премда се о синонимичним односима тешко може говорити у фразеологији¹⁵, ипак учожавамо да многе фраземе имају блиска значења која се описују одговарајућим, истим или семантички истоврсним лексемама (Мршевић: 1982). Уколико различите фраземе преносе сличне садржаје, са често различитом сликом у основи, односно другачијом мотивационом базом, оне могу формирати низове експресивних израза с одређеним општим значењем, тачније могу се груписати у тематско-семантичка поља.¹⁶

Тако се и опште значење „говорити о коме што ружно, лоше, грдити, псовати кога“ преноси великим бројем фразема у српском језику: *оїлесїи језиком* кога, *брусїи* зубе на коме, *исїцраїи усїа* с ким, *износїи* чији *їрљав веш*, *смејаїи се у лице* коме, *бацаїи дрвље* и *камење* или *бацаїи ваїру* на кога, *їрдиїи* (*їсоваїи*) на *їасја* кола (на *їасја усїа* //на *їасје* име //на *їасја* *їрескакала*) кога итд.

И семантичко поље „преварити, обманути кога“ покривено је у српском језику великим бројем фразема: (*за*)*мазаїи очи* (коме), *бацаїи їрашину* у очи коме, *вуїи за нос* кога, *їодмеїнуїи ноїу* коме, *їодмеїнуїи кукавичїе јаје*, *босїанцији красїавце їродаваїи*, *їродаїи рої за свећу*, *їродаваїи маїлу*, *навуїи на їанак лед*, *скуваїи*, *закуваїи кашу* коме, *замесїи їоїачу* (*колач*) коме, *заїржиїи чорбу* коме, *їревесїи жедної їреко воде* итд. Исто тако за сликање пљачке, чијег осиромашења постоји низ сликовитих фразема: *довесїи* кога *до їросјачкої шїїаїа*, *одераїи* коме *кожу с леђа*, *осїавїи* *країких рукава* кога, *свуїи* кога *до їоле коже*, *скинуїи* коме *каїуї с леђа* и др.

Примећујемо да велики број фразема из ових поља (која би се могла објединити у шире семантичко-тематско поље за представљање интерперсоналних односа) има у свом саставу тзв. соматску лексику. Међу њима су фраземе с именском компонентом *рука* различитих семантичких

¹⁵ Неки сматрају да нема синономије међу фраземама, будући да је свака за себе јединствена семантичка целина, а да може понети и различита стилистичка обележја или бити функционално оптерећена. Детаљна стилистичка анализа фразема извршена је у књизи Вакурова (1983).

¹⁶ Такву типологију фразема за сликање интерперсоналних односа извршила сам у раду (Ружић: 2010).

вредности (*пружишчи руку* коме¹⁷, *дићи руке* од кога, *пројусчиши кроз руке //шаке* кога)¹⁸, као и оне с лексичком компонентом *леђа*, која се појављује када је конотирана чија издржљивост или незаштићеност (*подмешинуши своја леђа* за кога, *забоси нож у чија леђа* или *шшишиши, чувашчи леђа* коме итд.). Разним фраземама с именском компонентом *ноћа* на једној страни конотирано је давање потпоре коме, а на другој страни понижавање кога или прављење сметњи коме (*посиавиши кога на ноће*, *сиавиши кога под ноће*, *пасиши коме пред ноће*, *подмешинуши ноћу* коме¹⁹). Фраземама с компонентама *лава* може бити конотирано изазивање, нервирање кога (*појешчи се на лаву* коме) или угрожавање чијег живота (*радиши коме о лави*, *доћи лаве* коме), док компонента *нос* може мотивисати фраземе којима се изражава негативан однос према коме (*показашчи коме /дуї/ нос*, *напирљашчи коме нос*, *радиши шшо* коме *уз нос*, *вући за нос* кога, *гаши коме по носу*).

4. О изменама фразема

4.1. С обзиром на напред истакнута обележја фразема, затим њихову углавном једнозначност, репродуктивност, познатост, интернационализацију,²⁰ разумљиво је што су ограничене могућности мењања састава и структуре израза, премда уношење извесних измена у одређеним контекстима може бити прихватљиво, а фразеолошки модели могу бити продуктивни за стварање нових фразема.²¹ Нека истраживања у руској фразеологији посвећена су нормирању у овој области, па је извршена и типологија формалних одступања фразеолошких јединица од норме (Ицкович, Шварцкопф: 1984).

У нашој литератури готово да нема радова у којима би се расправљало о непримереној употреби или о нормативном статусу измењених фразема, какве иначе налазимо највише у штампаним медијима.²² Мно-

¹⁷ Фразема *пружишчи руку* коме има више значење, према Матешићевом Речнику, па стога није оправдана њена употреба у новинском наслову: *Пружшице руку новом колеџи* (Дневник, 29. 2. 2004).

¹⁸ Д. Мршевић (2008) сматра да такве фраземе које улазе у поље *пирешче* (кажњавања батинама) често потичу из жаргона.

¹⁹ У изузетно инспиративној студији М. Шипка (2001) тумачи овакве фраземе мотивисане гестовима или мимиком.

²⁰ О процесима интернационализације, развоју међујезичких фразеолошких парова, фразеолошким позајмљеницама подрбно је писао Солодухо (1982).

²¹ О структурно-семантичком моделовању фразеолошких скупова речи говорио је Мокиенко у својој значајној монографији *Словенска фразеологија* (1980. и 1989), где је на основу тих модела извршио типолошку анализу фразеологије у словенским језицима.

²² Испитујући могућности мењања глаголских облика у фраземама, утврдила сам да многе имају попутну темпоралну парадигму, док за неке важи непарадигматичност или

гобројни примери из новинских наслова откривају непознавање значења изворног фразема, њихово неадекватно уклапање у контекст, као и неприхватљиво мењање лексичког састава или комбиновање са семантички некомпатибилним лексемама: *Нема више огрешених руку* (Дневник, 29. 2. 2004, кад је Коштуница изабран за председника Србије); *Дуља рука земунској њодемља* (Експрес политика, 10. 3. 2004, а реч је о убиству председника З. Ђинђића); *Кандидат ДОС-а на клецавим нојама* (Блиц, 24. 12. 2003); *Врбаски канал из Пандорине кућије* (Грађански лист, 12. 11. 2003, а реч је запуштеном каналу пуном смећа); *Губер краћи од њојулизма* (Дневник, 29. 2. 2004, а у питању су нереални захтеви европских држава).

5. Закључци

5.1. Како смо видели, логичко-семантички концепт каузације (каузативних радњи и стања у којима се може наћи пацијенс, односно доживљавач истих) у српском језику може бити изражен и фразеолошким, експресивним језичким јединицама, с одређеним лексичким саставом и семантичком структуром, што је овом приликом илустровано мањим бројем примера.²³ Испитана је међуусловљеност тих обележја тако да су формиран парови или низови фразема на основу семантичке конвенције, различитости или блискости.

Пошто је фразеологија у великој мери одраз мишљења и односа према нејезичкој стварности, у фразеолошком слоју као делу целокупног речничког фонда једног језика, могуће је сагледати, како тврде фразеолози, какво је вредновање појава у датој језичкој заједници, у крајњој линији, како су метафоризоване представе о човеку и свету који га окружује. Управо зато је потребно не само чувати то језичко благо него и добро владати својом фразеологијом и искоришћавати њен потенцијал онако како је то примерено информативно-комуникативним захтевима текста, а да при том могуће модификације и варирања фразема и других устаљених израза буду у складу и са језичким закономерностима, и са поруком која се њима преноси. У нашим новинама то није увек тако, чему треба посветити више пажње у будућим истраживањима.

ограничена мобилност, што је условљено највише семантичким потенцијалом (Петровић: 1984).

²³ У раду са Међународног скупа слависта у Београду представила сам преко 200 фразема из те групе на фразеолошкој лествици српског језика и закључила да две трећине чине фраземе с општим значењем „човек свесно чини што на чију штету“ (Ружић 2010: 402).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БАКУРОВ, В. Н. (1983). *Основы стилистики фразеологических единиц*. Москва: Изд. Московского университета.
- ЖУКОВ, В. Н. (1978). *Семантика фразеологических оборотов*. Москва: Просвещение.
- ЗГУСТА, Л. (1991). *Priručnik leksikografije*. Sarajevo: Svjetlost, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- ИЦКОВИЧ, В. А., Шварцкопф, Б. С. (1983). К типологии формальных отклонений от фразеологической нормы. *Литературная норма в лексике и фразеологии*. Москва: Наука.
- МАТЕŠIĆ V, J. (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Загреб: Школска књига.
- MENAC, A., (2007). *Hrvatska frazeologija*. Zagreb: KNJIGRA.
- MILOSAVLJEVIĆ, Vilijams-Milosavljević (1995³): *Srpsko-engleski rečnik idioma*. Београд: СКЗ.
- МОКИЕНКО, В. М. (1989²). *Славянская фразеология*. Москва: Высшая школа.
- МРШЕВИЋ РАДОВИЋ, Д. (1982). Фразеолошка јединица и њен синоним. *Зб. реферата НСС у Вукове дане* 12:123–130.
- МРШЕВИЋ РАДОВИЋ, Д. (1987). *Фразеолошке глаголно-именичке синтаксе у савременом српскохрватском језику*. Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета.
- МРШЕВИЋ РАДОВИЋ, Д. (2008). О утицају жаргонске лексике на стандардну фразеологију. *Зборник Института за српски језик САНУ I*. Београд: 343–350.
- ПЕТРОВИЋ, В. (1984). О мобилности глаголских облика у фразеолошким изразима. *Научни саставанак слависта у Вукове дане*. 14/2: 113–121.
- ПЕТРОВИЋ, В. (1989). *Новинска фразеологија*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.
- ПЕТРОВИЋ, В. (1989). Новинска фразеологија између традиције и супкултуре. *Јазиком и културом*. *Зборник на Ђуrowи*. Скопје: 133–139.
- ПЕТРОВИЋ, В. (1997) Употреба фразе у публицистичком стилу. *Зборник радова са савештовања Култура језика*. Нови Сад: 14–19.
- ПРЋИЋ, Т. (1997). *Семантика и прагматика речи*. Сремски Карловци, Нови Сад: Изд. књижарница З. Стојановића.
- РУЖИЋ, В. (2010). Међуљудски односи на фразеолошкој лествици српског језика. *Научни саставанак слависта у Вукове дане*. 39/1: 387–404.
- СОЛОДУХО Э. М. (1982). *Проблемы интернационализации фразеологии*. Казань: Изд. Казанского университета.
- ШИПКА, М. (2001). Frazemi gestovno-mimičkog porekla. *Јужнословенски филолоџ*, LVII, 41–52.
- ШИПКА, Д. (1998): *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Нови Сад: Матица српска.

Vladislava Ružić

**THE REQUIREMENTS OF GRAMATIC
AND SEMANTIC PHRASEMES IN SERBIAN**

Summary

The paper focuses on the major relevant semantic and grammatical features of phrasemes used in the Serbian language for denoting interpersonal relations, mainly those involving another person or directly affecting the other person. The phrasemes within the given semantic field are characterized by a rich set of semantic relations, primarily conditioned by their grammatical structure and lexical content, which determine the context of their occurrence, also highly relevant for the characterization of these expressions. The paper shows the importance of knowing the original forms and meanings of phrasemes for mastering one's native language phraseology, because, as can be seen from the language of our daily press, the structure and composition of phrasemes are undergoing significant changes, or the phrasemes are used in inadequate contexts.

СРЕТО ТАНАСИЋ*

Институт за српски језик САНУ, Београд

ВЕЗНИЧКА И ПРИЛОШКА УПОТРЕБА СПОЈЕВА
*ТЕК ШТО, САМО ШТО, ТАМАН ШТО***

У раду се говори о спојевима партикула *шек*, *само* и *шаман* са везником *што*. Наиме, већ је познато у научној литератури да се ови спојеви јављају у функцији везника зависних временских реченица. Међутим, исти ови спојеви могу да се јављају и у функцији прилога у реченици. Тако се показује да се ради о хомоформним спојевима који служе за попуњавање празнина у језичком истему.

Кључне речи: српски језик, синтакса, везнички спојеви, прилози, прилошки спојеви.

У савременом српском језику не увећавају се само категорије пунозначних ријечи, него и оне непунозначних – систем предлога, систем везника. Везнички систем се богати и тако што се просте везничке ријечи *што* (и *га*) појављују у спојевима с другим врстама ријечи. Рецимо, данас се употребљава на цјелокупном српском говорном подручју сложени везник *након што*, настао као спој предлога и везника, мада га старије граматике не спомињу¹. Ивана Антонић у својој монографији о временској реченици га наводи и истиче да је ријеч о везнику који се појавио у новије вријеме и има синонимну улогу с временски употријебљеним везником *дошто* (Антонић 2001: 133–134)². Сложени везници се могу образовати и са партикулама као што су *шек*, *само*, *шаман*, гдје се оне спајају са семантички неспецификованим везником *што* па добијамо

* sreto.tanasic@isj.sanu.ac.rs

*Рад је настао у оквиру пројекта 178021 „Опис и стандардизација савременог српског језика који у целини финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ Не спомиње га, рецимо, граматика СТЕВАНОВИЋ 1991, али се јавља у граматички Станојчић и Поповић 2005 (317), те у граматички МРАЗОВИЋ 2009.

² Тај везник се наводи и у монографији РАДОВАНОВИЋ 1977, I, стр. 107, уз напомену о његовој распрострањености.

сложене везничке изразе *ѿек шѿо*, *само шѿо*, *ѿамаман шѿо*. У оваквим случајевима „партикула своје прагматичко-семантичке карактеристике подређује синтаксичким, јер му примарна постаје партиципација у граматичкој функцији везивања, односно синтаксичко значење субординације“ (КОВАЧЕВИЋ 1998: 252).

Партикуле *ѿек*, *само* и *ѿамаман* могу да истичу временску страну садржаја реченице, захваљујући својој семантици блискости, ограничавања. И спојеви везника *шѿо* са овим партикулама добијају ту значењску компоненту. Често се ти спојеви јављају у функцији временског означавања. Тако се и у *Речнику срѿској језика* указује да овај спој има то значење: *чим, како, након (за означавање блиске ѿрошлосѿи или будућносѿи)* – **тек 3**. За *само шѿо* наводи се слично: истиче се да значи исто што и *ѿек шѿо 3*, а и за *само само* се везује значење слично: *за изненадностѿ и исѿовременосѿ: ѿај час, ѿоја ѿренуѿка, одједном, неочекивано* – **4. а**. Уз *ѿамаман* такође се говори о блискости, просторној и временској – **(1)**, али се не доводи у везу са везником *шѿо* (НИКОЛИЋ 2007).

Наша стручна и граматичка литература ове везничке конструкције наводи међу временским везницима. Граматика СТЕВАНОВИЋ 1991 има један примјер са *ѿек шѿо*, али не спомиње овај везник посебно, него је тај примјер наведен са оним примјерима који се наводе уз везник *ѿек* (стр. 881), а граматика МРАЗОВИЋ 2009 наводи *само шѿо* и *ѿек шѿо* као везнике за радњу која се десила прије радње надређене клаузе (591). И у граматици СТАНОЈЧИЋ и ПОПОВИЋ (317) наводе се временски везници *само шѿо* и *ѿек шѿо* са специфичним значењем: означавају да је „стање настало реализацијом ситуације временске реченице једва започело кад се јавила неочекивана ситуација означена вишом реченицом“. Ивана Антонић у књизи о временској реченици наводи *ѿек шѿо* и *само шѿо*. Она за *само шѿо* истиче да га у везничкој функцији не наводе ни речници ни граматике савременог српског језика, да га ни у њеној грађи нема, али сматра да је он ипак присутан у говорном језику (АНТОНИЋ 2001: 138). У савременом српском језику није непозната ова конструкција, а јавља се и веза *ѿамаман шѿо*. Милош Ковачевић наводи сва три та сложена везника (КОВАЧЕВИЋ 1998 и КОВАЧЕВИЋ 2008), а и моја грађа их све потврђује.

Овдје се, дакле, ради о спојевима партикуле и неспецификованог везника. Поставља се питање да ли увијек у формирању заједничког значења таквог споја главну улогу има тај везник, тј. да ли се увијек добија сложени везник или тај спој може имати и другачије значење, нпр. прилошко. Тиме ћу се бавити у наставку рада.

Кад се нађу у сложеној реченици без других везника временских, ови спојеви служе као везничко средство са горе наведеним значењима:

[1] *Само шѿо* сам стигла кући, зазвонио је телефон (АНТОНИЋ 2001: 139).

Само шѿо сам се окренула, он нагло отвара врата на сувозачевом месту.

Тек шѿио се пробудила, протрала је очи и одмах погледала... (Корпус: С. Ђоровић)³.

Тек шѿио је то изговорио, угасила су се у сали светла (АНТОНИЋ 2001: 138; Медаковић).

Таман шѿио би се вратила из бијела свијета..., поново би хтјела да путује (КОВАЧЕВИЋ 1998: 253; Мироје Вуковић).

Овакве реченице се сматрају за временске: *само шѿио*, *ѿек шѿио* и *ѿаман шѿио* су у позицији временског везника и зато их новије граматице и стручна литература третирају као сложене везнике.

Међутим, не јављају се овакви спојеви увијек у функцији зависног временског везника. Познато је да се зависни везници јављају само у зависносложеним реченицама гдје везују зависну клаузу за управну. Они се не јављају у функцији повезивања чланова унутар просте реченице. Ако се ту појаве, очито да такви спојеви имају другу функцију. Навешћемо неколико примјера у којим се овакви спојеви јављају управо у простој реченици.

- [2] 1. *Тек шѿио* су се ране заклопиле, / па се бојим, да се не позледе (Корпус: Ј. Суботић, *Ејске ѿјесме*).
2. Но *ѿек шѿио* се одвојила неколико корачаја, па се већ покаја (Корпус: С. Ђоровић, *Приповејке*).
3. Неколико месеци раније не бих се смео упутити у Сијера Морену, али тада *ѿек шѿио* су били обесили два Зотова брата (Корпус ДВ).
4. У глави младе даме *ѿек шѿио* су се распршили снови о певачкој каријери ... (Корпус).
5. Бранко је у то време био председник града и под његовом владом *ѿек шѿио* су биле завршене саобраћајне петље (Корпус ДВ).

У овим примјерима конструкције са *шѿио* указују на временски моменат скорог претхођења, радња исказана у предикату је недавно, сасвим скоро, извршена; ове конструкције би се могле замијенити прилогом *исѿиом*. Зато би требало рећи да оне ту имају функцију прилога. Будући да хомоформни прилози често имају и модално значење, они могу имати и статус партикула; ја у овом раду користим термин прилози. Овдје треба посебно скренути пажњу на прва два примјера: ту се спој *ѿек шѿио* налази у једној клаузи сложене реченице. Ради се о независносложеним реченицама, гдје се на почетку једне (прве) клаузе налазе ови спојеви. И ту није спорно његово прилошко значење.

Ови спојеви партикула и везника *шѿио* јављају се у оквиру просте реченице и са другачијим значењем гдје није временски моменат у првом плану, како је у следећим примјерима:

³ Грађа са ознаком Корпус потиче из корпуса који ми је уступио колега Ђорђе Оташевић, на чему му овом приликом најљубазније захваљујем.

- [3] 1. ... Наста скочи па *само шћо* дограби мараму и обу папуче па готово слете на сокак... (Корпус: И. Вукићевић).
 2. Понекад наред друма и равна пута скрхају му се кола у парчиће и *шћек шћо* се он жив искобеља (Корпус: И. Вукићевић).
 3. *Само шћо* шапуће (Николић 2007).

У овим примјерима конструкције са везником *шћо* имају различита прилошка значења, не би се могла парафразирати истим прилогом. Рецимо, у другом и трећем примјеру најприближније значење овим спојевима било би значење прилога *једва*, како се и објашњава за трећи примјер у рјечнику Николић 2007.

Конструкције *само шћо* и *шћек шћо* јављају се у прилошкој функцији у једном случају уз негирани глагол у предикату. Такви примјери се јављају и у савременом српском језику:

- [4] 1. Корпус генерала Преображенског *шћек шћо* није стигао да нам помогне (Корпус: Растко Васић).
 2. Турци *само шћо* нису ударили, рече Добросав (Исто).
 3. Ускоро ће и сванути, сунце *само шћо* се није појавило иза брада.
 4. Кад тропско време „окује“ престоницу, Ада Циганлија *само шћо* не потоне у Саву од великог броја посетилаца (Ковачевић: 2008).
 5. Твоје усне насмејане / *само шћо* не проговоре.
 6. Дете је гледа и *само шћо* не каже: гладан сам.

Као што се види, и у овим примјерима се ови спојеви јављају у склопу просте реченице. Данас је уобичајенија конструкција *само шћо* са оваквим значењем. У неким примјерима се говори о блискости догађања онога што се исказује предикатом без извјесности да ће се и догодити (1–3); у другим се истиче *блиска моућносћ* да се деси оно што се исказује глаголом у предикату (4–6). Николић 2007 ову конструкцију са негираним глаголом подводи под изразе.

Нешто другачија ситуација је у следећим примјерима

- [5] 1. На нишком фестивалу *само шћо* ми није пукао филм (Ковачевић 2008: Национал).
 2. У једном тренутку Бодирога *само шћо* није заплакао (Ковачевић 2008): Вечерње новости).
 3. Јуче дуго није било аутобуса и *само шћо* нисам закаснио на авион.

Ни овдје се не би могло говорити да је ријеч о временском значењу сложеног прилога, прије би се опет говорило о значењу које је блиско значењу прилога *замало*, *умало*. Ови примјери се разликују од оних у претходној групи по томе што се у њима информисе о радњи која се *дефинитивно* није десила, али која се *замало* није десила, док се у примјерима из прве групе не види такав смисао који би проистацао из ове прилошке конструкције.

Како се види, конструкције *ѿек шѿѿо, само шѿѿо* и *ѿаман шѿѿо* у српском језику могу имати различите функције: функцију временског везника и функцију прилога. Ради се, дакле, о хомоформним спојевима.

Ивана Антонић у својој монографији наводи реченице са спојем *само шѿѿо* у једној клаузи и временским везником *кад* у другој клаузи: *Само шѿѿо* је проговорио *кад* је, играјући се у бачвари, чекићем ударио у чеп велике бачве у врењу (АНТОНИЋ 2001: 139; Ћосић). Она истиче да се овдје на први поглед чини да су у вези двије клаузе са својим везницима. Међутим, она одбацује такву могућност и каже да спој *само шѿѿо* ту нема везничку функцију, да је ту присутан само везник *кад*. Она истиче да се, под условом да је у временској клаузи глаголски облик с обиљежјем динамичности, какав је аорист, додатно јавља и значење изненадности (139)⁴. Овакве реченице, са спојевима *ѿек шѿѿо, само шѿѿо, ѿаман шѿѿо* у једној клаузи и везником *кад* у другој нису ријетке у савременом српском језику. Више пажње посветио им је Милош Ковачевић у једноме раду (2008). Ту је он дозволио могућност да се и у таквим реченицама ови спојеви остварују као везници, утврдивши и распоред клауза: да везник *кад* долази увијек испред друге клаузе, те да се у овим реченицама остварује значење изненадне преурањености (69). Тако је у следећим његовим примјерима: *Само шѿѿо* је био свео очи *кад* [се појави] Милица. *Само шѿѿо* се засутони, *кад* Тодор, Јован и Драгутин, три вука Милосавина, запјеваше ... (КОВАЧЕВИЋ 2008: 67). Истина, и у томе раду се даље наводе случајеви када ови спојеви нису на почетку, већ у средини прве (управне) клаузе па аутор на основу тога изводи закључак да је тада посриједи временска реченица, из чега даље слиједи да се ради о временским реченицама и кад су ови сложени спојеви на почетку прве клаузе (71). Имајући у виду чињеницу да се овај спој јавља неспорно и са прилошким значењем како у простим, тако и у сложеним реченицама (в. и примјере 1 и 2 у [2], а већи број у КОВАЧЕВИЋ 2008), чини се да је у овоме случају ван сваке сумње да се ради о временским реченицама с везником *кад* и кад се ови сложени спојеви партикула и везника *шѿѿо* нађу на почетку прве клаузе. Тако се може утврдити распоред спојева *ѿек шѿѿо, само шѿѿо* и *ѿаман шѿѿо* у везничкој и прилошкој функцији: У везничкој су само онда кад стоје на почетку једне клаузе, а друга клауза која је с њима у вези нема никакав везник.

На крају се може рећи следеће. У савременом српском језику попуњавају се поједине језичке категорије. Уочено је да се попуњавају празнине у систему предлога, у систему везника – углавном тако што се образују сложени предлози и сложени везници. Тако се везник *шѿѿо* јавља у

⁴ О исказивању значења изненадности говорила је прва Ксенија Милошевић у једноме раду, гдје не уводи у разматрање и реченице са спојевима *ѿек шѿѿо, само шѿѿо*, али има неке примјере гдје се у управној клаузи појављује *ѿек* (МИЛОШЕВИЋ 1982).

спојевима и са партикулама *ӣшек*, *само* и *ӣшаман*. О везничкој функцији ових спојева већ се говорило у нашој граматичкој и научној литератури. У овој раду је показано да су то хомоформни спојеви – поред везничке они могу имати и прилошку функцију. Када се јављају као прилози с временским значењем, слични су везницима: имају значење блискости и при томе уносе извјестан модални однос. А ту компоненту уносе партикуле које творе речене спојеве с везником *ӣӣо*. Дистрибуција ових прилошких спојева је релативно слободна – могу доћи у било коју позицију у реченици, по правилу испред предиката или дијела предиката. У монопредикатској реченици, ако није парцелизована, увијек имају прилошку функцију. Прилошку функцију имају и у клаузама независно сложене реченице. Њихово везничко и прилошко значење теже се диференцира у зависно сложену реченицу. У случају када се ови спојеви нађу у зависно сложену реченицу на почетку клаузе која према себи има другу клаузу без везничког средства, они нужно имају везничку функцију. У случају, пак, када се ови спојеви нађу у клаузи према којој долази клауза с правим временским везником, они имају прилошку функцију, било да су на почетку, било да су унутар клаузе. Рад је показао такође да ови спојеви ван везничке позиције немају увијек значење временског прилога, већ могу имати и другачије.

ЛИТЕРАТУРА

- АНТОНИЋ 2001 – Ivana Antonić, *Vremenska rečenica*, Sremski Karlovci – Novi Sad.
- КОВАЧЕВИЋ 1998 – Милош Ковачевић, *Диференцијација ӣар̄ӣӣкула и хомоформних (дијелова) везника*, М. Ковачевић, *Синтакса сложене реченице у српском језику*, Београд, 246–257.
- КОВАЧЕВИЋ 2008 – Милош Ковачевић, *Сложене реченице с везницима на ӣочет̄ӣку и зависне и главне клаузе*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 37/1, Београд, 61–74.
- МИЛОШЕВИЋ 1982 – Ксенија Милошевић, *Један функционално неиздиференцирани/комбиновани ӣӣӣ односа у сложену реченицу у српскохрватском језику*, Македонски јазик XXXII–XXXIII, Скопје, 465–476.
- МРАЗОВИЋ 2009 – Pavica Mrazović u saradnji sa Zorom Vukadinović, *Gramatika srpskog jezika za strance*, Sremski Karlovci – Novi Sad.
- НИКОЛИЋ 2007 – Мирослав Николић (Ред.), *Речник српскога језика*, Матица српска, Нови Сад.
- РАДОВАНОВИЋ 1977 – Milorad Radovanović, *Imenica u funkciji kondenzatora rečeničnog značenja I*, Зборник за филологију и лингвистику XX/1–2, 63–144; II, Зборник за филологију и лингвистику XX/ 3–4, 81–160, Матица српска, Нови Сад.

СТАНОЈЧИЋ И ПОПОВИЋ 2005 – Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *Грамматика српскога језика*, десето издање, Београд.

СТЕВАНОВИЋ 1991 – Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II. Синтакса*, пето издање, Београд.

Срето Танасич

СОЮЗНОЕ И НАРЕЧНОЕ УПОТРЕБЛЕНИЕ СОЧЕТАНИЙ *ТЕК ШТО, САМО ШТО, ТАМАН ШТО*

Резюме

В современном сербском языке отдельные языковые категории пополняются. Замечено, что пополняются пустые места в системе предлогов и в системе союзов – в основном с помощью образования сложных предлогов и сложных союзов. Таким образом, союз *што* встречается в сочетаниях с частицами *тек*, *само* и *таман*. О союзной функции данных сочетаний уже было речи в нашей грамматической и научной литературе. В нашей работе показано, что в данном случае речь идет об омоформных сочетаниях – наряду с союзной, они могут обладать и наречной функцией. Когда они выполняют функцию наречий с временным значением, и тогда они похожи на союзы: в таких случаях у них наличествует значение близости и при этом у них появляется определенное модальное отношение. Данный компонент придают частицы, образующие названные сочетания с союзом *што*. Дистрибуция данных сочетаний в монопредикативных предложениях относительно свободна. Они могут занимать любую позицию в предложении, как правило перед предикатом или перед частью предиката. Кроме того, в монопредикативном предложении, если оно не образовалось в результате парцелляции, они всегда обладают наречной функцией. Такая функция имеется у них и в клаузах сложносочиненного предложения. Когда данные сочетания занимают место в начале клаузы сложноподчиненного предложения, напротив которого имеется другая клауза без соединительного союзного средства, то такие сочетания необходимо обладают союзной функцией. Если же такие сочетания входят в состав клаузы, напротив которой имеется клауза с подлинным временным союзом, в таком случае они – несмотря на позицию, наличную в своей клаузе, даже в ее начале – обладают наречной функцией. В данной работе также показано, что в данных сочетаниях, кроме союзной функции, имеются случаи отсутствия значения временных наречий, т.е. они могут обладать и другими значениями.

ГОРДАНА Р. ШТАСНИ*

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

СЕМАНТИЧКО-ДЕРИВАЦИОНИ ПОТЕНЦИЈАЛ ГЛАГОЛА ОСНОВНИХ ФИЗИОЛОШКИХ СТАЊА**

У оквиру семантичке класификације глагола издваја се тематска група глагола са значењем основних физиолошких стања и процеса. У семантичкој структури глагола овога типа налазе се компоненте значења које се односе на процесе својствене живим организмима, као и на механизме који регулишу животне процесе. На основу деривата реализованих у оквиру семантичко-деривационог гнезда са одговарајућим глаголом као мотивном речју указано је на семантичко-деривациони потенцијал прототипичних глагола из ове тематске скупине – *дисајџи* и *јесјџи*.

Кључне речи: српски језик, глаголи основних физиолошких стања, семантичко-деривациони потенцијал.

1. У семантичкој структури глагола са значењем основних физиолошких стања и процеса заступљене су компоненте значења које се односе, у првом реду, на процесе својствене живим организмима са физичким и хемијским факторима одговорним за настанак, развој и ток живота, као и на механизме који регулишу животне процесе.¹ Типичан субјекат ових глагола је, дакле, живо биће, а особина лице /+/ подразумевана је јер

* gordanastasni@yahoo.com

** Рад је изложен на научном скупу *Грамајџика и лексика у словенским језицима* 14–16. септембра у Новом Саду и Београду.

¹ Према семантичкој класификацији глагола Б. Тошовића, глаголи физиолошких радњи (*јесјџи*, *јџијџи*, *кашљајџи*, *дисајџи*) припадају великој семантичкој скупини глагола радњи где спадају, поред наведених, и глаголи механичких радњи, глаголи интелектуалних радњи и глаголи деловања. Он разликује и глаголе стања, а међу њима су и глаголи физиолошких стања (*сјајџијџи*, *глаговџијџи*, *дебљајџи се*) (Тошовић 1998: 118).

се физиолошки процеси одвијају у свим живим бићима, од најједноставнијих вируса до сложених вишећелијских организама какав је човек.

Управо захваљујући овом својству, глаголи физиолошких стања семантички су сродни са егзистенцијалним или глаголима постојања.² У логичко-појмовном смислу глаголи физиолошких стања, у ствари, изражавају основни услов за живот, егзистенцију. Преплитање семантичких компонената постоји и са глаголима перцепције, као и са глаголима чија је основна концептуална вредност *желећи* или *хитећи*. Наиме, чула су најаутономнији систем зато што се перцепција дешава сама од себе, независно од активности других система.³ Мање аутономни су физичка делатност и жеље. Најпростије жеље могу да буду условљене чулима. Тако је, на пример, жеља за храном условљена потребом организма.

Представницима ове семантичке скупине можемо сматрати глаголе који у основном значењу имају заједничку архисему која би се могла означити као ‘имати потребу (за) или манипулисати супстанцом неопходном за живот’, на пример: *дисаћи* → *увлачићи* у себе или *избацаиваћи* из себе (кроз нос или уста) *ваздух*; *јесћи* → *жвакаћи* и *ћућаћи*, *узимаћи* као храну.

Основна разлика између ових глагола успоставља се на основу критеријума аутоматизма и вољности вршења радње исказане глаголом. Стога је глаголом *дисаћи* изражена радња која се одвија аутоматски, а глаголом *јесћи* вољна радња. Са семантичко-деривационог становишта, номинација механизма којима се регулишу животни процеси и стања двојака је: именичка (нпр. *жеђ*, *лаг*) и глаголска. Зато се глаголи који могу да припадају овој семантичкој групи реализују као просте или као деривирани лексеме (нпр. *јесћи* и *лаговаћи*).

2. На основу деривата реализованих у оквиру семантичко-деривационог гнезда са одговарајућим глаголом као мотивном речју проценили смо њихове семантичко-деривационе могућности. У анализу су укључени деривати из семантичко-деривационог гнезда прототипичних глагола за ову семантичку скупину *дисаћи* и *јесћи* преузетих из *Семантичко-деривационог речника* (2006).⁴

² Постојање које се односи на човека (као и на сва остала бића, тј. именице с обељежјем живо /+/, специфично је по томе што се реализује кроз два вида: као тзв. *физиолошко постојање*, својствено само живим бићима, и као тзв. *ојшти постојање*, својствено свим именицама (тј. реалијама које оне означавају) (Лазич-Коњик 2010: 23).

³ Изузетак чине они случајеви када хоћемо нешто да сазнамо и када актом воље доводимо одговарајући орган у такво стање да пријем информације постаје могућ.

⁴ И глагол *ћући* може се сматрати типичним за ову семантичку скупину глагола. Међутим, семантичко-деривациона анализа овога глагола није посебно представљена у раду због тога што су глаголи *јесћи* и *ћући* са идентичним морфолошким обележјима и веома сличним семантичким и деривационим особинама.

У појмовној хијерархији ове тематске скупине највиши степен типичности могао би се приписати глаголу *дисајти*.⁵ Процес дисања својствен је свим облицима живота: од најосновнијег облика ћелија (ћелијско дисање) преко биљака и животиња до човека. Дисање је основни и примарни услов за живот. Дисати значи живети.

3. Глагол *дисајти*. Полисемантичку структуру глагола *дисајти* можемо објаснити метонимијским преносом номинације.⁶ Секундарна значења су у изразитој логичкој вези са основним значењем глагола *дисајти* и практично остају у истом појмовном домену. Деривати су се развили из примарног значења глагола *дисајти*, преношењем целокупног семантичког садржаја творбене основе у првостепене деривате. Стога су првостепени деривати (глаголске именице, релациони и квалитативни придеви), у првом реду, граматички деривати.

Са ниским семантичко-деривационим потенцијалом су префиксирани творенице којима се спецификује значење глагола *дисајти*, као почетак радње (творбеним дублетима: *за-дисајти* и *про-дисајти*) или дуго трајање радње са сативном компонентом (*на-дисајти се*).

дисати, дишем импф. 1. интр. *увлачијти у себе или избацивајти из себе (кроз нос или усња) ваздух*. 2. медиј. *живејти, постојајти*. 3. медиј. *одавајти мирис, мирисајти*.

дис-ај м 1. *дах, удисај, издисај*. 2. *шум који одаје природу у њишини*.

дис-ајни, -а, -о *који се односи на дисање*.

диш-ни, -а, -о *који служи за дисање, дисајни, дисаони*.

диса-ње с гл. имен. ← дисати.

диса-они, -а, -о *који служи за дисање, који се односи на дисање*.

дис-кати, -ам импф., интр. дем. ← дисати.

0 глагол *дисајти*

Деривати првог степена

1<0 глаголска именица

1<0 квалитивни и релациони придев

1<0 глагол са деминутивним значењем

⁵ Глаголски деривати мотивисани именицом *дах* припадају истом семантичко-деривационом гнезду као и глагол *дисајти*. Међутим, имперфективни глагол *дахати* и не значи *дисајти* у физиолошком смелу, већ представља свесну манипулацију ваздухом, тј. испуштати из уста ваздушну струју управљајући је на нешто, некога; дувати и перфективни *дахнути* (1. интр. једанпут увући ваздух у груди и испустити га) има значење уже од значења глагола *дисајти* јер није ознака за целовит физиолошки процес; ни имперфективни глагол *дахати* не би се могао сматрати типичним представником глагола физиолошких стања: он даје квалификацију и уједно спецификује глагол *дисајти* са значењем убрзано и тешко дисати. Глагол *дахати* може се сматрати варијантним обликом глагола *дисајти*.

⁶ Постоји и другачије мишљење у вези са настанком секундарних значења глагола *дисајти*. Тако се према схватању И. Лазиф-Коњик, у основи трансформације дисати → живети налази механизам синегдохе (дисање као физиолошки процес који омогућава живљење, постојање) (2010: 48).

диска-ње с гл. имен. ← дискати.

дишн-ица ж (об. мн.) *оїранак душника, бронхија*.

дишњ-ак м терм. анат. *бронхија*.

дишнич-ки, -а, -о *који се односи на дишнице, бронхијални*.

дишнич-ни, -а, -о → дишнички.

Префиксирани глаголи

за-дисати, задисем пф., интр. *їочейїи дисайїи*.

про-дисати, продисем пф., интр. *їочейїи дисайїи*.

на-дисати се, надисем импф., интр. *їровесїїи дуже времена дишуїи, задовољїїи се дисањем*.

Деривати другог степена

2<1 глаголска именица

2<1 (диш-ни)

2<1 (диса-они)

именица < придева

Деривати трећег степена

3<2 (дишн-ица) релациони придев

придев < именице

Готово без деривације

задиса-ње с гл. имен. ← задисати.

3.1. Именички деривати глагола *дисайїи*. Творба девербативних именица очекивана је и системска појава, уз то и веома продуктивна у овом семантичко-деривационом гнезду. Најчешће су то деривати са значењем које је садржано у мотивном глаголу (*дисайїи, гахайїи*), или, другачије речено, то су глаголски облици у именичкој функцији. Такве су све глаголске именице изведене суфиксом *-ње*, који је са израженијом граматичком него лексичком функцијом.⁷

Реализовани дериват са суфиксом *-ај* има специфичније значење у односу на оне са суфиксом *-ње*. Именицом *дисај* изражава се једнократна, кратка и завршена радња. Како је његов семски састав богатији, он има и полисемантичку структуру. Секундарно значење развило се метафоризацијом и то специфичном, изазваном асоцијацијом акустичне природе (1. *гах, удисај, издисај*. 2. *шум који одаје їрирода у їишїи*).

Као другостепени именички деривати настале су и лексеме са анатомском терминолошком вредношћу. Оне су творбени дублети са различитим суфиксима: *дишн-ица* ж (об. мн.) *оїранак душника, бронхија*; *дишњ-ак* м *бронхија*.

3.2. Придевски деривати глагола *дисайїи*. Првостепени придевски деривати (*дисајни, дишни, дисаони*) директно су мотивисани глаголом *дисайїи*. Они се могу сматрати, такође, дублетним формама. На семантичком плану повезани су доминантном релационом компонентом, без

⁷ Према схватању Б. Тошовића, постоје облици који истовремено изражавају супстантивност (предметност) и вербалност (предикативност) и стога заузимају позицију између глагола и именице, односно налазе се у својој категоријалној зони. То су супстантоверби. Они представљају хибридни облик, категоријалну легуру (морфолошку симбиозу) именског и глаголског елемента. У категорију супстантоверба укључује четири врсте лексичко-морфолошких јединица међу којима су и девербативне или глаголске именице (*борба, очување, хогање*) (Тошовић 2002: 39).

обзира на то што дериват *дисајни* садржи и квалитативну значењску компоненту.

Мотивациони смер од глагола (мотивна реч) према придеву (мотивисана реч) није типична појава у деривацији (типично је да именица мотивише деривацију придева). Међутим, и ова врста семантичко-деривационог односа постиже одређени степен регуларности. Према схватању Б. Тошовића, глаголи служе за ознаку обележја као процеса (радње, стања, збивања), по чему су блиски придевима. Дакле, ове се две врсте речи разликују врстом обележја: глагол изражава процесуално предикатско обележје, а за придеве је карактеристична непроцесуалност (*жутио* лишће и лишће *жутии*). За глаголе је карактеристичан активитет, а за придеве пасивитет (Тошовић 1998: 116).

За сагледавање овога проблема још је значајнија напомена дата у *Семантичко-деривационом речнику* (2006: 152) и стога је наводимо у потпуности. У вези са придевом *дисајни* (исто важи и за друга два придева – *дишни* и *дисаони*), наводи се да је он „могао је настати од именице *дисај*; у том би случају сегментација била *дисај-ни*. Ми смо претпоставили настанак директно од глагола *дисајти*, и зато смо придев *дисајни* сегментирали *дис-ајни*; тиме смо претпоставили постојање творбеног форманта *-ајни*, који не бележе ни Бабић, ни Клајн, ни Д. Шипка. Ово смо учинили из два разлога: први је тај што придевом *дисајни* казана релација упућује на глагол *дисајти*, а не на именицу *дисај*, и други је тај што у списку речи на *-ајни* који нуди Обратни речник има придева према којима нема именица, нпр. *расјагајни*. Можемо додати да је оваква врста деривације уједно и последица семантичког састава самога глагола.

Системска творба (придев од именице) заступљена је код деривата трећег степена, који су, такође, дублетне варијанте са релационим значењем: *дишнич-ки* и *дишнич-ни*.

3.3. Деривати префиксираних глагола са мотивним глаголом *дисајти*. Префиксирани глаголи *задахнути* и *задахтајти* имају богатију деривацију од глагола *задисајти*. Разлог лежи у њиховој семантичкој структури. Наиме, мотивни глагол *дахнути* јесте вишезначна лексема. У примарном значењу он је у директној вези са процесом дисања. Као медијални глагол он се приближава глаголима промена – *одморити се* или *осејити олакшање*.⁸ У једном од секундарних значења глагол *дахнути* близак је и глаголима говорења *рећи с уздахом*, *ићи рећи*. Носилац наведених значења је човек. Међутим, у складу са својством дисања као општим својством живих бића оствариће се и секундарно значење засновано на метафоричном преносу са елементима персонификације (нпр. када је извршилац радње *вешар* или *биљка*).

⁸ Термин је преузет из: MRAZOVIĆ, 2009: 75.

Глагол *дахѣаѣи* није вишезначан, али у односу на глагол *дисаѣи* он има спецификовано значење – *убрзано и њешико дисаѣи* и експресивно – *брекѣаѣи, хукѣаѣи*.

4. Глагол *јесѣи*. Иако је глагол *јесѣи* вишезначан,⁹ за проблем којим се у овом раду бавимо важно је његово примарно значење које се диференцира на два сродна значења – физиолошко 1. а. *жвакаѣи* и *јуѣаѣи*, *узимаѣи као храну* и тада је он транзитиван са објекатском допуном у беспредлошком акузативу и имперфективан; и у значењу б. *обедоваѣи* када је двовидски глагол.

Показало се да је и деривација условљена овим морфосинтаксичким обележјима. Према мишљењу З. Тополињске, постоји зависност између структуре пропозиције, тј. валенције глагола и творбене деривације: „глаголски предикат који отвара синтаксичка (валенцијска) места за одређени тип аргумената, отвара истовремено иста таква места за исто маркиране деривате у творбеном систему датог језика (2006: 346).

Тако су се од глагола *јесѣи* на основу његовог примарног физиолошког значења развила се следећа микрогнезда.

а) Микрогнездо које се тиче саме радње и њеног квантитета:

јет-кати импф., тр. <i>мало-ћомало јесѣи</i> .	0 глагол <i>јесѣи</i> Деривати првог степена 1<0 деминутивни глагол
јетка-ње	Деривати другог степена 2<1 глаголска именица

И овде се деривациони процес завршава. Видимо да изостаје деривација, односно лексикализација именица типа *nomina agentis*, деадјективних именица и сличних деривата у којима је садржана семантичка компонента носиоца таквог стања или радње када је у питању квантификација радње са ознаком *мало* или *недовољно* или *ћовремено*.

б) Микрогнездо које се односи на субјекат/агенс који обавља радњу исказану глаголом:

јеш-ан , -шна, -шно <i>који мноћо једе, ћрождрљив</i> .	0 глагол <i>јесѣи</i> Деривати првог степена 1<0 квалитативни придев
јешн-ост ж <i>својсћво оноћа ко је јешан, ћрождрљивост</i> .	Деривати другог степена 2<1 деадјективна именица (од квалитативног придева)

⁹ Секундарна значења настала су метафоризацијом и то, чини нам се, асоцијацијом по функцији: 2. а. *ћрисиѣи, уједаѣи, боцкаѣи* (о инсектима). б. *дражисиѣи, шћићиѣи*. 3. *наћризаѣи, унишћаваѣи*. 4. а. *ћодриваѣи, ћодлокаваѣи*. б. *ћирошћиѣи, узимаѣи* (снагу, новац и сл.). в. *ћрисиѣи, мучићиѣи, секираѣи*.

Префиксирани деривати

пре-јешан, -шна, -шно *који је њревише јешан*. Пр1<1 квалитативни придев
прејешн-ост ж *особина онога који се њрејега*. 2<Пр1 деадјективна именица

И овде је заступљена специфична деривација, дакле, реч је о придевском првостепеном деривату са посебном квантитативном компонентом *мноћо* и *њревише*.

Бројнији су префиксирани деривати којим се спецификује или квалификује радња означена основним глаголом:¹⁰ а) завршеност (резултативност) радње: *до-јесћи* (перфективан и транзитиван) са значењем *њо-јесћи* (*њреосћали гео*), *довршићи* *јеђење*.

Истог је или веома сличног значења и префиксирани глагол *из-је-сћи* (перфективан и транзитиван: 1. *њојесћи до краја*), који у семантичкој структури не садржи компоненту за истицање количине (квантитативност). Међутим, помен *agentis изел-ица*, дериват другог степена, управо се заснива на тој семантичкој компоненти 1. *онај који мноћо јеђе, њрождрљивац*. Овај је дериват мотивисао и творбу релационог и квалитативног придева (трећестепеног деривата) *изјелич-ки*. Постоје и дублетне форме са истим деривационим устројством: 1<0 *изјеш-а*, 2<1 *изјеш-ан*, 3<2 *изјешн-осћ*.

Квантитативна компонента је садржана у глаголу *на-јесћи* (перфективан и транзитиван) 1. *даћи коме да јеђе (и њије) у количини већој од њоћиребне* и у имперфективном *најег-аћи* (се). Међутим овде изостаје лексикализација субјекта који то чини. Девербативном именицом као другостепеним дериватом *најесћ-О* реализовано је значење 1. *сићосћ, засићеносћ*. 2. *њрождрљивосћ, халаћљивосћ*. Ова именица има резултативно значење које се преноси из мотивног глагола и преко њега се приближава деадјективним.

Са резултативним значењем је и перфективни глагол *њо-јесћи* 1. *са-жвакаћи и њроћућаћи све, до краја*, чији је првостепени дериват, квалитативни придев, *њо-јешан* са значењем *који радо и мноћо јеђе, њрождрљив*. И у овом микрогнезду изостаје дериват са значењем помен *agentis*, а његову улогу у систему као да преузима адјектив.

Са правим квантитативним значењем у (из)вршењу радње означене мотивним глаголом јавља се префиксирани транзитивни глагол *њре-је-сћи* (*нахранићи коћа њреко мере*), медијални *њрејесћи се* и имперфективни и итеративни *њрејег-аћи* (се). Овим су глаголом мотивисани девербативна именица *њрејега-ње*, деадјективна именица *њрејеген-осћ* и глаголски придев трпни *њрејег-ен*. У свим дериватима доминантна су граматичка, док су лексичко-семантичка обележја периферна.

¹⁰ У раду наводимо само њихова примарна значења која су, дакле, у вези са примарним значењем мотивног глагола и деривате који су настали на основу тог значења.

Са волунтативним значењем је перфективни и медијални глагол *йри-јесѣти се – осеѣиѣти жељу* (за каквим јелом). Управо овај дериват илуструје битну разлику између глагола *дисаѣти* и *јесѣти*. Наиме, први не укључује моменат воље или жеље за вршењем радње, она је подразумевана када је реч о живим бићима. Други глагол, иако се њиме означава физиолошка радња која представља услов за опстанак живог бића укључује ову компоненту.

в) Деривати у функцији објекатске допуне глагола *јесѣти*

јело-о с а. *оно иѣо се жеде, иѣо служи као храна; йрехрамбени йроизводи сйремљени йако да се моју јесѣти*. б. *свако јесѣиво, йособно оно од која је сасѣављен обед*. в. *йрехрамбени йроизводи, храна*.

јест-иво с а. *јело*. б. *живоѣне намирнице, храна*.

0 глагол *јесѣти*

Деривати првог степена

1<0 именица (објекатска допуна глагола јести)

Као директна објекатска допуна уз глагол *јесѣти* функционише његов првостепени дериват са општим значењем *јел-о* односно *јесѣ-иво*. Ови су деривати са статусом хиперонима у односу на све лексеме које припадају овом појмовном домену. Напомињемо да се и квалитативни придеви посматрају као директни деривати мотивног глагола, а не као другостепени деривати именице *јело/јесѣиво*. Они су, такође, дублетне творбене варијанте: *јесѣ-ив* и *јесѣ-иван*. Лексикализована је и деадјективна именица као другостепени дериват *јесѣив-осѣ*.

0 глагол *јесѣти*

јест-ив, -а, -о *који је за јело, који се може јесѣти*.

јест-иван, -вна, -вно

Деривати првог степена

1<0 квалитативни придев

Дериват другог степена

јестив-ост ж *сѣање оноја иѣо је јесѣиво*. 2<1 (од квалитативног придева)

Префиксално-суфиксалном творбом као дериват првога степена настао је квалитативни двозначни придев *йо-једљив*. У примарном значењу он функционише као квалификација објекатске допуне глагола *јесѣти* 1. *који се може јесѣти, јесѣив*, а у другом секундарном значењу он је квалификација субјекта 2. *који мноѣо жеде, јешан*. Основним значењем мотивисан је дериват *йоједљив-осѣ*, деадјективна именица са значењем *свој-сѣиво оноја иѣо је йоједљиво*; секундарним значењем мотивисан је дериват, помен *agentis йоједљив-ац* (*онај који мноѣо жеде, изјелица*).

5. Закључак. Обележје аспекта, а још више семантичка структура анализираних глагола, утиче на њихову деривацију. Наиме, имперфективни глагол *дисаѣти* нема правог видског парњака, а од префиксираних

деривата једино су глаголи *загисаџи* и *џрогисаџи* перфективани и то почетно-свршени.

Међутим, глагол *јесџи* у деривационом систему има и глагол са итеративним и деминутивним значењем *јесџаџи* и деривате са резултативним и сативним значењем: *џојесџи*; *дојесџи* и *изјесџи*; сативно значење произилази из специфичних компонената значења и има већи семантичко-деривациони потенцијал што потврђују видски парњази: *најесџи* и *најесџаџи се*; *џрејесџи* и *џрејесџаџи се*, за разлику од, на пример, глагола *џојесџи* према којем не постоји имперфективно *џојесџаџи*.

Семантичко-деривационе особености глагола *дисаџи* и *јесџи* условљене су и дијатезом. *Дисаџи* као интранзитивни глагол има знатно скромнију деривацију од транзитивног глагола *јесџи* који има двоаргументну структуру (A/C+П+O).

У семантичко-деривационом гнезду глагола *дисаџи* изостаје творба именица типа *nomen agentis*, деадјективних именица, квалитативних придева, прилога. Овај је глагол семантички близак егзистенцијалним глаголима са једноаргументном структуром (C+П). Међутим, када је у питању глагол *дисаџи*, подразумеван је субјекат са обележјем живо /+/ што доводи до изједначавања на семантичком плану: *дисаџи* = *живесџи*. Блокирана је лексикализација вршиоца радње односно носиоца стања, с једне стране, јер је то опште својство свих живих организама, и са друге стране, таква се процес одвија аутоматски без воље или активности самога субјекта. У сфери вршења радње, заправо, и нема носиоца стања, нема субјекта.

Глагол *јесџи* има развијенију деривацију која је условљена његовом транзитивношћу и аргументском структуром. Субјекат ову радњу врши својом вољом. Стога је једно микрогнездо мотивисано потенцијалним агенсом, друго самом радњом, треће њеном објекатском допуном.

У семантичко-деривационим гнездима оба глагола подразумевање одређених невербализованих садржаја доводи до празнина у целокупном лексичком систему, па тако и у посматраном тематском окружењу углавном недостају именице типа *nomina agentis* за радње иманентне живом бићу (особа која дише, једе...). Међутим, глагол *јесџи* и у овом погледу испољава одређене специфичности. Компоненте са квантификативним значењем које се јављају у његовим дериватима и саме могу да успостављају опозитни парадигматски однос (*мало јести* и *онај који мало једе* и *мноџо јести* и *онај који мноџо једе*). У том пару немаркирани (неутрални) парњак је са компонентом мало јер квантификација типа *мало*, *ресџко*, *недовољно* у посматраном семантичко-деривационом гнезду блокира даљу деривацију, нема потенцијала, док квантификација типа *мноџо*, *чесџо*, *џревише* представља мотивацију за стварање нових деривата.

Са деривационог аспекта као заједничко обележје анализираних глагола показала се директна деривација придева мотивисана глаголом.

Овај вид деривације обично није системски, али је типичан за посматране глаголе, па и за ову семантичку скупину глагола с обзиром на то да су глаголи *дисати* и *јести* њихови типични представници.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- КЛАЈН, Иван. *Творба речи у савременом српском језику. Друџи гео Суфиксација и конверзија*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства и Институт за српски језик САНУ – Матица српска, 2003.
- КЛАЈН, Ivan. *Gramatika srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005.
- ЛАЗИЋ-КОЊИК, Ивана. *Етисџенцијални глаголи у српском језику (семантичка и деривациона анализа)*. Докторска дисертација. Нови Сад: Филозофски факултет. Одсек за српски језик и лингвистику, 2010.
- МРАЗОВИЋ, Pavica. *Gramatika srpskog jezika za strance*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, 2009.
- ТОПОЛИЊСКА, Зузана. „Глаголска валенца као веза између синтаксичког и творбеног система.“ *Коїнијивнолинџисџичка џроучавања српскої језика*. Београд: САНУ, (2006): стр. 345–353.
- ТОШОВИЋ, Бранко. „Универзална семантичка класификација глагола.“ *Научни сасџанак слависџа у Вукове дане*. 27/2. (1998): стр. 113–124.
- ТОШОВИЋ, Бранко. „Деривациони однос глагола и именице.“ *Научни сасџанак слависџа у Вукове дане*. 30/1. (2002): стр. 39–52.

ИЗВОР

Семантичко-деривациони речник. Свеска 2: Човек – унутрашњи орјани и џикива џсихофизиолошка сџања и радње, џсихофизичке особине, сродсџиво Нови Сад: Филозофски факултет. Редакторке: Даринка Гортан-Премк, Вера Васић, Рајна Драгићевић, 2006.

Гордана Р. Штасны

СЕМАНТИКО-ДЕРИВАЦИОННИЙ ПОТЕНЦИАЛ ГЛАГОЛОВ СО ЗНАЧЕНИЕМ ОСНОВНЫХ ФИЗИОЛОГИЧЕСКИХ СВОЙСТВ

Резюме

В рамках семантической классификации глаголов выделяется тематическая группа глаголов со значением основных физиологических функций и процессов. В семантической структуре глаголов данного типа имеются компоненты значений, касающиеся процессов, свойственных живым организмам, а также механизмов, регулирующих жизненные процессы. На основании дериватов, реализованных в рамках семантико-деривационного гнезда при участии соответствующего глагола как мотивирующего слова, указывается на семантико-деривационный потенциал глаголов данной семантической группы – *дисати* и *јести*.

ГОРДАНА Р. ШТРБАЦ*

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

СИНТАКСИЧКА И ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКА СПОЈИВОСТ КОМУНИКАТИВНИХ ГЛАГОЛА**

У раду је испитана синтаксичка и лексичко-семантичка спојивост комуникативних глагола, којима се денотира активност схваћена као произвођење, саопштавање и преношење информација природним људским језиком. Глаголи су најпре разврстани према својим семантичким обележјима на мање скупине, а потом су описана морфосинтаксичка и лексичко-семантичка обележја њихових допуна. Утврђено је да на окружење комуникативних глагола у знатној мери утиче њихово лексичко значење односно доминантне семе њиховог семантичког садржаја које на изврстан начин делују рестриктивно.

Кључне речи: комуникативни глаголи, синтаксичка спојивост, лексичко-семантичка спојивост, допуна.

1. Комуникативна активност, схваћена као произвођење, саопштавање и преношење информација природним људским језиком, обележава се, између осталог, лексичким јединицама које називамо комуникативним глаголима и које се на основу заједничких особина повезују у јединствену лексичко-семантичку групу. Тој групи припадају глаголи попут *говори́ти*, *рећи*, *разговара́ти*, *ирича́ти*, *расправља́ти*, *ишита́ти*, *одговори́ти*, *договори́ти се*, *саопи́шати*, *обавести́ти*, *шајуга́ти*, *вика́ти*, *моли́ти*, *наредити́*, *зайоведи́ти*, *иунђа́ти*, *ишврди́ти* итд.¹ Они имају

* Електронска адреса: strbacsn@eunet.rs.

** Овај рад настао је у оквиру пројекта *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прамањичка исцртавања*, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије. У њему су предочени резултати добијени на основу истраживања спроведеног за потребе докторске дисертације, која је одбрањена 23. 6. 2010. године на Филозофском факултету у Новом Саду.

¹ Термин комуникативни глаголи изведен је на основу онога што комуникација као лингвистички феномен подразумева, а то је „споразумевање, опћење, саобраћај; саопћење,

различиту творбену структуру, реализују се са морфемом СЕ или без ње, а комуникативна активност може бити компонента њиховог примарног или секундарног значења.² Ово истраживање усмерено је на описивање синтаксичке и лексичко-семантичке спојивости комуникативних глагола како би се установили чиниоци који регулишу њихово уланчавање на синтагматској оси односно принципи на основу којих се успоставља њихово непосредно окружење.

2. Пошто се аналитички опис значења свих комуникативних глагола своди на формулисање базичне ситуације: *особа А њроизводи изве-стијан садржај С и у виду њоруке ујућује ња групој особи Б*,³ може се рећи да је интегрална семантичка компонента за целу лексичко-семантичку групу сема којом се упућује на вербалну активност односно на ‘произвођење извесног садржаја и његово преношење’. Основни параметри за семантичку систематизацију комуникативних глагола јесу две доминантне диференцијалне семе: а. она која указује на смер протицања информације и б. она која указује на неки вид обележености семантичког садржаја. С обзиром на смер протицања информације издвајају се, на једној страни, **глаголи говорења**, који денотирају ситуацију у чијем је фокусу сам говорник и његова говорна активност јер упућују на то да се информације усмеравају од говорника ка саговорнику (такви су *њоворијши, рећи, саојшијши, обавесјши* итд.), и, на другој страни, **комуникативни глаголи у ужем смислу**, којима се упућује на активност обају учесника тако да информације теку од говорника ка саговорнику и обрнуто (*разњоварјши, доњоворијши се, њрењоварјши, расњрављјши се* итд.).⁴ Глаголи говорења могу се даље диференцирати према обележености неких од компонената семантичког садржаја на **типичне глаголе говорења**, чија је семантика неутрална и необележена (а такви су *њоворијши, рећи, казјши,*

приопћење; давање или давање и примање информација, сигнала или вијести, говором, знаковима, гестама итд.“ (СИМЕОН 1969: 681). Комуникација се, дакле, схвата као процес преношења информација остварен помоћу система сигнаписања између извора и примаоца поруке (КРИСТАЛ 1998: 170). Овај процес настаје у заједничком садејству пошљаоца и примаоца поруке, кода, поруке, канала и контекста (РАДОВАНОВИЋ 1986).

² Глаголи су ексцерпирани из *Речника срјскохрватскоја књижевној језика* Матице српске и *Речника срјскохрватској књижевној и народној језика* САНУ (у даљем тексту РСМ и РСАНУ). Осим речничких примера грађу сачињавају и примери из савремене белетристике.

³ Дати опис примењује Ј. Апрејсан (1967; 1974; 2007), који у својим истраживањима руског глаголског система следи основне принципе модела „значење–текст” И. Мељчука и И. Жолковског те поставке своје теорије о интегралном опису језика. За овог аутора одређивање лексичког значења речи састоји се у његовом превођењу на посебан семантички језик, што подразумева описивање целокупне ситуације денотиране датом лексемом уз навођење њених учесника (АПРЕЈСАН 1974: 69).

⁴ Ова, друга глаголска подгрупа није бројна и прилично је хомогена те нема основа да се унутар ње издвајају мање скупине.

иричайи итд.), и глаголе са обележеном семантиком, који функционишу као својеврсни квалификатори радње говорења (нпр.: *брбљаиши, луйаиши, најваждаиши, њнђаиши, мрмљаиши, муцаиши викаиши, њаламииши, њрајаиши, шайнуиши* итд.) односно као перформативи (нпр.: *наредииши, њврдииши, објаснииши, обећаиши* итд.).⁵ Перформативни глаголи даље се могу систематизовати с обзиром на врсту намере коју говорник жели остварити на: обавештајне, релационе, контактне, иницијативне, пермисивно-прохибитивне, комисивне и друге.

3. Концепт комуникативне активности подразумева ситуацију у којој учествују ГОВОРНИК, тј. онај који производи поруку, САГОВОРНИК – прималац поруке и други пасивни или активни учесник у комуникацији и сама ПОРУКА, тако да реченице с комуникативним глаголом као управним предикатом имају заједничку аргументску структуру којом су обухваћене поменуте компоненте. Пошто се синтаксичка спојивост схвата као способност речи да се удружи с јединицама одговарајућих морфосинтаксичких карактеристика које се дистрибуирају десно од ње, у овом истраживању биће, дакле, анализирани структуре које се у том положају налазе у зависном односу према комуникативном глаголу као управној речи односно јединице које имају статус допуне.⁶

3.1. Комуникативни глаголи удружују се с различитим морфосинтаксичким типовима допуна који репрезентују другог учесника у комуникацији. Уз перформативне глаголе као што су *захтеваиши* и *њражиши*, у чије је значење уткана својеврсна иницијативна компонента (ИВИЋ 1970), други учесник у комуникацији представљен је генитивом с абла-

⁵ Перформативи су искази код којих изрицање реченице представља у исто време и обављање извесне радње (Остин 1994). Експлицитни перформативи именују какву активност на тај начин што се већ самим изговарањем постиже одређени учинак (нпр. *обећавам*). Код имплицитних перформатива исти учинак постиже се употребом исказа који индиректно указују на то да се ради о одређеној радњи (нпр. *Бићу њамо = Обећавам га ћу бићи њамо*).

⁶ Ј. Апресјан морфосинтаксичку спојивост дефинише на следећи начин: „Информација о части речи или синтаксическом статусе *В* и о граматической (в частности, предложно-падежной) форме, в которой *В* должно стоять, составляет морфо-синтаксическую сочетаемость *А*, или морфо-синтаксические ограничения на сочетаемость *А*” (АПРЕСЯН 1974: 61). За Т. М. Дорофејеву синтаксичка спојивост је способност „как лексемы иметь при себе распространители. Термин ‘распространитель’ ... обозначаем различные синтаксические формы: существительные в разных падежах с предлогом и без предлога, прилагательное, инфинитив, отдельные классы слов (наречия), зависимые предикативные единицы, функционирующие в качестве придаточных предложений и конструкций прямой речи, которые могут выступать в присловной позиции” (ДОРЕФЕЕВА 1986: 12). Допуна је синтаксичко-семантичка јединица „која конституише допунску синтагму или сложену реченицу као њихов зависни део распоређен по правилу десно од управног” (ПИПЕР и др. 2005: 495). Због свега наведеног у раду се не поклања пажња субјекатском аргументу којем на семантичком плану одговара агенс типа ‘говорник’ или ‘пошиљалац поруке’.

тивним значењем и предлогом ОД, нпр.: *Удба је захтјевала од ње да сведочи њој њеја* (Тишма, 119).⁷ Типични глаголи говорења као што су *јоворијии, рећи, казати, иричајии*, те глаголи из скупине перформативних: *саојиијии, објаснијии, рујајии се, ирејиијии, наредитии, иредлојии, обрајиијии се, захвалијии се* итд. удружују се с дативском допуном у функцији индиректног објекта са семантичком улогом адресата, нпр.: *[То] је био разлој зајиио ми није никад јоворио ... о својим рајиним доживљајима* (Тишма, 10). Када одређени садржај није само намењен другом појму, него је тај појам на својеврстан начин обухваћен глаголском радњом, будући да је реч о транзитивним глаголима, други учесник комуникационог догађаја репрезентован је беспредлошким акузативом у функцији директног објекта. Овај тип допуне јавља се уз глаголе са квалификативном функцијом као што су: *јосјодати, рођакајии, иикајии, иијииулисајии* те уз тзв. перформативне: *обавеситиијии, молијии, најоворијии, бодријии, ирдјии, кудјии, вређајии, звајии, убедитии, иијииајии* итд., нпр.: *Ја [сам] био тај који је вршио обуку, хвалећи људе који се жртвују за нови јоредак а кудећи сабојере* (Тишма, 100).⁸ Глаголи којима се радња говорења квалификује у погледу висине тона, а такви су *викајии, јаламијии, дерајии се* итд., могу проширити значење за једну семантичку компоненту тако да се њима упућује на ситуацију у којој је садржина говорења усмерена према једном од учесника комуникације у форми ‘грдње’ или ‘негодовања’. Тада се јављају у спојевима с предлогом НА и акузативом, нпр.: *Молим вас да не вичејте на њеја* (Огњ. 1, 35). Социјативни инструментал с предлогом С(А) у улози коагенса јавља се уз комуникативне глаголе у ужем смислу, као што су *разјоварјии, расјрављајии, дедбајовати, дискујовати, свађајии се, дојоворијии се* итд., којима је означено да се комуникација одвија у оба смера, нпр.: *С њим сам највише разјоварао о девојкама* (Тишма, 26).⁹

3.2. Уз глаголе из ове лексичко-семантичке групе допуна која на семантичком плану означава поруку или оно што се ње непосредно тиче у знатном броју случајева формализована је допунском клаузом. Уз типичне глаголе говорења, какви су: *јоворијии, рећи, казати, иричајии*, те уз глаголе из скупине обавештајних перформативних глагола, као што су

⁷ У заградама се налазе скраћенице извора из којих су примери преузети: Александар Тишма, *Сећај се већкрат на Ваји* – Тишма, Слободан Селенић, *Очеви и оци* – Сел., Вида Огњеновић, *Сјари сај* – Огњ. 1, Вида Огњеновић, *Прељубници* – Огњ. 2. Уколико је пример речнички, то је посебно назначено скраћеницама РМС или РСАНУ.

⁸ Други учесник комуникационог догађаја уз глаголе *лајати* и *саветјовати* може бити морфолошки обележен на два начина – акузативом и дативом, што је условљено глаголском семантиком. В. детаљније о томе у: СТЕВАНОВИЋ 1951 и ГОРТАН-ПРЕМК 1977.

⁹ Ова конструкција среће се и уз глагол *јоворијии*, када је у његовом семантичком садржају доминантна комуникативна компонента, при чему се он тада значењски приближава глаголу *разјоварјии*.

и́верди́и, изјави́и, објави́и, сао́иши́иши́и, и́омену́и, објасни́и, одго́вори́и, ла́иши́и итд. садржај настао као резултат радње говорења експлициран је објекатском клаузом уведеном везницима ДА или КАКО, у којој не постоје ограничења када је реч о њеној темпорално-модалној парадигми, нпр.: *Они најјакоснији љоворили [су] да он не љуби чак ни кад намерно ради љошшиив себе* (Сел., 36).¹⁰ Перформативни глаголи с модалном значењском нијансом (ИВИЋ 1970), као што су иницијативни или пермисивно-прохибитивни: *захљевати́и, зайоведити́и, наредити́и, моли́и, љредложити́и, саветљовати́и, нудити́и, дозволити́и, забрани́и* и сл., допуњени су клаузом у којој се у функцији предиката појављује немобилни презент, нпр.: *Он [је] љредложио да ме љошаље у Сарајево* (Тишма, 103). Због специфичне семантике која подразумева указивање на радњу чија реализација тек предстоји у будућности перформативни глаголи *љредсказати́и, љроређи́и и обеђати́и* допуњени су клаузом у којој се у функцији предиката налази глагол у футуру, нпр.: *Неши́о бих љи казала ако ми обеђаш да се неђеш љуљиши́и* (Пек. Б. 3, 380, РСАНУ). Контактни глагол *љиши́и*, у чијој је семантици компонента која се тиче намере да се саговорник подстакне на вербалну активност, удружује се са зависноупитном клаузом, нпр.: *Пиљала је да ли су ољишли*. Перформативни глаголи из групе релационих, којима се реферише о говорниковом односу према саговорнику или предмету радње говорења (какви су *љрдити́и, корити́и, кудити́и, замерити́и, љриљоворити́и, љребаци́и, ољросљиши́и, захваљити́и* се) удружују се с клаузом узрочног типа, нпр.: *Извинио се ши́о је закаснљо*.

Допунска клауза уз одређени број перформативних глагола може бити кондензована или имплицирана тако да се као њени репрезентанти јављају различите номиналне структуре: беспредлошки акузатив (нпр.: *љредложити́и одлазак у биоској*), генитив с предлогом ОД (нпр.: *одговори́и од одласка на љуљи*), акузатив с предлозима ЗА и У (нпр.: *моли́и за ољроши́ај; уверити́и у исљравносљ иосљуљка*).

3.3. Уз комуникативне глаголе порука је репрезентована и различитим номиналним средствима. Беспредлошки акузатив као један од најчешћих видова допуне сређе се уз знатан број глагола говорења који припадају различитим семантичким скупинама. Међутим, акузативска допуна има различита лексичко-семантичка обележја и различите улоге (нпр.: *љоворити́и истљину / ољоварати́и Милицу*), што је условљено семантичком структуром глагола, о чему ће детаљније бити речи у даљем излагању. Уз типичне глаголе говорења (какви су *љоворити́и, ређи́и, казати́и, љричитљи*)

¹⁰ Објекатска клауза сматра се типичном допуном којом се исказује предметни садржај уз глаголе са значењем комуникативне радње (ИВИЋ 1972). О односима експликације и дескрипције који се успостављају између главне реченице и допунске клаузе детаљније видети у: Ружић 2006.

среће се предлошки акузатив с обележјем персонaлност /+/ као тзв. тематизирани објекат,¹¹ који је обавезно праћен допунском клаузом, нпр.: *Говорио је за нас да смо неवासийиани*. Својеврсни импулс који иницира радњу говорења саопштава се именском речју у акузативу с предлогом НА уз глагол *одговорийи* (нпр.: *одговорийи на иийиане*). Иста конструкција уз глагол *жалийи се* из групе релационих указује на предмет радње говорења именоване датим глаголима, али у исто време и на њен узрок, као и на узрок емотивног стања у којем се говорник налази, нпр.: *Бојани...[се] жалио на свој иежак йоложај* (Ћос. Д., РМС). Уз типичне глаголе говорења (*говориийи, рећи, казайи, иричайи*) и комуникативне глаголе у ужем смислу (*расйрављайи, разйоварайи, дойовориийи се*) локативом с предлогом О исказан је тематски тип допуне,¹² нпр.: *О хомо-сексуализму [су] йоворили Џон и Барбара* (Сел., 30).

Осим објекатских допуна, које су најбројније и најразноврсније, уз перформативне глаголе најчешће из групе релационих срећу се и конструкције са узрочном семантиком (акузатив с предлогом ЗА и инструментал с предлозима ЗА и НАД) односно са значењем средства (слободни инструментал), нпр.: *захвалиийи се за услују; жалиийи за изйубљеним временом; кукайи над својом судбином; честийиайи на усйеху; вређайи ирубим речима*.

4. Лексичко-семантичка спојивост¹³ комуникативних глагола биће размотрена само на примеру беспредлошког акузатива с објекатском функцијом, као једним од најфреквентнијих облика допуне глагола из дате групе, где се јасно види да исти морфосинтаксички ликови испољавају различита лексичко-семантичка обележја.

4.1. Уз глагол *йовориийи* из групе типичних глагола говорења, чија је семантика неспецификована, јављају се лексеме *исйина, лаж, йлуйосй, бесмислица* и сл., у чијем је значењу садржана квалификативна компонента па се овим, тзв. унутрашњим објектом на извештан начин описује и вреднује садржај настао као резултат радње говорења.¹⁴ Исти глагол

¹¹ Термин тематизирани објекат користи В. Ружић која наводи да је овакво структурирање исказа првенствено условљено захтевима и циљевима самог комуникативног чина (Ружић 2006: 164). Допунску клаузу Ј. Кашић (1968) назива „експликатором“ напомињући да она може бити имплицитно присутна. Обавезно присуство клаузе у оваквим случајевима констатује и М. Ивић (1972).

¹² Детаљније о овоме в. у: Ивић 1972.

¹³ Ј. Апресјан лексичку спојивост одређује на следећи начин: „Информация о том каком должно быть само слово *В* или класс слов *В₁, В₂, В₃, ... В_n*, с которм(и) синтаксически связано слово *А*, составляет лексическую сочетаемость *А*, или лексические ограничения на сочетаемость *А*” (АПРЕСЯН 1974: 61). Исти аутор семантичку спојивост дефинише овако: „Информация о том, какими семантическими признаками должно обладать слово *В* семантически связано с *А*, составляет семантическую сочетаемость *А*, или семантические ограничения на сочетаемость *А*” (АПРЕСЯН 1974: 61).

¹⁴ Детаљније в. у: Ивић 1972.

НЕКОМЕ), ређе предлошким генитивом (нпр.: *захїеваїи ОД НЕКОГ*) или акузативом (нпр.: *викаїи НА НЕКОГ*). Денотирајући ситуацију у којој су активна оба учесника, комуникативни глаголи у ужем смислу допуњени су предлошким инструменталом у улози коагенса (нпр.: *разїовараїи С НЕКИМ*). Порука као важан конституент комуникацијског процеса исказана је различитим синтаксичким јединицама: објекатском клаузом као експликатором садржаја радње говорења, чија је темпорално-модална парадигма ограничена у случајевима када је то условљено глаголском семантиком, односно узрочном или зависноупитном реченицом. Међу номиналним допунама објекатског типа најчешћи је беспредлошки акузатив који у зависности од глаголског значења има различите семантичке улоге (*саоїиїиїиїи новосїї / оїовараїи Љубицу*) односно локатив с предлогом О у функцији теме радње говорења. Глаголи из скупине релационих удружују се с различитим предлошко-падежним конструкцијама са узрочном семантиком, (нпр.: *захвалиїи се на ручку*).

5.2. Исти морфосинтаксички тип допуне може бити допуњен јединицама са различитим лексичко-семантичким обележјима. Тако се у беспредлошком акузативу уз типичне глаголе говорења (какви су *реїи*, *їовориїи* и сл.) налазе именице с квалификативном улогом (нпр. *исїина*, *лаж*, *їлуїосїї*), док се уз неке перформативне срећу номиналне речи у беспредлошком акузативу које имају обележје персоналност /+/ па репрезентују предмет радње говорења (нпр. *оїовараїи некої*) односно саговорника (*обавесїиїи некої*).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АПРЕСЯН, Юрий Д. *Экспериментальное исследование семантики русского глагола*. Москва: Наука, 1967.
- АПРЕСЯН, Ю. Д. *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*. Москва: Наука, 1974.
- АПРЕСЯН, Д. Ю. „Семантические основы глагольного управления.“ *Зборник Маїице срїске за слависїику* књ. 71–72 (2007): 49–62.
- ГОРТАН-ПРЕМК, Даринка. „О неким питањима двојаке глаголске рекције.“ *Јужнословенски филолої* књ. 32, св. 1–2 (1977): 237–246.
- ДОРОФЕЕВА, Т. М. *Синтаксическая сочетаемость русского глагола*. Москва: Русский язык, 1986.
- ИВИЋ, Милка. „О употреби глаголских времена у зависној реченици: презент у реченици с везником да.“ *Зборник Маїице срїске за филолоїју и линївисїику* књ. 13 (1970): 43–54.
- ИВИЋ, М. „О објекатској допуни глагола комуникативних и интелектуалних радњи.“ *Зборник за језик и књижевносїї* књ. 1 (1972): 27–32.
- КАШИЋ, Јован. „Допуне индиректног објекта уз глаголе слушања и говорења.“ *Зборник Маїице срїске за филолоїју и линївисїику* књ. 11 (1968): 105–108.

- КРИСТАЛ, Дејвид. *Енциклопедијски речник модерне лингвистике*. Београд: Нолит, 1998.
- ОСТИН, Џон. *Како деловати речима: предавања на Харварду 1955. године*. Уредили Џ. О. Армсон и Марина Збиса. Превео Милорад Радовановић. Нови Сад: Матица српска, 1994.
- ПИПЕР, Предраг, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић. *Синтакса савременог српског језика. Простор реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ – Нови Сад: Матица српска, 2005.
- ПУПОВАЦ, Милорад. *Језик и дјеловање*. Загреб: Радна заједница Републичке конференције ССОХ, 1990.
- РАДОВАНОВИЋ, Милорад. *Социolingвистика*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада – Дневник, 1986.
- РАДОВАНОВИЋ, М. *Синтакса из синтаксе и семантике*. Нови Сад: Добра вест – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1990.
- РУЖИЋ, Владислава. *Дојунске реченице у савременом српском језику*. Нови Сад: Матица српска, 2006.
- СЕРЛ, Џон. *Говорни чинов. Оглед из филозофије језика*. Београд: Нолит, 1991.
- СИМЕОН, Рикард. *Енциклопедијски речник лингвистичких назива*. Загреб: Матица хрватска, 1969.
- СТЕВАНОВИЋ, Михаило. „Облици допуне уз глагол лагати.“ *Наш језик* књ. 3 (1951): 154–159.
- СТЕВАНОВИЋ, М. „Рекција глагола и облици њихове допуне.“ *Наш језик* књ. 12, св. 1–2 (1962): 1–11.

ИЗВОРИ

- Огњеновић, Вида. *Сјари сај*. Београд: Просвета, 2000.
- Огњеновић, В. *Прељубници*. Београд: Стубови културе, 2006.
- Речник српскохрватског књижевног језика*. Нови Сад: Матица српска – Загреб: Матица хрватска, (1967–1976).
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Београд: Српска академија наука и уметности (1959–2001).
- Селенић, Слободан. *Очеви и оци*. Београд: Просвета, 1986.
- Тишма, Александар. *Сећај се већрат на Vali*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2000.

Gordana Štrbac

**SYNTACTIC AND LEXICAL-SEMANTIC
ABILITY OF COMMUNICATION VERBS**

Summary

This work examines syntactic and lexical-semantic ability of communication verbs. First, the verbs are classified into smaller groups according to their common semantic features, and then the basic grammatical and lexical-semantic characteristics of their complements are determined.

It is established that complements of communication verbs depend on their meaning.

Key words: communication verbs, syntactic ability, lexical-semantic ability, complement.